

Бібліотека «України модерної»
Серія: Спогади, щоденники, інтерв'ю
Число 1

НЕЗВИЧАЙНІ ДОЛІ ЗВИЧАЙНИХ ЖІНОК

Інститут історичних досліджень
Львівського національного університету
імені Івана Франка

Програма дослідження
модерної історії та суспільства України
імені Петра Яцика
Канадського інституту українських студій
Університету Альберти

Українсько-Канадський Дослідчо-
Документаційний Центр
(Торонто)

THE EXTRAORDINARY LIVES OF ORDINARY WOMEN

Oral History of the Twentieth Century

LVIV POLYTECHNIC PUBLISHING HOUSE
LVIV 2013

НЕЗВИЧАЙНІ ДОЛІ ЗВИЧАЙНИХ ЖІНОК

Усна історія двадцятого століття

ВИДАВНИЦТВО ЛЬВІВСЬКОЇ ПОЛІТЕХНІКИ
ЛЬВІВ 2013

Незвичайні долі звичайних жінок: Усна історія двадцятого століття / гол. упоряд. Іроїда Винницька [=Бібліотека «України модерної», Серія: Спогади, щоденники, інтерв'ю, число 1]. Львів: Видавництво Львівської політехніки 2013. xxxii+836 с. ISBN 978-617-607-473-1.

Упорядники:

Іроїда Винницька (головний упорядник)
Оксана Дмитерко, Наталя Федорович

Передмова:

Ярослав Грицак

Редакція:

Мирослава Прихода, Андрій Ясіновський

*Ця книжка побачила світ
завдяки щедрій пожертві п. Стефи Федчук*

*This book has been published
thanks to a generous donation of Mrs. Stefa Fedchuk*

Copyright © 2013 Canadian Institute of Ukrainian Studies

Copyright © 2013 Ukrainian Canadian
Research and Documentation Centre

ISBN 978-617-607-473-1

Видавець і виготівник:

Видавництво Львівської Політехніки
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4459 від 27.12.2012
вул. Ф. Колесси, 2, 79000 Львів

*Хто вам сказав, що я слабка,
Що я корюся долі?*

Леся Українка

ЗМІСТ

<i>Ярослав Грицак. Передмова</i>	ix
<i>Іроїда Винницька. Вступ</i>	xxix

ІНТЕРВ'Ю

Людмила Бризгун	1
Анастасія Лебідь	38
Лідія Гаєвська	80
Софія Степанюк	103
Марія Логуш	130
Василина Саламон	156
Марія Горбань	190
Олена Вітик-Войтович	229
Володимира Лучків	246
Галина Небесна	286
Анеля Варварук	341
Софія Довгунь	382
Сестра Хризантія Гнатів	403
Стефанія Гурко	449
Катерина Проскурня	493
Анна Мартинюк	521
Галина Скасків	569
Надія Олійник	620
Надія Стасів	667

ЗМІСТ

Надія Юхима	700
Ганна Концевич	728
Summaries	741
Таблиці	763
1. Опис інтерв'ю в алфавітному порядку	763
2. Хронологічно-територіальні дані	794
3. Соціально-демографічні характеристики оповідачок	801
Словник маловживаних і незрозумілих слів	813
Іменний покажчик	817
Географічний покажчик	828

ПЕРЕДМОВА

Соціологи та історики вважають появу *модерної жінки* однією з визначальних рис модерності¹. Те, що звучить як безсеновна тавтологія (*модерна жінка — риса модерності*), насправді має сенс. Щоб пересвідчитись у цьому, досить собі уявити, що ще кілька століть тому майже кожна жінка у віці між 18 і 45 роками перебувала в одному з двох станів: вона була або вагітною, або ж годувала своїм молоком новонароджену дитину². Це було звичним для того часу, коли смерть від голоду, епідемій, антисанітарії була банальністю, а висока народжуваність компенсувала високу смертність — інакше суспільство не могло б виживати і самовідтворюватися. Ця демографічна схема відтворення в Європі почала ламатися в останній третині XIX ст. Потрібно було майже сто років, поки європейські суспільства перейшли від високих (висока смертність — висока народжуваність — високий рівень одружуваності) до відповідних низьких показників³. До прикладу: якщо наприкінці XIX ст. на одну українську жінку припадало в середньому 7–8 дітей, то вже у 1920-х роках середньостатистична українська сім'я мала четверо дітей, а

¹ Jacques Le Goff. *History and Memory* / перекл. Steven Rendall, Elizabeth Claman. New York 1992, с. 44, 218. Жак Ле Гофф цитує Анрі Лефевра та Джіно Джермані.

² Цей приклад належить історикові, письменниці Антонії Фрейзер — див.: Antonia Fraser. *The Weaker Vessel. Woman's Lot in Seventeenth-Century England*. London 1984. Див. також розмову з нею, доступну на сайті програми БіБіСі «In our time. History» за адресою: <http://www.bbc.co.uk/podcasts/series/ioth/all> (заголовок програми: History's relevance in the XX century).

³ Krzysztof Zamorski. Zasadnicze linie przemian demograficznych Galicji w drugiej połowie XIX wieku i na początku XX wieku // *Galicja i jej dziedzictwo* / ред. Jerzy Chłopcki, Helena Madurowicz-Urbańska, т. 2. Rzeszów 1995, с. 95–96, 105. Заморський покликається на ґрунтовне порівняльне дослідження: Jean-Claude Chesnais. *La transition démographique. Étapes, formes, implications économiques. Étude de séries temporelles (1720–1984) relatives à 67 pays*. Paris 1986.

у 1960–70-х — лише двоє, тобто дійшла до мінімуму, який потрібний для самовідтворення. За останні 50 років багато-дітну українську родину можна побачити хіба що на ілюстраціях до шевченківських віршів або в кінофільмах про минуле. Сім'ї, що мають чотирьох і більше дітей — тобто те, що було нормою які 100 років тому, в Україні сьогодні становлять бл. 1 %⁴.

Цей приклад не вичерпує переліку радикальних відмінностей, що сталися з жінками у ХХ ст. Він, однак, дуже переконливо показує ту прірву, що розділяє тодішніх («традиційних») і теперішніх («модерних») жінок. Серед цих змін варто виокремити одну: жінки не лише втрачали багато з тих давніх гендерних ролей, які їм приписувало суспільство, вони ще й масово здобували нову рису, *національну*, тобто ставали українками, росіянками, польками тощо. Національність є підставовою ознакою модерної людини, байдуже чоловіка чи жінки, до тої міри, що, за словами Ернеста Геллнера, її брак прирівнюється до катастрофи⁵.

Теоретики націоналізму сперечаються між собою, чи і наскільки творення націй пов'язане з модернізацією. І якщо таке пов'язання таки існує, то чи воно є наслідком випадкового збігу, а чи, радше, глибинних причиново-наслідкових зв'язків? Попри відмінності у підходах і поглядах, між ними встановився більш-менш загальний консенсус, що спочатку національність була «привілеєм» панівних і/чи освічених класів та, за деякими винятками, не відігравала центральної ролі в суспільному житті. Словами того ж класика, у традиційному суспільстві цікавилися передусім якістю землі, але майже ніколи мовою селян, які на цій зем-

⁴ Євген Садовий. Чи буде українська сім'я багатодітною // *Дзеркало тижня* (2002) 10 травня (стаття доступна також за адресою: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/chi_bude_ukrayinska_simya_dvoditnoyu.html).

⁵ Дослівно: «Людина повинна мати національність, так само, як вона має ніс та вуха; брак якоїсь із цих ознак не є чимось неймовірним, але трапляється лише внаслідок катастрофи і сама собою є катастрофою» (E. Gellner. *Nation and Nationalism*, с. 6). Цитую за англomовним оригіналом, оскільки в україномовному виданні (Ернест Гелнер. *Нації та націоналізм. Націоналізм*. Київ 2003) ця фраза перекладена не точно і не повністю.

лі працювали⁶. І лише з великими змінами, пов'язаними з урбанізацією, індустріалізацією, соціальною мобільністю, розширенням політичних прав та ін., національність поширюється на таких сіромах (underdogs), як селяни, робітники тощо. Вони посідають, з одного боку, останнє місце в черзі на націоналізацію, але, з іншого боку, їхня націоналізація є достовірною ознакою того, що становлення нації перейшло точку неповернення⁷.

Жінки були «сіромахами серед сіромах», тому були останніми, кого заторкували ці зміни — особливо якщо вони були жінками-селянками⁸. Неважко пояснити, чому так сталося. Ключову роль у перетворенні селян на націю відігравала школа та армія⁹. Проте ані та, ані та не належали до репертуару жіночих ролей у традиційному суспільстві. Важче, однак, пояснити, як жіноцтво обирало ту національність, котра не мала своєї школи чи армії — тобто так званих «недержавних» чи «неісторичних» націй. В українському випадку, як і у випадках інших народів колишнього Радянського Союзу, роль «націоналізатора» приписують радянській владі, насамперед у період нетривалої, але інтенсивної політики «коренізації» 1920-х років¹⁰. Навіть якщо вважати таке пояснення переконливим, то залишається питання: як пояснити долю тих жінок, які вибрали українську ідентичність *не завдяки, а всупереч* державному чинникові — зокрема, тих, які народилися і/або

⁶ Ernest Gellner. *Language and Solitude. Wittgenstein, Malinowski and the Habzburg Dilemma*. Cambridge, UK, New York, NY, Melbourne, Australia 1998, с. 12.

⁷ Порівняльні дослідження показують, що навіть у тих націях, яких вважали або які самі вважали себе «селянськими» (як-от, білоруська чи литовська), селяни націоналізувалися найпізніше; див.: Miroslav Hroch. *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. New York 2000, с. 149–154, 179.

⁸ Jan Molenda. *Chłopi, naród, niepodległość*. Warszawa 1999.

⁹ Див. класичну працю: Eugene Weber. *Peasants into Frenchmen: the modernization of rural France 1870–1914*. Stanford 1976.

¹⁰ Terry Martin. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca 2001; Yuri Slezkine. *The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism* // *Slavic Review* 53 (1994/2) 414–452.

більшість свого життя провели поза межами Радянського Союзу, або що більше, були його принциповими ворогами?¹¹

* * *

Збірка спогадів, яку Ви тримаєте в руках, розповідає долю власне таких жінок їхніми ж словами. Найстарша з них (Людмила Бризгун) народилася 1893 року, наймолодша (Ганна Концевич) — 1934. Їхні спогади покривають усе криваве «коротке» XX століття, від його початку (Першої світової війни) до кінця (падіння комунізму 1989–1991). У спогадах цих жінок докладно описано стартову точку великої трансформації — старий традиційний світ. Це був передусім світ великих сімей. У сім'ї Людмили Бризгун, найстаршої оповідачки, окрім неї, ще було 12 дітей. Заміжжя у цьому світі влаштовувалися наперед. Як оповідає Анастасія Лебідь, її мама Харитина Янішевська-Вавришук на весіллі бачила свого молодого лише другий чи третій раз у житті. Натомість 19-річна матір Надії Стасів побачила свого нареченого вперше аж під час шлюбу. Поведінка жінок моделювалася за зразком патріархальної сім'ї: вони мали залишатися вдома, зберігати незайманість перед шлюбом і вірність у шлюбі, слухатися чоловіка, вести домашнє господарство й виховувати дітей¹². Освіта жінок рід-

¹¹ Характерно, що у книжці спогадів жінок, які пережили радянізацію, Юрій Слезкін, автор тези «СРСР як комунальної квартири» (див. поклик вище), не подав жодного випадку націоналізації через радянізацію; див.: *In the Shadow of Revolution: Life Stories of Russian Women from 1917 to the Second World War* / ред. Sheila Fitzpatrick, Yuri Slezkine. Princeton 2000. Єдиний український випадок у цій книжці стосується Паші Ангеліної, «стахановки» з Донбасу та організаторки першої (спершу етнічно грецької) жіночої тракторної бригади — жінки, яка була радянською, але не стала українською (Там само, с. 305–321).

¹² Зрозуміло, що ця модель надто універсальна, щоб описувати точно всі конкретні випадки. Статус жінки міг змінюватися з віком: матір мала в сім'ї набагато більше прав, ніж дочка, статус одруженої жінки підвищувався, якщо вона народжувала сина-спадкоємця і т. д. До того ж, патріархальна модель була м'якшою там, де чоловіки, з воєнних причин, через офіційні обов'язки чи потреби зарібкової міграції, мусіли час до часу покидати своє господарство (див.: *Women in Polish Society* / ред. Rudolf Jaworski, Bianka Pietrow-Ennker. Boulder 1992). Це відповідало умовам життя знатних сімей (зокрема й дрібної шляхти), сімей на пограниччі або на територіях з

ко коли перевищувала початковий рівень («чотири класи»). Для тих, хто прагнув більшого, вибір дуже невеликий: освічена жінка могла стати хіба що медсестрою, акушеркою, або вчителькою.

Жіночі спогади показують, як швидко і радикально змінився цей світ за два-три десятиліття. Значна частина тих, що розповідають про пізніші часи, мали лише одну-дві сестри чи братів, хоча їхні батьки ще походили з багатодітних сімей. Варто звернути увагу й на те, що деякі з оповідачок були першими у своїй родині, які здобули гімназійну чи університетську освіту. В окремих випадках (див. спогади Стефанії Гурко), вони походили з родин, де *всі* діти здобули освіту. До того ж дівчат у гімназіях виховували цілком по-новому: це були, як твердить Марія Горбаль, «уже абсолютно дівчата ХХ століття», навчені жити і пристосовуватися до нових умов життя.

Однією з найбільших змін, яка сталася протягом цих років — це віднайдення Батьківщини. Деякі з жінок, спогади яких надруковані у цій книжці, були першим поколінням, котре почало вважати себе українками (див. спогади Марії Логуш). Світ перед Першою світовою війною, а в деяких регіонах, і між війнами, був світом етнічних, релігійних або локальних ідентичностей («тутейші»). В освічених сім'ях українською мовою чи її діалектним варіантом говорили лише для «домашнього вжитку», а на вулиці чи на роботі користувалися, залежно від місця проживання, польською, російською чи угорською. Людмила Бризгун у Києві протягом трьох тижнів 1917 р. почула українську лише п'ятнадцять разів. Так чи так, але в цьому світі ще не було усталеного місця для національної ідентичності. Людмила Бризгун оповідає кумедний випадок, коли одна з її знайомих назву «малороска» сприймала як образливу для себе. Не тому, що ця назва виражала як би

високим рівнем міграції — тобто тим типам сімей, які були поширені на українських землях. Дослідники української традиційної культури наголошують специфічний характер місцевого патріархального укладу: він виявляв тенденції до більш рівноправних взаємин між чоловіком і жінкою; див.: Оксана Кісь. *Жінка в українській селянській сім'ї другої половини ХІХ — початку ХХ ст.: Гендерні аспекти*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Львів 2001, с. 138, 171–172.

вторинність, меншовартість українців, а тому, що вона була здоровенною на зріст: «Хіба я мала на ріст? Я велика на ріст, а не мала на ріст».

Ситуацію, яку описала Людмила Бризгун, годі уявити собі серед тої української інтелігенції, яка уже перед Першою світовою війною чітко усвідомлювала свою національну належність, передусім серед інтелігенції підавстрійської Галичини, а також щодо тієї частини галицького та буковинського селянства, яке було охоплене просвітницьким, кооперативним та іншим рухом. Однак національна свідомість серед інших верств на більшості українських етнічних земель перед Першою світовою війною була назагал низькою. Можна заризикувати тезою, що перетворення підросійських малоросів та підавстрійських русинів на українців *на масовому рівні* сталося протягом 1914–1945 років. Дві світові війни і міжвоєнне насильство різними способами націоналізували життєвий досвід мільйонів, нерідко роблячи їхню національну ідентичність справою життя чи смерті¹³.

Треба виразно наголосити: українські жінки не робили цього вибору суто з прагматичних міркувань. Навпаки,

¹³ Тему війни як чинника, що націоналізував Східну Європу, з особливим наголосом на український випадок, активно розробляє американський історик Марк фон Гаген. Див., зокрема, його найновішу роботу: Mark von Hagen. *War in a European Borderland: Occupations and Occupation Plans in Galicia and Ukraine, 1914–1918*. Seattle 2007. Щодо Другої світової війни, показовою є велика колекція листів жінок-остарбайтерів, конфіскованих нацистською цензурою у 1942–1944 роках. Більшість авторок цих листів були сільськими дівчатами з Білорусії й України, переважно з початковою освітою, меншість — міськими росіянками чи російськомовними. У цих листах є багато пісень та віршів, які написали самі дівчата. Як пишуть упорядники збірки цих листів, «у художньому відношенні тут нема шедеврів, але ці листи свідчать про **безперечну енергію самоідентифікації** (підкреслення моє — Я. Г.), ствердження людської гідності, права на творчість». Як приклад вони наводять вірші з дуже частими згадками про Україну як батьківщину, звідки забрали цих дівчат, за якою дівчата сумують і до якої надіються повернутися. Характерно, що частина цих віршів про Україну написана російською мовою; див.: *Преодоление рабства: Фольклор и язык оstarбайтеров. 1942–1944*. Москва 1998, с. 47–48, 88, 92, 94, 116, 126, 132–133, 146, 151. Про українських жінок-остарбайтерів див. щойно видану монографію: Гелінада Грінченко. *Усна історія примусу до праці: Метод, контексти, тексти*. Харків 2012.

у міжвоєнній Польщі такий вибір міг призвести до труднощів у школі (див. спогади Надії Олійник), закриття дороги до державної праці, а навіть до репресій. У радянській Україні, коли припинилась політика українізації, українська мова ставала причиною насмішок серед російськомовного населення великих міст (див. спогади Надії Юхими). Для інших такий вибір міг призвести до арешту чи навіть смерті, а щонайменше, позбавляв можливості влаштуватися на добру працю, яка б допомогла вижити їм та їхнім родинам (див. спогади Марії Горбань і Надії Олійник). В окремих випадках націоналізація була причиною конфлікту поколінь. Батьки по-іншому бачили майбутнє своїх дітей і радили дітям «не робити політики, бо то нічого з того не вийде». Діти ж вважали, що їхні батьки не мали рації. Вони «відчували зміну» і знали, «що буде інакше» (спогади Володимири Лучків).

Що, однак, полегшувало такий вибір і певною мірою компенсувало пов'язані з ним загрози — це звиклість до насильства. Ще до Першої світової війни батьки могли радіти, якщо не мали сина, бо їхні дочки були захищені від страхіть військової служби та фронту (див. спогади Анни Мартинюк). Війна змінила все. Опитування серед українських школярів Львова в середині 1920-х років подало перелік епізодів, свідками яких стали ці діти: ворог вбив прикладом товариша, брата вели на розстріл, солдати згвалтували старшу сестру і т. д.¹⁴ Політичний розвиток міжвоєнної доби не заглушив цих спогадів, а, навпаки, зміцнював відчуття, словами тогочасних поетів, що «доба жорстока, як вовчиця»¹⁵. Уже перед початком Другої світової війни, як твердить Анастасія Лебідь, життя не представляло особливої вартості для молоді.

Надруковані у цій збірці спогади на свій спосіб підтверджують висновок, який зробив один з чільних теоретиків історії націоналізму: велике число жертв у нові часи пояснюється не лише тим, що багато людей готові були вбивати заради ідеї нації, а й тим, що багато були готові добровільно

¹⁴ Володимир Калинович. Голос української дитини // *Українська школа* (1926/13–14 (55–56)) 21.

¹⁵ Цит. за: Іван Лисяк-Рудницький. *Історичні есе*, т. 2. Київ 2004, с. 254.

віддавати своє життя в ім'я цієї ідеї¹⁶. Ніщо так переконливо не ілюструє цієї тези, як добровільна участь жінок у національно-визвольній боротьбі. У стосунках жінок і націоналізму виразно спостерігаються дві, взаємно суперечливі тенденції. З одного боку, національні ідеології підносять жінку до особливої ролі — уособлення нації і батьківщини (яка, до речі, у більшості мов Східної Європи жіночого роду) — і витворюють культ навколо окремих жінок минулого, як-от, Жанни д'Арк, княгині Ольги. З іншого боку, у практиці націоналізму жінки мали залишатися у тіні своїх чоловіків-патріотів і не могли відігравати самостійної ролі. Показовим є епізод з біографії Мілени Рудницької, одної з організаторок жіночого руху в Галичині: коли у листопаді 1918 р., під час польсько-української війни, вона, випускниця Віденського університету, прийшла до Народного Дому у Львові з бажанням допомогти національній справі, управа Дому не знайшла нічого ліпшого, як доручити їй роботу на кухні¹⁷.

Мілені Рудницькій вдалося зібрати прізвища 89 жінок, які добровільно служили в Українській Галицькій Армії. Як свідчать спогади, багато з них пережили досвід, подібний до Мілени Рудницької: вони мусіли переборювати різні перешкоди, заким вибороли собі «право на службу». Деякі зневірювалися і відходили, але найтвердіші поверталися і так довго впрошували чоловіків, поки не добивалися свого. Так чи так, роль жіноцтва в УГА була непропорційно малою і щодо всього населення Галичини, і щодо кількості національно свідомих жінок¹⁸.

Мине яких двадцять років й участь жінок у національному русі стане масовою. У довіднику «Українська жінка у визвольній боротьбі» (1940–1950) містяться відомості про близько 900 жінок¹⁹; є серйозні підстави думати, що ця цифра заниже-

¹⁶ Бенедикт Андерсон. *Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму*. Київ 2001, с. 24, 180.

¹⁷ Марта Богачевська-Хомяк. Передмова // Мілена Рудницька. *Статті. Листи. Документи*. Львів 1998, с. 10.

¹⁸ Мілена Рудницька. *Статті. Листи. Документи*, с. 365–380.

¹⁹ *Українська жінка у визвольній боротьбі (1940–1950 рр.)*, т. 1. Львів 2004; Порівняй також дані у книжці: В. Криський. *Українські дівчата і жінки у визвольній боротьбі за волю України в 1940–1950 роках*. Стрий 2007.

на. Поряд з кількісною різницею впадають в око і якісні відмінності між жінками «покоління УГА» й «покоління УПА». У першому випадку, це були переважно дівчата й молоді жінки з інтелігенції: студентки, учениці гімназій, учительки, дружини офіцерів. Список жінок, що брали участь в УПА, подає іншу картину — це вихідці з різних станів, включно з селянством, та різного віку, від дівчат-підлітків до старших жінок.

Таке розширення соціальної і вікової бази значною мірою було результатом масового жіночого руху, що розвинувся у міжвоєнній Галичині²⁰. Однак аж до кінця Другої світової війни роль і частка жінок в УПА була досить обмеженою. Їх залучали переважно як санітарно-медичний персонал, через спеціально створені рішенням ОУН масові курси Українського Червоного Хреста. Радикальна зміна сталася на межі 1944 і 1945 року. Оскільки чоловіки були першою мішенню радянської мобілізації і радянських репресій, УПА перейшла до радикальної зміни тактики — від чоловічого до жіночого вербування. Спочатку жінки працювали на допоміжних ролях, на господарських роботах — забезпечення повстанців харчами та одягом тощо. Згодом ці ролі розширилися: жінки були зв'язковими, працювали в розвідці, їх залучали до воєнних операцій. Існували навіть підпільні загони, що склалися переважно або тільки з молодих жінок. Фемінізація повстанського руху мало свій зворотний бік: молоді жінки ставали особливою мішенню радянського терору. Результатом цієї тактики, словами американського дослідника, стало те, «що якби української жінки-повстанця не існувало, радянська держава напевно б створила її»²¹.

²⁰ Див.: Марта Богачевська-Хом'як. *Білим по білому: Жінки у громадському житті України 1884–1939*. Київ 1995; Мирослава Дядюк. *Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині: Між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю*. Львів 2011.

²¹ Jeffrey Burds. Gender and Policing in Soviet West Ukraine, 1944–1948 // *Cahiers du monde russe* 42 (2001/2–3–4) 319. Очевидно, що ця теза стосується не лише радянського випадку. Досить звернути увагу на те, як часто категорія «українські жінки» серед інших груп в'язнів нацистських концтаборів трапляється у повісті-спогадах Прімо Леві «Se questo è un uomo» (я користався англійським перекладом: Primo Levi. *If This is a Man and The Truce*. London 1990).

Не буде перебільшенням сказати, що український повстанський рух став насправді масовим лише з приходом жінок. Що, однак, було незмінним до і після цього приходу: стосунки між чоловіками і жінками в повстанському русі залишалися у рамках моделі патріархальної сім'ї²². Цей висновок ще раз підтверджує одну особливість жіночого руху в Східній Європі взагалі, а в Україні зокрема: на відміну від феміністичних рухів на Заході, українські жінки боролися не так за своє визволення, як за визволення своєї нації. Чи, точніше, визволення своєї нації вони вважали найвищою метою, якій мали підпорядковуватися усі інші — включно з визволенням від чоловічого домінування. У свій спосіб це багато що говорить про особливості модернізації у цій частині Європи, де один з найхарактерніших суспільних рухів модерності — фемінізм — прийшов із запізненням, розвивався слабше і лише тепер, з падінням комунізму, набуває сили і динаміки.

Це дає підстави до загальніших висновків щодо перспектив досліджень історії національного і жіночого руху. Дослідників національного руху критикують за їхнє невміння чи небажання розглядати національні ідентичності у ширшому спектрі різних колективних ідентичностей: соціальних, вікових, фахових та, не останньою чергою, ґендерних²³. У результаті, їхні дослідження й узагальнення досить одновимірні, бо їхня модерна знаціоналізована людина майже виключно є чоловіком, і дуже рідко жінкою²⁴. З іншого боку, дослідники жіночого руху зазвичай ігнорують національний вимір, тому

²² Тетяна Антонова. Жінка та її «мирні», «напівмирні» й «воєнні» ролі в боротьбі ОУН і УПА // *Український визвольний рух* (2007/9) 138–146.

²³ Див.: Shmuel N. Eisenstadt, Wolfgang Schluchter. Introduction: Paths to Early Modernities—A Comparative View // *Daedalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences* 127 (1998/3) 14.

²⁴ Характерно, що у цитованих вище працях Гроха і Геллнера жінки і жіночий аспект націоналізму не фігурують взагалі. За свідченням дочки Геллнера, він був дуже скептичний до фемінізму, і «якщо було щось більше, що батько не любив більше, аніж феміністок, то це були чоловіки-гомосексуалісти» — див.: Letters: Memories of Ernest Gellner // *London Review of Books* 33 (2011/16) 25 August, доступне також за адресою: <http://www.lrb.co.uk/v33/n16/letters>).

героїні їхніх досліджень не менш одномірні, аніж герої дослідників національних рухів.

Жіночі спогади, вміщені в цій книжці, підказують ще один можливий спосіб думання про українську історію. Зазвичай, коли говорять про модерність і модернізацію, то розповідають про індустріялізацію, урбанізацію, розбудову мережі залізниць та освітніх установ, становлення публічного простору, появу нових політичних і мистецьких рухів. Проблеми виникають, якщо пробувати перенести ці схеми на українські етнічні землі чи на терени Східної Європи взагалі. Там того, що ми пов'язуємо з модерністю і модернізацією, перед 1914 р. було дуже мало, навіть за декілька кілометрів від великих промислових чи культурних центрів²⁵. До того ж, українські селяни, які в пошуках засобів на існування стояли перед вибором — йти на сусідні фабрики чи шахти, а чи мігрувати за десятки тисяч кілометрів, освоювати вільні землі за Уралом чи Північній Америці — вибирали переважно другий варіант²⁶. Тому в українській історії тривалий час існувала трагічна дихотомія: все, що в Україні було модерним, було неукраїнським, і все що було українським, було немодерним²⁷.

Перша світова війна і те, що було далі, усунули цю дихотомію. Війна стала найбільшим і наймасовішим вторгненням модерності у традиційний світ Східної Європи²⁸. Остаточний удар по місцевому традиційному суспільству нанесли Сталін і Гітлер. Перший знищив старе село, загнавши його насильством у колгоспи, другий — винищив традиційне східноєвропейське єврейство разом з їдишемовною культурою малих містечок (штетлів).

²⁵ Див., до прикладу: Charles Wynn. *Workers, Strikes, and Pogroms. The Donbass-Dnepr Bend in Late Imperial Russia, 1870–1905*. Princeton, NJ 1992, с. 24.

²⁶ Patricia Herlihy. *Ukrainian Cities in the Nineteenth Century* // *Rethinking Ukrainian History* / ред. I. L. Rudnytsky, за участю J.-P. Himka. Edmonton 1981, с. 152.

²⁷ Orest Subtelny. *Ukraine. A History*. Toronto — Buffalo — London 1988, с. xv.

²⁸ Leonid Heretz. *Russia on the Eve of Modernity: Popular Religion and Traditional Culture under the last Tsars*. Cambridge, UK — New York, NY 2008, с. 191.

Після Другої світової війни вся Східна Європа загалом, а Україна зокрема, стали виглядати цілковито інакше, аніж були перед Першою світовою війною — більш етнічно однорідними, переважно міськими, переважно промисловими і під масовим впливом найбільших модерних ідеологій, комунізму та націоналізму. За цю велику трансформацію місцеві народи мусяли заплатити величезну ціну. За оцінками деяких істориків і демографів, на українських землях від 1914 і до 1945 р. від насильницької смерті загинули щодругий чоловік і щочетверта жінка²⁹. Навіть якщо вважати, що ця статистика може бути перебільшеною³⁰, вона показує, що воєнне і революційне насильство було центральним, а не другорядним сюжетом у постанні модерної України. Сучасна українська ідентичність постала у вогні «війни і революції»³¹. Тому поява *модерної жінки* в українському випадку значною мірою була продуктом того тривалого періоду воєнного і революційного насильства, котрі дослідники схильні називати «Тридцятилітньою війною ХХ століття» (1914–1945)³². Їй оповіді жінок з цієї книжки можуть послужити ілюстрацією до цього висновку.

* * *

Майже кожна оповідачка бачить свою долю частиною більшої історії — історії своєї нації. А національна перспектива накладає деякі обмеження. Ернест Ренан, один з найперших теоретиків націоналізму, був водночас першим, хто

²⁹ Bohdan Krawchenko. The Man-Made Famine of 1932–1933 and Collectivization in Soviet Ukraine // *Famine in Ukraine 1932–1933* / ред. Roman Serbyn, Bohdan Krawchenko. Edmonton 1986, с. 23.

³⁰ Богдан Кравченко покликається на текст неопублікованого конференційного виступу Сергія Максудова (Олександра Бабьонішева), хоча сам Максудов в опублікованому під тою самою назвою тексті того самого виступу й у тій самій книжці, цієї оцінки не подає: правдоподібно, він не заризикував ввести її у науковий обіг — див. М. [sic!] Maksudov. Ukraine's Demographic Losses 1927–1938 // *Famine in Ukraine 1932–1933* / ред. Roman Serbyn, Bohdan Krawchenko, с. 27–43.

³¹ Іван Лисяк-Рудницький. *Історичні есе*, т. 2, с. 39–51.

³² На це вперше звернув увагу Андреа Граціозі на прикладі трансформації українського селянства; див.: Andrea Graziosi. *The great Soviet peasant war: Bolsheviks and peasants, 1917–1933*. Cambridge, Mass. 1996.

звернув увагу на парадокс національної пам'яті: вона, ця пам'ять, залежить не тільки і не стільки від здатності згадувати і пам'ятати, скільки від спроможності забувати й замовчувати³³.

Очевидно, що спогади українських жінок, і взагалі, і надруковані в цій збірці, теж мають свої «фігури замовчування». Реконструювання цих фігур буде викликом і завданням для майбутніх істориків, які досліджуватимуть тему «Жінки, війна і націоналізм». Тут обмежимося лише кількома спостереженнями.

Перше стосується обставин, за яких появилися ці спогади: більшість з них постали як інтерв'ю з жінками, які жили чи живуть в українській діаспорі та Галичині. Хоча вони представляють майже всі регіони України й історичний досвід різних земель, сам факт, що після війни вони опинилися серед найбільш «знаціоналізованих» частин українського суспільства, неминуче накладає на їхні спогади національну перспективу. У цих спогадах майже нема будь-яких (позитивних чи негативних) згадок про радянізацію жінок — що, треба припустити, було б інакше, якби ці інтерв'ю велися в інших регіонах³⁴.

Друге спостереження — це стосунки між жінками і чоловіками у воєнних обставинах. Спогади жінок, які під час війни служили в радянському війську, полишають враження, що вони ніколи не розповіли повної правди про складні стосунки між двома статтями на війні³⁵. Треба думати, що цей висновок

³³ Ernest Renan. *Qu'est-ce qu'une nation?* Conférence faite en Sorbonne, le 11 mars 1882. Paris 1882, с. 7–8; текст доступний в електронній формі за адресою: http://ourworld.compuserve.com/homepages/bib_lisieux/.

³⁴ Зворотним боком радянізації був сильний спротив українського селянства колективізації на початку 1930-х років, в якому жінки відіграли дуже активну роль, і який в Україні мав виразно національний вимір; див.: Lynn Viola. *Peasant Rebels under Stalin. Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*. New York — Oxford, 1996. Спогади українських жінок про колективізацію див. також у кн.: Вільям Нолл. *Трансформація громадянського суспільства. Усна історія селянської культури 1920–30 років*. Київ 1999.

³⁵ Див.: *Ukradzione zwycięstwo kobiet. Ze Swetłaną Aleksijewicz rozmawiają Małgorzata Nocuń i Zbigniew Rokita* // *Nowa Europa Wschodnia* 15 (2011/1) 104–105.

стосується не лише радянської, а й будь-якої армії. Українське суспільство, особливо в Західній Україні, дотримувалося майже вікторіанської моралі — коли не те що розмови, а навіть натяки на деякі теми вважали скандалом. Залишається невідомим, чи і наскільки ця мораль зазнала трансформації, коли молоді дівчата і хлопці опинялися наодинці, без батьків і старших, у постійній небезпеці арешту й смерті. В історичній літературі щодо цього існують два взаємозаперечні погляди: перший, що в цих умовах панувала всюдозволеність, і дівчата ставали об'єктом насильства³⁶, другий — що ОУН й УПА особливо строго дбало про чистоту цих стосунків, оскільки це, серед іншого, впливало на боєздатність підпілля та партизанських загонів³⁷. Спогади в цій книжці не порушують жіночої солідарності мовчанки щодо цих тем, а тому не дають підтвердження ані для одного, ані для іншого погляду³⁸.

Окремою темою є роль жінок УПА в радянській агентурній роботі. Зазнавши поразки у відкритому протистоянні з повстанським рухом, радянські карні органи від певного часу ставили особливий наголос на розбудову мережі своєї агентури, яка мала проникнути в УПА й розкласти його зсередини. Жінки стали головною мішенню цієї складної агентурної гри.

³⁶ Franziska Bruder. *«Den ukrainischen Staat erkämpfen oder sterben!»! Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN), 1929–1948*. Berlin 2007.

³⁷ Російський дослідник Олександр Гогун твердить, що Францішка Брудер (див. попередній поклик) неправильно зрозуміла згадку у внутрішньому документі ОУН–УПА про «боротьбу з тими діями щодо жінок, які суперечать націоналістичній моралі» — вона потрактувала її як непряме свідчення поширеності сексуального насильства серед повстанців. Гогун вважає, що в цьому документі йдеться про що інше: зважаючи на сувору статеву мораль в ОУН і на дисципліну в УПА, йдеться радше про запобігання звичайній статевій розпущеності. Те саме стосується алкоголізму: факти свідчать, що члени ОУН та її збройні формування майже не вживали алкоголю. Це доволі незвична для слов'янської країни обставина — особливо, якщо порівняти українських повстанців і радянських партизан. Див. О. О. Гогун [Рец.:] Franziska Bruder. *«Den Ukrainische Staat erkämpfen oder sterben!» Die Organisation Ukrainischer Nationalisten (OUN), 1929–1948*. Berlin: Metropol 2007 // *Український історичний журнал* (2009/4[24]) 222–225.

³⁸ Чи не єдиним винятком є спогади Марії Савчин («Марічки»): Марія Савчин. *Тисяча доріг. Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни*. Київ 2003.

За допомогою психологічних і фізичних тортур та підступом молодих дівчат і жінок перевербовували і вводили до складу повстанських загонів уже як радянських агентів. За таких обставин жінки ставали як би слабкою ланкою підпілля, й опинившись між двох вогнів, нерідко гинули від рук і енкаведистів, і повстанців³⁹.

Інші фігури замовчування стосуються тих моментів, що служать приводом до звинувачень українського націоналізму його ідеологічними противниками і в самій Україні, і поза нею — у злочинах проти місцевого населення, зокрема інших етнічних груп і т. п. Приклад такого замовчування є, скажімо, у спогадах Софії Степанюк, де вона Волинську різню (чи, як воліють її називати українці — Волинську трагедію) 1943 р. називає простим «непорозумінням». («Бо тоді з поляками на Волині, як Ви знаєте, були непорозуміння»). Окрему фігуру замовчування мали б становити українсько-єврейські стосунки, які в міжвоєнний і воєнний час досягли граничного напруження. За свою поведінку під час війни українці, разом з румунами і поляками «заслужили» в деяких західних істориків на оцінку як народів з «антисемітизмом жахливої жорстокості» — більшим навіть за той, яке виявило населення фашистської Німеччини⁴⁰. І справді, у спогадах не згадується про антиєврейські погроми, які влітку 1941 р. прокотилися масовою хвилею по Західній Україні⁴¹. З іншого боку, ці спогади містять, однак, багато доброзичливих згадок про євреїв.

³⁹ Олена Петренко. Інструменталізація страху. Використання радянськими та польськими органами безпеки жінок-агентів у боротьбі проти українського націоналістичного підпілля // *Україна модерна* 18 (2011) 127–150; див. також далі статтю Джефрі Бурдса (Jeffrey Burds).

⁴⁰ Jonathan Steinberg. *All or Nothing. The Axis and the Holocaust 1941–1943*. London — New York 1990, с. 239.

⁴¹ Див.: Andrzej Żbikowski. Lokalne pogromy Żydów w czerwcu i lipcu 1941 r. na wschodnich rubieżach II Rzeczypospolitej // *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego* (1992/2–3) 12–13. Ці погроми були частиною великої хвилі антиєврейського насильства влітку 1941 р. на територіях між Балтійським і Чорним морем, які Радянський Союз анексував 1939–1941 р. Вони є предметом порівняльного дослідження, яке незабаром має вийти окремою книжкою: Jeffrey S. Kopstein, Jason Wittenberg. *Intimate Violence: Anti-Jewish Pogroms in the Shadow of the Holocaust* (forthcoming).

Почасти це можна пояснити тим, що молоді українці й молоді євреї у міжвоєнній Польщі — звідки походить більшість авто-рок спогадів — були в однаковому упослідженому становищі, і це штовхало їх до взаємозближення. Як впливає зі спогадів Володимири Лучків, польські діти не хотіли бавитися з дітьми-українцями — і, навпаки, серед українців товаришувати з поляками вважалося майже гріхом. «Але з жидами ми часом товаришували, жиди не були нам, ані ми їм, ворожими». Схожість долі провокувала взаємодопомогу: Марія Горбань розповідає, як євреї переховували її, коли були радянські вивезення, натомість вона допомагала євреям у часи німецької окупації. Окреме місце займає спогад с. Хризантії Гнатів про кохання між дівчиною-єврейкою та українським юнаком, котрий врятував її від нацистів, а згодом пішов в Українську повстанську армію і там загинув.

Є дві прикмети, що свідчать про високу достовірність вміщених у цій книжці спогадів: вміння побачити позитивні риси і позитивних людей навіть серед ворога, з одного боку, та небажання замовчувати внутрішні розколи й конфлікти серед своїх, з другого. Щодо першого, то у спогадах про радянську окупацію Західної України (1939–1941) можна надібати згадки про доброго енкаведиста (див. розповідь Васи-лини Саломон). Щодо другого, особливої уваги заслуговують спогади Галини Скасків, батька якого, українського патріота лівих поглядів, у міжвоєнній Польщі вбили українські націоналісти — і брат якої, сам воїн УПА, у воєнні роки зустрівся з вбивцею, але відмовився від помсти поки не скінчиться війна.

Якщо йдеться про цінність спогадів, варто звернути увагу не лише на те, чого в них немає, але й на те, що нове вони дають порівняно з іншими спогадами чи науковою літературою. Тут перелічу лише окремі теми: порівняння становища жінок у нацистських і радянських концтаборах, стосунки між західними і східними українцями (див. спогади Стефанії Гурко, Надії Юхими і Катерини Проскурні), а в цьому контексті — складна, подекуди й трагічна доля вчительок зі Східної України, які були прислані в Галичину після війни (спогади Надії Юхими), використання українського чинника в бороть-

бі за владу в Москві відразу по смерті Сталіна (спогади Галини Скасків).

Важливі ще дві проблеми, згадки про які є в окремих спогадах. Перша проблема — внутрішня мотивація участі дівчат і жінок у національно-визвольному русі. Часто вважають, що головними були ідеологічні мотиви — ознайомлення з працями ідеологів націоналізму, участь в ідеологічному вишколі, яке зорганізовувало націоналістичне керівництво для молоді. Спогади Стефанії Гурко свідчать що інше: за її словами, «праці Донцова були понад голову» її покоління. Характерно, що це говорить не проста селянська дівчина, а випускниця гімназії та педагогічних курсів у Коломиї⁴². Подібно Володимира Лучків твердить, що на низовому рівні ідеологічні різниці не відчувалися. Такі твердження потрібно перевірити і зіставити з іншими свідченнями та документами. Однак вони вказують на важливий напрям досліджень, який може змінити наше уявлення про національно-визвольний рух: він поставав не так з ідеологічних мотивів, як з обставин і потреб тодішнього життя.

Такий висновок, зрозуміло, якщо б він підтвердився, міг би послужити доброю вихідною точкою для порозуміння між різними частинами України. Не секрет, що ніщо так сильно не ділить українців, як спогади про останню війну, а в цих спогадах головним каменем спотикання є пам'ять про український національно-визвольний рух: для одних він — символ героїзму і самопожертви заради України, для інших — бандитизму і колабораціонізму. Дослідження мотивації учасників і (що дуже важливо) учасниць цього руху дало змогу вийти за межі цього протиставлення «героїзм-бандитизм» і показати, що значною мірою він надуманий. Бо нерідко участь у цьому русі була продиктована конкретними життєвими обставинами. І якщо б теперішні мешканці російськомовних регіонів народилися б у тому місці й тоді, що й авторки наших

⁴² Подібні слова я чув від Євгена Стахова, одного з чільних діячів ОУН часів війни і — що важливо — теж випускника гімназії. Інтерв'ю з ним зберігається в архіві Інституту історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка.

спогадів, вони робили б подібні життєві вибори і поводитися б так само.

По-друге, жіночі спогади радикально заперечують історію українського руху в інший спосіб. За поодинокими винятками, цей рух представляють майже як суто чоловічу справу. Як згадує Стефанія Гурко, у таборі ОУН в Ямниці 1941 р. співали пісню зі словами «Булава — це провід наш, Булава для юнаків, табір цей є створений для нас, не треба нам бабів». Подібне говорили чоловіки-учасники цього руху — і це твердження безкритично переноситься у наукову літературу. Джон Армстронг, один з найперших дослідників українського націоналізму під час Другої світової війни, після розмов з повстанським керівництвом прийшов до висновку, що жінки відігравали у цьому русі невелику роль — принаймні меншу, аніж жінки в радянському підпіллі⁴³. Найновіші дослідження дають підстави стверджувати, що насправді, роль жінок в українському національному русі була дуже важливою, і що з двох версій історії цього руху — чоловічій і жіночій — друга ближча до правди. Останній висновок суголосний з підставовою тезою жіночих студій про те, що жіночі оповіді дають нам змогу по-іншому, глибше і правдивіше подивитися на наше минуле, аніж історії, які написали чоловіки, чоловічою мовою, без чутливості до ґендерних різниць і специфічно жіночих сюжетів⁴⁴.

* * *

Й останнє, особисте. Я довго працював над цими спогадами і передмовою до них. За цей час доля звела мене з людьми, про яких я читав у тих розповідях, чи їхніми родичами. Ці зустрічі відбувалися неплановано, можна сказати випадково. Виявилось, що лікарка, у якої я лікуюся, внучка однієї з авторок спогадів. Донька іншої героїні перекладала мою біографію Івана Франка, а з сином ще однієї авторки спогадів я пра-

⁴³ Див.: John A. Armstrong. *Ukrainian Nationalism, 1939–1945*. Englewood 1990, с. 187–188.

⁴⁴ Див. збірку: *Женская устная история*, част. 1 / упоряд. Андреа Пето. Бишкек 2004.

цюю разом вже понад рік. Перед тим я допомагав Шимонові Редліху збирати матеріяли до його книжки про міжвоєнні та воєнні Бережани⁴⁵, і Шимон Редліх є тим самим єврейським хлопчиком, якого врятувала родина Концевичів. Я познайомився з сином Хамули і внуком Смолія — осіб, яких згадують у спогадах. Журнал «Україна модерна», де я співредактор, друкував спогади Галини Скасків. А наш Інститут багато років єднає дружба і співпраця з Іроїдою Винницькою, спогади матері котрої теж вміщено у цій збірці.

Не думаю, що в цьому є якась випадковість чи містичний зв'язок. Припускаю, що якби читач чи читачка цієї книжки зробили над собою подібний експеримент, то їхній досвід був би схожий на мій. Пояснення досить банальне — наш світ, навіть зглобалізований, лишається малим, остання війна у ньому ще жива, принаймні набагато ближча до нас, аніж ми думаємо.

На жаль, про це «живе минуле» ми почали забувати, надаючи, під впливом шкільних підручників і телевізійних серіалів, перевагу лакованим героїчним версіям історії. Це проблема не тільки українська. Забування «короткого ХХ століття» стало загальною проблемою сучасного цивілізованого світу. Зокрема з ним пов'язують падіння суспільної солідарності на Заході й масовою появою безвідповідальних «політиків легкої поведінки» (politician-lights) — від яких, словами Тоні Джадта, «не віє ані переконанням, ані авторитетом»⁴⁶. Тільки, що на відміну від Заходу, в Східній Європі, включно з Україною, ця проблема набагато гостріша. Бо тут до влади прийшли політики, які не просто ігнорують цю «живу історію», а цинічно

⁴⁵ Див.: Shimon Redlich. *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews and Ukrainians, 1919–1945*. Bloomington & Indianapolis 2002 (український переклад: Шимон Редліх. *Разом і нарізно в Бережанах. Поляки, євреї та українці, 1919–1945*. Київ 2007).

⁴⁶ Див.: Timothy G. Ash. The Crisis of Europe. How the Union Came Together and Why It's Falling Apart // *Foreign Affairs* (2012/September–October) (доступна за адресою: <http://www.foreignaffairs.com/articles/138010/timothy-garton-ash/the-crisis-of-europe>); Tony Judt. *Reappraisals: Reflections on the Forgotten Twentieth Century*. London 2008. Цитата з кн.: Tony Judt. *Ill Fares the Land*. New York 2010, с. 133.

маніпулюють героїчною версією історії заради вузьких партійних цілей. А в суспільстві, у якому забули, чим *насправді* була війна, шанс на повернення насильства дуже високий. Тому видавання збірників спогадів на зразок цього виконує ще й певну терапевтичну дію: не дає забути про те, про що не можна забувати.

Ярослав Грицак

ВСТУП

У світовій історіографії взагалі і в українській зокрема найбільше наукових праць зосереджені на таких «великих історіях», як боротьба за владу, виникнення нових держав, зміна кордонів, життя відомих особистостей та ін. Пересічній людині, на жаль, відведена мізерна увага. У цьому виданні на прикладі «мікроісторії» ми хочемо передати читачеві атмосферу подій першої половини ХХ століття очима жінок, їхніми голосами проілюструвати тогочасні події чи явища. Для цього ми послуговувалися методом усної історії — безпосередніми опитуваннями та інтерв'ю. Питальник був складений так, щоб показати, як ті чи ті події впливали на долю українських жінок.

Ця книжка постала з так званого жіночого проекту, який 2001 року започаткував Українсько-Канадський Дослідчо-Документаційний Центр у Торонто (Канада). Тоді в його архіві вже було близько двох тисяч годин записаних інтерв'ю з різними людьми. Працюючи з цими інтерв'ю, від певного часу ми почали звертати особливу увагу на розповіді жінок. Перше, що впало в око: жінки у своїх свідченнях менше наголошують на політичних перипетіях, а більше зосереджуються на соціальних аспектах життя, особистих та родинних пережиттях. Окрім того, вони розповідають дуже цікаво й емоційно. Так виникла думка зібрати інтерв'ю з жінками в окрему книжку.

Через рік, коли було розпочато роботу над книжкою, до проекту долучився Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка зі своїм архівом усної історії. Робоча група проекту розглянула майже 250 інтерв'ю з жінками, що зберігаються в обох інституціях. Ці інтерв'ю відображають широку географію: на час інтерв'ювання оповідачки були громадянками Австралії, Канади, Німеччини, Польщі, США та України, а народилися або проживали у 16 областях України (Волинська,

Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Львівська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Тернопільська, Харківська, Хмельницька, Черкаська), а також у Криму і на етнічних українських землях у Польщі (Надсяння). Оповідачки під час війни або коротко по війні перебували в таких країнах, як: Аргентина, Канада, Німеччина, Австрія, Польща, Чехословаччина, а також в гулагах Сибіру. Рівень їхньої освіти був різний: 10 % здобули вищу освіту, 60 % здобули середню освіту або її еквівалент, 26 % закінчили початкову школу, а 4 % зовсім не мали формальної освіти. Варто зазначити, що з 60 % жінок, які здобули середню освіту, 20 % започаткували університетські студії, але не змогли їх закінчити через воєнні обставини та ув'язнення, депортації, вивезення на Сибір. Деякі з жінок були політично активні, інші не були, але Друга світова війна вплинула на долю кожної з них.

Із загальної кількості інтерв'ю вибрано 67 для розшифрування і створення реєстру у формі таблиць. Оформлено три таблиці з даними про оповідачок (див. Додатки).

Перша таблиця містить алфавітний реєстр 67 оповідачок з особистими даними кожної з них, коротким оглядом інтерв'ю, відомостями про те, хто і коли провів інтерв'ю, а також де зберігається оригінал запису спогадів. Друга таблиця складена за віком оповідачок, від найстаршої до наймолодшої, містить дані про місце народження, місце перебування під час Другої світової війни, а також місце проживання на час інтерв'ю. У третій таблиці представлено соціально-демографічні характеристики оповідачок: родинний стан, місце і час одруження та народження дітей.

Із розшифрованих інтерв'ю і після їх повторного прочитання для публікації у цій книжці вибрано 21, на нашу думку, найцінніше й найцікавіше. Упорядники старалися також, щоб до книжки потрапили спогади жінок різного віку, різного соціального стану і різного рівня освіти.

Кожне інтерв'ю трактоване як історичний документ, який не може бути змінений, дописаний чи виправлений. Тому упорядники не втручалися у зміст розповідей та нічого не ви-

правляли. Відповідно в інтерв'ю залишено непослідовність у вживанні різних термінів (напр., *більшовики* і *большевики*, *жадний* і *жодний*, *євреї* і *жиди* і т. п.). Зрозуміло, що мова деяких оповідачок суттєво відрізняється від сучасної української літературної мови. Такі відхилення особливо виразні в людей старшого покоління. У їхній мові трапляються і діалектичні вислови, полонізми чи росіянізми — залежно від місця проживання оповідачки, рівня освіти тощо. Ми зберегли це розмаїття, щоб показати багатогранність мовного матеріалу. У деяких місцях ми, однак, переставили місцями фрагменти відповідно до логіки і послідовності викладу подій.

В інших випадках доводилося застосовувати принцип уніфікації: якщо, наприклад, оповідачка декілька разів ужила слово «ЩО», а тоді прозвучало «ШО», то ми скрізь писали літературне «ЩО». П'ять оповідачок (М. Горбань, С. Гурко, В. Луцків, А. Мартинюк, Н. Олійник) виявили бажання після розшифрування інтерв'ю зредагувати їх, а три інтерв'ю уточнювали і редагували доньки оповідачок (Л. Бризгун, А. Лебідь, С. Степанюк). Це спричинило незначні відхилення між звуковим записом та розшифрованим текстом.

Що ж стосується коротких передмов до спогадів та коментарів, то в них ми послуговувались *Правописним словником* Г. Голоскевича (Харків, 1929).

Для англomовного читача створено окрему частину — резюме, з коротким описом деяких інтерв'ю. Оскільки цю книжку читатимуть і в Україні, і поза її межами, у Канаді, США, Австралії, європейських країнах, ми пояснили деякі терміни, що можуть бути малознаними або незрозумілими тій чи тій групі читачів (як-от, *матура*, *кацет* чи *чердак*, *лощадь*).

Щоб не лише зрозуміти розповіді наших оповідачок, а й відчутти їхній емоційний стан того, що вони пережили, зрештою, почути тембр, інтонацію і мелодику їхніх голосів, упорядники зробили вибірку коротких уривків з інтерв'ю цих жінок і записали на CD-диск. Цей диск становить частину книжки, і його можна послухати окремо.

Дослідникам, які хотіли б дізнатися більше, зокрема, дістати доступ до більшої кількості інтерв'ю, радимо відвідати

веб-сторінку УКДДЦ (<http://www.ucrdc.org>). В архіві УКДДЦ є оригінали записів і транскрибовані тексти розшифрованих інтерв'ю. Матеріал зібраний так, щоб послужити дослідникам різних галузей науки. Зокрема історикам корисно буде порівняти записи свідчень заторкнених тем з історичною літературою того періоду. Для мовознавців цей матеріал послужить джерелом до вивчення мовних норм, анахронізмів та впливів інших мов на українську. А для літераторів, мистців і кінематографів, надіємося, він може послужити джерелом натхнення для їхніх творів.

Ця книжка народжувалася майже 10 років. У процесі готування матеріалів до цієї збірки ми отримали допомогу від багатьох осіб, яким висловлюємо нашу сердечну подяку. Це Христина Сохоцька, яка написала англomовні тексти, Віктор Сусак, Адріана Лисак, Орест Павлів, Мирон Юсипович, Марта Винницька, які допомагали добирати інтерв'ю. Розшифрування здійснювали: Орест Закидальський, Анничка Гадомська, Наталя Миско, Галя Потюк, Наталія Тріфонова, Софія Дяк, Наталія Нагорна, Тетяна Лапан. Редагували тексти Оксана Дмитерко, Наталя Федорович, Оксана Закидальська, Андрій Макух. Технічну допомогу надали Божена Федина, Надя Скоп, Мотря Спольська, Марійка Лялька-Винницька, Андрій Головатий. Особлива подяка Надії Олійник за консультації в науковому редагуванні текстів та коректу розшифрованих інтерв'ю.

Фінансову допомогу частково надав Канадський Інститут Українських Студій Альбертського університету (КІУС, Канада) з фонду Івана Коляски. Цим він уможливив стажування в УКДДЦ Наталі Федорович та Оксані Дмитерко.

Іроїда Винницька

ЛЮДМИЛА БРИЗГУН

<i>Дата інтерв'ю:</i>	10 липня 1979 р.
<i>Місце інтерв'ю:</i>	Дургам, Онтаріо
<i>Оповідач:</i>	д-р Людмила Бризгун
<i>Інтерв'юер:</i>	Іроїда Винницька
<i>Присутні особи:</i>	Оксана Соколик, донька оповідачки
<i>Мова інтерв'ю:</i>	українська
<i>Розшифрування інтерв'ю:</i>	Наталя Миско
<i>Редагування інтерв'ю:</i>	Іроїда Винницька, Оксана Соколик

Людмила Бризгун народилася 28 грудня 1893 р. у м. Каїнськ у Сибірі в багатодітній родині засланого за участь в «Народній Волі» Якова Скорюка. 1917 р. закінчила медичний факультет Томського університету. Активний член Томської громади студентів-українців.

Розповідає про міжнаціональні взаємини в Сибірі та самостійницький «сибірський» рух. Свідок революційних подій 1917 р. в Сибірі. Описує рівень національної свідомості українців у Сибірі та на Київщині часів революції і міжвоєнного періоду в Закарпатській Україні.

Людмила Бризгун.
Торонто, 1979 рік

Разом з чоловіком-лікарем 1919–1920 рр. виконувала місію Українського Червоного Хреста по перевезенню українських поранених полонених вояків з Німеччини. Змушена була залишитись з родиною у Відні через хворобу доньки. Від 1920 р. до 1945 р. родина жила в Мукачеві (Закарпаття), Гуменному

(Пряшівщина) та Братиславі (Словаччина). Особливо плідною для оповідачки була праця 1932–1939 рр. в українській школі в Братиславі.

Від 1948 р. проживала в Канаді. Упокоїлася 7 січня 1981 р. в Торонті.

— *Пані Доктор, може, Ви могли б сказати...*

— Не кажіть мені «пані доктор».

— *...про своє життя, де Ви народилися, коли і з яких Ви околиць?*

— Я народилася 28 грудня 1893 р. в Каїнську на Сибірі.

— *Можете розказати про Ваш рід — батьків, дідів?*

— Значить, мій батько був засланець на Сибір за участь у вбивстві Александра II. Їх було дев'яност два. То були члени «Народної Воли»; то Ви можете знайти в енциклопедії за ту «Народню Волю»¹. Головою «Народної Воли» був Желябов, членами — Бах і Софія Перовська, правнучка гетьмана Розумовського. Четвертого забула... і Кибальчич. Кибальчича внучка, між іншим, є тут, в Торонто. Забула, як вона називається... Борецька. Вона дуже горда, що її дідусь бомбу зробив та опрацював теорію, як випустити ракету на місяць.

Желябова, Кибальчича і Перовську завішали, а тих 89 заслали в 1881 році назавжди на Сибір. Вони з так званим вовчим білетом не сміли вернутися вже зі Сибіру. Їх називали політично зсильні, політично заслани. Батько Яків був з Полтавщини, з Кременчука. Він був сирота. Його батько, Константин Скорік, і його мати, Марфа, донька козака Середи, померли молодими на холеру, як Якову було дванадцять років. Яків пішов жити до старшого брата, який втопився під час полювання. Його вдова одружилася другий раз, і тоді Яків пішов на своє. А вчився він у Москві, в Петровсько-Розумовській Академії. Вчився на лісовика, знаєте — інженер-лісовик, і там попав в ту «Народню Волю» як студент і був заарештований. Він щойно скінчив перший рік студій.

¹ Значна частина української інтелігенції вступила до російської революційної організації «Народна Воля», що виникла 1879 р. і визнавала терор як засіб політичної боротьби. Осередки «Народної Воли» були в Україні: у Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві, Ніжині та ін. містах. (*Encyclopedia of Ukraine*, vol. 3 / ed. D. G. Struk. Toronto: University Press, p. 534).

Тепер мама. Мамин дідо, а мій прадід, то значить, хто знає як ще давно перед Шевченком, на початку XIX ст., утік із Холмщини, щоб не відбувати двадцятип'ятирічну службу військову, і пішки йшов з Холмщини на Сибір. То можете уявити собі, і залишився там на Сибірі. А женився вже він там з сибірячкою. Сибірячки — то були такі поселенці або з України, або з Білорусі, або з якихось губерній. Вони не були походження монгольського; то була так само біла раса. Він називався Леонов.

Один з їхніх синів, Федот, оженився з Євдокією, і вони мали п'ятеро дітей: Марію, Якова, Уляну, Степаниду та Катерину. Моя мама Степанида була малограмотна. Бо тоді шкіл не було. Школи були в місточку. Там де ми жили — в Каїнську, місточку — школа була лише при церкві. Так що мама лише навчилася читати, писати, і ото була вся освіта. Були там багаті купці, мільйонери, росіяни, котрі приїздили з Росії — або золото копали, або звірину забивали. Вони своїх дітей засиляли до Росії вчитися, а такий сибіряк, котрий там народжений з діда-прадіда, так він своїх дітей вчив, чому міг. Мій дідо Федот дав маму до церковної школи.

Як вона закінчила ту школу, то її батько, а мій дід Федот, від'їхав на Амур промивати ситами золото. Заробив гроші і відкрив там собі приїски, побудував бараки, найняв робітників, і вони для нього працювали. На Амурі в піску на березі зустрічалось тоді багато золота. І то золото ситами — такі рідкі, круглі були сітки — промивали, а потім з Москви приїздили і то золото забирали. Так мій дідо по мамі поїхав туди на ті приїски. Кликав бабцю туди, а бабця не хотіли їхати, бо по дорозі дуже загризали вовки, бо то була дуже далека дорога. Дорога вела часом самим лісом, і була то дорога без дороги. Їхав туди по звіздах. Тільки син Яків пішов до мого діда, до свого батька, туди на приїски, а дівчата лишилися з мамою. Чотири їх було. В той час мій батько, як зсильний студент в Каїнську, почав дітей вчити не грамоти, а вже науки — географії, історії. Мама була одною з його учениць. Мамі було шістнадцять років, батькові було тридцять три роки, як вони поженилися. І то поженилися так, що бабця не знала, бо вона не хотіла. Шістнадцятирічна дитина, тридцятитрьохрічний...

— ...мужчина?

— Засланець. Не мужчина, а засланець. Він не мав права ні на яку практику. Він діставав п'ять рублів на місяць. І з цих п'яти рублів він мусів хату заплатити, родину утримувати і все. Ну, але вони тайно поженилися. Мама мала косу до колін. Брат прив'язав маму за косу. Вона косу відрізала і разом з татом втекли до священика, що жив сімдесят миль від Каїнська, і він їх звінчав. Згадувала мама, що того священика за те, що повинчав неповнолітню, обстригли. Обрізали його довге волосся і за кару заслали на рік до строгого монастиря.

— *Де Ви народилися?*

— Я родилася в Каїнську, на Сибірі. Ми всі діти там народилися. Нас було тринадцять. Декотрі вмирали, декотрі жили. Я була перша дитина, як мамі було сімнадцять років. Тоді ми переїхали до Тари, потім до Омська. Потім батька перевели до Ішима, то місто ближче до Росії, але далеко, все рівно в Сибірі, Тобольська губернія. Я вчилася не вдома, бо у нас гімназії не було. А вчилася добре, батько хотів, як він сам освічений, щоб і діти дістали освіту.

Ага, він між іншим, таки дістав дуже добру працю, бо він був засланий вкупі з одним студентом-медиком Скварцовим, який скінчив медицину перед самим засудженням. У в'язниці в Тобольську вони просиділи десь п'ять років і вони здружилися. По звільненні Якова і Скварцова заслали до Каїнська. Місце проживання не могли собі вибирати і не могли повернутися в Україну чи Москву. Тут Скварцов лікував людей, бо був брак лікарів. Лікаря там не було в тому містечку, лише була баба-повитуха. Яків йому помагав і сам вчився. Тоді Якова вислали до фельдшерської школи, і він став фельдшером-помічником.

У одного акцизного (акцизний — то значить той, що бере такси, податки), у акцизного похворіли два хлопці на дифтерію. Тоді не було ін'єкцій. Батько мій два тижні сидів у них в хаті вночі і давав їм цілий час інгаляцію, щоб теплом дихали, і вирятував тих хлопчиків. А тоді той акцизний сказав йому: «Знаєте, — каже, — Якове Константиновичу, що хочете з мене за життя моїх дітей, просіть від мене». А він мав великі

зв'язки в Росії. Батько каже: «Влаштуйте мене в акциз». Він каже: «Змініть одну літеру». Отже, батько «і» — Скорік змінив на «ю» — Скорюк. Різниця невелика: Скорік — Скорюк. І вступив в акциз. Так що він вже не був зсильний; мав добру платню, ліпше життя вже мав, і він міг нас всіх вчити.

— **Можете розказати про Вашу освіту?**

— Я найстарша була. Тато повів мене сім і півлітню до початкової школи та сказав, що думає, що мені вже вісім... До цієї школи я ходила два роки, а відтак пішла до так званої прогімназії на чотири роки. Дальшої науки у нас не було, і чотирнадцятилітньою я поїхала до Петропавловська до гімназії на чотири роки. Сімнадцять років ще не було, як я кінчила гімназію. Коли я кінчила гімназію, то батько мені сказав так: «Подивись, Людмила, ти вчилася незле». Я не вчилася на п'ятках, а так, посередині. То ліпше, то гірше, то ліпше, бо трошки лінива була (*сміється*). Батько каже: «Ти вчись». Він дуже хотів, щоб я лікаркою була. І я так пішла по медицині. Каже: «Ти вчись. Стільки є людей бідних. Ти заробиш як лікарка, легше будеш працювати, допоможеш людям. І допоможеш тим бідним дівчатам, котрі не можуть, а вони у тебе будуть заробляти, і так само будуть щось мати».

Між іншим батько був «руссовець»². Він ніколи нас не бив, ніколи на нас не кричав. Він лише сказав: «Людмила... Марія...» і більше нічого.

— **А як тоді ставилися до освіти жінок?**

— Тоді мало жінок вчили...

— **Але не було різниці, чи мужчина, чи жінка?**

— Ні, не було, не було різниці. Навпаки, була повага до жінки серед студентів; знаєте... дивлячись на то, яка жінка, як поводитись.

— **Але на студії приймали жінок так само?**

— Так, приймали. Між іншим, ось я напевно не скажу, а здається, що на університеті в Росії жінок приймали як вільнослухачок. Але я читала Полонську-Василенко, її біографію,

² Прихильник виховної системи Жана-Жака Руссо.

вона кінчила університет. Чи вона кінчила університет як дійсний студент, чи вільнослухачка, отого я не скажу. За Росію не скажу. На Сибірі дівчат на університет не приймали. Лише хлопці вчилися. Але були високі жіночі курси, котрі стояли нарівні з університетом. Дівчата кінчали на тих курсах і медицину, і філософію, і інженерію.

— *А де Ви студіювали?*

— А я студіювала в Томську. Як я кінчила жіночу гімназію в Петропавловську, то там латини не було, бо жінки не вступали на університет.

— *І там були окремі гімназії для жінок?*

— Для хлопців окремо, для дівчат окремо, то все було окремо, там все було розділено. Я кінчила гімназію в Петропавловську, то було 180 верстов від нашого місточка. А в Тобольську мій брат вчився. А Тобольськ понад триста верстов від Ішима. То уявіть собі, скільки треба було їхати кіньми для тої науки. Що та наука коштувала. Не лише грошей, а й фізичних мук. Моя сестра вчилася вже в новій гімназії в Ішимі, яку засновано, дякуючи моему татові.

Приятель тата з гімназії в Кременчузі, Володимир Дзюбинський, який в той час жив у Петрограді, хотів бути вибраний депутатом до Народньої Думи, щоб там заступати українську справу³. Але в Петрограді його не хотіли вибрати. Він попросив тата купити в його імені хату в Ішимі. І Дзюбинського, як мешканця і домовласника в Ішимі, тато зі своїми приятелями вибрали депутатом. З вдячності він постарався, щоб в Ішимі заснували дві гімназії: дівочу і хлоп'ячу.

Так батько по закінченні гімназії мені каже: «Ти вчись». Його думка була: ти вчись, ти заробиш, ти допоможеш людям, і допоможеш тим бідним, котрі не мають ніякої освіти, а потребують. Він був соціяліст. Два-три рублі коштувала служниця. «Ти, — каже, — возьмеш дві, ти двом людям можеш. Так що ти подвійну зробиш прислугу».

³ Жовтневий маніфест 1905 р., виданий російським царем Миколою II під тиском революційних подій, передбачав скликання парламенту — Народної Думи.

— **Коли і як Ви поступили на медицину?**

— В 1913 році Томський університет рішив приймати жінок на медицину і на право, на техніку — ні. А я тоді робила іспити по латині в Тобольську, тому що в Томський університет не можна було вступити без латини.

В Петрограді у батька був приятель, вже згадуваний депутат Державної Думи, Дзюбинський. Якраз тепер у газеті «Новий шлях», було написано за того Дзюбинського, що то був українофіл і вони якраз тоді виступали в Державній Думі за то, щоб Україні дали мову, дали школи, дозволили друкувати. Я тепер то прочитала, а тоді я слухала, мені було 15–17 років.

— **Котрого року це було?**

— То було в... 1905 році, мабуть. Вони виступали, щоб Україні дали школи і дали права. Якраз я зустріла ім'я того Дзюбинського, у котрого жила на Сибірі.

— **В котрому році Ви поступили на факультет медичний?**

— На медичний факультет я вступила в 1913-му в Томську. Перший рік, що приймали жінок.

— **Так що Ви одна з перших?**

Так. Вісім жінок нас було. І знаєте, пані Іроїдо, ні одна з нас не дерла носа, що ми медички, ні одна з нас не дерла носа, що ми будем лікарками, ми лише всі думали, що кінчимо, улаштуємось і будем помагати бідним. Всіх вісім нас пам'ятаю. Українка була лише я одна. По походженню були там ще дві українки.

— **Чи в Томському університеті було більше українців?**

— На приблизно 500 студентів українців було коло 20.

— **Як життя на університеті виглядало, громада?**

— Громада... Життя було загальне студентське, там були земляцтва. Наприклад, я походила з Ішима, у нас було Ішимське земляцтво, то ми робили вліті чай, а там треба було когось бідному купити книжку, костюм, то ми всі гроші давали. Але в Томську була українська громада. Ось я Вам по-

кажу (*показує фотографію*). Студенти Томської громади в п'ятнадцятому році. В 1915 році всі були націоналісти.

— **То це громада студентська, чи загальна громада?**

— Студентська, лише студентська, українська. Студентська українська громада в Томську. За ню, між іншим, ніхто нічого не знає.

— **Чи можете сказати більше?**

— Ніхто нічого не знає за ту громаду. То значить студенти, котрі приїздили з України, там мали родичів. Там, наприклад, мій чоловік мав брата; він був інженер-землемір, і він свого брата взяв до Томська, і вчив, бо там було дешевше життя і дуже легко було стипендію дістати. Я на стипендію вчилася, але я вчилася на таку стипендію, котра була звільнена лише з оплати за науку. А таку стипендію, котру треба було пізніше відробляти, я не хтіла брати, бо мене могли заслати, де хтіли, а я хтіла потім працювати там, де я хтіла.

Так я в 1913 році, на першому курсі познайомилася зі студентом, який мене запитав: «Ви українка? Таке прізвище Скорюк. Вступіть до нашої громади». А я українську мову добре не знала. Мама сибірячка. З батьком тільки ми говорили українською. Батько багато говорив за Дніпро, за Кременчук, знаєте, багато говорив, але тоді... В нас була мова російська, тільки слова декотрі українські. Але нас, пані Іроїдо, було тринадцять, вижило вісім. Так що батько не мав часу з одним і з другим говорити, а от так загально, коли мав час. Я вступила до тої громади. В громаді були в більшості або ті, що приїздили до родини вчитися, або діти зсильних, або діти поселенців.

А знаєте, там які поселенці були? Села наші на Україні були маленькі, землю мали головне поміщики, так що ті поселенці збиралися цілими групами, деколи навіть півсела, деколи навіть село. І вони так напакувували своє добро на вози і возами їхали місяцями на Сибір. А на Сибірі вони діставали землю. Кожний мужчина діставав десятину. Не знаю, то більше як гектар землі, задурно. Так що, наприклад, приїхав чоловік, мав п'ятеро хлопців. Він діставав шість гектарів землі. Діставав на себе і на тих дітей. Він вже був багатий. Він вже міг утримати родину. Там такий ще був звичай: хто мав дівчат,

ті не діставали землю. А коли дівчина виходила заміж — то від татар лишилося, я думаю, — то той хлопець мусів за дівчину її батькові дати землю. Так що, знаєте, то вирівнювалося. І ті поселенці у нас жили цілими селами. Наприклад, от наше місто, місточко Ішим, там було, може, п'ять або шість сіл, де жили самі українці. Вони дома не мали навіть де корови пас-ти. У нас була служниця. І я кажу: «Варка, чому ви відійшли з дому? Чи дома не є краще, як тут у нас, на Сибірі?» Вона мені каже: «Панночко, Ви знаєте, що я на Великдень не мала на-віть крашанки розговітися». Декотрі люди, значить, були такі бідні на Україні. Ви знаєте, ми того й не знали. Потім і втікачів там було багато, втікали від «старшого брата». Були українці, котрі були свідомі на Україні. Вони мусіли десь подітися. А там легше жилося як на Україні. Їх так не переслідували. Бага-то було студентів зі Зеленого Клину. Там тоді роздавали біль-ше землі, як у самому Сибірі. І там життя над морем тепліше. І там українець міг скорше дістати працю інтелігента і не мусів зі землею поратися. Туди маса поселенців ішла. У нас навіть була приамурська громада, в ній були і українці, і росіяни.

Отже, студенти були діти зсильних, переселенців, утіка-чів... Нас не питали, якої ви партії, чи ви соціяліст-революціо-нер, соціяліст-демократ, соціяліст... ще там якийсь соціяліст... всіляких було, їх було багато. Я не була в соціялістичній партії, бо батько мені так сказав: «Не вступай до жодної партії, бо то в'яже». Бо він сам попав із-за того на Сибір. Каже: «Ти будь чес-ною, будь справедливою, а до партії тобі нема що вступати».

У нас була українська мова.

— *Де, в громаді?*

— В громаді.

— *А скільки вас членів громади було?*

— Було, знаєте, одні відходили, другі приходили. Деколи менше, деколи більше. Їхали туди переважно ті, хто там мав когось, або міг влаштуватись. Томськ був далеко. Потягом з України їхали до Томська тиждень-два. Але клімат там був су-хий, здоровий.

— *Тут є на цій знімці чотирнадцять. І Ви тут є?*

— Є. Тут сидить Видибидова з дитиною, тут Видибидида, а з другої сторони я десь сиділа. Видибидова не студентка. А то є брат єпископа Паладія, котрий помер в Нью-Йорку.

— *Так що Ви, фактично, єдина студентка?*

— Я єдина студентка.

— *А це все чоловіки?*

— То самі хлопці були.

— *Якою мовою Ви розмовляли?*

— Мова українська була. Ви знаєте, навіть серед студентів, навіть в присутності професорів ми говорили по-українськи.

— *І за це ніхто не переслідував?*

— Ніхто. Нас називали мазепинцями. Ніякого націоналізму не було, так як тепер. Ви не знаєте, котрий націоналіст правильний, котрий неправильний. Ми були самостійники. Ми хтіли самостійну Україну і більше нічого.

Людмила Бризгун.
Студентські роки

— *А яка діяльність була тої громади? Що громада робила?*

— Кожний з нас мусів купувати книжки, кожний з нас мусів виписувати газету або журнал, який би він бідний не був, і говорити по-українськи. Раз на місяць збиралися. То була між іншим нелегальна громада, бо поліція заборонила українську громаду, українські громади не сміли бути. В поліції завжди працював хтось з українців і казав: «Сьогодні ви зібрання не робіть, бо як будете робити, то прийдуть і вас накриють». І, значить, могли заслати або замкнути, або що. Ми робили зібрання звичайно так: ваші іменини, ваші уродини, мої іменини. Деколи аж два рази на тиждень. Хто починав говорити не по-українськи, то того викидали.

— *А хто був головою громади, чи провідником?*

— Головою громади завжди був студент з останнього курсу, той що кінчав університет, той був звичайно головою громади.

— *А професорів українців там не було в той час?*

— Були прізвиська, але не признавалися. Були малороси. Наприклад, був учитель Автухов. Я навіть не знаю, хто він був. Чи білорус він був, чи хто. Один раз я пам'ятаю таке. Великдень. Зустрічаємо Великдень. Я далеко від дому жила і не могла поїхати на свята, бо на Великдень розливалися ріки. І одна дівчинка там була, вона була з Полтавщини. Молоденька, вона десь була в четвертій класі гімназії. Не свідомо українка. Але вона, як і її батьки, страшно любили Малоросію. То була малороска. А вона каже тому професору: «Знаєте, Захар Іванович, вип'ємо за Малоросію». Підняла чарки, а він каже: «Ні, вип'ємо за Україну». Того я ніколи не забуду. То я тоді була в шостій класі гімназії. Він каже: «Вип'ємо за Україну, а не за Малоросію». І ми випили за Україну. Я, знаєте, українкою була, але ще несвідомою.

Бо в той час, коли я була в гімназії, четверта, п'ята, шеста, сема класа, там почався рух на Сибірі «сибірський». Там був такий старенький Потонін, йому вже десь було 80 років, а може й більше, і він стояв на чолі того руху і казав, що Сибір має відділитися від Росії. Росія най собі живе своїм багатством, ми будемо жити своїм. Ми будемо мати зв'язки. Не тільки Росії віддавати все те золото, шкіри, все. Ми будемо мати зв'язки і з японцями, і з китайцями, і з туркменами, хто навкруги живе. І ми будемо самостійні. Так що була думка за самостійний Сибір тоді. Но і, знаєте, для дітей, хлопців і дівчат, самостійний Сибір: най москалі йдуть, ми будемо самі, ми самі будемо — то була ідея в гімназії. А мій батько був дуже активний в тому русі.

А вже на університеті я вступила до української громади. Вже тоді я відчула інше. А, між іншим, боротьба була. Думаю собі, мама не є чиста українка, а чи маю я право переходити від одного до другого народу? Воно і тепер є така боротьба, бо я тепер десь недавно читала, як хтось сказав: «Моя мама була росіянка, батько українець, я вагаюся, куди я мушу належа-

ти». А потім, то дівчина була, і вона рішила, що вона піде там, де є слабші, де більше потрібно, і пішла українкою.

— ***А що у Вас перемогло? Чому у Вас українство перемогло?***

— Я думаю, що мама... Мама мені дала Бога і дала правду. Бо мама, знаєте, політикою ніколи не займалася. Вона була дуже молоденька, вона була дуже весела, вона, знаєте, тих дітей мала, подумайте собі, тринадцять. Одно за другим росло. Правда, батько добре заробляв, так що ми мали трьох слугів, завжди в нас прислуга була, так що ми тяжко не працювали. То мама більше в релігійному дусі виховувала і виховувала в правді. В правді виховувала.

— ***А батько більш в національному?***

— А батько в національному дусі. Батько був такий соціаліст заядлий. Наприклад, у нас, в нашому Ішимі, були зсильні грузини, вірмени. Знаєте, хто був за самостійну Вірменію, хто був за самостійну Грузію, хто був за щось самостійне в Росії, на Кавказі, — всіх їх засиляли на Сибір. І в нашому Ішимі було дуже багато таких, і батько слуг тримав або вірмена, або грузина. Ніколи росіянина не тримав. Завжди тримав всіх, хто терпів за свою національність. Значить, він то був такий націоналіст. Лише інакше називався.

— ***А скажіть, будь-ласка, як Ви закінчили студії? В котрому році?***

— Зараз на початку революції 1917 року всім студентам четвертого року дали приспішені іспити, щоб вони могли піти на фронт. Тоді мій наречений, здавши іспити, поїхав до Києва і вступив до Богданівського полку⁴. А коротко після того і нам, дівчатам, дали приспішені іспити. Я закінчила студії в 1917 році навесні, якраз вже була війна. Цікавим є те, що в тих

⁴ Перший Український козацький полк імені гетьмана Богдана Хмельницького (або Богданівський) став першим регулярним військовим формуванням Збройних Сил України у 1917 році. Він виник несподівано, без наказів та розпоряджень згори, без відома військового командування, Тимчасового уряду та Центральної Ради, а лише виключно за бажанням військовослужбовців-українців російської армії. (Я. Тинченко. Богданівський полк: 1917–1920 // *Однострій (Український військово-історичний журнал)* (Рівне 2002/7).

часах в Росії студентам, які покінчили університетські студії, давали титул дворянства, який не був дідовим, а відносився тільки до даної особи.

— ***А Ви коли одружилися, перед кінцем студій?***

— Ні, ми в Києві вже одружилися. Після закінчення студій.

— ***А де Ви заізналися?***

— На університеті, в громаді. Він був на першому курсі, залишився на другий рік. Я його догнала.

— ***А звідки пан доктор прийшов?***

— Він з Волині, Бриків коло Рівного, там з якогось хутора він. У нього брат інженер-землемір працював у Томську, і він його взяв до себе. Він був сиротою. Їх лишилося від батька дев'ять дітей. Мама хлопців роздала тіткам, а сама виховувала чотирьох дівчат. П'ятьох хлопців роздала. Ну і той старший його брат кінчив землемірство і влаштувався на Сибірі.

А чому влаштовувались на Сибір? Бо коли ви працювали п'ять років на Сибірі, то ви діставали премію — платню за цілий рік. Наприклад, ви діставали п'ять тисяч, ну п'ять тисяч не діставали, три тисячі батько діставав, то кожні п'ять років він ще три тисячі діставав.

Батько не мав права виїхати ніколи зі Сибіру. Так що він там залишився і там вмер.

По закінченні університету почалася революція. Між іншим, у нас було багато Січових Стрільців⁵, там на Сибір заслані, ті знаєте галичани. Наприклад, я ніколи не забуду. Ми з сестрою прийшли на Різдво додому на два тижні. Приїхали до хати, а в нашій хаті живуть Січові Стрільці...

— ***Так що Ви як закінчили студії, тоді куди Ви поїхали?***

— Тоді я поїхала до Києва. До Києва поїхала. Так, 1917 року. Наречений відразу же поїхав на Україну, до Києва, і вступив

⁵ Українські Січові Стрільці — військовий легіон чисельністю дві тисячі осіб, що був сформований в Австро-Угорщині на початку Першої світової війни за згодою австрійської влади. За задумом ініціаторів його створення, ця військова українська частина мала стати зародком майбутньої національної армії. (Див. про це: *Українські Січові Стрільці 1914–1920* / ред. Б. Гнатевич. Монреаль: Вид-во Ігоря Федіва 1955, с. 209).

добровольцем в перший український полк імені Богдана Хмельницького. Тоді лише він ще формувався. Ще війська українського не було у нас. 11 квітня почав формуватися той перший український полк імені Богдана Хмельницького. І він туди вступив лікарем. (*Показує світлину*). Тут стоїть такий високий Журавель, також новий лікар. Ці два лікарі вступили до Богданівського полку.

А я кінчила в червні, місяць була дома, а тоді поїхала на Україну. Перед від'їздом батько мене покликав на горище, де витягнув глибоко схованого «Кобзаря» і дав мені його на дорогу. Приїхала на Україну, я там нікого не знала, крім хлопця свого і там студентів ще деяких, там наших вже було багато.

— **В Києві?**

— В Києві. Почала шукати працю. Пані Іроїдо, я три тижні ходила по Києві пішки, бо ж автомобілів не було. Я, як студентка, не мала грошей їздити трамваєм. Шукала працю. На протязі трьох тижнів я чула лише п'ятнадцять разів українську мову. На протязі трьох тижнів — п'ятнадцять. І що, хотіли Україну мати? Тоді ж хотіли Україну мати! То, знаєте, сором.

— **То був стан тоді такий?**

— Такий стан був і нічого не зробиш. П'ятнадцять разів, за три тижні п'ятнадцять разів чула! Тоді я пішла — такий був Матюшенко, лікар земський. Я його прошу дати мені працю. Вияснюю, що я закінчила Томський університет, приїхала на Україну. «Дорога моя, у нас праці нема. У нас наших тут людей стільки, що праці нема».

— **Чи лікарі були?**

— Він то мені каже: «Праця в нас є, але у нас є тутейші наші лікарі, київські, котрі тут позакінчували», а я з Томська приїхала. А я йому кажу, він ніколи того не міг забути: «Добре, пане докторе, ваших лікарів тут є багато, але чи багато українців маєте лікарів, а українка приїхала з Сибіру, так їй тут місця нема. Що ж, я на Сибір назад поїду? Дякую красно. Поїду назад на Сибір». За два дні я дістала працю в Трипіллію.

То дуже гарне містечко було, я туди приїжджаю, говорю по-українськи. А мені кажуть там ті санітарки, як їх акушерки

називали, фельшериці: «Паніко, говоріть по нашому...» Я кажу: «Я говорю по-українськи, а хто ж ви, хіба не українки?» «Ми тутейші». От вам тутейші. То був 1917 рік.

Там стільки було праці! В Трипільлю по сто тридцять хорих людей приходили кожний день. Не тому, що вони хорували: у того прищик вскочив, а у того зуб заболів, а у того тут щось шкребе. Медицина задурно, лічення задурно — чому не йти до лікаря? Так що я, знаєте, абсолютно не мала часу. Я в сьомій годині вставала, йшла приймати від восьмої, о третій, о четвертій кінчала, обід хляпала, дослівно хляпала. Мені запрягали коней і я сідала, бо ще мала п'ять сіл. Значить, зі села до села їхала до тяжко хворих, бо мала у себе в Трипільлю десять постілей для таких, як наприклад, тиф або віспа, або щось подібне. Або, наприклад, привезли один раз старенького, котрий грибами отруївся. Так він два дні лежав і цілий час вертав. Для тяжко хорих десять постілів було. Люди, як я вам вже казала, тутейші там були, тутейші. «Федоро, Ви кажете, що Ви не українка. Хто ж ви є, малороска?» «Пані, малороска». То Федора, отака здоровенна жінка. «Хіба я мала на ріст? Я велика на ріст, а не мала на ріст». Ну і добре. Вона «тутейша».

Я працювала три місяці в Трипільлю. Потім приїхала лікарка, котра там завжди працювала, і яку я заступала. То була українка Мамотова, а я дістала місце в Гуровщині. Тоді якраз большевики зайняли Київ. А потім я дістала місце в Боярці, то село маленьке, а з Боярки я дістала Київський клінічний військовий шпиталь і там вже працювала і звідтам вже потім поїхала на еміграцію.

А на еміграцію ми поїхали з чоловіком не як на еміграцію. Червоний Хрест висилав лікарів і фельдшерів за полоненими до Німеччини, щоб їх звідтам забрати і привезти додому. Ну і чоловік записався туди, бо хотів побачити Німеччину, цікаво було йому. Я хтіла лишатися в Києві, але мені лікарі порадили, отой Ключко, товариш чоловіка, Гандзі Франківної пізніше чоловік, їхати разом з усіма. Він їхав також туди. Ми так поїхали тоді до Німеччини опікуватися полоненими. Ми їхали на три місяці, а затримались там півтора року.

— Де — в Німеччині?

— В Берліні. Там ми мали нагоду почути концерт Київської Капелі Кошиця, яка виступила з колосальним успіхом. Німецька публіка оплескувала їх довго стоячи і вимагала додатків.

А я працювала в Загані. Лікарі були заслані по маленьких місточках —там де були полонені. То ми з чоловіком працювали в Загані. І там народилася Лесюнька. Тяжко похворіла в поворотній дорозі, і ми мусіли її дати до шпиталю у Відні і там залишилися з нею. А наша місія з полоненими поїхала до Києва.

*Посвідчення особистості, видане Посольством
Української Народної Республіки у Відні*

Всі, хто був у місії, поїхали до Києва. На чолі її стояв д-р Ілья Холодний. Його розстріляли большевики. Лишилися лише, пізніше в Чехословаччині, ми із хворою Лесюнькою і Ключко зі своєю жінкою. То два лікарі лишилися тоді на еміграції.

— Ну, а ще скажіть про 1917–1918 роки в Україні. Як переживали Ви ті всі події?

— Я Вам скажу, на Україні я мало переживала.

— Коли Ви виїхали?

— Я виїхала в червні, приїхала в липні на Україну. Але я Вам скажу за Сибір і революцію. На Сибір вістка за революцію прийшла майже тиждень пізніше, бо москалі ховали від окраїн, що є революція. Отже, були зроблені прапори синьо-жовті.

— На Сибірі?

— Так. Синьо-жовті прапори були зроблені. Був зроблений великанський плакат. Там вулиці такі широкі, як тут. З плакатом через цілу вулицю: «Вільна самостійна Україна»... ішла нас маса, громада, плюс Січові Стрільці. Може і Ваш батько був поміж ними?

— **В Томську?**

— Січові Стрільці в одностроях. І вояки якісь ішли. Йшла ціла громада, не лише наші студенти. Там ми вже не відганяли нікого, бо думали, що чим більше, тим краще... Йшли з написом: «Вільна самостійна Україна» і кричали: «Вільна Україна», «Слава вільній Україні», «Хочемо вільну Україну». То я пам'ятаю, як ми кричали: «Має бути вільна Україна». Тоді хотіли вільну самостійну Україну. Не продавали її. Нікому не продавали, а за нею йшли. А той, хто не йшов з нами, того викинули з громади. Хто не хотів іти. Дослівно: «Ти більше вже не є наш, іди до москалів». І не боялися, бо молоді були. І то на чужині було. А коли я приїхала на Україну, то я вже тої революції не бачила.

В 1920 році ми приїхали до Ужгорода. Хто там є? «Русин», «руснак», «православний» або «греко-католик» і «тутейший». В 1922 році ми приїхали на Пряшівщину. Хто там були: «тутейші», «греко-католики», «русини» і «словаки». Де Україна була?

— **Свідомості не було?**

— Не було. Тепер [1979 рік] каже мені Софійка Нездійминого, дружина лікаря. Її племінниця приїздила з Берегового, з Підкарпаття. У неї на паспорті написано: «українка». А тоді були «русинки» і «тутейші». Я кажу: «Софійко, у Вашої племінниці на паспорті написано „українка“. То тепер вже можна Україну будувати». Ані ми, ані Друга світова війна ще не могла її будувати.

— **Так що в котрому році Ви виїхали до Берліна?**

— До Берліна ми виїхали початком 1919.

— **І вже там залишилися?**

— І там вже й залишилися.

— **І тоді звідтам куди Ви поїхали?**

— Потім з Берліна наша місія поїхала на Україну. То поїхала вона в 1920 році. Лесюньці якраз було три місяці. Ми доїхали до Відня, а в Відні пішли ми до професора, бо я стратила молоко, більше годувати я не могла. І пішли на клініку і там нам сказали: «Більше тижня вона не проживе». Спухнутий

животик. Ціла зелена, не було чим годувати... В пушках молоко купувала і гріла. Ішли з чоловіком до паровоза, діставали гарячу воду, ставили ту пушку до гарячої води, потім відкривали її і тим годували. Ну і тоді ми лишилися, а мій чоловік з Ключком поїхали на Словаччину, де знайшли працю.

— *А де?*

— Чоловік дістав працю в Мукачеві. А Ключко дістав в Довгому. То село таке. Ну, і потім він за три місяці по мене приїхав до Відня і забрав, і ми вже так в Чехословаччині лишилися. Там були українці, але дуже-дуже мало. Були греко-католики, православія там не було. Там було православіє в Ужгороді, а там де ми жили, на Пряшівщині, там не було. Там був монастир православний, але монахи були самі москалі, і сифілітики, самі сифілітики, і щорічно проголошували анатему на Мазепу. Так що я Лесюньку похрестила в греко-католицькій вірі.

Ми пізніше жили в Гуменному, де чоловік був військовим лікарем. Він діставав дуже малі гроші. На них було дуже тяжко жити. 1600 корон, але то, знаєте, неможливо було жити з родиною. В 1927 р. народилася Оксана. Чоловік просив місце обводного лікаря. То значить, він би дістав кілька сіл і дістав би добру платню. Так йому сказали: «Як ви напишете, що ви „руській“, то ви то місце в Меджилаборцях дістанете. Як ви напишете „руській“, ви дістанете». А ми, знаєте, з ним так: нащо нам писати «руській», воліємо жити бідно, а бути українцями, як бути багатими рускими. І дітей будемо калічити. Ти хто? Ти руская, чи ти українка? І так ми відмовилися від тої посади.

А тоді чоловік мусів нострифікувати. Поїхав до Братіслави, я залишилася ще в Гуменному. Ну він за два чи за три роки нострифікував, і ми вже тоді переїхали до Братіслави. Я не нострифікувала. Ми рішили, щоб я посвятилася вихованню дітей на чужині. Ми хотіли лишитися в Братіславі і після Другої світової війни. Але там була одна комуністка українка доктор Людмила Красковська. Її батько Красковський був послом при Центральній Раді у Грузії. Вона сказала Лесюньці: «Лесюнька, я тобі раджу, ти їдь до Криму. Як українка ти в Братіславі не залишайся». Вона в дійсності не була комуністка, але вона

чомусь робилася комуністкою. Вона і тепер там, в Братіславі. Но і потім ми так рішили: Лесюнька лишиться, а ми поїдемо? Ні, ми лишимось в Братіславі. Лесюнька поїде десь до Криму, а що ми будемо робити? Так ми рішили всі поїхати до Німеччини.

— **Коли, в котрому році Ви в Німеччину поїхали?**

— Ми поїхали в 1945 році, в останній день, як наступали большевики на Братіславу. Не пам'ятаю добре дати, але ми сьогодні виїхали, а завтра вже були в Братіславі большевики.

— **А як взагалі життя в Братіславі було, як ставились словаки до Вас у той час?**

— Ну словаки, знаєте, казали: «Prečo ne lubite rusov?»⁶ То було вічно. В Братіславі, там була громада, там була «Просвіта».

— **Українська «Просвіта»?**

— Українська «Просвіта».

— **Як завелика була там громада? Скільки було людей?**

— Була невелика. Полонені, що залишилися ще з Першої світової війни. Жінок-українок одна була і я.

— **А то були словачки?**

— Словачки, мадярки, німки. Наші хлопці поженилися з ними.

— **Чи вони ввійшли в українську громаду?**

— Ввійшли. Українська кольонія була і українська «Просвіта» була. Чоловік тоді був спочатку головою «Просвіти», а я вела українську школу. Була там ІМКА⁷, дала нам кімнату і я вела школу. Там було одинадцять-дванадцять дітей.

— **Це між війнами?**

— Між війнами. Про те писалося... в «Дзвіночку», «Дзвіночок» і другий журнал...

⁶ Чому не любите росіян? (зі словацької).

⁷ YMCA (Young Mens Christian Association — Християнська асоціація молодих мужчин), світова добродійна християнська організація, яка, серед іншого, надавала недороге тимчасове житло.

— **«Малі Друзі» може?**

— Нє, нє, нє. То був релігійний журнал, а то не був. То світський — «Світ Дитини». Там є фотографії. Там якраз я зібрала цих дітей.

— **Ви маєте ті фотографії?**

— Одна єсть у Оксани, а одна єсть у Лесюньки. Одинадцятєро дітей було. Вони не знали ані слова українського. Як перший раз ми робили ялинку, то на ялинці лише Оксана говорила віршик, а решта ані одного слова не знали. А потім вони, знаєте, вже говорили і вони були такими завзятими українцями, пані Іроїдо, що Ви не можете уявити. Феля одна постраждала за то. Вона ховала на горі упістів, українців, поліція знайшла і її заарештувала.

— **Як вона називалася?**

— Феля Мандзій. Феліція значить. Феля ми її звали. В мене є десь фотографії з них. Її заарештували, батька заарештували, з мамою не знаю що.

— **Мама словачка була?**

— Мама була німка, але сина Володьку пустила безпритульним. Володька став безпритульний, і та родина десь ціла зникла. Потім там був такий Пукач, то робітник був, звичайний вояк був колись, при австрійській армії, а потім січовий стрілець був. У нього дочка, Марійка, так само завзята українка була і вийшла заміж за українця. Потім там був оден словак, його жінка у мене прала. І вона один раз приходить і каже мені таке: «Мандзієва сказала, що та Бризгунова найбуде проклята, бо вона мені забрала дітей».

Фелю заарештували, чоловіка заарештували; Володьку пустила безпритульним і вона мала право це сказати.

А другого Влодка мати, Підгаєцька, приходить оден раз до мене і каже: «Пані, скажіть, що ви робите з цими дітьми. Я свому Влодкові кажу в неділю іти, де німці вчилися, а він хоче до української школи. Я йому кажу, що ти йди до католицької церкви, а він каже, що він хоче до вас йти до школи. Та я вже мала того доста і сказала йому: А чорт тебе бери з тою українською школою! Йди, йди!»

В Братіславі була греко-католицька церква, ми мали українську школу, пластовий гурток, йшли до церкви всі з цими дітьми, а потім вони розходилися додому.

— **Як часто Ви з ними сходилися?**

— Раз на тиждень, раз на тиждень. Нам давали в неділю лише ту школу. Як вони, діти, ту школу любили!

— **Ну, а що Ви робили, скажіть?**

— Нічого не робили. Ми вчили азбуку, читати, писати. Ну, що робили, вірші вчили, вони мусіли віршів вчити якнайбільше. Майже кожні два тижні новий вірш. Довгі вірші не давала. Вісім рядків, чотири рядки, але так, щоб вони знали той вірш як «Отче наш». І тим вони навчилися по-українськи.

— **І вони говорили мовою українською?**

— Вони говорили.

— **Словацька мова все ж таки ближча до української, як, скажім, англійська?**

— Подібна трошки, так, ну але все ж таки, знаєте, інша.

— **Так що можна навчити?**

— Можна навчити.

— **І можна виховати, не лише навчити?**

— І можна. Я не довго там мала школу. Ми приїхали в Братіславу в 1932 році, а я мала її лише до 1939, потім прийшла нова еміграція.

— **Сім років, так що то якраз час виховати?**

— Так. Але прийшла нова еміграція, прийшли націоналісти, одні націоналісти, другі. А ми ж були петлюрівці. Так що, знаєте, почалися непорозуміння. Так от, як Підкарпаття впало, то вже почалася каша⁸. Наприклад, коли приїхали до Німеччини, до Регенсбурга⁹, то ми попали на чорну дошку.

⁸ Мова йде про окупацію Карпатської України Угорщиною, яка відбулася за підтримки Гітлера після того, як 15 березня 1939 р. Сейм Карпатської України проголосив незалежність країни. Угорські війська встановили жорсткий терористичний режим, який протримався до жовтня 1944 р.

⁹ Див. про табір переміщених осіб у Регенсбурзі: *Регенсбург: Статті*.

Ніхто то не повірить. Чому ми попали на чорну дошку? Бо ми були петлюрівці. Було багато таких випадків.

Гергель називається, він живе мабуть в Америці. Він був тут в гостях у когось. Передавав привіт чоловікові. Він був бандерівець заядлий. А його партія засилала його на Україну. А він працював десь. Без лікаря він не смів дістати відпустку з праці, лікар мусів написати. Чоловік йому написав, що він хорий, потребує відпочинку на три тижні. І він три тижні використав. Чоловік не дивився, чи він бандерівець, чи хтось інший. Йому треба було і все. І чоловік то розумів, що йому треба, і написав.

— **Ви ще хотіли щось про виховання сказати?**

— Так. Знаєте, Томський університет був тоді для нас студентів alma mater не лише як науку діставали, але як українство діставали. То, між іншим, важне там, де діти живуть на чужині. І я своїх так виховувала, як мене виховували. Я ніколи їх не гнала до українського. Я ніколи їх не сварила за українство, я все казала: «А чого ти говориш по-словацьки? Чого? Тобі свого слова мало?»

Знаєте, завжди спокійно, то саме з внуками, Всеволодом та Ігорем. Один раз напала на Вашого Ромка. Казали Вам?

— **Ні.**

— Не казали. Все ясно. По телефону: ба-ла-ла-ла-ла. З кимсь обидва в коридорі. Я собі слухаю, лежу, відпочиваю, слухаю: ба-ла-ла-ла-ла. Я вийшла, кажу: «Діти, ви знаєте тільки по-готтентотськи, чи знаєте ще якусь іншу мову?» Мовчать обидва. Нічого. Я пішла собі. Вони, значить, думають, що баба пішла туди на гору, значить нічого не чує. Сіли в ідальні і знову: ба-ла-ла-ла-ла. Тоді я вийшла і сказала: «Ромку, Іва, щоб я тут англійської мови не чула. Мороз, — тоді ще Валентин Мороз був ув'язнений, — кажу їм: Мороз за українську мову голодує, а ви будете мені тріпати тую англійську мову? Щоб я того не чула». І я вже не чула.

— **Помогло?**

— Я не знаю, чи допомогло, пані, бачите, я їх не сварила, я собі спокійно сказала. І я завжди так виховувала. І нас так виховували. Спокійно. Хочеш — будь, не хочеш — з Богом. З ласкою і любов'ю нас виховували.

Були різні часи, різне відношення до людей. Не дивилися на наші політичні погляди. Знаєте, тут ви бандерівка, тут ви мельниківка, тут ви петлюрівка, тут ви... і всі хто хочете, і кожний вас старається щипнути. Там не дивилися на то. Там були соціялісти одні, соціялісти другі, соціялісти, доба була соціалізму і тільки. То я так дивлюсь на то, знаєте, що то була доба соціалізму, і від того ви нікуди не втечете. І ось вам прийшов комунізм, то така доба, і вона відійде.

Я, наприклад, Вам скажу за батька. Батько був політичний зсильний, і його знали там всі, що він політичний зсильний. А, наприклад, він йде. Жандарм, жандарм, — то по тутейшому як сказати?

— *Ну, поліціант.*

— А знайомий поліціант йому каже: «Яков Константинович, сьогодні приготуйтеся, у вас буде обшук».

Батько прийшов додому і сказав: «Людмила, або там Генадій, брату, сховайте все що політичне маєте». Знаєте, ми такі самі дурні були, різні вірші мали... Ну і робили обшук.

У нас жив один знайомий, котрий називався Федоренко. Так само був українець, з України. В нас було п'ять кімнат, одну кімнату винаймали йому, то товариш батька. У нього на дверях була карточка: «Федоренко акцизний». Так само працював, як і батько. В його кімнату жандарми не заглядали, бо написано «Федоренко», а не «Скорюк». А тепер би большевики не заглянули? Цілу би хату перевернули, хто би там не жив.

Або знаєте, так наприклад, прийдуть з обшуком ввечері до нас. Нянька з нами старенька вдома. Мама і батька нема. Мама любила дуже ходити в гості. Та вона молодесенька була.

— Де є барин і бариня?

— Нема дома.

— А хто є дома?

— Діти.

Мені може було дванадцять.

— Так ми ту сядемо у вас на ганку і будемо чекати, коли барин вернеться, а тоді будемо у вас обшук робити.

І вони сідали на ганку, чи зима чи не зима, чекали, коли вони той обшук зроблять. То знаєте таке життя було якесь, може тому, що невелике містечко, але ніхто не повірить, що так було.

Не було у нас, я Вам вже казала, слова «націоналізм» з ріжними значеннями, якими є тепер. Для москалів ми були «мазепинці», для себе самих були ми «самостійники».

Ви хто? «Самостійники»... «О, то йде мазепинка»... «О, то йде мазепинець». І нас то не вражало. Мазепинець — мазепинець, мазепинка — мазепинка, самостійник — самостійник. А тепер то є, є ріжниця, і поміж дітьми, навіть, є ріжниця.

Сидять двоє маленьких у Оксани на лекції і кажуть: «А у нас у СУМ-і є кращі, як у вас в „Пласті”¹⁰. У нас є більші націоналісти, як у вас».

Він такий смаркач 12 років, він знає, що він більший націоналіст, як той в дев'ять років, що в «Пласті». Або навпаки. Але то є виховання.

Наприклад, ви пам'ятаєте, може, як Плющ¹¹ приїхав на якийсь з'їзд до Вінніпегу, і як йому не дозволили там говорити; а студенти зробили десь інде з ним зустріч. То я не обурилась, наприклад, на то, що молоді прийняли, як старі викинули його.

Я не обурилась, бо я казала: «Подивіться, у нас що було: Винниченко написав в російській мові равновесие, поукраїнськи то рівновага, до журналу «Українська хата»¹². Вона

¹⁰ «Пласт» (Організація Української Молоді в Канаді) та СУМ (Спілка Української Молоді в Канаді) — українські молодіжні патріотичні організації, що функціонують на засадах скаутінгу. але на різних ідеологічних засадах. .

¹¹ Леонід Плющ — відомий український математик. Був заарештований 1972 р. в СРСР. За клопотанням визначних математиків світу і Міжнародної Амністії був звільнений 1976 р. і переїхав жити до Франції. (Див.: L. Plyushch. *History's Carnival: A Dissident's Autobiography*. New York — London: Harcourt Brace Jovanovich 1973).

¹² Щомісячний літературно-публіцистичний журнал видавався в Києві з 1909 р. до 1914 р., навколо якого гуртувалися молоді люди, народні вчителі, дрібні урядовці. Ідеалом для «хатян» була незалежна Україна, в

і в російській мові, і в українській була. Видавалася в Москві. Томська громада написала йому, як він не встидається, українець, писати по-російськи. Але не в такому дусі, як я зараз кажу. Вилаяла його.

А потім оден раз я тут читала «Новий шлях», дуже давно. І там якраз була згадка, як Томська громада вилаяла за рівновагу в російській мові Винниченка. Молоді, знаєте, інакше реагують, як старі, то є дармо. Вони більше якось, більше, як-то сказати, відкрито і завзято реагують як старші.

Членами громади в Томську звичайно були українці, з української родини. При професорах говорили по-українськи. Коли ви вступали до громади, ви мусіли купити собі, які б ви багаті не були, а були там бідні студенти, географію, історію, історію літератури Єфремова, все то за літо, за три місяці, перечитати. А то вже хлопці 21, 22, 23-х років були. І на осінь здати. Тим, що ми таку масу читали, ми навчилися говорити.

— *А коли громаду в Томську започатковано, Ви знаєте?*

— Ото, Ви знаєте, навіть чоловік не пам'ятає коли.

— *І хто був тим, що започаткував?*

— Хто був. А може чоловік знає, може я його запитаю. Головами громади завжди були ті старші студенти.

— *Але хто надав тому такої форми? Хтось напочатку мусів то зробити, правда?*

— То ми потихенько всі так робили.

— *Але на початок хтось мусів то зачати, правда? І унапрямити.*

— Того я не пам'ятаю. То мушу чоловіка запитати, може він пам'ятає. Але я не думаю. Бо вона дуже стара громада була. Наприклад, один рік був головою Сидоренко. Він був посланцем при кінці Першої світової війни до Паризької Мірової Конференції.

якій би поєдналися соціалізм та ідеалізм. У журналі публікували свої твори О. Олесь, М. Вороний, В. Винниченко, О. Кобилянська, М. Рильський, П. Тичина, М. Семенко та інші. На початку Першої світової війни журнал був заборонений.

— *У Версалью?*

— В Версалью. Там він був посланцем. Голова нашої громади. Значить, такі люди були. Там був Володимир Туркало і його брат. Обидва були головою студентської громади. Один з них був потім учителем в семінарії.

— *А чи були інші громади, чи громада мала зв'язок з іншими громадами, чи то була така самостійна одиниця?*

— Самостійна. Ніякого зв'язку. Що у нас робилося, ніхто не знав.

— *А чи є щось написано про цю громаду?*

— Нічого, ніде.

— *Про Томську громаду нема ніде? А в енциклопедії є?*

— Нічого нема. Ми є забуті і кінець. Ми роз'їхалися, і все закінчилося. Може вона тепер є, може її нема. Але якось не знаю нічого.

— *Вже відколи Ви виїхали до Києва, Ви вже зв'язку не мали?*

— Ми вже зв'язку не мали. Але якою літерою тепер в енциклопедії¹³ кінчили? «Т», чи якою?

— *Може ще буде про Томськ.*

— Може ще буде. Під «Томськ». А може бути «Українська студентська громада». Може «студентське життя».

— *Ви нічого не знайшли дотепер?*

— Я не знайшла. Мене вже питали. Ото я щось написала, хочу дати в «Молоду Україну». В «Молодій Україні» якось ви зустрінете ширші річі.

Я не маю ще закінчено цілком свій спомин. Наприклад, мали ми в університеті свою великанську бібліотеку. Так що мусіли читати. Читати мусіли дуже багато. Вірші мусіли вчити, ми студенти університету по 21 по 22 роки мусіли напам'ять вчити вірші тому, щоб ліпше знати мову. Бо, знаєте, мелодія того вірша скорше запам'ятається. Так ту бібліотеку у нас поліція skonфіскувала і так і залишила собі, не віддали

¹³ Мається на увазі «Енциклопедія українознавства».

її нам. Ну що, ми збирались, спільно обговорювали громадські і політичні події, які тоді в той час були, робили відчити за Україну, по історії, по літературі, ділилися новинами, які приходили у Сибір навіть з Галичини. А коли туди були заслані Січові Стрільці, то життя стало цікавіше. Що не кажіть, ті Стрільці були більше національно свідомі і це самозрозуміле. Там була конституція, там було навіть інакше життя, як в Росії. В Росії то все було замкнуте і ніхто не смів нічого робити.

Ну, потім 1917 рік, то великанська та маніфестація була. «Вільна Самостійна Україна» на великому білому транспаренті було написано, несли її четверо осіб, а за нею йшла ціла громада.

— ***І то було заки Ви ще на працю поїхали до Києва?***

— Заки на працю до Києва поїхала. Як революція почалася, так, тоді. І я Вам так скажу тепер. Своїх дітей я виховувала так. Я їх ніколи українською не лаяла, ніколи, пані Іроїдо. Я їх вчила вірші. Лесюнька трьох рочків, дитина знала вірші, цілий «Війна грибів з жуками». Кожний дивувався, як може дитина то запам'ятати. Я вчила не тому, щоб мозок розвивати, а тому, щоб мова засвоювалася.

Дуже часто питала Русову¹⁴, що як виховують дитину на чужині живши. Бо, знаєте, ті люди серед котрих ми жили, вони не казали, що вони українці. То були «русини» і «тутейші». Так що моя дитина могла б сказати, я русинка, значить росіянка... Та я Русовій часто писала листи і Русова мені писала, що так то виховуйте, так то. Вона ж мала підручник свій.

— ***Так, так, Софія Русова. Вона в Празі тоді була, так?***

— Вона була в Празі.

— ***І що вона Вам, цікаво, писала? Ви може маєте ті листи Софії Русової?***

— На жаль, не маю ні одного листа. Маю лише листи Совачевої, артистки. Якраз якось передивлялася. Я писала їй, як

¹⁴ Мова йде про Софію Русову, яка ввійшла в історію як видатний український педагог, автор оригінальної концепції національного виховання. (Див. праці Софії Русової: С. Русова. *Дидактика*. Прага 1925; її ж. *Єдина діяльна (трудова) школа*. Ляйпціг — Катеринослав 1924; її ж. *Нова школа соціального виховання*. Ляйпціг — Катеринослав 1924).

попала я до Ужгороду. То я казала, чому ми такі бідні, що ми навіть дітей не можемо мати із-за того, що ми емігранти. Що ми мусимо аборти робити і все, що хочете, і берегтися, щоб дітей не мати. І вона мені відписала. Той лист є гарний. У менедесь є схований. А Русової листа ні одного нема. Вона мені писала завжди, вона мені коротенько, вона ж не мала часу. Серед чужих вона мала велику шану, бо вона знала кілька мов: французьку, німецьку, англійську, російську, українську, польську. І вона на тих мовах говорила.

Значить, наших дітей треба вчити мови. Я, наприклад, на Оксану злосна, що вона дітей не вчила французької мови. А могли вчитися. То є її громадська праця. А тому я кажу, що мама перше, як почати громадську працю, мусить виховати дітей, котрі були б корисні. Вона має час на громадську працю пізніше. Скажіть мені, скільки є дітей корисних, наших, передових осіб?

— *Думаєте, що дуже мало?*

— Дуже мало. А чому? Нема часу. Візьміть от пані Кравс. З пані Кравс носяться, як з писаною торбою, а що її діти?

— *Чи могли би Ви ще сказати про те, як було Вам в час Другої світової війни? І як Ви були в Регенсбурзі, а потім як Ви приїхали до Канади, щоб вже цілість була?*

— В Регенсбург ми поїхали останнього квітня 1945 року, поїхали кіньми.

— *Звідки Ви їхали?*

— Їхали з Братіслави. Все лишили, трохи поскладали на воза.

— *Втікали, одним словом?*

— Так, утікали. І ми попали до Лякена, це маленьке село. Там зустріли знаного мистця Олексу Булавицького з дружиною Ніною. Там трошки прожили. А потім стали перебиратися до Пассау, і врешті поїхали до такого міста, де можна було б застановитися. І доїхали до Регенсбурга. Там відкрилася гімназія, і мене покликали на начальницю бурси, дівочої бурси, вихователькою. І, між іншим, я скажу таку ось річ: директор мене кличе до себе.

— *А хто був директором гімназії?*

— Знаєте, не будемо писати його ім'я, він вже помер. Він кличе мене до себе і каже: «Я Вас прошу, я Вас дуже прошу, щоб Ви сліdkували за дітьми, що вони говорять». Діти були п'ятнадцяти, дванадцяти, вісімнадцяти, двадцяти років, такі як моя Оксана була, четверта-восьма класа гімназії.

А я кажу: «Ну що ж, пане директор, я буду слухати як вони любляться, цілуються». Бо я то розуміла, знаєте, діти є діти, молодь є молодь. «Ні, каже, що вони політичне говорять».

Ну, я йому сказала: «Не гнівайтесь, я сексоткою не була в житті і не буду й тепер. Дякую вам за працю». І я залишила ту працю виховательки.

Отже, ми приїхали лише в Регенсбург, відразу ж попали на «чорну дошку». Чому? Бо ми петлюрівці. А яка різниця поміж бандерівцями і петлюрівцями, і мельниківцями? Яка? І той України хоче, і той України хоче. Тільки один хоче так, другий так. Та то можна полагодити. Так як в хаті. Я хочу, щоб моє горнятко стояло так, а Ваше так, тож можна його поставити інакше. Оксану переслідували так, що Ви не можете уявити. Наприклад, хлопці з нею не говорили. Її бойкотували.

— *Ну, а чого ж?*

— Може тому, що ми були петлюрівці. Може тому, що Оксана через брак часу відмовилася вступити до Організації¹⁵, бо багато вправляла на піяні, їздила щотижня на лекції до Мюнхенської консерваторії. Оксана постійно займається музикою. Ось у Торонті відбулася прем'єра опери «Купало»¹⁶.

— *Чи ви були на прем'єрі?*

— Я не була. Я якраз в шпиталю була. Все ж таки вона була, наша опера. І того є досить. Чому може бути «Євгеній Онегін», чому може бути «Руслан і Людмила». Ми маємо «Купала», вони мають «Руслан і Людмилу», значить, ми так само

¹⁵ Мова йде про ОУН.

¹⁶ Оповідачка розповідає про оперу А. Вахнянина, яка була поставлена в червні 1979 р. в Торонто. Опера «Купало» до того часу була поставлена лише один раз у Харкові 1929 р.

маємо право ставити оперу. Між іншим, диригент В. Колесник сказав: «Оксано, якби не ваша рекляма, ми би того не мали». Скільки то роботи, а я хора, я їй помагала. Я ледве лазила, я все ж таки їй помагала. Бо я хотіла, щоб наша опера була на сцені.

Приїхала сюда перша еміграція. Не знали, що таке українці. Тепер знають, хто такі українці.

— ***А скажіть, Пані Доктор, як Ви з Регенсбурга приїхали до Канади?***

— До Канади ми приїхали за поміччю Українського Національного Об'єднання¹⁷.

— ***Як, на працю, чи як то було?***

— Ні, ми просто, не на працю. Ми просто приїхали, нас запросили. Ми мали в Канаді приятеля інженера Володимира Коссара. То наш приятель був іще ужгородський. Ми не були унівцями, але як би я була унівкою, я би не встидалася того. Ми просто були приятелі. Ми були петлюрівцями вічно і залишимося вічно. І я горда, що ми були петлюрівцями. Бо не було би Петлюри, не було би й Валентина Мороза, не було би нічого. Це ж Петлюра багато зробив. Він перший підняв прапор: «Вільна самостійна Україна».

— ***Отже, Ви приїхали, Коссар Вас спровадив?***

— Коссар спровадив.

— ***Куди Ви приїхали?***

— До Гамільтону. І чоловік дістав працю у фабриці заліза накидати вугілля до печі.

— ***А Оксана і Леся?***

— Оксана ще не вчилася. А Лесюнька попала на працю до фабрики з нитками.

— ***Але вони з Вами приїхали, всі разом?***

— Приїхали всі разом, всі четверо.

¹⁷ УНО створене 1939 р. в Канаді для задоволення загальнонаціональних потреб українських емігрантів, зокрема колишніх вояків українських армій та учасників визвольних змагань Першої світової війни. Згодом мережа філій УНО виникла по всій Канаді.

— **В котрому році?**

— Ми приїхали в 1948 році, 22 грудня, перед самим Різдвом. Лесюнька там пішла на працю, чоловік також, я з Оксаною лишилася. Потім Оксана рішила таки вчитися і поїхала сюда, до Торонта. Оксану завіз пан Гультай до монастиря Сестер Служебниць, де вона замешкала. Може Ви знаєте сестру Ювеналію? Вона дуже Оксану полюбила. І вона помагала нам багато. От Оксана пішла шукати працю. Шукала два дні, чи три дні, а може більше, не пам'ятаю. Ходила з фабрики до фабрики. Приходить до одного ірландця, він називався Голідей, і каже, що вона шукає працю, бо хоче вчитися музики. Вона тільки-що приїхала, в тих чоботах, в тому європейському плащику...

А він каже: «Я Вас возьму, Ви якої музики хочете, гри на піяні? Ви будете різати коронки». Оксана каже: «Добре».

Скільки то вона заробляла, здається десять доларів на тиждень. Він її взяв. Вона почала працювати і каже, що в мене є мама, а мама вміє шити. А я не вміла шити на електричних машинах. Каже: «Нам би треба було, щоб і мама десь влаштувалася». «Най Ваша мама приходить до мене». Він взяв мене до себе. Я почала у нього шити. То були прекрасні люди.

— **Чи то була фабрика?**

— Фабрика. Малесенька фабричка. Він мав 24 робітників. Він мене посадив за електричну машину, а я, знаєте, як я її пустила, то я злякалася, і так підняла руки, і мені машина іде, а я собі так руки підіймаю, а він стоїть і сміється. Каже: «Нічого». І навчив мене. Я стала заробляти двадцять доларів на тиждень. І ми на ті гроші жили. Платили три чи чотири долари за кімнату, а решта можете вже уявити.

— **А муж жив у Гамільтоні?**

— А муж в Гамільтоні був ще і Лесюнька, бо він ще то вугля підкидав. Ага, між іншим, цікаво, інженер Коссар до нас прийшов і каже: «Оксано, Ви дуже злий фах собі вибрали». Він мав на увазі музику. «Я би Вам радив йти до професора музики жида. Бо то все в жидівських руках». А Оксана вибрала собі професора Белу Босормені-Надя, мадяра. Може, якби

вона вибрала того Берліна, київського жида, вона би більше, краще виграла. Але дійшла до свого, все ж таки дійшла до того, що хотіла.

— **Так що вона приватні лекції брала, чи як?**

— Нє, відразу в консерваторії, але не була зареєстрована, бо професор Надь її вчив безкоштовно і сказав зареєструватися аж перед самими кінцевими іспитами. Він також дав концерт, з якого прихід був призначений на стипендії. Оксана дістала ту стипендію до Літньої мистецької школи в Бенф. Там вона здобула стипендію на наступний рік, потім знову, і була як стипендистка в тій школі чотири рази. А я, значить, шила.

Потім ще цікаво було, я розкажу Вам. Промоція. Оксана кінчає на 82%. А я не знала, що 82, що то є добре, я думала що то, знаєте, дуже, дуже бідно 82. І я з господинею нашою, пані Анною Ковальчук, вона вже вмерла, ішла на ту промоцію. І сидимо ми там на горі в Convocation Hall¹⁸, чекаємо. Дивлюсь: дівчата виходять з квітами, з квітами, з квітами, масу квітів несуть. А я їй кажу тій Ковальчучці: «А я для своєї Оксани навіть одної квіточки не купила. Діти йдуть з квітами, а моя Оксана піде без квітів». І чекаю я дівчину, котра піде без квітів. І вам ні одна не йде без квітів. Дивлюсь одна дівчина іде, несе 24 гвоздички. А то була Оксана. То купив їй пан Голідей з жінкою і подарували їй чудову браслетку. Вони так гарно до неї відносились, що Ви не можете уявити. І вони до мене гарно відносились. Вони мене ніколи не називали Людмила. Вони всіх називали Марія, по ім'ям. А мені завжди казали пані Бризгун. Яка то повага була тих чужинців до нас.

— **А Ви не пробували нострифікувати, ані муж Ваш?**

— Я не пробувала.

— **А муж також не пробував?**

— Ні, не пробував. Він вже нострифікував в Братиславі. Ну другий раз то вже затяжко. То одне. По-друге, коли ми сюда їхали до Канади, то канадійський урядник взяв від нас документ, що ми не будемо старатися о нострифікації.

¹⁸ Актовий зал в університеті (з англ.).

— **Так? А чому?**

— Мабуть, боявся конкуренції.

— **І він знав, що Ви були лікарі?**

— Знав, що ми були лікарі. І ми підписали то, що ми старатися не будем. Що ми не будем старатися о лікарську працю. Нам все рівно було, яка робота.

— **Ну, і пан доктор, муж, як працював?**

— Він працював в Saint Joseph hospital¹⁹, возив білля по палатах... То саме зробили з Фединою. Федина, Ви чули таке ім'я? Федина був розумніший, але він був і багато молодший, так він приїхав до Канади і нострифікував.

— **Так що то, фактично, не було аж так дуже легально. Якби Ви хотіли, то могли б?**

— Якби хтіли, то могли б. Але Ви знаєте, я вам так скажу. Чоловікові тоді було вже 58 років. То вже є великі роки. Добре, що ми зараз дожили, а ми не думали, що ми так довго доживем. Ну і він би мусів вчитися. Йому пропонували місце в туберкульозному відділі. 25 долярів на місяць, їдження і хату. Він не хтів нас лишити.

— **В туберкульознім шпиталі було місце, і не треба було нострифікувати?**

— Тоді не треба було нострифікувати. Но з часом треба було нострифікувати.

— **Але можна було дістати працю?**

— Леся собі взяла стенографію, потім ще щось брала, а тепер вона бере бібліотекарство, бо вона має право вчити лише до 60 років.

— **А вчить тепер ще в школі?**

— Вчить в школі. Як учителька фізкультури.

— **А фізкультуру тут кінчила вже, пані Леся?**

— Не, в Братіславі.

¹⁹ Лікарня Святого Йосифа (з англ.).

— *А тут тільки робила учительські?*

— Вона навіть не робила учительські, вона якісь іспити тримала і її прийняла ІВКА²⁰, а з ІВКИ її прийняли як учительку до high school. Але тепер вона переходить в бібліотекарство, бо в 60 років вона мусить лишити навчання фізкультури. Так вона взяла бібліотекарство, щоб потім бути бібліотекарем. В тій школі, де вона вчила.

— *Ще так про Канаду. Які Ваші враження, спомини з Канади?*

— Мені якось було однаково. Я так багато об'їхала. Ви подивіться, я була на Сибірі. На Сибірі гарно жилося. Я була на Україні, я була в Німеччині, я тепер в Канаді, я була в Чехословаччині. В Чехословаччині до українців не дуже добре відносилися. Вони завжди казали: «Rusi su naši bratja»²¹. Чого ви їх боїтеся?». Хотіли, щоб ми там залишилися. Коли ми від'їхали до Регенсбурга, так ще мій чоловік за два місяці після того достав один лист, де його просили назад, бо він там рахувався добрим лікарем. Його просили, щоб він вернувся. Але він вже не вернувся. Ми вже боялися вернутися.

— *Так що з всього того, де би Ви сказали найбільш приємні спогади були?*

— Пані Іроїдо, я би сказала всюди однаково. Може на Сибірі, знаєте, бо там росла, там свої жили. Але то всюди однаково. До яких людей Ви попадете. Попадете з добрими людьми чи з такими... Прикrostі робили і свої, і чужі. Від того залежить. Ну, а Регенсбург в мене не дуже приємне враження лишив. Лишив лише із-за того, що політику вів. Дурну політику, до котрої я ніколи не звикну.

Бо на Сибірі політики не було. Там був як українець, то українець, а як не українець, то не українець. Там же були татари, там були жиди, там були, що хотіли. Там ось ми жили в хаті. З тої сторони від нас жив жид Окунев, а з другого боку жили татари. Халіма була моя товаришка, і Тамара була моя

²⁰ YWCA (Young Womens Christian Association — Християнська організація молодих жінок). Також див. с. 20, прим. 11.

²¹ Росіяни є наші брати (зі словацької).

товаришка. А ми в одній клясі сиділи, на одній лавці. Одна татарка, українка, росіянка чи українка. І ми навіть не сварилися. Або візьміть той час, коли були гуртки за вільну Сибір. Там були всі. Там були татари, росіяни, жида, українці, там були всі. Ми казали, що не хочемо москалів і кінець.

— ***Так що то був такий рух проти москалів?***

— Проти москалів. Він дуже малий, правда, був. Потім навіть не знаю, чим він закінчився. Що потім вже сталося.

— ***Які ще найвидатніші події з Вашого життя можете згадати?***

— Багато людей знала. Деколи тепер Оксані я кажу, що за своє життя я зустрічала дуже багато цікавих людей, але я ніколи на них не звертала уваги, бо то були якось люди мого життя, нашого життя. Візьміть хоч би... взяти тата, як він був зсильний, і до нас ходили зсильні, а мама, вона... Вона була півсибірячка, бо її дідо був з Холмської губернії. Але вона співала самі українські пісні. Вона мала чудовий голос, меццо-сопрано. Коли десь збиралися, то мама завжди співала «Ой, не світи місяченьку» або «Ніч яка зоряна». То були її улюблені пісні. Завжди питали: «Стефанія Федотівна, заспівайте нам „Сонце низенько, вечір близьенько“, або ту гарну пісню „Молодість не вернеться“». То найчастіше мама співала: «А молодість не вернеться». І ми в тому росли. Або та Халіма, татарка. Шапочку носила, в гімназію ходила з шапочкою. Татари носили шапочки. Або та Тамара, жидівка. Ми ніколи не відчували різницю...

Я Вам скажу ще більше. Як я приїхала на Україну і чоловік казав слово «жид», то мене аж так крутило. Казала, чому «жид», а чому не «єврей». Бо я там на Сибірі так звикла, бо так говориться в російській мові.

— ***То було образливе слово «жид»?***

— Образливе. В нас там було місто в 26 тисяч. Так як там було десять родин жидів, то більше не було. А, наприклад, я жила в сьомій-восьмій клясі у жидівки і моя товаришка жидівка була — Лія. Її дідусь з ними жив. Великдень прийшов. А він мені каже: «А ти, Міля, на нас не сердься, бо у нас такий

звичай», що на Великдень вони якесь там яєчко розділяють. І молитви свої читають. А я кажу: «А що ж мені сердитися. То є ваш закон». Бо так мене батько вчив, що Бог є один, а віра є різна. Так що всерівно у жидів є Бог, так як і у нас Бог. Кажу, ви маєте свій закон, ми маємо свій. І коли кінчався Великдень, то вони так само яєчка розділювали. Так він мене покликав і каже: «Я бачу що ти є... що ти є справжня людина. Ти ходи до нас, ми то яєчко вкупі розділимо». То старенький-престаренький жид, котрий мав пейси і був цілий сивий. Бачите, значить, щось у нас було такого всередині, не так як — то ти такої віри, я такої, ти таких поглядів, я таких поглядів.

— Що об'єднувало, а не ділило?

— Об'єднувало. І то, було дуже, дуже, дуже гарно. Тож знаєте, пані Іроїдо, було так у нас. Було багато гарного і багато негарного.

А ще кажу, що я горда за то, що ми почали. І ще, хвала Богові, і діти пішли тою дорогою. Що не кажіть. Лесюнька народилася в Німеччині, могла бути німкенею, Оксана на Словаччині, ті хлопці народилися в Канаді. Вони вже не є такі, як дівчатка.

— Ваші внуки — українці. То нема що казати. Дуже дякую Вам за цікаве інтерв'ю.

АНАСТАСІЯ ЛЕБІДЬ

<i>Дата інтерв'ю:</i>	2 січня 1982 р.
<i>Місце інтерв'ю:</i>	Монтреаль, Квебек
<i>Оповідач:</i>	Анастасія Лебідь
<i>Інтерв'юер:</i>	Іроїда Винницька
<i>Мова інтерв'ю:</i>	українська
<i>Розшифрування інтерв'ю:</i>	Галя Потюк
<i>Редагування інтерв'ю:</i>	Іроїда Винницька

*Анастасія Лебідь.
Монтреаль, 1998 р.*

Анастасія Лебідь народилася 23 грудня 1906 р. на Волині, в місті Матієві Ковельського повіту, у свідомій українській родині; батько був шевцем, а також торгував м'ясними виробами. Розповідає про містечко Матіїв¹ — залізничний і торговельний центр. Описує щоденне життя за царського режиму. З вибухом Першої світової війни під впливом пропаганди, яка попереджала про варварство німців, виїхала 1915 р. з родиною до Східної України. Детально

описує цю подорож. Зупинилися в містечку Пліски (Чернігівщина). Описує гостинність місцевих жителів. З періоду утворення Української держави місцевим жителям був знаний лише бій під Крутами. 1918 р. родина повертається до Матієва. Описує культурно-освітню працю галичан-усусусів під час стаціонарування у Матієві та короткотривалий період служіння греко-католицького священика у православному

¹ Тепер Луків.

храмі. Згадує стаціонування більшовицького війська в Матієві під час походу на Варшаву. Описує перебудову поляками церкви на костел, допомогу українських заробітчан з Північної Америки українським політв'язням та культурно-освітнім організаціям. 1932 р. вийшла заміж за галичанина, усусуса Михайла Лебідя і переїхала до Ворохти. Разом з чоловіком провадили відпочинкові пансіонати. 1939 р. повернулася до Матієва. Розповідає про організацію українських жінок для допомоги військовополоненим та дітям-сиротам з Києва та про перехід української поліції Матієва до УПА. Описує життя єврейської громади, винищення німцями євреїв, намагання українського священика та її чоловіка, голови району, заручитися за них перед німцями. Свідчить про розстріл українських родин німцями за переховування євреїв, каральні акції за допомогу українським повстанцям. 1943 р. з наближенням фронту виїхала з родиною до Чехословаччини, а далі до Німеччини. Описує життя в таборі переміщених осіб в Міттенвальді. 1948 р. переїхала з родиною до Канади. Була активною в громадському житті українців Канади. Померла 19 січня 1999 р. у Кітченері.

— *Прошу сказати, як Ви називаєтеся?*

— Я називаюся Анастасія Лебідь, а дівоче прізвище моє є Ваврищук.

— *Прошу сказати децю про себе: де й коли Ви народилися? Скільки було дітей в родині?*

— Я народилася 1906 року на Волині, в місті Матієві, Ковельського повіту. Я була наймолодша в родині. Дітей в нас було шестеро: трьох братів, дві сестри і я. Троє дітей померло маленькими, котрих я й не знала.

— *Так що всіх дев'ятеро було?*

— Всіх було дев'ятеро.

— *А Ваша мама звідки походила і як називалася?*

— Мама походила з села Мельниці, теж Ковельського повіту на Волині. Називалася Харитина Янішевська.

— *А батько?*

— Батько був таки уродженець Матієва, Михайло Ваврищук.

— *А цікаво: як вони пізналися? Як в ті часи заключалися подружжя?*

— Так як я з оповідань знаю, то батько часто їздив на ярмарки продавати. Він торгував різними виробами м'ясними. І так як мені оповідали, на ярмарці пізналися. Більш докладно я не знаю. Як мама приїхала заміж виходити, то вона тата щось другий чи третій раз бачила.

— *І скільки років мама мала?*

— Мала ще неповних 16 років... Її тато, мій дід, працював при маєтку. Вдома в них в більшості уживали польську мову. Але потім вже, як мама вийшла заміж і діти попідростали, то всі знали, що вони є українці і по-українськи говорили. Між іншим, мушу сказати, що моя мама була дуже красива: казали мені, що така гарна приїхала до Матієва, та ще й приїхала в капелюшку. А в нас в капелюхах тоді ще не ходили. Міщан-

ство не ходило в капелюхах, а селянство тим більше. Отже ж, дуже була красива і молодша на 15 років від тата.

— *А ще про Матіїв. Як завелике це містечко в ті часи було?*

— А в ті часи — пригадую, що в нас говорили — було три тисячі населення. То був торговий центр, де відбувалися ярмарки, з'їжджалися з околиці, з сіл селяни; різного роду селянський продукт продавали. А крім того, вже за Польщі, ярмарок став осередком торгівлі свиньми: багато приїздило купців з Польщі, закупували свині і там десь їх переробляли на різні м'ясні вироби. А також була торгівля грибами. З Полісся приїздили селяни, грибів багато привозили; купці приїздили і закупували ті гриби. Приїжджали навіть такі більші купці, котрі експортували гриби, казали, що до Англії.

— *Чи була ще якась індустрія в Матіїві?*

— То потім, вже за Польщі, постав тартак і копальні, копальні білої глини на порцеляну. Коли вже пізнали, що там є поклади глини, то відкупували ту землю від селян, добре платили за ту землю та експлуатували її...

— *А хто то був?*

— Жиди. Жиди. Так, жиди. Навіть, одна спроба була така, що і наші пробували це робити. Навіть і мій чоловік був у спільці з тими підприємцями, котрі хотіли пробувати, бо один був власником землі, де були поклади тієї глини. Але їм не пішло, бо, як звичайно, конкуренція жидівська була сильна, і вони через те не мали просто збуту. То було все в жидівських руках.

— *А тепер, може, прошу, щось сказати про саму назву міста Матіїв. Чи хтось говорив десь між старшими людьми, звідки вона походить, чи є якісь легенди?*

— Ні, мені не відомо про жадні легенди відносно назви міста Матіїв. Тільки можу сказати одне, що за царських часів Матіїв називався Маційов. Пізніше, як уже царату не стало, за Польщі, то ми самі його назвали Матіїв. Ми, українці, його називали Матіїв, бо польська офіційна назва, в документах, на адресах була Масіејов. І так, Матіїв і Мацеюв, він був до другого приходу більшовиків. Вже після закінчення Другої світової війни, в 1945 році, вони назвали його Луков.

— *Так що вже тепер Матієва нема?*

— Нема зовсім.

— *Тепер вертаємося ще до родини. Так що вас було шестеро дітей. Чи ви всі жили в Матієві? Чи там була школа і яка там була школа за часів царської Росії?*

— То за часів царської Росії була церковно-приходська школа, так звана. Вона мала тільки чотири класи, чотири групи, так звані. А пізніше була школа... в нас називали її іменем професора того, котрий там вчив: школа Магніча — також чотири групи. Так що вісім років можна було вчитися в Матієві. Діти, що виходили з цієї школи, вже діставали працю: якусь канцелярійну працю при пошті, при залізниці...

— *Можна ще трошки про те, як виглядало життя за царської Росії? Значить, була церква, а хто був священиком у той час?*

— Православна церква. Священиком був отець Антоній. Така постать визначна для нас усіх, бо я тоді дитиною була. Отже ж, він закон Божий дітей у школі вчив, релігію, о, і був другий ще, його помічник. У нас була ще духовна семінарія, у нашій маленькій місцевості. Духовна семінарія була в будинках колишнього якогось графа. Царська влада заложила там духовну семінарію і звідтам виходили священики.

— *І якою мовою були відправи і проповіді в церкві?*

— Церковнослов'янською і російською мовами, абсолютно.

— *І значить школа також в російській?*

— В російській, в російській.

— *Як люди говорили між собою?*

— В тій місцевості, звідки я, тільки по-українськи говорили, з домішкою слів: нахапали де-якихось там слів та й домішували ті слова російські, але говорили по-українськи, тільки по-українськи. Хіба би ті, що десь виїхали, до якихсь великих міст, як верталися, то вже їм чомусь російська мова більше подобалася; то вони вже більше російських слів уживали. Але вдома, як я знаю, і в нас в хаті свята Різдвяні проходили, то все, і коляди були українські. Правда, я не пам'ятаю,

зі свого дитинства ні одної коляди в російській мові, тільки в українській мові. Я й сама ходила колядувати.

— *А чи було якесь українське життя за царату?*

— Ні, у нас не було. Ні.

— *Як довго Ви жили в Матієві?*

— В 1915, весною, ми поїхали.

— *Чому Ви покинули Матіїв? Що було причиною? Чому?*

— Ну, тяжко взагалі було тоді подумати покинути. Але була сильна така пропаганда, що німці ідуть, що молодим дівчатам треба втікати, бо німці знущаються над дівчатами, німці дуже тероризують людей. Отже ж, як хто має можливість, нехай виїжджає десь далше на схід. Я мала тоді старшого брата, котрий працював на залізниці, і він нашій родині вистарався цілий вагон. А також була ще одна родина працівника залізничного, котрий був з сусіднього села, зі Сомина. І так наші дві родини разом злучилися і виїхали. Їхали і не знали куди. Ніби наш маршрут, документи були виписані в Курську губернію. Але сестри мої на кожній станції виходили, коли потяг ставав (бо то був потяг товаровий, він стояв довго). Ходили до службовців і розпитували: «Що то за Курська губернія? Чи вона далеко? Що вона собою представляє, та Курська губернія?» І цікаве явище, що нам казали: «Доїдьте до Києва, побачите як вам Київ сподобається». Але ми боялись залишатися в великому місті, хоч ми мали можливість залишитися, де ми хотіли.

По Києві ми ще на великій станції затрималися — Нєжин². І там нам сказали: «Ні. Ми тут вашого вагона не можемо відчепити». Бо то мав право начальник станції відлучити наш вагон: «Ми тут не можемо». Чи вони не хотіли, чи вони боялись, що тут нам може не буде добре, чи що? «Їдьте, — каже, — до слідуючої станції. Там я вже потелефоную, там вам дозволять...» Ми доїхали до слідуючої станції — це був вечір. Вийшли, мама вийшла з моїми сестрами, каже: «Темно всюди, маленька станція, там огоньчок тільки горить». І ми кажемо:

² Ніжин (з рос.) — місто в Чернігівській області.

«Ні, ми не хочемо тут залишатися, боїмося просто». «Ну, то їдьте даліше, до станції Пліски³. Ми туди зателефонуємо, щоб вас...» Вийшли в Плісках, бачимо: станція більша, бачимо вогні, світла всюди. Ну згодилися ми з тим, що буде, то буде. Ну і нам вагон наш відчепили, а потяг пішов собі даліше. Ми переночували і рано збудилися вже в Плісках.

— *А що ви зі собою мали?*

— Ми мали можливості брати всі особисті речі, всю одягу свою і харчів трохи. Ну, а які то речі: перина, подушка і одягу вся своя.

— *І як ви там почали життя в тих Плісках?*

— Ми почали цікаво. Ми вийшли, сестри мої з мамою, і з тої другої родини дівчата (а там дуже близько від станції були вже мешканці, житлові будинки) і зайшли до першого-ліпшого будинку: «Ми хочемо найти мешкання, щоби десь жити, бо ми приїхали». «Беженці», — вони називали нас. От і то рознеслось відразу по цілому селі, котре прилягало до станції. То село було розлоге-розлоге. Рознеслась вістка, що приїхали «беженці». І ми навіть не знаємо, як вони нам те мешкання знайшли — в одної вдови, котра мала хату досить велику, на дві сторони, як то називали. Нам сказала, що тут ви можете зміститися. Будете платити, як будете мати можливість, скільки потимете, будете більше мати, заплатите більше. І так, люди надзвичайно привітні і такі готові нам були допомогти: відразу нам поносили білих хлібів, молока, різних їстівних речей, так що ми мали вже на тиждень що їсти.

— *І як ви тоді жили?*

— Ну, кинулись тоді даліше щось собі промишляти. Одна сестра моя — то вона була ще учениця — шукали для неї, де вона могла б учитися. Якраз не в тій місцевості, а в другій місцевості було... вони називали... учілище? В кожному разі, вона відразу поступила там в третю класу.

Ми мали трохи з собою грошей, то ми спочатку жили з того, що в нас було. А потім... були при станції залізничній

³ Пліски (з рос.) знаходяться на захід від Бахмача на Чернігівщині.

рундуки, такі столи закриті, можливості торгівлі якоїсь. Можна було, коли потяги проходили, продавати булки, ковбаси і ріжного роду їстівні речі і сигарети. То ми там видержавили один такий рундук і тим ми займалися. І з того ми спочатку жили. Старша сестра при церкві якось затрималася. Вона там і співала, і була дяком, то там їй щось платили.

— *Але чи Ви ходили там до школи?*

— О, так. Я пізніше взимі ходила до школи.

— *Ну і як там школа виглядала? Також була в російській мові?*

— В російській мові, в російській мові, абсолютно в російській мові.

— *А як люди там говорили між собою?*

— О, по-українськи. Такою прекрасною мовою чернігівською, бо то Чернігівщина.

— *Так що школа була російська, церква була також по-російськи, а люди говорили по-українськи?*

— По-українськи, такий прекрасний акцент чернігівський: «ля» так якось виговорювали. Дуже гарна мова.

— *А чи там якесь культурне життя відбувалось?*

— Крім хору церковного я нічого не пам'ятаю. Знаю тільки, що вліті приїздили студенти з університетів, то говорили також по-українськи — принаймні з моєю сестрою, котра вже була панною, і вона в їхньому товаристві перебувала.

— *А як ті зміни уряду: і війна, і революція — як там це позначалося?*

— Цікава річ, що там... хіба для мене, бо ж я була тоді дитиною, — там було про все це тихо. Тільки бій під Крутами⁴ — чомусь ми знали... Ще повернувся в той час, коли почалася революція, мій брат, котрий був в армії, в російському Георгіївському полку (він ще з дому був мобілізований), то він прийшов і сказав: «Військо все розійшлося».

⁴ Бій під Крутами — січень 1918 р. Українські студенти (всього бл. 300 осіб) чинили опір більшовицьким військам (6 тис. чол.). (Див: *Довідник з історії України (А–Я)* / ред. І. Підкова, Р. Шуст. Київ: Генеза 2001, с. 376).

— **Куди він прийшов? Там, до вас?**

— До нас таки прийшов. То вже революція почалася. І тоді я побачила — такі дівчатка, товаришки мої і старші, вони чомусь мали такі червоненькі відзначки, такі стяжечки червоненькі, і все мені тільки хвалилися: «То свободка». «То свободка», — казали.

— **І вони з тим ходили?**

— І вони з тим ходили. Значить, комуністичний вже вплив там був, як ту «свободку» носили і гордилися так нею.

— **Але так жодних розрухів між людьми не було?**

— Нічого. Абсолютно нічого не було, тільки ешелони проходили полонених. А творення Української держави там в тій місцевості проходило зовсім незаметно, бо не було ніяких комунікацій. Тільки бій під Крутами, — той був знаний... Бо то близько було.

— **Як це далеко було від Крут?**

— 18 кілометрів. І казали: «Чуєте, чуєте, стріляють. Там стріляють, там є бій, там є бій». Але хто з ким б'ється — нічого не знали.

— **І як довго ви там були?**

— Ми були там три роки. Ми виїхали в 1918 році, з весною ранньою, так мені здається. Так, то було весною. Якимсь способом ми вже дістали відомість, що ми можемо їхати додому. Як хочемо, — можемо їхати додому. Очевидна річ, що ми хотіли. Нас селяни тамті дуже впрошували лишатися. Казали: «Чого ви їдете? Ми були там в війську. Ми знаємо, та Волинська губернія не така-то врожайна. Тут чудесна земля у нас — лишайтеся». Але ми тужили за своїм і таки рішили їхати.

— **Коли ви повернулися до Матієва?**

— До Матієва ми повернулися навесні 1918 року.

— **Ну, а тепер як виглядав Матіїв? Яким ви його застали по трьох роках? Які зміни?**

— Ну звичайно, там змін великих не було, тому що то війна там пройшла. Після нас також багато населення виїхало в так зване беженство, декотрі повертались, але деякі — ті, що були добре загосподаровані, рішили лишатися на Схід-

ній Україні. А найважливіше, що ми застали в Матієві вже розбудоване культурне життя. Приміром, школа була, усусуси були. Просто в нашій місцевості стаціонувало двох усусусів. Я навіть прізвища їх ще пам'ятаю. То значить, Кузик — один, але тільки знаю прізвище, і Горянський — другий називався. Отже ж і школа була, і Ангелина Гайдучок була учителька.

— *Так що то були галичани, усусуси?*

— Так, приїхали до нас, і стаціонували в Матієві, і вже вони розвинули українське життя. Ангелина Гайдучок, учителька, провадила школу, то вже було в українській мові.

— *Так що то вже була та сама школа, лише в українській мові?*

— Так. Ну і відразу, коли ми приїхали, то усусуси ті: Кузик і Горянський, дуже хотіли нав'язати контакт з молоддю нашою. А в нас вже було дві дорослих панни, три властиво, бо ще товаришка моєї сестри була з нами разом. Отже ж нав'язали контакт і вже робили такі вечірки: перше якась розвагова частина, а так пізніше: «Читаєм, читаєм „Історію” Грушевського».

— *І хто? Ті усусуси читали?*

— Усусуси читали всім «Історію» Грушевського. То значить спочатку усусуси, потім вже читали і наші. Але кожний раз заплановано було: вечірка і попри то читання.

— *Скільки людей приходило на ті вечори?*

— О, так... ну, як... Хата в нас була досить велика, то коло 20 людей було. Не більше, бо хата не вмещала більше.

— *І то молоді були?*

— Все молоді були. То вечір такий був розваговий: ми перше грали якусь гру (там «фанти»), а пізніше інформували про політичні події, і про історію, взагалі усвідомлення таке; хоч я була тоді іще дитиною, і може всього не розуміла. Ще товариства «Просвіти» не було засновано, але вже та підготовка ішла...

— *А як було з церквою тоді? Чи був той російський священник?*

— Не було російського священника. Ми залишили його ще як ми виїжджали. Він виїхав тоді, як вже відступали. Чи це

була усусусів інтенція, чи уряду, я не знаю. Але ми застали, що відправляв священик український католицький, а тоді називали уніятський. У нашій же церкві, православній, відправляв уніятський священик.

— ***І як люди до того ставились?***

— Люди ставились дуже прихильно, бо він дуже гарно виказав себе, дуже гарний проповідник, дуже гарна людина, і всі так душею прилинули, бо по-українськи говорив.

— ***Чи можете розповісти дещо більше про усусусів?***

— Усусуси, як нам тепер відомо, в листопаді вже були всі у Львові. Ми приїхали в маю. За пару місяців ми почули, що усусуси мусять виїхати, усусуси виїжджають. І раптом їх не стало. Учителька також виїхала. І австрійські вояки, котрі стаціонували в будинках, тих графських, і їх не стало. Безвладдя взагалі тоді стало в нас, не було ніякої влади.

— ***Ну, і тоді далше як?***

— Якийсь час було таке самоврядування, своя така влада створилася. Школу урухомили.

— ***І хто вже вчив?***

— Була одна професійна учителька, місцева, котра закінчила семінар в Зімно⁵. Ми одні з перших, що повернулися зі Східної України. Потім стали й інші родини прибувати назад на рідні землі. Між ними були люди, котрі мали освіту, і вони вже вчили. Також був той учитель Магніч, той, котрий за царату мав у нас ту школу чотириклясову. Він також приїхав до нашої місцевости.

— ***Але якою мовою вже тоді вчили в школі?***

— Українською.

— ***І той Магніч вже мав українську школу?***

— Так. Він вже по-українськи говорив, українською.

— ***А він був українець?***

— Хто його знає, чи він був українець. Тоді як він мав ту школу за царату, від нього ніхто не чув, що він був українець. І

⁵ Тепер с. Зимно Володимиро-Волинського р-ну Волинської обл.

вже наладналося життя українське; був створений драматичний гурток. Ми в школі збиралися і готовили різні вистави. Вже було культурне життя. Але ще «Просвіти» не було. Пом'юму, «Просвіта» прийшла з Галичини до нас пізніше⁶.

— А ще зупинімося на родині: Ви згадували в розмові про дядька Федора Янішевського, брата мами. Можете розказати про нього?

— Так. Так. Він був в Українській армії.

— То був рідний брат?

— Рідний брат моєї мами. Він за Росії, за російського царату, працював десь при залізниці. А пізніше ми з ним цілком втратили контакт, будучи три роки там в беженстві. Вернувшись назад, ми також не мали з ним контакту. Вже за польської влади він був в Українській армії і був інтернований поляками до Каліша⁷, там де були табори воєннополонених. Ото він несподівано приїхав до нас, і тоді нам багато-багато розповів. А тоді якраз була підготовка в Каліші... Він то так з ентузіазмом про це говорив, що буде ще Україна..., бо підготовка до Зимового походу⁸ тоді відбувалася. І він сказав, що він їде також в той Зимовий похід. Вони велику надію покладали на цей Зимовий похід. Але, на жаль, пізніше ми вже контакту з ним не мали. Після того невдалого Зимового походу дісталась до нас листа всіх тих, котрі там згинули. І ми прочитали там — якраз то було на Великдень, що Федір Янішевський загинув під Базаром⁹.

⁶ Про діяльність «Просвіти» на Волині див: *«Просвіта» на Волині: минуле і сучасне*. Збірник наукових статей, документів і матеріалів. Луцьк: Вежа 2001; Б. Савчук. *Волинська «Просвіта»*. Рівне: Ліста 1995.

⁷ Каліш — місто в Польщі, де був розташований табір інтернованих воїнів армії УНР, після ліквідації табору місто стало осередком української політичної еміграції в Польщі.

⁸ Мова йде про успішні Зимові походи армії УНР 1919–1920 рр. і 1921 р. в Правобережній Україні у тилах більшовицького війська та денікінців.

⁹ Під час Другого Зимового походу бійці Волинської групи Повстанської армії були розбиті більшовиками 17.11.1921 р. в бою під с. Малі Міньки в р-ні Базару. 359 бійців Повстанської армії було розстріляно після їх відмови перейти на службу до Червоної армії.

— *І як даліше події розгорталися в Матієві?*

— Ну, перше прийшли до нас більшовики. Більшовики, котрі йшли тоді на Варшаву. То був той «цуд над Віслою»¹⁰. І між іншим, наше населення ще зовсім не знало більшовиків як таких, що вони з себе уявляли, бо ми революції не пройшли. Отже ж, досить прихильно поставилися до вояків, більшовиків. Але такий один інцидент вразив нас страшно. В нас була ікона «Ісус Христос в терновому вінці», висіла, така досить велика. Прийшов до нас один такий високий вояк і запитав: «Что то в тебя така кострубатая ікона вісіт?»¹¹ Ну то образило страшно мою маму. Мама сказала: «О то вони такі, ми не знали навіть, що ви такі». І так місяців два часу вони в нас були.

— *А їх багато було в Матієві, тих більшовиків?*

— Багато було, по хатах всюди були розміщені. Не було навіть хати, де не було б двох-трьох. То були військові, і їхні жінки були. Мабуть, то культурно-освітня місія їх була, бо вони організували драматичні гуртки, учили пісню «Повстаньте гнані і голодні робітники усіх країн», котрої ми не знали. Отож у той час, поки вони до Вісли дійшли, то вони гарно все організували, запілля своє добре обставили. Ну, то це все, що я тільки пам'ятаю. І потім відступ. І тоді прийшли поляки.

— *Ну і як це виглядало, той прихід поляків?*

— Та прихід поляків — він почався досить погано. Тоді, коли більшовики були, було самоврядування, була управа, була міліція, створена на охорону міста. А тоді прийшли поляки. Прекрасний був сонячний день, і чомусь розіслала управа наша гінців. Вони у нас чомусь називались десятичними. І до кожної хати приходили: сьогодні прошу всіх сходитися на торговицю на таку й на таку годину... (така торговиця у нас була, така велика площа, де ярмарки відбувалися). І всі

¹⁰ Битва під Варшавою 13-25 вересня 1920 р., в якій польська армія розгромила Червону армію і тим самим відвернула встановлення більшовицького режиму в Польщі та поширення комуністичної революції далі на Захід.

¹¹ Що це в тебе така кострубата ікона висить? (з рос.).

думали, ну значить, буде хтось промовляти чи щось там таке. Ну і люди, очевидна річ, пішли туди. Ну і тоді приїхали... Я не знаю, хто то був..., в нас казали, що то були галлерчики, армія Галлера¹². Я не знаю... Приїхали, і всіх тих, що в міліції служили за більшовиків, короткий той час, — їх викликали і всім їм давали 25 шомполів.

— **Публічно?**

— Публічно, на тій торговиці. О. І тоді після того, то всі розійшлися. Поляки почали встановлювати владу свою. Організували вселюдну школу. Нашу церкву взяли і зробили з неї костел.

— **Ага. Прошу сказати про церкву. Отже, скільки було в Матієві церков?**

— Було дві церкви.

— **І за царя як було?**

— За царя відправляли в новій великій церкві. А церква менша була старша, вона була в більшості замкнена. Але взимі там відправляли, тому що в тій великій опалу потрібно було. За Польщі, очевидна річ, поляки вже знайшли якусь на це власть, і вони ту нову велику церкву собі забрали. Сказали всі ікони забрати, забрати іконостас... і зробили з неї костьол. Було тільки 5 родин тоді польських, потім вже приїхало більше. Колоністів до нас привезли десь із Познанська — тих, що заслужені були в війні.

— **Чи вони поселились в Матієві?**

— Ні, ні, не в Матієві, а так по селах в околиці.

— **І вони до того костела приходили?**

— А, так. Бо той костел був єдиний в нашому повіті.

¹² Польська армія генерала Й. Галлера чисельністю 80 тис. осіб була сформована і озброєна у Франції на кошти урядів Антанти й на вимогу Антанти призначалась тільки на боротьбу проти більшовицьких військ. Поляки використали армію Галлера для повалення Західно-Української Народної Республіки у травні-липні 1919 р. (М. Литвин, К. Науменко. *Історія ЗУНР*. Львів 1995; М. Kozłowski. *Między Sanem a Zbruczem. Walki o Lwów i Galicję Wschodnią 1918–1919*. Kraków: Znak 1990).

— **Повернімся до школи. Як виглядала школа за поляків?**

— Школа була державна, така початкова, powszechna школа, як вони називали, вчителі були фахові, поляки. Але спочатку траплялося, що вони брали і наших учителів, українців. Але потім позвільняли всіх. А потім в тому графському будинку оселилися сестри, орден Niepokalanek¹³ — так називали ми їх. Я не знаю, як то...

— **Чи це було скоро по приході польської влади?**

— О, так за який рік часу. І вони там мали і школу повшешену і учительський семінар. Ну і вони там мали п'ять клас. Пізніше діти з тих п'яти клас могли до семінарії іти. Ну то було дуже погано з тою справою, бо до п'ятої класи ще приймали всіх. Мови не було про те, чи ти православний. А пізніше, щоб до семінарії вступити, то треба було приймати католицизм.

— **Чи це була вимога, передумова?**

— Передумова — приймати католицизм. Цікаво, вони, однак, толерували уніятів, так званих, греко-католиків. Вони приймали їх, коли хтось з греко-католиків був.

— **Але їх було дуже мало, правда?**

— У нас дуже мало було: то з Ковля¹⁴ одна приїхала і закінчила, тут були ще дві чи три, що я пам'ятаю.

— **Ну а загально дівчата православні не переходили на католицизм?**

— Ні, ні, не було ні одної.

— **Як виглядало культурне життя за Польщі? Чи були зв'язки з Галичиною?**

— О, так. Були, спочатку були живі зв'язки з Галичиною. Аякже. І приїздили звідтам різні люди, ми мали контакт і товариство «Просвіта» заснували.

— **Приблизно, чи пригадуєте, в котрому році «Просвіту» заснували в Матієві?**

¹³ Очевидно, мається на увазі згромадження Непорочного Зачаття Найсвятішої Діви Марії (Niepokalane Poczęcie Najświętszej Maryi Panny; niepokalanu з пол. — непорочний).

¹⁴ Ковель — місто у Волинській області.

— Зараз. Я думаю, що то рік 1923, 24, 25. А вже в 1926-му, мені здається, чи в 1927-му уряд зробив границю цілковито: ми вже не могли мати «Просвіти». Тоді ми вже провадили культурно-освітню діяльність при «Кооперативі».

— **Українська кооператива була? А коли вона постала?**

— Я думаю, що то в році 1925-му. Кооперативна сітка була в нас вже всюди. То теж ішло з Галичини. Бо я знаю таких працівників кооперативних, як Храпливий Євген, що до нас приїздив. То дуже визначна особистість в тому життю. Він приїздив до нас будувати той кооперативний рух...

— **До Матієва він сам, Храпливий, приїздив?**

— Він ні. Він до Ковля приїздив. Бо ми були філія Ковельської кооперативи. Але в нас дуже поборювали жиди ту кооперативу, дуже довго борукалися ми. Але все ж таки вона була, та кооператива, і при кооперативі ми мали можливість культурно-освітню роботу робити. «Союз Українок» в нас ще був також. Але тоді нам якраз і «Просвіту», і «Союз Українок» відтяли і заборонили¹⁵.

— **Офіційно заборонили?**

— Заборонили офіційно. Ми ще діточі садочки хотіли влаштовувати. Я сама їздила ще до Ковля до уряду просити о дозвіл. Щоб дали дозвіл діточий садочок відкрити: нам не дали на діточий садочок дозволу.

— **А хто головою «Союзу Українок» був?**

— Дося Солодуха була головою «Союзу Українок», а я секретаркою була. Але то дуже коротко... Значить, ми мали

¹⁵ За Умовами Ризького мирного договору 1921 р. східна частина Волині ввійшла до УСРР, а західна з Поліссям — до Польщі. Умови цього та Версальського договору від 1919 р. гарантували права українців як національних меншин. Намагаючись зняти з порядку денного «українську проблему», польська влада встановлює т. зв. «сокальський кордон» між Галичиною і Волинню та створює окреме Волинське воеводство, 1924 р. забороняє вживання української мови в державних установах Західної України, усуває з офіційного вжитку національну самоназву «українець» та іменує українців «русинами», «автохтонами», «православними» і т. п. (Див. про це: М. Palij. *The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919–1921*. Edmonton — Toronto 1995).

«Союз Українок» для жінок, а чоловіки гуртувалися при «Просвіті». І ми мали читацький гурток.

— *А хто головою «Просвіти» був?*

— Головою «Просвіти» був довший час Виноградський.

При «Просвіті» був драматичний гурток, і бібліотека була. Відбувалися культурно-освітні вечори, читали дещо там, сходилися ми і читали часописи. Ті, які ми могли дістати з Галичини, бо в нас часопис ніякий не виходив. То вже пізніше, ген-ген, виходила «Волинь»¹⁶, яку Улас Самчук редагував, але тоді вже мене в Матієві не було. Я вже тоді виїхала, вийшла заміж і виїхала в Галичину.

— *Так що поляки заборонили й «Просвіту», й «Союз»¹⁷, і відтягли зв'язок з Галичиною?*

— Так, навіть пошта не доручала газет, фактично газети з Галичини висилали. Ми робили різного роду інтервенції: нічого не помагало, нема газет. Не приходили з Галичини газети українські, не приходили, абсолютно.

— *А чи в той час їхали люди з Матієва до Америки або до Канади?*

— Їхали, їхали до Канади і до Америки. Але до Канади тяжче було, але їхали також.

— *Пам'ятаєте, хто поїхав?*

— Знаю, знаю, ну та поїхав до Канади такий Гринюк, Іван Гринюк, Афанасій Сідорський, Вальчуки брати. Іван Сідорський виїхав, і є ще тепер у Вінніпезі.

— *А чи вони їхали на поселення, чи вони їхали на заробітки?*

— Вони їхали на заробітки. Ті, котрих я знаю, то їхали на заробітки, тому що тяжко було жити. Одне те, що знаю, що такий Сідорський Іван, котрий живе ще й тепер в Вінніпезі, і Степан Вальчук, то вони дуже включилися в комуністичний рух.

— *Де? Тут в Канаді?*

¹⁶ Газета «Волинь» виходила у Рівному 1941–1943 рр

¹⁷ Мова йде про «Союз Українок».

— Тут. А Іван Гринюк переїхав з Канади до Америки, бо там в нього була сестра. І назад він вернувся з Америки до Матієва. І цікаве є одне, що через нього зв'язок у нас був з Канадою і з Америкою — ми діставали запомогу.

— **Фінансову?**

— Фінансову запомогу на осередок нашого культурного життя.

— **Чи то була «Просвіта» в той час?**

— Уже тоді не була «Просвіта», тоді ще «Кооператива» була. То який рік 1927–8 був, і тоді якраз Іван Гринюк вернувся з Америки. І мені здається, що це він той, котрий мав ті нитки пов'язання, де можна було щось дістати, здобути, щоб нам тут політичним в'язням допомогти. Тоді наші політичні в'язні були — ми їздили їх відвідувати.

— **Де були?**

— Вони були поарештовані в Ковлі. В Ковлі у в'язниці. І треба було їздити їх відвідувати. І хотіли ми їм трошки чимось допомогти, — то ми мали завше дотацію таку, і такі гроші. Була така одна пані в Ковлі, я не пригадую назвиська, і вона власне нам ту дотацію уділяла, а ми то політичним в'язням давали.

— **І це були гроші з Америки?**

— З Америки, ми знали, що то були гроші з Америки. І навіть ми почали будувати громадський дім, та не було в нас ніяких фондів. Якраз вернувся той Іван Гринюк з Америки. І він щось від себе трошки дав, але то було мало, і нав'язав контакт з якоюсь організацією в Америці. Так от, вони запомогу політичним в'язням давали і нам прислали дотацію. Щось 100 доларів ми тоді дістали на будову нашого дому.

— **Так. Але чи загально люди знали, що з Америки була поміч?**

— Так. І з Америки, і з Канади... Ну потім вже в 1927-му, 28-му, 29-му — багато нашої молоді переходило за Збруч, переходили на Україну, бо не мали можливости тут ніяк себе виявити.

— *Ага, власне, як це було? Які вістки були тоді: що за Збручем в Україні діється?*

— Ну що? Що в Україні є можливість, то найголовніше було, студії здобути, дістати якийсь фах. А тут треба було колосальних грошей, щоб десь вчитися. Не то, що не допускали лишень, але не можна було оплатити. З тих менших місцевостей, де не було тих закладів, треба було десь їхати, а ніяких стипендій не було. Отже ж, боролися з труднощами великими, і багато молоді нашої пішло тоді за Збруч. І так деякі цілковито пропали, слід за ними пропав.

Що більше, в нас був тоді вже парлямент польський, і ми вибирали своїх послів до парляменту. І такий посол з Волині був... Луцкевич. Першого імені я не пам'ятаю його¹⁸. Так, Луцкевич. Він належав до «Сельробу»: Селянська робітничка партія. Вона була поляками толерована, бо навіть допустили, щоб до парляменту вибирати послів. І він якраз був послом до парляменту, його вибирали кількакратно. А потім, як вже прийшла в нас зміна, коли створилась партія «Współpracy z Rządem Marszałka Piłsudskiego», то така проурядова партія була¹⁹, то вже стали «Сельроб» переслідувати. І він бачив, мабуть, що ґрунт під ним палиться, бо після нього вже не було послів до парляменту з «Сельробу»...

— *А українці були?*

— Так, українці були, але з інших партій: був Певний Петро, був Скрипник, теперішній митрополит²⁰. Вони були по-

¹⁸ Марко Луцкевич.

¹⁹ Проурядову політичну організацію Безпартійний блок співпраці з урядом Юзефа Пілсудського (Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem Józefa Piłsudskiego, BBWR) було створено наприкінці 1927 р. Про це див.: Л. Зашкільняк, М. Крикун. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. Львів 2002, с. 472–479.

²⁰ Скрипник Степан (церковне ім'я — Мстислав) — глава УАПЦ, патріарх Київський і всієї України. Народився 10.04.1898 р. у Полтаві, там закінчив класичну гімназію, згодом офіцерську школу в Оренбурзі. Військову службу відбув у арміях Росії та України, був учасником національно-державних змагань 1917–1921 років, служив старшиною для особливих доручень Головного отамана Симона Петлюри, його рідного дядька. 1930 р. був обраний послом польського сейму... Помер 11.06.1993 р. в Канаді (м. Грімсбі), похований у США (Бавнд-Брук, штат Нью-Джерсі).

слами до парламенту. Отже ж, і власне тоді, той Луцкевич, посол, пішов на Україну, нелегально перейшов границю. Він був жонатий, жінку залишив, перейшов на Україну сам. До нас вістка доходила, що його там знищили. Жінка його пізніше перейшла також, але жінка вціліла. Пізніше, як прийшли більшовики в 1939 році до нас, то вона з ними прийшла. Отже, вона значить, цілковито сприйняла більшовизм, видно, а він загинув.

— *Чи масово переходили на Україну?*

— Масово ні. Бо потім дуже скоро прийшла вістка, що їх висилають на Сибір, чи, навіть, Владивосток. Що неутралізують їх цілковито. В кожному разі, за ними практично слід пропав.

— *А як виглядало українське життя за Польщі в Матієві? Ви згадували про особисті перипетії з урядом?*

— Ну от, зі мною такий маленький інцидент був: перед виборами, коли циркулювали в нас різні пропагандивні матеріяли партії «Współpracy z Rządem Marszałka Piłsudskiego», то мені треба було десь в одній родині сказати: «А то відомо, що то все пропихає уряд, що агітатори ці всі є платні урядом». Ну і то хтось вже доніс на поліцію. То ось в такий спосіб zareagувала поліція: прислали до мене до хати поліцая. А то був якраз день, коли в нас був ярмарок у місті, багато людей було всюди, а він під багнетом привів мене через місто, до поліції. Комендант поліції сказав мені, що ми знаєм, що ти говорила там і там, що для тої партії «Współpracy z Rządem», є платні агітатори. «Де ти це взяла?» І я кажу: «Я того не говорила». І я заперлась, що я того не говорила, що я нічого не знаю. Тоді він мені погрозив: «Пам'ятай, бо другий раз ти будеш відповідати за це добре, але тепер ми ще тебе перестерігаєм тільки». І інших багато таких випадків було: арештовували й забирали, а потім не дістали достаточного матеріялу оскарження і відпустили.

— *А міська управа була в чийх руках? І поліція в чийх?*

— Поляки, всі — поляки.

— *То були все поляки привезені?*

— То привезені, абсолютно...

— ***А хто був в управі міста?***

— Війти також були поляки. Спочатку — ні. Спочатку вони дуже кокетували населення українське. Були війти зі сіл. Вибирали чомусь собі зі сіл, таких небагато освічених. То вони назначували собі таких своїх відданих людей війтами. То було до року якого 1927-го, чи 1928-го, так щось.

— ***Чи вони були назначені, чи вибрані людьми?***

— Я не знаю, як то відбувалося, я не пам'ятаю. То назначені, виглядає, були. Бо війтом в Турійську був учитель, власне, мій добрий знайомий. Ніхто ніколи його не вибирав. Вони були призначувані урядом. Ну а пізніше вже на це місце прийшли поляки. Привезені поляки були війтами аж до кінця, до розпаду Польщі. А тоді вже як німці прийшли, то тоді народ наш зібрався і вибрав українського війта.

— ***То ми ще до того дійдем. А ще жидівське населення. Отже, скільки було жидів, скажім, за царської Росії?***

— Я не можу так сказати цифрово, я можу так оцінити, що нас було дві третини, а їх одна третина.

— ***Чи вони всі мешкали в одній частині міста?***

— Так, вони в середмісті мешкали, мали хатки свої.

— ***І чим вони займалися?***

— Вони займалися торгівлею, дрібною торгівлею, а також купували биті тварини і до Варшави відправляли. Ну, також гриби скуповували на ярмарках; взагалі торгівлею і експортом займалися. Пізніше: як я от перед тим сказала, вони експлуатували ту білу глину, ті копальні глини.

— ***Чи були професіоналісти між ними також? Лікарі чи дантисти?***

— Професіоналісти? О, так. Був один, котрий мав аптеку. Він не був фармацевт, він підприємець, котрий заложив аптеку, мав гроші на це. Культурна людина... Фармацевта він в себе тримав поляка, котрий мав право провадити аптеку. Пізніше його доня вийшла заміж за лікаря, і він був лікарем в нас, жид також.

— ***Яке відношення було між українцями і жидами? Чи не було ворожнечі?***

— Ні, абсолютно ні. Вони мали своє місце, а ми мали своє місце. Вони собі приходили до нас, купували з міста різні речі; ми до них ходили по рибу, мило і повидло. Вони давали навіть кредити нашим людям, як хто не мав чим заплатити. Добрі відносини були, нормальні абсолютно, лишень не зближувались, абсолютно ні...

— *Так що, скажімо, подруж мішаних не було?*

— О, абсолютно ні. В нашій місцевості я не пам'ятаю ні одного мішаного подружжя.

— *Чи були товариські відносини?*

— Нічого не було такого, щоб так можна сказати. Хоча інтелігенція жидівська чулася дуже самотня. Вони шукали між нашими нераз отак і поговорити, подискутувати на якусь тему. Я знаю, що навіть один такий був студент, що до моєї старшої сестри приходив, як сестра була незаміжня ще. Вони вимінювались так думками, але то було тільки те, що їм було цікаво поговорити на теми прочитаної даної книжки, чи щось, таке-о.

— *Так, то цікаво. Добре, дякую. А тепер, Ви казали, що до 1932 року Ви жили в Матієві, а тоді виїхали. Яка була причина виїзду?*

— Так. 1932 року я вийшла заміж за галичанина Михайла Лебідя, колишнього усусуса. Ми виїхали разом до Ворохти в Карпатах — це така літницька місцевість. І ми там провадили пансіонат для літників, котрі приїздили. Навіть дехто був на легені хворий: люди лікувались цим гірським повітрям. Наш пансіонат називався «Говерля». Пізніше ми мали їх два: пансіонат «Мар'я» і «Говерля». І так сезони були літні, а взимі приїздили лещетарі. Значить, ми мали три місяці і три. Всіх шість місяців мали людей приїжджих, таких, котрі жили в наших пансіонатах, а шість місяців ми жили самі. Жили, і провадили своє особисте життя.

— *А як великі були ці пансіонати у Ворохті?*

— «Мар'я» пансіонат був невеликий — на 15 кімнат, а «Говерля» мала 18 кімнат.

— **Чи це були кімнати родинні?**

— Ні, то була система інша. То були кімнати одноособові, двоособові і трьохособові. Якщо більші родини приїздили, доставляли собі четверте ліжко, в міру потреби.

— **Так що пересічно скільки людей було, якщо повний сезон?**

— Як повний сезон, то до сорок людей вміщалося в тих кімнатах.

— **А яка була обслуга?**

— Так, коли ми не мали таких вже своїх намічених, таких від сезону до сезону працівників, то перед сезоном ми їздили до Станіславова, де було Бюро посередництва і там нам поручали працівниць. То були, в більшості, польки, дівчата, але були і гуцулки, котрі могли бути покоївками, значиться такі, щоб могли обслуговувати гостей. Але в кухні, то працювали в нас гуцулки. Але кухарки — то польки були.

— **Так що тільки на сезон їх приймали?**

— На сезон, ми їх приймали тільки на сезон.

— **Скільки було пансіонатів у Ворохті в той час?**

— Більших пансіонатів було яких двадцять, ще тридцять пансіонатів меншеньких, а були ще такі приватні доми, де тримали гостей. Лишень то було на малу скалю.

— **А скільки з того було українських пансіонатів?**

— Українських було, я би сказала, яких 12, до 15. Була оселя учительська. Учителі рідношкільні²¹ і державні учителі, але українці, приїздили туди з своїми родинами, то була власність якраз Організації Українських Учителів. То була дуже, дуже гарна оселя, гарно положена. Там українське життя вліті було надзвичайно гарне. Можна було гарно провести час в гурті українським, самі українці були. А в нас були і українці, і інші. Ми мусіли на базі торговельній приймати не тільки українців, а й поляків і навіть жидів. Отже ж, то було таке мішане товариство.

²¹ Йдеться про вчителів Українського Педагогічного Товариства «Рідна Школа». У міжвоєнний період «Рідна Школа» взяла під свою опіку всі приватні школи. Діяльність Товариства було припинено у 1939 р.

— А українці, як приїжджали, чи вони шукали своїх українських пансіонатів, чи ні?

— Так, українці переважно містилися в українських пансіонатах, цікавилися, де є українські пансіонати. Бо кожен пансіонат мав свого порт'єра, то була така рекляма пансіонату.

Порт'єр виходив на двірець і пропонував гостям: пансіонат «Говерля», пансіонат «Мар'я», а хто українець, то цікавився звичайно: «Під яким зарядом той пансіонат?» І ми казали: «Під українським». Поляки йшли також до українців, але були і дуже неприємні інциденти. Одного разу до пансіонату «Мар'я», привів порт'єр пару дуже елегантних гостей. Ну і вони замістилися, і вже навіть і контракт підписали, але потім вони почули, що гості говорили між собою по-українськи. По першій вечері прийшли до мого чоловіка і сказали, що «ми не попали у нас відповідне товариство, і ми мусим опустити пансіонат».

— А хто вони були, звідки ті поляки були?

— Ці поляки були львів'яни. Були у нас часто поляки з Познаня, і жили, і побували місяцями. Вони підходили до того, що добре харчування, вигідно їм жити, тихо, спокійно.

Варшав'яків у нас багато було. З Кракова у нас перебували. Але вже з Галичини, то була дуже-дуже мала кількість, а от, як попаде якийсь, то йому було «не відповідне товариство».

— А чи гуцули мали у Ворохті якийсь осередок життя?

— Була «Просвіта», було товариство «Просвіта». І дім просвітанський зараз же коло церкви був. І вони собі влаштовували свячене на Великдень, на Різдво кутю влаштовували, сходилися, і так гарно, гарно було. Ми бували на всіх імпрезах і радо підтримували їх. В нас збереглася знімка, де за столами сидять гуцули, всі в своїх кожухах, отець Куницький, учитель пан Салик і наша родина.

— Можете сказати щось про гуцулів у Ворохті?

— Вони дуже гарні люди. Правда, вони були наставлені на те, щоб мати приходи від тих літників. Вони продавали свої речі: ягоди, сметану, гриби, різьби, то все продавали. Але

Ворохта, святкова саля «Просвіти». 1938 рік

мова була їх українська, ніколи, ніколи перед поляком не калічили польської мови. Вони говорили по-українськи — і поляк, гість, котрий приїхав в їх гори, мусів навчитися, розуміти їх. Вони такі були.

— ***Завзяті були ті гірські люди?***

— Так, так.

— ***Чи ходили в своїх строях цілий час?***

— Так, вони ходили тільки в своїх строях, молодші — то вивертали свої кожушки наверх вовною, бо їм гаряче було в літі, але в кожушках ходили і ношу свою вони втримували і гордились дуже нею. І жили вони в своїх рублених хатах в гуцульському стилі. Був один такий гуцул оригінальний, навіть в довіднику туристичному була його хата. Він дуже гордився нею, бо в нього була кафлева піч.

— ***Як він називався?***

— Не пам'ятаю. Кафлева піч була, і він всім розповідав, що кожна кафля собою знаменувала. Там були такі різні гуцульські символи, і він то дуже радо пояснював. В пам'яті мені багато не закріпилося, але знаю, що відвідували його туристи. Це просто любов до того, бо грошей він жадних не брав, але дуже радо вітав всіх: прийдіть, ходіть, ходіть, я вам покажу все.

— ***А чи вони зберігали свої звичай?***

— Так, зберігали дуже. Похоронні трембіти... При похоронах трембіта гула. Десь там чути було голос трембіти, то значить вже везуть покійника; волами везли ховати. І весілля надзвичайно цікаво відбувалися за всіма традиційними звичаями, і в строях, і всі ритуали такі зберігалися, дуже красиві, гарні. І це гостей наших цікавило, навіть тих самих поляків це дуже цікавило.

— ***Чи відвідували Ви Матіїв?***

— Так відвідувала, але особливо в 1933 році я поїхала родити мою доню до мами до Матієва. З двомісячною донечкою я повернулася до Ворохти.

— ***Як Ви були в Ворохті, то в той час розгортались події на Карпатській Україні. Як там це позначувалося? Як відчувалося у Ворохті?***

— Так. Перш над усе, Ворохта лежала на границі мадярській. І от раніш, до 1937 року, там абсолютно було можна свobodно перейти границю: ішли туристи, то вони заходили до Ясіни, пили там каву. А Ясіна — то вже по той бік границі. Ніяких не було загород, туристи по горах ходили. Зайде собі на Закарпаття й вернеться назад. І ніхто його не переслідував, ніхто тим не цікавився. А в 1937 році більше війська спровадили і створили пасмо воєнне. В Ворохті було більше пограничників і вже нелегко було перейти границю. Ну і тоді дійшли відомості про те, що на Закарпаттю повстання, боротьба за незалежність, відродження України. В Хусті повіває вже жовто-блакитний прапор. Ми слухали радіо, бо вже тоді мали ми радіо. Слухали. Молодь страшно хотіла йти помагати січовикам в тій боротьбі.

— ***Тобто, яка молодь?***

— Галицька молодь дуже хотіла помагати. Вони ночами перебиралися через границю. Деякі падали від куль пограничників, але деякі доходили туди... Тоді такі часи були, де життя зовсім не представляло вартості для молоді... Всюди вже горіло. Ну і тоді поширили поляки на терені Ворохти свою шпигунську розвідку, бо вони хотіли злапати людей, котрі

співпрацювали з тими, що переходять границю. Отже, то була дуже неприємна атмосфера. Наприклад, у нас був такий один випадок, який міг би кінчитися дуже погано для нас, але що мій чоловік був дуже обережний, то вийшов з того щасливо.

Була домова між нами українцями: коли ти мав би дати поміч, то вже перед тим прийшов би до тебе знаний тобі чоловік і сказав би, що прийде до тебе тоді й тоді такий, такий-то хлопець. Ти дай йому можливість переночувати, дай вказівки певні, де можна границю йому перейти. А коли до тебе хтось так принагідно входить, то це вже підозріло. Ми мали служницю, котра була полька. І ми їй сказали: «Слухай, щоб ти нікому дверей вночі не відчиняла, коли хтось би стукав або хтось би приходив, — нікому дверей вночі не відчиняй». Але вона нас не послухала, тільки одного вечора приходить до нас один чоловік, говорить так досить добре по-українськи й каже, що «я прийшов, я хочу перейти тут границю, і ви мені дайте, будь ласка, допомогу і дайте мені трошки грошей, бо я не маю, і скажіть мені, в якому місці можна переходити границю. Мене прислав до вас...» — назвав особу, котра була наша знайома і жила в Ворохті, наш дуже добрий знайомий, котрому також близька була справа переходу тих молодих. Поляки, видно, пронюхали те, що можна покликатись на нього. Але чоловік мій був досить на цих справах знаний та й каже: ні, ні, — каже, — я не знаю нічого. Бо він відразу подумав: якби Комуницький мав його прислати, то він перше повідомив би мене, що «до тебе прийде такий і такий чоловік». У висліді мій чоловік відмовив йому абсолютно дати допомогу. Ну і дуже добре зробив, бо то був шпигун. Ми, українці, були в неласці польської влади, а поодинокі родини спеціально були в підозрінні.

— *А чи Ви чули, як стрілянина там відбувалася?*

— Ні, то досить далеко було. Але один раз ми чули, власне, дуже прикру стрілянину. Тоді нам сказали, що багато наших хлопців зловили в Ясіні, там їх постріляли, в спільну яму вложили тих, котрі ішли туди в допомогу. Ту стрілянину ми чули, то було дуже, дуже тяжке (*Зітхає*).

— *А чи щось ще цікавого пригадуєте з тих часів?*

— От як прийшла відомість, що впав у Роттердамі Коновалець²², тоді на його місце був покликаний проводом Українських Націоналістів Андрій Мельник. Полковник Мельник у нас часто затримувався як гість наш. Приватно приїздив до нас. І тоді він написав до нас листа: чи буде у вас кімната для нього, бо такого-то дня приїжджає. Ми відписали йому, що кімната буде готова. Але він не приїхав, не приїхав до нас на ту кімнату. Оказується, потім ми довідалися вже іншою дорогою, що він переходити мав на Закарпаття і обняти пост провідника, голови Проводу Українських Націоналістів. І він уважав, що до нас їхати — це значить втягати тим самим нас в ту цілу справу. То він заплянував інакше, дуже мудро. Заїхав до пансіонату польського у Ворохті і замістився там з своєю дружиною. І з наплечником, бо нічого більше не брав зі собою, він прийшов, щоб перейти границю і йти на Закарпаття, і там обіймати пост. Отже, замістилися в польському пансіонаті і пішли собі на прогульку з товариством. Вони перейшли тоді через станицю, бо то по-польськи все говорило, перейшли до Ясіни. Там то все розійшлося, розбіглося: ходили й купували деякі речі — вже за границею були. А вони собі з жінкою легесенько, легесенько відійшли собі десь, і не прилучались до того вже товариства. Отже ж, це товариство вернулося... Вони прийшли, а Мельник з жінкою не вернувся з ними до того пансіонату. Нема день, нема два, і прийшли до висновку поляки, що він перейшов границю... А нам оповідали потім люди наші з того пансіонату такі рефлексії: «*Jak można, żeby taki inteligentny, kulturalny człowiek mógł coś podobnego zrobić*»²³ — поляки так казали.

— *Ну, то дуже цікавий випадок. Чи ще якісь такі визначні гості були у вас?*

— У нас були відомі родини зі Львова такі: Шепарович, котрий женений з панною Федаківною; був Гриневич, котрий

²² Євген Коновалець, голова ОУН, був вбитий 23 травня 1938 р. у Роттердамі енкаведистом Павлом Судоплатовим.

²³ «Як можна, щоб такий інтелігентний, такий культурний чоловік міг щось подібного зробити» (пол.).

з другою дочкою Федака оженений; був Дурбак; Доценко — ад'ютант Петлюри — то вже емігрант з Великої України; працівники «Маслосоюзу». Багато було. Вони всі в нас добре чулися. Було весело.

— **Так що ви до 1939 року провадили той пансіонат? А тоді?**

— Так, до 1939 року провадили пансіонат, але вже горів ґрунт під ногами. Вже в той 1939 рік сезону літнього, то у всіх гостей нічого не сходило з уст, тільки війна, й війна, й війна. Бо вже відомі були всім ті Гітлера потягнення. Отже, в 1939 році, вже в серпні місяці ми прийшли до висновку, що нам треба з Ворохти їхати. А чому їхати з Ворохти? Бо мій чоловік був військовик, і на випадок мобілізації цілої країни (польськи це називали *pospolitego ruszenia*²⁴), він мав ставитись до війська в Познаню.

Я не хотіла сама з дитиною залишатися в горах Карпатах, де і голод міг бути, бо там земля неврожайна, і рішила дістатись на Волинь до своєї мами. І тоді пам'ятаю, 30 серпня ми спакували речі, такі тільки персональні речі, і поїхали. І у Львові ми зайшли до одної кав'ярні випити кави, і тоді побачили плакати, що війна проголошена. Гітлер проголосив війну 30-го, з 30-го на 31-е... Зі Львова завіз нас мій чоловік на Волинь і зараз же другим потягом поїхав на своє місце призначення, згідно з наказом. Однак туди він не дійшов, бо вже там все збомбардовано було. І я залишилась з дитиною далше на Волині...

— **В Матієві?**

— В Матієві, так. І тоді, власне, ще Матіїв був яких два-три тижні в руках польських. Чоловік не дістався до свого місця призначення, бо збомбардовано все було і повернувся до нас. Він йшов трохи пішки, трохи десь їхав, і таки дістався до нас на Волинь. Вже все було розбите, вже ніякого організованого ані політичного, ані військового життя не було — поляки розгублені були цілковито. 17 вересня прийшли до нас «визволителі»... ми почули в радіо, що Молотов проголосив, що

²⁴ Народного ополчення (пол.).

Сталін іде визволяти своїх братів, західних братів з-під польського ярма — і більшовицьке військо вмарширувало до нас 17 вересня.

— *І як позначався прихід більшовиків?*

— Так. Відразу, коли тільки поляки вже зовсім були дезорганізовані, вже не було нічого, ніякої влади польської, тоді створився комітет. Очевидна річ, він створився з тих підпільників, колишніх комуністів, бо в Польщі була комуністична партія. Вона не була легальна, але багато до неї належало, в більшості жиди належали. Ті жиди, і наших кілька зі сіл хлопців, про яких вже знали, що вони є комуністи, створили такий комітет самоврядування. Я не знаю, яка його назва була. В кожному разі вони якось і зброю вже мали, і вони були такими охоронцями міста, поки прийшла військова влада. Військова влада більшовицька як прийшла, вона була спочатку дуже лагідна. Коли ми питали вояків, а вони українці були: «Як там у вас, як там?» А вони все казали: «Поживете — побачите». «Ну як там у вас? Як?» «Поживете — побачите». Більше нічого не було, ніякої відповіді. Але то була військова влада. А пізніше вже, як прийшло НКВД, ну то тоді вже було гірше, тому що вони вже мали різних таких своїх людей, котрі шпигували: хто де до ОУН належав, а хто до петлюрівської армії належав. Витягали тих людей, котрі деколи яке слово сказали. Одним словом, ще спочатку, коли не було НКВД, то ще можна було яко-такі жити. А вже як прийшло НКВД, то ми ночами не спали. Дуже скоро почали вивозити. Перше всього вони вивозили поляків, так званих колоністів. То тих, котрих поселив польський уряд на наші землі. Вони були в більшості з Познаня. Вони всіх їх забирали й вночі вивозили на Сибір. А пізніше наших націоналістів: там одного, там одного. Цікаво, деякі відомости пробивалися, помимо того що доносили їм наші люди. То були і такі люди, котрі перестерігали, казали: «Знаєте, що ви є на списку? Сьогодні на вас черга прийде». І так люди уникали вивезення. Багато людей пішло за Буг, там до Генерального Губернаторства, деякі до Польщі втікли. Ну але багато, багато поарештовували й повивозили. Це були тяжкі часи.

— **Так. Ну, і як довго це тривало, як довго більшовики були?**

— Більшовики були у нас з 17 вересня 1939 до червня місяця 1941 року. І в червні місяці 1941 року, 22 червня, здається, не пригадую добре, то було великою несподіванкою, бо різні ті советські урядовці вже поспроваджували свої родини. Але ті родини, як вони дорвались до достатків тих наших, вони облягали склепи, викупували все. Одним словом, біда страшна позначалась на тих людях. Ніколи вони не були радісні, завжди вони казали, що то не кінець, що ми тут не будемо і... І власне прийшло, зовсім несподівано, до вибуху війни, як Гітлер вдарив на Україну...

— **Так. А чи були якісь цікаві інциденти за більшовиків, чи щось такого особливого в Матієві якраз?**

— Поарештовували, позабирали тих таких, на яких були доноси...

— **А хто, цікаво, доносив?**

— В більшості жиди доносили. Тоді то якраз жиди були в великому, великому пошанівку. Жидів не арештували, а вони наших людей видавали.

Такий дивний випадок був: творили кооперативи, і були загальні збори кооперативні. Я трохи в кооперації працювала і прийшла на ті збори. Всі знали, що я приїхала на свої землі в 1939 році, а що період часу від 1932 до 1939 ми не жили на Волині. Але в міжчасі був замах на польського міністра Перацького²⁵ і замішаний в тім був Лебедь, Микола Лебедь²⁶. А як ми повернулися в 1939 році, то вже було після процесу, Лебедя засудили на доживоття. Але в міжчасі, коли вже Польща впала, то ті в'язні ОУН, котрі були замішані у вбивстві Перацького вийшли на волю. І в міжчасі мій чоловік вернувся з польського війська. Ми собі жили спокійно і нічого не мали

²⁵ 15 червня 1934 р. діяч ОУН (Григорій Мацейко) убив у Варшаві міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького. Див.: *Довідник з історії України (А–Я)* / ред. І. Підкова, Р. Шуст. Київ: Генеза 2001, с. 573.

²⁶ Звинувачені у вбивстві Перацького і на Варшавському процесі засуджені до смертної кари були Степан Бандера, Микола Лебедь, Дарія Гнатківська та ін. Див.: *Довідник з історії України (А–Я)* / ред. І. Підкова, Р. Шуст. Київ: Генеза 2001, с. 393–394.

на думці, і я пішла на ті збори. На тих зборах мене моя одна знайома виставила на кандидата до заряду кооперативи. Виступає один жид з комітету й каже...

— *А як він називався?*

— Не пам'ятаю я, не пам'ятаю добре. Борух? Ні, Борух ні. Виступає і каже, що та особа не може кандидувати. А я відразу кажу: «Чому, скажіть мені?» — Бо ми ще були призвичаєні до того, що слово вільне. Якби то за Польщі не було, але ми могли сказати: «Чому?» А він каже: «Бо та особа зв'язана з ОУН». І там та, власне, пані, що висунула мене, виступила і каже: «Та де, та я її знаю з малої дитини, та нічого спільного вона з тим не має». А я кажу: «Докази на це?» А він мені сказав: «Докази будуть там, де треба». Та й на тім уже був кінець. Вже ніхто мене далі не форсував, бо докази будуть там, де треба. Отже, я прийшла додому, і ситуація для нас стала грізна, бо то грозило тим, що нас вивезуть. Ага, він ще сказав: «Як не ви, то ваш чоловік зв'язаний з ОУН».

— *І що даліше?*

— Ну і тоді, коли сказав: «Докази будуть там, де треба», нам треба було робити якісь заходи, щоб нам ту справу з'ясувати: що Лебідь Михайло це не Лебедь Микола — той, що був замішаний в замаху на міністра Перацького.

Чоловік тоді поїхав до Ворохти, щоб дістати посвідку, що ми проживали від року такого то такого безперервно в Ворохті і що чоловік не був у в'язниці. Там були люди при владі такі, котрі не відмовили йому таку посвідку дати. Тоді чоловік пішов до голови міського комітету. То був... назвисько його було... не пригадую вже тепер назвиська. Ну, в кожному разі, чоловік показав посвідку з Ворохти. Отже ж, прошу, де я був у ті часи і прошу тієї особи не почувати з моєю особою. Ну і то був такий один неприємний інцидент.

— *Чи були ще якісь такі цікаві події з того часу?*

— Ну та так, були, бо забирали людей: нам близьких знайомих забрали. Такий один наш приятель на свято проголошення української незалежності мав про Петлюру доповідь. Жидам віддавна було: погром і Петлюра. Чомусь ніхто не міг вияснити,

що в Петлюри в програмі ніде не було громити жидів²⁷. Але за ту доповідь про Петлюру його якраз арештували, забрали до в'язниці, а пізніше його жінку з дитиною забрали вночі і вивезли. То найстрашніші речі були — ці вивоження, забирання людей. І куди вони їх забирали, ніхто вже того не міг знати.

— ***І що? Вночі приходили?***

— Не ночували люди в своїх домах. Вночі приходили і казали: збирайся з речами. Ну, значить, які там речі. І навіть таке цікаве те, що коли хтось чужий ночував в тій хаті в той час, то його забирали разом з родиною.

— ***Дозвольте підємо далше: тоді прийшли німці. Як позначився прихід німців?***

— Тоді прийшли німці. Та, безумовно, спочатку люди радо вітали їх, бо нам українцям чомусь здавалося, що німці нам допоможуть здобути самостійну Україну. Так думалось спочатку, їх вітали. Але то було тільки дуже короткий час, бо пізніше німці показали своє справжнє обличчя, що їм не була в інтересі Україна. Тільки відділили нас від Галичини... Українці, котрі були в Галичині, їм було легше жити. А в нас більш жорстоко вони поступали. Чим більше на схід, тим жорстокіше поводитися німці.

Треба згадати, що як війна скінчилася, то через наше місто ішли полонені на схід додому...

— ***Можете розказати про це?***

— О, так. Вояки більшовицькі здавалися масово, масово в полон, і вони ішли пішки додому. Ми зорганізували комітет жінок і ми їм помагали, годували, нічліги їм давали. Вони бідні були дуже, вони були по тифі, вони мали в собі паразити, жах... І раз я взяла до себе на ніч їх кілька. Накормила їх, одягнула — вони ж, бідні, нічого не винні. А тоді моя дитина захворіла на тиф, ой, і дуже тяжко було, але, хвалити Бога, врятували ми її.

Та акція допомоги була в нас досить широка. Наприклад, зі Східної України привозили до нас дітей, і ми доживлювали їх.

²⁷ На цю тему див.: Н. Abramson. A Prayer for the Government // *Ukrainians and Jews in Revolutionary Times 1917–1920*. Cambridge 1999.

— **Коли то було? Які то були діти?**

— Діти, котрі були в притулку.

— **Де?**

— У Київському притулку; вони вмирали з голоду, бо в Києві не було ніяких харчів. Київ був збомбардований, і не було ніяких харчів, там примирали з голоду. І всюди наша та харитативна установа, харитативна служба працювала...

— **То була жіноча харитативна служба?**

— Жіноча. В тім велику, велику роль відіграла Самійла Підгірського, колишнього посла до польського парламенту, дружина, котра їздила до Києва і організувала цю всю харитативну службу, допомогу²⁸. І вона зорганізувала там комітет: Юркевич була головою, педагог (вона в Америці вже відійшла у вічність, бо старенька вже була). Вона до нас приїхала з групою дітей.

— **До Матієва?**

— До Матієва.

— **Скільки тих дітей було?**

— Тих дітей було двадцять.

— **І в якому віці вони були?**

— І то все в віці від років шість до років десять, отак, такі діти.

— **Малі діти. І то в котрому році було?**

— То було в році... Зараз, хвилиночку. В 1941 — то війна, в 1942 році то було... в 1942 році то було.

— **І це сироти були?**

— Так, ніби. Вони не мали документів, що це сироти. Може в часі війни згинули їх родичі. Чи може вони евакуювалися, а дітей покинули, чи що. Комітет їх підбирав, їх згуртовували і старалися якось допомогти їм вижити. По цілій Волині були розкинені такі пункти. Ми їздили на села, збирали харчі і годували тих дітей. І пізніше, за якийсь час, вони з панею Юркевич і з учителькою ще одною назад в Київ повернулися. Вони

²⁸ Леся Підгірська замордована в Ковелі німецьким Гестапо.

віджилились, ми їх приодягнули трохи, дітки дуже гарно виглядали, коли поверталися.

— **Так що такі діти були в Матієві і в інших містах?**

— І в інших містах була така акція: доживлення дітей зі сходу України. Ну і що ще?... Може це цікаво, а може це і знає не вже... Коли прийшло до нас правління німецьке, то спочатку дозволено було вибрати свого голову міста, вйта і міліцію. Отже ж то все пішло добре, бо ми вірили, що то буде творитися Українська держава. Отже, створилась з наших людей управа і поліція. Завдання було тримати порядок в місті. Але коли німці почали дуже-дуже жорстокими бути, почали лапати молодь, висилати на працю до Німеччини, ну і великі контингенти почали накладати на народ, і ОУН, Організація Українських Націоналістів, зарядила поставити їм спротив. Отже ж міліції, котра мала зброю в руках, був приказ піти в ліс. І до нас той наказ трохи спізнено прийшов. Ми вже знали, що в Рівному і в Крем'янці поліція пішла в ліс, а в Ковлі і в нас в Матієві ще була міліція. Але одної ночі і матіївська поліція вийшла зі зброєю в ліс також. І тоді вже більший терор посилювався зі сторони німців. Німці дали своїх військових, і та ціла справа є дуже-дуже сумна... Про неї можна писати томи літератури. Мій муж це трохи описав в «Літописі УПА»²⁹.

— **А як виглядала протижидівська акція в Матієві?**

— Акція жидівська... Власне, то було дуже і дуже підступно зроблено німецьким правлінням. Отже ж, спочатку всі жиди собі жили нормально, тільки мали такі, на спині жовті латки, щоб видно було, що то жид іде. Вони працювали, ходили до праці, де потрібно було...

— **Але жили вже в ґетто?**

— Ні, ні, у нас ґетто взагалі не було. У нас жили вони по своїх домах, і наказано було їм вибрати своє правління з жидів. І воно називалось Judenrat³⁰ по-німецьки.

²⁹ Михайло Лебідь. Часи німецької окупації в Матіївському районі на Волині // *Літопис УПА*, т. 5. Торонто 1984, с. 187–222.

³⁰ Керівний орган єврейського самоврядування, створений німцями в ґетто.

— *Так що вони не підлягали українській міській владі?*

— Той юденрат підлягав безпосередньо німцям, так званому... — як називалося... районному начальнику, йому підлягав юденрат. Оскільки якісь накази були, то до юденрат вони давали безпосередньо. Ну і що ж? Одного разу вони сказали, щоб всі жиди зійшлися... Такий в нас був великий сад, і там були колишні графські будинки, і там стаціонувало, власне, військо німецьке, Гестапо. І був наказ, щоб зійшлися жиди мужчини, а жінки щоб залишилися дома, а мужчини щоб зійшлися. І там була така сегрегація за фахом: різники — набік туди; шевці, кравці, — на другий бік; знова торговці — на той бік. Ну і взагалі, їх сегрегували. І чомусь сказали тим, котрих вони вважали, що ще вони їм будуть потрібні як фахівці, сісти, ноги заложити тако, і сісти собі на землі. А іншим сказали, що вони їх на роботу відсилають.

Цікаво є те, що... Кажуть, що юденрат знав про це; але Бог їх знає. І вони забрали тих, що на роботу, і тамті жиди, котрі сиділи, почули кулемети, що стріляли. Ті, котрі сиділи, залишилися живі, отже, вони то чули, але населення наше не чуло, бо то було далеко. Ну і то очевидна річ: тих пустили пізніше, і всі то вже взнали, що тамтих постріляли. Німці сказали, що вони повезли їх на роботу, — ніхто не вірив у це. Ну, то була одна така акція. А то стріляли самі гестапівці. А ще найважливіше що було ... аж страх пригадати...

Боже єдиний! Який риск наші люди брали! Коли довідалися, що всіх жидів забирають, тоді прибігли жінки жидівки до шефа району, а ним був мій муж. Він взяв і запросив священика нашого, щоб іти рятувати тих жидів, казати, що це є дуже гарні громадяни. І той голова району зі священиком, священик взяв хрест, пішли до гебітс-комісара. Ми ще вірили, що можна говорити з людьми, і стали говорити там, просити їх, що «це є люди, мають дітей, не вивозьте їх туди й туди на роботу». Бо вірили, що будуть їх вивозити. А там один гестапівець, кров'ю очі були налиті, каже: «Ти є священик, іди до церкви, твоє місце там. А ти є шеф району, іди до свого б'юра і більше не вертай сюди». Ну і значить, то нічого не допомогло. Люди наївні, але то грозило, грозило і їм то саме.

Ну і це така перша акція була. А друга акція була вже дуже жорстока, бо зробили облаву, зібрали їх всіх до їхньої синагоги, і тоді вже поліції нашої не було, поліція вже пішла в ліс. Був в місті шуц-батальйон, там, в тім шуц-батальйоні, поляків багато служило, і німці були, і незнайомі зовсім люди. Ну і вони зробили облаву цілого міста, окружили місто і зібрали жидів до синагоги. То вночі робилося. Потім вивели з синагоги, повели там, де такі ями були, де копали глину колись — це вже готові ями були — і там їх всіх постріляли. Це була жаклива акція. Деякі врятувалися і повтікали в ліс. Ясна річ, що всіх не переб'ють, — деякі врятувалися. І так було. Пізніше збурили всі їхні доми. Всі старі доми, де жили жида, збурили, а нові доми лишали. Казали, що там ніби десь в печах золото якесь там заховане. Там його шукали чи що? Я не знаю, чому вони хотіли то все зрівняти з землею цілковито, і так там уже не було сліду, що там були люди.

— *Так що вони фактично одною такою великою акцією всіх жидів винищили?*

— Одною великою акцією всіх жидів...

— *А чи були спроби між нашими людьми ховати жидів?*

— О. То було дуже строго наказано, і були випадки... В місті — ні, але в селах були випадки родин, котрі переховували жидів, і їх забивали разом з жидами...

— *Чи знаєте імена їх?*

— Ну, імен їх не знаю, але факт той є, що були випадки: кілька родин розстріляли разом. Ой, жакливі були часи.

— *А ще була, здається, в Матієві шибениця. Там вішали людей, правда? За що то було, чи знаєте?*

— А, то було зв'язане з УПА.

— *І то німці вішали?*

— Так, і коли власне вже пішла в УПА наша поліція, то УПА нападала на місто. Раз був напад на шуц-батальйон, і частину шуц-батальйону забрали з собою. Ну і тоді була акція, щоб викрити, хто співпрацював... Бо німці були безсильні, щоб відкрито боротися з УПА. Бо вже їм на фронті не дуже

добре поводилось. Всі сили сконцентровані були на фронті, бо під Сталінградом вони тоді вже були³¹. Отже ж, вони не мали багато сил, котрі би могли відкрито боротися з УПА. Боротьба з УПА зводилася до того, що як запали десь вночі когось, то на показ, так на страх, на пострах вони вішали.

— ***Багато таких випадків в Матієві було? Чи пригадуєте?***

— Ну, я не пригадую чи багато, але було. Було кілька випадків таких, де вішали на шибениці. Я не пригадую, бо то страшні часи були — ховався чоловік від того всього. Я навіть тієї шибениці і не бачила сама, бо то страшне було. Ну, казали, що нараховували вже сім чоловік, що повісили. Казали: вже сім чоловік повісили. То були страшні, страшні часи...

— ***І то значить, без жодного суду було, без нічого?***

— Без нічого. Ніякого суду не було.

— ***Чи була в'язниця в Матієві?***

— В'язниці в Матієві не було, була в Ковлі. Німці облави по селах робили і нападали... Може й провокації якісь були, і казали тим німцям йти туди й туди. Наприклад, УПА робила вправи. І після тих вправ хлопці собі в одній stodoli спали, стійки не виставили. Якось їхав німецький патруль контингент збирати і побачив їх. Німці їхали по той контингент самі, бо народ сам не давав того контингенту, бо не хотів... просто вірили, що може їх врятують ті повстанці. ... І тих всіх 12 юнаків там положили... То все було дуже страшне і дуже жахливе.

— ***Так, і тоді ви виїхали вже в сорок... котрому?***

— В 1943 році на Новий рік. Якраз перший день 1943 року ми мали можливість виїхати, а фронт приближався ближче і ближче. Ми з одною родиною спільно виїхали. Наш маршрут був до Чехословаччини, і ми там дістались щасливо. Наш знайомий мав брата там, цей власне, котрий з нами разом їхав. Ми дістали транспорт і виїхали, і перейшли ті всі митарства. Ми переїжджали через ці місцевості, де були концентраційні табори, то нам казали: «Тихо, ні слова не говоріть, хай не

³¹ Очевидно тут йде мова про час після Сталінградської битви.

знають, що тут є люди». Бо то були вагони без людей, тільки в більшості евакуювали не людей, тільки амуніцію чи щось там вони везли, я не знаю що. В кожному разі, ми переїхали до Чехословаччини. Нам вдалось, ми були одні з тих щасливців. Ми затрималися в Брно... В Брно ми не могли знайти мешкання і нам порадили поїхати в Погрліці, то таке маленьке містечко. І ми там в тих Погрліцах затрималися до якогось часу...

— *І як довго ви там були?*

— Ах, в 1943-му ми виїхали, то була зима, ще осінь 1943 ми перебули там. Ну, а з початком 1944 року нам стали чомусь дуже і дуже докучати... Ми там в Погрліцах не могли дістати праці: коли ми звертались до праці, нам відмовляли. І тому нам влада сказала, що ми мусимо виїхати до Німеччини, бо там ми можемо стати до праці. І нам дали транспорт, і вивезли нас до Німеччини, до Судетів. І ми там вже працювали, і там нас власне застали дальші події воєнні.

Почав зближатися фронт. Ми не мали заміру вертатися під більшовиків. І ми як можна дальше подалися, дальше й дальше. Ми роздобули пару коней і віз, і відступали, відступали. І ми казали так: поки буде суходіл, то будемо іти, а як станемо перед океаном, то в океан підемо, а не залишимося з більшовиками. І так ми йшли, ішли на захід. Дороги були забиті відступаючим німецьким військом і ми попри них якось просувалися. І дійшли до... Не пригадую вже назви, така мала місцевість, де нам сказали, що кінець війни. Це було в Австрії. Ну і тоді ми хотіли добиратися десь до осередків, де є наші люди. Ми добиралися дальше і дальше, і дійшли аж до Аугсбургу. Першим нашим таким місцем сталим був Аугсбург.

Ми затрималися в Аугсбургу, і там були переселенчі табори, котрими опікувалася УНРРА³². І ми в тих переселенчих таборах були, перше в Аугсбургу, з Аугсбургу ми дістали призначення до Фіссену, а пізніше до Міттенвальду. У Міттенвальді ми найдовший час були. Американська опіка була там над

³² Мова йде про UNRRA — United Nations Relief and Rehabilitation Administration — Адміністрацію Помочі і Реабілітації при Об'єднаних Націях, що займалася біженцями в Західній Європі.

нами. Була там гімназія, котра переїхала з Чехословаччини, з Модржан. Там наша донечка пішла до гімназії вчитися. Зчиналось культурне життя. «Пласт» відродився дуже гарно, громадське життя налаждалось. Для нас не дуже було тяжко матеріально, бо все-таки УНРРА нас дуже гарно спомогала. Питання було дальше: як довго ми можемо жити в тих таборах?

Все мучило питання, що приходить вже час, що требадесь працювати і життя своє улаштувати. Ну і були можливості виїзду і в Аргентину, і в Америку, і в Австралію. Були різні акції: і громадські організації і церковні робили акції, і були можливості урядових контрактів на роботу до Канади. Ми одні з тих щасливців, що попали в Канаду, бо дуже хотіли до Канади. Ми знали, що тут життя українське дуже гарно зорганізоване, і ми хотіли до Канади, і якось нам вдалося, хвалити Бога, дістатися до Канади. Ми поїхали на контракт до Монтреалю. Тут ми відбули свій контракт, і так тут щасливо загосподарились... Була єдина наша мрія, щоб ми могли наші клунки розпакувати. Не валізки, бо валізки порозбивались цілою тою дорогою — були такі клунки, зав'язані в простирала, — це наше все майно. Але якось щасливо ми з допомогою УНРРА дісталися сюди і вже почали своє більш регулярне життя.

— *Ну і ще щось про Канаду, якісь труднощі?*

— Про Канаду?

— *Так. Як тут життя склалося?*

— Господи, та ми ж надзвичайно вдячні тій Канаді. Та це... просто вимріяна країна, де і право людини пошановано, і нас прийняла вона так сердечно, так гарно-гарно. Вже як стали ми на тій землі канадійській, то на правду... Ну дочка, вона не мала ще шістнадцять років, вона вже в Канаді скінчила шістнадцять, на п'ятнадцятому році життя мала можливість піти відразу до середньої школи вчитися. Знала трошки англійську мову, слабенько, але прийняли її. Від півроку, у місяці лютім вона пішла до high school. І навесні вона прийшла і каже: «Перейшла до слідууючої, до останньої класи high school». Я цього ніколи не сподівалася. Дитина була з того незадоволена. І ми

INTERNATIONAL REFUGEE ORGANIZATION
U. S. Zone of Germany

CERTIFICATE OF IDENTITY FOR THE PURPOSE OF EMIGRATION TO CANADA

1. The holder of this Certificate is the concern of the International Refugee Organization.

2. This Certificate is issued by the International Refugee Organization to Refugee and Displaced Persons recommended for emigration to CANADA. It is issued without prejudice to and in no way affects the holder's nationality.

3. This Certificate is valid for travel unless it bears the signature of the I.R.O. controlling officer, and the appropriate military exit permit has been granted.

APPLICANT

 FAMILY NAMES CHRISTIAN Wyszynski
MAIDEN NAME (where applicable) Wyszynski
DATE OF BIRTH 23.12.1906 **SEX** F **DP NO.** 208500
PLACE AND COUNTRY OF BIRTH Wieliczka, Poland
NATIONALITY Polish
OCCUPATION Housewife
FATHER'S NAME Wyszynski Wyszynski
MOTHER'S MAIDEN NAME Charytne Wyszynski

Signature of Applicant
Andrzej Wyszynski
 (Signature of Applicant)

Particulars of Holder
 Height 1.55 m Weight 54 kg
 Hair Dark
 Eyes Brown
 Nose Normal
 Shape of Face Oval
 Special Characteristics None

Signature and Position of I.R.O. Controlling Officer
M. C. Rindley
 M. C. Rindley
 Controlling Officer
 Date 1.11.1948
 Place Wieliczka, Germany

Children up to 18 years accompanying holder.
 (Nominally over 18 years of age must have separate document)

NAME	SEX	PLACE AND DATE OF BIRTH
<u>Lighta Wyszynski</u>	<u>F</u>	<u>27.5.1935, Wieliczka, Poland</u>

Stamp: CANADA
 18-2-2318 DP
 20
 4 NOV 1948
 LONDON
 CANADA

Stamp: CANADA
 JAN 23 1949
 HALIFAX, N.S.

Stamp: CANADA
 13 JAN 1949

Еміграційний сертифікат на виїзд
до Канади виданий у листопаді 1948 р.

вона студії, хвалити Бога. А ми от так: доробились і емеритури.

Українське життя ми застали в Канаді зорганізоване нашими попередниками. Ми вже застали церкви і світські організації. І насправду ми не завелися на тім, що ми хотіли і поїхали до Канади.

— **А ще які думки на майбутнє щодо розвитку українського життя в Канаді?**

— Я вважаю, що даліше все від нас залежить. Головно, як мультикультуралізм впровадила Канада, то наші можливості, аспірації наші зрости. Все буде від нас самих залежати, як ми то українство збережемо і як ми передамо його будучим поколінням. Бо за дев'ятдесят років — цього року ми святкували

були незадоволені, бо ми боялися, що вона зустріне-ть-ся з труднощами пізніше, при робленні математи — бо не знає добре англійської мови. Ну і на сліду-ю-чий рік вона закінчила high school. Мату-ру вона здала на 70%, що було з правом вступу на McGill університет. То був на той час найкращий університет — McGill. Значить, отворені були двері на McGill університет. Ну то насправду, для нас це була найприємніша хвилина в нашому еміграційному житті.

В Канаді я працювала в швейній індустрії. Чоловік працював на різних роботах. Дали ми дитині гроші на студії. Скінчила

90-річчя поселення українців Канади — ми бачимо осяги великі. А з припливом третьої еміграції, тобто нашої емігрантської хвилі, то відродилось українське життя, бо долилося нової крові української. І мені здається, що ті навіть, котрі тут роджені вже діти, котрі може навіть і української мови не засвоїли, вони вертаються до свого, вони відроджуються. І то все буде вже залежати від нас самих, як ми зможемо зберегти і розвивати наше українство в Канаді.

— *Так. Дуже дякую.*

ЛІДІЯ ГАЄВСЬКА

<i>Дата інтерв'ю:</i>	5 серпня 1984 року
<i>Місце інтерв'ю:</i>	Мельборн, Австралія
<i>Оповідач:</i>	Лідія Гаєвська
<i>Інтерв'юер:</i>	Іроїда Винницька
<i>Мова інтерв'ю:</i>	українська
<i>Розшифрування інтерв'ю:</i>	Наталя Миско
<i>Редагування інтерв'ю:</i>	Іроїда Винницька

*Лідія Гаєвська-Денис, голова
Союзу Українських Організацій
Австралії 1956/1957 рр.*

Лідія Гаєвська народилася 22 липня 1909 року в Києві. Вищу освіту закінчила 1932 р. в Київському інституті народної освіти. Чоловік, Віктор Дубровський, після першого арешту за приналежність до Спілки Визволення України був звільнений, а після другого в Таджикистані — розстріляний. Оповідачка була особисто знайома з багатьма членами СБУ, розповідає про своє членство в Спілці Української Молоді, про функціонування мережі гуртків СУМ в Україні та про створення СУМ на Зеленому Клині. Війна стала нагодою

для еміграції: спочатку до Німеччини, а потім до Австралії. Еміграційний період її життя характеризується активною участю в українському громадському житті, зокрема у шкільництві. Померла в Мельборні 1989 року.

— Пані Гасвська, для документації, будь-ласка, назвіть своє повне ім'я, прізвище, дату і місце народження.

— Називаюся Лідія, по-батькові Степанівна, Гаєвська. В Сове́тах я була вперше за мужем, але там було таке правило, що ми не міняли прізвище, я лишалася на своєму, на батьківському прізвищі.

— А яке було прізвище мужа?

— А мужа Дубровський. А тут, в Австралії, я вийшла вдруге заміж. Його прізвище Денис, але мене ніхто майже не знає як Денис, всі по старій пам'яті мене називають Гаєвська.

— А дата і місце Вашого народження?

— Народилася 22 липня за сучасним стилем 1909 року в Києві.

— А могли б Ви сказати де́що про свою освіту?

— Закінчила я Першу українську школу імені Шевченка, де директором був відомий з процесу СВУ¹ Володимир Федорович Дудуківський. Після того кооперативну школу, а тоді Київський інститут народної освіти — університет. Також закінчила я найперше музичну школу — така була в Києві дуже відома школа Тутковського — і вступила в музичний інститут імені Лисенка. І в першому ж році переграла собі праву руку — то значить, розтягла руку.

— І що тоді?

¹ Судовий процес над українськими інтелектуалами, які були звинувачені у створенні Спілки визволення України, тривав з 9 березня по 19 квітня 1930 р. в Харкові й був виявом широкомасштабного нищення всього українського. У процесі над СВУ було засуджено 45 відомих діячів української науки і культури на термін від 3 до 10 років, 13 з них у 1937–1939 рр. були розстріляні. Підсудним інкримінувалося підготовку збройного повстання з метою повалення радянської влади та встановлення військово-фашистської диктатури. Сьогодні серед дослідників немає одностайної думки стосовно реального існування СВУ; більшість з них дотримується думки, що ця справа була сфабрикована з метою спровокування масових репресій проти української інтелігенції.

— І мене відставили від фортепіано на рік, а якраз сестра вступала в університет, і батько зараз вирішив, щоб я року не тратила, щоб також пішла в університет. Та й я пішла ото на педагогічний відділ, та й так його й скінчила.

— **Коли, в котрому році Ви його скінчили?**

— Скінчила в 1932-му. І якраз в тому ж році і заміж ви-йшла. Чоловік мій перший, Дубровський Віктор, він був за-арештований в процесі СВУ. Сидів щось 9 місяців, але гурт хлопців їх якось так вишкребалися, що його випустили. Він в суді не брав участі, не був на суді. Ми з ним побралися, але його вислали на Мурман. Я поїхала за ним.

— **А чи могли би ми вернутися до процесу СВУ? Чи могли б Ви щось більше сказати? Чи була насправді така органі-зація в той час?**

— Бачите, то дуже цікава справа, справді. Бо на еміграції в нас чомусь то пішла мода заперечувати існування СВУ і СУМ². А ті організації були. Були. Бо то ж саме роки були 1925, 1926, 1927, коли в Україні проводилася українізація. І люди, на-уковці здебільшого ж всі, науковці, письменники зорганізу-валися в ту СВУ — Спілку Визволення України. Властиво, то була справа розвитку культури і літератури. Совети що з того зробили? Вони з того зробити контрреволюційну військову організацію ніби-то.

— **І яка її назва була?**

— Спілка Визволення України.

— **Формальна назва?**

— Формальна назва.

— **Ваш муж туди належав?**

— Так, він там належав. Він ще був тоді молодим хлопцем, він належав до СУМ-у. Був у гуртку, це всі, оце Павлушко, Дивні, Чкурені, Матушевські обидвоє — це всі мої товариші.

² У звинувачувальних документах процесу СВУ говорилося про існу-вання в структурі СВУ структурних підрозділів — академічної, видавничої, шкільної, педагогічної, медичної та автокефальної секцій та Спілки Україн-ської Молоді.

— *І Ви особисто належали до СУМ-у?*

— І я також належала.

— *І що Ви можете сказати більше про діяльність СУМ-у?*

— Ну, що ми робили. Основна в нас робота була — при кожній можливості, при найменшій, їхали в села і збирали українські пісні, записували. І між іншим, Борис Матушевський, це старший з братів, з другим таким Миколою Рівенським поїхали на Зелений Клин. І звідти привезли досить багато пісень, старих українських пісень, яких колишні переселенці туди вивезли, і ми вже їх не знали, не чули в нас. А вони нам звідти привезли. Я недавно позаписувала собі знов, з пам'яті вже кілька з тих пісень.

— *І Ви в той час називали себе Спілка Української Молоді, чи то була формальна організація?*

— Для нас то була формальна організація, Спілка Української Молоді.

— *І хто був провідником?*

— Павлушков, Микола Павлушков³.

— *Де це було?*

— В Києві було, але ми навіть і не знали. Я особисто не знала того, а виявляється, що велика мережа була і по інших містах, і по селах. Мій батько походив з Волині, і в 1925 році приїхала моя кузинка, батькового старшого брата донька до нас. І розказала, що вона є також в СУМ-і. Отже, там в селі в них теж були такі гуртки.

— *Спілка Української Молоді?*

— Так, і хлопці, що їздили на Зелений Клин, там організували також.

— *А хто, не знаєте, хто був загально провідником СВУ?*

— Ніковський. Єфремов і Ніковський, вони вдвох то провадили.

³ Див. про нього: *Encyclopedia of Ukraine*, т. 3 / ред. D. Husar Struk. Toronto — Buffalo: University of Toronto Press 1993, с. 805.

— ***І Ваш муж належав до СУМ-у?***

— Мій муж належав до СУМ-у, а його батько, Дубровський Віктор, також належав до СБУ.

— ***СБУ. І тоді в процесі СБУ, як совети почали виарештовувати, то Вашого мужа також заарештували?***

— Так, заарештували, але його через дев'ять місяців випустили, а батька його судили. І батько тоді в суді дістав три роки Ярославського ізолятора. І пізніше його з ізолятора випустили, значить, не звільнили, бо він дістав ще вислання в Алма-Ата, в Казахстан.

А я вже з чоловіком була в той час на Мурмані. І одного дня, цікаво, що мене викликали в НКВД. Там, на Мурмані. І питають, куди б я хотіла виїхати, бо мого чоловіка звідси мають перевести. Я кажу: «Не знаю, куди б я могла їхати». «Ну, ми вам скажемо, а ви собі вибирайте». Називають мені Іркутськ, Новосибірськ, Алма-Ата. А ми вже знали, що батько в Алма-Ата.

Кажу: «Ну, то в Алма-Ата поїду, чого я поїду в холодне, я поїду в тепле». Ну і нас дуже скоро спакували і повезли. В Алма-Ата викинули. А його батько там був.

— ***Так що батько був засуджений, відбув засуд, а мужа Вашого було звільнено, так?***

— Було звільнено, так.

— ***А знаєте ще щось більше, може, як процес СБУ відбувався?***

— Ну, знаю, що... Ну, та всіх їх я ж дуже добре знала, бо то ж мого батька всі колеги були: і Єфремов, і Ніковський. І одні в других у хатах бували. Письменниця Людмила Старицька-Черняхівська, то ж також, я її дуже добре пам'ятаю. І між іншим, як був суд, то ж він передавався по радіо, і то ж дуже знаменно було. Якраз Людмилу Старицьку-Черняхівську питає суддя: «Что вы хотели?»⁴ А вона каже: «Ми хотіли і хочемо вільної України». І цікаво, що її навмисне судили. Вона не дістала ніякого вироку на суді. Всі чоловіки дістали.

⁴ Що ви хотіли? (з рос.).

Отже, батько мого чоловіка три роки Ярославля дістав, і Павлушков, і Борис Матушевський також там були. Павлушков там і помер в ізоляторі. А Бориса Матушевського вислали в Архангельськ, потім десь його пересилали, довго те тяглося, навіть і не знаю, що і як було там далі.

Це кілька років тому я нав'язала листування із письменником Антоненком-Давидовичем і листувалися ми вже оце з ним років п'ять, мабуть. Потім якось листування припинилося, бо він захворів, осліп. Ну, оце ж недавно і помер вже. І він мені написав в одному листі, Борис Антоненко-Давидович, що вас вітає вся ваша пачка. Всі вони: і Борис, і Вадік, і Микола, і Василь. То я вже по іменах знаю, хто це. Борис Матушевський, Вадік Куреня, Василь і Микола Рябицькі. Значить, були в Києві тепер.

— *Так, де Ви працювали, професійно?*

— Я як скінчила університет, я кінчила зі званням методиста, і найперша моя праця була, тому що я дуже все до музики хапалася, я працювала в дитячих садках музичним керівником. Музичне виховання переводила, поки була в Києві. А як поїхала за чоловіком на Мурман, то там також працювала завідувачкою дитячого садка, бо нікуди було інакше вмотитися. А в Алма-Ата уже працювала я завпедом у дев'ятирічці. Пізніше в Ташкенті також працювала завпедом у дев'ятирічці.

А як вернулася до Києва, в 1938 році вже з чоловіком, то з ним таке було: надходять октябрські празнікі і майські празнікі⁵, так і саджають. Два-три тижні потримують, випускають знов. А в 1937 році, то ж ежовщина як почалася⁶, то ми тоді були в Сталінабаді, в Душанбе. Це в Таджикистані. Його заарештували, і вже він і не вийшов. Щось з рік та справа тяглася,

⁵ Жовтневі свята і травневі свята (з рос.). Мова йде про державні свята в СРСР: святкування річниці «жовтневої революції» 1917 р. 7 листопада (25 жовтня) і Дня міжнародної солідарності трудящих 1 травня, а також Дня перемоги радянського народу у Великій вітчизняній війні 9 травня.

⁶ Микола Єжов — Народний Комісар Внутрішніх справ СРСР в 1936–1938 рр. Єжовщина — це період суцільного терору серед усіх верств населення, включно з Компартією та самим НКВС. (R. Conquest. *The Great Terror. Stalin's Purge of the Thirties*. New York: The Macmillan Company 1968).

і одного разу викликали мене в НКВД і дають мені пакунки, фотографії, папери, що взяли з хати. Я питаю: «Чого це ви мені це все оддаєте?» «Ему уже ничего не надо. Он уже там»⁷.

— *В котрому то році було?*

— На початку 1938 року.

— *І то все? Чи прийшло Вам повідомлення про смерть, чи як то було?*

— «Он уже там». То все, що було. Більше нічого не знаю, і так і пропав.

— *А в чім його обвинувачували останній раз, як його посадили?*

— Та то там був закон такий. Як уже колись чоловік сидів, то як тільки нова кампанія починається, нова хвиля арештів, то тих всіх також підгібають. Уже без всякого, без всякої причини — просто беруть та й все.

— *Так що Ви не знаєте, за що?*

— Пізніше вже мали ми там одного приятеля, він був партієць і працював в ЦК партії⁸ Таджикистану, але він був сам татарин. І одного разу він приходить до мене і каже: «Ти знаєш що, збирай все, ліквідууй все і виїжджай звідси, бо й тебе посадять. Ти знаєш, що з Віктором?» Кажу: «Ну, так і не знаю». «Ну, так я тобі скажу. Його розстріляли». То він мені розказав це. Я тоді зібралася і виїжджала я звідти в той спосіб, що він, цей татарин, мені купив білет, привіз мене на станцію, здав речі в багаж, з моєю валізкою ручною він сів у вагон. І вже як дали два дзвінки, він зіскочив, а я вскочила у вагон і поїхала (*сміється*).

— *Пані Гаєвська, чи ми можемо ще вернутися до Спілки і до СУМу, і до тих часів українізації? Часів в Україні 1930-х років?*

— Прошу дуже.

— *Так, будь ласка, Ви згадували, що Ви належали до СУМу, правда? Спілки Української Молоді. Яка була тоді організаційна форма тієї організації?*

⁷ Йому вже нічого не треба. Він вже там (з рос.).

⁸ Центральний комітет Комуністичної партії.

— Це фактично тоді були роки українізації в Україні. І це просто науковці, письменники-українці зібралися і організація фактично називалася, я тепер собі пригадую — Спілка Розвитку України. Бо то дбалось про те, значить, та українська мова ввійшла, українська культура, щоб розвивалася, щоб стара Україна піднялася.

— *А де, коли постала назва СБУ — Спілка Визволення?*

— Це вже як совети виарештували їх всіх, то тоді вже процес зробили, то вже оце визволення вилізло.

— *Так що це не була мілітарна чи революційна організація?*

— Та де. Ніхто про мілітаризм ніякий і не думав, з тим ніхто і не ховався. Тому й легко всіх їх забрали, тож буквально протягом одного дня всіх зібрали і забрали.

— *Так що то була така культурно-освітня...?*

— Культурно-мистецько-освітня організація.

— *І як, наприклад, вони комунікувалися? Яка була організаційна форма?*

— Сходилися, домовлялися... і періодично сходилися по хатах: в одного, в другого, в третього по черзі. Сьогодні в мене, на другий тиждень у тебе, на третій тиждень... А молодь найбільше сходилася у нас якраз у хаті. Бо нас було двоє дівчат — я і моя сестра покійна, а з хлопцями з тими, зі всіма, ми товаришували. Крім всього, ми всі були музиканти, сходилися завжди собі і концерт робили, і справи обговорювали.

— *Чи то була відкрита, легальна організація?*

— У всякому разі, ми з тим не ховались. Просто нікому до голови не приходило.

— *Чи була якась формальна, скажімо, управа, голова, якісь протоколи, листування?*

— Ну так, ми знали, що у старших є, значить, Єфремов і Ніковський, і Гермайзе був секретарем. То ми знали, бо у нас то Павлушков був головою, Борис Матушевський секретарем, а як треба було з старшими зноситися, то через Гермайзе.

Гермайзе цей був учитель історії в нашій школі. Я, між іншим, маю знімки ще ті всі: і хлопців, і вчителів зі школи.

— *Так що то була легальна, але чи була якась така форма, скажім, листування, протоколи... ?*

— Того я не знаю. Того я не можу сказати.

— *Чи Вам відомо, що недавно появилася книжка Снегіррова, в якій він ставить під сумнів саме існування СБУ і СУМу?*⁹

— Я не знаю, я цієї книжки не читала і не чула про неї. Я постараюся її дістати і прочитати тепер.

Я тепер стараюся нав'язати листування із Наталею Павлушко, це сестра Миколи Павлушка, яка є в Америці. Недавно її невеличкий допис був у нас тут, у газеті. І я попросила, щоб мені здобули її адресу, я стараюся з нею пов'язатися.

— *Ви згадували, що були поїздки на Зелений Клин. Чи могли б Ви, сказати, як і чому вирунула така думка, щоб їхати на Зелений Клин?*

— Що там, значить, треба теж організувати відділи СУМу, і хлопці поїхали.

— *Суто збирати фольклор чи організувати СУМ?*

— Організувати гуртки СУМу. А коли приїхали туди, там почули пісні, яких у нас уже нема. Яких у нас ми уже не чуємо. То хлопці позаписували і пісні ці.

— *Ви також згадували в розмові, що тепер є, як кажуть, модно ставити під сумнів існування СУМ і СБУ...*

— Та, значить, я це чую в балачках. І до мене найперше з цим офіційно звернувся професор Янів¹⁰. Що я про це можу сказати, я йому те саме, що і Вам сказала. І він мене попросив, а я написала дві чи три сторінки тексту писаного. І вислала пізніше йому те, що я знаю. Що була Спілка Розвитку України, організація, зацікавлена в зберіганні і зібранні української культури.

⁹ Г. Снегірров. *Набої для розстрілу та інші твори*. Нью-Йорк — Торонто 1983.

¹⁰ Володимир Янів (1908-1991) — політичний діяч бандерівського напрямку, поет, професор Українського Вільного Університету.

— **Чи то десь в музеях ті речі складалися, чи як?**

— Ні, то все ще по хатах збиралося. Правда, що вже дуже багато дечого зносили, звозили в музей при Лаврі. Лавра там мала величезний музей і ми туди дуже багато чого звозили. Навіть брали участь у розкладанні тих різних речей. Бо, скажімо, поїхали в село і знайшли дуже цікаву вишиту сорочку. То вже випросили у баби, купили і привезли.

— **А як перейшла хвиля арештів, чи виарештували со-
вети дійсних членів СВУ чи попали й інші?**

— Попали й інші. Попали й інші, а дехто і не попав. Скажімо, я не попала. А пізніше, як дехто, скажімо, як і мій перший чоловік, вийшли на волю, то я питала, як же ви то скрутили, що скажімо, мене не взяли. То хлопці мені розказують. (*Сміється*). Кажуть: «Та як вийшло? Питають нас: „Такая девочка, а такая девочка, а такая девочка...”»¹¹.

Ми жили в Києві на Трухановім острові за Дніпром. Ну, і їм відомо, що сюди ж завжди всі ходили. Ну, і питають про нас. То хлопці, як один, всі, і не змовлялися, та всі як один казали: «Какие девочки? Девочки, девочки. Вот и все. Ходили, играли и песни пели еще. Девочки»¹². Перевели, значить, на таке, на дешеве. (*Сміється*). І то нас врятувало.

— **Так. З тих, що заарештовано, скільки, Ви думаєте,
було членів дійсних?**

— Я не можу сказати, скільки їх було. Знаю, що в самому Києві то їх виарештували, самий цвіт: професуру, письменників, то до ста їх виарештували в Києві. Але пізніше ми вже довідувалися...

Я пізніше з моїм першим чоловіком із Мурману поїхали в Алма-Ата, з Алма-Ата поїхали в Іркутськ — то нас пересилали. Його пересилають, і я за ним. І в Іркутську одного разу на вулиці зупинив мене якийсь чоловік. Просто зупинив: «Чи можете дати хліба?» А я якраз ішла зі склепу і мала хліб з собою. Ну, дала йому хліба. І він мені каже, що це він тут на за-
сланні і без роботи, і бідує. А я його питаю: «А чому ви сюди

¹¹ Така дівчина, а така дівчина, а така дівчина. (з рос.).

¹² Які дівчата? Дівчата, дівчата. От і все. Ходили, бавилися і пісні співали ще. Дівчата. (з рос.).

попали?» «А я ж, — каже, — то по тому дурному СВУ попав». «А де ж ви були?» Назвав мені якесь село на Україні, отже і по селах брали.

Дуже багато тоді народу побрали. Бо то в Советах, то треба знати советську дійсність. У Советах то було так: якщо починалася якась хвиля арештів, будь-яка хвиля, чи то процес СВУ, чи то процес промпартії¹³, чи процес лікарів¹⁴, чи що, то брали тисячі людей, які ніякої дотичности до тієї справи не мали. А брали просто за компанію. Треба було набрати... Бо ж для чого брали ще людей? То ж також треба знати.

Тож оті всі процеси колосальні, що були, таж то, скажімо, голод в Україні. Коли селян цілими селами грузили в ешелони і вивозили в Сибір. Таж то вивозилося для того, щоб там в Сибірі будувалися якісь спеціальні військові заводи. А робочої сили добровільної нема, ніхто не хоче їхати. То ото людей і брали тисячами і гнали туди, робили оті концлагери і ті люди там ото будували оті всі заводи. Чи золоту добувати треба, чи добувати вугілля, чи залізо, чи якийсь завод будувати. Ото на то і гонили людей. Тисячами.

— А чи є ще хтось, кого Ви знаєте, скажім, в Америці, чи в Канаді, що був з Вами в СУМі?...

— Отож, кажу, оце тепер стараюся нав'язати зв'язок із цією Наталею Павлушковою, сестра Павлушка. Вона в Америці десь.

— А Ви згадали ще про голод. Де Ви самі були в той час?

— Я була тоді в Казахстані, я тоді була в Алма-Ата. Між іншим, то цікаво, то не тільки, що в Україні зроблено той голод. В Казахстані теж той голод зробили. Причому там ще більше було. Бо казахи до того часу, то ж був народ, вони ж не хлібороби, вони поля не мали, вони тільки худобу випасали. Від них худобу забрали, посадили їх на одкочовку, а ще ж у них і не орано, і не сіяно. В них село називається кишлак, цілі киш-

¹³ Процес промпартії 1930 р. — показовий процес проти відомих радянських науковців та економістів, яких звинуватили в антирадянській діяльності.

¹⁴ Справа лікарів 1953 р. — судовий процес проти відомих радянських лікарів, яких звинуватили у спробі отруїти Сталіна.

лаки так ото все повимирали. Казахів тоді померло 57 відсотків населення в тому році, в 1933 році.

— ***А в Україні Ви тоді не були, так що Ви самі не знаєте?***

— Я в Україні не була, так що тільки вже то знаю з оповідань. Але знаю, що, скажімо, навіть з моєї родини батькова наймолодша сестра і її донька також з голоду померли, і з маминої сторони. Мама моя походила з села Трипілля, то там досить багато людей теж поховано.

— ***А як Ви на Захід дісталися? Коли це було і як?***

— Так, ну в час війни. Тікали та й вже.

— ***Втікали Ви з Києва? Де Ви були в таборі в Німеччині?***

— Були спершу, ще тільки перша організувалася УНРРА¹⁵, то був великий табір у Маннгаймі¹⁶, недалеко Гайдельбергу. А пізніше ми переїхали в Ельванген. І вже звідти я їхала до Австралії.

— ***То Ви з сином тоді були?***

— З сином і з батьком. Я хотіла до Америки їхати, або до Канади, але мене з таким «багажем» нікуди не брали: старий батько і малий син. (Сміється).

— ***Так, а можете щось про таборове життя сказати? Як в таборі виглядало життя?***

— Ну, в таборі то було дуже весело.

— ***Це в Ельвангені, так?***

— В Ельвангені. Ще в Маннгаймі, то я вже там до управи табору належала. Але там недовго ми були. А в Ельвангені, то зразу якось так викликали мене до дирекції, до УНРРА. Хтось там дав знати, що то я спеціаліст, що могла б дитячий садок зорганізувати. І мені директор запропонував. І виділили мені редергайм¹⁷ колишній. То прекрасний будинок був, величезний, чотири залі, кухня і на поверсі ще кімнати. Ну, я сказала, що я організую дитячий садок, але якщо мені дадуть все потрібне. Він сказав, що все буде. І я закомандувала, значить,

¹⁵ Див. с. 76, прим. 32.

¹⁶ Табір у Маннгаймі для переміщених осіб. .

¹⁷ Насправді має бути Leseheim (з нім.) — читальня.

що мені треба отакого і такого розміру столики, отакі і такі стільчики, отакі і такі ліжка для того, щоб дітей класти спати вдень, такі і такі забавки. Зразу зорганізували в таборі майстерні, поставили людей і найперше, що зробили, це обладнання для дитячого садка. І тут же в таборі набрала дівчат, щось я їх тоді набрала зі сорок дівчат. Частину вивчила на вихователів, частина була помічницями, а то прибиральницями. Ну, і цей садок я поставила так, що він був зразковим на всю американську зону. З інших таборів приїжджали welfare officers УНРР-и¹⁸ дивитися на цей садок, щоб в себе по таборах то робити. І я їздила й інструктувала, що то і як робити.

А пізніше, як організувався ЦеПУЕ¹⁹, то покійний професор Дорошенко²⁰ завідував відділом культури й освіти, і він мене посадив дошкільним інспектором в ЦеПУЕ. То я щотижня їздила до Аугсбургу на два дні, щоб там зробити потрібну роботу. Ще в Маннгаймі я вже вступила в «Союз Українок», тоді називався Об'єднання Українських Жінок (ОУЖ). По-знайомилася тоді ж ото з Павликовською, Людмилою Івченко, Дзюба Гардецькою, і часто мені доводилося бувати в Аугсбургу і в Мюнхені по цих справах дитячих садків. І дійшло до того, що я була дошкільним інспектором при ЦеПУЕ і при ОУЖ. І їздила по всіх таборах американської зони інспектувати дитячі садки.

— *Чи Ви видавали якісь матеріяли для садків у той час?*

— Я тоді видавала там дитячий журнал, «Сонечко» називався. Крім всяких інших допоміжних матеріялів. І щось я тоді перевела тричі курси для виховательок. Між іншим, тут є Оксана Тарнавська, це моя студентка. А тут у нас є такий співак Ярослав Ліщинський, його дружина то також була моя студентка ще з Німеччини, але то було так що, ІРО²¹ організу-

¹⁸ Відпоручники УНРРА (з англ.).

¹⁹ Центральне Представництво Української Еміграції.

²⁰ Очевидно, мова йде про Дмитра Дорошенка (1882–1991) — українського історика, літературознавця і політичного діяча, який з 1920 року перебував на еміграції у Берліні, Відні, Празі і Мюнхені.

²¹ ІРО — International Refugee Organization — Міжнародна організація допомоги біженцям (з англ.). Виникла як правонаступниця УНРРА 1947 р.

вало інтернаціональні курси для вихователів дитячих садків, і мене туди запросили викладати. Ну, то оце ота Ліщинська з тих курсів.

— **А як до Австралії Ви приїхали? Коли?**

— А до Австралії я в 1949 році приїхала.

— **І як, на який контракт?**

— Ну, я підписала контракт.

— **До праці?**

— До праці, так. А вже батько зі мною і син. Синові було десять років.

— **Так що батько і син були на Вашому удержанні?**

А тепер прошу розкажіть про життя в Австралії. Тут Ви відразу включилися в організоване українське життя?

— Ну, ще в Коврі, то в переходовому таборі в Коврі як ми були, то, між іншим, одразу, то була найперша українська школа в Австралії²².

— **В Коврі — то де це є?**

— Це в Нью Саус Велс. Це переходовий табір був такий біля Оранжу. То найперша українська школа в Австралії, то була моя школа в Коврі.

— **І яка то була школа, скільки клас?**

— Там не було ні клас, ні підручників, ні зошитів, ні олівців. Лише щодня діти сходилися від п'яти років і до шістнадцяти. Всіх віків діти сходилися, спеціальну одну залю нам дали, і я їм оповідала, фактично, байки, вчила співати і танцювати. З того в мене там створилася танцювальна група, з якою я дала двадцять вісім концертів по Нью Саус Велс, включно з Канберрою і Сіднеєм.

— **Це все було в котрому році?**

²² Переселенчі табори — Migrant Camps, чи Migrant Hostels — місця перебування в Австралії імігрантів з таборів ДП після закінчення Другої світової війни. Див. про це: *Енциклопедія української діаспори*, т. 4: *Австралія — Азія — Африка*. Київ — Нью-Йорк — Чикаго — Мельбурн: НТШ; НАНУ 1995, с. 150.

— Це був 1950-й, в кінці 1950 року я звідти виїхала.

— **Так що то була Ваша праця в той час та школа? Чи то Ви робили поза працею?**

— Ну, я не працювала там, а то була моя просто праця та й все. Бо десь за півроку з Коври довідалися люди, що батько є єпископ православний²³ і його забрали до Сіднею, а за якийсь час і мене забрали. Перших моїх п'ять років я була в Сіднеї.

— **І що Ви там робили?**

— І ще в Коврі, ми вже створили «Союз Українок». А тоді вже в Сіднеї даліше продовжували. Ну, і там, в Сіднеї, також я належала і до управи «Союзу Українок», і до управи Громади.

— **А чи Ви працювали фізично?**

— Я працювала на фабриці. В Сіднеї працювала на фабриці.

— **Як довго?**

— На швейній фабриці. П'ять років там працювала, поки аж переїхали сюди до Мельборну, а в Мельборні також працювала на фабриці.

— **Тепер прошу сказати децю про «Союз Українок» в Австралії. Ви здається були головою?**

— Ні, я не була головою. Фактично організатором там, в Коврі, була така пані Пеленська. Ірина Пеленська. І ми з нею познайомилися там якось, і я їй сказала, що маю доручення від Павликовської взятися за організацію «Союзу Українок». А вона каже: «І я маю доручення». Ну, а я і втішилася, кажу: «То Ви робіть». (Сміється). Ну, то вона заходила робити, значить і я робила, ми разом робили. Та нас якось зібралося з десяток зразу жінок, що заходилися разом то все робити. І там великий гурток ми зібрали.

— **А тоді вже тут, в Мельборні, Ви були вже головою, так?**

— А тоді... Ні. Ні, зі мною то було дуже цікаво. Значить, там, ще в Сіднеї, то я належала до управи «Союзу Українок». А сюди, як переїхала до Мельборну, то членкою «Союзу Укра-

²³ Професор С. Гаєвський (1876–1975) — архієпископ Сильвестр УАПЦ в Австралії.

їнок» я зразу стала, але про ніякі вибори поки що не було мови, бо я приїхала сюди... от уже не пам'ятаю, в якому то місяці було — або в травні, або в червні. А в вересні були загальні збори громади.

— *А котрого року?*

— Це вже було в 1954-му. І на тих загальних зборах громади мене вибрали головою Громади на Вікторію. А через рік мене вибрали головою Союзу Українських Організацій Австралії.

— *Отже, Ви були перше головою громади Вікторії?*

— Головою громади Вікторії, так.

— *Так що то Ви, певно, перша жінка, яка була головою громади Вікторії?*

— Так. Перша жінка і єдина, бо ще досі ніхто з жінок головою громади не був, і у відділах навіть не було жінок головами. То я одна, що такого удостоїлася. (*Сміється*).

— *А тоді вже Ви були вибрані головою Союзу?*

— А тоді вибрали головою СУОА.

— *То в якому році було?*

— То вже було в 1955–1956.

— *А як до того дійшло? То, здається, досить бурхливо дійшло до того, правда?*

— На з'їзді ніяк не могли вибрати нової управи СУОА.

— *А чому?*

— Ніхто з чоловіків не давав згоди на голову. До управи було бажаючих багато ввійти, але головою ніхто не хотів бути. А головою «Союзу Українок» тоді була покійна пані Осідач. Підходить вона до мене, каже: «Слухайте, пані, якщо ми Вас висунемо на голову СУОА, візьметесь?» Кажу: «Давайте, все рівно». Но і вона від «Союзу Українок» висуває кандидатуру на голову СУОА пані Гаєвську. А всі зразу заплескали з оваціями і так далі. А я і не сподівалася та й сиджу, трошки ошаріла, думаю, що ж це буде тепер. І раптом ззаду чую репліку «Тю, подуріли — бабу вибрали». (*Сміх*).

— *Ну, і як?*

— Ну, і так було...

— *Як би Ви описали працю в той час, які були успіхи, які були труднощі?*

— Я мала справді дуже добру управу. Якось такі були дуже добрі відносини, при чому ж... Хіба ще треба згадати таке. Як вибрали мене головою Громади Вікторії, ну, і я ж жінка, а вся управа самі чоловіки. На перше засідання як прийшла, ну, та й рішила своїй управі підмазати і кажу: «Знаєте, панове, всі знаємо, що в Англії найзнаменитіше було королівство це за часів королеви Вікторії. Була королева жінка, але дуже ж мудро правила. Чому? Бо мала довкола себе кабінет мужчин мудрих. Ну, — кажу, — сподіваюся, що і в нас так буде». То мої чоловіки замість того, щоб втішитися, то напалися на мене: «Диви, вже королевою себе уявляє». (Сміх). Може Ви познайомилися, там уже з таким паном Шемет?

— *Так.*

— Він тоді також в управі в мене був. І він аж до мене навіть додому приїхав. «Слухайте, Ліда», — а ми зразу були так приятелі, бо як тільки ми приїхали, то він нас зустрічав, ну, і представився Шемет, а я зразу згадала, в мене ж був товариш по школі Шемет. Виявляється, це його брат. Ну, то в нас уже такі товариські відносини зразу зайшли. Ну, і тоді він приїжджає до мене: «Слухайте, Ліда. Ви що справді себе уявили королевою, чи це Ви так пробували жартувати?». Ну, я йому кажу, що я пробувала жартувати. «А, ну як так, ну то тоді ми дурні». (Сміється).

— *І як тоді виглядала діяльність? Які були найбільші успіхи тієї Вашої каденції? Як довго каденція тривала?*

— В СУОА — два роки.

— *Два роки, як можете їх описати?*

— Тоді що я почала? Я вважаю, що то було найбільше досягнення, то тоді я вперше перевела облік культурно-мистецьких сил українських в Австралії. По всіх стеях збирала просто співаків, вишивальниць, писанкарів — збирала, які маємо тут культурно-мистецькі сили.

То вже було років сім чи вісім тому, як дістала я зарядження від СФУЖО²⁴, щоб «Союз Українок» тут, в Австралії, зібрав списки отих культуротворців, а в мене вже були готові. Ще з того часу. Вже тоді я їх зробила. Ми мали повний облік, так він і досі є.

— І як взагалі виглядало? Що входило в обсяг праці СУОА тоді?

— Ну, та то ж були початки взагалі всякої праці. То перш за все організовували нові громади, ще тоді не було зорганізованої громади в Брізбені. Та вони ще були всюди слабенькі, то тоді ще переходив той організаційний період, доводилося багато з цим клопотатися, що саме розбудовувати, в якому напрямку роботу вести? Фактично ще не знали, за що хапатися. Ну, тоді про шкільництво ж треба було дбати, про все, про все абсолютно. Так що то було праці справді дуже багато, і ми розкидалися в праці просто.

— Можете сказати, що найбільше справляло Вам труднощів?

— Я не можу сказати. В мене, в моїй праці, чи то я була головою Громади, чи головою СУОА, я не відчувала труднощів жадних. Бо якимось так, що завжди управа була така, що всі дуже дружно працювали, кожен хапався за те, щоб щось зробити. Хоча праця була поділена по референтурах, але скажімо, от треба поїхати в Аделяїду в справах культурно-освітніх. А культурно-освітній референт якраз не може виїхати, бо ж тоді зарібково працювали, і не кожен міг звільнитися з праці. То їхав інший, з тим не чисилися. Їхав той, хто міг їхати. І кожен робив свою роботу, не тільки свою, а взагалі загальну роботу, і все воно йшло якимось. Я не можу ні на що нарікати.

— Чи вдержували Ви якісь зв'язки з іншими країнами поза Австралією?

— А так, очевидно.

— І в якій формі, бо тоді ще СКВУ²⁵ не було?

²⁴ Світова Федерація Українських Жіночих Організацій.

²⁵ Світовий Конгрес Вільних Українців (СКВУ) — позапартійне об'єднання українських громадських організацій у діаспорі, створене в 1967 р.

— Листувалися, вели листування з Конгресовим Комітетом в Америці²⁶, із КУКом²⁷.

— ***В конкретних справах чи..?***

— Тоді також все розвідувалися: що у вас робиться, а що ми робимо. І їм пишемо, а вони нам пишуть, що вони роблять, а ми дивимося: чи ми щось таке можемо зробити, чи ні. Бо то все були лише тільки початки.

— ***Так, а тоді Ви були головою, здається, «Союзу Українок», правда?***

— А головою «Союзу Українок» мене вибрали в 1967 році.

— ***І Ви були довший час, так?***

— П'ятнадцять років. То я була, значить, 1967-й, 1968-й, 1969-й... В 1971-му чи 1972-му? Не пам'ятаю точно, я була передала на одну каденцію управу в Аделейду, така пані Ваврик перейняла від мене. Але одну каденцію вони побули, а потім назад я забрала і оце була аж до минулого з'їзду. Останнього з'їзду, до 1983-го.

— ***Можете, будь ласка, описати діяльність «Союзу Українок»?***

— Знов же та сама історія. Ніколи не можу сказати, що я мала якісь труднощі. Жадних труднощів я ніколи не мала.

— ***Це було на Вікторію, так? Ви були головою, чи це було на Австралію?***

— На Австралію. Це було також тоді на з'їзді на тому тоді в 1967-му висунули мою кандидатуру на голову, а одна піднімається і каже: «Чекайте, чекайте, куди ви сунете її? Нащо нам така здалася? Та вона ж ніколи головою й відділу навіть не була». А друга встає та й каже: «Так, вона не була головою відділу «Союзу Українок», але вона була головою Громади стейту і була головою СУОА». (Сміється).

з метою допомоги українському народові у його змаганнях за волю і державну незалежність.

²⁶ Український Конгресовий Комітет (УКК).

²⁷ Конгрес Українців Канади.

— ***Чи можете описати діяльність «Союзу Українок» в Австралії? Якими справами найбільше займається, що входить в обсяг праці?***

— Ну, перш за все, в першій же каденції, перше, що я зробила, то це ми створили Статуту комісію і ми опрацювали Статут «Союзу Українок», бо ми його не мали до того. Зробили Статут «Союзу Українок», і тоді ж у першій каденції я стала видавати журнал «Союзу Українок» «Наше Слово», який також видавала п'ятнадцять років. Але потім я перестала його видавати, та й так його тепер уже й четвертий рік нема.

— ***Ви, здається, тоді започаткували досить широкі зовнішні зв'язки, правда?***

— Так, зовнішні зв'язки. І то цікаво було, що якимось так наші громади мали дуже слабенькі зовнішні зв'язки. А «Союз Українок» всі стейтові управи, в кожному стейті, ну, і крайова управа, ми завжди мали добре розвинуті зовнішні зв'язки.

— ***І з ким, можете назвати організації, з якими Ви мали зв'язки?***

— Ну, перш за все, що ми завжди були в тісному контакті із національною жіночою радою Австралії, і в кожному стейті є ще ціла серія різних жіночих організацій, то зі всіма з ними ми мали зв'язки.

— ***Чи з якимись етнічними жіночими організаціями Ви мали зв'язки?***

— Так, так, найбільше якимось нам щастило з литовцями і з арабами, то з ними добрі зв'язки були. Взагалі ці балтійські народи: литовці, латиші, естонці — з ними добре завжди йшло. А останніми роками, то дуже нав'язалися добрі зв'язки з єгиптянами, з арабами здавна вже були, ну з поляками ми не шукали і з жидами ми не шукали.

— ***А скільки є під сучасну пору відділів «Союзу Українок» в Австралії?***

— Ох, я вже не пам'ятаю.

— ***Приблизно? Не знаєте?***

— Значить, є Крайова управа, є п'ять стейтових управ, а відділів, я думаю, що відділів є двадцять.

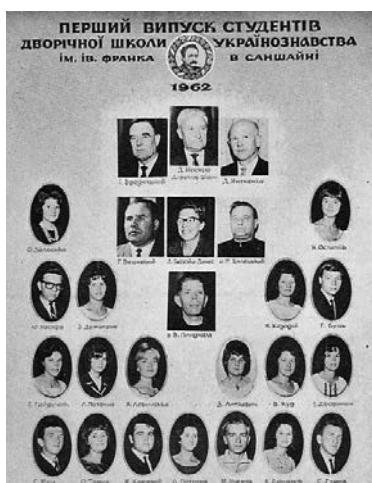
— *То двадцять відділів, а членів скільки, так приблизно?*

— А членів тепер десь коло 900.

— *Ви казали, що Ви опрацьовували Статут. Що, на Вашу думку, повинно бути головними напрямними в праці «Союзу Українок» в Австралії?*

— Ну, там різні ділянки, але найголовніше, найперше, що ми поставили і, між іншим, то дуже добре зробили, найперша стаття звучить так, що «Союз Українок» стоїть на засадах християнства, але абсолютна толерантність релігійна і партійна. Для союзнянок, для нас не існують партії, не існують віровизнання. Всі однакові. І це виявилось дуже добре. Ну, там далі різне: що саме ми маємо робити в зовнішніх зв'язках, в культурно-освітній праці, в суспільній опіці, як фінанси розробляти і так далі.

— *Можете ще розказати про українське шкільництво в Австралії?*

*Перший випуск студентів Школи
Українознавства
в Саншайні. 1962 р.*

— Ну, отож, кажу Вам, що найперша школа в Австралії українська, то була моя ще в Коврі — в переходовому таборі. Як була в Сіднеї, там я дві школи вела — в Содорі і в Сештоні. А приїхала сюди до Мельборну, то найперше тут у Саншайні вчила. А потім таке склалося, що я покинула фабрику уже. Але я круглий тиждень працювала в українських школах. Тут, в Саншайні, в суботу і з Саншайну їхала ще в Бруклін також, в суботу ж. А крім того, у вівторок я їхала у Френкстон, в четвер — в Томастоун, а в п'ятницю — в Бродбедоуз.

— *Там все були українські школи?*

— Так. По всіх тих містах були школи.

— *Але тепер вже немає їх?*

— Тепер вже немає. Дітей не стало.

— *А також основувалися тут молодечі відділи «Союзу Українок», правда?*

— Так, і тепер є тут у Саншайні. Є і дуже добре працює молодечий відділ. Був у Мельборні в центрі, але недовго. Перейшли звичайне членство і заявили, що вже вони теж є совітні пані, і нічого їх вважати молодими.

— *А як Ви загально оцінюєте українське життя в Австралії?*

— Маю нахабство вважати, що в Австралії багато в чому українське організоване життя краще, як в Америці і в Канаді. Зокрема, шкільництво. У нас, в Австралії, шкільництво одне. Одна центральна шкільна рада, є стейтові шкільні ради і всі школи у нас є українські школи, і все. У нас нема католицьких, православних, сумівських і пластових чи інших. Всі школи одної системи. Я вважаю, що це дуже добре.

Також ми маємо одну централю. Є громади, скажімо в Мельборні, є та управа громади Вікторії і вона живе в Мельборні. Але по сабах є філії, не тільки по сабах, а і по інших містах. Скажімо, якось у Вікторії, в Джілонгу є, в Бодомзі є, то в Вікторії ще містечка, в Мое, але всі вони належать до громади Вікторії. І в цьому відношенні, я вважаю, що також краще у нас. Так само жіночі організації. Є «Союз Українок» і все.

— *А які бачите можливості дальшого розвитку українського життя в Австралії? Вже тепер нова генерація перебирає?*

— Думаю, що так воно, дасть Бог, і піде, як воно іде. Бо і молоді сили прибувають і включаються вже в цю систему, що існує. Між іншим, я думаю, що я вже маю навіть чим гордитися. Бо ось, скажімо, я й досі ще працюю в школі, в братській школі, це найбільша школа в нас тут, у Мельборні. І в мене вже там, у тій школі, в братській, дев'ять колег — то мої учні.

Молоді вчителі — то мої учні. З них один є директором школи і головою шкільної ради Вікторії, а другий тепер є головою СУОА. То мої учні. *(Павза)*. Так що, я думаю, що таки вже щось ми таки трошки зробили.

— *Так що, перебирають... Молоді перебирають і йдуть тими самими слідами?*

— І зараз в управі СУОА майже виключно молоді. Там є, значить, пару старших.

— *Дуже дякую, пані Гаєвська, за надзвичайно цікаві інформації.*

СОФІЯ СТЕПАНЮК

<i>Дата інтерв'ю:</i>	16 січня 1990 р.
<i>Місце інтерв'ю:</i>	Торонто, Канада
<i>Оповідач:</i>	Софія Степанюк
<i>Інтерв'юер:</i>	Іроїда Винницька
<i>Присутні особи:</i>	Арсен Степанюк (чоловік оповідачки)
<i>Мова інтерв'ю:</i>	українська
<i>Розшифрування інтерв'ю:</i>	Наталія Миско
<i>Редагування інтерв'ю:</i>	Іроїда Винницька, Анна Троян

Софія Степанюк-Івашинюк народилася 30 вересня 1912 р. в м. Крем'янець на Волині. Закінчила середню господарську школу, вчителювала. Зв'язкова ОУН з міжвоєнного періоду, очевидець польських переслідувань 1930–1940-х рр. та радянських і німецьких злочинів періоду Другої світової війни на Волині. За політичну діяльність чоловіка відбула ув'язнення в німецьких тюрмах Крем'янця та Рівного.

Втекла з німецької тюрми. Через УПА об'єдналася з чоловіком та донькою Анною. За допомогою УПА родина перейшла через Карпати на Захід. В цей час народила доньку Марійку, яка невдовзі померла в Австрії через брак медичної допомоги. Пережила бомбардування, кінець війни і страх перед репатріяцією до СРСР. Переїхала з родиною на постійне проживання до Канади. Померла 19 січня 1998 р. в Торонті.

Софія Степанюк-Івашинюк. 1970 р.

— Будь ласка, скажіть дещо про себе, представтеся. Ваше ім'я, прізвище, дата і місце народження?

— Я родилася в дуже гарному місті, в Крем'янці на Волині, 30 вересня 1912 р. Називаюся Софія Степанюк. Мій батько Володимир був архітект, мама Анна.

— Яке Ваше дівоче прізвище?

— Дівоче... Дівоче Івашинюк.

— Можете сказати щось про свою освіту? Де Ви навчалися?

— Я кінчила в Крем'янці початкову і середню господарську школу. А потім я вчителювала. Вчителювала в господарській школі, вчила ручних робіт. Заміж вийшла в 1939 році — початок війни.

— Чи за Польщі Ви належали до ОУН?

— За Польщі я належала до організації ОУН, значить Організації Українських Націоналістів. Наше завдання було таке: може Вам відомо вже, ОУН завжди боролася за визволення України, але підпільним способом, не відкритим. Як щось хотіли зробити, то мусили все те скрито робити. Підпільно по хатах сходитися, чи десь по селах, щоб то не було видно. Я мала зв'язки зі своїми приятелями. Найближчою моєю такою, що я з нею все поділювала, була Віра Ключинська, моя родичка. Вона також належала до ОУН. І пізніше, другий, що я... чи то треба відкрито все так говорити?

— Будь ласка, розкажіть, в чому полягала Ваша праця?

— Перше, культурно-освітня; по селах, щоб людей освідомляти, яке наше завдання. Ми, переважно студенти, їздили до знаних сіл і ми там робили сходи, освідомляли людей, що може бути в часі війни, як нам треба приготувитися. Ми все думали, що як буде війна, то ми визволимо Україну. Наше завдання було визволення наших земель з-під окупанта.

— **Чи польська влада переслідувала Вас?**

— Дуже переслідувала, арештовували і дуже переслідували, більшість чомусь хлопців¹. І створилася така організація підпільна «Юнак». Там належали дуже молоді хлопці. «Юнак» був під крилом ОУН. Багато з того «Юнака» моїх приятелів було арештовано: таких як Жиглевичі, як... і інші, були арештовані.

— **Яка їх дальша доля була?**

— Польща, як розконспірувала «Юнака», то їх арештувала. Але що сталося, це було вже перед приходом більшовиків. Більшовики розбили в'язниці, і деякі із тих наших підпільних хлопців вийшли. Але, їх майже всіх пізніше знищили більшовики.

— **Можете розказати про 1939 рік і перший прихід більшовиків?**

— Так, в 1939 році, значить, прийшли до нас більшовики і почали відразу арешти². Пам'ятаю, мій чоловік вчителював у Вишнівці. Як ми їхали до Вишнівця, то з Вишнівця дуже багато везли хлопців автами, вже арештованих. І ми тоді довідалися, що вже шукали за моїм чоловіком там, де він вчителював.

¹ У 1929–1939 рр. на Волині та в Галичині відбувся ряд судових процесів проти членів ОУН. 1934 р., після вбивства міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького, польська поліція розпочала широку каральну акцію, в результаті якої було заарештовано весь Крайовий провід ОУН в Галичині, а спеціальним президентським декретом у місцевості Береза Картузька було створено концтабір для політв'язнів, який відразу ж наповнився підозрюваними в революційній діяльності українцями.

² Жертвами репресій — розстрілів, ув'язнень, депортацій — в період радянської окупації 1939–1941 рр. стало 1,2 млн. осіб, тобто майже 10% населення Західної України. Лише в період з вересня по грудень 1939 р. було затримано й передано до каральних органів понад 10,2 тис. осіб. (Див. про це: М. Р. Литвин, О. І. Луцький, К. Є. Наumenko. *1939. Західні землі України*. Львів 1999, с. 139. Про репресії в Західній Україні див.: І. Білас. *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: Суспільно-політичний і історико-правовий аналіз*, у двох томах. Київ 1994; М. Г. Бугай. *За повідомленням НКВС СРСР... (Про депортацію населення України у 30–40-х роках)*. Київ 1994; *Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр.*: Документи, матеріали, спогади, у трьох томах. Львів 1996; J. T. Gross. *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*. Princeton, N.J.: University Press ²2002).

То ми навіть не їхали туди, а вернулися назад і вже крилися. Від того часу, то вже було наше ненормальне життя.

— *Чи це було під час більшовиків?*

— Під час більшовиків. Під час більшовиків ми крилися, а головне мій чоловік, бо тоді були арешти. Після того, як він приїхав з Вишнівця, то ми не були вже нормальними людьми, а все крилися. Знаєте, де тільки могли.

— *Так що Ви цілий час, кажете, ховалися під час більшовиків?*

— Я Вам ще додам про працю в ОУН.

— *Повернемося до часів Польщі?*

— Ще вернемося до Польщі. Ми, головне, знаєте, як жінки в ОУН, помагали в такий санітарний спосіб. Ми приготувлювали всякі ліки, бандажі, інше. А друге — зброя: не було кому перевозити зброю, бо як злапали, то відразу розстрілювали...

— *А куди зброю перевозили?*

— Я Вам розкажу один випадок. Я дістала з Антонівців наказ перевезти щось до Рівного (то був зв'язок до Рівного, і я мала цей зв'язок). Отже, мені сказали так: «Ти перевезеш ту валізку»; то так було дискретно, що я навіть не знала, що я мала перевезти. «Ти перевезеш валізку, там підійде до тебе такий-то такий-то хлопець. Ти тримай галузку бузку в себе в руках, і він до тебе підійде, скаже тобі кличку, ти йому відкажеш і віддасиш йому ту валізку». Пізніше я дізналася, що там були чотири нагани (револьвери) і то треба було перевезти автобусом, бо інакше переслати не можна було. Це треба було хлопцям з Рівенщини. Значить, вони мали якісь оборонні свої там справи. Може треба було якийсь наказ виконати, чи когось оборонити.

Найбільше нападали поляки тоді на хлопців, арештовували: вони тікали, а пізніше їх знов шукали й арештовували. О, допустим, такий Лобар. Він втік до Львова, я йому до Львова мусила перевозити все крило (документи, літературу, одягу і їжу). І то був наш підпільник — Андрій Лобар. Я вже можу сказати, бо він вже не живе.

А як я була вагітна з Ганею, то на животі переносила зброю, револьвери — треба було...

— Це була Ваша діяльність в ОУН під час Польщі. Прошу сказати, як було за більшовиків?

— Так. За більшовиків, значить, було дуже багато арештів, і вони мордували дуже, в страшний спосіб тих підпільних, що належали до організації. Підпільників мордували... в страшний спосіб. А як відійшли більшовики, ми прийшли і подивилися на ті трупи, які викопували... в Крем'янці у в'язниці... (люди бачили, де НКВД закопувало тих людей)³. І як прийшли німці, то вони відкопували ті могили⁴. То там віднайшли таких як Жиглевич Юрко, Богуславський Микола, Чохач Володимир, Козловський, Сторозум, Шовкопляс і... інші, я вже не пам'ятаю.

— Це діялося по багатьох в'язницях?

— Так, то дуже, дуже багато було тоді. Там відкопали щось 75 трупів. Багато сільських хлопців найшли страшно помордованих: повідрізувані пальці, поколені очі, дротом позв'язувані і все. Ну, жахливі, значить, я навіть не можу вже того повторювати. Бо то жах, що було.

Тоді німці трохи почали мститися. Вони приписували то жидам. Подекуди воно було правда, бо більшовики кликали жидів місцевих, щоб видавали тих, хто є націоналіст. А місцеві жиди з нами жили добре і ми з ними мали відкриті відносини. Навіть в мене була така товаришка, яка в мене бувала, я в неї бувала. Так що, ми ніколи не мали якоїсь злоти до жидів. Але влада советська мала їх на своїх услугах⁵. І робили, що хотіли.

³ У перші дні радянсько-німецької війни відступаюча радянська влада вчинила масу злочинів. Особливо криваві розправи відбувалися в тюрмах Західної України: в'язнів не просто вбивали, їм виколювали очі, відрізали вуха, носи і язика, здирали шкіру пасами і посипали сіллю, розпорювали животи, ламали руки і ноги, відрізали кінцівки і т. п. Історики подають приблизну цифру таких жертв червоного терору в період першої радянської окупації — 40–50 тис. осіб. (Ю. Киричук. *Історія УПА*. Тернопіль: Редакційно-видавничий відділ управління по пресі 1991, с. 9).

⁴ В містах і містечках Західної України в перші дні війни німці відкрили тюрми і дозволили шукати закатованих НКВС родичів та знайомих.

⁵ Дослідники сходяться на думці щодо активної участі євреїв в організованих 1939 р. в Західній Україні тимчасових органах влади. (Див.:

— *І тоді, за німецької окупації, що Ви робили? Чим Ваш муж займався?*

— За німецької окупації мій чоловік був інспектором у тютюновій фабриці. Я даліше вчителювала, але з перервами, бо тоді малу Ганю мала. Так що я вже менше працюю займалася, але у підпіллі ми даліше були. Так, бо німці знову почали переслідувати так само майже, як і більшовики⁶. Вони почали арешти свідомих і все на тих самих свідомих людей падало, на ті родини, які вже були знані. Вони знали, що там щось робиться. А друге, поляки доносили.

— *Чи тоді Ви також впали жертвою арешту?*

— Тоді, в 1943 році, 16 липня по Волині стали арешти і в Крем'янці. В Крем'янці рано мій чоловік пішов до праці, а до мене задзвонив підпільник Андрій, він мав псевдо «Марко». Задзвонив до мене й каже: «Треба повідомити всіх наших, а ти, головне, Арсена повідом, щоб скритися, бо почались арешти в Крем'янці». Я взяла Ганю і пішла до фабрики повідомити чоловіка. Коли я тільки прийшла, а мені Мінчук говорить: «Десь Вашого чоловіка нема, його шукають». А я кажу: «Як то його шукають, дома нема, тут нема». І мене то здивувало. Думаю, піду туди, до канцелярії, і дознаюся, де він. Я туди приходжу, до мене підходять два гестапівці, я з дитиною, і вони до мене говорять: «Ви є Софія Степанюк?» Я думаю: звідки вони знають? Біля них стояв поляк Пінковський, інженер, і показав на мене, бо я бачила, як він показав, хто я є. А він знав мого чоловіка. Тоді підходять і кажуть: «Ходіть з нами». Я кажу «Куди йти?» «В авто». А я кажу: «Таж я дитину маю,

А. Подольський. Проблема колаборації в добу Голокосту на теренах України та Латвії: Спроба компаративного підходу // *Голокост і сучасність: Бюлетень українського центру вивчення Голокосту*, вип. 11. Київ 2003, с. 2–4; В. А. Гриневич. Україна на початковому етапі Другої світової війни // *Політична історія України. XX ст.*, у шістьох томах, т. 4: *Україна у Другій світовій війні (1939–1945)*. Київ: Генеза 2003, с. 96). Але треба виразно зазначити, що ці євреї становили меншість єврейського суспільства.

⁶ Див. про це: М. Лебідь. Часи німецької окупації в Матіївським районі на Волині // *Літопис УПА*, т. 5: *Волинь і Полісся. Німецька окупація*. Торонто: 1984, с. 187–222; С. Степанюк. Українські жінки в німецьких тюрмах Крем'янця і Рівного // *Літопис УПА*, т. 5: *Волинь і Полісся. Німецька окупація*. Торонто 1984, с. 223–252.

як я, що ви хочете?» «Не говоріть нічо», — по-руски до мене, по-російськи. «Сідайте в авто. Беріть дитину з собою». Ну, що маю робити? Два озброєних чоловіки і ще один, так мене підіпхнув в авто, замкнули за мною двері. Думаю: «Куди вони везуть мене?» Вони везуть у в'язницю. Я вже зрозуміла (то вже були арешти їхні), що я вже пропала тут. А головне... (Павза; зворушено)... нічо, я зараз опануюся... (Павза). В мене отак... (Плач, нерозбірливо). Що я зроблю... я не можу...

— Нічого, нічого, заспокійтеся, пані Степанюк. Як довго Ви там були, в тій в'язниці?

— В Крем'янці була сім день. Значить я, в мене вся була думка, як би рятувати Ганю, бо в той час дуже багато було різних вісток, що кидали дітей в криниці і взагалі розстрілювали родини. Я так думала: як мене вже візьмуть, то якимось способом я мусила б дитину рятувати. Як входили там, нас перевіряли, то я почала їх просити, німців, що я хочу з кимось говорити з німців. Тоді вони мене покликали, — то вже на другий день, бо ми були в такій малесенькій кімнатці, ну така камера маленька і нічо, тільки стілець якийсь. Ганя плакала, я її взяла на руки. Ну що я могла там робити? Чекати смерти? І він мене покликав. (Там їх чотири сиділо, німців-старшин.) І питається мене: «Чого ти, чого тебе арештували?» Я кажу: «Я не знаю». «А де твій чоловік?» Я кажу: «Пішов до праці». «А де він зараз є? Що, пішов у бандити?» А я кажу: «Ні, мій чоловік пішов до праці. Я його, — кажу, — більше не бачила». «А чого ти з дитиною?» Кажу: «Бо мене забрали». А другий німець підходить і так до Гані питається по-російськи: «Чи ти хочеш їсти?» Вона злякалась, мовчить, нічо не говорить. Притулилась до мене — боїться. То я тоді кажу: «Я не знаю, чи вона хоче їсти. Як щось маєте, дайте, бо вона нічо не їла». Тоді той німець підійшов і дав кавальчик якогось сірого хліба німецького Гані. Я побачила сльози в очах того німця. А тоді той перший каже до мене: «Як прийде Ваш чоловік, тоді ми Вас пустимо».

— Ви дійсно не знали нічого про чоловіка?

— Я нічого не знала. Я щиро говорила, бо я нічого не знала, я взагалі не знала, що зі мною роблять.

Тоді вони мене завели вже в камеру, де було більше арештованих. Була мого чоловіка мама, була Медведська. Я кажу прізвища, які я знаю: дві Медведські сестри були і була Петрашко. Її хлопчика забрали, вона не була з дитиною. Я тільки одна з дитиною прийшла. Мама чоловіка зараз почала плакати: «Ой, Боже, дитину сюди привели». Як то звичайно. І тоді жінки почали плакати і казали, що нас будуть всіх розстрілювати. Що головне, що десь почули, побачили через вікно, що копають ями на подвір'ї в'язничному. Бо вони, як когось розстрілювати привозили, то копали там ями і там зразу засипали. То вони кажуть: «Ой вже на нас ями копають». Но в мене не було плачу. Я була загартована, не так як ті: вони всі дуже боялися, а я кожну хвилину була готова на ризико. То я вже якось трошки, як загартована людина в підпіллі, то не так дивилась на смерть. Вони то все плакали. Боже, найбільш, то Фрося Петрашко. Вона з Советського Союзу. І вона начала кричати: «Дайте дитині їсти, дайте дитині їсти». І ті почули, відчинили віконце: «Мовчи, а то ми вас тут всіх знищимо».

Їжу нам дали щось раз чи два взагалі за всей час, якусь юшку. Ганя просить в вікно: «Тату, випусти мене, я хочу до тата». Всіх просить: «Я хочу до тата». Плаче... Ну, нема.

Покликали мене на допити. Безперечно, з дитиною сказали йти. Я думала, що то розстріл чи що, я вже не знаю. Я вже не пам'ятаю навіть. І питаються мене знов: «Де твій чоловік?» Все за чоловіка, за чоловіка, таким перехресним. Я їм все казала, що я не знаю, бо я фактично і не знала. Потім навіть Ганю питалися, вона боялася відповісти слово. І тоді кажуть: «Ти маєш куди віддати комусь дитину? Бо ми тебе перевозимо». То був такий для мене страшний жах віддати комусь дитину. Поки вона була при мені, то мені було якось легше... (Плаче).

Ну, але прийшов німець і насилу забрав Ганю, покликав жінку, що працювала там у в'язниці. «Скажіть адресу, у вас є хто?» Кажу: «Моя мама вдома є». Я сказала адресу, а то дуже недалеко та в'язниця від нашої хати. Потім показала, в якому напрямку. Та полька взяла Ганю і завела, завела туди, хоч нікого не було вдома, вона сусідам віддала Ганю. Гані було три рочки неповних... (Павза: Плаче).

— **Так що Ганя була у Вашої мами?**

— Пізніше вже попала до мами, маму найшли. Нікого вдома не було, бо тоді арешти скрізь переводилися. Всі боялися тих арештів. Нас трьох забрали: швагра, мене і брата.

— **І як довго Ви в Крем'янці у в'язниці сиділи?**

— Я в Крем'янці сиділа тиждень.

— **І що тоді?**

— Тоді, значить, приїхало грузове авто і стільки німецького війська на мотоциклах, і нас перевозили до Рівенської в'язниці, до теї загальної в'язниці. Везли нас під якимось конвоюм, ніби ми злочинці були. А то нас було 27 осіб, 10 жінок і 17 мужчин, в тому був професор Іван Ласовський, професор Анатолій Котович, редактор Аркадій Трачук, інженер Маркіл Гелецінський, Микола Івашинюк⁷, Антін Семенюк, Сагайдачний, Юрко Жиглевич... і інші.

— **А чи відбувся в Крем'янці суд над Вами?**

— У нас суду в Крем'янці не було, тільки допити оті, як забирали від мене дитину. То тоді тільки були допити.

— **Так, що Вас без суду повезли?**

— Без суду нас повезли. Так, значить, везли ніби якихсь дійсно тюремників, злочинців, в темному закритому авті, в такому грузовому. Тобто чорний ворон. І там ми тільки через щілини бачили, як кругом нас їхали на мотоциклах німці.

— **І тоді вже до Рівного до в'язниці Вас везли?**

— До Рівного, привезли нас до в'язниці. Я була так потовчена в тому авті, що як нас вийняли, я так і зімліла. Але зі мною був брат і був Семенюк — той, котрий ще живе в Міннеаполісі — Антон Семенюк. Колись ми з ним ходили, як молоді були. То він мною заопікувався. Хтось питається: «Що вона?» Семенюк каже: «Їй недобре». І його лишили коло мене. Потім мені хтось приніс щось напитися. Як я трошки випила, мені стало легше. Мені сказали, що тут в нас є лікар абіссинець, він тобі дасть щось. Вони взяли в нього таблетку якусь, правда, я

⁷ Брат Софії Степанюк.

заспокоїлася. Тоді він мені шепнув: «Ради Бога, не показуйте, що Ви погано чуєтеся, бо тут таких розстрілюють».

Ну, мене потім взяв той Семенюк і підвів під саму браму, під самі ворота до того в'язничного дому. Я пам'ятаю, як мене впустили в коритар, у довгий коритар і якийсь вів мене, певне сторож в'язниці. І відчинилися двері такі великі і то було 41-е число камери, де були жінки.

— *І скільки там було жінок?*

— Там нас було сорок п'ять (сімнадцять українок, сім жидівок, кілька польок і ще якісь), але потім відходили і приходили, потім привезли ще сім польок, дві жидівки. Навіть одна жидівка називалася так, як мене часом кликали, Зоня. Така чорненька. Їх, переважно... дуже коротко вони сиділи.

— *Жидівки?*

— Так, день-два і їх забирали. Думаю, що їх нищили, бо ж ми не знали, що з ними робили. Одного разу розкриваються двері в тій камері — то була велика камера — і так стоять з тими кулеметами, чи з тими фінками якимись, два німці і викликають. А то вже на смерть викликали. Перших жидівок викликали. Жидівок викликали дві, а українок — сім і тоді перший був розстріл; така «чистка» як то називали. Я була на таких двох чистках...

А так, ага. І починається тупання, такі стопи військові, знаєте, по сходах, скрізь літають, а люди так кричать по камері: «Рятуйте, просим, благаєм». Боже, різні такі стогони, крики, так що людина кучмаріє і не знає, що робити з собою. А тут стоять і викликають. Викликали якусь на «С»... Соню викликали, і вона таке сказала. Каже: «Я знаю, куди мене кличуть, я вже ховаюся кілька місяців, і нарешті мене кличуть». По-українськи дуже добре говорила. І каже так: «Сьогодні мене беруть, а завтра — вас». І так сталося. «Але ми зустрінемося на тому світі». І пішла...

— *А чи говорили між собою жінки, за що їх там посадили?*

— Майже ніхто не знав, за що. Польок привезли сім, то були жінки офіцерів польських. Наші українки, отак, як я. Знаєте, чи за чоловіком прийшли, чи за сином прийшли, когось не

застали, то брали кого попало: чи матір взяли, чи сестру взяли. Так що українки, я навіть не знаю, чому вони нас брали. Але закидали всім нам УПА... бандитські зв'язки. Значить, мій чоловік був у банді, то я мала відповідати, так вони казали.

— **Чи переводили з Вами допити?**

— Так, переводили допити. Такі страшні, в підваллях. Там били. Мене тільки раз якось гумовою палкою ззаду вдарив. Ну, бо я питалася: «Куди я йду?» «Увидишь»⁸. По-російськи.

— **По-російськи говорили?**

— Все по-російськи.

— **А хто були ті доглядачі? Ті, що били?**

— Були в уніформах німці, але говорили по-російськи. Я думаю, що то були німці з Росії, ті фольксдойчери⁹. Я так думаю, бо вони по-російськи дуже добре говорили.

— **Так з Вами була, здається, Харитя Кононенко¹⁰ в тій тюрмі?**

— Так, також. Але вона була в протилежній камері, здається 38, і вона тільки до нас приходила. Вони дозволили, бо вона дольмечером була.

— **Що вона перекладала?**

— Вона все перекладала нам. Хто не вмів по-німецьки витлумачитися, то вона приходила. Одного разу вона приходить, я її знала з вигляду, бо вона приїжджала до Крем'янця

⁸ Увидишь (рос.) — побачиш.

⁹ Volksdeutsche (нім.) — етнічні німці, що проживали поза територією Німеччини і як явище були витворені 1939–1945 рр. В часи німецької окупації України мали ті ж привілеї, що й німецькі нацменшини в інших окупованих німцями країнах, зокрема активно залучались до роботи в адміністрації, поліції, військах СС. В Україні фольксдойчери залучались до колонізації українських земель. За фольксдойчів часто видавали себе інші нацменшини (в Галичині та Волині — здебільшого поляки).

¹⁰ Харитя Кононенко (1900–1942) родом з Полтавщини. Агроном за професією. Відома громадська діячка жіночого руху в Чехословаччині та в Галичині. В 1941 р. очолювала Український Червоний Хрест та Комітет опіки над радянськими полоненими у Рівному на Волині. Замордована німцями в Рівному. (Див.: *Encyclopedia of Ukraine*, т. 2. Toronto: University Press 1988, с. 598).

зі Львова з доповідями — це була активна, знана діячка. Вона створила була Комітет опіки над полоненими в Рівному. Але як вона прийшла у в'язницю, я її не впізнала: вона була сива, в неї така була побита щока, кров... І вона каже: «Добрий день. Я така, як і ви, але я вам буду тлумачити». Мені говорить: «Я так само арештована, тоді само, як і ви. Я є Харитя Кононенко». От тоді я вже її впізнала. Ну і ми почали там її питатися, що з нами може бути. А вона каже: «Ну от бачите, питаються мене, і я відповідаю». Ну, питалися там прізвище і так далі, звідки, коли арештована, все. Вона все то нам тлумачила.

Але як вже мене вивозили до табору, одного разу приходять і мене викликають. Я думала, що то я також іду на смерть, але вона каже: «Ні, здається, на роботи до Німеччини. Здається». Вона підійшла до мене і поцілувала і каже: «Скажіть там, на волі, якби вам колись пощастило бути»... (Павза)... то тяжко... «але як вам пощастить, то скажіть, що нехай помстять нашу смерть».

— А ще якісь такі особливі випадки були у в'язниці під час Вашого ув'язнення?

— Так, у в'язниці було дуже багато. Отже, як приводили нових, то все приводили більше зв'язаних з УПА. Жінки, котрих чоловіки були в УПА, наче в бандитах, як вони все казали. То... Але найбільше зворушливий був випадок у в'язниці: нам було видно площу, де розстрілювали. І от, одного разу, там жінки кинулись до вікна, що таке?

Приводять на той рів двоє маленьких хлопчиків. І кажуть..., знаєте, я не могла там до вікна того добитися. Я не можу дивитися, як то розстрілювали. Я відійшла трошки, кажуть: «Тих хлопчиків двох розстріляли, і вони впали».

— То були якого віку діти?

— Так, може по 12–13 літ хлопчики. І тоді я, значить... (Павза).

— А тих хлопчиків, за що їх розстріляли, Ви не знаєте?

— Отже, прийшла до нас жінка, котра прятала у в'язниці. То відразу до неї кинулися, чому дітей стріляли? А вона каже: «О, тут вже стільки дітей постріляли». І так, якось так то ска-

зала. А я кажу: «За що їх стріляли?» «Бо вони несли їсти в ліс хлопцям»... «Несли їсти, то, — каже, — їх десь там злапали з їжею і вони призналися, що вони в УПА комусь там несуть їсти. І їх злапали, і їх постріляли». Так вона нам сказала.

Були з нами арештовані з Рівного Мартинюки. Може Ви чули про них? Дочка з мамою. Вона була підпільничка-зв'язкова. То її забрали і тоді цілу родину. Значить, маму забрали, а батько якось втік. Він живе в Міннеаполісі тепер. Так що, як вони виходили на коритар, то я тільки бачила, як вони обидві одна на другу кинулися... їх розстріляли. Бо документи в неї найшли. Її страшили тими документами. І вони кинулися на себе, плакали і кричали: «Ми йдем на смерть... Ми йдем на смерть». І так кричали голосно: «Люди, рятуйте нас». Але я то передати не можу. Знаєте, то так вже давно було, що мені тяжко так дуже все докладно передати. Така була трагедія, що я, бачите, ще і тепер плачу...

— *А ще можете розказати про інші подібні випадки?*

— Я Вам скажу, що, так само, відчинились двері і кинули нам таку старшу жінку. Може яких літ... ну, старша, вже може 50 з чимось, так що вже мала два сини в УПА. І вона впала. До нас так впала, бо її штовхнули. Ми так до неї підійшли, ну, ми знаєм, як там вже поводяться. То ми підійшли і почали її питатися, що таке. Вона каже: «Я не знаю, мене прийшли, в хаті забрали і щось таке робиться, робиться». Ми дивимся, вона побита. І щось так за голову тримається. «Що з Вами?» Вона каже: «Сини мої. Де мої сини?»... (Павза)... Але ми побачили щось вона ніби ненормальна, бо вона побита. Вона так скочила до вікна і почала кричати: «Де мої сини? Де мій Павло, де мій Грицько?» Чи як? І каже: «Рятуйте мене, сини». До неї кинулися: «Де ж, тут нема ваших синів». Але як ми пізніше дізналися, вона вже сиділа внизу, і її допитували, бо злапали двох якихось хлопців і певне хтіли, щоб вони сказали, що вони були в УПА. То потім пішли до їхньої хати, там робили розшуки і забрали матір. І її били, щоб вона сказала, де її сини. Ну, і ото вона, видно, тронулася, чи щось, бо її зразу взяли і розстріляли.

— **Чи були ще інші подібні випадки?**

— Так. Так. Тепер другий випадок такий був. Привели таки досить ще молоду жінку, так само пхнули її до нас, і вона була покривавлена. Тут видно, що її били чимось — нагайками чи чим. Досить молода, може 30 пару літ.

— **Як називалася?**

— Називалася Марія. А її дитина, здається, називалася Наталочка.

Ми бачимо, ця жінка плаче і так ніби непритомна робиться. І кричить: «Де моя Наталочка? Де моя Наталочка». Ми потім почали їй помагати, взяли оклади класти, бо вона була дуже гаряча і плакала. Ну, як вона трошки заспокоїлася, вона нам розказала, що її чоловік був у війську совєцькому. А як більшовики відступали, то його забрали з собою. А вона дуже боялася. Вона сама десь з Полтавщини була. Українка. З Великої України. Прийшли німці. Хтось, видно, на неї донос зробив. Прийшли два гестапівці, вона на порозі сиділа, якусь там сорочинку шила, а дитина бавилася. Гестапівці прийшли, спиталися прізвище і арештували її. Дитина лишилася на порозі. Вона каже, що хтіла їм сказати, де дитину подіти, я до них: «дитина, дитина». Дитина розплакалася, якась сусідка вийшла і ту дитину чи взяла, чи втихомирила. Вона кричала весь час: «дитина». Вона така була побита, що ми знали, що вона жити не буде. Її пізніше забрали від нас.

— **І тоді як Ви з тієї в'язниці вийшли?**

— Як я вийшла... Отже, одного разу викликають і мене. Я дивлюся, на коритарі вже більше жінок є, і є Харитя Кононенко... Ми кажем до неї: «Нас на розстріл?», — бо вона тлумачила. Ми думали, що вона щось від німців знає. А вона каже: «Здається, що ні. Будуть вас вивозити до концтабору». Ну, всі також розгубилися, бо куди ж там... Ну, і тоді прийшло кілька озброєних німців і сказали нам виходити. Взяли нас у грузове авто, так як вони завжди всіх брали...

— **Скільки вас взяли?**

— Нас взяли тоді 14.

— **Жінок?**

— Так.

— **З тієї Вашої камери?**

— З тої, з нашої. То була дуже велика камера.

— **І хто то були? Українки? Чи хто?**

— І польки були. Десь зо три польки були, вже жидівок не було, і нас сім, десять нас взяли. Нас було чотирнадцять в авті, мені здається... я забулася. Так що сказали нам входити в те авто внизу, значить вже на підвір'ї, і там були вже в авті декілька мужчин. Я зустрілася з Папарою, з доктором Папарою, котрого я знала з Крем'янця. І він мною почав опікуватися, бо я тоді була дуже безрадна і обезсилена, бо ми мало що їли. Так що він каже: «Я також їду, але ми їдем до концтаборів. Хто знає, яка наша доля». І так всі почали говорити, про це.

Завезли нас до такого страшного табору. Там були полонені. Частину полонених звільнили і давали нас туди на їх місце. Це була така брудота.

— **Чи це було також в Рівному?**

— В Рівному. Але то було в такій касарні, де колись військо було, і там зігнали були совєцьких полонених. І туди нас дали. То така була брудота страшна, так що я навіть не можу того передати.

— **І яка ціль була там Вашого перебування? Чого Вас там завезли?**

— То такий переходовий табір до концтаборів. Вони ще раз перевіряли і тоді відвозили до концтаборів і давали картки. І ми чекали. Чому чекали? Бо упісти переривали колю і не давали вивозити. Так що мого брата, бо там мій брат був у в'язниці, брата вивозили. Тільки вони (упісти) по дорозі помогли мому братові Петрашкові, і комусь іще з Крем'янця утікти.

— **І як Ви довго в тім переходовім таборі були?**

— Я була десь зо два тижні.

— **А чи взагалі коли-будь відбувся якийсь над Вами суд, і чи вирок Вам сказали?**

— Ні. Ніколи не було суду. Тільки як нас викликали до Німеччини вивозити, то нам сказали, що ви призначені туди-туди.

— *Хто Вас призначив?*

— Отой допит, що я вам казала. Допит робили в Рівному ще у в'язниці. У підваллю допити робили, там і били, і допитували. По-російськи говорили до мене і весь час за чоловіка питалися. Потім сказали мені, що мене не пустять, поки чоловік не зголоситься, щоб я щось зробила...

— *Тоді Ви були два тижні в тім переходовім таборі?*

— Так.

— *І Ви звідтам втекли, правда?*

— Так, втікла, але то в такий спосіб, чи сказати?

— *Так, будь ласка. Як це відбулося?*

— В такий спосіб: вони брали на роботу з тамвідси. Там керували поляки. Бо тоді з поляками на Волині, як Ви знаєте, були непорозуміння. То німці там польську варту поставили. Переважно над мужчинами, а ми мали кілька жінок, що нас вартували. То вони сказали, що нас частину будуть брати до роботи, щоб даремно не сиділи. Вони почали викликати до роботи. Одного разу я з такою з Костопільщини Марусею зустрілася, ми обидві були вивезені і кажем: «Давай зголосимося, аби вийти звідси. Зголосимось до роботи».

— *До роботи?*

— До роботи. То як вони викликали до роботи, ми з нею ввійшли в ряди, бо вони нас не викликали, вони політичних не викликали. Там була частина таких, що вони арештовували за щось інше, то вони тих викликали. А ми пішли і стали з нею в ті ряди. Їх багато стояло. І ми замішалися. Ми просто відважно так зробили, бо вже нам все одно було.

— *Так що Ви замішалися між тих, що їх брали на роботу?*

— Так. І нас просто підраховали — там, 30 чи скільки осіб — і нас завезли на роботу. Німці там будували чи ремонтували касарні. Нам казали мити підлоги, і там ми мили... Порядки робили. Трьох нас було в одній такій кімнаті. Я щось

*Робітничка картка (Arbeitskarte) Софії Івашнюк.
Листопад 1944 р.*

там мила. Приходить військовий німець і говорить: «Як ся маєте?» Я чую, якась мова своя. Я подивилася, кажу: «Хто ви є?» А він каже: «Я є з Югославії». Ну, і я кажу: «А що ви тут робите?» «А, дивлюсь, як ви робите». «А чого тебе взяли?» — до мене каже. Кажу: «Я не знаю». А він каже: «Ти не можеш собі піти десь, щоб вони тебе не зачіпали?» А я кажу: «Ні, я не можу, бо я є арештована». Каже: «Та я знаю, що тепер багато поарештовували». А говорить так якось по-слов'янськи чи чехословенськи: «Ти голодна?» Я кажу: «Я знаю?... Я нічого не їла». Він виймає, дає мені огірка якогось в кишеню. Я взяла, ну він в уніформі німецькій. Я не знаю, що з ним говорити, чого він сюди посланий. Нічого йому не сказала, тільки кажу: «Я дуже втомлена». Він каже: «Зараз буде свисток, буде перерва, обід, то ти собі відпочнеш. Отам, бачиш, де солома є, там ваші жінки сядуть і будете їсти, вам принесуть зараз їсти».

Ну, ми пішли, але в мене зовсім інша була думка. В мене весь час була думка, щоб якось вирватися. Бо все ж таки то Рівне, поки я є в своєму місті, то якось треба вирватися. Я пішла, лягла. Там одна жінка каже до мене, чому я не їм. Кажу: «Я буду їсти». Але я все так бачу, ту копічку соломи, а далі трошки вартовий стоїть. Знаєте, як то є у в'язниці? В касарні також є така вартівня, і там весь час стоїть хтось і дивиться.

Я там бачу — німець стоїть в уніформі, куре. І потім бачу, до нього іде другий, видно, закурити. Другий, значить, якийсь вартовий. Але тут недалеко брама, фіртка така, що можна пройти. Я думаю: «Що мені зробити?» Я рішила і я думаю, що то просто дух якийсь мені підказав, бо треба було дуже багато відваги. Я собі не уявляю, як я то зробила. Тут німець стоїть, там бачу другий іде підкурювати. А я ж чекала момент, а то я вже з підпілля так трошки була вишколена. То я так в солому і кругом, кругом, так трошки підсунулася і так мене солома закрила. Бачу, фіртка, то я, як миш, в ту фіртку і вийшла поза касарні. Знаєте, в касарні мають такі муровані плоти, чи щось таке муроване. І я так під ними сунуся, сунуся, а там така кропива, такі кущі заросли, а я під тим муром сунуся, сунуся і так думаю, що я маю тепер зробити. Бачу, автострада йде; то, здається, Київ — Рівне. Автострадою іде військо, всяке, але хто? Думаю, мене побачуть. Я там сіла в куточку, за корчем і чекаю хвилини. Отам, бачу, хати є. І там якісь сади, хати — значить, люди живуть. Навіть побачила, якась жінка там була. Я якось перескочила, я вже навіть не знаю... перескочила через ту дорогу і в той рів. Просто впала. Отой такий обрив, знаєте, і там якась річечка текла і щось.

— *І до кого Ви найперше тоді пішли?*

— Як я таки туди скочила, бачу, хати якісь є. Не йду до тих хат, бо ж не знаю. Хочу мову почути: чи українська, чи польська, чи яка. Тоді думаю, що зробити. Взяла себе трошки пригладила і бачу вже вечоріє, десь доходить година, коли не можна ходити. Але так, побачила хідник, і як же ж мені добратися до того хідника? Корчі якісь. Я тими корчами добралась до хідника, і знаєте, що я зробила? Я просто вмішалась в тих людей, котрі йшли вже, видно, з роботи. Маса людей по хіднику. Я йшла. Думаю, куди ж мені йти. Я глянула — церква. І зразу вийшла з того хідника, людей лишила і пішла до брами церковної. Тут я думаю, я буду мати вже порятунок. Я скочила в корчі, як то коло церкви якісь такі заросли. Скочила туди і лягла там, бо я така була вже змучена й перестрашена, бо вже як людина бачить волю, то страшно перестрашена робиться. І то туди

скочила і там лежала. Але бачу — хатина маленька така, ніби сторожівка, ніби щось коло церкви. Думаю зайти. Ні, боялася.

Як я йшла по хіднику, то я бачила, що там за муром коло церкви стояло військо німецьке. Ні, бачу, такий гарний дім проти церкви, ну там, думаю, священник живе. Я встала і пішла туди. Тими корчами, там мене не було видно. Постукала в двері, ні дзвінок був, то тільки тягнула за дзвінок. Вийшла жінка якась, віконце відсунула, подивилась, бо то всі тоді людей боялися. І вона відчиняє мені віконце, каже: «Хто Ви?» Я кажу: «Впустіть мене до хати». «А хто Ви, скажіть». А я кажу: «Чи є священник в хаті». «То Ви до священника?» — назвала його якимось там. А я кажу: «Так». Відчинила двері, бачу, входить священник із бородою, але то руський був, бо до мене так звернувся: «Что Вам?»¹¹ А я кажу: «Знаєте, я втекла з в'язниці і хочу порятунку». А він так подивився. «А то Ви може з тих, що Олексія вбили?» А я кажу: «Ні, я не знаю... Що Ви говорите? Я хочу, щобдесь... скажіть, де є тут якийсь...» «То йдіть там до своїх». Показав мені другий дім.

Я приходжу, виходить священник. І як він називався? Бачите, я забула. Сава, здається. І так само питається: «Хто Ви?» Я кажу: «Я з Крем'янця. Я була арештована, я втекла». Тоді давай розказувати, що в мене дитина є, хто я, прізвище, все. Дайте мені якусь поміч. «Знаєте, що. Тут в нас є дячок один. Бачите, в тій малій хатині. Я думаю, що він Вам щось порадить. Ну, і нехай Вас Господь благословить». Я подякувала. Думаю, піду я до тої хатини, бо так і думала, що якийсь дячок, то може він і скорше допоможе, як священники, бо священники боялися. Священник, той українець, мені сказав: «У нас страшні арешти».

Я подякувала і пішла туди, під ту хатину, сіла. Але бачу, виходить дитина літ, може, п'ять. А я її кличу до себе. Кажу «Ходи до мене. Хто ти така?» «Люся». О, кажу: «Може ти даси мені води?» А вона каже: «Добре, тато винесе». Я тоді кажу: «Добре, нехай тато винесе». Та мені все-одно було, хто там мені винесе. Виходить тато, несе мені горнятко води. Я

¹¹ Что вам? (рос.) — Чого Вам?

дивлюся, а то той дячок з нашої церкви, що я в його хорі співала, диригент був.

— **В Крем'янці?**

— Так. З Крем'янця. І дивиться на мене. «Я Вас, — каже, —десь бачив». Я кажу: «З Крем'янця. Така-то, така-то». Він каже: «Боже, чого ж Ви тут?» Я кажу: «Давидович». А він каже: «А Ви мене впізнаєте?» Кажу: «Знаю». «Ходіть, ходіть скорше до хати. Ходіть скорше до хати». Хватає мене, пхає в хату. Та я така перелякана, боюся, що за мною хтось слідить, то він ще буде відповідати. Він взяв мене до хати, там мені їсти щось дали, і його жінка прийшла, дуже подібна до мене, між іншим. Каже: «Дивіться-но, я Вам можу дати документи жінчині, як треба буде». А я кажу: «А де я можу сховатися?» А то вже вечір зовсім. Він каже: «Я Вас візьму на стрих церковний і там Вам щось постелю, і Ви там переночуєте. Правда, там погано, але ми будемо тут і як що до чого, ми Вас закриємо там». А я все думаю, що, може, хтось слідить і мене побаче. А далі дяк каже: «Знаєте що, мій брат є в поліції. Тій цивільній українській. То я дознаюся, що тут робиться, то я Вам розкажу».

А тоді поліція та, як нас арештували, то ті шуцмани зброю зложили, сказали, що вони далше не будуть німцям служити, як вони будуть наших арештовувати. Власне, бо то були дуже великі арешти. Потім якийсь стрієчний брат прийшов, каже: «Не бійтеся, вже наша українська поліція зробила своє. Так що ми думаємо, що зараз арештовувати не будуть». Але за той час вже в Рівному взяли Мисичків, Мартинюків, тих... так, забуваюся. І розстріляли Мисичків, брата того священика, із Крем'янця отця такого одного, я також забулася, як він... Так що ми вже знали, що робиться.

Давидович казав: «Ми Вас передамо до УПА. Я маю зв'язки. Я візьму документи своєї жінки, а якби щось сталосядесь, то Ви будете, як моя жінка, але я Вас передам в УПА. Але добре було б, якби хтось вже знав в Крем'янці, що Ви втекли». То каже: «Мусите передати». І я передала додому, що я втекла й там-то, там-то я є. Дячок каже: «Ви будете в мене деякий час». Там на тому стриху страшному, де дійсно щурі весь час

бігали поміж трумнами. Я не боялася — тепер я б боялася. Мама (ото, мій чоловік Вам розказував), зробила мені документи фальшиві, мама приїхала, передала, і я якось переїхала з фальшивими документами до Крем'янця. Будучи кілька годин в хаті, привіталася з дитиною, і з мамою, і з родиною, і ми тоді пішли в УПА.

— ***Чи Ви тоді зустрілися з чоловіком своїм?***

— Так, чоловік, зустрівся тоді зі мною, перейшов крито. Я й чоловік, ми дістали від упістів документи, так значить, штафету.

— ***Чи Ваш чоловік був в УПА весь цей час, як Ви були у в'язниці?***

— Так. Цілий час був в УПА, поки я була у в'язниці. І його сестра Люба була, яка втекла з совєцької в'язниці, як розбили в'язницю. То його сестра була арештована і втекла до УПА, де вона була зв'язковою.

— ***Так, тоді куди Ви пішли з чоловіком?***

— До Лідиху, район Почаївський. Нас туди призначили, щоб ми туди пішли.

— ***Але без дитини Ви пішли, правда?***

— Без дитини, бо вже дитина лишилася в мами. Я вже була певна за Ганю, бо вона була в мами.

— ***І там в Лідиху, що там було?***

— В Лідиху, там де нас післали, там була станиця УПА, і нас туди призначили. Мій чоловік там політичну роботу робив.

— ***Як довго Ви там були?***

— Ми там були... були місяць.

[Арсен Степанюк (чоловік оповідачки)]: До грудня. У грудні, десь в половині грудня, ми вже до Львова забралися.

— ***Як Ви дісталися до Львова?***

— Як ми дісталися? Значить, дали нам знов фальшиві документи. Нам гінцем прислали і дали нам документи. І ми їхали. Але тоді було дуже тяжко, бо то весь час ревізії, ревізії

в потягах. Багато арештовували людей. Ми якось, я так хусткою закуталася, що я не думаю, що мене був би хтось навіть впізнав.

— *Під яким прізвиськом Ви були?*

— Так, ми вже були Іванчук, тільки щоб дістатись до Львова. Ми дісталися до Львова і бічними всякими дорогами добралися до Ласовських, до того маляра. Чи Ви знаєте його?

— *Так. І як довго Ви у Львові були?*

— Ми у Львові були до квітня слідуючого року.

— *І тоді зі Львова куди Ви даліше поїхали?*

— Зі Львова ми поїхали в Карпати.

— *Чи цілий час Ви були пов'язані з УПА?*

— Так, то ми все зв'язок мали. Там такий був Чорний, котрий весь час з нами мав зв'язок. І мій швагер Турчманович, доктор Турчманович, він був в уряді, ну тоді, знаєте, як то був Коновалець, то він був. Він був доктор політичних наук, кінчив в Італії.

— *Як тоді з Карпат Ви відступали?*

— З Карпат, так, ми відступали, хто міг як відступати. Військо німецьке відступало. Хто хотів відступити на захід, а я мусіла, бо в мене діти..., в мене двоє дітей було. То я з дітьми і сестра з дітьми, ми старалися десь мішатися в німецьке військо, щоб нас якось перевезли через ті границі. Але німці, військо, саме військо, не Гестапо, старалось допомогти людям і упісти також старалися. Так ми були в селі Долішньому...

— *Так що Ви з Ганею, з Вашою донькою вже з'єдналися у Львові. А коли у Вас друга дитина народилася?*

— В Карпатах, в селі Телешниця Долішня. У Львові я вже була вагітна.

А в Телешниці я народила Марійку на підлозі, на соломі, в пустій школі, де ми затрималися. Фронт большевицько-німецький був два кілометри від села. Чоловік побіг за лікарем до села, бо я не могла вродити дитини, почала вмирати. Ганю замкнув в шафу і побіг. Вернувся із старенькою бабунею. Вона

мала білий фартушок і вийняла фляшечку зі спиртом з кишені, помила руки і обернула в мені дитину так, що я її головкою вродила. Казала, що вона понад 500 дітей привела на світ за свого життя. На голові мала білу хусточку і була дуже чиста. Вона мене спасла.

Так, що за два дні ми мусли втікати далі на захід з німецьким військом. Я ішла пішки після породів, за два дні, двадцять кілометрів. Марійка і Ганя їхали на фірі, я мусила іти... Тяжко казати...

— *Ви говорили про те, що Вас спрямували до Штрассгофу¹² і там Ви перейшли дезинфекцію?*

— Всякі дезинфекції, всякі переписи і так дальше, хто ми, що...

— *А тоді куди Ви були призначені?*

— Ми були призначені до якоїсь фабрики до Лінцу. Ото вони вже розсилали до роботи скрізь. Мене з дітьми взяли до такого робітничого лагєру, дали мені кімнатку. Але, я мала щастя. Якийсь російський фольксдойч, значить, німець якийсь з Росії (то він там керував тою частиною бараків), а в нього була стара мати, і взяв мене до тої старої жінки з дітьми.

Правда, тоді страшно бомбили, кругом бомбили. Але в нас знов друге щастя було. В нашому таборі був Червоний Хрест, бо там полонені стояли, то там трохи менше бомбили. І одного разу сотні-сотні літаків налетіли і почали бомбити. Ми там з одною жінкою зі Львова, я з Ганею і з Марійкою, і з тою жінкою, яка також мала двоє дітей, вже такі були перелякані, що кажемо: «Тікаймо», бо вже якісь там наші бараки горять. Ми просто схопилися, давай тікати до бункеру там недалеко.

— *Бункер — це схоронище, правда?*

— Схоронище, так. Бункер називався. Ми туди ввійшли, вони нам зразу дали місце, але почули, що діти до нас говорять по-українськи... «Heraus, Ausländer!»¹³

¹² Strasshof — містечко в Нижній Австрії, де знаходився німецький переходовий табір під час Другої світової війни.

¹³ Heraus, Ausländer! (нім.) — Геть, чужинці!

Та жінка зі Львова дуже добре по-німецьки говорила і каже: «Куди ж ми підемо з дітьми?» А там стояв військовий, без ноги, німець. І каже до них: «Візьміть їх сюди, бо нас побачуть і нас будуть бити, бо летять. Нас тут заб'ють разом з ними». А ті кричать: «Heraus, Ausländer!» Але вже, знаєте, сама амбіція така: що летять — летять, смерть — то смерть. Все одно! Беру тих двоє дітей і ми так... І вона побігла перша, та жінка з дітьми, бо її діти старші були, а я маленьку Марійку мала. І скочили ми в якийсь рів. А тут літак летить, літак один, другий — і давай бомбити. І краєз бомба в одну частину того бункера впала. Скільки їх там загинуло — не знаю. Ми там бачимо, як люди повибігали, бо ми вже далеко відійшли — ровом, ровом, ровом. Ми хотіли втекти. І там таке сталося, що то, видно, як то каже та жінка, Божя кара.

— *І Ви врятувались?*

— Ми врятувались. Потім знов були даліше налеті. Ми вже старалися не виходити з тих таборів, бо нас хоронив той Червоний Хрест, бо думалось: там же не будуть полонених бомбити. То ми так вже старалися не виходити.

Потім моя Марійка захворіла. Там з їжею було дуже погано. Нам якісь дали картки, але таке то все убоге. Я дістала десь якесь молоко, і мені захворіла Марійка, а тут лікаря нема... *(Плаче)*... Тут лікаря нема — бігаєм, просим, ходим. Нічо нема, жадної помочі. Приходить до мене той комендант лагєру і каже: «Там є якийсь український доктор». Він прийшов до мене, якийсь молодий лікар з Галичини, і каже: «Що я Вам зроблю? — каже. — Ніяких ліків не маю. Дайте її до шпиталю». Я хочу до шпиталю дати, але нема як вийти з табору. Ну, і бачу, що дитина кінчається. А вона дістала якесь отруєння. І так за два дні померла. *(Павза, плаче)*. І там був цвинтар недалеко. Взяли її разом... *(Павза)*.

[*Арсен Степанюк*]: То було 15 січня 1945 року.

— *Так що Ви пробували її похоронити там на цвинтарі, так?*

[*Арсен Степанюк*]: Вибачте, я скажу, як був похорон. Ціла фіра трумнів чорних, а одна маленька, золота.

(Павза, плаче). І так довго часу пройшло, і я дотепер не можу забути тої трагедії.

[Арсен Степанюк]: Місцевість, скажи, де вона похована, це Ансфельден¹⁴.

Поховали ми її, а мене якісь австріяки забрали з цвинтара. Трохи так притулили. Якесь родина австрійська там недалеко жила. І ми розказали їм ту трагедію свою, вони нам трохи співчували. Але що мені з того? Закопали мою дитину в чужу землю. (Сильно плаче). Ще в таку ворожу землю... Мене арештовували, і такі страшні речі я пережила за німців. Там я лишила свою Марійку... (Павза). Що даліше?

— **Так. І після того, коли було... як прийшов кінець війни?**

— Прийшов кінець війни в 1945 році...

— **Чи Ви тоді до табору переїхали?**

— Чекайте, я зараз... Мені голова закрутилась... І ми з Лінцу... мій чоловік мав якихсь там знайомих, якось нам змогли. Там переїхав до нас шваґра брат, і ми тоді до Форарльберґу¹⁵ поїхали і там у бауера працювали. Але то було дуже добре, бо тоді вже від міста ми відїхали. Там також почали бомбити. Там була місія Червоного Хреста чи щось такого. Але все ми мали надіюдесь виїхати, бо то вже війна кінчалася. Там нас французи окупували і визволили, і досить добре ставилися до нас. Але французи дуже погано ставилися до австрійців. І ми боялися, бо вже було кілька випадків, що австрійці мстилися, щоб ауслендерів вигнати з того місця, щоб ніхто не доносив на них. Вони кілька родин там знищили. То ми давай думати, як нам звідси вибратися. То ми виїхали до міста, і вже з нами був шваґер Турчманович, і моя сестра, і їхній брат, то вже нас було більше. Ми в місті найшли якусь там хату, щось там платили чи якимись речами, що ми дістали в УНРРІ¹⁶.

[Арсен Степанюк]: ...небезпечно було, бо там давали советам прийти.

¹⁴ Ansfelden — місто у Верхній Австрії.

¹⁵ Vorarlberg — федеральна земля на заході Австрії.

¹⁶ Див. с. 76, прим. 32.

Ага. І то так було. Ми тоді дізналися, що американці не видають, а французи видають советам.

— *Це Ви говорите про репатріацію*¹⁷?

— Репатріацію, так. То ми боялися, головню швагер, бо його шукали. Він політично був заангажований. То ми давай іти пішки до німецької границі — там, де є американці. Взяли свою маленьку Ганю, вона вже одна була. Взяли Ганю на плечі і йшли якимись полями, лісами і все. І перейшли ми границю, якось нас не зачепили. Перейшли границю, замельдувалися на якомусь там першому селі і ввійшли вже під окупацію американську, в місто Кауфбойрен¹⁸. Так. І там був той Наумчук, що «Пісня України»¹⁹. То ми там з ним пізналися, і він нам трохи помагав, бо він там мав склеп військових речей. Так, що ми вже там так...

Я дуже тяжко захворіла, мала велику операцію. В мене родився син, і я була дуже хвора, так що син помер... Я якось вийшла, і то мене Бог рятував.

— *А звідки Ви виїхали до Канади?*

— І з того міста ми виїхали. Перше чоловік виїхав шість місяців раніше, а пізніше викликав мене до Канади з Ганею. І тут йому якось помогли. І ще так якось дуже нагло, що мене збудили вночі: «Треба виїжджати». Ну, то все в мене так нагло.

— *І вже тут, в Канаді, Ви знову змінили своє прізвище?*

— А в Канаді ми взяли горожанство, взяли адвоката і перед адвокатом з присягою перейшли... перейшли в 1955 році. А от хто в нас був свідками? Ми навіть здивувалися: одна кореспондентка міс Елліот, і місис Грін, голова Червоного Хреста. Так що вони якось так зустріли і полюбили зразу нас. То, знаєте, як ніби рідні. Головне Ганю. Ганя то вже по-англійськи говорила. Поки ми приїхали сюди, то вона трошки там навчи-

¹⁷ Тут йдеться про повернення емігрантів у країну, звідки вони походять, після Другої світової війни згідно з рішеннями Потсдамської конференції (1945). Ці положення стосувалися громадян СРСР.

¹⁸ Kaufbeuren — місто в Баварії, Німеччина.

¹⁹ Українська радіопередача в Торонто.

лася. То вони зразу Ганею так заопікувалися. В нас є знімки різні, такі як Ганю вони вітали. А їм дуже було дивно, що Ганя говорить по-німецьки, трошки по-англійськи і по-українськи. І вони так заопікувалися, що та одна каже: «Я б в тебе її забрала з охотою». Якось так дуже нас добре прийняли, так допомагали.

— ***Чи Ви тоді змінили прізвище вже на Степанюк?***

— Ми змінили, але ми змінили так офіційно: через адвоката, через свідків, через все. Ще й комісія до нас приходила. Так що ми так дуже чисто то зробили. Тільки з Ганею було тяжко... «Чому вона Степанюк? А їй більше подобалось Іванчук».

— ***Дитина переживала?***

— Дуже переживала.

— ***Так, дуже Вам дякую, пані Степанюк, за Ваші свідчення.***

— Прошу... Я навіть не знаю... Вибачте, що я так... зворушилась.

— ***Щиро дякую за дуже зворушливе інтерв'ю.***

МАРІЯ ЛОГУШ

Дата інтерв'ю:

Місце інтерв'ю:

Оповідач:

Інтерв'юер:

Присутні особи:

Мова інтерв'ю:

Розшифрування інтерв'ю:

Редагування інтерв'ю:

18 березня 1989 р. і 1 квітня 2005 р.

Торонто і Монтреаль

Марія Логуш

Юрій Даревич і Наталя Федорович

Михайло Логуш, чоловік оповідачки
українська

Орест Закидальський

Іроїда Винницька, Наталя Федорович

Марія Логуш. 1990 р.

Марія Логуш народилася 14 вересня 1918 р. на Закарпатті, в селі Скотарське на Верховині, в сім'ї службовця. Закінчила сільську школу, в якій вчитель-карпатос переконавав учнів у неповноцінності української селянської мови.

Описує пробудження національної свідомості на Закарпатті за часів Австро-Угорщини, антиукраїнську політику мадярів та чеського уряду. Розповідає про русифікацію Закарпаття та про своє національне самоусвідомлення під час навчання в Торговельній

академії. Активна членкиня «Пласту». З 1938 р. навчалася і працювала у радіостудії в Празі. Розповідає про протистояння русинів та українців і про офіційну підтримку русофілів чехословацьким урядом. Анілюс Австрії викликав збільшення кількості радіопередач — з трьох на тиждень до семи на день.

Під час постання Карпатської України оповідачка була причетна до подачі інформаційних матеріалів про цю подію журналістам багатьох країн, готувала радіопередачі для

США й Канади українською мовою. Свідчить про піднесення українства після проголошення Карпатської України. Описує негативну реакцію чехів на проголошення Карпатської України, згадує про терористичні напади на селян, спонукувані мадярами та поляками, припинення діяльності радіостанції та діяльність ліквідаційного уряду Карпатської України в Празі.

Розповідає про сподівання на підтримку українських визвольних змагань Німеччиною, німецький окупаційний режим у Празі, діяльність українських організацій та свою працю в Міністерстві закордонних справ у Берліні.

Після закінчення війни до 1949 р. жила з чоловіком у Бельгії. З 1949 року — в Канаді. Описує свої професійні здобутки в Канаді та участь у громадському житті Монтреалю.

Інтерв'ю з Марією Логуш проведено двома етапами. В 1989 р. Юрій Даревич записав у Торонті першу частину інтерв'ю про її життя до часу німецької окупації Праги 1939 р. У 2005 р. Наталя Федорович записала продовження інтерв'ю про її життя в Канаді.

— *Будь ласка, можете назвати своє ім'я, прізвище і дівоче прізвище?*

— Марія Логуш, а дівоче — Ігнатишин.

— *Дата і місце народження?*

— Я народилася 14 вересня 1918 р. на Закарпатті, в селі Скотарське на Верховині, на самому хребті Карпат між Галичиною і Закарпаттям, себто по одній стороні є Сколе і Лавочне, а по другій — Скотарське. На головному шляху були три перевали: був Ужокський, Воловецький і Ясинський. Це була головна залізнична лінія, яка йшла зі Львова на Мукачеве і так далі. Отже, при самій цій головній лінії і в самому вершку Карпат.

— *Чим займалися Ваші батьки?*

— Мій батько був службовець залізничних доріг, і він, власне, виконував службу — якраз там, на кордоні, де був двокілометровий тунель, що ділив Галичину від Закарпаття. Ми були по чехословацькій стороні. Це, очевидно, після встановлення Чехословацької Республіки, бо перед тим то було всьо сполучено з Австро-Угорщиною.

— *Скільки вас було в родині?*

— Нас було п'ятеро дітей: три брати і дві сестри. Ми жили довший час власне там, на Верховині, що було сім кілометрів від села, де я ходила потім до школи. Тому що то було дуже далеко йти пішки, мене дали до сільської хати, і то одинока хата, яка рахувалася інтелігентна, бо то була акушерка. Ну, і я там жила, головно взимі, а вліті я таки ходила пішки до школи.

— *Та школа була українська?*

— Не була українська. То була так звана карпато-руська. Бо то залежало від того, який учитель був у даному селі. Мій учитель був свідомий, дуже порядний і чесний чоловік, але він був переконаний, що він є карпаторос¹, і він нас так

¹ Карпатороси — представники закарпатської інтелігенції, які вважали місцеве населення частиною російської нації..

виховував. Він переконував, що наша мова, якою ми говоримо там у нас, на Верховині... Говорили дуже гарною українською мовою. Мій батько говорив дуже гарною мовою. А учитель переконував, що то була простацька, селянська мова, а нам треба говорити літературною мовою, себто наближеною до російської. Він сам не знав російської — то був такий карпато-руський жаргон. Діти в школі слухають учителя. Я приходила додому і з батьком сварилася, що не треба казати кінь, тільки конь, і не стіл, а стол і так далше.

— Чи можна Вас запитатися так загально про рівень свідомости на Закарпатті?

— То є дуже цікаве з огляду на те, що то була Австро-Угорщина. Колись мадяри були там головними панамі і майже ціле століття вели дуже інтенсивну так звану денаціоналізацію. У школах страшенно карали дітей, якщо вони говорили своєю мовою. Батько розповідав, як його били такою палкою по пучках пальців і ставили в кукурудзу на коліна. Так що йшла повна мадяризація.

Село Скотарське якраз завдяки тому, що там ішла та головна лінія і йшли великі впливи з Галичини, було дуже свідоме. Там був парохом отець Юліян Штефан, і там дуже часто приїздив Франко. Так кажуть — я не мала змоги перевірити, бо в той час я тим не дуже цікавилася, — що він спричинився до заснування першої «Просвіти» власне якраз у тому Скотарському.

Там згуртувалася дуже цікава група свідомих людей. Спеціально був такий письменник народний, Лука Дем'ян, який навіть тепер в Советському Союзі є визнаний за народного письменника. Пригадую собі, я тоді маленька була, мені 4–5 літ було, він все до нас приходив і дуже часто вони з батьком переговорювали. Коли я піросла, я одного разу пішла на стрих наш і побачила, що там є купа якихось книжок на якійсь мові, що є дуже подібна до тої, якою батько говорить. І мене то страшенно заінтригувало. І я кажу: що це за книжка? Батько дуже перелякався, бо, між іншим, чеський уряд не дозволяв називати себе українцями. Я скінчила середню Торговельну школу, і вона називалася Руська Торговельна

Академія. Ми як співали у хорі, наприклад, «Закувала та сива зозуля», то не можна було співати: «А там на Україні, там сонечко сяє», тільки: «А в тому краю, там сонечко сяє». До того доходило!

— *То чехи вели таку політику?*

— То чехи вели. То спеціально за Бенеша². Ще за Масарика³ — то ще так-сяк було, але вже за Бенеша — то був дуже сильний натиск, бо Бенеш сам був страшний русофіл. Так що від того залежало, так як я вже сказала, який учитель був у школі. Як був маляр, то, очевидно, взагалі не знати, на якій мові вони там вчили і говорили, бо він сам не вмів. Якщо був карпаторос, то була карпато-руська. Створилася штучна карпато-руська мова, то був такий суміш російських слів, церковнослов'янських, українських і трохи малярських. Отже, то був такий суржик. Ну і були свідомі українці, які говорили гарною мовою, і було багато росіян, яких наставив чехословацький уряд як учителів на Закарпатті, і вони, очевидно, виховували дуже багато доморослих руских.

— *А звідки ті росіяни бралися?*

— Ну, та вони так само, як і наші українці, виїхали в 1920 році на імміграцію. Дуже багато росіян приїхало, і вони опинилися в Чехії, і чехи не мали що з ними робити, бо вони мови не знали. То вони висилали їх на Закарпаття на всякі потреби, головню у сфері шкільництва. Наприклад, в Мукачеві була Учительська семінарія виключно російського напрямку, велика гімназія виключно російського напрямку. Одинок Торговельна Академія, до якої я ходила, була українська, тому що там більшість професорів були з Наддніпрянщини, такі як: Олекса Приходько, як Іван Трухлий, як Валеріян Горбачевський, як Василь Чапля, на чолі з директором Августиним Штефаном⁴, який підтримував той український рух. Але то

² Едвард Бенеш (Edvard Beneš) — міністр закордонних справ (1918–1935 рр.) і президент (1935–1938) Чехословаччини.

³ Томаш Гарріг Масарик (чеськ. Tomáš Garrigue Masaryk) — президент Чехословаччини у 1918–1935 рр.

⁴ А. Штефан. *За правду і волю. (Спомини і децю з історії Карпатської України)*. Торонто: Пробоем 1973.

все було дуже делікатно, директор багато речей приховував, бо якби було виявлено, що в нас така кузня, знаєте, українська, то він міг мати з того неприємності. Це були специфічні умови.

— Який відсоток інтелігенції був українофільським, який відсоток карпато-російським, мадярофільським і так далі. Чи це були рівні сили, чи переважали одні чи другі?

— Залежало від району. Мукачівщина ціла була дуже русофільська через те, що там були дві головні школи. Наприклад, в Сваляві була горожанська школа, до якої я ходила. Спочатку, тому що там були учителі українці, то вона була українською, а потім їх якось усунули. Ті, що були галичани, то їх вислали назад в Галичину, а прийшли чистокровні росіяни. Я, наприклад, мала учительку мови росіянку мадам Шіллер з Москви. Вона зробила з нас таких руських, включно зі мною, що ми вірили, що ми руські, що наші поети, письменники — це Пушкін, Толстой і так далі.

— Ви у це вірили?

— Ми у це вірили, ну бо для нас авторитет є наш учитель. Але у 15 років я перескочила в табір український. Я попала в українську Академію. Але як я пішла робити вступний іспит, то я його писала в російській мові, бо я навіть не знала мови української.

— То значить, що не так з дому Ви винесли, а зі школи?

— Ні, ні, і так більшість молоді — під впливом школи. Значить, з дому настільки, оскільки що мій батько мусів неголосно говорити по-українськи, бо він був на державній посаді, то могли відразу його звільнити. Так що батько був дуже обережний; він казав, що він є русин. На ті теми не говорилося.

Моя мама була мадярка, то він їй забороняв в хаті говорити мадярською мовою. Вона трохи вивчила нашу мову, але говорила дуже такою мішаниною. Але були родини, де батьки робили більше, тому що вони були свідомі. Але назагал, то свідомий елемент виходив з села. Діти, які йшли учитися, якщо вони попали в Мукачівську гімназію, то вони були руські.

Є поет тепер, Іван Патрус-Карпатський, я собі пригадую, бо Ви знаєте, ми мали гуртки в школі і ми ходили до гімназії, щоб їх так звано лупити, що вони так неправильно думають і так далше. Того Патруса-Карпатського ми вічно атакували. Як прийшла Карпатська Україна, то він проголосив себе офіційно українцем. І більшовики все одно його вислали на десять років на заслання, як прийшли на Закарпаття, так що він своє відбув.

— Хто провадив українофільську роботу — чи це була головно частина місцевої інтелігенції, імміграція з інших частин України, чи Греко-Католицька Церква?

— Я би сказала, що всі разом. Значить, місцевих свідомих людей було досить: були брати Брацайки, був о. Августин Волошин⁵, було багато, а коло них гуртувалися виходці з Великої України, багато з Галичини, з Буковини. Так що цей табір мав сильну групу дійсно свідомих людей. Зрештою, в Хусті в 1919 році був скликаний Конгрес⁶ на те, щоби прилучити Карпатську Україну до України. Отже, того українського елементу було досить. Тільки що за час Чехословаччини, спеціально як прийшов Бенеш, вони зачали натиск на українців більше як коли, а росіяни мали великий вплив. Вони верховодили всьому.

— Чи Ви належали до будь-яких організацій в той час: чи молодіжних, чи інших? Якщо так, то до яких?

⁵ о. Августин Волошин (1874–1945) — український політичний, культурний, релігійний діяч Закарпаття, греко-католицький священник, 1938 р. — прем'єр-міністр автономного уряду новоствореної Карпатської України, у 1939 р. став президентом цієї держави. У кінці війни заарештований радянськими спецслужбами, помер у московській тюрмі. Про нього див.: В. С. Гренджа-Донський. *Щастя і горе Карпатської України: Щоденник. Мої спогади* / упоряд. і прим. Д. М. Федака; вступ. стаття В. І. Ільницький, Д. М. Федака. Ужгород 2002; М. М. Вегеш, М. І. Кляп, В. Ю. Тарасюк, М. Ю. Токар. *Августин Волошин. Життя і помисли Президента Карпатської України*. Ужгород 2004; В. Рекіта. *Лицарі великого чину*. Ужгород 2009.

⁶ 21 січня 1919 р. на Народних Зборах (Соборі Русинів) у Хусті при участі понад 400 депутатів з усього Закарпаття, було проголошено злуку Карпатської України з Українською Народною Республікою. Про ці події див.: П. Стерчо. *Карпато-Українська Держава*. Торонто: НТШ 1965, с. 23–60.

— Як я вступила до Торговельної Академії, то я відразу включилася в «Пласт». І там я дуже була активною. Крім того, що ми робили постійно сходини в домівці, яку нам Штефан нелегально давав до диспозиції, ми їздили на літні табори, яких було два: один в Квасах на Гуцульщині, на сході, а другий біля Сваляви в Солочині. Отже, туди на кожні вакації приїздила молодь, діти українських емігрантів з Праги; це було дуже важне, бо ми від них дуже багато діставали того застрику українського.

— *Хто провадив тоді тією Пластовою організацією? Чи вона була дуже патріотична організація?*

— Дуже, дуже, але бачите, в Чехословаччині «Пласт» підлягав чехословацькому скавтіngu. Ми від них до певної міри діставали допомогу. Вони нам присилали інструкторів і давали вишкіл і так далі. Але, з другого боку, ті карпато-роси чи ті русофіли мали свої організації, теж «Пласт», скавтінг руський, тільки що вони мали іншу уніформу. Ми мали уніформи з синьо-жовтими хусточками, а вони мали з червоно-синіми. Одні і другі були частиною чеського скавтіngu, але вони мали велику переважаючу більшість. Наприклад, в Мукачеві були дві школи, і вони чисельно були там зорганізовані і діставали велику допомогу матеріальну. Ми ж її не діставали. Ми мали дуже малу допомогу від нашої місцевої адміністрації в Ужгороді, а вони мали загально від чеського уряду. Але все одно, коли перед подіями в Карпатській Україні в 1938 році ми пішли походом на головну площу, то це було просто неймовірно, бо в нас було хлопців дуже багато, а дівчат менше, а в них навпаки. Багато дівчат і пару хлопців.

— *Чи ці два відламки «Пласту» між собою ворогували? Як чеська влада ставилася до тих організацій?*

— Ворогували дуже. Чеська влада підтримувала руський скавтінг, як вони його називали. Ми були більше обмежені, але саме населення, українська інтелігенція нас підтримувала. Всі професори їхали на вакації до тих таборів і помагали всім, чим могли і так далі. Бідним студентам чи пластунам дуже часто оплачували побут у пластовому таборі. То була така велика співпраця.

Ми їхали на джемборі, там був Імре Кардашинець, до Будапешту на джемборі пластове, і там собі начіпили відзнаки «Україна». Я приїхала додому до Мукачева, а в нас 28 жовтня все було державне свято чеське й, очевидно, ми всі йшли на параду на головній вулиці. Я забула, що я маю ту відзнаку — тільки я проходила, до мене раптом підходить якийсь тип і каже: «Що ви, що це маєте?» Я тоді зорієнтувалася, що там написано Україна, і вони мене арештували...

— *Це, значить, були чеські власті?*

— Так. Завдяки доктору Комаринському, який був адвокат. Як батько довідався — йому подзвонив; він прийшов і мене, так би сказати, визволив. Я там всього була, може, пару годин. Але настільки було слово «Україна» небезпечне. Тоді коли в Празі можна було свобідно себе називати українцем і всі пластуни там були українці, в Закарпатті цього не можна було. Це були дуже специфічні обставини.

— *Ще, може, ми повернемося, як Ви сказали, до Вашої українізації. Перед Торговельною Академією Ви задуєте, що Ви були де-факто русофілка. Як з Вас стала українка?*

— Я пішла туди, до Торговельної Академії в Мукачеві. Там був такий Химинець, який тепер є в Америці на імміграції, він був секретарем. Я прийшла — я ніколи не забуду того моменту — до канцелярії, я вже написала вступний іспит, щоб там документи чи що оформити, і так чекаю і кажу: «Каторий час?»⁷ А він на мене так подивився, що мене сконфузило. Я знала, що та школа була якась руська Торговельна школа, але яка руська, яка різниця між тамтою, до якої я перед тим ходила, не дійшло мені до свідомости.

Що мене там страшно приємно вразило, що я там побачила хлопців у вишиваних українських сорочках, яких я до того часу не бачила. В нас були місцеві народні одяги, але таких я не бачила. Мене то заінтригувало. Відразу якось познайомилася з одним таким студентом і ми зачали розмовляти. Він дуже здивувався, що я говорю якоюсь такою дивною мовою, де я її набрала, і я йому розповіла, і так поволі я зачала

⁷ Котра година? (рос).

відкривати очі. Пригадую, що батько страшенно тішився, що я до тої школи попала.

Я дуже любила читати, просто була як наркоман на книги. Я пішла відразу в бібліотеку, перший раз побачила Франка й взяла собі відразу «Захара Беркута». Ніколи того не забуду — це на мові, якою говорить мій батько. Це мене заінтригувало. Я перечитала майже цілу бібліотеку. Брала книжки і до ранку, нераз до четвертої години, читала. І так воно прийшло само собою, таке відкриття.

— *Де Ви були напередодні подій осені 1938 року, весни 1939 року?*

— Бачите, я закінчила школу у Мукачеві в 1937 році. Був такий доктор Росоха — він все їздив на Закарпаття і вербував молодих студентів для того, щоб їхати на високі студії, що було дуже тяжко, бо ми не мали до того фінансових засобів. Мої батьки, які мали ще дітей, не могли мене післати на студії. Я подалася була на посаду учительки — всі йшли з середніх шкіл учителювати. А він мене зачав переконувати, що я конче мушу їхати на студії. Я була в Торговельній Академії одна з передових учениць, закінчила її з золотою медаллю, і, видно, Штефан, наш директор, сказав, що було би добре, якби я поїхала на студії до Праги. Я кажу: «Ну, як я поїду? Я не маю до того засобів» — і так далше. Була спеціальна стипендія для студентів із Закарпаття і Словаччини на високі студії в Празі. Він каже: з огляду на мої оцінки, на золоту медалю, я повинна податися, що вони напевно мені не відмовлять. Але я скептично дивилася, бо дівчатам мало коли стипендії давали, давали більше хлопцям. Я все одно подалася. Я дістала ту стипендію і поїхала на студії до Праги. Так що в 37-му році я вже була у високій школі в Празі.

— *Отже, Ви були у Празі 1938 року?*

— 1938 року я вже була скінчила один рік, два семестри. Уже в той час у Празі були радіопередачі на зміну: три рази на тиждень українські, а три рази на тиждень карпато-руські.

— *Це вже на Карпатській Україні передачі чи в Празі?*

— В Празі. На Карпатській Україні в той час взагалі не було передач, бо вони не мали станцій для того. Спеціально для обслуговування Закарпаття була радіостанція у Кошицях на Словаччині, й там був редактором брат Августина Штефана і другий москвофіл Рудловчак Андрій, і вони там ці передачі вели.

А у Празі були так само двомовні державні станції. Одні вів редактор Михайло Русинко, а другі — такий мадярон Барані. Як я приїхала, мені одного дня задзвонив цей редактор Русинко і запитав, чи я би не хотіла з ним співпрацювати, чи я би могла прийти до радіобудинку і поговорити про певні речі. Я прийшла, і він каже, що ми маємо три передачі на тиждень, чи Ви би не хотіли час від часу брати в них участь. Я дуже радо погодилася, бо мені грошей потрібно було. Я зачала там працювати. То було мінімальне, бо часом було щось, а часом не треба було. Вони робили раз на тиждень програму, тоді ми брали мандолінові оркестри празьких студентів, такі ніби культурні програми.

— ***З чого така типова програма складалася?***

— Були загальні новинки, які перекладалося з чеського бюлетеню, і раз на тиждень наша програма, цебто якась доповідь, якийсь виступ хору чи щось таке. То була півгодинна програмка.

— ***Чи чеський уряд проводив якусь цензуру того, що передавалося?***

— Так. Якщо то була якась доповідь з матеріялу, що її не передавали на празькому радіо, то треба було давати кожну статтю до перевірки.

— ***До якої міри на цій радіопередачі Ви інформували населення про питання політичного характеру, як, наприклад, домагання українців про Закарпаття, про автономію в системі Чехословацької республіки і так далі?***

— Дуже мало і дуже обережно, до 2 листопада 1938 року.

— ***Чому власне ця дата?***

— Я брала участь у тих передачах, але коли скінчився рік, я поїхала на Закарпаття на вакації. Тому що мені треба було ро-

бити практику, я пішла працювати до Підкарпатського банку в Мукачеві на два місяці, щоб здобути собі кредит на мої студії. Але зачалися вже неспокої. Німці забрали Судети. Проголошено було мобілізацію цілої Чехословацької армії. Я не знала, чи їхати в Прагу, чи не їхати, що робити. Я через те затрималася. То був жовтень. Як проголосили Віденський аншлюс, 2 листопада, я працювала в банку. Я прийшла додому, вдома нікого не було. Я взяла малу торбинку і першим поїздом поїхала до Праги. Мені так сказав директор банку: їдьте, бо може бути запізно, бо ми не знаємо, що буде далі. Я поїхала і, очевидно, відразу пішла до радіобудинку. Там вже відразу вхопили мене: Вас нам треба, ми маємо сім передач на день і не маємо з ким працювати. Відразу збільшили на сім передач, бо Кошиці зайняли мадяри.

— *А чому збільшили?*

— Кошицьку радіостанцію зліквідували. Обидва робітники, Ігор Ловчак і Штефан, переїхали до Праги. Очевидно, там почалися нормальні передачі. Редакція була в Празі, але висилалися ці всі матеріяли через Братиславу, Банську Бистрицю і Пряшів. Бо на Закарпатті не було сильної радіостанції. Мали її щойно будувати. Ми, очевидно, працювали 20 годин на добу.

— *Чи чехи далі провадили таку гостру політику?*

— Так. Не можна було вживати назви Карпатська Україна. Ми викручували. Карпато-українська передача — можна було сказати. Але Карпатська Україна терміну не можна було вживати. То ще далі була Карпатська Русь.

— *Хто керував тими українськими програмами?*

— Був редактор Русинко, і приїхав з Хусту ще Омелян Штефан і лишилися ті два попередні Барані і Рудловчак. Ми зажадали, щоб їх звільнили і дали українця на їхнє місце. Уряд відмовився. А вони не хотіли співпрацювати. Вони сиділи до 15 березня в кімнаті, і ніхто пальцем не доторкнувся. Нічого не робили. Вони саботували. Вони були на державній посаді, і уряд не міг їх звільнити. А ми не могли взяти нікого, бо число співпрацівників було чотири максимум. Редактор Русинко зачав дуже часто їздити до Хусту, бо там мали

будувати радіостанцію, і він мусив там давати вказівки. То я з Штефаном фактично несли цілу роботу. Це було дуже багато роботи.

— Що Ви в той час уявляли собі, як будуть події розвиватися?

— Тяжко сказати, бо то було таке темпо. З одного боку знаємо, що евакуюють Ужгород, Мукачево, Берегово, бо зайняли мадяри. Прийшла зима, сніги, завії. То була головна залізнична лінія. Відтяли Закарпаття абсолютно від зв'язку з Прагою. Вся евакуація провадилася вантажними машинами через гори. Були всілякі катастрофи, бо то вже сніги були, були великі труднощі.

А з цілого світу зачали їхати журналісти. Всі ці журналісти переходили через нашу редакцію. Бо де дістати вісті про Карпатську Україну, як не в нас? Треба було давати інтерв'ю, треба було їх інформувати про все. А крім того, ми мали три передачі для Північноамериканського континенту: для Канади й Америки українською мовою. Це було про події на Карпатській Україні. Ми дуже великі відгуки діставали з Америки і з Канади. Сотки людей підписували листи і казали, що ми вас слухали сьогодні, зворушені і так далше.

— А чи русофіли теж мали свої передачі в цей час?

— Ні. Вже не мали. Як прийшло 2 листопада, то русофіли вже не мали.

— 2 листопада — яке практичне значення мала ця дата для населення Карпатської України?

— Було створено коаліційний уряд, цебто Августин Волошин, Фенсик і Бродій. Але дуже швидко виявилось, що і Фенсик, і Бродій були на службі мадярів і Польщі. Тоді їх усунули, і на то прийшли наші: Ревай, Клочурак і Долинай... Ще то була Підкарпатська Русь аж до 15 березня, офіційно Карпатської України не було.

— Чи Ви формально підлягали тому урядові Підкарпатської Русі?

— Так. Ми були фінансовані центральним урядом, але ми були абсолютно на службі нашого уряду. Я мала щодня

телефонічний зв'язок з батьком Зірки Іренджа-Донської. Він мені щодня подавав новини, що сталося за той день.

— ***Чи він був вашим кореспондентом?***

— То був відділ пропаганди в Хусті. Керівником був доктор Володимир Комаринський, який пару років тому помер в Америці, був Іренджа-Донський і були дві такі технічні сили. Вони мали маленьку радіостанцію, яка обслуговувала самий Хуст, але вони не могли передавати такі програми, які би ішли поза межі Карпатської України. Навіть як Волошин давав промову чи що, то ми її записували в Празі на пластинку і тоді висилали її до Хусту. Ніхто не знав, що то йде з Праги, всі думали, що це з Карпатської України. Адміністративно і практично це відбувалось через нашу редакцію в Празі.

— ***Ви згадували, що було багато закордонних кореспондентів. До якої міри вони були поінформовані про Карпатську Україну і всі ті події? Чи це для них було відкриттям?***

— Так. Велика сенсація. Довідалися, що щось там під Карпатами діється. І приїхали — з Франції, Англії, Німеччини, навіть десь з Далекого Сходу. Всі хотіли знати, що діється. Що то є, що то за чудо сталося. Очевидно, багато їхали далі до Хусту і там очевидно теж збирали інформації. Появлялися статті у дуже поважних щоденниках французьких, англійських і так далі. Я збирала ті матеріяли, але, на жаль, під час війни все те пропало.

— ***Чи можете оповісти про дальший хід подій зокрема зими, січня, лютого?***

— Вже відбулась евакуація, вже перейшов уряд до Хусту. Відразу зачали налаштовувати нормальне життя, адміністрацію. Очевидно, зачали напливати теж і українці з усіх сторін. Спеціально дуже багато іммігрантів, які були у Празі, переїхали до Хусту. Я лишилася в Празі організувати культурне й адміністративне життя. Створився відразу Український театр, нова сцена. Постає різні культурні гуртки і

так даліше. Очевидно, постала Карпатська Січ⁸. Отже, там зачало кипіти життя повною парою. Будували нову державу.

— **Чи всі ці події детально передавала радіопрограма?**

— Так, все. Кожного дня, що діялося чи то в Хусті, чи десь на Закарпатті. Наприклад, ішла підготовка до виборів по цілому Закарпаттю, щоб вибрати свій уряд на Карпатській Україні. Тоді вже ми називалися федеративна частина Чехословацької Республіки, і треба було уряд вибрати офіційно голосуванням населення. Вибори були на 12 березня, бо то була демократична країна.

— **Як розвивалися ті даліші події?**

— Ну, це було цікаво. В кожному селі вже працювали свідомі учителі, пластуни, державні службовці: освідомлювали населення. Велика частина населення була байдужа, вони не дуже цікавилися такими політичними справами. І зачалося дуже інтенсивне освідомлення. Бо раніше то були гуртки інтелігенції, які працювали, але таке загальне освідомлення зачалося власне в той час. І на велике пречудо, було спонтанне прихильне наставлення. Ми щодня діставали висліди передвиборів у кожному селі. Нам казали, скільки процентів вже зголошуються за урядом Карпатської України, бо участь брали карпатороси, і вони там хотіли свій наставити уряд. Так що всюди перемагав український елемент. Перед тим був руський, українського не було. Не було тої віри, що от ми можемо стати незалежними. А коли така можливість настала, то було все страшно спонтанне.

— **Чи Ви були поінформовані щодо інтенцій Німеччини, Мадярищини і Польщі щодо Карпатської України, і до якої міри вас ті події заскочили?**

— Вони нас не заскочили, бо ми дуже добре знали: всі ті терористичні напади, що відбувалися, були мадярами і поляками спонукані. Поляки висилали зі свого боку всіляких терористів і диверсантів, а мадяри зі свого боку. Населення

⁸ Карпатська Січ — збройні сили Карпатської України (Див.: Довідник з історії України (А–Я) / заг. ред. І. Підкова, Р. Шуст. Київ: Генеза 2001, с. 288–289).

пригадувало собі мадярську окупацію до 1920 року, як по селах ходили жандарми і відбивали печінки нашим свідомим селянам. Знаєте, населення бачило, до чого йде. Зрештою, не хочу то дуже голосно казати, але велику підтримку мадяри мали від жидів.

— Так що між населенням українським не було великої симпатії до мадярів?

— До мадярів — ні. Тим більше до жидів, які були експлуататорами кожного села, бо в кожному селі була корчма і крамниця, і тих дядьків обграбовували в страшний спосіб. Мій батько навіть був замотаний у таку подію: в селі Скотарське — тому що він належав до групи тих свідомих, і вони знали, що батькові могло то пошкодити — один жидок подав батька до суду, що батько, мовляв, ударив його. Ішов через міст — там була у нас церква на горбочку — і що як батько вийшов з церкви і йшов через той місток, то він його ударив. Прийшов суд, ну і батько в добрій вірі каже: хай він присягне, що я його вдарив. Присягнув, і батька засудили. А засуджений державний урядовець автоматично тратив працю. Ну і тоді взяв справу адвокат, дуже добрий і відомий адвокат — це Михайло Брацайко. І він батька визволив з того. Отже, такі були справи.

— Як це відбулося?

— Суд відбувався в той спосіб, що судді приїхали в село Скотарське, і прийшло майже півсела свідчити за батьком.

— То були чехословаки?

— Судді були... я не знаю, які вони були по національності. В кожному разі, адвокат і півсела свідків скликали і сказали, що то є неправда, що такого не могло статися. І так батька звільнили.

— Як вже стало ясно, що німці готові на те, щоб мадяри зайняли Карпатську Україну, чи були якісь оголошення?

— Так, бачите, спочатку, як і всюди, було поширено це, що німці є по стороні українців. Це було загальне таке, і навіть називали Гітлера вуйком і так далі.

— Чи Ви самі теж були у тому переконанні?

— Я не дуже була переконана, але, знаєте, людина в такій ситуації шукає порятунку. І ми знали, що ніхто нам не допоможе. Чехи нам не допоможуть, бо чехи, між іншим, як 15 березня проголошено самостійність Карпатської України, то влетіли техніки до студії — я якраз була при мікрофоні — то так на мене верещали: то заслуга ваша, ви такі сякі-такі українці, бачите, що ви там нам наробили. Через вас розпалася Чехословаччина.

— *Вони такою мовою говорили?*

— Так. Дуже ворожо наставлені. Отже, звичайно людина шукає якогось захисту. Назагал була у нас надія, що Гітлер не дозволить, щоб Карпатську Україну забрали. Але ми не знали точно тих переговорів. Виїхала делегація до Відня, і вони там тиждень сиділи, і їх не прийняли. Ревай⁹ очолював ту делегацію, нікого не прийняли. Так що ситуація була назагал дуже неприємна і трагічна.

— *Як і коли Ви дізналися, що будуть проголошувати самостійність Карпатської України, і як ваша радіопередача про це сповістила?*

— Отже, ми вже були приготівані на те, що буде проголошення Карпатської України¹⁰. Ми це знали з інформації з Хусту. Але в той самий день німці зайняли Прагу. Як ми прийшли до студії, то вже німці марширували по головній площі в Празі. Наша вулиця, на якій був будинок, була одна з головних артерій до тої площі. Ми вже побачили, що танки

⁹ Тут не з'ясовано, про котрого з двох братів ідеться. Старший Федір Ревай (1893–1940) брав активну участь у політичному та громадському житті Закарпаття, особливо в час становлення Карпатської України: був головою Українського Національного Об'єднання (УНО), послом Сейму, редактором газети «Нова свобода». Молодший Юліян Ревай (1899–1979) — міністр торгівлі та громадських робіт уряду А. Волошина, посол Сейму Карпатської України. Про Федора та Юліяна Ревайів див.: І. Поп. *Енциклопедія Подкарпатської Руси*. Ужгород 2001, с. 320–321; а також <http://www.archive.lviv.ua/materials/exhibitions/image/721/>, <http://uk.wikipedia.org/wiki> та <http://www.zakarp.at-rada.gov.ua/gallery.php?album=2&id=25>.

¹⁰ Проголошення незалежної Карпатської України відбулося у місті Хуст 14 березня 1939 року. www.youtube.com/watch?v=eKMxT8Jw9uA.

сунуть по вулиці. Наш один редактор, який був жид, відразу вискочив з вікна: поповнив самогубство. Він був з малярської редакції: в нас був разом і малярський відділ редакції радіо. А тому що напередодні Словаччина проголосила самостійність...

— *Словаччина проголосила скоріше?*

— Так. Скоріше. Один день скоріше. Відразу два якісь накинулися на нас: що ви українці і так далше. Не дозволили нам піти до студії. Вже 15 березня ми не могли повідомити про проголошення незалежності Карпатської України, бо нас не пустили до студії.

— *Хто не допустив?*

— Зверхники чехи, які були наставниками нашими. Німців у той час ще не було. То ще були чехи.

— *Чи фактично діяльність українського радіо припинилася?*

— Припинилася моментально.

— *Тепер, щоб закінчити, запитаюь Вас: що далше з Вами сталося?*

— Передачі зліквідовано, ми ще посиділи два тижні, нічого не роблячи. Тоді нам виплатили платні, такі тримісячні, і нас офіційно звільнили. Але уже в той час почали приїздити втікачі з Карпатської України до Праги після невдалих тих подій. І приїхав уряд Волошина до Праги. І ми відразу зорганізували так званий уряд Карпатської України. Але це значило ліквідаційний уряд Карпатської України, бо треба було масу речей полагоджувати. Люди приїздили, не знали що робити. Була маса учителів, взагалі інтелігенції, так що ми відразу почали ними займатися, щоб їх десь примістити, знайти якусь працю і так далше. Ми відразу зорганізували канцелярію, яку очолював Волошин. А головним керівником був міністр Кочурак. Стефан Кочурак. Ну, і ми двоє: Русинко і я працювали в бюрі, а Омелян Штефан лишився на Словаччині. Він якраз поїхав був на Словаччину перед тим, як проголосили її самостійною, і вже не приїхав до Праги, а лишився там.

— Як німці поставилися до членів уряду Карпатської України і української громади в Празі, чи вони мішалися в ті справи?

— Спочатку вони нічого не втручалися. В Празі була, так би сказати, амбасада, яку очолював доктор Вількендій Шандр. Вони то називали... моя пам'ять... була офіційна назва... представництво Карпатської України. Він там був один, сам очолював, тому що приїздили різні політики, і він звичайно їх приймав і полагоджував всі справи між чеським урядом і Карпатською Україною. То було його завдання. На жаль, про це, як то відбувалося, як німці ставилися, то я дійсно не знаю, бо, зрештою, я не хотіла в те спеціально входити. Я більше концентрувалася на тому, що я робила.

— Прошу сказати, Карпатська Україна розпалася. Ви в цей час були в Празі, і як склалася далі Ваша доля?

— Ну, я до Праги приїхала на студії до Високо-торгівельної школи. Так що те, чи Карпатська Україна була чи ні, абсолютно не міняло мого становища. Я лишилася в Празі до 1943 року. Я студіювала потім на Вільному Університеті¹¹.

— В яких роках Ви студіювали на Вільному Українському Університеті?

— 1939 року до 1943 року. А потім я мусіла виїхати, тому що німці в Празі вишукували людей і арештовували, вивозили на примусові роботи до Німеччини.

— Чи Ви пригадуєте собі, як поводитися німці в Празі, чи можете описати це?

— Ну, німці не дуже добре поводитися... досить агресивно... Я пригадую собі, як раз марширували, то я ще в радіобудинку була. І відразу зачали виловлювати людей і вивозити до Німеччини, а студенти чеські робили демонстрацію, протестували. Німці закрили всі високі школи чеські, і вже не було можливості студіювати. Отже, вони поступали так, як окупаційна влада.

¹¹ Український Вільний Університет (УВУ) — заснований 17 січня 1921 р. у Відні, з грудня 1921 р. перенесений до Праги, а з осені 1945 р. — до Мюнхена (Баварія, Німеччина). У Мюнхені функціонує й донині.

— Для українців, для української громади в Празі як змінилося життя, коли прийшли німці?

— Для українців то не було спеціально великою несподіванкою, бо українці менше-більше сподівалися того, що від німців можна очікувати. Отже, то була мала громада, вони ніякої активності проти німців не виявляли, отже, життя йшло нормально, так що не було спеціальних змін щодо українського життя. Далі продовжували свою роботу, як перед тим, і німці не встрявали спеціально у внутрішні справи українців. Так що то не було дуже помітним. Але назагал ясно відчувалася німецька влада, і все треба було обережно робити, щоб не викликати проти себе...

— **Ваша праця в радіо, Ви перестали працювати в радіо?**

— Як німці прийшли, моментально скінчилася наша праця в радіо. Я пригадую, до обіду ми були, а по обіді нам сказали, що вже кінець. Так що скінчилося.

— **Чи Ви можете назвати якісь організації чи установи українські, які у цей час функціювали в Празі?**

— Найголовніше то було Українське Національне Об'єднання. То була велика українська організація. Була Гетьманська Організація, був «Пласт», був Студентський клуб сильний, бо було багато студентів із Закарпаття, із Галичини, із Великої України.

— **І це все функціонувало під час німецької окупації?**

— Так.

Марія Ігнатишин — студентка
Українського Вільного Університету в Празі.
1938/1939 р.

— *Ці всі установи, які Ви назвали, це були українські, чи русинські?*

— Українські.

— *Чи Ви були членом якоїсь української організації за часів німецької окупації?*

— Я була в Спілці письменників, в «Пласті», в політичних організаціях. Я симпатизувала особливо з гетьманцями. Мені здавалося, що Україна повинна мати добру аристократію. Але то були молодечі симпатії. То не було таке переконливе дуже. Але я брала участь у всій праці: студентській, громадській. Я тоді була дуже діяльною.

— *Можете про це розповісти конкретніше? Чим Ви займалися?*

— Влаштовували всякі доповіді. Робили зв'язки з чеськими організаціями. Наприклад, був такий професор Лашенко, сам поет, то він дуже співпрацював з чеськими письменниками. Я дуже часто бачила його в кав'ярні. Знаєте, у Празі була мода зустрічатися в кав'ярнях. Я не раз приходила до одної такої кав'ярні, де чеські письменники мали зустрічі, і все бачила: там сидів собі з боку професор Лашенко.

— *А як ця кав'ярня називалася, пам'ятаєте?*

— Я вже не пригадую. Тих кав'ярень було дуже багато.

— *Ви сказали про те, що Ви симпатизували гетьманцям. Це якось виявлялося в якійсь Вашій активності?*

— Так. Я ходила на всі сходи. Там було дуже багато людей, яких я дуже шанувала, наприклад, Дорошенка, Щуровську, цю диригентку славу, — я співала в хорі в неї. Мені дуже імпонували ті люди. Вони були дуже цікаві. Тому я там ходила. Там були серйозні люди, цікаві люди. Так що мене дуже туди тягнуло. То, можливо, і було, що я до деякої міри вірила, що у нас Гетьманщина — то є щось традиційного, щось, що треба плекати. Ця діяльність самої громади не йшла врозрив з іншими. На всі імпрези, скажім, які гетьманці влаштовували, ходили українці негетьманці, й гетьманці всюди брали участь.

— *Отже, в Празі Ви були до котрого року?*

— До 1943 року. А потім я виїхала до Німеччини і була у Берліні. Працювала я в той час в Міністерстві закордонних справ.

— **Як Ви потрапили на працю в Міністерстві?**

— Я не дуже хотіла, але був такий інженер Довгаль і ввесь час мене намовляв: та Ви що тут сидите в Празі, тут нічого не діється, та Ви мусите поїхати до Берліна і так далі. Був такий, я забула як називається, який мене страшно намовляв, щоб я поїхала до Києва. Я ніяк не хотіла. «Вас потрібно там» і так далі. Я не дала себе намовити і добре, що не зробила того. Але то був дуже скомплікований час, що ми мусили боротися за те, щоб нас не втягнули в якусь не для нас цікаву історію. А з другого боку, треба було десь працювати, щоб впливати якось позитивно, а не негативно, бо те, що діялося, то не було для нас позитивне. Так що патріотичне почуття вимагало, що треба йти на роботу туди, а друге, особисте — чого я маю до того братися, то не відповідає моїм переконанням і так далі. Дуже тяжкі часи були. Люди попадали нерозумно у дуже неприємні ситуації.

— **А ця праця в Міністерстві закордонних справ, то яка була?**

— В Німеччині в той час були мільйони чужинців, головню з східних областей — українців, поляків, мадяр і всіх інших. В Міністерстві праці були відділи спеціальні, що піклувалися тими робітниками, так само в Міністерстві закордонних справ був відділ, який мав нагляд над ними, і я працювала там. Косач був моїм шефом. Юрій Косач, знаний український письменник.

— **Мене цікавить той період Вашої праці у Міністерстві в Берліні. Що Ви робили там?**

— Нас троє там працювало: Косач Юрій, пані Тимошенко і я. Тоді ще німці йшли на Україну. Ми діставали вістки, ми коментували ті справи: що там діється і так далі. То був дуже цікавий період, і ми мали дуже інтелігентного і дуже симпатичного шефа.

— **Ви коментували для кого?**

— Для всіх, і для нас. Ми видавали бюлетень, де оповідали, як справи йдуть там, на Україні. Німці були дуже зацікавлені

в Україні, але, на жаль, вони себе не дуже гарно поводити там. Нашим завданням було старатися, щоб вони змінили свою поведінку супроти українців, бо вони ішли як завойовники. Треба було дуже багато працювати, щоб трошки бодай тих інтелігентних німців усвідомити, що українці то не є якесь бидло, а що то є народ, який щось варта.

— **Як той бюлетень розповсюджувався?**

— Як всі документи: з Міністерства розсилали до різних відділів і так далі. Були німці, які були спеціально організовані на те, щоб їхати в Україну як окупанти. Отже, для них той матеріал був потрібний.

— **Це було для внутрішнього урядового вжитку, для німців?**

— Так. Він був у німецькій мові.

— **Як називався цей бюлетень?**

— Я собі не пригадую.

— **А чи можете описати, як день відбувався у Вашій праці?**

— Ну, звичайно. Приходили на роботу і зразу цікавилися, що було сказано в радіо, що діється й як поступила окупація чи що німці там зайняли. Ну і, очевидно, відразу коментували.

— **Чи Ви мали якісь контакти з Українським Центральним Комітетом в Кракові?**

— Ні.

— **І як довго там Ви працювали?**

— Півтора року... Нас потім евакуювали до Кенігсбергу. Бо дуже бомбили Берлін. Так що ми приїхали до Кенігсбергу, а там збомбили Кенігсберг, то знова ми вернулися до Берліна. А мені вже дуже не хотілося бути в Берліні, і я тихесенько виїхала в Прагу. Ще моя приятелька, Галя Тимошенко, намовила мене, і я виїхала до Праги. Ну, і в Празі побула ще цілий рік і тоді давай далі втікати на південь. Бо фронт зближився. Східний фронт приходив щораз ближче.

Ну, і я виїхала тоді 1945 року до Баварії, до Ерлангену. То було університетське місто таке, славне у Німеччині. Там вже було багато наших студентів, які виїхали з Берліна туди. Ну,

і там записалися на університет і студіювали. Там зустріла я свого чоловіка і ми там поженились. І тоді рішили, що треба виїжджати. Виглядів жодних не було залишатися. В той час грозила репатріяція. Там крутились ці советські чиновники.

Ми рішили виїхати. Ну, але не було як виїхати. То чоловік виїхав до Бельгії, з транспортом до вуглекопів. Він знав французьку мову, то рішив, що дасть собі раду там якось. І по приїзді за два тижні виїхав до Лювену, де був центр університетський, ну, і там дістав стипендію на студії.

— *А де Ви в той час були?*

— Я залишилася в Німеччині, якраз там, де ми мешкали. Ми мешкали в лікаря німця, в Ерлянген. Ми домовились, що як він там полагодить паспорт, то я вже приїду легально. Ну, паспорту не годен було легально зробити. Тоді він ще раз нелегально вернувся до Німеччини через кордон, забрав мене і нелегально привіз до Бельгії. Тому, що я легально не приїхала, то, очевидно, треба було десь мене скрити. І я студіювати не дуже могла. Тоді заангажував мене центр студентський вести кухню. Там було приблизно нас 50, і я ще з дружиною мого товариша вела кухню два роки.

— *Це які були роки, це з якого по який рік?*

— З 1947 року до 1949 року. А тоді, очевидно, треба було відїжджати з Бельгії, і ми приїхали до Канади. Нам прислав наш приятель паспорт, радше це називалося аффідавіт, і ми приїхали до Канади. Це було в 1949 році.

— *А прошу сказати про період канадський. Як далі склалися Ваша доля?*

— Пішла на фабрику шити. Треба було жити з чогось. Тим більше, що прийшла дитина, бо ми вже були одружені кілька років. Казали, ну треба, бо ми вже не такі молоді. Треба подбати про дітей. Ну, і народився нам синочок.

— *В якому році?*

— В 1950, в червні. І то було дуже тяжко, бо хотілося бути з дитиною, але умови були такі тяжкі, що треба було щось заробити. Щось на життя. Чоловік пробував сюди-туди, то були дуже несприятливі обставини. Але якось ми з того вилізли.

— **Де Ви ще працювали?**

— В «Голосі Канади». Я там працювала два з половиною роки і зреклася, бо я побачила, що дитину я весь час віддаю в чужі руки, не маю ніякого впливу на неї. А чоловік уже зачав працювати у ділянці асекурації. То ми рішили, що я буду йому помагати і буду могли бути з дитиною вдома, не віддавати його в чужі руки.

— **Я знаю, що Ви склали іспити і стали першою жінкою в Канаді, яка одержала диплом chartered insurance broker¹². Що це був за диплом?**

— Ну, це в ділянці асекурації. Треба було скласти іспити, але до того часу жінкам взагалі не можна було працювати в асекурації. Тільки мужчини працювали в асекурації. Але якимсь чудом я якось добилася до того, що мені дали можливість, і я стала першою жінкою в Канаді, яка дістала звання chartered insurance broker. Ми з чоловіком заснували своє товариство асекурації і займалися тим.

— **Вам, очевидно, дуже допомогло знання мов?**

— Так, очевидно. Чоловік володів шістьма мовами і я шістьма мовами, так що ми мали клієнтелю дуже широко.

— **Я знаю, що Ви також були активними в українському громадському житті. Чи можете щось про це сказати?**

— Я була від народження такою неспокійною, що я не могла щось не робити. Я заснувала літературно-мистецький клуб, об'єднала всіх людей, причетних до того. Ми працювали, влаштовували цікаві вечори, запрошували різних доповідачів. Крім того я створила Комітет співпраці з Монреальським мистецьким музеєм. І ми зібрали фонди, купили картину Курилика¹³ і подарували до музею від українців Монреалю. Це була велика подія, мер міста Монреалю був, а також міністр культури з Оттави і так далі. То була дуже величава подія. І сам Василь Курилик був присутній на тому.

¹² Chartered insurance broker (англ.) — особа, яка здобула кваліфікації провадити власне підприємство страхування.

¹³ Василь Курилик — визначний канадський художник українського походження.

Крім того, ми далі продовжили співпрацювати з музеєм. Так що ми влаштовували цікаві вечори, і та співпраця була дуже корисною для нашої громади.

Ну, все робили, що можливо було. Наприклад, я зорганізувала французько-українське товариство, в якому була віцепрезидентом. Бо наші українці з французами нічого не мали спільного і не думали, що у французькій провінції треба з французами мати контакт. Так що я собі поставила за ціль то змінити. Я мала інтерв'ю в радіо, виступала на телевізії, інформувала про нас, про українців позитивну опінію, так що це мало свої користі.

— *Дякую Вам дуже за надзвичайно цікаве інтерв'ю.*

ВАСИЛИНА САЛАМОН

<i>Дата інтерв'ю:</i>	24 лютого 1990 року
<i>Місце інтерв'ю:</i>	Торонто
<i>Оповідач:</i>	Василина Саламон
<i>Інтерв'юєр:</i>	Іроїда Винницька
<i>Присутні особи:</i>	Орися-Ірина Матешук
<i>Мова інтерв'ю:</i>	українська
<i>Розшифрування інтерв'ю:</i>	Наталія Нагорна
<i>Редагування інтерв'ю:</i>	Віктор Сусак, Іроїда Винницька

Василина Саламон з подругою юних літ Орисею Матешук. 1990 р.

Василина Саламон народилася 21 серпня 1919 року біля Ярославля в родині священика. 1939 р. закінчила природничий ліцей в Перемишлі. Під час першої радянської окупації працювала сільською вчителькою. 1943 р. у Львові вийшла заміж, невдовзі народила сина Ігоря, з народженням другого сина переїхала до батьків.

Оповідає про Закерзоння: насильне створення колгоспів та приїзд партійців у села для забирання збіжжя від селян, про боротьбу УПА з радянською владою після офіційного закінчення Другої світової війни, інциденти, арешти. Детально розповідає про діяльність провокативних загонів, створених енкаведистами. Стверджує, що в її околицях українське підпілля діяло до 1951 р. Розповідає про арешт батька та організацію зборів сільської громади представниками НКВС з метою засудження родини оповідачки та про підтримку її селянами.

Була заарештована 1950 р., сиділа у в'язниці в Дрогобичі, суду не було, зачитали лише вирок: 10 років таборів, довічне

заслання, конфіскацію майна. Проти оповідачки свідчила дівчина, яка залишилася сиротою і виховувалася в родині оповідачки. Відбувала ув'язнення в Інті, працювала на будові залізниці. Розповідає про два випадки вбивства засуджених жінок охоронцями табору — українки з Рівного та польки з Познаня. Оповідачка описує табірне життя жінок з дітьми, згадує, як забирали в ув'язнених жінок дітей після виповнення їм трьох років та про радянське виховання таких дітей в дитячих будинках.

Батьки оповідачки були заслані в табори. Батько до року помер в Іркутській області, а дітей виховували родичі. Оповідачку звільнили 1956 р. Розповідає про зустріч з дітьми, які пізнали маму й раділи з її повернення. З чоловіком не бачилися 13 років; весь цей час він мешкав у Польщі. Переїхала до нього 1958 р. Померла 24 серпня 2008 р. у Вроцлаві.

— *Будь-ласка, можете назвати своє ім'я і прізвище?*

— Моє ім'я Василина, з дому Шкільник, заміжня Саламон.

— *А дата і місце Вашого народження?*

— Я вродилася у Маковиську біля Ярослава 21 серпня 1919 року на плебанії у свого діда, священика Крайчика.

— *Як завелика була Ваша родина, брати, сестри?*

— Мала я брата, котрий до Дивізії¹ пішов, Євген Шкільник, котрий сьогодні проживає у Філядельфії. А мій батько був священиком.

— *А можете сказати дещо про свою освіту?*

— В 1939 році я закінчила природничий ліцей у Перемишлі. Ну, і тоді прийшли большевики. Не було мови про якісь студії. Молодь почала по селах організуватися, одні других стягали: «Давайте, підем працювати в школу, учителів бракує». Кругом багато дуже було поляків-учителів. Ну, то треба було заступити їх. І так я почала працювати в селі Звіняч коло Устрик. То малесеньке було сільце таке, там були поляки учителі. Не було ні одної сім'ї польської. І ми почали працювати. Дуже було важко, не було нічогісінько. То ми брали і вишукували старі газети, і перші букви дітки писали на газетах. І так ми почали шкільний рік. А після Нового року мене перевели в неповну середню школу до Середниці. Це село було рядом. То велика школа, де в дворі були також класи. І там мешкали ми в дворі. Дуже гарно люди до нас відносилися. Поляк дідич

¹ Мається на увазі Дивізія Ваффен СС «Галичина». Перша дивізія Української національної армії — українська Військова частина, яка в 1944–1945 рр. воювала на боці гітлерівської Німеччини. Див.: *Довідник з історії України (А–Я)* / заг. ред. І. Підкова, Р. Шуст. Київ: Генеза 2001, с. 209. А також: W.-D. Heike. *The Ukrainian Division 'Galicia', 1943–45*. Toronto — Paris — Munich 1988; Т. Гунчак. *У мундирах ворога*. Київ 1993; А. Боляновський. *Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945)*. Львів 2003, с. 340–399; *Українська Дивізія «Галичина»: Історія у світлинах від заснування у 1943 р. до звільнення з полону у 1949 р.* Львів 2009; *Дивізія «Галичина» в запитаннях і відповідях ветеранів*. Львів 2009.

утік, і всім учителям роздали його меблі, ліжка, постіль. Між іншим, такий парадокс був, що всі подіставали з двору по 10 центнерів бараболі і муки. Моя мама як приїхала, руками сплеснула: «Що ви будете з тим робити?»

Але тоді, власне, почалися арешти. І трьох учителів — Ген-тіш, Латош з Устрик... — їх арештували. Між іншим, вони дістали розстріл, бо вони зробили касацію², і їх розстріляли. Така Ксеня Світлик також зі мною працювала, вона сьогодні є у Львові. І тоді мене перевели до дуже маленького такого сіль-ця. Ну, і, між іншим, як я їхала з Середниці, то люди казали: «Пані, забирайте собі ці речі, це ж вам дали». І я забрала. І там я працювала.

Між іншим, даліше я вчилася заочно і як нагороду визна-чили мене на прогульку — це 1941 рік, за большевиків ще — визначили мене на прогульку до Києва. Я поїхала до батька, а мій батько каже: «Нікуди ти не поїдеш. Дуже небезпечні часи. Війна ось-ось почнеться. І пам'ятай: оці речі, що ти взяла зі двору, це при свідках ти все повинна віддати, бо це не твоє». Я так зробила, я завжди батька дуже слухала. Я попросила голову сільради, секретаря і я залишила ті речі. Я поїхала до-дому. Дійсно, вибухла війна. Я в батька залишилася там. То було Рябе коло Гошева, коло Устрик Долішніх. І дійсно, цей властитель повернувся.

— **Поляк то був?**

— Поляк, властитель. Він був при армії і він повернувся, і до мене. А я кажу: «Прошу пана, прошу подивитися, усе є там, де я його залишила». Він подякував. І як добре послухати батька. Ну, і тоді, в 1943 році, я вийшла заміж. Ми з чоловіком жили у Львові. Там у нас родився перший хлопчик, Ігор. Тоді через рік я зайшла знова в тяжку... Почали вже бомбити Львів.

— **Це вже було за німецької окупації?**

— То за німецької окупації було. І тому що в мене малень-ка дитинка одна і друга має народитися, я переїхала до бать-ків — там, де батько був на парохії. І з батьком, і з мамою я була весь час. Пройшов рік, важко було, важко було, тому що

² Заява про перегляд та скасування вироку суду.

різні історії бували... Одинокі місця, де УПА могли мати контакт, це через учителів і через священників. Це була прикордонна полоса, бо зараз була границя.

— **Чи Ви мали контакти з УПА?**

— Так, так, вони приходили, просили ліки. Ліки треба було привозити, треба було привозити папір, олівці; нічого вони не мали.

— **Чи були там сутички воєнні з УПА?**

— Були, були, прошу пані. Між іншим, кожне село мало свого опікуна з району — партійного, котрий приїздив до села тоді, як була посівна кампанія.

— **Чи це вже другий прихід більшовиків?**

— Так, так, за других большевиків. Вже зробили колгоспи.

— **Але УПА була ще за німців, правда?**

— УПА почалася, так, почалася проти німців. Але там, то Бойківщина, знаєте, там Лютовиска Чорні, то все Бойківщина, то все гори. І кожне село мало з району опікуна-комуніста. Була посівна кампанія, треба було зібрати збіжжя. Були все бідні села, але вони мусили усе припилювати, щоби повністю віддати зерно чи посіяти. І один такий був, котрий був головою райспоживспілки, — то так як кооперативи. А тому що мій батько дуже любив книговодство і провадив на трьох селах книговодство, то завжди він до нас приїздив і в нас ночував. А його батьки були вивезені в Сибір давно-давно, ще після революції. Він там родився, його прізвище Коков'якін. А мої батьки не робили різниці, хто це: комуніст, не комуніст, якої національності. «Гість в дім — Бог в дім»: так було завжди. І він завжди говорив до моєї мами: «Матушка, тепер такі часи, що треба таким, знаєте, маленьким бути, бідненьким. А у Вас три корови, як лані. Ви на учителів позаписуйте ті корови». І мама так зробила. На одну учительку, на мене і одну на себе. Пара коней була, бо мій батько, як священник, мав п'ять сіл. То дозволили батькові.

І почалося: заложили колгосп. Бідні люди нічого не мають, якщо трошки зерна мали, то десь у вузлики поховали собі. То треба було йти від хати до хати і казати: «Віддавайте зерно».

А то і шукати по коморах. Одного разу цей Коков'якін виспався, проснувся, з'їв сніданок і мав їхати до району. На вулицю вийшов, чекав, може, якийсь самохід поїде. Підходить до нього голова колгоспу і говорить: «Слухайте, ходіть трошки по селі, мусимо якесь зерно зібрати. Ми нічого не маємо». І вони пішли собі по селі. Приходять вони до одної хати, а там перед хатою стяте дерево і бавиться хлопчик. І вони питаються: «Чи мама вдома?» «Ні, мами немає». (А батько згинув в радянській армії). «Мами немає». Гищаки їх прізвище, Гищак Марія. «А чи ви зерно здали?» «Я не знаю». Де така дитина може знати? І той голова сільради собі сів, закурили, а цей Коков'якін, це ж його робота, іде до тої хатини, заглядає туди-сюди — нічого нема, пусто. А зі стіни є драбина на гору. Він по тій драбині лізе. А там хлопці ночують з УПА. Ну, то його зловили, його провадять. Хлопці говорять: «Ми його беремо з собою, а ви за дві години дайте знати в район, не раніше». Рух страшний зробився в селі. Ця жінка, господиня, вона знала, що там вони ночують, тому вона з хати пішла. Його забрали. Це була страшна ніч.

— ***Що сталося, дали в район знати?***

— Дали, мусили. Бо вони були очевидцями. Вони дали знати, це було з суботи на неділю, то було 1 листопада 1948 року, так. І вночі темно в селі: пограничники, міліція, КГБ³. Всюди вони нишпорять по хатах. Зробили вони в сільраді, у читальні віче. Приїхала цього Коков'якіна жінка, в тяжі вона, і просить: «Люди, я вас молю, я вас прошу, дайте знати, хай віддадуть мені мого мужа, а моїй ненародженій дитині батька. Він же ж нічого не зробив. Я вас молю!» А моєму батькові сказали, щоб звернувся під час Служби Божої, під час проповіді до людей і закликав, щоб його пустили. І так вони нишпорили цілу неділю і від'їхали.

— ***І не віддали Коков'якіна?***

— Ні. Батька мого забрали, між іншим, на переслухання і ще кількох людей забрали. І три родини вивезли зі села — ті, котрі мали дітей в УПА.

³ КДБ (з рос.) — Комітет державної безпеки.

— *А звідки знали, що вони мали дітей в УПА?*

— Ну, всі знали. Всі знали, з якої хати де хто був. І їх забирали. І кінці пішли в воду. Мого батька по трьох добах пустили додому. І все в порядку. І почалися чутки: «О, то напевно під впливом батюшки — він його перевиховав, і він за границю втік». Це була осінь.

Весною малі хлопчики пасли десь під лісом корови. А там був якийсь бункер, схоронище, де нікого не було. Вони там бавилися. І вода підійшла. І виплило тіло. Вони зараз дали знати на село. Прийшли зі села — така помічна міліція, стрибки⁴ були тоді по селах. Вони прийшли, дали знати на міліцію, зателефонували. Що ж показалося? Жінка пізнала мужа Коков'якіна. І тоді почалися арешти. І тоді дуже багато людей арештували, і тоді мого батька арештували. І забрали відразу до Дрогобича.

— *А що, як люди пояснювали? Чого, властиво, уністи забили того Коков'якіна?*

— Я говорила з ними, з упістами. Кажу: «Хлопці, не треба було, не треба». А вони кажуть так: «Ми його питали, дещо хотіли довідатися». А він сказав так: «Ви не питайте мене, я партійний, я нічого не скажу». «А ми вас пустимо». «Ви мене пустите, мої мене арештують. Мені нема виходу». І вони його розстріляли. Багато людей тоді потерпіло, багато.

— *Із-за нього?*

— Так. Його похоронили, в Устриках він лежить, і до сьогодні там можна оглянути оцю могилу його. Така советська, типова як вони то ставлять, такий стятий пам'ятник, і там написано, хто він такий є, коли він загинув.

— *А, будь ласка, скажіть ще більше про УПА. Чи були уністи в селі, переховувались, і як люди ставилися?*

— Вони не переховувалися в селі. Вони могли забігти до села, вони могли прийти покупатися, одяг чи білизну взяти. Але вони не переховувалися. Це небезпечно було, тому що вже помічна міліція була по селах, тому що недалеко була

⁴ Стрибки — члени т. зв. винищувальних (рос. истребительных) загонів, сформованих органами НКВД в основному з місцевого населення з метою боротьби з українським національним підпіллям.

границя і були прикордонники. Так вони тільки час до часу забігали. І в кожному селі були зв'язкові. Так що, як вони приходили, то їх завжди стерегли.

Був одного разу такий цікавий випадок. В 1948 році кинули по селах відділ кагебістів секретної служби, спеціально вишколених. І вони жадних не мали документів при собі, вони перфектно опанували мову, не тільки українську, але бойківське чи лемківське наріччя вони вивчили. І вони мали йти між людей і шукати контактів. Одиноке, як можна було їх розпізнати, вони мали татуаж тут *(показує під рукою)* «бб»: боротьба з бандітизмом. Більш нічого і сенко. Одного разу осінню, це був рік 1948-й, пізно осінню батько повертається з села, зі Служби Божої. Пізно уже, мрячка така. І вже, доїжджаючи до нашого села, батько чує, що хтось скочив на віз ззаду. Батько оглянувся, а той ззаду каже: «Добрый день, отче». «Добрый день». «Може закуримо?» І так перекинув ногу коло батька. Батько каже: «Закуримо». «А що нового, як то, а як то?» Він так поговорив. І як батько вже доїздив до плебанії, він зіскочив. І це батько в хаті розповідає і каже: «Не подобається мені ця людина».

— *А чи він себе представив?*

— Ні... Головна дорога, до Чорної, головний шлях, багато людей ходить там. Батька всі знали, батько не конечно мусив його знати. Ну, я зараз підійшла там до одного хлопця, зв'язкового, і кажу: «Знаєш, Василю, таке і таке». А він каже: «Я дам знати по селі». Значиться, він повинен бути в селі. І вони зробили акцію від хати до хати і знайшли, остання хата під лісом. Хлопець прийшов і жінку питає, вона вдова: «Жіночко, мені треба перейти через границю. Це секрет, допоможіть мені. Дайте мені контакт, бо нема мені куди дітися». Жінка поставила молоко тепле і ще щось там. Він їсть. І хлопці приходять, зв'язкові. А упісти вже стоять під хатою. Ну, і до него. Документи, а те, а се. А він тут став і каже: «Слухайте, хлопці, я свій. Мені треба...», — щось фантазує. Упісти приходять: «Підеш з нами». І забрали його. Ну, я пізніше довідалася від зв'язкових, що їх двох було. Один десь пішов в другі околиці.

— *Чи вони післані були совітами?*

— Так. Це той вишкіл, власне. Це той, де їх вишколили для боротьби, як вони говорять, з бандитизмом. Його там допитували, він признався, він сказав, власне, що це є такі відділи для боротьби з УПА. Так. І його, самі розумієте, УПА викінчило.

— *І як довго ще відділи УПА були у Вашій околиці?*

— Ще до 1951 року держалися. Бо в 1951 році було, як говорять большевики, вирівнювання границь із Польщею. Вони Польщі віддали бідні дуже терени, як Устрицький район і Новострілецький. Це ж Бойківщина — гори, бідося. А від поляків взяли ті Надбужанські землі, де брунатний вуголь був. З тих теренів, які перейшли до поляків, усіх людей переселили в різні області. Котів, псів вистріляли і сказали людям побілити хатини, і так в тих теренах закінчилося в 1951 році.

Я хочу повернутися до того, власне, як знайшли тіло Коков'якіна. Тоді зробили ревізію у нас в хаті і батька забрали. Не в район, а прямо в область. А ще так цікаво: ми, учителі в Устриках, тоді мали олімпіяду районну. І ми усі поїхали. Коли я повертаюся пізно, ціла плебанія освітлена. Якийсь хлопець підходить і каже: «Прошу пані, не йдіть додому, бо у вас ревізія». Я кажу: «Як же ж я не піду? Там мої батьки, там мої діти». «Не йдіть. Як ви залишитесь, то ви батькам допоможете». Я кажу: «Там де батьки, де діти, там і я буду». Я приходжу, рівночасно в цілій плебанії знизу догори всюди ревізія. А я з дітьми в кімнаті одній була. І ми завжди думали, що кожної ночі нас можуть вивезти: я трошки от там мала якихось перстенів, якийсь годинник золотий і 40 долярів американських мала. І то таким вузликом зв'язане і за парапетом було сховане. А кагебісти всюди робили ревізію, і в моїй кімнаті. І того старшого хлопчика закликав той кагебіст — вони нас знали, бо як вони приходили на акцію, то завжди на плебанії ночували — той кагебіст, він називався Багайов.

— *Він росіянин був?*

— Росіянин. Він з Ленінграду. Він дуже любив з моїм батьком так подискутувати. Він студіював в Академії мистецтв в Ленінграді і як студента його забрали до армії і оприділили в КГБ. Дуже така людина гарна він був. Він закликав старшого

хлопчика, каже: «Ігорчику, дивися, от то, що я тобі даю в ручку, тримай от так коло себе. Нікому того не дай, тільки мамі, як прийде». І та дитина от так держала (*показує затиснений кулак*). І як я прийшла, він мене закликав і мені віддавав от то все. Тую обручку, той перстенець, годинник він дав дитині, щоб тримала. Але доляри він записав в протокол. О, такі були люди навіть між кагебістами.

Пізніше, як батька забирали, він каже так: «Василина Іванівна (бо вони по імені і по-батькові кликали), нікуди ви не їдьте. Не тратьте грошей, батько буде у слідстві». «А батько арештований?» — його питаю. «Наразі у слідстві буде. Не хвилюйтеся. Якщо слідство скінчиться, а може ще під час слідства, я вам зателефоную, я вам дам знати, котрого дня вам можна буде... А якщо вам треба буде грошей, ви до мене зверніться». Прошу пані, я в него позичала гроші. А він казав: «Тільки так, щоби ніхто не знав. І так віддавайте, щоби також ніхто про це не знав». Оце він позичав мені, Багайов він називався, Сергій Багайов. Така людина була!

Батька забрали. В слідстві батько сидів, між іншими, з художником Обалем, з малярем із Стрия. Це товариш Їєца, вони в Кракові кінчали Академію мистецтв. Три місяці батькові нічогісінького не приймали з харчів, ані білизни. І нічого ми не знали, чи батько живий, чи неживий. І одного разу вони рішили... Вони мали таку методу: уже тоді не робити розгосусу з арештованнями, з вивозом. Тільки вони що робили? В село приїжджала комісія, приїжджали представники з району, робили вони якийсь такий мітинг в сільраді. І тоді на тому мітингу рішалося, котрі родини вивезти мають зі села. Але не вони призначали, тільки самі селяни, котрі живуть у цьому селі. От, наприклад, ви живете у цьому селі, а ваш вуйко в Канаді живе. І до вас приходять і кажуть: «Слухай, тут маєш список родин, котрі повинні бути вивезені зі села. Ти повинна встати під час зборів і сказати, що я, як добра громадянка, я вважаю, що наше село повинно бути вичищене від преступників націоналістичних. І ті люди підлягають вивозу». «Та я не скажу», — ви говорите. «Не скажеш, а твій вуйко в Канаді. А твій вуйко чим займався за окупації німецької? Гляди». І деякі люди на це йшли.

— *Залякували прямо людей, шантажували?*

— Так, так, страшні історії діялися. От батька немає. І в нас в селі, я знаю, також будуть такі збори. І мені каже так моя директорка: «Їдь з дому, виїжджай до району». Бо каже: «Навіть, якщо призначать на вивіз, не будеш присутня, не будеш того переживати». І я рішаю: я кінчаю останню годину вже в школі і я повинна виїхати. І я так глянула, а так мені мигнула якась шапка військова. І до моїх дверей до кляси стукає міліція. Каже: «Прошу пані, завтра є збори, щоб ви були на зборах». Я кажу: «Я мушу їхати, я погано почуваюся, я їду зараз до лікаря». «Прошу пані, є зарядження, ви будете при списках присутня і будете відмічати. Ви не можете виїхати». Все, нема про що говорити.

В неділю роблять збори. Приїжджає такий Шелехов, то начальник КГБ районного. Такий страшний жид. Він приїжджає і ще двох з районної газети, приїжджають ще якісь там. Ну, і намічають собі тему: «Як погодити господарку колгоспну з присадибною». Людей зігнали, я відмічаю при списках. Стільки людей! Де там людям хочеться сидіти?! Але мусять, а вони всі сидять на таких підвищенні, на сцені, застеленим таким червоним сукном. А тут така трибуна, де хтось промовляє. Також червона... Щось там говорять. Я собі сиджу та й свою думку думаю.

А той Шелехов: «Ну, а може нам тепер щось скаже на ту тему учителька Саламон Васирина Іванівна?» То я встаю, піднімаюся на сцену, щось там говорю на ту тему, а тоді він каже так: «А тепер нам скажіть, як то ви з своїм батьком-бандитом видали на смерть невинну людину?» Я кажу: «Прошу не ображувати могого батька, не називати бандитом. Мій батько ніхто не доказав. Мій батько не суджений». А він: «Не до мене говоріть, до тих людей, перед тими людьми відповідайте, бо перед тими людьми ви злочин вчинили». Я кажу: «Мій батько ще не суджений. Передовсім від того почну. А чи ми могли видати невинну людину на смерть, то ті люди можуть засвідчити. Коков'якін завжди у нас ночував. Вони попросту, як приятелі, з батьком були. А я до цього села приїхала маленькою дівчинкою. І я з тими людьми, з тими жінками, ми

ляльками бавилися, ми шили суконочки для тих ляльочок, ми в піску бавилися бабки. Вони скажуть, хто я така, чи я могла видати!» Як він на мене крикнув, мені хотілося заплакати. А, думаю, ні.

Тоді я так сказала до тих людей, а ті люди почали страшно кричати: «Що ви хочете?! Та це ж невинні люди! То отець, то чудовий». Зробився страшний крик, а мене тоді за горло зловило, бо як на людину кричать, людина чомусь так борониться, а як людину жаліють, тоді якось так робиться на серці тепло, хочеться заплакати. І тоді я думаю: ні! Щоби я перед ними заплакала — ні! А він каже: «Садитесь, пожалуйте, садитесь!»⁵ Я сіла, а ззаду сидів редактор районної газети і каже: «Молодець, Василина Іванівна, — і так мене за лікоть, — молодець, держіться!» І не призначили нас, ніхто не виступив, ціле село в нашій обороні стало.

Але я вже знала, що у нас земля під ногами усувається. Я мамі навіть цього не розказувала. А я кажу: «Мамо, нам нікуди дітися тут. Нам треба виїздити». Тоді мама продала корову. Мої дві пенсії були. А був один учитель з Великої України, котрий прийшов дуже такий бідний в наше село. А мої батьки його прийняли. Його трьох братів і батька розстріляли як петлюрівців. І він до нас прийшов. Він один зберігся, наймолодший. І він після армії був призначений до нас до школи, фізику і математику він вчив. І він мав брата стрічного в Одесі. І він каже: «Тільки там треба виїздити». Він вже з братом списався і ми були рішені виїздити. І так день по дню проходить, а мама ще каже: «А мені треба поїхати ще до Дрогобича. Може через адвоката я батькові дам знати, що ми виїхали. Батька можуть засудити, і він буде нас шукати. Що ж він подумає?» І мама поїхала.

Я буду скорочувати, бо це дуже довго буде. І мама поїхала, а вночі приходять: «Пані, вас будуть вночі вивозити. Є підводи коло сільради». Я думаю: «Господи, ще мама поїхала». Але когось іншого вивезли, нас не зачіпали.

30 березня 1950 р. забрали батька, 3 червня ми з мамою приїхали до Дрогобича, а 5 червня нас з мамою заарештували.

⁵ Сідайте, будь ласка, сідайте! (рос.).

Сиділа я там до 12-го липня. Наслухалась я там... Хочу вам дещо розказати.

Сидить зі мною дівчина Галюся Кальчук із Лодзівки Новосільського району, Тернопільська область.

[Оповідачка переповідає почуте від Галі Кальчук у тюрмі в Дрогобичі].

Одного дня ішла оця Галя, що я її зустріла в камері та її приятелька, Геня Нагай. Вони йдуть, зупиняється самохід, відкриваються двері, вискакують хлопці і їх втягають до самоходу. І вже вони всіли. Вони сидять. Одна в одній камері, а друга в цій зі мною. І ця Галя мені оповідає, вона каже: «Слухай, а послухай, що я зробила. Я свого дядька видала, підписала на дядька вирок. Я на свою приятельку, я на Віру, на свою тіточну сестру. Послухай мене, моє горе послухай».

«От сиджу я в камері, — каже, — сиджу в слідстві. Одного разу, стукають у двері». Бо як когось визивали, то у дверях була така фірточка металева, і все відкривали і стукали. І так вони кажуть: «З речами збирайся». Зібралася вона з тими речами і думає: «Де вони мене вивозять? До іншої тюрми чи де?» Виходить на подвір'я, а там самохід є, тягаровий самохід, відкритий, лавочка. «Вилази». Вилізла вона на ту лавочку, в такім плащику вона є. Сіла вона, а коло неї двох конвоїв сидить, бо завжди, коло в'язнів — то двох конвоїв. Тільки вона собі так думає: «А чому не критий самохід, чому той самохід відкритий?» Ну, але не її діло. В кабіні шофер сидить, ще хтось там сидить. Ідуть вони, ідуть, ідуть. Так дощик кропить, холодно трошки. Ідуть. І вже так сумерки, так трошки починає темніти. І вона думає собі... Довго? Скорочуватися, скорочувати?

— *Якщо можна...*

— Так, добре. І в певнім моменті самохід спиняється, шофер виходить і каже так: «Коло мені зіпсувалося, висідайте». Висіли вони всі. А там якийсь такий домик був, в яким ніхто не мешкав, тільки дижурний домик. Там вони зайшли всі. І там якийсь був сторож, пічка палилася, сидять. За хвилинку сторож прийшов і каже: «Можете їхати». Знова вони всіли, ідуть і каже: «Я не пам'ятаю, як довго ми їхали». І тут чую «тр-тр-ррр», якісь перестріли. І вже чую знова ціла серія. І

вже по наших самоході б'ють. А той конвой так мене штурхнув в плечі і каже: «Лягай до долини!» Але кулі дальше свищують. І той коло мене починає кричати. Я чую, що на мене щось бризнуло, чую запах крові. Я пробую рукою — липке, значить, це кров, це я також ранена. Але я не чую нічого. І тут кричать, навколо біжать, перестріли, і кажуть так: «Дивись в кабінку, там в кабінці якийсь офіцер є». Він заглядає, один так, каже: «Виходи!» Виходять і каже: «Що з ним зробити? Хто ти такий?» «А я офіцер, я того, я їду там». «І що з ним зробити?» «Розстріляти». Випровадили і розстріляли.

— *А хто то був?*

— Вона не знає, вона не знає. І вона чує: «Пах», і то, значиться, розстріляли там ще когось. Тоді на гору вони лямпою електричною світять. «О, тут баба є. О, то, певно, їх коханка. Давай її сюди. Але вона що, вона якась ранена, вона в крові». Підходять і кажуть: «Піднімайтеся». Вона піднялася, їй нічого не болить, вона злазить з самоходу. «Хто ви така?» А вона каже та так і так, оповідає. «О, ми знаємо такі баєчки. Ви, напевно, — каже, — сексотка». То та, котра співпрацює з більшовиками.

— *Хто вони були, ті хлопці?*

— З тризубами, упісти. То темно, вона приглядається до них. І вона каже: «Слухайте, та на правду я арештована. Мене везли...» «Побачимо». Її ведуть, говорять між собою, жартують і тоді один каже, в певний момент... Може трошки за холодно? Ні? Не за холодно тут? І в певний моменті кажуть так: «Мусимо вам закрити очі». Вони їй зав'язують очі якоюсь хустинкою. Беруть її під руки, щоб вона не спотикалася, і вона чує під ногами коріння. А тоді кажуть: «Осторожно, а тепер по східцях». І вона сходить по східцях, розв'язують очі, вона входить. Світло, світло таке ясне, передсінок, а там велике таке приміщення, стіл, тризуб, Петлюра, Коновалець, Бандера. Якийсь стоїть в мундурі з тризубом: «Боже, я у своїх. Я в своїх! Я між своїми!» І вони кажуть так: «Прошу пані, хто ви такі?» А вона каже: «Я називаюся Галя Кальчук. Я з такого села. Я арештована була. Таке і таке». І всьо розказує. А він

каже так: «Знаєте що, ви змучені. Я бачу ви в крові. Ви ранені?» «Ні, я не ранена». А він тоді каже: «Подруго Христю, прошу допомогти тій пані помитися». Виходить чудова дівчина і каже: «Проху зі мною». В другій кімнаті вона помагає, дає їй воду. Вона її миє, той плащ вони змивають. Вона її накормила і каже: «Лягаймо спати». А той ще сказав: «Завтра будемо протокол писати».

Вона переспалася, заснула, вона каже: «Я спала після того всього!» Рано він сів, я сіла. «Проху всьо розказати». Він усе на машинці пише, а тоді каже: «Проху пані, ну, припустім, що я згідний вам повірити. Але я не маю певности. Дайте мені людей. Скажіть, що ви зробили для нашої справи? Скажіть мені». Вона говорить: «Та це і те, того і того знаю. Та вуйко мій — то професор Обаль. Ми з своєю товаришкою то і то робили. Ми були там і там». «О, бачите, тепер зовсім щось інше. Підпишіть те все». Вона підписала, а він каже: «А тепер з подругою Христею я вас відправляю до провідника районного, тому що він мусить рішити». А Христя каже: «Друже там якийсь — назвала, не знаю як — чи я маю оружжя мати?» А він каже: «Ні. Лучче — ні. Ви дві дівчини йдете». Вони йдуть, по дорозі говорять. І Христя каже: «Ми мусимо бути в сільраді в такому то селі, там на зустріч прийдуть хлопці, і тебе заберуть». Вони приходять до тої сільради, вони там чекають, чекають, розмовляють. І, самохід заїжджає, пограничники приїжджають. Христя каже: «Я тебе не знаю, ти мене не знаєш». Приходять пограничники: «Здравствуйте, девушки, здравствуйте! Как живём? Что нового?»⁶ Ну, і присідають, жартують з ними. А каже: «Між іншими, як називаєшся?» Вона каже: «Я Галя». «А де ти живеш?» А Галя каже: «Та, я тут». «Де тут? В кого ти живеш? Яке то село? Документи твої?» «Немає документів». «А чому немає документів? То ходімо, провіримо твої документи». «То я тут не живу». «А де ти живеш? То підемо з нами». І беруть Галю, тамту залишають, саджають, привозять в Дрогобицьку тюрму...

— *І Ви це там довідалися від неї?*

⁶ Добрий день, дівчата, добрий день! Як поживаємо? Що нового? (рос.).

— Оця Галя, що сидить рядом мені розказує... Тоді. І приводять на ту камеру. А жінки кажуть: «Дитиночко, таж ти була на провокації». «Та що ви говорите? Таж, таж то хлопці наші, таж висить тризуб, таж портрети!» «Та це ж зголошенці, таж вони з КГБ співпрацюють. Та вони зголосилися. Бідна ти, дитинко». А Галя плаче: «Та я на людей зізнала, я підписала». Кличуть її вночі на слідство. Приходить вона, а це той слідчий, котрого ніби розстріляли, що з кабінки викинули, тоді як перестрілка була. А він сміється і показує їй те, що вона підписала.

— *Що вона підписала там, в тім бункері?*

— Так. То вона каже: «Я мало не ошаліла. Якби не те, що я віруюча і молилася цілий час, то я би ошаліла».

Прошу пані, трагічний кінець. І ту Галюсю вивезли — одинок дочка в своїх батьків — вивезли в Іркутську область її. І там на лісоповалі, на вирубі лісу вона була. Була весна, перші цвіточки показувалися. І жінка мала таку саму норму, як мужчина. То, значиться, стяти те дерево, двійку, воно падало, сучки вирубати, поділити, зложити і ті галузки спалити. І була перерва, і кожний мав кусочок хліба деь так-от поховав. І то хлібець той їлося. І вона зібрала собі ще декілька цвіточків і такий віночок плела. І в тому моменті дерево її забило, тріснуло її. І, прошу пані, на смерть її забило. Ні кровинки ніде не було. То дівчатка доплели той віночок, на головку їй вложили, її там поховали. Ну, там, біля зони поховали.

І як мене звільнили і я верталася зі заслання, я подумала: «Мені ж треба до тої матері Галюсі поїхати». І я з тою її приятелькою — та приятелька я Нагай живе у Тернополі, я її завжди відвідую. І я кажу: «Генусю, їдемо». А вона каже: «Нашим обов'язком». Як ми в ту Лодзівку приїхали, мама довідалася, що ми приїхали автобусом, хтось їй сказав, що ми автобусом приїхали — ті, що сиділи з Галею. То вона так бігла, так руки тримала: «Діти мої, де ж моя Галюся? Чи ви мою дитинку не ведете?» І так впала на землю. Дівчатка привезли землі. І там могила є. Отака постать з тої камери, прошу пані.

— *Дозвольте, тепер повернемося до Вашої особистої історії. Як довго Ви сиділи в тюрмі в Дрогобичі?*

— Сіла я 5 червня, і до 12 липня... На Петра і Павла мене перевели до внутрішньої тюрми на Бригідки Дрогобицькі, тому що нічого мені не доказали.

— *Але чи Вас викликали на допити?*

— О, так.

— *І що на допитах питалися?*

— Співпраця з УПА.

— *Чи можете щось більше про це сказати?*

— Так. Вони мене не засудили трибуналом, тільки мені вичитали, що «ваша справа пішла до Москви на перегляд». І мене перевезли на Дрогобицькі Бригідки — нова тюрма за містом.

— *Так що суду над Вами не було?*

— Не було, не було. І тоді, 4 листопада, мені зачитали, що постановою спеціального засідання — особого совещання, називалося скорочено ОС — мені дали 10 років тяжкого таборового ув'язнення, досмертну висилку, конфіскату майна.

— *Так що суду не було, тільки був вирок?*

— Не було, так.

— *І чи вони сказали, за якою статтею Вас засудили?*

— Так, 58. Так, всі мали, політичні.

— *А чи Ви знали тоді, що та стаття 58 означала?*

— То співпраця з УПА, з ОУН. То всі мали ту статтю. То тільки пізніше були різні — 58.10, 58.14.

— *А ще, будь ласка, скажіть, хто були ті, що Вас допитували?*

— Був такий Лоєнко і інші...

— *І хто вони були? Чи вони були приїжджі, чи місцеві?*

— Росіяни, приїжджі, нікого з місцевих не було. І мене з мамою прилучили до справи усіх священиків. Тоді страшно, що сиділо священиків.

— *А що з мамою Вашою було? Чи Вас розлучили?*

— Так розлучили... Ніколи родина не була разом, ніколи. І я мами не бачила, ані батька. І батька вже в житті не побачила. Мама моя живе ще.

— ***А чи Ви знаєте, яка доля батька спіткала?***

— Знаю. Мені один дід розказував. Мій батько до року помер. В Іркутській області, Новочунка. Дістав уремію, захорював на нирки. І мені дідусь з Закарпаття розказував про це. Так. А мама повернулася і є зі мною. 92 роки моя мама має. Повністю ума, велика патріотка, всім цікавиться.

— ***Яка Ваша дальша доля по Дрогобицьких Бригідках?***

— Тоді зачитали мені вирок і сказали: «За кілька днів вас будуть перевозити на пересильну тюрму до Львова». І дійсно, за кілька днів мене перевезли. І ту Галюсю зі мною перевезли. Так ми весь час були разом, бо її також те саме зачитали. Переїхали ми там. А там якраз етап пішов. Такі тягарові були вагони, великі, і там нари були, і там везли. Везли і по 2 тижні, і довше навіть везли. І тим попереднім етапом поїхали мої батьки. Ціле щастя, що була одна жінка, котра з моїми батьками весь час була і поїздом їхала.

— ***Але вони разом не були, батьки? Чи були разом?***

— Ні. Мужчини і жінки були осібно. Але їхали вони поїздом разом. Так сталося, що, як батьків моїх везли, то всадили до поїзду ужгородського: Ужгород — Стрий — Львів. І в цьому поїзді, а це не такий поїзд, як сьогодні поїзди, тільки такі клітки, і там в'язні так сиділи. І маму мою посадили коло одної жінки, жінки директора банку, Марти Мересіїв. І як то жінки, відразу почали говорити, мама каже: «Боже, може мій муж їде?» А вона каже: «Ми вже по засуді, зараз конвоя спитаю». І спитали: «Чи тут, спитайте, такий є?» «Є». І мама зараз передала батькові якісь сухарчики, батько мамі передав якісь папіроси, бо мама курила. Так. І як їх привезли, то у Львові виладували їх на подвір'ю такому тюремному великому, то батько з мамою уже ходили. І Марта біля них була, усе слухала, що вони говорили. Їх дальше повезли, Марта залишилася. І Марта усе мені оповіла про батьків. Нас привезли 10 листопада, а 8 січня нас ладували на поїзд.

— **То вже 1951 року?**

— Так. Нас ладували на поїзди: дві тисячі людей, мужчини і жінки. І під конвоем нас везли, і везли, і везли. Щораз менше вже було України. Ми по дорозі як їхали... і там у вагоні було малесеньке віконечко і така була шпарочка, можна було тою шпарочкою ще руку просунути. Та я кажу дівчаткам: «Давайте, будемо писати, хто ми такі». Кусочок хліба ми так прив'язали, і кидали, і кидали, хто ми такі, де ми їдемо, все, може хтось підніме, дасть знати, давайте адреси. Так довго ми їхали...

Одного разу спинилися ми на одних шинах, а там рядом елегантський поїзд. Видно через віконце: військовий якийсь в мундурі, така дородна жінка, якась дівчинка коло нього. І вони так дивляться, бо то страшне було, як виглядали ці поїзди. Між вагонами були такі помости. І там стояв конвой в такій шубі, в кожусі до землі, зі штиком стояв, завжди стояв. І то все в ґратах. І вони так дивилися, а ми от так всі прилипли до тої шибки. І вони щось нас питають, я не розумію, тоді вони беруть гроші і показують, чи за злочинство ми, чи ми злочинки, чи ми що. Я кажу: «Ні!» Я кажу: «Дівчатка, шукайте сині і жовті хустинки, хустинки, блюзочки, синій і жовтий колір покажемо їм». І ми їм так показали синьо-жовтий. А вони зрозуміли, хто ми такі. Бо так нам руками, так руками (*стискає руки*) нам, що ми політичні. Ну, і так нас привезли.

— **І куди Вас привезли?**

— Нас привезли до Інти. По дорозі вже відчіпали вагони. Так що до Інти вже менше вагонів. І нас там виладували. Ми після тюрми, після тої їзди, ми як п'яні, ми слабі, ми падаємо. А ще я як всіла у тому убранні, то я в тому весь час була. Мені ніхто нічого не приніс, бо не було родини, нікого. То мені ще одна тільки гуцулочка хустину дала на голову. А тим, хто нічого не мав, то давали такі старі мундури і чоботи військові, які вони з трупів постягали. Я також дістала: чоботи, штани військові, шинелю і шапку, ще перестрілена була шинеля.

— **Чи Ви там дістали число?**

— Як нас привезли, на другий день, прийшов начальник. Нас всіх списали, перевірили, лікар збадав усіх. Позирав до го-

лів, чи нема вошей. Був такий лікар Сталецький, з Києва. І він, як мене збадав, тут мене бадав (*показує на бік*). І я дуже підскочила, крикнула. А він сказав: «У вас хронічне запалення сліпої кишки. Ви собі не давайте оперувати».

— **Чи той лікар був також в'язень?**

— Також, політичний. З Києва, з Києва, так. І також в'язень. То була пересильна тюрма. То там задержували, провіряли, а тоді розселяли далше. Карантин ми проходили на цьому пункті. На полудень від Інти там вже був ліс, Лім'ю — там Галюся згинула. Було таке, коли етап формують на повал ліса. Лім'ю... «На що жалуетесь?» «Хронічний апендицит». «В сторону». І так я спасалася. Пізніше зробили мені там таки операцію. І першу категорію я дістала...

— **Чи перша то є найвища?**

— Найвища.

— **Тобто найбільш працездатна, так?**

— Так, так. То норму муситься виробити таку, як мужчина. Однакова норма мужчина і жінка.

— **А яке число Ваше було? Щоб ми не забули.**

— Б1, Б1-467. Маю вдома, між іншим, я цей номер.

— **Можете продовжувати?**

— А тоді, уже в 1951-му почали сегрегувати політичних від битовиків, від тих, що помордували, десть пограбували, убивців різних. А то раніше були разом. Політичні дуже за то добивалися.

— **І Ви були разом?**

— Ні, я не була. Як я вже приїхала, вже не були разом, були окремо.

— **А про який час Ви вже говорите?**

— Це нас тільки привезли. Взимі 1951 р., тільки що нас привезли. Нічого ми не знаємо, що буде. А він, начальник, каже: «Вас тут не привезли, щоби ви працювали. Нам не потрібна ваша праця. Вас привезли, щоб мучити, мучити і замучити». Мороз по спині пішов. Ну, це неправда, що наша праця не потрібна йому була. Ми працювали, ми падали.

— ***А яку працю Ви особисто виконували?***

— Всі мужчини під шахтою, під землею. Всі жінки назовні. Будували залізну дорогу, штреки, дороги до шахт відкривали, дома будували. Я попала до такої бригади, котра працювала на залізній дорозі. Я там довший час була. Я там була майже два роки. Там недалеко, то вже під колом полярним. Там повністю мерзлота, там тільки два місяці, коли не було зими. Там у червні ще сніг був. А вже при кінці серпня був сніг.

— ***То дальше на пересильнім пункті?***

— Так. Пересильний пункт. Там хтось мусів бути також. Кілометрів шість від того пересильного був жіночий лагерь. І пізніше я до нього попала. Там дві тисячі жінок було. Там була Матешук Оріся⁷, я знала її як Грицину. Я не знала про Матешук. І там я попала в бригаду. Спочатку нашу бригаду, тільки що приїжджих, десь згортати сніг давали. Бо ми не привикли, ми мусіли звикнути з тим морозом. Бо як ми подивилися на тих жінок, котрі працювали день у день, то ми жакнулися. Вони були бронзові, вони всі були приморожені, і вони мали всі плями бронзові. А нас ще трошки в зоні тримали. А тоді вже за зону почали вивозити. І я попала до бригади Пазі Кривоглавої. Вона працювала на залізній дорозі. Наша бригада скоро розлетілася, бо забрали одних на вируб ліса, одних ще десь, а кілька, нас дві, прилучили до іншої бригади. Дівчата здорові, там більшість гуцулки були. І я там попала. Вони вже працювали, вони раніше були. Вони з інших лагерьів.

— ***І вони також всі політичні були?***

— То все, то вже від 1950 року вже самі політичні всі в нас були. І я там попала. І хочу розказати Вам, бо повинна я про це розказати. Були два смертні випадки в нас. Я це повинна...

Я дуже раділа, що я в ту бригаду попала. Після сніданку до нашої бригади підходить жінка, ми з видження знали її, Настя. Вона з-під Рівного. І ми знали, що уже кінчається її оце ув'язнення, що вона скоро, може через рік, піде додому. В неї четверо дітей. Вона приходить і каже дівчатам: «Дівчатка, за-

⁷ Інтерв'ю з п. Іриноєю-Орісею Матешук є частиною даного дослідження. (Див.: Таблиці в додатках).

мініяйтеся хтось зі мною місцем, ідіть в мою бригаду, а я хочу листи дати, кинути. У мене знайомий хлопець, вже освобо-
дився, і він працює кондуктором».

Інта — це маленька оселя, прошу пані, малесенька. І там той поїзд, котрий доїжджає, не знаю, два, чи три рази на день він доїздив, то дуже маленький, кілька вагончиків. І там, в тому поїзді кондуктором працював її знайомий хлопець, котрий уже освободився. І вона просить: «Я хочу якось лист своїм кинути». Якась дівчина зголосилася, і вона в нашу бригаду прийшла. Перейшли ми через вахту. То не буду розказувати, бо то всі знають, то перейшли ми, конвой нас прийняв. Так. Ну, і тоді своє сакраментальне: «Крок вправо, крок вліво, конвой приміняє оружжя без попередження». Це все так він говорив. Взятися під руки і кроком марш. Третій день Великодня. Страшна заметіль. Така заметіль, що світа не видно. А ми йдемо, крокуємо, кожний думає про своє. Прийшли ми там, де маємо працювати. Конвой нас тоді ще раз почислив, прийшов бригадир, десятник, котрий дає нам працю. Там є інструменти. Тоді каже: «Дві взяти шнурки і таблички, чотири взяти документи, взяти інструменти». Нас, як приводили на працю, нам визначували, от тут будете працювати. Ставилося от такі стовпики, з такими табличками, де написано: «Стої! Стреляю!» І від одного стовпика до другого шнур ішов. І так наше місце праці обводили шнурком. Нам не вільно було цього шнурка переступити. Це наша границя: життя і смерті. Обвели нас, стоїмо, працюємо, працюємо.

Начальник конвоя був старший. Він пішов ще з одним, грітися до такої будки, їх трьох було. А один з автоматом стоїть. Він з Середньої Азії був. Найгірші були ці з Середньої Азії. З ними ви не домовилися, вони по-російськи не розуміли. А у всіх конвоїв виховували, що вони охороняють страшних людей, то бандити, то найгірший елемент. І їм казали: пам'ятайте, як хто втікне, то вам смерть. То він і боявся. Ті старші вже в це не вірили.

І от ми працюємо, працюємо. Поволі розвидняється, дальше курить страшно. А той конвой стоїть в такім кожусі, і він так повертається, повертається, щоб йому в лице не дмухав

сніг. Він повертається і в тім моменті заїжджає поїзд. Він ще того поїзду не бачить, а ми завмерли. Поїзд зупиняється і на дверях, відкритих дверях стоїть оцей її знайомий, головою кивнув. А вона так глянула і от так під той шнурок зігнулася і так кинула йому. І вона... І він так ногою поступив... І в тій секунді конвой повертається, а вона — за шнурком. А вона впала на коліна: «Конвой, даруй життя». А він зняв автомат і так: «т-р-р-р» по ній поїхав, а вона перевернулася. А люди вискочили з поїзда, як почали кричати: «Бандити, душогубці, паразити!», такими словами російськими. Якийсь мужчина підходить ближче: «Я лікар, дозвольте підійти, дати поміч». А він кричить: «Відійди, а то стріляти буду в тебе». І в тім моменті, як він вистрілив, начальник конвоя і той другий біжать тут. І всім: «Ложись долой, кладіться всі». І ми так всі в сніг. Нас положив у цей сніг. Ми бачимо, то вже червоніє сніг там навколо. І так усі ми лежимо. Страшне. А там в поїзді люди завмерли, дивляться, завмерли, нас оглядають. Дали знати до зони. Приїхав самохід, взяли її на самохід, такий на самохід тягаровий положили її. Розказували, що її живу не довели. Так скінчилося.

— *А Ви знаєте, за що вона була суджена?*

— Так само, як ми. Так за зв'язок з УПА, поміч, знала, не сказала. Були дівчатка, котрі... Одна була дівчина, прийшла до сусідки. «Ой, — каже, — що так багато переш сьогодні?» «Та це хлопцям з лісу перу». За це дістала 10 років. Дала хліба кусочок — 10 років. А ще друге розкажу коротенько. Це вже я була на тому... Той лагерь називали сільськогосподарський.

— *І де він був? Також Інта?*

— Недалеко, 6–8 км. Також Інта. Це все Інта. Це тамтой пересильний, а цей вже був великий нормальний такий лагерь. Там нічогісінько не родило. Абсолютно. Тільки вони сіяли таку рослину, називалася турнепс. Це щось посереднього між бруквою, а калярепою. І вони то давали з листям, і з того зупу варили. І вже, як його виривати, тоді дуже багато людей виводили. Тоді нас ішло 180 людей і багато конвою. Тоді вже і собаки були. Бо якщо нас вели недалеко лісу, вони боялися, що може хтось втече, то собаки такі вишколені були. Нас приве-

ли там, велике-велике поле. І це поле обвели кругом шнурком і тими табличками: «Стої! Стреляю!» І ми собі рвемо той турнепс, норми нема. Жартуємо, сміємося, гриземо цей турнепс. Ну, там, властиво, більше води було, як тої вартости. Але гриземо, гриземо. Раптом: «Пах!», стріли. Конвої дуже часто собі стріляли до птиць там, до якоїсь цілі. А конвоїв багато. Але якийсь крик ми чуємо і біжать дівчата, та й я біжу там. Біжимо ми там, біжимо. Ой, Господи, конвой застрілив. Така була полька з Познання, Ядзя. Мала вона дитинку. І вона працювала, вони називали баня — там, де ми купалися, лазня. Вона видавала мило, от такі манюсенькі кусочечки мила видавала раз на 10 днів — от такі, як тут видають часом в готелях, таке маленьке мило. Але тому, що треба було турнепс зривати скоро, тому всіх тих, котрі працювали в зоні, а їх називали придурками, що вони придурюються, не працюють вони, їх також брали. І та Ядзя йшла. І дівчата розказували, вона ще так журилася, дівчинку вона мала, так журилася, каже: «Щось вона мені так зле виглядає?» І журилася, і каже: «Їй скоро три рочки буде, скоро заберуть ту дитинку звідси». І її конвой застрілив. Що ж показалося? Це поле не було рівне. От так, як оком глянеш — рівна лінія. А це так воно якось ішло на укіс, і така нерівна лінія. Він собі вийшов з ліса, той конвой, глянув: еге, таж вона поза шнурком. Та й витягнув, та й собі стрілив. Кричать дівчата, кричать. А він її ще теплу за ноги перетягнув поза шнурок. Нічого не допомогло, приїхала комісія, кричали усі: «Та дивіться: сліди ще на землі є». Ну не наша правда була, а його була правда.

— Ви згадуєте, що вона була полька. Чи було багато жінок інших національностей?

— Головно були українки. Після українок ішли литовки, естонки, латвійки. Росіянок було дуже мало. Була, наприклад, така Елка Маркман у нас — то була грузинська жидівка. Маркман — то приятель сердечний Берії. І Берія його розстріляв. А маму і дочку посадив. Вона у нас була, вона поетка була, навіть на фотографії от тій, що Орися дала, Елка Маркман є. Вона, вона там є.

— ***А чи були жидівки також?***

— Були жидівки, але дуже мало жидівок було. І жидівки якось так вміли десь вкрутитися.

— ***І за що, властиво, вони були суджені?***

— За окупацію. А ще вони сягали до троцькістів і бухарінців. Ще вони їх вишукували. Це ж були роки троцькістів і бухарінців — 1936-ий, 37-ий, 38-ий чи 39-ий рік, так. А вони ще десь вишукували бо, власне, цей Маркман, то їх десь вишукали.

— ***А Ви згадували також, що були в таборі діти. Можете про це сказати?***

— Так. Були жінки, котрі були в тяжі арештовані, переходили вони слідство. А було часто, що вони в тюрмі родили. І вони попадали з тою дитинкою, і дитинку везли там, де мама призначена. І я була заскочена, як я побачила: відділена зона, і в тій зоні діти. Але ж ті діти вільні є. Тим дітям давали усе⁸.

— ***А то були маленькі діти?***

— Маленькі, тільки до 3 рочків. Як дитинка маленька була, як мама кормила, то вона не йшла за зону працювати на тяжкі роботи. Десь вона там мила в їдальні може начиння, подавала щось. Бо вона кормила щокілька годин. Але вона йшла кормити і йшла від дитини. Вона з дитинкою не була. І три рочки та дитинка була там.

— ***Чи діти були окремо, в окремій таборі, в окремій бараці?***

— В окремій бараці. І там прислуга була вільна. Там був лікар дитячий.

— ***І умовини для дитини не були погані?***

— Вони мали і цитрини, і молоко, і яєчко, вони усе мали. Але я бачила сцену, якої до кінця життя не забуду. Кінчається дитинці три рочки, і ту дитинку відвозять уже. Вони не могли тримати там, в Комі ССР, тому що там розріджене повітря, там дуже тяжкий клімат був. Там вільні оті, що працювали,

⁸ Про долю дітей в ГУЛАґах: А. Applebaum. *Gulag: A History*. New York — London — Toronto — Sydney — Auckland: Doubleday 2003, с. 322–326.

найвище два роки могли бути. Тому що вони починали на серце хорувати. І вони усі, котрі працювали вільні, вони мали подвійні пенсії і подвійні вакації. І тому тих діточок по трьох роках відвозили. Як це виглядало?

Були якраз ми всі в зоні, певно, була неділя... І ми йшли дивитися, як тих дітей будуть забирати. Кожна мама мала право свою власну дитинку винести з того бараку і занести на вахту. Кожна мама старалася якось шапочку, якийсь светерчик, що-небудь тій дитинці дати. І тримала, може, останній раз ту дитинку на руці. І вони несли тих дітей на вахту. А на вахті уже кожную дитинку переймала медсестра вільна з конвоем. До кожної дитинки конвой і норса. Вичитували: така і така дитинка тоді родилася, так називається, такої мами. А мами... деякі, не давали їх, кричали, їм виривали ті діти. Та дитина плакала, та мама кидалася на землю, била ногами і руками. Вона... Страшне. Я це бачила. Кілька дітей, небагато їх везли, може так з 5 тих діточок везли і забирали. І дуже часто матері не знаходили вже тих дітей.

— *Вже потім не віднаходили їх?..*

— Бо як та мама, наприклад, 25 років мала, то Ви собі представте, по 25 роках. Таж та дитина — не ваша дитина! Вона скаже: «Ти не моя мама!»

— *Така доля була тих дітей. А чи там не було старших дітей, старшого віку дітей?*

— Не могло бути, бо діти — це ж не були в'язні. Це ж вільні були діти. Вони не сміли їх тримати там. Вони мусили їх перевести до державного діточого дому — там, де є підсоння відповідне для дитини.

— *Тепер скажіть, будь ласка, як довго Ви там були?*

— Я була до 1956-го. Я повністю всього 6 років була. До 1956-го.

— *А 1953-го, як помер Сталін, чи була якась зміна в обставинах?*

— В 1953-му не було ще відразу зміни. Бо заки це все пройшло... Між іншим, дуже дивно було, як Сталін помер,

то всюди всі шахти гуділи. І конвой сказав: «Кинути лопати, струнко стояти, і з повагою прийняти смерть вождя». Так. Доперва пізніше зачалосся. Доперва десь через рік почала їздити по таборах комісія суддів, розглядати справи.

— *А яка-то була комісія?*

— То була їхня комісія. І то цікаво: деякі з них були ті бувші політичні в'язні. Між іншими, всі ті судді спеціального призначення з Москви, котрі мені дали 10 років, і моїм батькам, їх всіх посадили, усі вони сиділи...

Це вже був 1956 рік, і я, між іншими, завжди думала, яка судьба моїх дітей буде? Що ж я буду робити? Ніколи вони мені не довірять, щоби я працювала вчителькою. Мені треба думати про щось інакше. І вже в п'ятдесят... на початку 1956 року відкривали курси, хто хотів вчитися. І в нашому лагері відкрилися курси кухарів, такі кулінарні і на завідуючих реставрацій, рівночасно і кравецькі. І я записалася. По тій тяжкій роботі я ще вчилася. І я дістала дві книжки трудові, що я професіональна кравчиня і я можу працювати як завідувача якогось ресторану. І в мене тут в характеристиці то написано є. Але про що я зачала говорити?

— *Ми говорили про зміну після смерти Сталіна і про комісію. Що тоді змінилося?*

— Так. І тоді, власне, тоді нам почали вже давати по кілька рублів на місяць. Нам зняли норму.

— *Коли це було?*

— Це вже був кінець 1955 року. Нам тоді зняли номери. Нам тоді почали по кілька рублів давати. Чому по кілька? Бо за мешкання числили. За обмундировання, за одяг числили.

— *Чи від 1955 року Ви вже були трошки вільніші?*

— Ми дальше з конвоєм ходили. Тільки номера не було на плечі. Як два листи ми писали, так дальше писали два листи на рік.

— *А чи Ви мали зв'язок зі своїми дітьми?*

— Цілий рік я нічого сенько не знала. Абсолютно була мовчанка. І вже всі, ціла бригада моя, усі в зоні, усі вже мали відо-

мості. А я одна. І мені такі сни сняться, всі дуже журяться, що я нічого не маю. А де ж я напишу? До кого я напишу? До тої тітки, щоб її ще наразити, що з лагєру з таким номером прийшов лист?!

— А що було з дітьми? Тітка взяла?

— Ні, тітка не могла. Тітчина дочка взяла одного, а дєчки син взяв другого. Їм самим тяжко на селі було, діти пасли корови. Але діти виховалися, як я приїхала, повернулася з лагєрів, я дітей забрала.

— Ми ще до того часу повернемося. Отже, Ви ще були до 1956 року на засланні, так? І як Ви тоді звільнилися?

— І тоді перших почали викликати отих в'язнів, котрі діставали від тої комісії засудження вирок, який зачитували. Не трибуналом судили їх, тільки вони діставали з Москви, так як я дістала. Мене ніхто не судив. В першу чергу тих викликували. Ну, і мене також викликали. Ну, і так: прізвище, як називаєшся, за що суджена?

— Та комісія Вас питала?

— Та комісія. Сидять вони і питають: «За що суджені?» Я кажу: «Я не була суджена, мені тільки заочно зачитали». «За що?» Я кажу: «Я не знаю. Я не знаю, за що. Я не знаю. Мені нічого не доказали». Почали діставати моє діло. «Ворог народу». Я кажу: «Я не знаю, на чому полягає цей «ворог народу». «У вас є хто-небудь з рідні?» Я кажу: «Батько був арештований, я нічого не знаю. Мама арештована, також не знаю. Двоє дітей було, за діти я вже знаю. Один є в Збаражі, один є в Петриках, є в дальшїй рідні». «А чоловік?» Я кажу: «Чоловік в мене в Польщі». «А якщо ми вас звільнимо, ви поїдете в Польщу?» Мені треба подумати. Я кажу: «В мене тепер думка одна.

Два сини: Зєнко й Ігорчик

Якщо ви мене звільните, повернутися до дітей і виховати їх по можливості на добрих громадян, на добрих людей. От така в мене думка». «Ну добре, ми подивимося». За хвилинку прибігає дижурний і каже: «Підеш додому».

— *І Вас звільнили тоді?*

— І мене звільнили.

— *Так що коли Вас звільнили?*

— Мене звільнили в 1956 році в березні,десь при кінці березня.

— *Чи більше звільнили в той час?*

— Так, так. Тоді більше звільняли, так.

— *І як Ви добивалися додому?*

— Так. І тоді, як нас вже більше набралось, тоді нам такі справочки давали. Давали нам білети на харчі. Я дістала 22 карбованці і 56 копійок. Так вичислили. Бо я буду їхати більше, як два тижні, то повинно мені вистачити.

— *І куди Ви тоді поїхали?*

— І я тоді... Але тому, що я після тих курсів уже почала варити, — але це було дуже коротенько — три місяці всього. Був у нас заряд таборовий. Був начальник, заступник начальника, книговоди. Це все вільні люди були, їх було 45 осіб. Їм треба було обіди варити. І після цих курсів мене перевели, щоб я їм варила. То я їм варила. І тому, що я з ними зналася, то вони для мене були такі добрі, що вони мені дали направлення, спрямування на Львів. Бо політичні в'язні, котрі звільнялися, вони могли мешкати тільки на 101 кілометрові від обласних міст, таке було зарядження. А я, на щастя, дістала до Львова. Приїхала я. Ну, перше де ж я поїхала? Дітей шукати. Це перше було.

Приїхала я до Збаража, а там тітка моя і її дочка журяться: то вже йдуть всі з лагерів, а наших немає, де ж то наші? Я входжу. То такого синка лишила, а то такий вже синок. «Я тебе не пізнала, — я кажу. — Зенусю!» А він так почервонів, нічого, так стоїть. Ну, і зараз побіг до сусідки хвалитися, що мама прийшла.

А я поїхала тоді другого шукати. То були Петрики, коло Тернополя. Іду я, іду, під гірочку так іду. А якийсь на такий ве-

ликій черешні хлопчик рве черешні. Я кажу: «Слухай, хлопчику, де тут живуть Шумські?» «От тут, каже, друга хата». Я прийшла там, там, де був мій хлопчик. Вони кинулися: «А де ж Ігорчик, де ж він тут є?» Іде от той хлопчик, що на дереві був.

І як Ігор був тому два роки тут, в Торонті, в мого стрийка, Шкільника Юліяна, то він оповідав. Каже: «Я сидів, — каже, — на дереві. І я бачу, що йде якась жінка. Де ж я знав, що то моя мама? Тоді так ще подумав, де там моя мама?» І так мені Зеньо каже: «Пішов я до сусідки і кажу: «Приїхала мама. Ще молода моя мама і гарна».

Діти мені того не оповідають. А мені брат тепер в Філадельфії оповідав. Каже: «Чи ти знаєш, що Ігор оповідав, як він був у Торонті у стрийця? Він каже: стрийцю, такий я нераз був голодний. Нераз так пару копійочок, каже, дістану. Піду собі булку куплю в Тернополі і йду. І там дивлюся в сусідстві якийсь город, там цибулька. Я так, каже, крадуся і краду собі ту цибульку. І так дивлюся...» Стрийцьо плаче і він плаче. Так. Але виховалися діти, діти в мене скінчили студії вищі, поже-нилися з українками, маю четверо внуків, українці, свідомі.

— *І де вони живуть?*

— У Вроцлаві.

— *Коли Ви до мужа поїхали?*

— Я боялася їхати до мужа. Ми з мужем тринадцять років не бачилися. А муж бачив молодшого хлопчика, як йому три місяці було. Я боялася їхати. Я спочатку поїхала тільки подивитися. А як повернулася, то тоді дітей забрала. Не хотіли діти в Польщу їхати, не хотіли.

— *І то коли було? В котрому році?*

— То в 1957-му було. А між іншим, як я їхала в Польщу, то мені треба було оформити документи. Як я пішла там на відділ міліції, там жінка була. Як вона побачила, що мій паспорт виданий в Комі АССР, що я з лагєру, вона каже: «Жіночко, а чого ж ви не їдете відразу на постійно?» Я кажу: «Я боюся. Я тринадцять років чоловіка не бачила». «Якщо все гаразд, вертайтеся і швиденько їдьте, швиденько їдьте до нього», — так мені сказала.

— А тепер є ще питання, власне, яке піднімала пані Ірина Матешук (Грицина) — питання реабілітації. Чи Ви є реабілітовані?

— Прошу пані, от тепер, взагалі, пані Ірина Вам розказала, що всіх нас винних, невинних, прилучили до УПА, співпраця з УПА. УПА — це болюча для них справа. Ми — це зрадники батьківщини, вони категорично не хочуть нас реабілітувати. Мало того, не зачислюють тих тяжко перепрацьованих років до емеритури, і люди покривджені є. Декотрі інваліди є. Це питання дуже болюче.

Між іншим, моя мама не прийняла польського паспорта. Сказала: «Я собі задержую український». Та ми всі сміялися: «Який це український, мамо?» «Але виданий у Львові. І то український». І моя мама має ще міжнародний паспорт⁹.

Я тепер перед виїздом до Канади, я собі сіла і написала до Горбачова і до прокуратора міста Москви: «Пишу в справі моєї родини. Незаконно задержаних, не суджених, заочно вирок ми дістали, і за загарбане майно. Не мали права загарбати майно, бо було двоє дітей. Домагаюся категорично: мені вказати, написати день, місяць, рік і місце смерти мого батька, повна реабілітація, зняття судимости, повернення нашого майна. Пишу: були корови, було то, то, то, то, то. Прошу повернення мені. І прошу моїй мамі, котра є вашою громадянкою, скінчила тільки і тільки років, проживає там-то і там-то, призначити пенсію».

— Ви ще не отримали відповіді?

— Ні, я допіру, то десь тому місяць як я то писала.

— Повернімся ще до минулого. Ваші діти навчалися в Польщі, правда? Чи вони не були переслідувані як діти в'язнів?

— Як вони приїхали до Польщі, вони нічого не розуміли. Учителька каже: «Я говорю до нього, він мене не розуміє, я його не розумію». Я дуже журилася, щоби мої діти не зало-

⁹ Паспорт Нансена — міжнародний документ, що посвідчував особу власника, і вперше почав видаватися Лігою Націй для біженців без громадянства.

милися психічно. Але якось так вони дуже швидко зловили польську мову, дуже швидко, пішли до ліцею, все в порядку. Але старший, спеціально старший, дуже він великий патріот. І пішов, він скінчив електроніку і був асистентом на автоматичі.

— Але факт, що Ви були ув'язнена, політичний в'язень, це не відбулося в Польщі на житті дітей? От я чула, що, скажім, діти політичних в'язнів не могли студіювати в Україні. Як було в Польщі?

— О, в Польщі — ні, того не було. В Польщі не було. Ні, абсолютно — ні, то не відіграло ролі.

— Так, я розумію. А скажіть, які були відносини там між поляками і українцями? Чи у Вроцлаві є багато українців?

— Дуже багато українців є. І в цей час, коли я приїхала, дуже напружена ситуація була. Але трошки злагіднилося, бо дуже багато поляків-репатріантів приїхало, котрі взагалі не вміли по-польськи говорити. Бо вони були вивезені чи заслані дітьми, вони забули цю мову.

— Вони по-російськи вміли?

— По-російськи тільки говорили. І вже трошки притупилося. Але, між іншим, мій чоловік писав, що він поляк. Я всюди фігурую — українка, а мій чоловік фігурував як поляк. Бо приїхав мій чоловік ще за Берута¹⁰. Страшні часи тоді були.

— Так що він як горожанин польський був, і поляк вже за національністю?

— Але можна бути горожанином польським і бути іншої національності. І так я є, і так моя мама є. Але з часом — то почалося вже за Гомулки¹¹ — трошки легше було. Ну а тепер

¹⁰ Болеслав Берут (Bolesław Bierut (Biernacki)), справжнє прізвище — Бернацький) — діяч Комінтерну у 1930-х роках, співробітник НКВС. З 1944 р. очолював Крайову національну раду Польщі, що мала статус законодавчого органу. У 1947–1952 рр. — президент Польщі, з березня 1954 р. до квітня 1956 р. — перший секретар Польської об'єднаної робітничої партії (ПОРП). Про нього див.: Леонід Зашкільняк, Микола Крикун. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. Львів 2002, с. 529, 534–535, 554 та ін.

¹¹ Владислав Гомулка (Władysław Gomułka) — польський партійний та державний діяч, генеральний секретар ЦК Польської робітничої партії, згодом ПОРП. У 1951–1954 рр. відбув тюремне ув'язнення за критику

зовсім. Тепер вже відбувалося святкування 22 січня незалежності соборної України. Студент, котрий в мене мешкає, виступив з промовою. Синьо-жовті прапори підняли. Уже не то. Вже до мене приходять студенти, просять: «Прошу пані, зробіть нам виставку українського мистецтва». Три виставки я робила. «Скажіть що-небудь про писанки українські». Так що вже контакт оцей зловлений є.

— *Так що Ви фактично не зазнали там дискримінації, тому що Ви українці, переслідування?*

— Знаєте, швагер прислав гроші, ми купили собі хатину. І ми в тій хатині жили близько з поляками, маємо сусідів поляків. Але моя мама ніколи не скаже слова по-польськи, на городі ми по-українськи говоримо. До мене приїжджає дуже багато людей з Києва, зі Львова, то ніхто не говорить по-польськи, тільки по-українськи. І вони знали, що ми українці. Я навіть старалася оцих своїх сусідів... Приїздив хор Полянського молодіжний з Варшави до нашої церкви, співали. Я казала: «Прошу, прийдіть». І вони знають, як є свято, вони нам бажають всього найкращого. Тепер зовсім інакше.

— *А де Ваш муж працює?*

— Вже на пенсії.

— *А ким працював?*

— А він експортівку¹² скінчив; він книговодом був.

— *Так що працював по фаху? Інтелігентну працю мав?*

— По фаху працював, так.

— *А ще, будь ласка, скажіть за свою мамцю. Як мамця, коли вона звільнилася? І де вона була, в яким таборі вона була?*

— Вона в Іркутській області була.

— *Також працювала?*

сталінізму. Про нього див.: Леонід Зашкільняк, Микола Крикун. *Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів*. Львів 2002, с. 549, 571–591.

¹² Експортівка (сленг) — Вища економічна школа міжнародної торгівлі в системі польської освіти тих часів.

— Вона вже старша жінка була. То старші жінки мали другу категорію. Хто був хорий, діставав другу категорію. Між іншими, була... пані Синдякова, їмость, в тому лагері, пані Вергунова, був отець Вергун з Відня, його злапали, так. Візитатором він був. І його жінку також забрали. То пані Вергунова і Синдякова, і мама, то були в одному лагері. І вони не мушили працювати, вони інвалідки були. Але моя мама не могла, вона зголосилася добровільно помагати в кухні для дітей. І вона ходила там, булочки там помагала пекти.

— *Для таких маленьких дітей?*

— Для маленьких, так. І вона каже: «Я сама з'їла. І я ще їмостям принесла».

— *І коли її звільнили? Також в той сам час?*

— Так. В той сам час. Вона пізніше на місяць від мене приїхала до Збаража, так. І між іншим, вона зі мною не поїхала до Польщі. В тої моєї сестри, тіточної, котра забрала наших дітей, вродилися в той час близнятка, діти малесенькі, маленькі. І мама каже: «Ганю, я лишуся і я тобі поможу виховувати тих дівчаток, бо ти наші діти забрала». І моя мама десять років була в їхній родині, а тоді приїхала до нас.

— *Дуже Вам дякую, сердечно дякую за таку цікаву і цінну розповідь.*

МАРІЯ ГОРБАНЬ

Дата інтерв'ю:

Місце інтерв'ю:

Оповідач:

Інтерв'юер:

Присутні особи:

Мова інтерв'ю:

Розшифрування :

Редагування:

22 червня 1995 року

Торонто, Канада

Марія Горбань

Іроїда Винницька

Мирослав Горбань, чоловік оповідачки
українська

Наталя Миско

Марія Горбань, Іроїда Винницька

Марія Горбань, 1990 р.

Марія Горбань, з роду Сенишин, народилася 31 серпня 1919 р. у Дрогобичі в родині садівника. Закінчила «Рідну Школу» в Стрию та гімназію сестер Василянок у Львові. З вдячністю згадує своїх шкільних та гімназійних професорів. Навчання у гімназії уможливила стипендія від митрополита Андрія Шептицького. Шлюб взяла у вересні 1939 р. у львівській церкві св. Миколая під вибухи бомб. Прихід більшовиків до Львова у 1939 р. запам'ятався переляканими виразами облич червоноармійців, непривабливим виглядом цілого війська та масовим ску-

повуванням радянськими офіцерами промислових товарів. Під час першої радянської окупації Галичини оповідачка була звільнена з роботи в державному банку через небажання відвідувати лекції з атеїзму. Розповідає про рятування євреїв під час війни. Масові репресії радянською владою цивільного населення 1939–1941 рр. стали причиною втечі зі Львова разом

з чоловіком напередодні другого приходу Червоної армії. Розповідає про свої поневіряння в Тарнові, Кракові та Бунцляні. Свідчить про виловлювання представниками СРСР та насильницьку репатріяцію осіб, які не хотіли повертатися до Радянського Союзу. Згадує допомогу біженцям з боку українців — громадян США. Розповідає про життя в таборі для переселенців в Ляндеку. 1948 р. переїхала з чоловіком до Торонта. Померла в Торонті 2005 р.

— *Пані Горбань, будь ласка, для нашої документації, можете назвати своє ім'я, прізвище, дівоче прізвище, дату і місце народження?*

— Я — Марія Горбань, дівоче прізвище Сенишин. Я родилася в Дрогобичі 31 серпня 1919 року.

— *Чи можете щось сказати про свою родину, походження роду, як далеко Ви знаєте про своїх предків — дідів, прадідів?*

— Далеко я не знаю. Я тільки знаю, що мій батько походив з села Татаринів, і оповідали, що, мабуть, там залишилися татари з того часу¹. Отже, в мене, мабуть, є і татарська кров.

— *Батько Сенишин. А мама?*

— А мама з дому Рабій. Прізвище досить знане, то була така священника родина велика зі Самбора. І багато людей з тієї родини емігрувало. І тепер я на Україні практично нікого не маю.

— *А про дідів, прадідів щось знаєте?*

— Знаю, що мій дід по мамі був в австрійській поліції. Знаю, що мій дід по батькові був господарем саме в тому селі Татаринів.

Нас було четверо вдома: трьох братів і я, молодша дівчинка. Мій наймолодший брат був на одинадцять років старший від мене, він називався Лев, був тут, в Торонті, і в Торонті помер, журналіст за фахом.

Найстарший брат, Володимир, був при усусусах², попав в польський полон, і в 1919 році мама поїхала до табору полонених коло Перемишля і привезла його з тифом. І за два дні після того в другій кімнаті мене родила.

Другий брат, молодший, також був в усусусах. Він попав в Польщу, і фактично з ним ми мали мало спілкування. А наймолодший брат, Лев, помер в Торонті на 48-му році життя. Я залишилася сама.

¹ Тобто, з часу татарських нападів.

² Українські Січові Стрільці (див. с. 14, прим. 5).

В мого чоловіка не було зовсім родини, тобто братів чи сестер. І його батьки теж не живуть. Ми мали з ними контакт до часу, поки вони жили.

— *Ви родилися в Дрогобичі. І чим займалися Ваші батьки?*

— Мій батько працював у садівництві за Австрії і опісля, під час війни, пішов до австрійської армії. Він був на італійському фронті, там набув собі якоїсь недуги у нозі. Як вернувся додому, вже була Польща. В 1919 році його примушували змінити віровизнання на римо-католицьке, чого батько абсолютно не хотів. І так якось вийшло, що ця проблема з ногою була підставою для нормальної його емеритури. Так що він не потребував міняти віровизнання, а дали йому право на емеритуру за роки праці в Австрії.

— *Яку освіту мав Ваш батько?*

— Мій батько родився 1872 р. Яка була обов'язкова система шкільництва в Австрії у ті часи, я не знаю, але знаю, що батько закінчив дяківську школу при Перемишльському Єпископаті. Мав непересічний голос, тенор. Його здібності виявилися в музиці. І коли пішов на емеритуру у віці 52 роки, повернувся до дяківства, до організування церковних хорів. Справді по тій лінії почав нову успішну кар'єру.

Коли прийшов час мені йти до гімназії, мої батьки переїхали до Львова, і я вступила до гімназії Сестер Василіянок.

І ще один дуже цікавий момент я хочу сказати, що мій найстарший брат, той, який був в усусусах і приїхав з тифом до хати — по закінченні гімназії, мав поступити на університет. Це, мабуть, було вже в 1921 році. Були проблеми з польськими університетами й українськими студентами і т. д., то він виїхав на студії до Данціґу³. В Данціґу він був до 1928 року, там зробив диплом машинового інженера. Не хотів служити в польській армії, і поляки відібрали йому право горожанства через те, що він не з'явився до побору до армії. Він дістав горожанство вільного міста Данціґу. В 1928 році, як почалася перша п'ятилетка, Сталін набирал німецьких інженерів для розбудови індустрії в Радянському Союзі. Мій брат виїхав

³ Нині місто Гданськ на півночі Польщі.

тоді на перший контракт в групі тих німецьких інженерів на три роки. І цікаво, власне, що кожного місяця від нього приходили листи.

— *Де він був?*

— Він був у Ленінграді, і він був у Дніпропетровську, він... Ви знаєте, я була молода і не цікавилася, з якої місцевости, але як він відновив другий контракт на три роки, і тоді як ми вже знали про недостатки в Україні, я дуже добре пригадую, як брат писав: «У нас всього під dostatkom. Відчувається брак м'яса, молока, городини і хліба». І якби числити, «чого брак відчувається» — то нічого не було. А перша фраза була: «у нас все є». Після листа з 1933 року більше ми не мали ніякої вістки.

— *А звідки той останній лист прийшов?*

— Я знаю, що листи приходили з Криму, куди він їздив на вакації. Він мав адвоката в Данцігу, і дуже часто приходили листи через бюро адвоката. Тому що він батькові помагав фінансово, то контакт був через адвоката. Після того, роки-роки-роки пізніше, ми довідалися, що його зліквідували з родиною, а він там, в Союзі, був з жінкою і дитиною, Івасиком...

— *А жінка його була звідки?*

— Жінка, може, була німка, може, була полька. В кожному разі він одружився в Данцігу. І ми довідалися, що він і група інших німецьких інженерів, як кінчався другий термін, були оскаржені в шпіонажі. Відбувся суд. І він, Володимир Сенишин, ми його кликали Дзюньо... Ми довідалися, я вже не пам'ятаю, як ми довідалися, але в родині про це часто згадувалося, що на тому суді після оскарження він кинув попільничку в голову прокурору. Як прийшли большевики, мої батьки робили великі старання, щоб довідатися що-небудь про нього. Абсолютно не було можливо.

— *Та група інженерів — то була знана група?*

— То була німецька група. Його тільки прізвище могло зрадити. Він був громадянином вільного міста Данціга, він був у групі інженерів.

— *А як з його жінкою, дитиною?*

— Отже, його мали знищити, знищити мали цілу родину. Але ми абсолютно не дістали жодної інформації про це.

— *Цікаво. Чи тепер можемо повернутися до Дрогобича, до Вашого рідного міста?*

— Я була дуже маленька, може, мала три-чотири роки, коли ми виїхали. В той самий час мої батьки мали хату у Станіславові, бо зі Станіславова батько був перенесений до Дрогобича. І тоді, як батько пішов на емеритуру, то першим нашим осідком був Стрий. Там я почала ходити до школи і аж потому до гімназії у Львові.

— *Прошу, розкажіть про своє дитинство, про Ваші відносини в родині. Як виглядало життя тоді? Що цікавого Ви собі пригадуєте?*

— Ви знаєте, у нас в родині не було матеріальних браків, але і багаті ми не були. В Стрию я ходила до «Рідної Школи». Тут, в Торонті, є сьогодні пані Левицька Іванка, а її чоловіка рідна сестра була директором «Рідної Школи» в Стрию. І в той самий час вона була учителькою «Рідної Школи», і вона спеціально вчила нас історії. Ця учителька мені настільки лишилася в пам'яті, що я можу сьогодні описати її суконки, її черевики, її одяг.

— *А чому?*

— Я не можу сказати, як було для інших, бо ми були дітьми ще, одинадцять-дванадцять років, ми в той час ще не аналізували справ з повним життєвим досвідом. Але історію України вона так нас вчила, що ми плакали на годинах. Ми уболівали долею українського народу якраз на тих годинах історії. Уявіть собі, скільки часу пройшло, а я так докладно пам'ятаю, наскільки вона відбилася на моїй вдачі, на моїх поняттях, на моєму знанні тих речей. Це навчання історії в народній школі я навіть нині з дуже великою радістю згадую й аналізую. Дуже старанне виховання наше було.

Якраз почалося пластування: я була на двох сходинах новацьких, і ми відбували ті сходини на подвір'ю «Рідної Школи». Матеріал будівельний там був зложений, і то нам було за крісла, ми сиділи на тому.

Потому розв'язали «Пласт». «Пласт» в 1930 році розв'язали, але мені не вдалося туди ввійти як в організаційну структуру. Я вже включилася в поміч «Пласту» в Торонті. Отже, в тринадцять-чотирнадцять років я виїхала до Львова, і з того часу я вже є дитина великого міста.

— ***А чому Ви виїхали?***

— Батьки перенеслися просто через мене, бо в Стрию не було української дівочої гімназії, а тільки семінарія, гімназії не було. Була приватна школа польська, і тато пішов на вивідівку: учителька польської мови, така пані Давидович, сказала, що в неї є страшна маса русицизму.

— ***Тобто в Вас?***

— Так. Як мій тато почув, що їй не подобається, що в мене є «русицизм», то сказав до Левка, мого брата: «Їдь, довідайся, як там у Василянок є. Ми їдемо на другий рік до Львова».

— ***Так що Ви переїхали до Львова в котрому році?***

— В 1934 році. Значить в 1934–1935 роках я вже була в гімназії. Директором був тоді Василь Щурат, а потому о. Лициняк. Я здавала матуру в 1937 році.

— ***Прошу описати той час у гімназії. Як виглядало життя?***

— Сама гімназія була у Львові на вулиці Ломоносова, раніше була Длугоша⁴, тепер там є англійська школа, бо викладава мова є англійська.

— ***Чи то була гімназія Василянок?***

— Так, і був ще семінар. Ну, у нас була, напевно, Ви чули, мати Северина⁵? Це була вихрестка, яка вступила до сестер Василянок...

— ***Тобто жидівка?***

⁴ Тепер вулиця Кирила і Методія.

⁵ Мати Северина Парилле — монахиня-василянка, походила з єврейської родини. Створила у гімназії сестер Василянок шкільний музей українських народних вишивок, з якими 1932 року поїхала до США (Нью-Йорк, Вашингтон, Філадельфія), де виголошувала реферати українською та англійською мовами про українське народне мистецтво та побут. Див. про матір Северину: *Пропам'ятна книга гімназії сестер Василянок у Львові* [=Український Архів, 22]. Нью Йорк — Париж — Сідней — Торонто 1980, с. 56, 71, 77.

— Жидівка, вихрестка, вступила до Василянського чину, і вона надзвичайно зацікавилася мистецтвом народу, до тої міри, що створила у Львові музей. У нас в гімназії був музей, і на якісь такі імпрези, де треба було народний одяг, то все вона нам давала. Вона в 1932 році була зі своїм музеєм, якщо я не помиляюся, на Північноамериканському континенті, була в Америці і була в Канаді.

— *А цікаво, яка доля зустріла її з приходом німців?*

— Ні, вона не потерпіла. Я не знаю, коли вона померла, але вона була страшно сильна людина. Вона мала колосальні вимоги до нас, і все нам на примір давала англійців: «Без сентиментів: розум, вчіться розуму».

— *Чи вона колись говорила про своє жидівське походження?*

— Ніколи. Абсолютно ніколи. Її дівоче прізвище було Парилле. А сталося так, що в тому селі, де її батько мав корчму чи крамничку, то священник мав доньку в її віці. І вона дуже багато перебувала на приходстві і так собі полюбила.

Ще одна учителька була, яка дуже маркантно відбилася на нас, дівчатах — Дашкевич Олена (Степанівна), то був вояк в класі. Вона вчила історію і географію. Українського матеріалу можна було від неї багато навчитися, але вона була вояк. В неї не було підходу, значить, дивлячись взад, м'якості в неї не було, абсолютно.

Була ще одна вчителька, називалася Кандякова, вона пізніше вийшла заміж за Василя Лева, нашого відомого україніста, то вона вже була мама. Вона вчила математику і фізику, але хто хотів, зі своїми проблемами до неї міг піти. То була фактична учителька-виховниця. Ми мали по п'ятнадцять–шістнадцять–сімнадцять років. То вже не були діти. То вже були дівчата в тому віці, коли вже формувалися характери, і життя вже приносило всякі пригоди, негоди, приємності, неприємності.

Ще одною була вчителька пані Витанович Дарія. Вона природу вчила. Ну, і вона наша сеньйорка пластова. Я ще була з нею на пластовому таборі в Скалистих горах⁶ в 1968 році.

⁶ Мова йде про Скелясті гори в Канаді.

Вона природу вчила, дуже приємна була, але... Але не була такою, яка би маркантно відбивалася в виховній системі цілого покоління. Добра учителька, добре вчила свій предмет. Але так, як скажім, мати Северина, чи так, як Степанівна, хоч дівчата за нею не пропадали, але її страшно шанували, то, знаєте, був наш вояк.

Був такий професор Матвій-Мельник. Він був письменник. У нас він провадив хор.

Потому Дмитро Котко провадив хор у нашій гімназії, якраз з Рисею Голод ми разом співали в тому хорі. І тоді, вже в п'ятій класі, пізналися на мені як на молодій дівчині, яка має вокальний талант — і Ви знаєте хто? Пані Ірина з дому Селезінка-Чумак. То є нашого Ігора Чумака мама. Вона мене «відкрила». Я стала солісткою того року, і в шостій класі гімназії я дістала стипендію в Вищу школу музичну у Львові від митрополита Шептицького. Такий закон був, що я приходила кожного місяця, брала оплату, щоб занести до Інституту. На мене все в отця секретаря чекала або помаранча, або шоколяда, і все обов'язково зі мною говорив, бодай п'ять хвилин, але говорив.

— *Хто говорив?*

— Той священник. Той секретар, який передавав мені гроші, що я мала занести до Інституту, і який давав мені шоколяду. А раз в році, після того як прийшли свідоцтва, я мусіла йти з тим свідоцтвом до палати митрополита Андрея, я мала побачення... Ви зауважили, як мені голос дригнув. Я пригадую побут у того Велетня. То є незабутні речі. Так що вибачте, що я трошечки підплакую, але... Так у нас було. Уявіть собі, що людина того масштабу мала час і потребу доконтролювати ту дитину, якою він опікується, чи вона варта того, чи не варта. То незабутні часи.

— *Можете описати, як виглядала візита в митрополита Андрея?*

— Я пригадую, що я ішла через величезну кімнату — там, де сидів митрополит. Він вже тоді був спаралізований і сидів так, що права рука спочивала на оперті фотеля. Я іду, а мені ноги дрижать... Він каже: «Марусю, ходи, ходи...» Я клякну-

ла, поцілувала руку, а мені сльоза покотилася на ту праву руку митрополита. Лівою рукою він мене погладив по голові. Я подала свідоцтво. Він його докладно розглянув, тоді мене поблагословив, і я пішла.

— ***А хто тут в Торонті є, що ходив разом з Вами до Василіянок?***

— Є, є Рися Голод, Марія Сахрин є... То були старші товаришки. Нас тут є 28 «василіянок». Але тут є ще старші за мене і молодші за мене.

— ***Як виглядало товариське життя між дівчатами?***

— Був драматичний гурток, Марійська дружина, яку провадив отець Назарко. Нас виховували, я би сказала, в дуже модерний спосіб. Ми були уже абсолютно дівчата двадцятого століття. Від нас вимагали певних норм, але ми мали забави з мужеськими гімназіями і студентами. Так що нас не сепарували, не приготівляли на монахинь. Нас вчили жити у відповідній формі й пристосовуватися до життя даного часу.

— ***Коли Ви здали матуру?***

— Травень 1937 року.

— ***Щось можете ще про матуру сказати?***

— Можу. Нам відібрали право прилюдности. Два роки перед моєю матурою.

— ***Хто, польський уряд?***

— Так. З тої причини, що ми збойкотували одинадцятого листопада, і потому третього мая: державні свята польські.

— ***А як Ви їх збойкотували?***

— Попросту не прийшли.

— ***Чи то було узгоджено з учителями?***

— Ні. Не можна було учителів до того брати. То було між нами. Так сталося. Нам відібрали право прилюдности. Ми потерпіли: всі мусіли писати всі іспити і все здавати. Предсідником матуральної комісії не дозволили бути директорів школи, тільки назначили незнаного куратора шкільного — професора-поляка. То прошу собі уявити, що нас було двадцять

одна, я була в гуманістичному типі, а ще був клясичний. Нас було двадцять одна, одна не була допущена до матури — значить перервала восьму клясу, а здало нас дванадцять. Так було.

— **То було рішення голови комісії?**

— Голови комісії, так. Я була одною із дванадцяти. Велика несподіванка. Як я прийшла по матурі додому, то запитали: «Марусю, чи ти здала матуру?» «Так. Але я не вірю. Чи насправду?» То була несподіванка в такій ситуації. То був один момент мого неспіху. Знаєте, бо я вже тоді була по слові⁷ зі своїм чоловіком, що там сидить. Він був студентом права.

— **А чому неспіху?**

— Бо через нього я не пішла на даліші студії.

— **А коли Ви одружилися?**

— Ми мали одружитися 21 вересня 1939 року. Мої уродини, двадцять років, були 31 серпня. А першого вересня вибухла війна.

— **І як Вас застала війна?**

— Мене застала війна у Львові. Ви знаєте, то було дуже ненадійне, для мене ненадійне. Погolosки йшли різні. Люди говорили, що війна буде, але до мене то не доходило. Я була зайнята зовсім чимсь іншим.

— **А чи були у Вас зв'язки з ОУН в той час?**

— Ні. У нас в гімназії була клітина ОУН. Але я була індивідуалістка. Ті дівчата, які були в ОУН, то були певні характерні черти тих дівчат, що я навіть не хотіла туди йти: то були дівчата на два чи три роки старші, це був провідницький елемент, треба було послуху, я розумілася на тому. Мені просто не відповідала та система.

— **Так що 1939 рік. Вибух війни, і Ви шисте виправу?**

— Бо я 21 вересня виходжу заміж. Мого чоловіка батьки мали на передмісті Львова свою хату, і то вже було рішено, що підемо жити до тої хати. Але справа зайшла так, ну що зі со-

⁷ Заручена.

бою робити? Мої батьки мешкали в будинку близько терену церкви святого Миколая, під самим Високим Замком. І над нами, над головою були приміщені польські протилетунські стрільна. І рішення так запало, що ми поженимося якнайскорше і я перенесуся туди, на передмістя, бо мій чоловік не хотів, щоб я була в тій небезпечній ситуації. Тому ми поженилися п'ятого вересня. Тепер вже буде 56 років.

— ***Якраз в саму війну?***

— У війну. Ми пішли до церкви брати шлюб; отець Лончина нас вінчав. Замкнули двері до церкви. Якраз налет був. Був мій рідний брат Левко свідком. Так бомби гатили на Підзамче, на станцію залізничну. Як йому дав священник на голову Євангеліє тримати, то прочитав і не здіймав того Євангелія до кінця, поки не скінчився шлюб, вся церемонія.

— ***А хто був присутній на шлюбі?***

— Знаєте, хто був на шлюбі? Мого чоловіка батьки, мої батьки, мій брат, Юліян Ломога — це був бізнесмен-підприємець перед війною у Львові, який займався імпортом машин бюрових із Німеччини; його брат Роман є в Торонті. Він добіг до церкви, заки зачали стріляти.

— ***Чи він випадково був?***

— Ні. Він мав бути на шлюбі, бо мій чоловік, хоч студіював право, був у його, Ломаги, фірмі чужомовним кореспондентом, бо він дуже добре знав німецьку мову.

— ***А весільна гостина була?***

— Так. Значить, мама мого чоловіка... — там був город, городина і т. д. — тримала кури. Отже, нічого в той день не можна було купити, то мама зарізала курку, і ми мали росіл з курки на прийняття.

— ***І тоді як Ваше життя даліше зложилося?***

— Будинок, хата батьків мого чоловіка, був солідний мурований будинок на передмісті Львова.

— ***Сьогодні де це є?***

— Продовження Жовківської.

З міста прийшла братова з двомісячним немовлятком. Сусіди приходили, бо як стрілянина була, то був сильніший будинок. Отже, так виглядало моє життя по шлюбі до того моменту, поки не прийшли большевики. А большевики прийшли до Львова 20–21 вересня.

— *І як Ви пригадуєте прихід большевиків?*

— Перед самою війною я працювала вже рік... Ви знаєте 1930-ті роки, то є економічна криза в цілому світі, не тільки на Україні. Але мені вдалося, я дістала працю у фірмі взуття — то віденська фірма мала філію у Львові. І уявіть собі, який то магазин був, що там було двадцять вісім продавців черевиків. Я працювала там ще за Польщі. Знаєте, та вулиця, що йде від театру до Академічної, до Міцкевича? Отже, там той sklep був.

Ми чуємо «бум-бум-бум», між іншим вони, німці, бомбили залізничний двірець на Городецькій, там на горі. І від першої бомби, яка впала, загинула товаришка моя з гімназії. Там був Маслосоюзу sklep. І вона вийшла на хідник, там впала бомба, її вбило.

— *Як вона називалася?*

— Шипайло, ім'я я забула. Вона приїхала з Коломиї до школи.

Отже, перша річ, ми почули декілька пострілів, їх багато не було, і в одному моменті їдуть вози якісь. Знаєте, льори називали їх, такі площадки, і на них ранені люди. Воно було аномальне до тих часів, щось таке небачене для молодих людей: старші знали, вони переходили війни. Ви бачите з площадки рука висить: як це так? Дуже було...

— *Хто це був?*

— Бомби. Ви знаєте, німці кинули перші бомби.

— *То були мешканці Львова?*

— Так. Так. То в декількох місцях попадали бомби. І там були ранені люди. І якраз тих ранених везли до шпиталю. То було дуже прикре. Я не пригадую в тій хвилині, чи були крамниці відкриті і взагалі, як виглядало життя.

— *Але Ви працювали в тій крамниці взуття?*

— Я працювала в той час. Я вела відділ направи панчіх з чистого шовку. То спеціальні машини до того були. І я вела той відділ. І я фактично не пригадую, як виглядало життя тих три тижні, чи ми приходили на роботу, чи ні. Мабуть, я не ходила, бо ми були уже у чоловіка в хаті.

Але як прийшли більшовики, зразу прийшов наказ: кожний вертається на своє місце праці. Як бракувало матеріялу, і всього до вжитку громадянина в Радянському Союзі, то Ви знаєте. Уявіть собі, що приходить та армія і ті люди, і політичні керівники, і т. д., приходять до Львова. Вони були більше застрашені, як ми. Військо виглядало страшенно: непоголені, з тими шпічастими шапками, ті вояки застрашені, бо вони думали, що на них будуть кидати якісь бомби. На всякий випадок був заклик, щоб люди верталися до своєї праці. І я, очевидно, йду до своєї праці. Приходить, я не можу сказати якої ранги, офіцер. Ви уявіть собі, що я є єдина, що може з ним говорити. Бо переважно були жида і поляки. Абсолютно я була одна українка і я можу з ним говорити. Отже, що-небудь він хотів переказати, то все йшло через мене.

— *А він якою мовою говорив?*

— Він, мабуть, починав по-російськи. Я сказала, що я говорю по-українськи. Я не пригадую в тій хвилині, чи то була ламана, чи добра українська мова, чи російська мова, але у всякому випадку ми дуже добре порозумілися. Були такі штори, що спускалися для охоронення скла. Він сказав то все замкнути, магазин замкнув, опечатав і каже до мене: «Завтра в десятій годині аби Ви тут були. Всі люди розходяться і їм дадуть знати, а ви маєте бути завтра о десятій годині».

— *Тільки Ви?*

— Тільки я. Тоді я, я боялася. Була така молода — я не пам'ятаю, чи вона була полька, чи жидівка — дуже приємна, товариська людина, і я її прошу: «Дунка, прийди, прошу тебе, завтра сюди в десятій годині, бо я не хочу бути сама, я боюся». «Так є». Вона приходить в десятій. Він приходить в десятій годині і каже до мене: «Марія Василівна, — він мене називає, — будьте добрі, провадьте мене по місту, провадьте мене по крамницях, де би я щось міг купити». Зважте, що то вже

приходить близько 28 вересня, то до війни всі крамниці були заладовані осіннім і зимовим товаром, але люди знали що є, і то все поховали. Ну, де я його попроваджу? Іду вулицею Легіонів⁸. На поверсі була фабрика дощовиків. Ми прийшли там, і він відразу взяв щось вісім чи десять тих плащів. Знаєте, то офіцер, мундур... бояться.

— *Чи він платив?*

— Він платив. «Де Ви можете ще мене запровадити?» Я не пригадую, по яких крамницях ми ще там ходили, але на Коперніка, 4 наш Стасьо Думин мав крамницю — прекрасні елегантні речі. Я собі думаю, що може ще щось має в ній, бо все було замкнене і нічого не було. А Думин мене дуже добре знав. І я кажу: «Пане Думин, той офіцер є наставлений на нашу „Дельку”⁹, але в нього є бажання купити якісь товари». Він зразу зорієнтувався, що то є смішна ситуація. І каже офіцер до мене: «Вибирай собі, що хочеш, я заплачу». Я кажу: «Дякую, але мені нічого не треба». Він дивиться на мене: що то значить, що нічого не треба? Я кажу: «Ні, нічого мені не треба». А Думин тоді каже: «Я фактично нічого не маю. Усе що мені лишилося, то літні підштанці мужеські». І виносить — знаєте така сітка, гарно вшиті — тут пояс, а то щоби було свобідніше. А Думин каже: «Але тепер, то не сезон на те». А він каже: «Я візьму. Скільки маєш того?» — питаю Думина. «Сімнадцять пар». Я пам'ятаю до нині цю розмову. «Я всіх сімнадцять забираю». Запакував йому Думин ті підштанці. «Ну, куди ж ідем?» То він тоді каже: «Я вас візьму на обід». І ми йдемо на обід. Він нас провадить до «Жоржа». То «Інтурист» теперішній.

— *Тепер знову «Жорж», знаєте?*

— Знову «Жорж»? Але, очевидна річ, то було 50 років тому і фізично будинок був в інакшій формі. Ми прийшли і, очевидно, офіцер совітський, і нам дали добре місце. А я пам'ятаю як нині, я мала бронзовий капелюх, бо то осінь. Три кусочки з червоної шкіри прикрашували капелюх спере-

⁸ Тепер проспект Свободи, непарні числа будинків.

⁹ Відома віденська фірма, що виробляла якісне, дороге взуття.

ду. І ми сіли, а сусідка каже до другої: «Бачиш, то вона жінка капітана», — знаєте. Бо капітани носили три зірки, і вона думала тому, що я маю три червоні стяжки, що вони мали якесь значення військове. Знаєте, були страшно смішні ситуації. Люди були цілком дезорієнтовані, ніхто не знав, що буде.

Як ми вже сіли до столу, я вже не пам'ятаю, що ми їли, але розмова йде, і я його, офіцера, питаю: «Якщо крамницю закриєте, то коли будуть її відкривати?» «Ну, я не знаю». Я йому кажу: «Знаєте, мені потрібна праця». Він каже: «Добре». Дав мені адресу, де я маю піти до якої, як вони називали, контори, щоби дістати працю. Картку він мені дав, підписався і каже: «Прийдіть там і дайте ту картку». Так я і зробила. Уявіть собі, де мене призначили. Призначають мене до Польського державного банку на ліквідацію державного банку. Польського не буде, а буде совітський банк. Але той банк треба зліквідувати. Цей вже починає працювати для своїх інституцій і т. д., а той треба зліквідувати. Отже є гроші, потому є люди, які виїздили, мали право виїзду до Польщі, вони там мали всі гроші і своє золото. Все вони складали в банку. Як вони переїдуть на сторону Генерального Губернаторства до Кракова чи де, то їм будуть віддавати, але самі не мали права того перевозити. Чи то потім віддали тим людям, того я не знаю.

— *І де той банк був?*

— Той банк був від вулиці Міцкевича, від Собору святого Юра як Ви йшли в долину, там була така площа, дуже недалеко від городу, від парку, і не дуже далеко від університету.

То був на два чи на три поверхи будинок, вікна зі штабами залізними, бо то банк. Я мала те, що я знала кирилицю і те, що я знала мову і те, що я знала книговодство, — то страшно багато мені допомогло, тому мене післали, може, і до банку, а окрім того мене дуже вчасно перекинули до Госбанку¹⁰. То тільки єдиний банк був. І там мене дали до відділу транспортів грошей. Отже, з Києва чи звідки там приходили гроші на Львівську область, Західну Україну, і від нас розвозилися, тоді

¹⁰ Державного банку (з рос.).

рублі, навкруги по цілій сітці. І я стаю секретарем «по перевозке ценностей»¹¹. Тільки тому, що я знаю кирилицю.

— *А чому, ті інші не знали?*

— Ну, ні. То тільки українці знали, жиди не знали, поляки не знали.

— *А залишили тих самих працівників?*

— Но, бачите, мене звідтам перенесли. Лише два-три місяці було цілковито тої ліквідації, але вже в той час Госбанк починав працювати.

— *Хто там були працівники?*

— Дуже багато присланих людей, і я зустріла кілька осіб українців, яких я знала в тому часі, але все те зводилось до книговодства і передачі грошей, а мови російської знати не треба. Але кореспонденція йде і т. д., ну, то я з начальником мого відділу, який називався...

— *Чи він був місцевий?*

— Ні, з Орлова, москаль був. Забула прізвище. Надзвичайна людина була, ну, просто надзвичайна людина. Він був віком, може, сорок років, а може трохи більше, але менше-більше так. Отже, я йому кажу: «Я російської мови не знаю, я знаю українську мову». «Марія Василівна, ти напиши усе по-українськи».

— *Як виглядала Ваша праця?*

— У нас при дверях назовні стояв енкаведист — чи воїн, чи хто там, він був з револьвером. Отже, ніхто до нашого будинку не міг увійти. Як була так звана путівка, що було призначення для вивезення грошей до якоїсь іншої місцевості, директор банку мусів то підписати. Я в себе на бюрку печатку-пльомбу давала, вояк зі мною ішов з тою течкою до дверей до директора, там лишався. В директора розривалося пльомбу, він підписував той документ, знов пльомбу накладалося і знову я з ним ішла до свого бюро. Широков — він називався, Широков. Просили, щоби для безпеки не вийшло наверх що-небудь, куди йдуть гроші. Як мені треба було поїхати

¹¹ З перевезення цінностей (рос.).

щось полагодити, то мені не вільно було йти, а стояло авто, призначене для нашого департаменту, і туди він мене завіз, я полагодила там що — я вже не пам'ятаю — і з ним я вертала-ся. То відбувалося під час денної праці. Бо ввечір, то вже не виїздили.

— *І як довго Ви там працювали?*

— До того прийдем... Ви знаєте, я вже тоді, між іншим, схопила мову, я надзвичайно російську мову знала. То було так, що, скажім, большевики були рік у нас і так на їхню моду закручувалося волосся. І я йду до крамниці, щось мушу купити. І йде воєнний попри цілу ту чергу жінок, а він перший іде. То я виступила з ряду і кажу: «Куди ви йдете? То вам не стидно, ви воєнний і маєте все, що вам треба, а тут жінки стоять», — по-російськи говорила. І він каже: «Откуда вы?»¹². Я кажу: «Я здешняя»¹³. Розумієте, «я тутешня», він не міг пізнати по мому голосі, що я місцева.

За кілька місяців, добрих кілька місяців, ми дістаємо заступника начальника, Гольдгубер називався. Такий коротконогий, в тій формі своїй, заслинений все, дуже непривітна людина, так би сказати, фізично. Дуже мені на руку йде. Дуже гарно зі мною поводить-ся і каже до мене одного дня... Ага, і він проводить лекції безбожництва.

— *Де?*

— В банку. Отже, в сьомій годині рано ми мали бути в банку, уявіть собі — зима, бо є лекції безбожництва. Атеїзму. І хто провадить? Мій товариш Гольдгубер. Одного дня він каже до мене: «Марія Василівна, чи знаєте, де можна дістати свічки». Я кажу: «Не знаю. Якось не цікавилася. Але на що вам треба свічок?» «Ви знаєте. То є таке, але в мене є діти, щоб я мав в п'ятницю на Шабас засвітити». Я кажу: «Я буду питати може я...».

А тепер я Вам розповім про розмову, яку я мала з директором банку, яка довела до «блискавичного» звільнення мене з праці в банку.

¹² Звідки ви? (рос.).

¹³ Я місцева (рос.).

Як уже раніше я згадувала — усі транспорти грошей у західних областях до поодиноких центрів виходили зі Львова. Я згадувала про рутину оформлення документів і документ пересилки, заплъомбований в моїй кімнаті. До підпису директора банку мене супроводив вояк. До кімнати директора я входила сама. Здіймала плъомбу, директор підписав, накладали плъомбу і знову та сама рутинна: з вояком від дверей директора до моєї кімнати.

Того дня, як мене звільнили з праці в банку, зайшла наступна розмова:

Директор: «Марія Василівна, Ви не берете участі в лекціях про атеїзм». Я: «Так». Директор: «Чому?» Я: «Мене виховали в релігійному християнському дусі. За тих кілька місяців радянської влади я не могла змінити релігійних поглядів. Якщо б я сказала, що не вірю в Бога, ви не повірили б; скажете: „Бреше“. Тоді яка ваша думка про мене?» Директор: «Я вас розумію. Але чому вам не піти послухати іншої думки. Дізнатися чогось нового, може змінили б думку». Я: «Товариш директор! Хто має мене перевчати, що немає Бога? Гольдгубер (він читав лекції)? Той Гольдгубер, що питав мене, де можна дістати свічки на Шабас — світити в п'ятницю ввечір, навчити дітей традиції?»

Розмова скінчилася. Я взяла заплъомбовану папку і пішла до своєї кімнати і там роботу я робила. Приходить Широков, мій начальник. І той начальник кличе мене до себе, каже: «Дитино, що ви зробили? Чи Ви ще не розумієте, що тут все є на брехні? Ідіть до Власова, — а Власов був начальник персональних справ, — він уже має для Вас усі документи і ви дістанете ті документи від нього на звільнення, ви щезайте, щоб вас ніхто не бачив тут, на тому терені».

А я ще хочу сказати, наскільки був Широков добра людиною. Як мені треба було ввечері працювати, то він брав мене до ресторану, який був виключно для тих великих шишок з банку, і я на вечерю там їла курку. Уявіть собі, в той час, де нічого не було. Але одного разу він, Широков, каже мені: «Марія Василівна, ви ще до хати не йдіть, я вам скажу, коли вам іти до хати». Вечір. А Ви знаєте, що нас працювало приблизно

500 осіб в тому будинку. То як приходила та година, що кінчалася урядування, то як потік люди йшли. Я собі думаю: «Що він від мене хоче?» Вже як успокоїлося, нікого нема, він каже: «Ідіть на долину. Ви знаєте, котра наша машина, вона вас завезе додому». Іду я надолину. Є наша машина. А на машині з фронту прив'язана ялинка, ну а шофер мене знає і каже: «Ви мені скажіть, куди їхати». Я заїхала додому, до хати ялинку виладували, шофер сів і поїхав. Я приходжу на другий день до бюро і кажу: «Як то так?» А він каже: «Я знаю, що у вас Різдво буде». Уявіть собі. Уявіть собі, яка то була людина.

Ну, в кожному разі я пішла до Власова дістала ті документи, що я звільнена. Мій чоловік працював недалеко, він працював в дирекції залізниць на цілу територію Західної України. Я приходжу і кажу, що сталося, а його начальник, Складів, дуже гарна людина — він був українець, і каже до мене (він зрозумів, що сталося): «То ви не журіться, ми вас так посадимо, що вас ніхто не побачить». І по алеї Фоша¹⁴, що іде від Городецької до залізничного двірця там є ціла лінія будинків, квартал за кварталом магазини залізничні. І він каже: «Відразу до нашого магазину підете. Вас ніхто не побачить, не журіться». І на другий день я пішла там до праці. І мене ніхто ніколи не зловив, і ніхто ніколи мене не питав, і ніколи я ні про кого не чула, поки большевики не вийшли.

— **Чи там Ви працювали до відходу большевиків?**

— Так. Ви знаєте, як почалася війна німецька. Німці заатакували. Ми пішли двоє з чоловіком до дирекції залізниць, то є Зигмунтівська¹⁵ вулиця, то при самому парку, то Єзуїтський город, знаєте? Там університет є. Ми пішли, то був день такий, коли большевики зачали самі до себе стріляти. Знаєте, такі непорозуміння всякі були. Вони були в страху. Не знали, що, де і як. Як вони вже евакуювалися, знаєте, ведра забирали. Ви не уявляєте, що вони з собою забирали...

І приходять один з начальників, він Самборов називався, теж москаль (начальником того магазину, то був українець),

¹⁴ Тепер вул. Чернівецька.

¹⁵ Тепер вул. Гоголя.

і він дуже нас не любив, так страшно нас не любив. Каже той Самборов так: «Мирослав Михайлович¹⁶, забирай жінку і йди геть, дивися, як ти можеш зайти додому». А то, знаєте, наріжний будинок, колосальні такі сходи, такі ще віденські будинки старі. Вздовж з одного і другого боку лежать вояки з рушницями, бо як німці будуть нападати на будинок залізниці, то вони будуть стріляти. Можете собі уявити? Ми перейшли через той шпалір рушниць. Вийшли. То, що ми пішком мали би додому зайти, бо трамваїв нема, скажім, за півтора години максимум, ми йшли додому вісім годин.

— **Чому?**

— Така була стрілянина в місті. Ми йшли такими вулицями, що ми ніколи туди не йшли.

— **Але німців ще тоді не було?**

— Так. Москалі самі до себе стріляли. Вони... Непорозуміння. Знаєте, то, як американці кажуть, friendly fire¹⁷. Їм здавалося, що то були німці, їм здавалося, що десант прийшов.

— **Десант?**

— Десант був. І той стріляв до того, а той до того стріляв.

— **А Вам не казали, щоб Ви з ними евакуювалися, не казали їхати?**

— Ні. Вісім годин ми йшли. Ми прийшли до хати. Зважте, що ми є молоді люди. Мама: «Вже прийшли?!» Бо тато скорше був, тато не працював в державній інституції, знаєте, на всякий випадок... Неповні два роки ми були під большевиками... Ви знаєте, за тих два роки, я постарілася на десять років. Я нічого не хотіла. В тому часі ми зустрічалися з різними людьми. Заздрість страшна. Наприклад, як я там працювала вже на залізниці, то дуже розумна жінка, що вела книговодство тих магазинів, була прислана зі Сходу. Уявіть собі, вона в мундурі залізничним, а на ногах тенісівки і мужеські шкарпетки, а я щойно заміж вийшла, то я мала і сукенки, і черевики, я інакше була убрана. Як я приходила до бюра, то вона так

¹⁶ Чоловік Марії Горбань.

¹⁷ Дружня перестрілка (англ.).

на мене дивилася. Вона мені говорила: «Марія Василівна, ти маєш стільки плаття...». То Ви знаєте що, я купила два або три матеріяли таких «шабер»¹⁸, пошила собі такі сукенки як міхи. Бо я вже тоді знала, що зовнішній вигляд є... мені нічого не міг закинути. Я була дуже старанний працівник. Між іншим, я багато від неї навчилася книговодства, страшно багато, але заздрість, людська заздрість: чому я маю, а вона ні.

— **Чи вона виїхала?**

— Вони всі виїхали.

— **І тоді прийшли німці. Як прихід німців Вас застав?**

— Очевидна річ — ми всі були в страху. Німці були вояки обголені, чисті. Гарні мундури мали. То літо — підкочений рукав. З людьми говорять, хто може з ними говорити. Прикре було те, що німці зразу зачали натиск на жидів. Тому, що я вже була книговод, я вже мала і курси, і я вже мала великий досвід. То донесли до наших чинників Центросоюзу і попросту до мене звернувся такий інженер Бречко і викликав мене до управи Центросоюзу і каже: «Ми вас потребуємо». «До чого ви мене потребуєте?» «Ви книговод?» «Так». Німці усунули всіх жидів з постів з кожної ділянки, а в нас не було книговодів, то по знайомству та іншими контактами шукали відповідних людей. Інженер Бречко каже: «Ви маєте перебрати пост головного книговода на сім деревообробних фабрик у Львові». Почавши від кілків, до черевиків, до виробу меблів і всякі-всякі деревообробні речі. Я кажу: «Пане інженере, я не думаю, що я можу». «Скільки ви можете. Але ви мусите прийняти той пост. Ми вам дамо вищий персонал дуже добрий... Так сталося». Було двох жидів — один старший, другий молодший. Один був адвокат по фаху, а той старший, я не пригадую, хто він був по фаху. Директором фабрики меблів був українець. І я закликала тих двох панів до себе. Той старший міг бути цілком добре моїм батьком, а той молодший був старший від мене. Він мав десь 35 років. Я їх закликала.

— **Ви говорите про тих двох жидів?**

¹⁸ Дешева тканина низького ґатунку.

— Про жидів, що працювали в тім бюрі. І я кажу до них: «Панове, я дістала той пост, ви тут працюєте, ви тут працювали, ви знаєте товар, ви знаєте докінчені і невикінчені частини меблів і т. д., то дуже складне виробництво, і я зі свого боку зроблю все можливе, щоб вам допомогти». Я вистаралася їм довідки, що вони могли на місто виходити, значить їх в дорозі не ловили, як інших жидів. «Але взамін я прошу бути лояльними до мене. Ви мене розумієте?» І на такій базі я почала працювати. Але випадок хоче, що той старший жив у сусідстві. Ми вже тоді мешкали, знаєте, вулиця Миру, зараз тут коло Політехніки, номер 22, а він трошки далше.

— **Ви вже не мешкали в батьків?**

— О, ні. Ми зараз, як тільки відійшли большевики, стали жити окремо. Між іншим, ми дістали мешкання, де жив директор «Газівні» у Львові. І ціле мешкання було пристосоване до вживання газу. Печі, кухня, все було проведено на газ.

— **Коли Ви дістали це мешкання, ще за совітів?**

— Ні-ні. За німців. Тоді, знаєте, вони повтікали, і мешкання полишалися і наші люди також дійшли до таких позицій, що могли мати вплив. Я то мешкання дістала в 1941 році. І то було досить вчасно, то було десь у вересні, як ми то мешкання дістали. Причина була та, що я тут працюю в місті.

— **І яка дальша доля тих жидів була?**

— Що сталося з молодим, я не знаю. Але старший мешкає недалеко від нас. Приходить жінка з хлопчиком, — я мешкаю на горі, — дзвонить. Виходжу. Вона мені каже: Я називаюся така-то, така-то, я є жінка такого-то (я не пригадую прізвище — може, Вітман). Вона каже: «Ми мешкаємо тут а тут. Мій чоловік мені сказав, яка ви є людина. Якби щось сталося, — а то вже забирають жидів по хатах, — то я вас прошу, тут є той хлопчик, то є моя дитина, то я вас прошу, щоби ви мали над ним серце». Приносить мені відкрій матеріялу або на убрання, або на плащ; це має бути форма «подяки».

Я уже не працювала у тій деревообробній фірмі, бо там шахрайства страшні були. Наприклад, хтось видавав доньку заміж і хотів спальню. То він привозив пів свині, кілька кіло-

грамів масла, знаєте? Ну, директор йому то дав. Я не є директор, я є тільки завідувача канцелярією. Директор каже: «Як я то зроблю, і до неї дійдуть документи, що магазин змінив свій стан, то я мушу щось їй дати». Вигідно було під оглядом матеріяльним, але то мені абсолютно не відповідало, і я звідтам пішла. В кожному разі, вже я там не була, як та жидівка до мене прийшла. Може було три-чотири дні, а може тиждень, приходить той хлопчик і каже: «Мене вдома не було, я бавився надворі, але всіх з дому забрали: бабцю стареньку, тата і маму і старшого брата. Як я прийшов до хати — нікого не було».

— *Скільки йому років було?*

— Я думаю, що той хлопчик міг мати яких одинадцять-дванадцять літ. Очевидна річ, що я відкрила двері, дала дитині їсти. Каже він таке: «Я маю тету на другім кінці міста, — ми є тут на горі, а це може на Личакові десь, — і у моєї тети є безпечно. Всьо, що я хочу, щоб ви мені допомогли дістатися до тети». Я не пригадую в тій хвилині чи ми контактувалися з тою тетю, бо ми мали в хаті телефон. В кожному разі ми дитину відвезли до тети. Уявіть собі — ще ми є у Львові, може то є 1943–1944 рік, я того хлопця зустрічаю в трамваю. Він мене пізнав, я його пізнала, ніхто не говорить — ані я до нього, ані він до мене. Ми пізналися приємним поглядом, легенька усмішка і він з якоюсь панею, блондинкою — ніколи би не сказала, що вона жидівка. І він починає щось до неї говорити і в кожному разі каже «цьоцю». Я чула, як він сказав. Ви собі не уявляєте такої зустрічі.

Я мала ще іншу пригоду в житті з жидами. Ще тоді я працювала в тих бюрах магазинів. Вихрестка жидівка Анна називалася Айзен. Чоловік її був жид, також вихрест, він був по фаху лікар від звірят — ветеринар. Як лікар, він є офіцер польської армії. Як Польща розлетілася, знаєте, він втік до Німеччини. Але я не пригадую, чи він далше ішов як Айзен. Він втікав до німців, там було легше сховатися. Стрічаю я одного дня одного жида, який працював в магазині з черевиками, а вже є гетто. Я питаюся: «Що ти робиш тут, на вулиці?»

А він каже: «Я є поліцай. Отже, я можу вийти з гетта». Я кажу: «Чи ти коли-небудь стрінув там в гетто Анну Айзен?» Її

батько був урядовцем в дирекції залізниць. Отже, може, тому вона дісталася там до праці, а чоловіка нема. І ми були дуже заприязнені, до тієї міри, що як вивозили людей, то вона казала: «Слухай, може прийди з чоловіком до мене на ніч–дві, щоби, як вивозять людей, ви схоронилися». То було за совітів. Я кажу до поліція: «Як би ти міг довідатися, чи Анна Айзен там є». Я йому дала свою адресу. Не на письмі, але усно: «Я мешкаю на Сапіги¹⁹, 22, і ти подивися чи вона там є». Ви знаєте, минає деякий час, я є недиспонована, лежу в ліжку, дзвінок в передпокою, дівчина виходить до дверей, потім приходить і каже: «Прошу пані, там є дві пані коло дверей». Я є в ліжку. Прошу дуже. Між іншим, я була в тяжі, і така ситуація зайшла, що лікар мене до ліжка дав. Хто приходить — то Анна з мамою. А я її маму знала ще перед тим. Гануся наша вийшла, а вона каже: «Ти нічого не бійся, ми маємо абсолютно всі документи, я їду до Німеччини до чоловіка, всьо що мені треба від тебе — дістати „пляц-карту”».

Знаєте, то треба було, занім квиток купити, то треба було дістати «пляц-карту». «Аби я відразу могла піти на двірець купити білет і до поїзду, бо ми їдемо до Німеччини». Вона далі блондинка, мають капелюхи з крилами, щоби лице не було відкрите. Наша пані Наталка Білик зі сестрами мешкає напроти мене. Я посилаю, щоби Наталка прийшла. Наталка працює на двірці якраз в бюрі «пляц-карт». Вона прийшла, ми поговорили, вона вернулася на двірець, ми дали гроші на лапівку тому, хто мав дати білети. Наталка повернулася з білетами на завтра на десятю годину на поїзд до Німеччини через Краків. Отже, вони обі мали спати на тапчані в їдальні. Тої ночі, може друга година була, може більше, я втратила дитину. Біля сьомої Гануся приходить до мене і каже: «Прошу пані, ваших гостей уже нема». На столі залишили записку: «Я тобі дякую за те, що ти нам зробила, ми ще смерком вийшли»... і кілька ще слів. Я повинна була ту картку затримати, а я її не маю. І так вона втекла з дому. Отже, як я чую оті нарікання жидівські, як я маю той досвід з тим Гольдгубером, той досвід з тим хлопчиком, з тою Айзен і її мамою (чоловік не рахував-

¹⁹ Тепер вул. С. Бандери.

ся, бо то були приятелі). Які були люди! Бо ми знали що їх чекає, а ми живемо з позиції «що буде, то буде». Може, тому, що я була молода, я так серйозно не брала всіх тих справ — якось воно буде. Отже так було, було.

— *А чи пізніше Ви мали від неї вістку?*

— Абсолютно ні. Бо знаєте, він як вихрест, то він мав свої позначки жидівства — обрізання. Отже, як воно йому склалося в Німеччині, я не знаю, то не був час на контакти.

— *А ще може повернемося... Прихід німців і 30 червня... Чи Ви пам'ятаєте це?*

— О, так. Ми пам'ятаємо. Ми пам'ятаємо, бо зразу після того були арешти, і мій брат був арештований Гестапо, на Лонцького²⁰ сидів. Сказати Вам правду: то ми вже чули про війська, про ті два батальйони українські. Було проголошення і признаюся зовсім щиро, що воно до мене не дійшло, я його не сприйняла, бо то були вивіски на Ратуші, по місті було проголошення і таке даліше... Ні не дійшло, я не сприйняла, як щось поважного. Ми сприймали це як задемонстровання факту, але щоби надії клали... Знаєте: «От ми будемо мати Україну...» Я не знаю, чи то є моя хиба, чи я була незріла, чи я була непатріотка (а я думаю, що була патріотка) — я не знаю чому, я не вмію того пояснити, того факту, що я його не сприйняла і ми його не сприйняли в нашій родині як вагомий факт.

— *Так що тоді, Ви кажете, Вашого брата заарештували?*

— Так заарештували, і він відсидів на Лонцького пару тижнів, але його випустили. Ми не мали проблем. Очевидна річ, що ціле життя матеріальне впиралося на чорному ринку. Ми не могли жити з того, що ми діставали. Ми мали призначене одне яйце на рік на Великдень. Норми, які німці давали, були просто неможливі, і ми силою обставин були примушені до чорної торгівлі — щось робити, аби можна було купити їсти.

— *І тоді відхід німців?*

²⁰ Колишня тюрма у Львові, яка використовувалася як політична в'язниця польською, радянською та нацистською владами. Знаходиться у кварталі поміж сучасними вулицями Миколая Коперника, Степана Бандери та Карла Брюллова (колишня назва Еліяша Лонцького).

— І тоді німці вертаються: є відхід від Сталінграду на захід. Я якраз була виїхала до Криниці — сама, без чоловіка. Там я запізнала українську родину з Тарнова, з Польщі. А, німець прийшов. Ми мали велике помешкання, і забрали кімнату для німців.

— *То де, у Львові?*

— Так. Одного дня до чоловіка прийшов і каже до нього (а він знає, де я є): «Ти постараєшся злучитися з жінкою, бо є зле». Чоловік сів на поїзд, приїхав до Криниці і мене забрав додому, і ми вже тоді почали пакуватися і ми їхали з дому. Ми не знали, де ми їдемо. Я мала перший пункт, то ми вивезли речі до Старого Самбора. Не забудьте, що ми були з большевиками вже один раз, з большевиками ми вже не хотіли бути, і ми не знали, куди ми їдемо.

— *Чи це була евакуація?*

— Ні. Ні. Ми знали, що ми з большевиками не можемо лишитися, бо ми бачили що діялося, ми бачили тоті вивози. То страшно було, що вони з людьми робили. Отже, як лишатися? Щоб не мати права якогось: що мені вільно, що мені не вільно? І прихід перших большевиків, так би сказати, не був нам новістю. Ми були ознайомлені: хто є большевики, що роблять в Україні. То ми вже знали про голод, правда? Хто хотів знати, то вже знав ті речі. Так ми виїхали до Тарнова до знайомих. Через них дістали контакт з якимсь німцем, що мав щось до говорення. А виїхали до Тарнова зі Сахринами, то весь час були з ними в дорозі з дому. Пані Сахринова є в тяжі з Тамарою, кінець дев'ятого місяця. Ми є в Тарнові, через того пана німця. Там був для переселенців якийсь табір, він нас там впакував. Там зовсім людей ще не було, ми були одинокі: Сахрини і ми. І вже починається гаряче. Той німець, Брезент, приходить, приносить лист і каже: «Маєте тут лист. Дирекція такої-то фабрики у місцевості Бунцлян²¹, за 100 км на захід від Бреслав²². То є фабрика, яка щойно будується, то має бути

²¹ Bautzen — місто у Східній Саксонії.

²² Breslau — німецька назва міста Вроцлав.

фабрика хімічна, вона є в стадії будови. З тим листом їдьте, і ви дістанете там працю. Ми виїжджаємо з Тарнова, в Сахриновій починаються болі, і ми приїхали до Кракова. Ми маємо в Кракові пересісти до другого поїзду. Так нам зложилося, що ми її, Сахринову, положили на лавку...

— **А Ви чим їхали?**

— Поїздом. В Кракові на двірці вкрали Сахринові валізку, де були найважливіші речі: все інше могли забрати, але не ту валізку. Сигнал на налет, все є темне, і ми в такій ситуації виїжджаємо до Бунцляну. Я не пам'ятаю, котра година ночі то була — одинадцята чи даліше. В кожному разі, почало світити, як ми приїхали до Бунцляну. Власне до тої місцевості, де та фабрика є. А Сахринову болі пустили, перестали болі. Ми приїжджаємо: чудовий ранок, сонце, прекрасно, чистенько. Знаєте, в містечку щось таке дивне є. Тут жінки на роверах їдуть, і діти, і все те. Ну, що таке дивне є? Абсолютно нема мужчин. Абсолютно нема мужчин. Є діти і жінки. «Де шпиталь є?» «Отам на горбі». «Чи є чим доїхати?» «Нема». Нема транспорту жодного. То Сахрин взяв те письмо, а фабрика за містом. Він іде туди, бо треба влаштуватися, правда? А Сахринова йде з нами, на наших руках. Вона була страшно ослаблена, але болів не мала. Ми прийшли до шпиталю, сказали, що ми є біженці. Монахині вели той шпиталь, зараз нею заопікувалися: викупали її. Вони дають нам їсти. І монахиня каже: «Я вам дам роботу». Бачите, що то значить мова. Мова, яка не є, то завжди придасться. Німецьку я вчила тільки в школі, за німців я вже добре порозумівалася. І вона мене посадила прасувати. Під вечір прийшли хлопці: Сахрин і мій чоловік, вже дістали мешкання. То такий спеціальний будинок був для робітників. «СС-ман» був там шефом. В кожному разі, ми те мешкання дістали, так що ми Сахринову лишили в шпиталю, а троє пішли до того приміщення. Ранок, тільки сонце зійшло. Сахрин біжить до жінки до шпиталю. Абсолютно дитина не родиться, значить, нема природного породу. Чекали, чекали, а потому лікар прийшов, і дали їй застрик, щоби спровокувати роди. І так родилася Тамара, і за тиждень ми її привезли до хати.

— ***А Ви казали, що мужчин-німців нема?***

— Ну, нема мужчин. Розумієте, всі на війні. Ну, значиться, є тільки старики, тільки були діти і жінки.

Ми приїхали 26 липня 1944 р. Ми зачали тоді розшуки робити за моїм братом Левком. На Новий рік прийшла телеграма від нього, що він є в Австрії. Ми вже мали контакт, і 15 січня 1945 р. ми втікаємо звідтам, від того «СС-мана».

— ***А закінчення війни де Ви зустріли?***

— В Тельфсі²³, то за 30 кілометрів від Іннсбруку²⁴.

— ***А по закінченні війни де Ви були?***

— Ви, знаєте, ми були в Тельфсі в зідльонгу: це була оселя для німців, що їх спровадив Гітлер з Північної Югославії.

— ***І в якій зоні то було?***

— Наперед американці, а потім французи. Але я Вам скажу, що було. Ми є в тому зідльонгу, і треба опорожнити мешкання, бо армія приходить. І ми мусіли вийти з будинку. Отже, нас всіх витиснули до невикінчених будинків. Родини з дітьми були на долині, а я пішла на гору, до невикінченого будинку. Я вже була в тяжі. Замість сходів була дошка з поперечками: отак я лізла на гору.

Там були студенти наші, теж українці, висушені, бідні такі. То ті хлопці знайшли, що в тій американській армії є кухар-українець, називався він Миросьо, з Чікаго. Як він довідався, що тут є українці, то зачав приходити і годувати. Як довідався, що тут наші родини є, нас було кілька родин, то він — а для всього війська були кури — відтинав голови і ноги. Хлопці забирали то все і несли нам варити. І ми як зачали варити курячий росіл, то на цілий зідльонг ішов запах курячий. Отже, так нас зачав Миросьо годувати. Приходить — нас є досить українців там — комісія більшовицька: їхати «на родину». А наш Миросьо — на мотоцикл і до Іннсбруку. І старшину американської армії, який є українець, приводить до нас, і той нагнав ту комісію геть: «Ви тут не маєте що робити». Він нам то зробив, що їх вигнав.

²³ Telfs — місто в Тиролі, 27 км на захід від Іннсбруку.

²⁴ Innsbruck — адміністративний центр федеральної землі Тироль.

Побачив мене в тяжі, і він зразу завідуючому сказав, щоб мені виділили кімнату, бо «вона не може тут бути». Я дістала кімнату у великому мешканні німки в Іннсбруку. Так ми виїхали до Іннсбруку, до пані Вальтер. Там народилася Галка. Пані Вальтер дуже гарно поводитися, дуже гарно. До тої міри, що я її в Торонті стрінула. Вона приїхала до Монтреалю відвідати свою доньку, яка там жила. Вона мене віднайшла в Торонті, бо ми переписувалися. Це було дуже приємно...

— Чи Ви пам'ятаєте, як той старшина-українець з американської армії називався і як називався кухар Миросьо?

— На жаль, ні... Як Галка поїхала перший раз до Іннсбруку, бо вона дуже часто в Європі була, то вона пішла до шпиталю з тою своєю карткою і мені розкажує: «Ти собі не уявляєш, як я почувалася, як я там побачила реєстр дітей, народжених того дня. Я відразу почувалася громадянкою Європи». А потім з Іннсбруку ми перейшли жити на рік до Ляндеку²⁵, до табору переселенців. Там мій брат був уже, в тім таборі.

— Розкажіть про життя в таборі. Що Ви там робили, як Ви там уділялися?

— Уділялася, бо «Союз Українок» відразу був, і я була референткою суспільної опіки. І там домоглася того, що адміністрація табору тим жінкам, які були хворі чи мали малих дітей, давала жінку до роботи в хаті і оплачувала ту роботу. То є, наприклад, наша пані Чума: їх було щось шестеро дітей в хаті. Ми помагали тим людям, які потребували помочі. Харчування, наприклад. Обтяжи харчування і спеціально то було для дітей від восьми до дванадцяти років чи від шести до дванадцяти років. І то було просто немислиме. То що я зробила? Я взяла тацу і пішла до свого коменданта бараку і кажу: «Дайте мені тижневий приділ для тої групи дітей на ту тацу». І ми пішли гуртом до дирекції табору. «Як ви собі уявляєте, що на тому дитина в тому віці може жити і розвиватися? Стоїмо коло брами. Якщо ви не захочете з нами говорити, то ми йдемо до міста, до Ляндеку, людям покажемо. Що як буде

²⁵ Landeck — місто в Тиролі (Австрія), де був український переселенчий табір, так званий табір ДіПі.

такий час випадком, що люди з табору йдуть красти харчі, аби вони знали чому».

— ***А це управа була українська?***

— Ні, ні. Француз був комендантом, двоє наших людей працювало там і працював тоді литовець з жінкою, чи латиш, але все-таки то залежало від коменданта. Отже, я поставила все. І повно народу йде: старі, молоді, жінки, чоловіки. Ідем. І ви знаєте, що? Ми цілковито змінили приділи для дітей. Бо знаєте, то я навчилася від большевиків, ви мусите бути агресивними. Бо, знаєте, «на похиле дерево усі кози скачуть», — як наша пословиця каже. То знаєте, як за вами промовляють якісь гуманітарні аргументи, то ви стаєте в атаку і домагаєтеся. Я пригадую дуже докладно, я казала: «Якщо би ті магазини були порожні, але ви маєте повні магазини, а ви дітям не даєте їсти».

— ***Як довго Ви були в Ляндеку?***

— Ми виїхали в 1948 році. Ми приїхали до Галіфаксу.

— ***А на яку програму Ви виїхали?***

— Ми дістали аффідавіт²⁶ приватно від родича мого чоловіка, який ніколи не видів мого чоловіка, а мій чоловік тільки знав, що один з Горбанів виїхав в Канаду перед війною в тисяча дев'яťсот двадцять котромусь-то році. Ми дали оголошення до «Шляху»²⁷. І ми дістаємо відповідь: «Ми не називаємося Горбань, ми називаємося Горбач». І знімка була в «Шляху» такої пані Горбач, що курси якісь брала. Але вони зробили помилку і замість Горбач написали Горбань. І ми написали власне туди і дістаємо відповідь від тих панства Горбачів. «Так, то наша доня, але є помилка, бо ми не Горбань, а Горбач. Але ми знаємо в Торонті Горбанів і ми Вам їх відшукаємо». І так ми за кілька тижнів дістали від Михайла Горбаня листа.

— ***А яке відношення родинне він мав до Вас?***

²⁶ Affidavit (з лат.) — заява під присягою. Офіційний документ, на основі якого можна було емігрувати до Канади.

²⁷ Український часопис «Новий Шлях» виходив і виходить в Торонті, через який по війні розшукували себе родичі.

— Його батько а мого чоловіка батько, то були брати по мамі. Вони нас стягнули. Він заплатив за нас дорогу — 600 доларів коштувало. Ми приплили з Генуї, з Італії, кораблем люксовим, називався «Собескі», до Галіфаксу 5 червня 1948 р. А наші всі речі йшли до Саскачевану. Бо там на ферму ми на роботу їхали. Її, тої Горбаневої з Торонта, рідна сестра там має ферму. Отже, ми їдемо на роботу. Всі пакунки наші, все, що є — на Саскачеван. Ми є на кораблі, і з представником Червоного Хреста говорить чоловік, і каже: «Я маю родину в Торонті і я хочу зробити задержку в Торонті, чи є можливо?» Там десь послушали і кажуть: «Можливо». І ми все переадресували на Торонто. І ми приїхали до Торонта і ніколи ми до Саскачевану не їхали. З того часу ми є в Торонті.

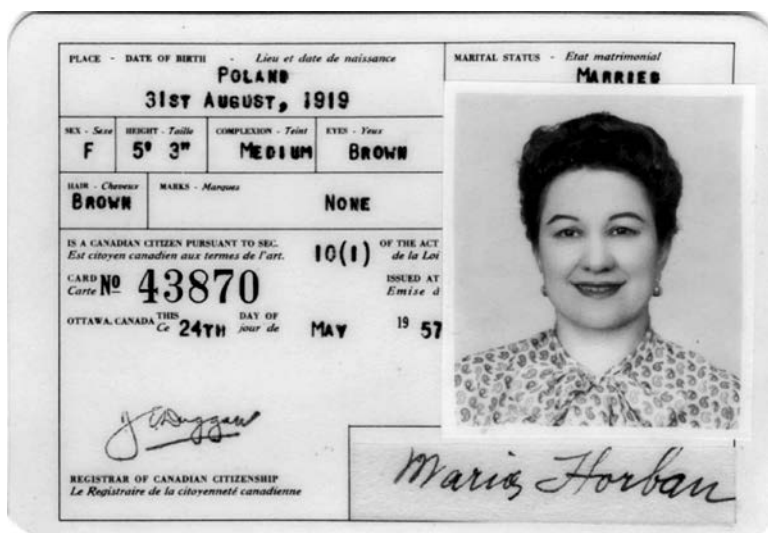
— *Які були початки Вашого життя в Торонті?*

— Ми приїхали з трилітньою дитиною. Я абсолютно не знала англійської мови. До тої міри, що як ми приїхали до тих Горбанів і жінка пішла до праці, я хотіла зварити їсти і хотіла купити кістку до зупи в сусідній крамниці. Кажу: «Михайле, ти мені скажи як називається кість». Він мені сказав, але результат був такий, що як я прийшла до склепу і сказала собі дати кістку, то він дав мені мішечок з фасолею. Ну, то я йому пальцем показала. Такий «анальфабет» я була з англійської мови. А чому так сталося? Сталося так, що я дуже добре володіла німецькою мовою, а почала в таборі вивчати англійську мову. Мій чоловік знав мову. Ми як приїхали, то мій чоловік був мені перекладачем. А як той учитель, що провадив курси в таборі, зачав учити, мені цілком не подобалося, знаєте «the» в нього було фатальне «з-з-з» і я просто не хотіла до нього ходити. Я собі думала, що як я дуже добре опанувала німецьку мову, то як приїду до Канади, то буду говорити добре і англійською.

То був понеділок, як ми приїхали, а у вівторок, мій чоловік пішов шукати працю і знайшов відразу. І пішов зі мною до того бюро “Selective service”, безробіття — так воно називалось. І я дістала роботу манікюристики. Ви знаєте чому манікюристики? У нас в таборі були різні курси. І пані Янківська Євгенія провадила курс косметології. Ділянка зовсім незнана в Канаді. В Канаді знали, що таке з волоссям зробити, а

плекання шкіри — то тільки єдина в Торонті була Елізабет Арден. Як в таборі я робила той курс плекання шкіри, в нас викладала інженер хемії, лікар шкірних хворіб, знаєте, в нас воно йшло в такій формі. Вона, Янківська, вела той курс по лінії школи Фіни Градецької — віденська школа. Дуже солідно опрацьовано: ми могли самі і препарати косметичні робити. Вона нас з табору везла до Іннсбруку, де був заснований Фіни Градецької сальон, щоб ми познайомилися з всякою системою і т. д. Ми дістали свідоцтва на чотирьох мовах — англійська, французька, німецька й еспанська. Значить, кого куди кине, то він має свідоцтво, що він є косметолог. А що я дуже любила так себе пильнувати, і була така ситуація, що була одна така молода, що ходила по хатах манікюр робити і до мене приходила, знаєте (то за німців було), то я, значить, знала що таке добрий манікюр. Як ми приїхали тут, то дуже мало було манікюристок. Я дістала працю як манікюристка. На вулиці Йонг²⁸, вище Еглінтону²⁹.

— Чи то був приватний сальон?

Посвідка канадського громадянства. 1957 р.

²⁸ Yonge Street — вулиця в Торонто.

²⁹ Eglinton Avenue — вулиця в Торонто.

— Так, то все є фризійський сальон, але власником того фризійського заведення був аптекар, фармацевт, і була менеджерка. Працювали ми чи не шість-сім годин. Ну, але я абсолютно не знаю мови. Приходжу там, а тому що він був жид, той аптекар-власник, то з північного Торонта, знаєте, то всі жида там ходили. Ну, а жида по-німецьки говорять пів на пів, то я по-німецьки з жидами трохи порозумілася. А є одна фризійка, німка Крис, і її кабіна тут, а я тут роблю манікюр. Що я не знаю, то крикну їй по-німецьки. А мені Крис каже: «Слухай, ти не зробиш кар'єри на манікюрі, давай іди до школи фризійської». І далі я зосередилась на вивченні мови. Зробила фризійський іспит і за рік я купила собі свій власний сальон фризійський. Я мала енергію, знання. Фінансово добре виходило, я мала дуже красну клієнтелю. І маю клієнтку, якої чоловік є директором банку. І тут приходить справа моєї алергії, і я кажу: «Міссіс Лан, ти знаєш, що я вже маю досить, ти спитай в містера Лана, чи я можу дістати в банку роботу». Приходить містер Лан — він дуже часто приходив, бо жінку забирав — до мене до сальону і каже: «Марія, я чув, що ти хочеш працю в банку». Я кажу: «Так, містер Лан». Містер Лан за два дні телефонує, щоби я прийшла на інтерв'ю. Я пішла. Дали роботу.

— *Коли це було, який це був рік?*

— Марта вже мала чотири-п'ять років.

— *Ви згадали Марту. Значить, хто з дитиною був, коли Ви працювали?*

— В той час? Початки були страшні. Шість тижнів Галка була в сиротинці, в Анкастер³⁰, де провадили сестри... Ми приїхали в червні, нам вистарався місце в сиротинці Василь Гультай, а Галки уродини були 25 липня. А ми вже мешкання собі знайшли, вже влаштувалися. Такий був Гадсон — склеп колосальний з меблями, якраз напроти бізнесу нашого Горбаня. А то був жид польський. І ми пішли. Ми вже працюємо, ми

³⁰ Ancaster — одне з найдавніших поселень в провінції Онтаріо; зараз — частина м. Гамільтон. Мова йде про дівочу школу-інтернат, засновану і проваджену в 1953–1970 рр. Сестрами Службеницями в Анкастері. У школі вчили сестри і світські вчителі.

гроші маємо «пару долярів». Я дивлюся на меблі, а він каже: «Абсолютно нічим не журіться. Що ти хочеш з того склепу купити, я тобі даю все на кредит». Так що ми вже на вулиці Данфорт³¹ серед українців дістали мешкання і вже купили собі, що треба було. Галка є в Анкастері. Галка має уродини 25 липня. Як ми приїхали до Анкастер до дитини, і сестра каже: «Я вам зараз дитину приведу на долину». Іде дитина на долину по сходах, а мене як за горло схопило. Я дивлюся: дитина не в своїй суконочці, дитина зі стяжечкою на голові, хустина в руці. То не моя дитина. Розумієте, як я пережила. І та дитина сходить на долину, дивиться на мене і, знаєте, така стримана...

— *І скільки їй років було?*

— Три роки. Я думала, що мені серце трісне. Але факт є, що якби не сиротинець, якби не те, що вона там була шість тижнів, то ми не могли би дозволити собі зразу обоє піти до праці. Ми два тижні після приїзду пішли до праці обоє. Отже, ми вже заробляємо, то були такі мізерні, але то були гроші. А Гадсон каже: «Я тобі дам все що хочеш, будеш мені місячно платити стільки, скільки ти зможеш». Ми себе влаштували, то ми поїхали і дитину забрали. Але в міжчасі уже я знайшла місце в салоні як манікюристка, потім школу переходила і так далі. І там близько можна було дати дитину до садочку. То мені постаралися ті працівниці, що я там працювала. То були середнього віку жінки, приемні жінки, вони всьо зробили, що можливо, коли треба було подзвонити, треба було довідатися, куди там і так далі.

Але ще є один момент: першого липня є «Canada Day». Я вже по праці йду додому, а дівчата приносять пляшку алкоголю, і дають мені горілки, і кажуть: «Знаєш що, Маріє, ти є перший рік в Канаді і святкуєш „Canada Day“, то ми хочемо зробити такий приемний той день, аби ти мала приемне життя в Канаді». Ви собі можете уявити?! Отже так: тут маєте відношення таке до людей, тут маєте з тою мовою, як мені допомогли, тут мені вдалося зі школою фризійською, тут мені знайшли, куди дитину дати. Ну, як я можу нарікати на

³¹ Danforth Avenue — вулиця в Торонто.

Канаду? Тут мене вчать мови. І ніхто з наших мене не розумів. Вони всі нарікали: а то канадійці, а то, то... А я все казала, що мені дуже добре. Потому вже казали: «Тобі всюди добре». То так вже склалося.

— ***А коли народилася друга дитина?***

— Бачите, за два роки я купила сальон. Там був чоловік фриз'єр і ще одна працівниця була. Мені дуже добре йшло. Я видала гроші на модернізацію. Мій сальон мав 60 стіп довжини. Добре було, все в порядку. Дитина вродилася 1953 року. По трьох місяцях я вже мала йти до праці, треба було няньки. Але мені ліпше оплатилося когось взяти до хати, і насамперед в мене була пані Куликова, потім пані Перфецька, котру я знала ще зі Львова, і вона була в мене досить довго.

— ***А тепер ще вертаємося до того, як Ви опанували мову. Ви, здається, так опанували, що потім були перекладачем. Можете розказати ще про це?***

— Я дуже багато читала. Я до нині буду мати браки в spelling³², але тому що моя мова була базована на латині... ну, і в кожному разі, я опанувала мову.

— ***Ви працювали перекладачем?***

— Я була в еміграційнім бюро Ministry of Immigration як перекладач.

— ***А як довго Ви працювали?***

— Я працювала тільки до 58-го року життя. Я так не любила працювати, Ви не уявляєте собі. Я вже не мусіла заробляти на життя, я мала на кого опертись. Як дівчата скінчили студії, я чого буду працювати?

— ***Ви займалися багато громадською працею, правда?***

— Ну, так. То почалося від «Пласту». Як Галка пішла до «Пласту». Так що ті великі почини нашої станиці матеріального гатунку... Ви знаєте, що «Пласт» в Торонті дуже багато розбудувався. Ну, я там була цілий час, були різні голови, знаєте. А я мусіла роботу робити. І одного разу я сказала: «Ну, я

³² Правописі (з англ.).

тепер іду на голову» — після того як доктор Кучменда уступив з огляду на те, що купили «Крим»³³. Так що я вже тоді стала головою.

— **Як довго Ви були головою?**

— Я була головою тільки один рік. Йшлося про те, що не мусить бути все якийсь чоловік, а може бути жінка головою.

— **Розкажіть, де Ви на пластові зустрічі їздили?**

— О, так. Я їздила на зустрічі, бо я мала контакт зі сеньйоратом пластовим. Ну, а у нас тут такі сеньйори як Цьопа Палій, то вже були провідники «Пласту»... Я пригадую, як ми їхали на відкриття пам'ятника Шевченкові у Вінніпегу³⁴. То Цьопа мене просила, чи я буду інтендантом там. Потім, як був 1978 рік, то була та зустріч³⁵, то я була інтенданткою трьох таборів. І мені дуже пропонували вступити до сеньйорату. Я кажу: «Ви хочете, то вступайте, а мені подобається бути в ролі Пластприяту³⁶». Бо то не було потреби. Я дуже добре чулася, мене люди шанували, і я мала голос. Як треба було, числилися з тим. І як Ви знаєте, я дістала почесне членство в «Пласті». Так, одинока жінка я була.

— **А Ви також і в інших організаціях працювали?**

— Я в жіночих організаціях, і не так в жіночих, але я працювала в СФУЖО через Лігу Католицьких Жінок Канади. Прийшов час, що СФУЖО перенесла свій осідок з Філядельфії до Торонта. Ціле бюро, усі документи, архів треба було перевезти через границю. Є певна митна процедура, то ми тоді з моїм чоловіком зробили. Я кажу з моїм чоловіком, бо ми їздили на мито, перевозили ті пакунки — то було страшно тяжко. При тім усім я мушу сказати, що я би половину четвертини того всього не зробила, якби я не мала чоловіка такого,

³³ Курортна місцевість на пластовій оселі «Пластова Січ» біля Торонта для користування пластовими родинами.

³⁴ Пластова зустріч в 1961 році у Вінніпезі в 100-ліття смерті Тараса Шевченка та з нагоди посвячення пам'ятника Т. Шевченкові.

³⁵ В 1978 році відбулася в Канаді Міжкрайова Пластова зустріч у Скелястих горах Альберти і Бритійської Колумбії.

³⁶ Мається на увазі належати до молодих людей без посад (жартівливо).

як я маю. Ми йшли все крок в крок. Він ніколи мені не сказав: «Я не зроблю, або не поможу». Що треба, треба поїхати. До тої міри, що ми останні два рази, як купували авто, ми рішили, що не можемо купувати авто з двома дверима, бо ми стільки людей возимо, що то дуже не вигідно сидіти там. Ми мусили купити авто з чотирма дверима. Так. Я маю таку філософію, що я можу завтра вмерти і я буду щаслива з того, що я залишила по собі. Я не стратила дня.

Україна і українство було моєю ідеєю і мрією. Так що до 1991 року, то ми все казали: «Ніколи не поїдемо». А в 1991 році я кажу до чоловіка: «Ми їдемо в Україну». Він: «Що сталося? Ти ж ніколи!» «А тепер я їду». І я в готелі жила, в «Інтуристі». Та жінка, що прятала, прийшла десь коло полудня. І вона каже, що її мама була страшно хвора на артрит, і то роки — вона просто каліка. А тепер вже, як проголошено Україну (ми були в перший тиждень жовтня 1991 року), її мама каже: «Я тепер вже можу вмерти. Я дочекалася України».

А одного разу ми мали зустріч. Там був і Драч³⁷ з Руху і кожний представлявся. Там нас було 45 чи скільки осіб, і то зібрали цілу таку «сметану». Всі, хто був, представляються. Ну, підходить до мене, а я кажу: «Що я Вам буду говорити? Я, відколи з дому виїхала, буду Україну — і збудувала». Тоді всі сміялися. Але я правду кажу. Я від того часу будувала Україну.

— Пані Горбань, чи є ще хтось у Вас у Львові з родини?

— Абсолютно ні. Ми маємо контакт зі Львовом, але то є син нашого великого приятеля, з яким мій чоловік ходив до гімназії, і на праві разом були. І син його є професором університету, деканом мікробіологічного департаменту у Львові. Ми маємо з ними контакти. А з родини абсолютно нікого нема. Чоловік був одинак, і батьки помирали. Але я маю велику родину по мамі, і та родина вся виїхала. То є, скажім, доктор Карпінська Софія, моя стриєчна сестра, Бойдуник Дарка, то є також родина. Дванадцять дітей було в отця Рабія, а семеро мали наукові титули.

³⁷ Іван Драч — український поет, перший голова Народного Руху України (1989).

— *Чи є ще щось цікавого з Вашого життя, що варто записати?*

— Варто записати, що ми є дуже щасливі з нашими внуками, і діти нам вдалися. Так що може бути кращим?! Старість нам не страшна.

— *Дуже дякую, пані Горбань. Я сердечно Вам дякую від імени Документаційного Центру і від себе за Ваш час і за надзвичайно цікавий матеріал.*

ОЛЕНА ВІТИК-ВОЙТОВИЧ

<i>Дата інтерв'ю:</i>	17 жовтня 1998 року
<i>Місце інтерв'ю:</i>	Торонто
<i>Оповідач:</i>	Олена Вітик-Войтович
<i>Інтерв'юер:</i>	Іроїда Винницька
<i>Присутні особи:</i>	Оксана Закидальська, Лю Таскі
<i>Мова інтерв'ю:</i>	українська
<i>Розшифрування інтерв'ю:</i>	Наталія Нагорна
<i>Редагування:</i>	Іроїда Винницька

Олена Вітик-Войтович народилася 8 травня 1921 року, в селі Михайлівичі на Самбіричині в священничій родині. Вчилася в гімназії у Перемишлі та Самборі. Навчалася у Берліні в Академії мистецтв. У цей час стала членом ОУН, розносила по таборах для «остарбайтерів» інформаційні матеріали.

Заарештована 1942 р. в Берліні під час навчання. Чотири місяці відбула в берлінській тюрмі, а далі її перевели до табору Равенсбрюк. Оповідачка мала номер 19-209. Описує перебування у Равенсбрюк та згадує про в'язнів тюрми табору: дружину Миколи Лебеда, Дарію Гнатківську, норвезьку патріотку Фаю Ганзен Рольстен. Розповідає про внучку Івана Франка Віру, яка була в'язнем у Равенсбрюк, а після звільнення табору Червоною Армією заслана до Сибіру. Оповідачка була звільнена перед приходом радянських військ до Німеччини, деякий час проживала в Берліні, Відні, Мюнхені.

1949 р. переїхала до Нью-Йорку, США. З батьками, що залишились в Україні, радянська влада дозволила листуватись лише з 1967 р. Виготовила серію рисунків, які ілюструють пережите в концтаборі у Равенсбрюк. Померла 31 березня 2013 р. у Медисоні, штат Вісконсин.

Олена Вітик-Войтович. 1998 р.

— *Прошу, будь ласка, можете назвати своє ім'я, прізвище, дату і місце народження? Це для нашої документації.*

— Я називаюся Олена Вітик; Войтович то моє заміжнє назвисько. Уроджена 8 травня 1921 року, в селі Михайлівичі.

— *Якого це повіту?*

— То є Самбірщина, то є Рудки — таке невеличке місто було повітове в цей час.

— *Прошу сказати щось про Ваших батьків. Хто були Ваші батьки?*

— Батько був священиком. Перше був в селі Михайлівичі, там, де я народжена, потім перенеслися ми до Карпат, село називалося Посіч, а друга назва була Дністрик Головецький. Тому, що там, власне, перепливали маленька ще тоді річка Дністер.

— *Скільки було вас в родині?*

— Нас було дві, дві дівчини. То була моя старша сестра Люба і я.

— *І де Ви проводили своє дитинство?*

— До сім літ я виростала в Карпатах. Власне в тім селі Посічі. І це моє найкраще місце: таке, значить, про яке я дуже часто згадую. Не тільки тому, що мальовниче було, але, що я там провела, напевно, найкращі свої диточі літа.

— *А тоді, де Вас застала Друга світова війна, 1939 рік?*

— 39-го року то були вакації. І я вже приїхала з Берліна, зі студій. І так просили мене батько і мати: «Не їдь назад, бо небезпечно». Але я таки поїхала, бо мені шкода було втратити можливість студіювати далі. Ну, але довго я не простудіювала, бо зараз в 1942 році 4 грудня мене арештували. Просиділа трохи, 4 місяці, в берлінській тюрмі на Aleksanderplatz, потім перевезли мене до Равенсбрюку¹. Зі мною ще було сім, сім

¹ Ravensbrück — найбільший жіночий концентраційний табір в Німеччині, розташований 8 км на північний захід від Берліна, заснований 1939 р., проіснував до кінця Другої світової війни 1945 р. Десятки тисяч жінок

або більше, ой, більше, вже не пригадую собі докладно числа, також студенток, яких разом зі мною арештували.

— *Українок?*

— Українок, так.

— *А ще повернімся до того, як Ви поїхали до Берліна на студії. На які студії і коли?*

— Я, властиво, не поїхала на студії просто, тільки я їхала до стрийка, який був по тій стороні Польщі. Я там мала залишитися, але стрийко кажуть: «Тут нема що робити: безробіття є, їдьте далі». І ми поїхали до Німеччини. І найнялися за так звані *Haushilferin*² в Німеччині, до дітей, опікунки діточі. І там, здається, чотири або п'ять місяців я працювала. Тоді дістала лист від своєї приятельки, товаришки шкільної, що вона вже в Берліні і студіює лінгвістику. І каже: «Чого там будеш сидіти? — каже. — Приїжджай до Берліна. Маємо нагоду студіювати».

І в той час у німців ще багато було чужинецьких студентів. Одним тільки полякам не дозволяли студіювати, бо тоді війна була з Польщею. Але українці могли ще записуватись в університет. Так що було багато таких, які перед війною почали студіювати, як мистець-різьбар Крук Григор. І він поміг мені

різних національностей перейшли через нього, а 50 тис. з них закінчили там своє життя. В архіві УКДДЦ зберігаються три інтерв'ю з українками, яким пощастило пережити Равенсбрюк і з кінцем війни вийти на волю, це є Ольга Елішевська-Фроляк, Іванна Головата-Григорців, Віра Франко та Олена Вітик-Войтович. Оповідачка Олена Вітик-Войтович видала серію ілюстрацій зі свого переживання в Равенсбрюку: О. Wityk Wojtowycz. *About the Concentration Camp at Ravensbrück // Ravensbrück. The Largest Womens Concentration Camp in Germany*. Chicago: Ukrainian Institute of Modern Art 1992. Бібліографія про цей табір дуже багата в різних мовах: англійській, французькій, польській, італійській і російській. Українською див.: О. Елішевська-Фроляк. Апель у жіночому концтаборі Равенсбрюк // *Жіночий світ* (1988/9) 9; О. Елішевська-Фроляк. Ганна з волинських лісів // *Українка в світі* (1986/липень–серпень) 24–26; О. Елішевська-Фроляк. Таборова лікарня — фабрика смерті // *Жіночий світ* (1986/2) 4–5; О. Елішевська-Фроляк. Українські жінки в гітлерівських тюрмах і концтаборах // *Жіночий світ* (1985/липень–серпень) 5–6.

² Домашня служниця (нім.).

дістатися на Академію мистецтв, відділ графіки. Ну, і я там побула вже до свого арешту. А ще тому, що я не мала допоміжати від рідних, я мусила працювати. А в Німеччині був такий в тому відношенні добрий закон, що, якщо студент працював на своє життя, то був звільнений з оплати, бо інакше то було б неможливо. Так що я скористалась з того. Ну, але кажу, довго не постудіювала.

— *Так що середню освіту Ви здобули де?*

— В Перемишлі гімназія, а потім в Самборі.

— *А совєтську окупацію Ви де перебули?*

— Ну, тільки чотири місяці я була під ними, а потім...

— *І тоді під час совєтської окупації Ви виїхали?*

— Так, так.

— *Чи була якась причина на це? Чому Ви виїхали?*

— Попросту так, батько і матір. Мати не так, але батько дуже хотіли, щоби ми виїхали. Бо, каже, вас тут арештують, і краще, як ви будете коло стрийка, значить, брата мого батька. І там, каже, може вони³ там не підуть даліше. Так що така була причина.

— *А чи Ви тоді вже були заангажовані в ОУН?*

— Так, так. Під час берлінських студій.

— *А в Україні Ви ще не були, поки Ви їхали?*

— Ні, ні.

— *Щойно в Берліні?*

— Щойно в Берліні.

— *Можете щось більше сказати? Як там Вас звербували?*

— Ну, то чекайте, щоби то так сказати... Пані... я в тій хвилині забула, як вона називалася... пані Марійка (щоб я так трошки приготована була)... Головка, о, Головка. Просто підійшла до нас з сестрою і каже: «Слухайте, чи ви би хотіли?» Ми абсолютно згодні зараз. Ну, і правда, вже той «Декалог» і те все, як то Організація працює, і що ми маємо робити, то

³ Тобто, совіти.

вона вже нам пояснила. А моє завдання — то було якнайбільше розносити по таборах, де німці спроваджували насилу тих робітниць з України. І, між іншим, найбільше тих, що зі Східної України приїздили. Вони працювали, їх використовували німці. Ми так трошки хотіли їх принаймні ще піднести духом, що ще хтось ними цікавиться. Ну, і трошки хотіли їх так усвідомити, бо вони все казали: «То всьо равно, всьо равно». Українці з росіянами.

— ***І що Ви їм розносили?***

— Ну, просто, що Україна повинна бути самостійна.

— ***Літературу?***

— Так, літературу приносили, і то... А, між іншим, вони казали: «А, ну, що самостійність, то перше буде зле, в той час». Але по-українськи добре всі говорили, але вже між собою так зараз переходили чомусь на російську мову. Так, і ми хотіли їх трошечки патріотично збудити.

— ***А скільки там вас було в Берліні?***

— Значить, тих, що працювали... Так, багато по тих лагерьх їх було. Вони були такі піввільні.

— ***Але ті, що ходили, займалися тією освітньою роботою?***

— Так... Нас ніхто не задержував в той час. Вони, може, там рекордували то все, і тому нас арештували...

— ***І коли Вас арештували?***

— 4 грудня, в 1942 році.

— ***В яких обставинах?***

— Я якраз мала тоді клясу літографії в Академії. І прийшли два чоловіки, товаришка вийшла і каже: «Там за вами якісь шукають люди». Ну, і так вже мене забрали перше до тюрми, на другий день — на переслухання. І так по чотирьох місяцях вже вивезли нас так — і без суду, без нічого. Так як інтернували нас.

— ***А чи пояснили Вам причину Вашого арешту?***

— Ну, так — що ми належимо до УВО–ОУН і що боремося проти німців, і вони мають право на то нас інтернувати.

— *А чи тільки Вас, чи Вашу сестру також заарештували?*

— Моя сестра вже в цей час була в Україні. Вона, між іншим, була арештована в 1946 році у Львові. Також за це саме. Вона 10 літ відсиділа.

— *А чи більше вас тоді заарештували, чи тільки Вас одну тоді в Берліні?*

— Прошу? О, багато, багато.

— *Того 4 грудня?*

— Перед тим вже були арештовані — то Бандера і... і... як він називався, доктор... в тій хвилині вилетіло мені з голови. Але то нічого... В кожному разі верхівка ОУН. Їх арештували⁴. Ну, і тоді членів, нас також.

— *Чи Вас питалися за іменами, щоби Ви когось виказали?*

— О, так, так, так.

— *І тих чотири місяці, що Ви були в тюрмі, як виглядало?*

— Ну, так вже зараз на другий день, то хотіли взнати чи я належу?... Я всього відперлася. І пізніше вони сказали, що я не належу... Ну, але пізніше довідалися десь, чи хтось сказав про нас всіх: «Ти все неправду говорила». І був один такий момент, що вже здавалося, що той, який мене переслуховував, був дуже поденервований. Я так думала, що він мене зловить і так до стіни мене, що, певно, то буде мій кінець. Але щось сталося, що він або мав дітей, або я так мізерно виглядала, що він так тільки руки опустив, і мене вже відіпхав... І на тім все скінчилося.

— *Чи Вас там били?*

— Властиво, ні.

— *Чи переслухували тільки мужчини, чи жінки були також?*

⁴ Арештовані були 5 липня 1941 р. Степан Бандера і Володимир Янів, 8 липня — Володимир Горбвий. Далі слідували арешти: Стецько, Лебедь, Старух, Климів-Легенда, Ребет, Равлик, Турковський. Більше про це: В. Косик. *Україна під час Другої світової війни: 1938–1945*. Київ — Париж — Нью-Йорк — Торонто 1992, с. 116–120.

— В тюрмі вже були жінки, а то чоловіки переслухували.

— ***І тоді Вас повезли до Равенсбрюку?***

— До Равенсбрюку.

Рисунки Олени Вітик-Войтович з концтабору Равенсбрюк

— ***Чи можете сказати, коли то було?***

— То мусило бути в квітні, то так по Великодніх святах. Коли ті свята були в 1943 році, я не пригадую собі, але навесні. Зараз, я думаю, що то було чотири місяці, може більше.

— ***Під час того, як Ви були в тюрмі, чи Ви мали якийсь зв'язок з ОУН, чи хтось пробував Вам щось передати, переказати?***

— Ні, ні. Ми були цілком ізольовані там.

— ***Так що Ви поїхали до Равенсбрюк, а радше Вас повезли? І яке Ваше там перше враження було? Що Ви застали?***

— Ну, перш за все, нас до так званої лазні запровадили. Все забрали і вбрали в такі спеціальні ті їх убрання з пасками, такі

сірі з пасками. І повели до одного такого бараку, де ми мали бути. Наша група то якось мала щастя, що нас дали до бараку, в якому вже були старші в'язні чешки, і вони дуже нами заопікувалися. Так що ми відносно не мали такого якогось прикрого випадку з ними. Бо інші, другі бараки, які були українські, польські та інших національностей, то там трохи гірше було.

— **Ви згадуєте про Вашу групу, хто становив Вашу групу?**

— Це студенти, переважно студенти.

— **Всі українки?**

— Українки.

— **І скільки вас було в тій групі?**

— Я собі не можу добре пригадувати. Десь, може, десь з 15, але потім до нас довозили і з Відня також студентів, і зі Львова. Я так докладно не можу знати.

— **І як виглядав Ваш день в тім таборі?**

— Зараз зранку, десь коло четвертої години, ще навіть темно було, нас будили, і скоренько казали вбиратися, кави там могли напиться, якщо то могло назватися кавою, і випроваджували нас на майдан. Ми уставлялися в ряди, і вони нас перечеислю-

Олена Вітик-Войтович. «Ранішня перевірка»

вали. І часами довго то тривало, нараз не могли дочислитися. Все думали, що когось бракує, що хтось втік кудись. Так що дві години часом взимі числили. Там ніколи снігу не було, але був дуже поганий клімат: вогкий, зимний, бо то було на північний захід від Берліну. Там з моря вітри такі мокрі дули.

— ***І що тоді, чи Ви на працю там ходили?***

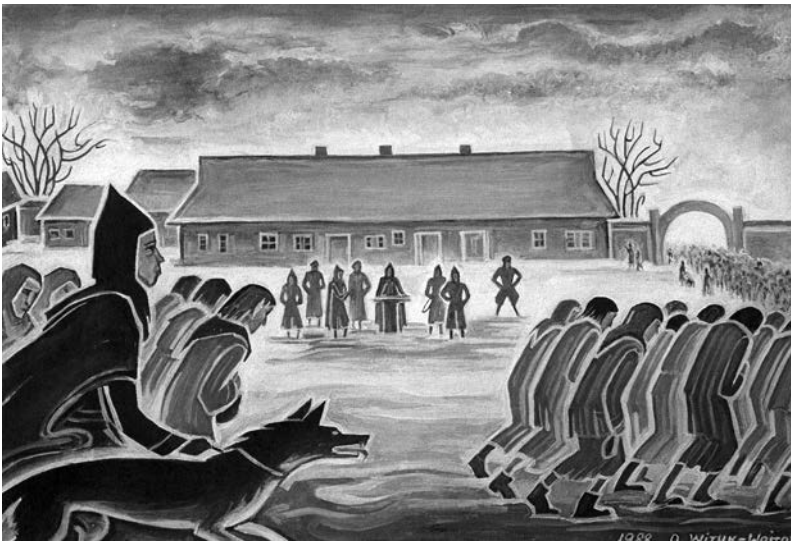
— Так. Ми працювали в Сіменса⁵. Були такі бараки, де вони... такі машини там. І виробляли ми частинки до літака, наповняли смолою. Щось таке, не можу Вам пояснити, що то було таке. В кожному разі працювали там.

— ***Чи то було в таборі, чи то було за табором?***

— За, за табором, з псами нас провадили там.

— ***Як вас провадили?***

— Так, по чотири нас йшло, ну і так кілька ще відступу. Були уніформовані жінки-есески, і вони нас провадили до праці.

Олена Вітик-Войтович. «Фараонові раби»

⁵ Сіменс (Siemens) — німецький індустріальний конгломерат. Під час Другої світової війни — фабрика військового виробництва, на якій працювали в'язні німецьких концентраційних таборів (див.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Siemens>).

— *Так що жінки фактично вами опікувались, чи як то можна назвати? І пси, кажете, були?*

— Так, так. Пси, вівчарі.

— *Чи хтось пробував втікати?*

— Втікали, але ночами, і так десь комусь вдалося. Але то десь аж... Хтось написав потім листа аж з Франції, десь... Комусь вдалося. Але, правдоподібно, то була така історія, що ті, що пильнували, ті мужчини-есеси допомагали тим, котрі могли втікати. Може, якісь були симпатії або щось, я знаю що? Ми знали, що хтось втікав.

— *Скільки годин денно в того Сіменса Ви працювали?*

— Ну, думаю, 9–10 годин.

— *І тоді Ви поверталися?*

— Поверталися назад.

— *І що тоді?*

— Ну, і тоді, властиво, ми могли вже собі по бараках і говорити, і так проходжуватися, і відвідувати другі бараки.

Олена Вітик-Войтович. «Лягерний відпочинок»

— ***А яке харчування було?***

— Харчування було таке: так звана бруква, була ріпа, бараболі трохи там, чи зупи такі.

— ***Чи була медична опіка?***

— Була, але ми старалися якнайменше хорувати. Значить, якщо горло не раз заболіло нас, чи ухо, чи перестуда, або навіть гарячка, ми старалися не голоситися, і до праці ходили, бо там ми боялися йти. Бо звідтам вже не приходили, назад не виходили.

— ***Чи були смертні випадки, про які Ви знаєте?***

— Були, були. Я особисто якось мала щастя, що не бачила. Знала, що... Бачила, як карали тих, що втікали, то були дуже прикрі...

— ***І як їх карали?***

— Псів пускали на них.

— ***Так що на смерть?***

— Так. Вони конечно поранені були і то..., в концентраційнім таборі Равенсбрюк. Була ще тюрма для так званих Ehrenhäftigen⁶ — ті жінки, може, амбасадорки були десь, або жінки більше визначних політичних діячів були. І, між іншим, там сиділа (ми тоді спочатку нічого не знали) пані Григорців і пані Гнатківська — то були дві сестри⁷. Пані Гнатківська була одружена з Лебедем, тим діячем на високім пості в ОУН. І вони були відокремлені від нас. Ми про них зовсім не знали, аж одного дня одна наша подруга довідалася, що там сидить одна жінка старша із дитиною. Значиться, жінка вона була, бо ми молоді відносно, і є дитина, яка має десь три-чотири роки. І час від часу бачить, на тій площі коло тюрми. Бо то було відокремлене трошки: була огорожа цілого лягеру, а там ще була також огорожа від тієї тюрми концентраційного табору. І каже, що той чоловік-есесмен, випроваджував... Час від часу

⁶ Ehrenhäftigen (нім.) — благородні жінки.

⁷ Про перебування в тюрмі концтабору Равенсбрюк Дарії Гнатківської-Лебедь та її малолітньої донечки Зої див.: інтерв'ю з І. Головатою та О. Елішевською.

бачили дитину, яка мала чотири роки, дівчинку, яка трошки собі ходила по тім, по городі. І ми тоді довідалися, власне, що там сидить пані Гнатківська з дитиною.

— **Пані Лебедь?**

— Лебедь, Лебедева, так.

— **Прошу пані, а якої національності жінки були там, у Вашому таборі?**

— В нашому таборі були, дай Боже всіх, ще навіть ті еспанки були. Вони переважно були комуністки. Були норвежки. Я мала, між іншим, дуже добру приятельку з Норвегії. Треба може подати ім'я, чи то не конечно?

— **Чи пам'ятаєте?**

— Так, я знаю. Така Фая, Фая Ганзен, Рольстен пізніше називалася, так що і ще донедавна.

— **За що вона сиділа?**

— Вона сиділа також... Як німці зайняли Норвегію, ну, то вони мали, вони мали такого, називали (не зовсім правильно) Квіслінга⁸ зрадником. То вони боролися, не хотіли, щоб там німці панували. Ну, і так їх... Якусь літературу також певно розвозили, чи зброю, чи щось. І її там тоді арештували. Вона знала по-англійськи, вона студіювала в Англії, а зі мною говорила по-німецьки, бо я англійську ще тоді не знала. Ми заприязнилися, власне, в тій фабриці Сіменса і так...

— **Так що були норвежки?**

— Були норвежки, шведок, ні, я не знаю. Чешки були, ну, польок найбільше було. І там були такі польки, які були арештовані зараз по війні, цілий барак був польок, на них провадили досліди. Ноги мали такі великі шрами, якісь пересаджування мускулів, чи що вони там робили, я не знаю. Але дуже був прикий вид бачити тих молодих жінок.

— **Тільки на польках?**

⁸ Відкун Квіслінг (Vidkun Quisling, 1887–1945) — норвезький офіцер і політик, який співпрацював з німцями під час Другої світової війни й окупації Норвегії. Його ім'я стало синонімом «колобараціоніст» і «зрадник».

— Тільки на польках. Потім вже того не практикували. Так, потім, хто ще був? Ну, і німки, німки також були, навіть не комуністки, ті, що не були за Гітлером. Там сиділо багато німок.

— **Чи були жидівки?**

— Були жидівки, не багато, більше в Аушвіці⁹ були і в інших таборах.

— **Скільки, Ви думаєте, було українців в той час, як Ви там були?**

— Я не знаю, то тяжко.

— **Чи розстрілювали там когось?**

— Ми чули постріли часто. Бо то так зараз від того лагєру близько був лїс. І чули постріли. І не раз так ми думали: що там діється? Нїхто нїколи нам правдиво не сказав, але як когось не раз викликали і забирали, то казали: «до інших таборів». Але потім ті постріли трошки нас застановляли, то нам так от відповідали, що там лови перепроводжують, що там на зайців, чи лисиць стрїляють, у що ми дуже не вірили.

— **Чи були у Вас там випадки, скажімо, якогось фізичного над жінками знущання?**

— Ну, я так нїколи не бачила, але ми чули.

— **Чи там Ви мали якийсь зв'язок з ОУН?**

— Нї. Зовсім.

— **Там нїчого до Вас не доходило?**

— На жаль.

— **Ну, і як довго Ви були в таборі?**

— Зараз я Вам, зараз скажу: та два і пів року.

— **І як закінчилося Ваше перебування?**

— Ви знаєте, досить було дивно. Бо нас, студентів з Берліна, викликали, і ми не знали, властиво, чого нас викликають. І де був той комендант того табору, до його кімнати, до того бюро запровадили нас. І ми не знали, що з нами діється: чи

⁹ Аушвіц (нім. Auschwitz, польськ. Oświęcim) — один із найбільших німецьких таборів, що існував з кінця травня 1940 р. до січня 1945 р. у м. Освенцімі (див.: <http://uk.wikipedia.org/wiki/Аушвіц>).

дійсно до якогось іншого табору, чи на розстріл, чи на що. І там сиділи, то, власне, досить така цікава справа була, що... І ми прийшли до тієї кімнати, між іншим, викликали нас з праці, з того Сіменса...

— ***І коли то було, дата?***

— То було сорок... Я насправду вже не знаю, котрого то було... То було при кінці, не можу Вам сказати... І при тім був українець... Зачав говорити по-українськи. Один чоловік там сидів в цивільному. І ми так здивувалися: хто то є? Не хотіли навіть дуже так говорити, що то, певно, якийсь провокатор чи щось. А він каже: «Ви виходите на волю, ви виходите на волю». Каже: «Наразі їдете до Берліна, а там, там є такий допомоговий комітет український, попросту, харитативна така організація. Вони вами займуться. Той пан вас повезе». І дійсно, в поїзді ми з ним їхали, і він нам то оповів, що... Багато нам не розказав, не знаю чому, то така таємниця була, але ми пізніше довідалися, що німці вже майже..., вже фронт там розлітався їх, вони вже, значить, втікали з України... А в УПА боролися, значить, мали написи такі рівночасно проти не тільки Советського Союзу, але також і проти німецького, значить, нацизму¹⁰. І, і то... і зараз, значить... на чім я то згубилася?

— ***Що він Вас віз?***

— І він нас віз. І пізніше ми довідалися, що УПА мала... Вони просили: «Не бийтеся проти нас, долучіться до нас, вже з нами не боріться, а тільки проти комунізму».

— ***Хто просив? Німці?***

— Десь так ми довідалися пізніше. Бо, властиво, ніхто на волі не був, не говорив, звичайно, з того концентраку. Але бачите, щось там було видно, що ті договори не вийшли, певно, далі, далі того не притримувались. І вони частину випустили і казали: «Мусите до праці десь іти і виїхати з Берліна». Нас там переслали на Судети аж. А потім вже нікого не випускали.

¹⁰ Володимир Косик пише, що в червні 1944 р. у Львові відбулися переговори між УПА та представниками німецького Вермахту про можливу співпрацю. УПА вимагало звільнення всіх українців з тюрем і концетраційних таборів. В. Косик. *Україна під час Другої світової війни*, с. 489.

— *А хто був той пан?*

— Прошу? Я не знаю... каже так от: «З харитативної допомогової служби». І вони хотіли ніби, певно так, якусь частину, щоби показати свою добру волю і щоби УПА, принаймні, ще звернула всю, всю свою боротьбу проти Советського Союзу, а не проти Німеччини. Їм часом не вийшло то, і тих всіх решту лишили в Равенсбрюку. Кудись, може, як перевезли до іншого табору, то лишилися на Заході, а решту тих всіх... Там совети прийшли до Равенсбрюку, ну, і всі відразу були арештовані знова в тім, вислані на Сибір. Між іншим, там була внучка Івана Франка, між іншим, також в Равенсбрюку, там її вислали. Потім я її стрічала у Львові. Так казала: «Яке то щастя, що ви мали нагоду бути, лишитися на Заході. А я ще мусіла тут відсидіти»¹¹. Ну, і багато інших було таких.

— *Чи Ви в Равенсбрюку мали число?*

— Так.

— *Яке Ваше число було?*

— 19-209.

— *Тоді, як Ви вже опинилися в Берліні, як Вас випустили, чи свобідно?*

— В Берліні там тоді дуже було бомбардування, якраз в цей час велике було. І вони також нас... Ніби на такий відпочинок до якоїсь школи на Судетах, я вже забула... Розенсберг, здається, називався. Просто пуста школа була, і вони нам... там якісь ліжка були — чи то було для хорих колись — і ми там тиждень, два, здається, ніби відпочивали. То нас, може, було з двадцять кілька осіб. І потім дехто міг їхати. Я мала нареченого у Відні. І він зараз приїхав і каже: «Я маю сестру у Відні, ти тепер будеш з нею». І так я видісталася звідтам. Ну, а потім зближалася Червона армія до Відня, ми всі далі йшли на Захід і опинилися аж в Мюнхені.

¹¹ Мова йде про Віру Франко, доньку Петра Франка. Про неї див. у статті Петра Арсенича у регіональній газеті «Західний кур'єр»: <http://www.wk.if.ua/?set=content&mc=41>; Р. Горак, Я. Гнатів. *Іван Франко. Рід Якова*. Львів 2000, с. 225; *Зеновія Франко: Статті, спогади, матеріали*. Львів 2003, с. 77–80.

— **Так що Ви були в таборі в Мюнхені?**

— Ні, ні. Я мешкала на станції такий. А тому, що я сиділа в концентраційнім таборі, я дістала стипендію і могла студіювати. А звільнення мала з оплати. Так що...

— **Це вже є по війні, це вже німецька держава давала?**

— Ну, мусили, ми мали ніби під тим оглядом такі заслужені привілеї (*Сміється*). І пізніше, то вже в 1949 році, ми вже одружилися і поїхали ми разом до Америки, до Нью-Йорку. І думаю, що то вже закінчувати...

— **Чи Ви могли би ще щось такого сказати, такого цікавого про Ваш час арешту і час Вашого перебування в таборі? Щось, що ми повинні би записати, з концентраційних таборів?**

— Також, як я тепер згадую, то все здавалося: «Ой, то не переживеться, такий тяжкий час!» Але ми були всі молоді і якимось так не думали багато, були оптимістами і казали... А навіть, якщо вже треба буде, знаєте, прощатися з тим світом, то якимось так було спеціально в концентраційнім таборі обоятно, тільки жаль було... Значить, обоятно, що з нами станеться, але жаль було, що рідні не будуть знати, де нас поховали, чи ще не поховали, Ви знаєте, так було. Ну, але кажу, що також дивно було, що не раз були і веселі хвилини. Не раз ми собі сиділи і, бо потім вже нами так не цікавилися, то вже ми мали ніби свободу вечорами, то ми співали, ми жартували. Так що пізніше я кажу: «Боже, ті, що на волі, думають, що ми вже такі цілком нещасливі, а ми все собі сміємо разом, як можемо».

[Оксана Закидальська]: Ви згадували, що Ваша сестра вернулася в Україну і потім відсиділа, так що при кінці війни Ви були на Заході, а тато і мама?

— А тато і мама були ще далі в тім селі. І сестра вернулася, бо дуже хотіла бути з рідними, помагати, бо двоє лишилися. І тим часом за рік її також арештували.

— **І коли Ви з ними нав'язали контакт? Чи тато, мама залишилися?**

— Я не могла з ними переписуватися. Я старалася навіть через Норвегію, через ту свою приятельку, що вийшла зі мною. Я писала навіть листа, і вона пересилала до мого села. Але ніколи вони не дістали його. Пізніше я довідалася... «Ага, за що ти сиділа? Чому ти взагалі в Німеччині була?» Ну, і були тоді страшні часи.

— ***То Ви по війні з родиною вже не мали контакту?***

— По війні — ні. Тільки одна жінка там передала вістку для родичів, що бачили мене живу вже по війні, і то все. Ми не переписувались, бо не могли, не хотіли наражувати рідних... Аж щойно в 1967 р. Вже сестра також звільнена була — 10 літ відсиділа. І вона більше за всіх мусила відсиджувати. То як вернулася вже в Україну, то... І тоді вже можна було з туристами їхати, відвідувати рідних. І я перший раз по 25-х літах побачила сестру.

— ***Дуже Вам дякую, пані Войтович, і Ви не маєте нічого проти, щоби ми в архіві задержали Ваше інтерв'ю?***

— Та прошу, так.

ВОЛОДИМИРА ЛУЧКІВ

<i>Дата інтерв'ю:</i>	21 лютого 2001 р.
<i>Місце інтерв'ю:</i>	Торонто
<i>Оповідач:</i>	Володимира Лучків
<i>Інтерв'юер:</i>	Іроїда Винницька
<i>Мова інтерв'ю:</i>	українська
<i>Розшифрування інтерв'ю:</i>	Галя Потюк
<i>Редагування інтерв'ю:</i>	Володимира Лучків, Оксана Дмитерко

Володимира Лучків. 2005 р.

по тюрмах, викуп-втеча з в'язниці. Розповідає про навчання на медичному факультеті Львівського університету та вимушену еміграцію родини спочатку до Австрії, а згодом до Німеччини. Далі — навчання, медична практика, виїзд до Канади.

Еміграційний період життя характеризується активною участю в громадському житті української громади Канади.

— Пані Лучків, будь ласка, для нашої документації, можете подати своє ім'я, прізвище, дату і місце народження?

— Я називаюся Володимира Лучків, з дому Турчиняк, народилася 11 вересня 1922 року в Олеську.

— Будь ласка, скажіть щось про свій рід, що Ви знаєте про своїх батьків?

— Мама моя — Марія, з дому Якимович, батько — Андрій Турчиняк.

Мої батьки і діди походили з Олеська. Діда Миколу Турчиняка пам'ятаю, бабусі — ні, бо вона скоро померла. Батько мав три сестри і чотирьох братів. По стороні мами я мала бабусю Анну, вона була вдовою, бо дідо помер на тиф будучи військовим у Першій світовій війні. Мама мала одну сестру і двох братів, один з них також був військовий і також помер на тиф. Оскільки я знаю, то прадід, чи радше прапрадід по батьковій стороні, був турецьким купцем, і, мабуть, звідти наше прізвище — Турчиняки.

Через Олесько проходив купецький шлях з «Руси на Угри». В місті був купецький квартал, місто мало маґдебурзьке право і замок. Через зміну купецького, чи також званого торговельним, шляху на угри, що злучився з Тернопільським шляхом з причини високого мита, Олесько занепало. Купецький квартал перестав існувати, дехто з купців залишився, а згодом асимілювався.

Мій дід Микола був багатий, мав багато поля, лісу й садів, які розділив на семеро дітей. Мій батько не хотів господарювати, виїхав до Львова і займався будівництвом. Тим фахом він займався все життя. Я була ще малою, як мій дідо помер. Пам'ятаю його кремезну постать і те, що він нюхав табак у такої гарної табакерки, а потім пчихав у червону хусточку. Мама не хотіла жити у Львові, дуже любила свою хату в Олеську. Батько працював у Львові і приїздив на свята чи неділі додому.

— **Будь ласка, скажіть дещо про стан Вашої родини. Скільки у Вас було братів, сестер?**

— В мене є тільки один брат Тадей. Кузенів було багато, бо мали великі сім'ї. Багато більшовики репресували, вивезли на Сибір. Володимира Турчиняка вбили, не дали поховати, залишили при дорозі на пострах для людей. Одна кузинка, Теодора Турчиняк-Гіль, повернулася зі Сибіру, залишилася її єдина дочка Галя. Ще один кузен, що був при війську — Червоній армії — той вижив.

— **Чи можете дещо сказати про свою освіту?**

— Так. Але я хотіла повернутися ще до маминої родини.

Брат моєї мами, вуйко Дмитро Якимович, з дружиною Степанією мали двоє дітей: дочку Надю і сина Богдана. Надя була в УПА, працювала машиністкою провідника Петра Федуна у підпільній друкарні в Карпатах. На донос сексотів кагебісти криївку викрили, присутніх упістів постріляли, включно з крайовим провідником Романом Кравчуком — псевдо «Максим». Надя була ранена, її забрали до шпиталю, де вона померла. Батька Наді, Дмитра, маму Степанію і 15-літнього брата розстріляли вдома в Олеську. В той час в Галичині появились так звані «нічні люди», що підшивалися під упістів, а насправді це були спеціальні відділи вишколених кагебістів.

— **Як Ви їх назвали? Нічні люди?**

— Нічні люди. Так. Спеціально вишколені у боротьбі з УПА, у ширенні зневіри та дезорієнтації серед населення, що УПА мордує людей, що саме вони, кагебісти, робили. Приходили до людей переважно ніччю, просили харчів. Коли їм дали — це було зле, бо ви прихильні до УПА, а як не дали, то все одно мстилися.

— **То Ви про який рік говорите?**

— Я говорю про час після 1944 року — другий прихід більшовиків.

— **Звідки Ви це знаєте?**

— Я була в Україні, відвідувала свої рідні околиці. Декотрих людей знала ще з дитинства — вони мені розказували, але ще боялися, оглядаючись чи хтось не почує. Вони так розказували,

я не можу не вірити, але я того не бачила. Я слухала про ті жахиття, що ті люди пережили, страшно собі уявити.

— Чи можемо тепер повернутися до Вашого дитинства? Щось з Вашого дитинства, зі школи?

— Отже, я ходила до школи в Олеську. Там була 7-класова школа, а потому була 10-літка. Малою дитиною я була слабовитою, мала анемію, не хотіла їсти. Лікар давав застрики, а врешті сказав, щоби я перестала до школи ходити. Я брала лекції і здавала в школі свої предмети. В нашій школі навчання було польською мовою, а українська мова була лише два рази на тиждень. Поляки були великі шовіністи, навіть серед дітей — вони з нами не хотіли бавитися, а ми їх також не хотіли. В урядах, на пошті, в школі учителі були поляки. Як українець мав кваліфікації, його на працю не прийняли, хіба перейшов на римо-католицизм, але таких багато не було.

Мені пригадалася одна подія: мій вуйко мав господарку, коней і віз, а поляки зарядили, що віз має мати табличку з прізвиськом властителя. Вуйко причіпив табличку з написом в українській мові зверху, а під сподом по-польськи. Поляки вуйка покарали і остерегли, що перше напис має бути по-польськи, а тоді може писати українською мовою. Як я буду розказувати ще про дитинство, то воно в'яжеться з олеськими околицями.

Олесько знаходиться на головному шляху Львів–Київ, приблизно 70 км від Львова. Дуже гарні та історичні околиці. На південний схід від Олеська знаходиться старий княжий город Пліснесько, згадуване у «Слові о полку Ігоревім». Город був зруйнований Батиєм, дехто з мешканців врятувався і перейшов до Олеська. Відтак на горбку серед мочар і боліт, що зветься Покрова, збудували фортецю, в якій жили, часто боронилися від нападів, бо недалеко був Кучманський шлях, яким орди йшли на Русь. З княжого города залишилися руїни, високі оборонні вали, старезні дуби й глибоке урочище із західного боку.

Професор Ярослав Пастернак вів розкопки Пліснеська, знайшов декілька експонатів, серед них мосяжного воїна, копія якого є зображена на могилі-пам'ятнику професора в

Торонті. Будучи підлітками, ми часто робили прогульки на Плісесько і слухали розповіді про славне минуле.

Зі західної сторони Олеська, 3–4 км видніє Підлиська гора, Підлиська гора Маркіяна Шашкевича з великим і високим хрестом-пам'ятником поетові й пробудителю. Кожного року в першу неділю серпня місяця на горі Шашкевича відбувалися велелюдні маніфестації-святкування. Люди з'їздилися, чи сходилися з цілої Галичини. Відправляли священики (були і єпископи) Службу Божу з хором, з хоругвами і масою народу. Відтак був концерт, доповіді — все в патріотичному дусі. Полякам це дуже було не до вподоби, але людей з хрестом і хоругвами не могли розганяти. Поліція польська з кіньми і зброєю чекала на провокацію, щоби заборонити ці святкування. Не могли нічого зробити, тоді придумали і посадили на горі й біля хреста-пам'ятника деревця-шкілку, тоді не вільно туди ходити. Наші люди побачили це, ніччю зійшлися і деревця повитягали. Ніхто їх не зловив, але поляки судили українців. Українців боронив за Білу гору Шашкевича адвокат зі Золочева, Теодор Ваньо. Він був великим патріотом і боронив не одну політичну справу. Білу гору оборонив, виграв, і люди далше кожного року могли іти на прощу-маніфестацію до гори Маркіяна Шашкевича. Такі маніфестації мали великий вплив на піднесення національної свідомості. Мої родичі брали нас, дітей, зі собою кожного року від ранніх років. Закінчилися маніфестації з приходом советів.

— **Чи можете сказати, котрий рік це був?**

— Ці маніфестації відбувалися кожного року, почавши від 1911, коли поставили пам'ятник. Спорядила і поставила пам'ятник українська громада.

— **А скажіть, з ким Ви товаришували? Чи Ви мали поляків, жидів товаришів чи тільки українців?**

— Тільки українців. З поляками ні, бо то було майже гріхом (сміється) з ними товаришувати. Але з жидами ми часом товаришували. Жиди не були нам, ані ми їм ворожими. В 9-ій класі за більшовиків я мала жидівку-товаришку.

— *То ми ще до того вернемося. Чи можете щось сказати про своє родинне життя, релігійні аспекти, звичаєві, щось такого цікавого, чим Ваша родина відрізнялася чи, може, характеризувалася?*

— Наша родина була може трошки інша, як другі. Батько любив місто, а мама хотіла жити в Олеську, в своїй рідній хаті. Батько мав своє підприємство у Львові й любив ризикувати. Узгіднивши ці перешкоди, родинне життя було примірне та згідливе. Нас виховували в релігійному і національному дусі. Мама дбала й додержувалася традицій, святкувань з родиною та з святочною колядою до діда. Бабуся Анна, по стороні мами, жила з нами. Я згадую її так гарно, вона вчила мене молитви. Батько був вимогливим до мене, а до брата ще більше. Коли мова йшла про науку чи пляни на майбутнє, був реаліст. Пригадуються мені його, батька, слова, які тоді, в той час, мені були дуже нецікаві: «З того хліба не будеш їсти».

— *А 39-ий рік і прихід перших советів. Як Ви те собі запам'ятали?*

— Я запам'ятала, як червоноармійці машерували до Олеська, співаючи пісню «Розпрягайте, хлопці, коні», один заспівував сольо по-українському — це звучало незле. Але ми знали, на ділі так воно не є, та ми мусіли мовчати й дивитися, що буде далше. Ми довго не чекали, як могого брата Тадея покликали на міліцію. Зустрів його Василь Граничка, член КПЗУ — Комуністичної Партії Західної України, в'язень польської тюрми за комунізм; тепер сподівався великих привілеїв від советської влади. Тадееві сказав лише: «Я не хочу тебе тут більше бачити». Ми Граничків знали, молодший брат Євген давав мені лекції, мав освіту; незадовго їх обидвох розстріляли. Тадей зрозумів ситуацію і втік за границю, до Кракова, а я поїхала до школи до Львова і замешкала в бурсі.

— *Коли це було?*

— То було при кінці 39-го року. Я ходила на лекції, але одного дня приходять знайомі студенти з Олеська, які вчилися у Львові, з вісткою від мами, щоби приїздити додому, бо батька арештували. Приїжджаю — мама в розпуці, батька забрали до Золочева, сидить в тюрмі на замку. Я їздила часто до

Золочева довідатися щось про батька чи дати передачу. Найчастіше мені казали енкаведисти, що все в порядку, і ніколи не взяли передачі. Нас багато стояло, нераз цілими днями, на страшному морозі перед брамою в'язниці, але з чим приїхали, з тим поїхали — хіба те, що повідморожували ноги.

Батько мав сильний артрит і ревматизм; коли сидів у тюрмі, йому дуже докучали болі, тоді він дуже кричав так, що всі жалілися на нього, не було спокою. Ми робили всякі заходи, але все було даремно. Аж мій вуйко, Антін Сухоставський, мав знайомого жида комуніста, що називався Бльох. Бльох постарався, що батька взяли до шпиталю. В шпиталі батькові вже було легше. Той вуйко, що допоміг батькові під час комуністичного режиму, загинув в концентраційному нацистському таборі в Бухенвальді¹.

— ***А за що батька заарештували?***

— За більшовиків не потрібно було мати велику провину. Може хтось хотів помститися, може був донощик і все доносив, або що батько був патріот, мав гарну хату і тому подібне.

— ***Чи то хтось міг прямо так сказати?***

— Абсолютно. Ну, КГБ знало тільки те, що їм доносили.

— ***А як там з батьком закінчилося?***

— Батько наразі є у шпиталі під наглядом КГБ. Я записалася до 9-ї класи в Олеську. До нашої класи прийшло дві комсомолки і політрук, щоби нас виховувати.

— ***Але це вже було в Олеську?***

— В Олеську, так.

— ***Так що Ви вже не були у Львові?***

— Ні-ні. Я не могла залишити маму саму. Також я була в Юнацтві ОУН, і мені приручено залучувати більше дівчат до Юнацтва.

— ***А може вернімося ще до того, хто Вас завербував до ОУН? І що Вам казали, що Ви маєте робити?***

¹ Концентраційний табір у Центральній Німеччині, був заснований гітлерівцями влітку 1937 р. До ліквідації табору американським військом у травні 1945 р. загинуло близько 50 тисяч в'язнів.

— До ОУН вербували людину певну, перевірену, що про вас все відомо, хтось з організації вас поручає. Все є засекречене, і ви навіть не знаєте, хто за вас ручиться. Треба дотримуватися строгої конспірації. Непотрібно знати забагато, бо в разі арешту часами можна заламатися і все сказати. Мене вербувала подруга «Оля», що було її псевдо, і дала доручення організовувати дівчат до Юнацтва з нашої округи. Вербувати когось — то займало часу, щоби довідатися про переконання і патріотизм даної людини. До цього часу, що я мала вже доручення виконувати, то ще за Польщі мені дали вивчати «Декалог», заповіді націоналіста та всяку іншу літературу. «Декалог» і літературу дав мені ще за Польщі місцевий студент.

— ***А хто то був?***

— То був студент, називався Осип. Юнацтво — це була підготовка до членства в ОУН.

— ***Але чи хтось особисто мусів Вас заангажувати?***

— Так. Я знала і була горда, що мене ангажують. В наших околицях перебували краєві провідники, як Роман Кравчук, чи Осип Безпалько. Вони були знайомі з моїми родичами, і я мала з ними часті зустрічі.

— ***Чи Ви ще за польських часів вступили?***

— За польських часів мене підготовляли, усвідомлювали, що є наша організація, за що ми боремося, що нас чекає в разі арешту і т. д., а тоді щойно давали функцію, яку я могла виконувати. В 9-ій класі було троє дівчат, що могли бути кандидатами до Юнацтва. Одного разу після уроків комсомолка оголошує, що буде мітинг і що Турчиняк має залишитися. Ну, і я залишилася, але трохи боюся, бо не знаю чому. Починається мітинг, розказують, які ми маємо бути вдячні, що доблесна Красна армія нас визволила, як нам добре жити, які маємо можливості і так далі. «Наша відмінниця Турчиняк заслужила собі на те, що ми можемо прийняти її до комсомолу». На мене це подіяло, як грім з неба. Я кажу: «Я ні... я не можу, я ще не готова, я ще не знаю історії партії. Я ще всього не вивчила, я ще не готова, як я буду все знати, тоді будемо про те говорити». Так що вони мене навіть залишили на якийсь час.

— *Так що то не було до піонерів, то вже було до комсомолу?*

— То вже було до комсомолу, 9-а кляса, піонери є молодші. Може то була якась інша причина, бо мій батько сидів в тюрмі, а підозрілим родинам були всякі обмеження.

Нараз до нас приїжджає чоловік і каже: «Я приїхав з Кракова, був з вашим братом». І показує знімку, де є дійсно він і Тадей. «Ми вирішили, що будемо викрадати вашого батька, і цілу родину заберемо на Захід. Але ми мусимо батькові дати знати».

Я навіть нікому того не говорю, думаю: «Ну, та нічого». Я бачу: брата знімка, то я мушу йому вірити, він каже: «Я називаюся Мельник». Але я того чоловіка ніколи не бачила. Треба їхати до Золочева.

В нас був такий фірман, Мар'ян Рінг, навіть якогось німецького походження, але був дуже бідний. Він у нас служив за Польщі, а тепер не хотів іти додому і далше був у нас, бо мав харчі і приміщення. І їде, власне, такі залубні — ми сідаємо і їдемо до Золочева, бо батько в Золочеві сидить. Беремо коні і залубнями їдемо до Золочева з надією, що я дістану побачення з батьком. Їде зі мною Олекса Радковський, який ще тепер живе в Олеську, пан зі Заходу — Мельник, фірман Мар'ян і я.

Ми приїхали до Золочева, а Мельник каже: «О, я маю тут зустріч з одним червоноармійцем». Ми домовилися, що я піду до батька, все розкажу про наш плян і щоби він був готовий, як ми прийдемо його викрадати. Мене не хотіли пустити до батька, але вкінці дозволили бути кілька хвилин. Зустрівшись, ми розплакались. Батько дуже змарнів, я встигла йому сказати про наш плян.

Приходжу до залубень, приходять Мельник з червоноармійцем і кажуть... А Мельник дає мені якусь книжку про військо і каже: «Сховай це». І я ховаю її за свій зимовий жакет, так як говорили «за пазуху», а наверх усього натягаю велику «бараницю», яку взимку одягали. Мельник каже: «Ми йдемо тільки до чайної». Ми чекаємо кілька минут. Тут приходять енкаведисти, чотирьох їх, і кажуть: «Навертай лошади». Їдуть з нами, а я маю книжку і хочу бодай висунути її з-під свого жакета, а тут ще бараниця. З великим трудом я її висунула від себе.

Приїхали на НКВД, мене окремо до кімнати, а їх не знаю де. Ну, значиться, я є арештована. І я маю ту знимку, а це є доказ на переслуханнях. Знимка досить велика, на доброму грубшому папері. Не маю де її подіти, бо кімната зовсім пуста-порожня. Починаю знимку їсти, папір такий, що зуби в ньому застрягають. Я насправду не пригадую, чи я її проковтнула, чи що я з нею зробила, я не знаю, але її не було.

Мене забрали на переслухання (допит), питалися, як моя родина, хто чим займався, а тоді відіслали до кімнати і казали писати життєпис. Я написала один — прийшли, забрали і казали писати дальше життєпис. Я так писала цілу ніч, а може й довше, я вже не знаю. Я не знаю, чи вони хотіли, щоби я помилилася, чи не знали, що зі мною робити. Вкінці забрали мене на станцію, посадили до товарового вагону, мене і Радковського. Мене в одну сторону, його в другу, енкаведисти з крісами, говорити не вільно. Приїжджаємо, пізнаю станцію Підзамче. Нам кажуть висідати і ставати під стіну, руки догори тримати, стояти, не рухатись, бо там люди ходили — мабуть боялися, що ми втечемо. Приїхав «чорний ворон» — такий малий автобус, що возив криміналістів. Завезли на НКВД, мене посадили в перехідній кімнаті, через яку перепроводжували в'язнів на допити або побитих, який після допитів вели. Сиджу один день — нічого мене не питаються, і другий день, а нічого їсти не дають.

— А де? В якій в'язниці?

— У Львові не в'язниця, це було НКВД на вул. Юзефа Понятовського², бічна вулиця Стрийської. Я так сиджу там, ніхто мною не цікавився. Дістала страшні воші, жахливі. Я мала маленький гребінчик у волосі і ним чесала, то голова вже не свербіла, а боліла, така була скусана. Нарешті, після кількох днів забрали мене до слідчого. Слідчий переглядає цілий плік життєписів моїх і питається: «То ти хочеш ходити до школи?» Я кажу: «Хочу».

— Чи Вам тоді було 18 років?

² Тепер вул. Уласа Самчука.

— Десь так, так. І каже: «А ти любиш Україну?» А я відповідаю: «Та люблю». — «Ну, а ти хочеш щось для неї зробити?» Я питаю: «Що я можу зробити?» — «Нічого. Ми тобі скажемо, а ти зробиш». Тоді він каже: «Ти йди додому. І ти йди до школи». І я пішла.

— *До Олеська?*

— До Олеська. Я поїхала потягом. Не знаю, чи я мала гроші на потяг, чи слідчий мені дав. Я приїхала додому. Станція була в Ожидові, треба було іти пішком, бо за советів фіякрів не було. Це була ніч, але я якось прийшла. Стучаю до хати і кличу: «Мамо, то я». Мама відчиняє, плаче з радості: «Боже ж ти мій, де ж ти, дитино, була? Я питалася на НКВД, де ти є, а вони казали: «Твоя дочка пішла гулять». Вони мені не сказали, де ти була, і так що я не знала, що сталося».

На другий день я пішла до лікаря, щоби мене збадав, бо я дуже зле почувалася після тієї голодівки, а відтак оселедця. Лікар мене збадав, і каже: «Чи ти думаєш, що ти маєш в жолудку годинник? Ти маєш нервицю жолудка». Дав посвідку звільнення зі школи і ліки. Мама занесла посвідку до школи, а я пішла у підпілля.

Приблизно 8 років тому я давала інтерв'ю Василеві Кукові³, який був командувач УПА. То він сказав: «То було типічне вербування до праці — бути донощиком: трошки налякати, трошки показати, пообіцяти і для них працювати».

— *А чи можна повернутися, бо мені трошки неясно. Ви думаєте, що той Мельник був провокатором, чи то він Вас видав?*

— Так, так, я думаю, що то було заплановане.

— *А Ви потім з ним вже не зустрічались? З братом не говорили про ту знимку?*

³ Василь Кук (11.01.1913–09.09.2007) — генерал-хорунжий УПА, з 1947 р. — заступник командувача УПА Романа Шухевича, з 1950 р. — командувач УПА, Голова Проводу ОУН в Україні, Голова Генерального Секретаріату УГВР. 1954 р. заарештований КДБ, в'язень радянських тюрем, активний громадський діяч. Після звільнення у 1960 р. і до кінця життя проживав у Києві, похований у рідному містечку Красне на Львівщині.

— Ні, ні. Брат сказав, що нічого не знає про знимку взагалі. «Я не знаю, я собі не пригадую, щоби таке щось було».

— **Так що то було сфабриковане?**

— Так, то було сфабриковане. І ми його потому ніколи не бачили. Радковського пустили, то він ще живе в Олеську. Я з ним зустрічалася, коли була в Україні. Ми згадували ту подію.

— **А що Радковському зробили?**

— Нічого йому не зробили, випустили. То було заплановане — мене взяти до праці за сексота.

— **Завербувати Вас? І тепер Ви, власне, кажете, що Ви пішли в підпілля? Можете докладніше сказати, що це означає?**

— Це означає, що я скривалася, не була видимою, не мешкала вдома. Перебувала в певних хатах чи криївках, старалася, щоби мене ніхто не бачив, бо сексотів не бракувало. Члени чи прихильники допомагали, але рівночасно треба самій про себе дбати.

— **А хто був Вашим зверхником?**

— Доручення звичайно приходили через зв'язкових ґрипсами або усно з огляду на конспірацію. Роман Кравчук був крайовим провідником, накази ішли від Проводу. Але залежить, з якого відділу, хто за дану справу відповідав. Зустрічі з провідниками були дуже рідкісні з огляду на безпеку. Накази часто приходили через зв'язкових, підписані псевдонімом, а дехто мав багато псевдонімів. Я друкувала матриці, робила побільшення мап (Бродів, Золочева і т. д.).

— **Чи Ви їх ручно малювали?**

— Ручно, побільшувала за поділкою. Малу мапу побільшувала на великий аркуш, залежно на скільки поділок потрібно. Тоді ОУН не мала друкарень — друкувалися всякі матеріали: летючки, заяви, вишкільні військові матеріали — на цикляостилі⁴. Це так як копіювальна машина. Для цього писалося текст на матриці, а відтак на цикляостилі відбивалося в більшій кількості.

⁴ Прилад, до якого наливалась фарба, закладалась матриця; за допомогою ручки прилад крутився та відбивав написане на матриці.

— ***А чи Вашої мами не допитувалися, де Ви є і що з Вами?***

— До мами кагебісти часто приходили, питалися, але мама казала: «Де мені дитину забрали і що ви з нею зробили? Я її бачила і відтоді більше не бачу, я не знаю, де вона поділася. Ви мені її шукайте». Мама знала, що я живу, але не знала, де.

Прийшла весна, в підпіллі дещо легше жити, а відтак війна. Тішуся, йду до мами. Є вістки, що поради втікають авто-страдою на схід. Мені думалося, що мій брат скоро прийде додому. Іду до Олеська, бо цікаво, що там діється. Не дійшла до середини містечка, а тут метушня, неспокій... До мене прибігає хлопець і каже: «Втікайте, бо за вами питає КГБ, має списки людей, за котрими шукають». Я побігла щосили поміж кущі, де були городи, коноплі, а далі в сторону лісу. В лісі, в урочищі, було повно людей з дітьми, бо всі втікали від фронту. Молодь хотіла бачити війну, фронт, то я разом з ними рішила йти на гору. Раптом чую: «Стої!» Одна мить і, перед нами солдат з кулеметом, а ми навтіки в різні сторони. Я біжу сама, вже далеко від лісу, в якомусь саду висока трава і чую: тю-тю-тю. Думаю, що то таке? Тоді спам'ятуюся... та ж це кулі. На другий день, на північній стороні, на Покрові була замордована жінка, а далі, біля замку, було більше помордованих людей.

— ***А як Ваш батько?***

— Коротко перед приходом німців комуніст Бльох постарався звільнити батька зі шпиталю. Мабуть тому, що батько був у шпиталі, бо прямо з в'язниці було б трудніше це зробити. З відступом радів усіх в'язнів золочівської тюрми помордували. Я була в Золочеві після відступу більшовиків і бачила ті страшні гори трупів.

— ***Чи це було перед відступом радів?***

— Перед відступом якось, видно, що комуніст-жид мав великий голос, бо завдяки йому батько був живий.

— ***А як Ви пригадуєте прихід німців?***

— Німці виглядали дуже непереможливо: озброєні, грізні, на танках, сильні, вишколені, а ще до того ми думали, що вони наші приятелі. Ми почали організовувати поліцію, громадське життя... а вони прийшли, все повідбирали і завели свій лад.

— **Чи було якесь вітання окреме в Олеську?**

— Так, ми вітали. То було між Олеськом і Юськовичами⁵, там їх вітали, співали пісні, давали квіти. Думали, що німці будуть ліпші, як більшовики. Бо більшовики за той короткий час встигли повбивати й повивозити тисячі людей на Сибір.

— **Що Ваш батько за німців робив? Що Ви робили?**

— Батько поїхав до Львова, плянував займатися будівництвом. Нам батько сказав: «Не робіть тої політики, бо то нічого з того не вийде. Що ви? З вами не буде ніхто рахуватися». Але ми були навіть ображені і вважали, що батько, на жаль, не має рації.

— **Хто є «ми»?**

— Ми — молоді люди, такі, як я. Ми відчували зміну, буде інакше. Ми здавали вступні іспити і записалися на матуральні курси. Серед курсантів було двох, які тепер є в Канаді: Ярослав Вільк і Василь Сірський. Батько був у Львові, я переїжджаю також туди. Організація висилає мене на вишкіл зв'язкових, що є у Львові. Йдучи на вулицю Руську, мене зустрічає сторож будинку, де знаходились бюро ОУН, і навіть не приставши, каже «втікайте»! Тоді, в той час німці арештували всіх, хто був у бюрох. Багатьох з них Гестапо вислало до кадетів. Спочатку ОУН працювала напівлегально, але тут німці виявили свою позицію щодо українського питання.

— **А де вишкіл відбувався?**

— У Львові.

— **У місті?**

— Так. Мені також призначено бути зв'язковою до Крайового Проводу. Це була відповідальна і ризиковна робота, але я була горда, що до мене мають довір'я.

— **А що той «зв'язок» означав?**

— Організація мала всюди свої сітки. Зв'язкові приходили з різних сторін України, а навіть з інших країн, я мала їх зустріти, забрати пошту, чи спрямувати, куди потрібно. Були також зв'язкові хати, їх перевірялося, бо в разі розконспірації

⁵ Тепер село Осипівка.

хати були умовлені знаки, що є небезпека. Зв'язок я перебрала від Дар'ї⁶, а згодом мені дали ще львівські квартири в наших довірених для потреб Організації. Квартири я перебрала від Оленки⁷. Моїми провідниками крайового зв'язку і квартир були: «Спартак»⁸ і «Вугляр»⁹.

— **Що то значить «дали»?**

— Дали — значить призначили таку функцію, бо Організації було потрібно когось це виконувати. Ми наших функцій не вибирали. Квартири потрібно, коли приїде кур'єр і його десь примістити чи когось, що є у підпіллі. Люди, які дозволяли дати свою квартиру чи зв'язок на потреби ОУН, ризикували своїм життям. Це були справжні патріоти.

— **Чи можете навести декілька прикладів для кращого зрозуміння?**

— Вертаюсь з одної головної зв'язкової хати з поштою, сідаю на трамвай — ми не мали авто, треба було ходити, або їздити трамваєм. Їду, минаємо будинок, де був вишкіл зв'язкових. Пригадую, що нас вчили дуже цікаві речі, що могли б придатися в деяких випадках. Приміром, як ми арештовані або в небезпеці, а хочемо повідомити когось, але не вільно говорити, тоді уживається мова глухонімих, або розмова — лише лице і одна рука. Приміром: я — Я; то є У; то є Т; то є Б; то є В; О; то є М (*показує*). Я вже навіть позабувала.

— **Вибачте, а хто ті курси переводив? Пам'ятаєте якісь імена?**

— Мені здається, що називався «Жук», але то є псевдонім. Нас було кількоро, а після арештів курс перестав існувати.

Я повертаюсь до попереднього. Біля мене сиділа жінка, що всідала разом зі мною, в трамваї людно. Цей віз для нас, а другий майже порожній, бо він «nur für Deutsche»¹⁰. Моя сусідка

⁶ Дарія Конюх, дівоче прізвище Коверко, тепер проживає в Детройті (США).

⁷ Оленка Матла.

⁸ Псевдо Миколи Гошовського.

⁹ Псевдо Володимира Лобая.

¹⁰ Тільки для німців (нім.).

мене якось обсервує, а вкінці питає: «То *panienka nie boi się jechać tak różno w posu?*¹¹» А чого мені боятися? Вона дальше чіпалася, так що мені стало підозрілим.

— **Чи вона говорила по-польськи?**

— По-польськи, а я по-українськи. Ну, де ж би я по-польськи відізналася отако (*сміється*). То був наш патріотизм, ми були такі запеклі.

Ну і так, я пересідаю на трамвай, що їде вулицею Городоцькою, бо ми мешкали на Городоцькій, і батько мав там своє бюро, напроти катедри святого Юра. А тут полька знова їде зі мною. Раптом на Казимирівській (Городоцька тепер) гестапівці зупиняють трамвай і всім кажуть висідати. Німці робили так звані «лапанки». Ми всі висідаємо, а полька показує на мене пальцем гестапівцеві. Я не знаю, може зв'язкова хата була розконспірована, а полька за мною слідкувала. Чи, можливо, що це був випадок — взагалі, я не знаю. Мене беруть відразу в окрему кімнату, замикають на ключ, а в мене повно пошти. Маю бюлетені, газетки, де були вісті про вбивство Сеника і Сціборського в Житомирі, тоді всі кричали, що їх вбили бандерівці¹². Але вийшло з того, що КГБ їх вбило (зі спогадів Судоплатова). Я мушу зробити щось з поштою... Бачу флякон, впишаю туди газетки і бюлетені, щоби тільки не були при мені, бо тоді можна якось боронитися. Але в мене ще грипси — багато до всіх...

— **Що таке є грипси?**

— На тоненьких скручених папірцях текст написаний кодом, або звичайним письмом.

— **А це про Сеника і Сціборського — то що це було?**

— Що було в грипсах, того я не могла знати, а що було в бюлетенях чи газетках — я ще не мала змоги прочитати. Це тільки було згадане при передачі мені пошти.

¹¹ Хіба панянка не боїться їхати так пізно вночі? (польськ.).

¹² Омелян Сенік та Микола Сціборський загинули за нез'ясованих обставин 30 серпня 1941 р. в Житомирі. (Див. про них: *Encyclopedia of Ukraine*, т. 4 (*Ph-Sr*), с. 590; т. 5 (*St-Z*), с. 73).

— ***А вибачте, що так запитаюся, Ви були в ОУН бандерівському?***

— Так. Нас ніхто не питався, ті люди з якими я працювала, працювали далше, і ми, властиво, не відчували ніяких змін. Ідеологія однакова, тільки бандерівці більше скрайні.

— ***Чи тоді вже був розкол?***

— На жаль, так. Тоді вже був розкол, але того не відчувалося. Ніхто нас не питав: «Ти хочеш того, чи ти хочеш того?» Ні. Принайменше для нас не було різниці, і тепер її не маю.

— ***Мені тільки цікаво, що там було в тій летючці?***

— Не знаю. Я ще не могла її читати, тому що я її тільки дістала. Я мусила зробити щось з грипсами, їх було багато. Я мала передати їх до Проводу. І, значить, що робити? Я їх їм, проковтую, бо нема іншої ради (*сміється*).

— ***Чи вони були на такому тоненькому папері?***

— На тоненьких папірцях, що їх курці вживали колись на папіроси. Ну, так що я з ними досить справилася, але два залишилося, яких я не встигла з'їсти, бо прийшов гестапівець. Забрали мене на Лонцького, там перешукали, забрали все, чим я могла б собі або комусь пошкодити, всі вартісні речі. То була ніч, мене запровадили в підземелля на одиночку. То було дуже маленьке й темне місце, світла там жадного не було. Я це побачила, як мене привели і відчинили двері з коридору. Також там була вузьенька лавка. Я сіла на лавку, світла нема, вогко. Я тільки в легкому плащі, нічого не маю, тільки те, що на мені, забрали мене з вулиці. Незадовго чую, що щось рухається, бігає... щурі чи миші.

Я тоді стояла на тій лавці цілу ніч, воно бігало: пі-пі-пі... якоюсь гурмою цілою — то, насправду, дуже неприємне і навіть страшне. Знаю, що коли щур голодний, то він може вас гризти, кусати. Гестапівці не раз кидали в'язнів у пивниці, щоби щурі знущалися над ними. Часами сторож відкрив візитирку (то в дверях таке маленьке віконце), то я тоді трошки світла бачила з коридору.

Вранці була вже на коридорі метушня, крики. Я зауважила смужку світла високо під стелею, що було, можливо, замуроване вікно, але вже не було зовсім темно. На стіні було

багато понаписуваних імен і всякого, виглядало як кров. Я це все розглянула, як принесли харчі, а мені нема в що їх взяти, то я тих харчів не дістала. Але за деякий час, відкривається візитирка і чую голос: «Українка?» Відповідаю: «Українка». «Я також українець». І каже: «Я тут сиджу вже довго, мене арештували за комунізм. Сиджу тут довгий час, так що мені вже вільно ходити по коридорі, помагати дещо тим дижурним». І каже: «Ну, що? Я чув, що нема, нема з чого їсти?» Бо ті дижурні з ними говорять, а дижурні хто? Також, може, в'язні чи що. Було багато поляків, які були фольскдойчери¹³. Тоді він мені постарався пушку з консерви, ложку, гребінь і коц. Приходив говорити, як нікого не було, через візитирку. Я галичанка, а він був зі Східної України, і галичан він не дуже любив. Він зразу казав: «Ви — поляки». Інженер по фаху, приїхав зі советами і працював заступником керівника львівської електрівні.

— **Як він називався?**

— Тимофій Коба. Він навіть був свідком, який свідчив, коли я діставала членство «Політичних в'язнів».

— **І де він тепер?**

— Він був тут в Лондоні, Онтаріо. Раз я його зустрічала, він мав родину, був дуже нервовий і виглядав на знищену людину. Німці зі Львова вивезли його до концентраційного табору (кацету) в Дахау¹⁴.

Коли ми розмовляли через ту візитирку, то узгіднили, що хто з нас скорше вийде на волю, той буде другому помагати. І я була першою на волі. Через його, Тимофія, приятелів, я дізналася, де він є, тоді висилала йому до Дахау посилки з чорним хлібом і часником — це, що він просив. Я все була і є йому вдячною за пушку, ложку, гребінчик і коц, бо в тюрмі це було багатство.

За декілька днів мене забрали до лазні на дезинфекцію.

— **А допитів жадних не було Вам?**

¹³ Volksdeutsche (етнічні німці) — загальна назва німецьких національних меншин в Європі напередодні та в роки Другої світової війни.

¹⁴ Концентраційний табір у Дахау (Dachau) недалеко від Мюнхена, діяв з 1933 року.

— Ще не було. Дали мене на спільну келію, і тоді щойно зачалися допити. На Лонцького ключницею була полька фольксдойчертґка, яка мешкала в апартаменті напроти апартаменту родичів моєї товаришки з дитинства, Орісі Матешук. Ключниця виговорила мамі Орісі, хто сидить з нових дівчат на Лонцького, і так довідалися, включно з моїм батьком, де я є. Мене перевели на келію, де було нас 27. То була келія польська, бо українок разом зі мною було чотири. Думаю, що ключниця зробила мені прислугу, що дала мене на ту келію, тому що до українських келій призначували провокаторок, які дуже знущалися над в'язнями. Найгірше було, коли приходили після допитів побиті, вимучені, а такі провокаторки не дали відпочити або хоч спокійно посидіти. Вони били, копали, називали, знущалися. Коли я тільки прийшла, то мені показали, що я маю місце коло параші, бо такий є порядок. Якщо прийде новий в'язень, тоді його місце коло параші, а я відсуваюся на одне місце далше. Наша келія була остання перед мужеським переділом. Одного разу нас провадили з проходу на подвір'ю, а пан Василь Солонинка — в'язень, той, що був редактором «Гомону України» — дав мені брукву. Це був великий подарунок.

— *А 27 вас було якої національності?*

— Поляки.

— *Майже всі?*

— Майже всі. Це зробила ключниця через прохання мами Орісі. Вона знала умови в'язнів з українських келій. Вони шукали, провокували — то були злодійки, дівчата з вулиці. А їх навмисне на це тримали. Я вже була на допиті...

— *І що вони допитували?*

— Що допитувалися? Хотіли знати, чи належу до ОУН, з ким працюю? Що ми хочемо? Хто є мій провідник? З якими людьми я приятелюю? Звідки я верталася того вечора, як мене арештували?

— *Чи засадничо про ОУН запитували?*

— Про ОУН, так, тільки про ОУН, про так званий *Bandera-Bewegung*¹⁵. Моїм слідчим був Вурн, він мене переслухову-

¹⁵ Бандерівський рух (нім.).

вав (*зітхає*). Він був дуже жорстокий, бо він бив, копав, як зімліла, то лив воду, і далі бив. Перекладником був, називався Вітрикуш, буковинець. Брала часто на допити, питалися, били, кричали, грозили, бо я казала все, що я нічого не знаю.

— **Чи цей питався по-німецьки, а той перекладав Вам?**

— Так. Я трошки знала німецьку мову, але не відізналася. Найгірше, як б'ють по битім. Той інженер Коба часом приносив харчі з дижурними, то він бачив, яка я була синя і побита. Били по голові, по лиці і взагалі по-звір'ячому.

— **Чи сам той слідчий Вас бив? Чи він когось кликав?**

— Він сам бив. Він мав таку ґумову велику палку, що нею бив, а як розлютився, то бив чим попало, навіть кріслом, як я не хотіла говорити. Так що... (*зітхає*) те биття було. Я тільки молила Бога, щоби я ніколи не зрадила. Зрада, чи як часто називали «всипа», була в мене виключена, але бувають випадки, що людина заломиться... І так я нікого не зрадила, мовчала, а вони дальше знущалися.

— **Чи засада була мовчати? Чи взагалі не відповідати?**

— Мовчати — «Я не знаю, я не знаю». «Ну, що ти робила?» — «Я йшла, я нічого не знаю». «Ну, а то що ти мала? — «Я не знаю, може мені хтось підкинув». Дурнувату вдала. Добре бути дурним при поліції. Яка би то не була, чи то німці, більшовики, чи то навіть тепер — добре бути не дуже мудрим. Ну, «я не бачила, я не знала...»

В цей час в тюрмі на Лонцького сиділо багато українців. Пригадую П'ясецького Андрія, що часом приносив з дижурним ліки (аспірину) для хворих, але одного дня поширилася вістка, що 29 членів ОУН Гестапо розстріляло, між ними П'ясецького.

В середи, від Українського Допомогового Комітету, привозили зупу — Калинка й Анничка. Не все ми цю зупу діставали, тому що ми були у польській келії, а українських келій було багато.

Хочу згадати одні допити, коли приїхав до Львова шеф «проти українських справ» Вірзінг. Він приїхав на ліквідацію Bandera-Bewegung. Він до мене кричав, я мовчала, раптово

своїм кулаком вдарив мене в лице, мене кров облила, я впала і він з криком наказав мене забрати. Забрали мене назад на Лонцького, бо всі переслухування відбувалися в Гестапо на вулиці Пелчинській¹⁶. Дальші допити були спокійніші, мене питали, грозили, але якимось відчувалася інша тактика. Ми всі в нашій келії молилися... бо знали, що живими не вийдемо. Це те, що нас тримало при житті. Я не знаю, чи хтось може повірити, хіба тільки той, хто сам пережив, коли нема надії на нікого, а ви у небезпеці, тоді молитва є для вас єдиний рятунок. Я ніколи в житті не молилася так багато і так щиро, як в тюрмі.

Кличуть мене до лікаря, називався Бодек, жидівського походження. Збадав мене, так... я не знала чому і що мене чекає. Були відомості, що молодих дівчат відсилали до інституцій чи закладів, а відтак стріляли...

В тому часі батько робив заходи, щоби мене якимось вирятувати. Батько з інженером Дачишином мав будівельне підприємство «Другої дільниці міста Львова». Підприємство добре просперувало, так що німці хотіли мати нагляд і контроль над усім. Вони призначили военного інваліда, німця з Австрії, мати над підприємством контроль. Тоді підприємство відновляло театр на пляцу Смольки¹⁷ (що пізніше забрали для Гестапо), Духовну семінарію і багато іншого. Почали розбирати Бригідки¹⁸, але йому заборонили. У фірмі працювало багато людей, німці респектували посвідки праці від фірми, з яких користали також члени ОУН. Німці не довіряли «унтерменшам»¹⁹, тому дали наставника. Через нього батько знайшов контакт до Гестапо. Батько ніколи не хотів говорити про старання, як це сталося. Мене викупив від знущань чи навіть смерті, але не на волю. Я нікого не всипала, але німці знали, бо в нас немало було сексотів.

— *Але як викупив?*

— Викупив грішми, золотом.

¹⁶ Нині вулиця Вітовського.

¹⁷ Тепер площа Григоренка.

¹⁸ Найстаріша діюча тюрма у Львові, нині вул. Городоцька, 24.

¹⁹ Untermensch (нім.) — людина нижчої раси.

— І що? Вас прямо випустили?

— Ні. Мене взяли на Замарстинів, то була якась така переходова тюрма. Там переводили якісь формальності, а проводив мене до бюро українець... каже: «Боже, Боже, така молода дівчина, така молода дівчина і пропаде». А я кажу: «Як ви мене жалуйте, то допоміть мені втекти». А він каже: «Ой Боже, та як же ж я можу допомгти?» — «Спробуйте, — кажу. — Мій батько дасть, що захочете». І він мені допоміг. Вказав на одні двері, що запровадили мене між якісь гаражі і сміття. Я була на волі! Я бігла до знайомих, щоби повідомили батька, що я втекла. Батько постарався, щоби мене відвезли до Олеська. Цей чоловік, який мені допоміг втекти, ніколи не приходив до батька за платою.

— А Ви казали, що батько Вас викупив? Чи той чоловік був підпачений?

— Підпачений був слідчий-німець. А українець не приходив по винагороду. Він мені допоміг втекти зі Замарстинова, бо там дуже гостро не стерегли, він мені сказав куди вийти.

— А батько комусь іншому платив, Ви кажете?

— Платив Вурнові, моему слідчому. До нього батько дістався, мабуть, через австрійця, який контролював підприємство, але не хотів про це говорити. Вурн був підпачений.

Я вже була в Олеську, в тітки, аж тут приходить телеграма до мами: «Збирайтеся, бо нас забирають до кацету, або вона — тобто я — зголоситься до Гестапо». А друга телеграма до телефоністки, що була наша добра знайома: «Скажи, щоб сховалася».

Ця подія знова коштувала гроші, а Гестапо залишило мене в спокою. Наразі я вирішила не активізуватися в ОУН, бо вже є розконспірована. Німці мене не зачіпали, вони підкуплені і я вирішила їхати до Львова. Присвятила час на науку, записалася на студії на медичний факультет Львівського університету. Все йде прекрасно. Аж одного дня приходить Вурн. Я налякалася, а він каже: «О, Fräulein ist hier»²⁰. Думаю собі, треба одягатися, вже мене забере, і я пропаду.

²⁰ О, панянка тут (нім.).

— **Чи він приходив до хати у Львові?**

— Так, у Львові, так. Ми мешкали на тому самому поверсі, де було батькове бюро. Але вийшло з того, що він, Вурн, прийшов по гроші. Дістав золотий годинник «Шафгаузен» на ланцюжку, може ще дещо і пішов, мене не брав. Після того батько вирішив, що ми виїжджаємо до Турки. Каже: «Вже досить того всього, фронт недалеко, німці нам не приятелі, але можна дістатися на Захід, а тоді побачимо. Я не хочу ще раз у своїм житті бачити більшовиків». Ми виїхали до Турки в Карпати, на Бойківщину. Я ще їздила на виклади і здавала іспити. В Турці нас ніхто не зачіпав. Фронт зближався, мама нарешті приїхала до нас, бо фронт уже був під Бродами. В Турці було кілька родин, що також втікали на Захід. Батько довідався, що можна дістати вагон товаровий, щоби виїхати за кордон. То вже була метушня, люди втікали возами, чим попало. За вагон треба було знова платити. З нами у вагоні їхали люди з дітьми, їхали артисти львівського театру: Курило Євген, Мельник з дружиною, Левицький з Вірою, Стрийський, Палідович та інші.

— **Котрий Левицький?**

— Левицький Володимир з оперного театру і багато інших, який, вже собі не пригадую. Повнісінький вагон людей з речами, клунками. Спимо на підлозі, поїзд часто стає, хочуть, щоби знову платити, бо не пускають даліше. З пригодами їдемо і просимо Бога, щоби хоч за кордон.

— **Чи той вагон причіпляли до різних поїздів?**

— Так, відчіпляли, і причіпляли — то було страшне. Ми стоїмо, поїзд не їде. Батько приходить до мами (мама мала в убранні на собі зашиті гроші): «Скоро розшивай, бо мусимо знова дати, інакше не поїдемо». (Сміється).

— **Ви, значить, їдете з України на еміграцію. Чи Ви пригадуєте, коли Ви були ще у Львові чи в Олеську, так звану жидівську акцію? Чи щось пригадуєте з того?**

— Я пригадую тільки, що мене питалася моя шкільна товаришка-жидівка Фріда Айзенбрух (ми сиділи в одній лавці за більшовиків): «Чи ти можеш мене сховати?» Я відповіла їй правду: «Я сама не є певна за свою безпеку, а крім того, я пере-

ношуся до Львова». Так що ми з жидами не жили в злих відношеннях. Німці зробили «гетто» в Олеську біля замку, а відтак забирали, мабуть, до Бродів. Це мені розказували, бо я була тоді у Львові. Знаю, що в катедрі святого Юра і в прилеглих будинках переховувалися жиди. Люди навіть носили жидам їсти, як знали, де вони ховаються.

— *А хто носив? Ви самі носили?*

— Знала людей, що носили, позитивно ставилися до жидів, співчували, мовляв: німці мають гріх, бо жиди також люди. Я сама не носила, але батько їм допомагав.

— *Чи Ви тепер вже їдете тим вагоном, причіплюєтеся...?*

— Так, ми причепилися і вже переїхали кордон, ми в Перечині — це вже Закарпаття, потяг стоїть. Всі голодні, діти плачуть, нема ради...

Люди пішли до міста, від когось дістали відро, заміняли речі за ярину, картоплю, моркву, розпалили вогонь і варили зупу. Зупа вариться, але потяг починає рухатися, тоді двох мужчин хапають те відро, стають між вагони на платформу і везуть недоварену зупу до наступної зупинки, а там може й доварять. Часом доварили, а часом недоварену їли. Їхали через Штрасгоф, там нас брали на дезинфекцію, але то було радше, щоб позабирати від людей усе, що вони мали.

Їдемо далі і зупиняємося в Грацу. Тут треба було відразу мельдуватися (зголоситися), дістати харчові картки і голоситися до праці. Це була наша зупинка, наш вагон далі не їхав. Мій батько знав німецьку мову, був дуже зарадний. Відразу знайшов підприємство будівельне — і вже є праця. Мені кажуть, що я мушу йти працювати до фабрики «Пух», що виробляє речі воєнні для війська.

Я скоріше пішла до Gaustudentenführung²¹, щоби дістатися на студії, або принайменше до лікаря на практику, або до шпиталю на працю. Відповіли мені, що нема можливості дістатися на студії, але як я хочу спробувати в тому містечку, де мій батько дістав працю, то це є можливо. Там є лікар на цілий дистрикт, і до нього належать табори, де працюють чужинці.

²¹ Мережа студентських організацій.

Я пішла до того лікаря — доктора Рудольфа Ахляйтнера, який сказав, що може мене прийняти на цей час, коли будуть приходити люди з табору, і буду перекладачкою зі слов'янських мов. Я щаслива, що можу там працювати. За деякий час я ще працювала з жінкою лікаря в їхній аптеці, так що була затrudнена цілий день.

Не знаю, то трудно навіть повірити, що я Вам буду оповідати, але скажу, бо так було. Одного разу приходить лікар і каже: «Ти будеш сьогодні тут сама з жінкою, бо я мушу їхати на якісь там збори», — не знаю, якісь лікарські чи щось, де він там мав якусь справу, що мусів поїхати на цілий день, — «а ти будеш тут і роби, що ти можеш робити». Ну і я там дуже ординую, і все та жінка наглядає, дивиться. І приходить жінка з дитиною маленькою, яка, може, не знаю, могла мати шість тижнів, найвище два місяці. Але як ви є цілий час у тому, в тій праці, і ви бачите вже більш-менш, як ви дивитесь на когось, то ви вже орієнтуєтеся, як та людина, чи вона терпить, чи що їй є, чи як... І я бачу: та дитина є така вже синя. І та дитина має тут такі боляки на шиї, обсипана такими чиряками страшними, але такі боляки, що вони такі — тільки тріснути їм. А тут очка вже такі є, також такі вже спухлі і посиніли. І я бачу, що та дитина не буде жити, бо то вже таке зовсім наочне, що то вже є останні тієї дитини хвилини. Я кажу до жінки лікаря: «Їй треба би то порозтинати». Вона каже: «Порозтинати? Ти знаєш, що тобі буде, як ти розітнеш, а та дитина помре? То є кацет або куля». Я кажу: «Ну, але вона вмере». Вона каже: «Я до того не мішаюся». Я кажу: «Як я, — кажу, — все одно, я заризикую». Вона каже: «Ти можеш ризикувати...» Але то є молодий вік, знаєте, тепер я би не ризикувала (*сміється*). І я кажу: «Так, я заризикую». Каже: «Мене то не обходить». І вона пішла до другої кімнати і замкнулася, і то все.

Я порозтинала ті боляки і вичистила. І кажу до матері, що вона має тій дитині робити, і прошу прийти завтра. Вночі не сплю, молюся Богу. Думаю: Боже, так — або добро, або кінець мені.

І приходжу до канцелярії і чекаю, коли та жінка прийде, Боже, трясуся — я і тепер трясуся (*усміхається*). І нарешті

приходить та жінка. І вже є лікар. Я йому сказала, він дуже налякався. І жінка приходить, і я дивлюся, а та дитина багато ліпше виглядає. Значить, вона не є вже така, знаєте, не синя зовсім... І він каже до мене: «Ну, ти маєш щастя. Вже тепер дістанеш урльоп». Каже: «Куди хочеш їхати? Хочеш їхати до Відня? Маєш два тижні». (*Сплакує*).

То такі хвилини різні, які собі пригадала, але і власне, дуже переживала ту хвилину... треба успокоїтися.

І так, що я працювала, поки не йшов фронт. Як фронт ішов, ми тоді збирались... Там було більше українців. Там був письменник і громадський діяч Іван Смолій з родиною, був також пан Подолянко, було багато наших. І я їм, всім тим, дуже помагала. Лікар ставився до мене дуже гарно, і я маю посвідку від нього, як він мені каже, що я її звільняю нерадо, бо вона була, дуже... дуже корисна і була дольмечеркою всіх слов'янських мов.

Було багато наших людей, які жили в таборі, а також приватно. Декого пам'ятаю: пан Грицина, що мав багато синів (один з них був хворий, то потребував ліків), Богдан Подолянко, Іван Смолій та інші. Лікар і його жінка трактували мере дуже добре, вони австрійці, вони інші від німців. Я працювала до часу, аж зблизився фронт. Ми всі українці, які дружили зі собою, знайшли якусь підводу, поскладали клунки на неї, а самі йшли пішки в напрямі до Дорнбірн²², що у Швейцарії. Нам сказали, що туди не вільно йти. Ми пішли до Баварії та затрималися в місцевості Оберстдорф, на границі Баварії й Тиролю, а границю ділила ріка Інн. Нас там застала капітуляція, кінець війни.

Приходять до нас німці та повідомляють, що для нас є поїзд і ми маємо їхати додому, значить, на «родину».

— **А німці — хто? Військові чи урядовці?**

— То були місцеві урядовці. Вони хотіли нас якнайскоріше викинути з Німеччини, вони нікого не люблять.

І ми, ми кажемо: «Ми не хочемо їхати». Він каже: «Ні. Там є поїзд, і ви маєте їхати. Люди там, а ви до тієї й тієї години

²² Dornbirn — найбільше місто в австрійській федеральній землі Форарльберг, на кордоні із Швейцарією.

маєте там зголоситися і все». Ну, ми пішли до тих американців, що на кордоні, вони стоять на мості, і кажемо: «Ми не хочемо їхати». Але ми не знаємо англійської мови, а той не знає німецької мови, але щось там «на міги» розказуємо. І кажемо: «Ми не хочемо їхати додому» — «Home?» Кажемо: «No home». Кажу так: «Там не можна, — кажу, — по... хреститися не можна», — кажу. «Там, — кажу, — так нам зроблять». І то все. І американець закликав когось, і нам дав посвідку, щоби нас не брали, щоби нас залишили.

Тоді ми відразу збираємося і будемо їхати до Мюнхену, бо ми вже знаємо, що в Мюнхені є Український Комітет, і щось там вже є зорганізовано.

— **Чи ціла Ваша група, чи тільки Ви самі?**

— Наша родина і кількоро молодих людей, бо тепер, після капітуляції, кожний мав свої пляни.

— **Але чи когось забрали насилу з тієї групи?**

— З тієї групи я не знаю. Я не знаю, бо там були люди такі, що вони працювали в Німеччині, забрані були. Ті, можливо, їхали, бо вірили, що їх забирають додому. Але тоді їх, так як ми знаємо, додому не забирали, їх нищили по дорозі, або везли на Сибір.

І так, що ми дісталися до Мюнхену. Там, на вулиці Розенгаймер, був Український Комітет. Ми дістали там мешкання в розбитій камениці, поки що. Бо не було нічого взагалі, все в грузах. Ви йдете і не знаєте, чи не впаде на вас то все, і сходи поломані й порозбивані, і все. І тоді зорганізувався табір у Карлсфельд. Ми пішли туди. З Карлсфельду ми доїздили до Мюнхену. Потому вже можна було записатися на студії. Бо в німців є надзвичайно... вони є дуже зорганізований нарід — то треба їм признати. І вони нас не могли відкидати, бо боялися американців, і нас приймали на студії. Я тоді записалася на медичні студії далше, на 3-й семестр.

Значиться, я мала зі Львова два семестри і тут зробила два. Здала іспити і Preparierkurs²³, зробила кольоквії і так далше,

²³ Preparierkurs (нім.) — підготовчий курс.

я то все поздавала. Ну і доїжджаю до того університету, що навіть не зле, бо то є близька віддаль до Мюнхену.

Дуже були винахідливі наші люди в таборах. Так що за якийсь час ліквідують Карльсфельд, і тоді можна їхати або до Міттенвальду або до Берхтесгадену. І мої родичі вибрали Міттенвальд. Тоді знова, до Міттенвальду — то вже далеко доїздити, і я мусила мати мешкання в Мюнхені. Тоді Український Студентський Клуб мав відділ квартир для студентів. Я дістала квартиру в Мюнхені, а головним квартирмайстром був студент Дмитро Григорчук, який тепер є головою всіх українських кооператив Америки і Канади. Він є в Чикаго. (*Сміється*).

А я ще собі пригадала, як я діставала функцію зв'язкової. Я зв'язок перебирала... від Дарки Коверко. Але я не сказала, що квартири я перебирала від Оленки Матли. Я думаю, що вона ще далше є у Філядельфії, заміжня за Казанівським Богданом.

— Чи Ви далі продовжували зв'язок з ОУН під час цілої тієї епопеї?

— В той час, як я була на студіях — я тоді боялася. Не тільки я, що мене можуть переслідувати, але ті люди, з якими я пристаю, то для них небезпечно. Як я була на студіях у Львові, то я знаю, що там були заворушення між поляками і українцями, тими фольксдойчами-поляками. Тоді вбили професора Ялового, який був професором гістології. А на його місце прийшов доктор Мучій, наш знайомий, а його асистентом був доктор Оришкевич з Олеська, українець. Він тепер в Нью-Джерзі мешкає. А потому поляки вбили Ластовецького, професора. І то було, знаєте, таке... взагалі тяжко було тоді сказати, як то буде.

До Мюнхена прийшло багато українців, що сиділи в кацетах (Auschwitz, Buchenwald, Dachau, Flossenbourg та інші). Я зустрілася з Тимофієм Кобою, з Володимиром Лобаєм («Вугляр» псевдо), що був моїм провідником, та іншими. Дуже скоро в'язні зорганізувалися і постала організація — Світова Ліга Українських Політичних В'язнів (в Мюнхені на вулиці Дахавер). Я зареєструвалася, що була в'язнем — засвідчили двоє в'язнів: Володимир Лобай та Тимофій Коба. Виказка політв'язня давала певні привілеї. Мене Ліга вислала

на відпочинок на курорт недалеко Штарнбергу, на дорозі до Міттенвальду. Там було багато жидів. Мене поселили разом з росіянками. Одна з них була княжна Тетяна з Лопухіних Голіцина. Княжна працювала в американському консуляті, знала мови, а відтак захворіла і жила в тій самій кімнаті зі мною. Це була велика кімната, було чотири ліжка, жили три росіянки і я. До княжни приходив її чоловік Дімітрій Голіцин та її батьки Лопухіни. В часи революції вони втекли на Балкани, а під час Другої світової війни переїхали на американську зону в Німеччину, а опісля до Нью-Йорку. Мій батько зустрічався з княжною в Нью-Йорку. Ми мали цікаві розмови, я їм давала читати українські книжки, їм було трудно, але дещо зрозуміли, що їх називають кацапами і що українці їх не любили. Я їм дала читати Шкварка «Проклинаю» навмисне. Вони не могли зрозуміти, що українці не є росіянами, так що ми мали багато дискусій, але жили дружньо. Друга була мадам Зелевіч, а третя Христина Вітман.

Так ми жили майже рік, я доїздила до Мюнхена на виклади, ми навіть здружилися. З часом мій побут на тому курорті скінчився, ми часами телефонічно говорили, а врешті контакт загубився. В історії є згадки, що князь Голіцин зробив нам досить шкоди в часи руйнування козаччини.

Посвідка видана Володимирі Турчиняк Лігою українських політичних в'язнів німецьких концтаборів 11 квітня 1946 р.

Прийшов час, що треба було рішатися, що буде далі. Я доїздила до родичів, які були в Міттенвальді. Тоді головою студентського клубу був Степан Романець, абсолювент права, вже не студент. Він для нас, студентів, старався допомогти придбати харчі, чи якусь іншу допомогу. Міттенвальдський табір був zorganizований так, як держава. Був тут комітет-управа, українська греко-католицька і православна церкви, школа народна та гімназія. Театр приїздив, Блавацький і Гірняк з виствами, хори, лікарня, спортові товариства, курси фахові і так далі. Були кольоритні, хоч справді трагічні люди, як Пікас — дуже освічена людина, але психічно хвора, яку загально всі любили.

Ну і тоді прийшло до того, що батько записався на контракт їхати до Канади, і зменшив собі навіть літ тому, щоби його прийняли — сказав, що має менше. Бо мав щось три роки більше. І він записався до цегельні працювати, його прийняли, він поїхав першим з нашої родини. Тоді він вислав папери для мамі. Коли мама вже мала їхати, я також дістала папери їхати до Канади, але я тоді вже мала нареченого...

— А як, де Ви заізналися з Вашим нареченим?

— Ми заізналися в Міттенвальді, він приїхав до свого кузена, який вчив тоді в гімназії — Іван Міхальцевич.

Іван Лучків прийшов на студентську забаву. Ми були молоді й цілком не журилися тим, що то нема що їсти і є багато проблем. І знаю, що тоді на забаві був Василь Бойчук і дуже гарно танцював.

Ну і ми познайомилися з Іваном Лучковим, незадовго він ще раз приїхав, а потім була студентська зустріч в Берхтесгадені. Іван зайшов і спитав, чи я їду. А я питалась, чи він їде. І там ми зустрілися, і так вже наше знайомство зачалось. Він приїздив частіше до свого кузена... Ну і ми вирішили, що повинні взяти шлюб. А мій батько написав, щоб я не виходила заміж, бо я тут в Канаді вийду заміж. І я, як він мені сказав, що я в Канаді вийду заміж, я зрозуміла... (*Сміється*) що вже для мене когось готують.

Так що, заки мама виїхала, то ми взяли шлюб. Нам давав шлюб отець Богдан Смик в Міттенвальді. Тоді мама поїхала,

а за якийсь час я мала їхати. І ми були жонаті всього шість тижнів, але ми вирішили, що хочемо мати потомство. Як мені буде в тій Канаді, я ніколи не думала. Тепер я би думала, щоби та дитина мала хату, не тільки мешкання, а хату, забезпечення, грошей багато, то тоді щойно я би... на таке рішалася... а так, то було лише, знаєте, отаке собі молодече думання.

І так, я приїхала сюди, до Канади. Тоді я подивилася, що мені треба йти до праці. І в шпиталі я могла працювати, але там тільки щось 15 доларів на тиждень платили. Я ніколи не шила в житті, але пішла шити на електричних машинах військові мундири. То були ковнірі, кишені і цілі мундири...

— **Чи Ви відразу до Торонта приїхали?**

— Так, відразу приїхала до Торонта, бо тут був батько. Він працював на цегельні, але тут мама вже мала мешкання в Торонті.

І так я пішла шити. І тоді, як навчилася якось шити, я шила на так званий *piecework*²⁴, і тоді я заробляла багато на той час — 65 доларів на тиждень. Це були гроші великі. Тоді я могла чоловікові вислати посилки, і могла заплатити за мешкання... Але як було пізнати, що я буду сподіватися потомства, тоді я пішла до Імміграційного уряду і сказала, що я хочу спровадити чоловіка. А вони кажуть до мене: «Якого чоловіка? Ти не маєш чоловіка, — тут папери є, ти не маєш». А я кажу: «Але я маю метрику шлюбу, що я з ним одружена». — «А чому ти не сказала?» — «Я мала папери від батька і хотіла приїхати до Канади». — «Але ти мала сказати в Галіфаксі, що ти є заміжня». Я кажу: «Я не могла сказати, бо ви були б мене завернули, а я хотіла бути в Канаді. Я хотіла, щоб моя дитина в Канаді народилася і щоби я чоловіка спровадила». Подивились на мене...

Я казала точно так, як було, щиро, не то, щоби я щось крутила або щось. Ну і вони тоді якось мені дозволили чоловіка спровадити.

Моя доня народилася 5 жовтня 1949 року. Коли вона народилася, ніхто з родини не знав, бо не було кому запитатися. Бо батька не було тоді тут, ані брата. А братова мала доню, яка

²⁴ На штуки (англ.).

була маленька, і її доглядала. Мама не знала англійської мови, лікар забув про мене сказати — і вони не знали. Народилася донька десь по півночі, в першій годині... То щойно в третій пополудні сусідка запиталася лікаря, і нарешті він сказав, що вже є донька.

Ну, так що, як мій чоловік приїхав, то вона вже мала три місяці. Я думаю, що навіть було трудно якось так адаптуватися в тій ситуації... відразу дитина... Не бачивши всієї підготовки і переживань... Це не було так просто.

Ну, і так, що ми різними способами старалися, щоби зжитися, привикнути і бути щасливими. Ми були вдячні Канаді, що вона хоче нас прийняти. Ми не питалися, щоб нам щось давали, тільки, як сказали, що я маю ще платити за те, що я їхала кораблем. Я щось не знаю... то було 50 доларів, чи скільки, то я платила щось п'ять доларів на місяць. Сплачувала свою дорогу до Канади, їхала кораблем Самарія-Скитія. Їхало дуже багато людей...

На тому кораблі їхав Остап Винницький, який живе в Торонті, і багато інших, не пригадую зараз... Якщо хтось був хворий²⁵ на кораблі, то я моментально була хвора також. Море під час плавання було дуже бурхливе, і багато людей хворіло. Нарешті за два тижні ми припливли до Галіфаксу. І тут купували (нам дали по десять доларів) білий хліб і несли це все у великих кількостях до потягу під здивовані погляди канадців. (*Сміється*).

— Так що Ви є вже тут, народилася доня. А що Ваш муж тоді робив?

— А муж, як приїхав, то скоро пішов до праці. А я працювала (тоді мама була з донею), я шила. Чоловік працював як кресляр для тієї компанії, де пізніше працював як інженер. Німецька школа дала йому добру підготовку — точну науку. Чоловік записався на четвертий рік політехніки в Торонті. Ми позичили 100 доларів на оплату навчання в доктора Сукмановського, що був моїм лікарем, а других 100 доларів ще в когось, але дуже скоро треба було їх віддати. Все-таки якось

²⁵ Мається на увазі морська хвороба.

проблему розв'язали. Муж закінчив студії дипломом машинобудівельного інженера і працював даліше у фірмі Вайсрой.

Згодом він ще зробив мастер-диплом з нуклеарної фізики. Властиво, він перший зробив диплом з цієї ділянки в Канаді. В містечку Порт Гоуп побудували нуклеарну станцію і потребували працівника з цієї ділянки. Муж подався на працю, але його не прийняли, тому що він був *bad risk*²⁶ — його родичі були вивезені на Сибір, і це була перешкода. Мав усі дані, але прийнятий не був. Працював даліше у Вайсрой і при тому заложив фабрику “Plastic Packaging”. Їх було трьох: Лучків, Вайсрой і Гуттман.

Фабрика дуже добре розвивалася, виробляли пластикові скриньки на молоко, кока-колу... То була єдина на Канаду фабрика пластики (це був 1970 рік). Але, на жаль, чоловік захворів. Я не знаю, можливо, що пластика була шкідлива, коли мішали порошки пластики для продукції. Так що ми поїхали ще були до Європи, і він тоді в Європі вже зле почувався. І приїхали ми сюди, і муж сказав, що дуже зле чується. Він думає, що щось має з жолудком. Лікар поставив його на дієту, бо думав, що то якась інша, — каже, — якась, може, щось схопив там, в Європі. Але потому я бачу, що не помагає, то доставили ми його до шпиталю, збадали і сказали, що він мусять мати операцію, бо підозрівають рака; що не можна так сказати, бо то якраз місце, де не можна так просвітлити, бо то була підшлункова залоза.

І як вже зоперували, то назад закрили і сказали: «Якщо твій чоловік буде жити, то найбільше півроку. Будеш щаслива, як буде жити півроку». Ну і так, що ми пробували різні чуда: ми навіть хотіли вірити в якісь сили надприродні, що то йому допоможе — і то нічого не допомгло. Здавалося, що помагає, але так є, власне, з раком, що він може бути... нібито трошки є ліпше, людина поправляється, а потім з новою силою повертається. Бо то насвітлення ті... і ліки брав, але тоді ще, в 1974 р., дуже мало знали про лікування рака.

І так, що чоловік помер майже в 50 років. А той бізнес цілий, хоч я була ніби співником... Як чоловіка не стало, так

²⁶ Ненадійний (англ.).

бізнесу не стало. Так що нічого з того не було. Бо властитель не хотів прийняти інженера нового, а сам був досить несерйозний, той властитель фабрики, де потім приміщувалася ще та друга фабрика (гумова і пластикова).

І так, що я залишилася тоді у досить скрутній ситуації. Донька Марія-Ева студіювала в Гарварді, робила тоді докторат з орієнталістики. А син Юрко був тут — подався на медицину, і ми ще не знали, чи буде прийнятий. Так що я лишилася з ними і не знала... боялася життя, правду сказати.

У нас з чоловіком була дуже велика бібліотека, бо мій чоловік був завзятий бібліофіл та бібліограф. Після його смерти ми були змушені її віддати. Отже я, дочка Марія і син Юрій узгіднили, що відповідним місцем буде бібліотека Торонтського університету (де всі троє колись учали). Наші книги примістили до Thomas Fisher Rare Books²⁷. Серед книг була унікальна збірка імміграційних ДіПі²⁸ видань 1945–1954 рр., яка тепер зберігається на мікрофільмах у бібліотеках. Чоловік був автором декількох бібліографічних праць. Після його відходу я видала дві: «Професор Ярослав Пастернак»²⁹, «Михайло Ситник»³⁰, а тепер видана в Академії Наук України в Києві «Бібліографія Юрія Клена»³¹.

— Чи можете сказати ще, про своє громадське життя? Я знаю, що Ви тепер дуже активні.

— Так, я була... Якщо йдеться про ОУН, то я ще тут була дещо активною. То було «АБН» тоді — Антибольшевицький Блок Народів. І ще тоді їх зв'язувала з хорватами, бо я мала хорватів знайомих і таке. Так що я ще все-таки до того доходила трошки. Але так, щоби вже бути дійсно активною, я не могла.

І тут є багато людей, які кажуть, що вони патріоти, що вони працювали і так далше. Тепер не штука бути патріотом

²⁷ Бібліотека Торонтського університету, що володіє найбільшою в Канаді збіркою рукописів та рідкісних книг.

²⁸ Displaced persons, ДіПі — переміщені особи, вимушені емігранти.

²⁹ І. Лучків. *Ярослав Пастернак: Бібліографічний покажчик*. Торонто 1973.

³⁰ М. Ситник. *Катам наперекір: Поезії, проза, спогади* / упоряд. М. Неврлий, Г. Булах. Київ 1998.

³¹ *Юрій Клен: Бібліографічний покажчик* / упоряд. Іван Лучків. Київ 2009..

(*сміється*), і можна працювати явно. А ті, що були в ОУН, — я не думаю, що їх є багато — тоді ризикували життям.

Так що потому, як мої діти підросли, то я тоді була весь час з ними, де би це не було: чи то була школа і батьківські комітети в англійській школі, чи то було в нашій українській школі. В українську школу я вже з ними йшла кожний рік, і все була в батьківській комітеті. І тоді влаштовувала разом з ними якісь імпрези і опікувалася тим всім. Потому також, як до «Пласту» пішли, то я була опікункою гуртка, і там помагала також. А на Пластовій оселі, я була в управі оселі 20 років або більше. А тамтого року я вже сказала: «Я думаю, що то вже негарно навіть, що я ще дальше є, — кажу. — Вже є молодші. Такі старші пані вже повинні сидіти вдома». (*Сміється*).

І так, що я вже від того всього відійшла. Але як роблять якісь пікніки чи щось, то я їм помагаю з розіграшами, і з фантами, і з усім. І ми хочемо, як ще більше грошей назбирати, уліпшити спортові речі — як теніс, як кошиківка, — щоби мали молоді де їхати і хотіли би їхати.

— **Розвивати пластову оселю «Січ», так?**

— Так, так. Тепер, я була також у Лізі Католицьких Жінок. Була не дуже там уділялася, бо я більше була тут зайнята дітьми, а потім на Курсах пані Копачевої, також... Я була в Комітеті і видавала, власне, «Відгомін років»³², той альманах. То мій чоловік започаткував, але він мав страшно багато матеріялу. Так, то би була вийшла книга, але були повторення тих самих, скажімо, імпрез, матури чи щось. І я це скоротила, так що я тоді дуже над тим працювала, щоби альманах вийшов. І він вийшов і дуже гарно виглядає. Що найважливіше — мав програму навчання та зібрані важніші події.

Крім того, я була членом Світової Ліги Українських Політичних В'язнів. І тепер я є в Управі, тільки членом. Я робила недавно Конгрес III-ий, була тоді головою підготовки. То була страшна робота, бо не було з ким працювати. То треба було підготувати імпрезу на 400 людей, все було вдало. І тоді передавали прах в'язнів нашому консулові Кириченкові.

³² *Відгомін років: альманах. The Echo of the Years: 25th anniversary volume* / гол. ред. Іван Лучків. Торонто 1976.

— *А звідки той прах, властиво, походив?*

— Отже, прах в'язнів з Фльоссенбургу, де був концетраційний табір для мужчин. Там згинуло, як кажуть, 10 000 українців. Бо то не були тільки ті українці з Галичини, то було багато тих, які були полонені, чи ті, що втікали, ті, що вивезені до Німеччини на працю, й втікали, то їх також ловили. І 10 000 їх там згинуло. Міжнародний Комітет кацетів зробив те, що до урни дали прах тих загиблих в крематорії у Фльоссенбургу. То вони символічно там трошки того праху дали і сказали, що то є прах тих людей, які були замучені в тім Фльоссенбургу. То ми не знаємо, чи той прах є з українця, чи з кого іншого, але все одно вони дали українцям, бо українці там також були.

Тоді, як взяв голова, доктор Марунчак, той прах зі собою до Вінніпегу, і він не мав де його тримати, то переховував цю урну в Осередку Культури. Потому той прах Климків з дружиною привіз сюди, на Конгрес. Тоді передали для нашого консула Кириченка.

Ну, Кириченко, що він мав з тим робити? Він прийняв. Але що робити? Ми почали старання, щоби то примістити десь у Києві, і хотіли, щоби це було в музею. Знаємо, як ставляться ще наразі там до таких всяких справ, що для них такий, що був у кацеті, тобто він не був в кацеті, він був, напевно, «наці», або що ті, які є супернаціоналісти, то вони є також «наці», знаєте. То ми знали про те. Від Кириченка ми забрали і тимчасово урну з прахом прийняв Українсько-Канадський Дослідчо-Документаційний Центр [УКДДЦ]. Відтак я постаралась відповідну коробочку, і пан Степан Петелицький завіз її до Києва. Саме передання урни було дуже гарно переведене головою політв'язнів і репресованих. Митрополит Філарет відправляв Службу Божу і панахиду, були також представники мерії міста Києва. Урна з прахом стоїть у музеї, а в будучині буде перенесена до Будинку Слави...

— *Де вона стоїть?*

— Так, у музею. Ну, що я ще можу сказати?

— **Так що ще тепер Ви в СФУЖО³³ заангажовані, правда?**

— Ага, СФУЖО. Так. Найперше я була в Мистецькій комісії СФУЖО, потому фінансовою секретаркою, а відтак заступницею голови 10 років. Ми видали книжку «Український народний одяг»³⁴, «Чорний біль Чорнобиля»³⁵, «Говорить четверте покоління: Голод 1933 моїми очима»³⁶, «Українські музеї, галерії та збірки в Західній Діаспорі»³⁷, «Нескорена Берегиня: Жертви московсько-комуністичного терору»³⁸ та кварталник «Українка в світі».

Я працювала 14 років куратором «Українська спадщина і музей Канади» в Каса Ломі. Ми мали приміщення в замку Каса Лома, що його побудував багач сер Генрі Пелат.

— **Чи там була виставка про українців?**

— Там була виставка, почавши від християнства, козацькі часи, 1800-ті роки, піонери, церкви і релігія, величезна мапа України, одяг, мистецькі вироби, писанки, бібліотека про українців та Україну чужими мовами, визначні канадці українського походження. Історичні постаті та багато музейних експонатів. Особливо піонерських.

Нам не вільно було займатися політичними справами. Але у нас висіла афіша Юрія Шухевича з поясненням, що він був засудженим ще неповнолітньою дитиною, його тримали у дуже жорстких умовах, з чого він осліп. Це ми могли експонувати з огляду на людські права.

Каса Лома все була атракцією туристів (півмільйона на рік), які відвідували також наш музей. Це була надзвичайно корисна нагода для поширення знання про Україну. З приходом нового управителя Каса Ломи — жида, який нібито хо-

³³ Світова Федерація Українських Жіночих Організацій була заснована 1948 р. на Світовому Конгресі Українського Жіноцтва у Філадельфії.

³⁴ *Український народний одяг. Ukrainian Folk Costume*. Торонто — Філадельфія 1992.

³⁵ *Чорний біль Чорнобиля: Вибрані нагороджені твори на 25-му конкурсі СФУЖО*. Торонто 1997.

³⁶ *Говорить четверте покоління: Голод 1933 моїми очима*. Торонто 1997.

³⁷ *Українські музеї, галерії & збірки в Західній Діаспорі*. Торонто 1996.

³⁸ *Нескорена Берегиня: Жертви московсько-комуністичного терору XX століття* / редак. Г. Гордасевич та Ю. Зайцев. Торонто — Львів 2002.

тів реставрувати будинок, ми мусіли... випроводитися. Наші експонати були передані до Оттавського музею, де було створено Відділ Східної Європи.

— А де він є? В яким музеї тепер?

— В державному Оттавському музеї «Людина і світ», де працював доктор Климаш. Виставка не стоїть так, як була в Каса Ломі, вона є у фондах і, залежно від виставок, експонують наші речі.

Коли я була фінансовою секретаркою СФУЖО, тоді вийшла книжка «Український народний одяг», що коштувало понад сто тисяч доларів... тоді продажем ми її сплатили.

На VIII Конгресі СФУЖО у 2002 році в Торонті одною із сесій була сесія УПА, яку я організовувала. На сесію були запрошені активні учасники цієї боротьби: Дарія Гусак (Україна), Марія Савчин (Америка), Ірина Козак (Німеччина) та професор Петро Потічний (Канада). Сесія була дуже цікава, тому що доповідачами були люди, які особисто пережили небувалі пригоди. Рівно ж з цієї нагоди СФУЖО та УКДДЦ влаштували спільно виставку УПА, яка відтак експонувалася в Америці.

— Дуже цікаво. Тепер, я таки хотіла би Ваші дві думки почути загально: яка Ваша оцінка життя нашого в Канаді?

— Я вважаю, що ми дуже багато зробили. По-перше, ми повинні бути вдячні нашим піонерам — вони нам дали таку опору, місце, де можна бути і почуватися як українці. Вони були люди дуже працьовиті й ідейні. Ми прийшли на готове, трошки їх розсварили до певної міри. То була велика еміграція. І як імміграція, ми себе оправдали.

Ну, що ми могли? Значить, були і плюси, і мінуси. Добре те, що ми бодай дітей наших навчили мови і, може, дехто з дітей вийшов в люди — мають певні позиції. Тепер великі вигоди до людей молодих. Вони мають велике навантаження і мусять давати працю максимальну, не тільки мінімальну... і конкуренція велика. Так що вони не дуже уділяються в наших організаціях, але, можливо, що їм організації будуть підходити трошки інші, іншого характеру, бо час змінився, і люди змінилися, умовини змінилися. Але є люди, які їдуть в Україну сьогодні і помагають.

А ми властиво тут, для нас Україна була ціллю, ми працювали і ми вірили, що колись Україна буде вільна. Тепер, дай Боже, щоб вона... — вона є вільна, але не цілком вільна — і ми помагаєм, просимо Бога, щоби вона була і зробимо все, що в нашої силі, щоб ми могли допомогти в цьому.

— *І ще на кінець. Ви, як непересічна, небувала жінка з такою історією, як Ви дивитесь на жіноче питання?*

— Я думаю, що жіноче питання в Україні не є на належному рівні, бо в Україні ще далше є... Що вона там знає, жінка? Значить, жінка в Україні є, я би сказала, навіть ігнорована. Бо ви побачите сьогодні родину в Україні, що то-то батько його той є, а тамтої батько так — в одній родині буде кілька батьків. Бо тоді якраз той батько не має тієї відповідальності — може, то не є його вина, бо так їх виховували, що то в такий спосіб постала така советська людина. І багато з того ми бачимо, що жінки більше стараються, як чоловіки: вони працюють, не раз утримують цілу хату, ну і ті діти вкінці, може, і є якраз такі, віддають тих дітей десь до сиротинців, або підкидають їх десь, тому що не мають як тих дітей утримати.

Так що там жіноче питання є дуже, дуже на часі. Тут жіноче питання, я би сказала, що воно вже є до певної міри вияснене, і ми не можемо нарікати. (*Сміється*).

Але в Україні — треба. Навіть знаю, що таке сказали, що СФУЖО вже повинно перестати існувати, і вже повинно бути разом з Україною — вони мають такі проблеми, яких ми не маємо. Найвище ми можемо помагати в якийсь спосіб, і впливати так, щоби там прийнялося відповідне становище жінки, як на Заході, і щоби змінити тих людей — може, нове покоління буде вже інше. Вони виїжджають за кордони, бачать, як живуть люди і як жінка може бути на найвищому пості. Задовго люди були під більшовицьким гнітом, і потрібно багато часу, щоби з-під цього режиму визволитися.

Ми тепер, як були у Фінляндії, то у Фінляндії так: і прем'єр є жінка; і міністр культури там, де ми заходили, жінка; і заступник мера міста Гельсінк жінка. Так само є в Латвії — там є жінка, яка є із Заходу. А в нас уважають, що ми ще є закордонний українець, якого ще не приділили, не знають, де при-

ділити. Але досить того, ми рахуємося так, як кожен інший чужинець, бо мусимо мати візу і так далше.

Так що я не знаю, що я ще можу Вам сказати.

— Я дуже Вам дякую. Направду, дуже цінне інтерв'ю. І я від нашого Документаційного Центру складаю Вам щиру подяку.

— Дякую дуже, що Ви хотіли послухати, бо я не вважала себе такою дуже цікавою людиною. Я була в ОУН, але я не була аж тією найвищою «шишкою». Я, може, до «шишок» тих мала доступ, але я не була аж найвищою. Але була в ОУН. Так що я дуже горда зі своєї минувшини.

ГАЛИНА НЕБЕСНА

Дата інтерв'ю:	16 грудня 1994 року
Місце інтерв'ю:	м. Тернопіль
Оповідач:	Галина Небесна
Інтерв'юер:	Ярослав Стоцький
Мова інтерв'ю:	українська
Розшифрування інтерв'ю:	Наталя Миско
Редагування інтерв'ю:	Іроїда Винницька, Наталя Федорович

Галина Небесна народилася 21 листопада 1922 року в сім'ї селян-середняків у селі Соломна Волочиського району Хмельницької області. Закінчила середню школу. Розповідає про голод 1932–1933 рр.: помирили родинами; ті, хто критикував владу, були заарештовані.

1942 р. була вивезена на примусову працю до Німеччини. Свідчить, що в перші тижні з 40 дівчат у бараку 10 покінчили життя самогубством.

Оповідачка працювала як «остарбайтер» на військовому заводі, далі у господаря. Була визволена англійцями і передана Червоній Армії в м. Бранденбург, кілька місяців працювала там на демонтажі танкового заводу. Втекла звідти і напівлегально повернулась додому.

1945 р. приїхала в с. Соломна, працювала в колгоспі. 1947 р. закінчила Крем'янецький педінститут, вчителювала на Тернопільщині. Розповідає про допомогу галичан східнякам під час голоду 1946–1947 рр.

— **Прошу, пані Галино, скажіть, де і коли Ви народилися?**

— Я народилася 1922 р. в селі Соломна Волочиського району, Хмельницької області.

— **Скажіть, як звати Ваших батьків, чим вони займалися, яка їхня доля?**

— Батька — Олександр, мій батько помер, як я мала десь 5 років.

— **А чому він помер в такому молодому віці?**

— Хворів — серце; і дістав тиф. І так за чотири дні...

— **А матір як звали?**

— А мати називалася Емілія Савицька.

— **А чим Ваші батьки займалися?**

— Землеробами були, середняки були.

— **Я так зрозумів, що Ваша мати потім вийшла другий раз заміж, так?**

— Так, так.

— **А за кого вона вийшла?**

— А вийшла заміж за хлопця. Він називався Сергій Яцуник.

— **Яке прізвище Вашого рідного батька?**

— Шелега. Ше-ле-га.

— **І Ваше дівоче прізвище яке?**

— Моє тоже Шелега. Так. Шелега.

— **То, від того першого шлюбу у Вашої матері були діти?**

— Двоє нас. Я — Галина, а друга сестра Ганна.

— **А від другого?**

— Два хлопці. Старший Анатолій, а молодший Леонід.

— **А чим вони в основному займалися, Ваші брати і сестра?**

— Сестра в колгоспі працювала всьой час. Вона 1928 року народження. А брат молодший 1940 року народження. А другий брат — 1937 року народження.

— ***А вони ще всі живуть?***

— Всі живуть. Сестра живе на тій господарці, де батьки жили. А брат, цей... Леонід, він оженився, ніби як у зяті пішов. То він всі свої роки, з 11-ти років по сьогоднішній день, працює в колгоспі. Три роки він служив в армії, а повернувся з армії, то він пішов навчився на тракториста і робив трактористом молотілки, і так до сьогоднішнього дня він робить трактористом.

— ***А Анатолій?***

— Анатолій, він закінчив десять класів, бо той, молодший, закінчив вісім класів, мама не могла дальше вчити. Закінчив 10 класів і поступив у Львівське залізнодорожне училище. І так його закінчив і тоді він працював на залізній дорозі, щось не тільки рік працював. А тоді він оженився, і жінки рідня була в Магадані. І він виїхав в Магадан, і десь років 20–22 працював там, в Магадані. Він там пішов на крановщика і крановщиком десь на будівництві чи то Бог його знає, де працював дуже довго. А тоді він хотів на Україну і жінка хотіла на Україну. І він зробив обмін. З Магаданом зробив обмін на Харківську область, місто Лозова. Так він живе там і працює на будівництві столярем. Жінка його вже на пенсії. А жінка, вона закінчила швейне училище і працювала просто так в швейній фабриці, доки не виїхала. А тепер вона вже на пенсії, тепер дома. Один син в них є, батько їхній називався Сергій, і сина він назвав Сергій. Син живе в Харкові. До Харкова від них 150 кілометрів.

— ***А скажіть, чи Ваша сестра Ганна і брат Леонід мешкають дотепер в Соломному?***

— Так в Соломному живуть обоє — Леонід і Ганна. Ганна живе на господарці, де батьки жили. В них, дочка є і син є.

— ***Тепер, Ви би не могли розказати про своє навчання до початку війни?***

— До початку війни я училася в солом'янській середній школі.

— ***Ви її в котрому році закінчили?***

— В 1941-му. Якраз в 1941-му, 21 червня був випуск. А 22-го вже в четвертій годині, то вже стала війна.

— Та середня школа — то мається на увазі, по теперішніх мірках, то десятирічка була, так?

— Так, була десятирічка, і так до сьогоднішнього дня вона є. Зараз вона вже побудована, бо то був будинок панський... Такі палаци були. Але то була одноповерхова, а тепер будували школу двоповерхову, нову школу. Я була в цьому році літом, то я до брата ходила, бо брат від сестри до двох кілометрів живе. Та то я попри цю школу йшла — гарна школа, двоповерхова. Багато вчителів працює. В той час, коли я вчилася, то був директором школи із Сатанівки. Місто Сатанів — це був районний центр, то він із Сатанівки сам був. Прізвище його Шевела. Шевела Олександр. То він багато років був у тій школі директором; він такий на одне око був темний, трошки недобачав. Він багато років працював, і відгуки про нього були дуже гарні. Він астрономію читав. Гарний був директор, дуже він гарний. І школа була не на поганому місці, так що дуже гарно було.

— Ви пригадуєте голод 1932–1933 рр.? У Ваших краях він був чи ні?

— Був.

— Розкажіть мені трохи про то. Як то було?

— Та я не можу так вам сказати. То мені 10 років було, то знаєте, але так. Дуже, дуже страшно, можу вам сказати, бо я на краю Соломної жила, то кілометр до цвинтаря. То не було такого дня, щоби двоє-троє, четверо і навіть п'ятеро хоронили. Трунів не було з чого робити, то загортали в простині, в одіяла і так везли. Дуже смертність велика була. Голод такий був тяжкий, що я не можу вам розказати, який був дуже тяжкий голод. Але в той момент, в 1933 році, то в мене вже був вітчм, і він працював мельником в млині. Не можна сказати, що в нас був рай — не було раю такого. Але млин належав до районного центру, то він їздив туди, просив, щоб дали йому кукурудзи або якогось гороху так виписати, і він за то платив, і так шо ми... Ну, знаєте, раз на день діти їли то гороховий суп, то кукурудзянку. То як ми їли, то нас було двоє менших і двоє старших. Ми як їли, а в сусіда через дорогу було п'ятеро дітей. Мати їм померла, і було п'ятеро дітей. Ми ніколи самі

не їли, а завжди дітей тих задовільняли, бо мама моя була з багатодітної сім'ї, і вона каже: «Я не можу, щоб я тим дітям не дала», бо вони дуже плакали і бігли до мами, і просили «Тьотю Мілю, дайте їсти». (Плаче).

— **Як виник сам голод у Вашому селі?**

— Сам голод з того, що була неурожайність, а тоді з колгоспу не дали нічого людям, бо забрали. Лишився буряк і лишилася дрібнюсінька картопля. Тоді був сильний неврожай, то вже з розповідей я чула. А що було в колгоспах, то всьо вивезено, не було нічого.

— **Хто то вивозив? Куди то вивозили?**

— Влада. Влада вивозила. Ну, від нас 25 кілометрів, то було місто Волочиське і залізнодорожна станція, то там склади були з зерном, то всьо туди, всьо туди вивозили. Машинами тоді не вивозили, а в більшості вивозили підводами.

Вже, знаєте, квітень, травень, червень, липень — то саме найбільша в ті місяці була смертність. Сама найбільша була, бо ціле літо хоронили людей. Дуже, дуже багато померло було людей. Так навіть було, що навіть залишалися хати, що в хатах нікого не було. То саме найгірший був вже 1933 рік. То вся Україна тяжко терпіла. І то я пам'ятаю...

А вже потім, коли наставала вже весна, вже як була лобода, то тоді ще гірше було, ще гірша була смертність. Мама розповідала: «Тому, що люди всяку траву їли. І отравлювалися там. А вже коли настала друга половина липня, коли вже стала картопля, то тоді вже смертність трохи припинилася, вже не так було. Бо вже була картопля, і вже була гичка з буряка, вже цибуля була, вже трошки було інакше. Вже не було так тяжко».

А до першої половини липня, ще дуже тяжко було, дуже смертність була. В червні особливо, як появилася лобода. Так я вам можу навіть епізод розказати...

Кучер Галина Петрівна. То може вам Клад¹ вже розказував за неї, він разом з нею робив, він знав, що вона була вчитель історії. А її мама дуже, дуже спухла була. І так... вона прийшла, ця жінка, а я мила посуду, а вона побачила, що були

¹ Невстановлена особа.

крихти картоплі, і крихти крупинки були. І вона попросила, каже: «Дай мені, доцю, так я си поїм... Дай мені, доцю, хай я то пальчиками своїми поїм, бо я вже не дійду додому». *(Плаче)*. То її мама була, отої Галини. Ви знаєте, я їй не жаліла, я їй дала і все. І тоді кажу до неї: «Я ще маю суп, але дуже холодний». І я кажу: «Я вам дам», — і я дала їй так тарілочку. Дала їй, і вона з'їла. Я не мушу вам розказати, як вона мені руки цілувала і головку цілувала. Страшне, за то, що я її підгодувала. *(Плаче)*. А потім вже другий раз вона була, то вже мені дякувала і казала, що вже ноги їй постухали. Вже як трохи пішла городина, то вже трошки їжа була. І вона вже трошки тоді ожила. А померла вона тут в Ходачкові, де потім жила. Дочка тут була, вона її забрала була сюди. Але як вона померла, то її дочка відпровадила туди, в Соломну, бо вона просилася, щоб її в село... А сильна була обіда, що ніхто на вас не звертав уваги, буквально. Цінилася більше тварина, собака, як людина.

— А не було якихсь виступів людей в тому часі голоду проти тої советської влади?

— Я вам хочу сказати, може й воно було так, може й було, але люди не ходили на ті збори, бо люди боялися, що, ну бо знаєте, з нервовости могли щось сказати. А як люди сказали, то людей арештовували. Із Соломної багато було людей забрано. То дуже мало повернулося, може яких, з тих, що було забрано 50 з лишнім, то навіть не знаю, чи вернулося п'ять. Так. А як поверталися... Недалеко від мене, так десь на другій вулиці чи на третій... на третій вулиці повернувся чоловік був, то я з його сином ходила до школи. Микола його син називався. А батько називався Іеньо. То він повернувся. Він був страшно такий худючий, такі очі були його як випуклі, худий був такий, страшний. То він навіть три роки не прожив і помер.

— І то власне ті арешти в основному були в той час, 1933 року?

— Так, 1933–1934 рр. Знаєте, 1934 рік, то тільки установлювалося то всьо після такої, як кажуть, кризи страшної, після такого голоду.

— А колгоспи в котрому році у вас зав'язалися?

— Так, як мама мені розказувала, то з 1926 року в селі в нас постали колгоспи.

— *А в той час голоду діти ходили на заняття?*

— Ходили до школи діти, ходили. Були діти дуже хворі, дуже страшні. Дуже плакали в школі, але той же самий Шевела, він організовував сніданки. Були діти сироти, круглі сироти, що полишалися, то він в школі утворив інтернат. Шо вони вдома ночували, а в школі вони два рази харчувалися. То він в колгоспі виписував і так він тих дітей харчував.

— *А ті діти стали сиротами з якої причини?*

— З такої причини, що батьки загинули, що батьки загинули на фронті, що батьки повмирали — були круглі сироти. Був один хлопець, Терникоза він писався — то він був круглий сирота. То його батько і мама, і дідусь, і бабця одної ночі від голоду померли, а він лишився. То він так ходив по всьому селу, і потім, вже як організували в школі цей інтернат, то він вже був довший час в тому інтернаті.

— *От, на Вашу думку, скільки людей у Вашому селі мешкало на той час, на час голоду, і скільки людей загинуло від голоду?*

— Точно щоб я сказала, то я так не... На той час десь нараховувало коло 800–900 чоловік. Так десь приблизно. А 300 чоловік померло. Дуже багато померло.

— *Ви вступили в комсомол в школі? Як то було?*

— Так, було, що я не вступала дуже довший час.

— *А з якої причини?*

— Не вступала. А я казала, а тут я хвора, а то-то. То я відказувалася і відказувалася, останній час лишилося нас четверо в класі. Класи були великі: я була в класі, де 52 учнів було. То я вже не могла відказатись, тоді кажу до мами, що я мушу. Мама моя літня жінка була. Мама і потаємно в церкву ходила, так щоби не знали і щоби в школі не мішало, самі знаєте. Посадили нас четверо дітей: три дівчинки і оден хлопчик, і з нами піонервожата і комсорг. Нас спитали: «Чи маєте двійки?» Ми

кажем, що не маєм двійок. Я непогано вчилася. А трусилися, як риби. «Нічого: пиши, що вони вже прийняті і зараховані в комсомол».

— ***А в Вашому селі була церква діюча?***

— Так, так і вона не зникала. Десь період такий був, що може місяць не було церкви. А то появилася церква, а в церкві було все. І до сьогоднішнього дня церква є.

— ***То якої конфесії та церква?***

— Православної. Київського Патріярхату.

— ***Чи Ви відвідували тоді церкву таємно, ще як вчилися в школі?***

— Відвідувала. Відвідувала, ще пам'ятаю, що в шостому класі бабуся моя брала мене. Не моя бабуся, а мама вже вітчима мого. То брала мене в церкву. Відвідувала, відвідувала. Сварилися, двійки ставили, думаєте, що. Ну, але мама казала «Йди, йди». А паски святити, то я завжди ходила, але й терпіла за ту паску, терпіла. Бо й сварили, і двійки ставили, і поведінку ставили незадовільну, все. «Хто тобі казав? Хто тобі казав іти?» «Мама казала. Мама казала». — «А ми визвемо». — «Визивайте маму».

Я вам казала, що я маленькою була, як батько помер. А вітчим, то він в магазині торгував два роки, продавцем був. А тоді пішов мельником до млинів. То його примушували в партію. А він був характерний такий, він був сильного характеру. І його примушували. Дуже в партію примушували. Він сказав: «Ні. Ні я не можу бути, я не можу бути. В мене така робота, що в мене ніч і день робота, я маю, — каже, — господарку, я маю діти, мені то не підходить». І так він тікав від них.

Як об'явили війну, то він тоді, бідолаха, в Донецьку був. І він там, в Донецьку, пропав. В Донецьку він був з людьми із Соломної. То він зустрівся з жінкою, а він був при складі, і сказав до неї, що почекайте хвилиночку тут. Виніс їй ще відро цукру і п'ять буханок хліба. Каже: «Колись, як будете вдома, то згадаєте мене, що я вам так як жертву дав свою. Бо, — каже, — в мене діти». (Плаче).

— ***І він загинув в тому ж році?***

— Загинув на початку 43-го року.

— ***А як загинув? При яких обставинах? Ви це знаєте чи ні?***

— Так, ця жінка мені розказувала, що як він відійшов від неї, дав їй то-то, і вона зникла так поміж будинками, а тоді зачали страшно бомбити ті бомбовози. І в той момент він загинув, коли стали страшно бомбити. Тоді вона, вже як приїхала, то вже мамі розказувала моїй, каже: «В той момент страшно полягло людей. Страшно, видно, в той момент і пропав». Так. І більше ми не мали вже від нього чутки ніякої, тільки по-смертника і всьо.

— ***Як у Вашому селі в 1941 році люди зустріли німців? Які були розмови стосовно німців?***

— Я вам хочу сказати, що... такий в селі був страшний крик, такий був страшний плач в селі. Страшно всьо плакало. Бо люди були такі, знаєте, перелякані, бо думали так, як з'являться німці, то все: уб'ють, винищать всьо на світі. То всьо ховалося, то всьо в кущах сиділо, то всьо по льохах сиділо, то всьо в будинках сиділо.

— ***А якусь владу свою місцеву вони там встановлювали, то хто, якщо так, то хто помагав, і чи були ваші люди?***

— Були, чо' ж не були. Але не можу вам сказати, так як...

— ***Як поводитися німці?***

— Ну, то німці, то вони... Забирали худобу, забирали коней, забирали машину. Ну, і хто лишився з людей — тоже забирали з собою возами, кіньми.

До Волочиська — то був центр. То вони вже давали всякі вручення, що в Німеччину забирати, то я попала, я в перший тур попала, мене забрали. В 1942 році, 5 травня, то був перший тур, то було чоловік поза сто. Поза сто нас було забрано.

— ***Як взагалі то забирання безпосередньо відбулося? Як то забирали Вас?***

— Такі слухи були, що будуть забирати в Німеччину. Але я не думала, що мене заберуть. Тому що сестра була, вона була з 1928 року, і брат з 1937 був, а той був з 1941. Мама нездорова була. Ну, а сьогодні ввечір прийшли і сказали, що вашу Галину забирають в Німеччину.

— ***Хто прийшов? Хто сказав?***

— А прийшов такий, він дяк був... Ну, і мама просила їх, благала, плакала. Ну, а був староста, то я пригадую собі, той староста писався Заболотний. То так пригадую, мама: «Хай тобі Бог заплатить за мою дитину». Та й всьо. Ну, і на другий день на 10-ту годину ранку мама збрала кульочок такий вдягнутися і всьо. І до сільської ради, і зараз на машину, і повезли в Городок. То був пункт пересильний.

— ***Опишіть мені, власне, свою подорож. Яке то було видовище?***

— Таке було страшне видовище, що я вам навіть не можу розказати. То був один плач. Один був крик, один зойк, одне благання, одне проклинання і, ну, не можу навіть вам розказати. Страшно. Як ми всі страшно плакали, як нас садили на машини, як ті вузли кидали на машини, як тоті матері і мліли, і плакали, і благали. А як рушили... ті дві машини в сторону Сатанівки, з Сатанівки в Городок, то так бігли матері, і сестри, і брати; бігло так всьо до самого села Гречан, і то було два з половиною кілометри. Але шофери їхали, знаєте, не таким швидким темпом, а повільно їхали. І там ми так сильно кричали на машинах, так ми вже благали, так молилися всі. Боже! Не можу вам розказати. А ті матері бігли, то так моя мама бігла десь більше з півтора кілометра, а тоді вже я її не побачила. Бідна, вже не годна була бігти. *(Плаче)*. Брати і сестра так бігли з мамою, і вже я їх більше потім не бачила. А потім вже за то село, за Гречани, машина рушила одна за другою і так.

— ***А скажіть, пані Галино, чи то завантаження на ці машини, то організовували німці? Німецькі солдати були? Чи то все сільські люди, сільська поліція?***

— Сільська поліція була. Свої. Свої вивозили. Так. Свої своїх вивозили. То німців не було. Німці того не бачили. Робили свої.

— ***І то були і хлопці, і дівчата?***

— Так.

— *А якого середнього року, років народження?*

— Так, такі от, 1920-й, 1921-й, 1922-й, 1923-й, 1924-й.

— *Ви їхали без конвоїв?*

— Без конвоїв їхали. А вже з Городка, то ми вже їхали з конвоєм.

— *По дорозі ніхто не тікав?*

— Тікав. Тікали.

— *Яка доля тих, що втікали?*

— Розстрілювали.

— *А хто розстрілював?*

— Німці.

— *То вже потім?*

— То вже конвой був німецький.

— *Ні, а я маю на увазі до Городка ще.*

— А до Городка конвою не було.

— *Ну, і як, мене цікавить, чи до Городка втікали?*

— Ні. Не втікали. Ніхто. Ніхто не втікав, бо був наказ такий. Був наказ, як сідали, що будете, злізати з машин чи що, будуть на місці вас там розстрілювати. А машини були там, ну, звичайні грузові були, не будеш скакати, бо вскочиш, то і так заб'єшся.

— *І потім із Городка вас куди направили?*

— Направили відразу на Волочиськ, і відразу на Польщу їхали.

— *Отой маршрут, розкажіть, як то було, які місцевості Ви проїхали?*

— Нас погрузили в вагони, де перевозили худобу, і так ми в тих вагонах... Ну, знаєте, то ще ж діти були, як би воно не було. Як я в 1942 році закінчила 21 рік, а сама з 1922 року. Ну, і так сиділи ми, такі лавочки були вузюсінькі, на тих лавочках сиділи. І так тулилися одні до других. І так хто спав, хто плакав; були, що кричали. Ага. Хто кричав, того били автоматами, гвинтівками. Ага. Ну, а тоді вже, як ми приїхали, перегружували з наших вагонів в польські вагони. Ну, то там теж

було гірко. Ну, тоді вже ми там, на границі німецькій, то ми вже з поляками зустрічалися. Ну, то вони носили таке коричневе. А ту була посередині буква «Р» коричнева. А ми ні. В нас був такий чотирикутник і було написано «Ost». То ми не мали права там, щоб ми ходили без того «Ost».

Як ми пішли на німецьку територію, приїхали ми на залізну дорогу. І вже роздирали — то цих на завод, то там тоже був зойк і крик, і гвалт. І били німці, нагайками били страшно, що: «Чого ти кричиш? Чого ти плачеш?». А їсти, як ми приїхали на німецьку територію, то нам давали з таких алюмінієвих тазиків. То були чоловіки, що нам підносили варений цукровий буряк. Отак. То чоловіки їли, а жінки не їли. Дуже плакали ми, страшно, дуже плакали. Кричали, Боже. То я вам не можу розказати. А німці тоді, знаєте, по-німецьки говорили і називали всякими брудними словами, всьо, Боже. А кого вдарили, то тоді ногою німець підкидав отак, то хто зна, куди летіли. Ну, я була... то я зараз яка, а тоді худесенька була, то я там тулилася до других. А були мужні дівчата, тоже і нагайками по ногах діставали. Боже, копали німці, хто зна як копали. Прикладами били, най Бог боронить. То така картина була!

А потім вже нас на фабрику, нас багато дуже, я навіть не знаю, скільки чоловік нас забрали. Десь коло 100 чоловік нас забрали на фабрику. І так ми йшли лісом, і так ішли пішком. Ну, там нами вже командували. Поляки були. Чехи були. Англійці були. То ми чехів знали, трошки говорили. А англійців ми не знали, не знали мови. А німецькі, як приходили, то в таких кожаних плащах приходили.

Там випускали такий порох до снаряду. То такий довжиною десь 80 сантиметрів був. А такі рулони були, такі точно, як ото зараз рулони є тої плівки, що то покривають, знаєте. То такими рулонами, то носили чоловіки, носили з гарячого цеху, носили на столи, столи були такі через цілу хату. За тими столами сиділо шість дівчат з ножами. І тими ножами притискали і розтинали той порох.

То як він [німець] побачив, що ви недобре його врізали чи що, то так як схватив, то так як дав разів три-чотири по

плечах, то так відбилося вам, і таке було коричнєве відразу. Тяжко знущалися.

— Як та місцевість називалася, де той завод був пороховий?

— Як же ж то... Тож ми в одній місцевості жили, а нас через ліс відпроваджували в ті цехи, де працювали. Там всі цехи були під землею. Зверху сосни росли а ми так спускалися в ті цехи. То було десь до 15 сходів. І ми спускалися вниз, і там були розположені всі цехи. І так у кожному по шість чоловік нас було і майстер був — або мужчина, або жінка.

— То яка то безпосередня Ваша та функція була? Обрізати той порох?

— Обрізати... То функція була така: обрізати, але акуратно. Певний розмір був — трома пальцями. Бачите, три їх ішло, так як макарони, знаєте. Звідси протинали, а тоді підтягала друга то, і акуратно. То, що було неакуратно зроблено, то ми терпіли страшно. Але старалися, старалися, бо дуже боялися, бо били тяжко.

— Гаразд, а яка норма була? Якась конкретна норма чи так, конвеєром то йшло?

— Ні, то конвеєром йшло. А норми не було. То ми її питали, скільки ми маєм того зробити. А вона: «Скільки зробиш, стільки буде». Отак було сказано.

— Ну, а як взагалі та місцевість, в якій Ви мешкали, як вона називалась?

— Просто лагера були. Лагера були, які були призначені до цього заводу. Сам завод був військовий. Але я не можу вам розказати, як називалася ця місцевість.

— Скажіть, а як то виглядав, власне, той робочий день і той побут Ваш? Скільки там працювали годин всі? Який був відпочинок? Скільки давали на сон? Чи ще щось, про додаткову якусь роботу?

— Сну не було, сну не було. Ми за німецьким часом, то ми йшли раннім ранком і працювали, то не від нас залежало, а залежало від тих майстрів, як майстри продукцію ту давали,

то від них залежало. А потім ми приходили, то друга зміна була. Зранку до обіда, а тоді з обіда приходила друга зміна, а ми вже йшли додому. Ну, йшли. А ніякого ми не мали, в цеху, ніякого обіду... З шостої до другої то було, так. Під конвоем йшли в бараки, чоловіки йшли і жінки йшли. Жінки трохи триваліші були. Були такі, що не могли йти, їх били прикладами, але були і такі німці, що не били. А були такі, що нагайками били. В цьому лагері, де я жила — бо нас було 13 дівчат в одній кімнаті, — то за перший тиждень цього життя там, то наклали руки на себе в лісі 10 чоловік.

— ***Із 13 чоловік, що були в кімнаті?***

— Ні, ні, ні. Із цих, що були в бараці.

— ***А скільки в бараці було?***

— А в бараці було 40 чоловік.

— ***Самогубством закінчили життя 10 чоловік?***

— Так. Так, так.

— ***Потім Вас приводили в барак, і що там, в бараку?***

— Приводили нас в барак, тоді ми йшли в столову. То ми ставали в череду. Конвой над нами був, щоб не сварилися, щоб не билися. То нам обід давали. З висівок давали таку зупу і давали 200 грам хліба. Той хліб був печений: цукровий буряк, терті качани з кукурудзи і висівки — то такий був наш хліб. То так щоденно було. І на вечерю було знов, таке саме було, тільки на обід давали два черпаки, а на вечерю давали один черпак. А хліб тільки один раз їли. То так: хочеш, зараз з'їж, хочеш — на вечір тримай. Як собі хочеш. Два рази кормили. Тільки два рази.

— ***І, власне, до якого часу Ви там працювали, в тому військовому заводі?***

— В тому військовому заводі я працювала 1942-й... 1943-й... 1944-й. В 1944 році, в квітні місяці мене забрали. Так, вже якраз як було садіння картоплі...

— ***Розкажіть, як то сталося, яка причина того, що Ви перейшли туди на працю, і де саме Ви працювали?***

— Ага, то я... я вам кажу, як було. Що я захворіла, я мала нарив на правій нозі, так під пальцями. То був нарив від кості... То мене дівчата носили на перев'язку. Я страшно похудала і дуже плакала. А той лікар: «Ой, — каже, — то такий страшний нарив. — Що з тобою робити?». Так мені той нарив загоївся, і я так до него пришкутильгала ще на перев'язку, а він каже до мене: «Може тебе дати до бауера». Чомусь так мені сказав той лікар. А я кажу: «Ну, якщо Ваша воля, будь ласка». Я йому казала по-українськи, а він розумів мене.

— **А він хто за національністю?**

— А він поляк був. Ага. І я кажу: «Як ваша воля, якщо ви можете, то будь ласка» — так я його попросила. І так він казав, що: «Завтрашній день в обід, — каже, — будуть тут ті бауери і я вас, — каже, — направляю». І зараз рано прийшов той санітар... А санітар українець. І він каже: «Тебе кличе лікар». І я так пішла до тої лікарні і він каже: «Зараз, — каже, — я вас тут зберу і підійдете до того фюрера; то він направляв. Фюрер був фін — такий невеличкий, маленький, а так нагайкою бив всіх, що не дай Бог! Не дай Бог! І я підійшла і під'їхав той, Шріва він писався. Шріва Генріх. Він встав, подивився і підійшов до мене. Ну, я невеличка була і худенька була. А він до мене, з переводчиком прийшов по-українськи. І він каже до його, що спитайте: «Вона вміє корови доїти?» А він мене питає: «Питає тебе господар, чи ти вмієш корови доїти». Я кажу: «Вмію». А він каже: «Спитай її, де вона навчилася корови доїти». А я кажу до його: «Скажіть йому, що я з дому, від мами, а в нас була корова, і мене мама навчила, і я вмію корови доїти». Ага, і я йому так відповіла. І він так дивиться на мене, а тоді мені показує, чи я вмію бараболі копати, чи я вмію бараболі садити. Я кажу: «Вмію». А він каже до нього: «Де вона навчилася?». А він каже до него тоді: «Як вона з господарки, то вона вміє бараболі садити». Ага, то тоді він до мене каже: «Kommt!»² (*Кричить*). Він потім приїхав такою тачанкою, що два колеса і одним конем. Забрав мене. Я так з тими дівчатами попрощалася. Від'їхала, я плакала і вони плакали, що залишилися. Він

² Ходи (нім.).

каже до мене: «Не плач. Не плач. Я тобі їсти дам, — каже. — Гірше не буде». Ну, і так їхала, знаєте, три кілометри, то здавалося, що то, вроді так як далеко, але там краєвид дуже гарний. Там такі дороги всі розсажені, бо то ж німці.

І ви знаєте, приїхала в то селище, бо то не було місто — селище належало до міста Спорцинау³. Там не було багато... ну, я знаю, може де яких 15 таких хазяйств було. Більше не було. Я приїхала, він привіз мене під саму браму. Ну, не надзвичайне таке господарство. Бо було через дорогу, то були великі господарства були, двоповерхові будинки. А то був будинок одноповерховий, кімнати були всі на низу. Але худоби він мав, він мав дванадцять доящих корів. Але так як я приїхала, то вони мене прийняли добре. Зараз забрав мене до хати, і зараз познайомилися. То була його мати... його мати була, і жінка, і був хлопець, і дві дівчинки було. Він, той хлопець, вже не ходив до школи, він вже був ніби зрослим... він закінчив вісім класів. А дівчатка ходили: та менша ходила в перший клас, а ця старша, то ходила чи в шостий клас... Жінка була така висока, але жінка така трохи строгувата була, так. А він ні, він був добрий господар. Ніколи на мене не кричали. Він як на мене крикнув коли, то я дуже плакала. То він зараз до мене казав: «Плачеш за мамою?» (Павза).

І тоді вже покликали мене на кухню. Так як вели, то через чорний вхід. А був парадний вхід з саду. А то через чорний вхід я пройшла, і забрала мене тая господиня молода до кухні і дала мені їсти. Дали мені їсти суп якийсь, то так, пам'ятаю, жирний такий був. А той господар прийшов і каже, що не давай їй сала, не давай їй м'яса, бо вона ж, — каже, — прийшла з фабрики. То вона може захворіти. То гляди, не давай. То трошечки вона мені, правда, дала. Жиру вона мені не давала. І так, пам'ятаю, дала мені макарон. І так врізала через цілу буханку хліба і каже до мене, що їж досхочу, всьо їж. Ну, а я знала деякі слова німецькі, бо я вчила німецьку. І так я наїлася і тоді прийшла стара, то бауєрова була мама. Вона прийшла і

³ Мабуть, ідеться про місто Пфорцгайм на північному заході землі Баден-Вюртемберг, оскільки далі оповідачка згадує про теплу зиму без снігу та недалекий (30 км) кордон із Францією.

так подивилася на мене і так поплескала мене, так по правому плечу. Поплескала і каже до мене, чи в мене є мама. Я кажу, що є. А чи тато є? Я кажу, що нема тата. Тато, кажу, *schiesse*⁴. А вона каже, а чи є брати, чи є сестри? Я їй показала, що є одна сестра і є два брати. Питає, чи маленькі. Я їй показала, що маленькі брати, сестра трошки більша. А вона питає мене, чи я сама старша. Я кажу: так, сама старша. А вона каже, чи плакала мама за тобою. І я тоді вже дуже розплакалася. Стара вже сіла, і сама вже стала плакати, і каже, що в неї тоже сина забили. Вона дуже плакала.

Тоді прийшов той старий і каже до мене: ходи. І привели мене в кімнатку: був столик, і була шафа, і було ліжко, і одне кріселечко. Но правда, що ліжко було чисте, акуратне, застелене простинню, чистеньке, подушечка чистенька і перина. Ковдри нема, тільки перина була. І перина чистенька — всьо було чистеньке. Так мені розкажує, що як я підую лягати, щоб я ноги чисто помила, щоб я акуратна була. Я ще була в своїй одежі. А вона каже: «Я тобі ввечір дам одєжу, а ти своє положиш, а в нашій одєжі будеш ходити». Ага, і каже до мене: «На тобі фартушок, і підємо доїти коров». Ну, і вона каже до мене, чи я зможу корову доїти кулаками. Я кажу: зможу. Та й я взяла стільчик, сіла і давай корову доїти. І вона тоді по плечах мене поплескала, що то я вмю корову доїти. І каже до мене: «Будеш жити. Будеш жити. Як ти вмєш робити, то будеш жити». І так я доїла три рази в день. А вже як худоба була на пасовиськах, то тоді вже давали мені жіночий велосипед, і я з хлопцем їздила в обід доїти. Біллі називався той хлопець. І все я сідала на велосипед жіночий, а він сідав на мужеський велосипед. Я брала два маленьких бідони, а він брав два великих бідони, або навіть і чотири бідони брав на таких ланцюжках, і ми так їхали корови доїти... Може ви не бачили такого, то я вам розкажу. Була криниця така, помпа-криниця і жолоба були, що вся худоба ставала. Було 12 корів в него, то на одних пасовиськах корови були. А був ялівник — то був на другому пасовиську. Так що тоже там була криниця, і тоже мали жолоба.

⁴ Застрелений (нім.)

— **Розділено було?**

— Розділено було, разом не було. Ага. І так я працювала там в них, поки аж не прийшли англійці. В них немає свят. В них свята тільки, що вони йдуть зранку до церкви.

— **Вони були католики?**

— Католики, так. То вони йдуть до церкви. А прийшли з церкви, то зразу — обідати ні, а їхати корови доїти. Подоїли корови, приїхали, тоді сідають обідати. За той період, що від обіду, поки в шостій годині за німецьким часом, то все їхалося доїти корови. Перед шостою. Той період, то ми мали дві години або півтора години мали часу і всьо. І більше не було часу. А свині були тоже, то, крім того, що я корови доїла, то крім того ще було в них 80 свиней. То 80 свиней я кормила завжди. Ну, заварували картоплі. Цементові жолоби, і в тих жолобах була заварена картопля з осені, і від осені до осені вони годували свині тією картоплею.

— **Тобто, що, вони наперед з осені зварювали картоплю, засипали і вона ніколи їм не псувалася?**

— Ніколи. Ніколи. Вона вічно була холодна, бо то бетон був. Вона вічно була холодна, вічно була корисна. А тоді ґрис був. То ґрис вони добавляли, ще якась мука була, ще якийсь послідник був, то добавляли до того і все. І так кормили. А свині кормилися до бекону. Як вже був бекон, 80 кілограм, 85–90 — всьо, вони вже здавали, а тоді завозили. Птиця була. Птиці було десь до 800 штук. А була птиця різна. Були кури, були качки, були індики, гусей не було. Лише кури, качки і індики. То птиць тоже я кормила. Птиці кормили ми тільки два рази. Тоже така площадка була, курник був спеціальний для качок і для індиків, а кури мали своє приміщення, так. І площадка така була, що розступалися так ось по горбах, не так як в нас сиплять на подвір'я, ні, то по жолобах. Всьо сипалося, було акуратненько. Була міра, то треба було дивитися акуратно, щоб, де не було розсипане, то треба було пильнувати. Німець був німець, він не дурно німець називається. Коли приходила субота... Вони вважали, що неділя — то є відправа в церкві, то треба було позамітати. То я сама не замітала подвір'я. Подвір'я було всьо встелене плитками, а ви знаєте,

які плити... Було три коні в них. Був ялівник. Той ялівник, то він зимою стояв і трамбував навіз. То навіз відкидався, то тоже я робила, то з хлопцем я робила. Від корів відкидала там так ось, просто. Зліва були корови стояли, а справа був ялівник — то велике приміщення, та стайня була. Та то відкидали, а тоді підстеляли там і ялівник трамбував. Трамбував, вище було, як от від землі до стола, то вище було. Так трамбував той ялівник, потім треба було той навоз виривати руками, витягати, коли ялівник пішов на пасовисько, а то всьо руками витягалось.

— *Ну, але хоч праця була важка, але чи хоч нормально кормили?*

— Їсти вони давали. То не можна сказати, бо вони їсти давали. Рано подоїли корови, і мені вже давали їсти. Що давали їсти — я кави не пила. Все мені давали чашку молока. Такі горнятка вони мали. То все давали мені молоко, кип'ячене молоко, і давали булочки. Такі булочки були, як звичайні — не круглі, а такі як то в нас пироги. То такі булочки були. Ну, то печиво раз в місяць вони пекли. Тоже мусила я помагати їм, мусила обов'язково їм помагати пекти. Піч була така величезна, що там входило такі бляхи були, як ось мій стіл, то такі були бляхи. То таких блях входило шість. То можете собі представити, яка то була піч. Так, і раз в місяць вони пекли хліб. Все вони пекли хліб, то такі буханки були, тут в нас не роблять таких буханок. Отакі от були. Овальний такий хліб був. То він був житній і вівсяний такий хліб. Але був хліб смачний. Добрий був житній і вівсяний випечений. Я печі не напалювала, ніколи не розпалювала, ніколи — то сам господар. А що місити хліб, то я місила разом з хазяйкою. То такі ноші були великі, то я з тою хазяйкою, завжди я місила хліб з нею. А виробляти, то вона вже виробляла то, господар і вона. Я вже не виробляла, господар сам саджав і сам пильнував, і сам випікав. А вже пекла вона печиво солодке, тоже в таких бляхах вона пекла, то такі, так як в нас називають перекладанці, там в них тоже таке було тісто. То вона і такі булочки випікала. То вона розчиняла, то масло додавала, всьо то. То все раз в місяць я їй мусила допомагати.

— *А так, в основному, то вона сама поралася біля кухні?*

— Біля кухні я їй нічого не робила. Нічого. Стара мила посуду, його мати, то їх бабуся була. То вона посуду мила. Я до кухні нічого, я тільки в кухні вимивала підлогу. І так підлоги всі кругом, то я вимивала, якщо я мала час. А якщо я не мала часу, якщо була весна чи була осінь, я того не робила. Тільки я з господарем робила на полі.

А вже під кінець, як вже не було з німців кого брати, то вони вже забирали Hitlerjugend⁵ молоденькі, молоденькі.

— *І що, пішов син в армію?*

— Та, а що ж, його забрали. Так-так, так. Та знаєте, як був будинок, як було подвір'я їхнє, а від подвір'я, то можна було бачити так, наприклад, як от на Київську вулицю, можна було так бачити. То там такий був трикутниковий ліс. Сосна була така. І так, як його забрали, як почали бомбити страшно, він там поліг в тім корчи. І вони вже знали потім, вони вже дуже плакали. Тих дівчинки дві лишилося, а той хлопець загинув. Один він був, той хлопчина, і так він загинув. І вже як вони приблизилися, як вже англійці прийшли, як в'їхав перший танк, а вони тоді викинули всьо: полотна, рушники, біле всьо викинули — вони боялися. І вже тоді до мене старий сказав, що: «Ти вже поїдеш додому, ти вже поїдеш додому». А не раз так було, що я вже приїду з тої дойки, то я все привозила літру молока, такий бідончик мені давали голубенький, то я привозила той бідончик молока. А він як мав радіо, ну і слухав, то все казав до мене, що німець карут⁶. Німець карут. Так все до мене казав: «Поїдеш додому, поїдеш додому». А старий був такий і не мав ні одного зуба в роті. Ні одного зуба не мав. А добрий був господар, ніколи на мене не кричав, нічого. І все казав мені в обід, як в обід я подою корови і погодую тих свиней, всьо, до коней я не лізла. Не. Він і хлопець був, а я до коней ніколи не лізла. Часом він казав, що кинути сіна, то я кину. А так — ніколи. Ну, а що корів, то я завжди ходила,

⁵ Нацистська молодіжна організація Третього Райху. Див.: *Світова історія: XX століття. Енциклопедичний словник* / ред. І. Підкова, Р. Шуст. Львів: Літопис 2008, с. 189.

⁶ Пропа, загинув (нім.).

завжди коло корів, коло свиней я ходила. То все казав, що в обід вони всі запираються, а мені казав йти до кімнати і годину лежати. Година часу пройшла, всьо, вийшов в коридор, «Кахи, кахи» — покашлює і в двері стукає. Всьо, то вже мусіла бути готова...

— *То Ви мали годинку відпочивати, так?*

— Так, одну годину, відколи я приїхала, так одну годину, все вони давали одну годину відпочинку.

— *А до речі, хотів Вас запитати, Ви як були на тому заводі, який у Вас був одяг? Той, що Ви в ньому з дому приїхали чи був якийсь?..*

— Та. Ні, нічого нам не давали. Буквально. Нічого, тільки то, що ми мали з дому, і в тому ходили. Нам на заводі нічого не давали, нічого буквально. Нічого. А вже в господаря, то вони тоді мені вже дали плаття. Не тільки плаття, а фартушки, хустинку і взуття. Но там було взуття — дерев'яшки були. Що там за взуття... То дуже була біда, бо дуже ноги боліли. Але вони потім давали такі шерстяні шкарпетки, панчохи давали шерстяні. І все. Зима, там зими не було, там де я була, там не було зими... Сніг, тоді пішов дощ і вже стало тепло. Так. А на заводі нічого нам не давали. Ні-ні. Нічого.

— *Ну, і отак як спочатку вони Вас взяли і так вже вкінці їхнє ставлення до Вас змінилося чи ні?*

— Ні, та як? Вони потім жаліли, вони потім жаліли, що то вже, знаєте, не буде. Син пропав, і я вже піду. Ну, а тут дівчата ще не такі дорослі, то вони жаліли. Просили мене, щоб я залишилася, я казала: «Ні. Я не залишусь, не залишусь. Там, — кажу, — мама моя є. Мама плаче за мною, я не залишусь». Все. Я вам хочу сказати, що 22 квітня прийшли англійські війська в 1945-му. Прийшли англійські війська, то так після цього я ще побула два дні і тоді я пішла в лагерь. То-то такий лагерь, там, де були всі ті дівчата, всі ті хлопці, де я з ними працювала. Дівчата особливо, бо хлопці, то всяко було: переходили на інші роботи там.

— *А чому Ви туди пішли?*

— Пішла туди, бо він мені сказав, той господар, що мені дзвонили, каже, дзвонили з того арбайтсамту⁷, щоби я прибула туди, бо може буде відправлятися ешелон чи на Україну, чи в Росію, як вони казали. Не казали на Україну, в Росію вони казали, о. І так я пішла.

— ***Він Вам щось на дорогу дав чи ні?***

— Дали. Дали на дорогу мені. Ага. Дали консерву мені на дорогу, дали буханку хліба і дали якогось печива — то мені дали на дорогу. Так і проводжали мене, ті дівчатка плакали, господиня плакала — стара дуже плакала господиня. Така старенька була. А я все їй помила в кімнаті. То вона дуже не раз плакала, і я з нею говорила, плакала — дуже добра була. Я не можу сказати. Хай вони там, може там ще діти хіба живуть. Ну, але вони добрі були німці, добрі. А були, були через дорогу зараз, було два хлопці з Миколаївської області: Микола і Василь, полячка була, француз був. То тамтой був катюга, тамтой бив, тамтой прозивав, як щось йому не сподобалось... Но жінка була зате добра. То вона дуже була добра для них і все плакала. А він був катюга, німець. Вона все до його казала: «Мій кат, мій кат», та жінка його. Він був нездалий. А той, де я була, не можу сказати на нього...

— ***А багато ще, крім Вас, було там тих людей... в німецьких господарів працювали?***

— Багато. Багато. З Миколаївської області, з Сумської області, з Житомирської області, з Київської області. Дуже багато. Поляків. Майже в кожного був, але в того, де я була, то поляка не було. А де були поляки, то не було українців. А де були українці, то були в того, що я вам кажу. Було два українці, була полячка, був француз і була його дівчина, яка робила в господарці. Так.

— ***Скажіть, чи не було такого, щоб хтось втікав, коли працювали в бауера?***

— Від бауера? Ну, я не знаю, я потім вже чула, як пішла вже я в лагерь, де нас формували. То там казали, що в того втік, в

⁷ Arbeitsamt — бюро праці (нім.).

того втік, в того втік. То так, то тоже бауери всякі були. Всякі були, бо і знущалися. Знаєте, тяжка робота була, а поля багато було, а худоби. В того, що через дорогу, я вам кажу, що було два з Миколаївської області. Там було 24 корови доящих. То, тож то було таке доїти.

— ***Купа роботи, так?***

— То була купа роботи. А коні були, а ялівника, а вівці ще крім того мали. То було дуже багато роботи. Но, він був багатир. В нього була двоповерхова вілла — то, то багатство було. Ну, але ж треба було людей, щоби хтось робив. А потім, як вже наші люди, що вже забиралися, вже виїжджали, то вони плакали, вони просили. А в першу чергу пішли французи. Бо тоже був лагєр, тут де, недалечко так був, ну, я знаю, може яких двадцять метрів, був лагєр французький. То в три часа англійці прийшли, а вони зараз за годину пішли, їм тридцять кілометрів було до французької границі.

— ***Додому?***

— Так. Недалеко було. То вони дуже грали, ті французи. То вони з тими інструментами, що мали, те позалишали, покидали на вулицю. Прощалися з німцями, то обзивали їх страшно, страшно. Наші не обзивали, бо наші боялися. Наші боялися, трусилися тілом, щоби лишити їх і піти від них. А що ж?

— ***А скажіть, Вас формували в тому вашому таборі англійці чи руські солдати?***

— Німці. Німці.

— ***А як?***

— Сформували німці. Німці. І між німцями були поліцаї-українці. Так, були поліцаї-українці, які вже додому не повернулися.

— ***Ну, а німці з яким наміром вас формували, для того, щоби відправити?***

— Їм приказ був. Їм був приказ відправити, такий то ешелон відправити.

— ***Ага. То вже приказ був тих, хто їх завоював?***

— Так, так. Так, так, ага. То вже приказ був. І так нас формували. Формували, а тоді не везли нас, пішки ми йшли. Пішки йшли до залізної дороги. Йшли пішки, а тоді нас... заганяли... в такі поїзди...

— **Товарняки?**

— Так, а що ж. Відправили нас до Бранденбурґа. То я знаю, скільки ми їхали до Бранденбурґа? Та десь пів дня може ми їхали. Но так їхали, що ми навіть не бачили світа Божого — закрито було всьо. А тоді відкрили і нас випустили. Американці, бо вони воювали, тут американці були, а там же були руські війська. І там повний міст прокладений. Йшли ми, то нас американці передали, той конвой передав нашим, а наші вже гнали.

— **Скільки вас було людей в тій колонії?**

— Ой-ой-ой-ой... не знаю, кілько. Кілька тисяч було. Що ж... Сильно багато. А то був Бранденбурґ, то був воєнний городок, бо то казарми були порозбивані, всьо. То ті вже за казарми зайшли, а ми ще були по тій стороні, де були американці. Так нас переправили, а тоді мужчин — одні в армію, другі на роботу.

— **А хто то? Хто то перевіряв?**

— Руські вже були війська. Ну, вони то, знаєте, так стояли, так як бачу сьогодні, така площа велика була і тут керували. Тут ідуть жінки, тут ідуть дівчата, тут ідуть з дітьми, тут ідуть мужчини молоді. О, і вони так тих заправляли: «Куди, — питає, — куди?». Я кажу: я в ту колону йду. А жінки з дітьми в ту колону йдуть, а дівчата в ту колону йдуть. То дівчат, всіх дівчат і бездітних, то разом з дівчатами в ту колону. То нас звідтам відправили в сам Бранденбурґ. В Бранденбурзі був танковий завод. І нас на той завод всіх туди направили, так. І ми робили на тому заводі десь до вересня. Ні, до серпня місяця. До серпня місяця.

— **Що доводилося робити?**

— Відкручувати гайки, складати в такі ящики і пломбувати ті ящики. Всьо, всьо, всьо робили жінки. Цей танковий завод, він побудований в Маріуполі.

— *А, то Ви робили демонтаж заводу?*

— Так, так, демонтаж заводу, а що ж? Так. Демонтаж заводу. І так, що за день зробили в цехах всьо, і за вечір брали на машини і відвозили в вагони. І тоді, після цього, нам було сказано, що нас будуть забирати на той танковий завод і ми будемо там працювати, на танковім заводі. Вже будемо там танковий завод будувати. І тоді почали мужчини звідтам втікати, і почали жінки звідтам втікати.

Вона... Софія вона називалася. З Червонограда... Вона вже померла. І я з тою дівчиною... змовилися ми вдвох і давай ми будемо втікати. Він був, той завод, огорожений три метри сітками. Три метри була сітка. Така була, отак, якби я вам показала, отак от, отака була сітка широка. І ми босяком, поховали свої туфлі і по тій сітці вибралися, і тоді там зігнули сітку і так поскакали, і тоді бігли в лагери. Бо нам сказали, що будуть відправляти вагони з лагерьів, будуть відправляти такого і такого числа, якщо можете, то тікайте. І тоді зможете переправитися з нами в тих вагонах. А відправляли жінок з дітьми, старших таких, німечних таких відправляли. І ми з тою дівчиною добігли туди і побачили: мужчина такий стояв, а такий лисий був, такий якийсь згорблений був. І ми кажемо: «Дядю, ви з того лагера?» — «Так». — «А ви не чули, коли будуть відправляти?» Він каже: «Я чув, що будуть відправляти через два дні. Будуть відправляти на Україну. Через два дні». «Ну, як би ми до вас пристали? Як би ми? Що би ми зробили, щоб ви нас сховали?» «Ходіть, я вас сховую». І так той чоловік взяв, він був з Хмельницької області, тільки був з Золочівського району. Бо тут є Золочів⁸, і там, в Хмельниччині є Золочів. І він так нас сховав, у підвал. А німці ходили, шукали, але були завалені, там мішки всякі...

— *А німці? А то німці ще таки там були задіяні?*

— Німці супроводжували. Аякже ж, німці, ще німці там були. Шукали, німці шукали, щоб їм не тікали.

— *А руські там що робили?*

⁸ Мається на увазі на Львівщині.

— А руські, то вони тільки на заводі командували. Так. А потім, вже як нас формували до залізної дороги, то вже руські були, то вже солдати руські були формували. Ну, наші так не чіплялися. А ми були, знаєте, як ми передягалися, як хто міг. Голови завивали, хто в яке лахміття, щоб нас не впізнати, бож ми молоді були... Той дядько кривав, з палицею, мені сказав: «Кривай до самого вагона...» І так в тім вагоні ми їхали, ми були накриті мішками з тою дівчиною. Накриті мішками були так, щоб не бачили.

— *А там списків не зачитували?*

— А потім, коли вже зачали списки записувати, розумієте... (Павза). Тоді як вже мали вони список, нас не було. А тоді ще сказав той чоловік: «Нам, — каже, — ще добавили з другого вагона дві дівчини і, — каже, — запишіть їх, бо вони вже, — каже, — не підуть туди, бо їх вже, — каже, — перекинули сюди». Так, якась добра душа був, і він нас так записав двох, і так ми вже сиділи наверху. То ми доїхали до Польщі, то вже нам давали в вагонах суху картоплю... І по пару оселедців давали, або тюльки давали і по кусочку хліба давали. Так само як в німців, так само нам по кусочку хліба давали. То вже там можна було дорогою вижити. А тоді, як ми вже приїхали до Польщі, то тут, вже в Польщі, нам дали хліба побільше, дали картоплі побільше і дали консерви побільше. А консерва була рибна. То наказували ці жінки, що ходили коло вагонів: «Дівчата, не їжте консерву, бо консерва рибна стара, щоб ви не отруїлися». То взяли ті консерви і всі повикидали. І так було. То в Польщі ми стояли півтора тижня. І так що мали, хто мав відра, то так варили ту картоплю, води принесли, ту картоплю варили і хліб давали, і кормили. Так було. Тоді зачали ходити просити до того начальника ешелону, доки ми будем стояти. Та люди є хворі, є, каже, старші такі жінки, мужчини. То він казав: «Добре, я вас послушав, а тепер я буду докладувати начальству, що мені начальство скаже». Тоді після цього, як вже його просили, плакали, благали його, тоді він сказав, що: «Я попросив начальство, і начальство має, — каже, — підвезти нам локомотиви і, — каже, — локомотиви вас повезуть». Ага. І тоді ще два дні після цього він робив так

як сход такий робив, і після цього ще два дні ми постояли, і тоді вже ми поїхали.

— *Чи то були військові повністю?*

— Всьо було військове. Повністю всьо було військове. Так, а тоді ми приїхали вже до польської границі, а тоді нас вже формували на руські вагони. Тоже з тих вагонів в ті вагони нас переформували. І тоді вже начальника цього ешелона почали просити: «Куди ви нас повезете?». А він каже: «Ми їдемо через Львів, а тоді, — каже, — зі Львова вам скажуть, куди ви поїдете». А у Львові, стояли щось три доби. А тоді вже сказали: «Ми вже їдемо на Хмельницьк». Не їдемо зі Львова туди, як Калінінград, туди ні, а від Львова сюди на Хмельницьк. І так я приїхала... Так, зі Львова я приїхала на Хмельницьк, то я приїхала перед вечором. Так. То була субота. То було 5 жовтня в суботу, так я приїхала 1945-го... І так ми сиділи в тих вагонах, в товарних вагонах ми сиділи. І так кажемо до того начальника, щоби він став, а ми зійшли. Ні. Но він казав, що буде підпотік...

— *Догори?*

— Догори. А він тоді може... І так був підпотік, ми знали вже, де, бо нам мужчина якийсь сказав, що там буде і там буде підпотік. І так каже: «Ви почуєте, як буде пихкати паровоз, і ви тоді скакайте». І ми так за ходом коліс скакали. І так дві нас так скочило. Поскакали ми, то було перед вечором. Ми так дивимосся. Платформи, і на платформах коло складу стояли підводи. «І ми, — каже, — зараз підійдем і подивимосся». А з нами їхав мужчина, той самий, але він даліше вскочив, а ми впереді скочили, ага. І він тоді: «Почекайте». То він був з Золочівського району. Каже: «Постійте, я піду, там мужчини, я піду їх розпитаю». І він вже знав, що ми з Соломни. Він пішов і тоді кличе нас: «Дівчата, йдіть сюди». І так ми підійшли, і той мужчина, що він був, то в нього було дві дочки в Німеччині і ще жодна не прибула додому. Тож і каже він, що: «Дівчата, ви мене знаєте чи ні?» Кажу: «Та знаєм». А він тоді каже: «Я — Микола з Огородни». Ага, то: «Дядю, возьмете нас додому?» «Та чо, діти, возьму, сідайте». І знаєте, в Хмельниччині такі плоскі вози, не такі як в нас, ні. Плоскі такі. І ми так сіли і так цілу дорогу пла-

кали, і довели до самого дому. До самої Соломни то нам очі не висихали. Він нам розказував, хто помер, що. Я питала за свою маму, так то він розказував: «Твоя мама жива. Вона слабенька, але жива твоя мама». І все. І так він мене привіз до самої Соломни, на саме подвір'я заїхав. Як заїхав на подвір'я, то було так як вечером, то був жовтень місяць. То субота була. А мама моя, знаєте, як то. Ви самі знаєте, бо ви з села. Мама моя ліпила піч. А вибіг той наймолодший хлопець, який Льоня називався, вперед і тоді побачив. А я побачила його. А він має два ім'я: Льоня перше, а друге Вітя. То ми його Вітя кликали. Так то Вітя вдома, а в документах всюди Леонід. Він як вибіг, вибіг і побачив. А я до нього кажу: «Вітя!», а він тоді почав дуже плакати і побіг. І каже: «Мамо, то ж Галина наша приїхала». *(Плаче)*. І так. Як мама вибігла... Не можу тої картини розказати. Як я вже кричала, як та мама кричала, що люди з двох вулиць бігли і казали: «Що то сталося в Мілі? Що то таке, що то такий сильний крик». А тоді вже й побачили, що я повернулася додому. Тоді вже втихомирили, бо люди почали благодіяти, просити: «Не плачте, Міля, не плачте. Вже, — каже, — вдома Галина. Вже не плачте, нема чого плакати». І так я вже повернулася. І так я таким чином повернулася додому. Дівчину, що ми разом їхали, то ту... забрали її в Маріуполь.

— *Вам там тоді не докоряли, що от Ви працювали на німців, такі-сякі і тому подібне?*

— В Бранденбурзі ніхто не докоряв. Ні. Маєш іти, маєш працювати і всьо. І так, нас тоді дуже багато було. Дуже багато. Так, і так ми поверталися, так ми поверталися.

— *От із тих вивезених з Вами хлопців, дівчат в 1942 році, скільки не повернулося?*

— Хто не повернувся... Хто в Болгарії залишився, хто в Франції залишився, хто в Канаду виїхав.

— *А Вам не пропонували англійці тоді в тому місті залишитися?*

— Ні. Ні. То були воєнні, всі ті англійці. То всьо, нам казали, що можете йти додому. Ні, нам не пропонували. Так як

мені, то, наприклад, не пропонували. Я не знаю. А другі — другі залишалися. І в Польщі позалишалися. Хто хотів, звичайно, а хто хотів, то додому.

— ***А як тоді та місцева влада Вас зустріла в тому відношенні, що Ви повернулися. Як до Вас поставилися сільська рада і партійні діячі?***

— Знаєте, що я вам скажу. Що я зверталася в сільську раду, щойно як я приїхала, то щоб документ був, паспорт новий видали там. То я мала паспорт...

— ***А де, де паспорт видали?***

— А в тому, там, де був той танковий завод.

— ***В Бранденбурзі?***

— Ага, так, так. Так.

— ***Там видали паспорт?***

— Так, так. Видали, видали нам паспорт.

— ***Радянський паспорт той, так?***

— Ні, такий паспорт. Я навіть не можу вам розказати.

— ***Справка така?***

— Так, як справка була. Не паспорт, а в вигляді паспорта, но то була справка така.

— ***Розкажіть про ті перші дні, перші місяці. Той період, як Ви повернулися, як Ви влаштовували своє життя?***

— Дома вже?

— ***Так, вдома. Як Ви собі давали раду в ті перші дні?***

— Я, як повернулася вже в ті дні, то вже, бачите, була осінь. То вже було холодно, то я ще дещо помагала вдома. А потім такий старший чоловік, він робив комірником в колгоспі... і порекомендував мені, щоб я пішла в контору колгоспу працювати на трудовнях. Обліковцем щоб я була. І я пішла працювати обліковцем.

— ***Як колгосп називався?***

— Колгосп називався тоді Молотова. Я обліковцем трудовнів працювала.

— От, існує зараз така... така думка, що в ті роки взагалі працювали так, що ті трудодні нічого не вартували, люди безплатно працювали. То так було?

— Так було, що копійчки були, і то декому давали, а кому і не давали. Але все-одно давали якесь зерно. Так я ніби в колгоспі працювала, в конторі працювала, і той самий чоловік, старший він був, — комірником. Була тоді дуже біда. То не раз його прошу, він так до мене каже: «Візьми собі в торбинку так от гречки...». Таке було життя.

— До якого часу Ви працювали в цьому колгоспі?

— Я при колгоспі працювала до кінця червня місяця 1946 року.

— Ну, а паралельно з тим не пробували якусь освіту собі здобути? Десь пробувати вчитися даліше?

— Не було можливості. Ніяк не було можливості. То, що вдома було троє дітей, мама вже здоров'я не мала. А тоді то мені порекомендували поїхати сюди.

— А хто Вам порадив ото, розкажіть. Хто Вам порадив сюди приїхати і як?

— Ліда Михайлівна Ріндяк. Її вже немає, то вона працювала. Її тоже якийсь... той Питус порекомендував, бо він вже був тут, то він її порекомендував. А тоді вона каже до мене, вона подруга моя була. І вона каже: «Чого ти сидиш тут? Не сиди. Йди і там, — каже, — підеш працювати, будеш працювати і здобудеш собі освіту».

— А де саме йти?

— Їхати сюди, в Тернопільщину. І я сюди приїхала, в Тернопільщину. Так вона в редакції працювала, і тоді вона вже познайомилася була з вчителькою в самих Борках⁹. Як я вже приїхала з нею в Борки, тоді вона мене з тою вчителькою познайомила, і я пішла з нею в райвно. Заврайвно мене прийняв так, охоче прийняв, з задоволенням...

— А хто був тоді?

⁹ Нині селище Великі Бірки Тернопільського району.

— Ви знаєте, що я не скажу вам, як він писався. Не скажу, я вже призабула. Старший такий. Він був сам десь із Закарпаття, той заврайвно був. Старший такий чоловік. І він дав мені направлення тоді, написав мені наказ.

— ***А то яке, Великоборківське райвно?***

— Так, Великоборківське райвно. Так, так, Великоборківське. І тоді я вже цього дня не йшла, аж на другий день. Я переночувала в тої своєї подружки, і вже на другий день я пішла, ще мене спровадили на Дичків, якщо ви знаєте...

— ***Знаю, знаю, як не знати?***

— Ну, на Дичків, і з Дичкова було так лугом іти і на пільну дорогу, і відразу через Сушу перейти, і до Киплячки¹⁰ я перейшла.

— ***І він Вас направив до Киплячки? А яка школа була?***

— Початкова.

— ***А чекайте, а чому Вас направили вчити на початкові школи? Ви мали що? Ваша середня освіта давала можливість викладати початкові класи?***

— В початкових класах, так. Можна було викладати в початкових класах. Так.

— ***Якихось попередніх таких розмов з Вами він не проводив в тому відношенні, що ось там така-така ситуація, що, по суті, ОУН-УПА діє і не страшив Вас?***

— Хто, хто? Заврайвно? Ні, ні.

— ***А той з КГБ, наприклад...***

— Тоже ні, тоже ні. Ні-ні. Я такого не мала зовсім, таких стичок я не мала ні з ким.

— ***І як Ви то сприйняли, то направлення на роботу?***

— Я з задоволенням пішла і зразу познайомилася з завідуючою. Вона сказала добре, тоже мене зустріла так гарно. Чоловік її в той час працював завклубом, а вона була завідуючою школи.

¹⁰ Нині село Кип'ячка Тернопільського району.

— **Як її звати було?**

— Чекайте, Шура Іванівна. То Олександра Іванівна. Так її кликали Шура Іванівна.

— **А прізвище?**

— А прізвище... Вона була... Прізвище... Махевко писалася.

— **Ну, а Ви знали про життя і обставини, власне, на Західній Україні?**

— Ні. Ну, бачите, я бачила там своє життя і тут, то я зробила порівняння. Значить, тут життя багато краще було в той час, як там. Там же ж голодівка була страшна. А 1947-й, як я вже працювала тут, я вже вчилася заочно в Кременці. Я ж Кременецький педагогічний технікум закінчила.

— **А в якому році вчилися в Кременецькому?**

— В 1947 році.

— **За один рік Ви вчилися?**

— Так, так, за один рік. Я готовилася, бо я подавала документи. Готовилася і здала.

— **То яку спеціальність Ви отримали після того?**

— Класову. Перших молодших п'ятих класів. Так, класову. То вже була середня спеціальна освіта.

— **Скажіть мені, а коли в Вас точна дата направлення безпосередньо на роботу?**

— 13 липня. 12-го було Петра, а 13-го я... 1946 року.

— **І як Вас там сприйняли в селі місцеві люди, учні?**

— Та, ну, учні, то таке, знаєте. Діти маленькі, то початкові класи, то діти як діти, як звичайно. А люди сприйняли... Ну, спочатку казали, що якась приїхала москалиха — так от казали. Спочатку казали, що я єврейка, бо в мене такий ніс, то казали, що я єврейка. Потім, як я вже розговорилася, цей самий голова сільради... він був Басов... що я вам кажу, я до нього звернулася зразу на другий день після цього вже, як дали наказ, що я вже побачила школу, все, познайомилась. Тоді я до нього звернулася. Вона, завідувача школи, каже, що треба десь її примістити на квартиру. А він каже: «Добре,

добре, я вже з нею познайомився. Найдємо вам квартиру». І зразу пішов мені на зустріч. Поселили мене до старенької такої жінки на квартиру. Вона була 63 роки... Вона погодилася: «Ми, — каже, — маєм фонди такі земельні. То ми вам дамо хліба. Звичайно, що змелемо. Дамо вам муки, щоб вона не страждала в вас, ні нічого... і картоплі дамо, і дров дамо». Так зразу дали. Муки мені дали житньої і пшеничної муки дали. Ну, картоплі мені дали і зразу дров привезли тій хазяйці. Навіть голова сільради дав чоловіка, щоб він порізав дрова, порубав все.

— То, одним словом, кажете, що досить такі пристойні умови були для того, щоби працювати?

— Так, так. Навіть дуже добрі. А ця сама, що я вам кажу, Галина Петрівна, що вона зараз вдома, то вона мала вищу освіту, але незакінчену мала вищу освіту. І приїхала сюди, то вона працювала зразу в Ходачкові і тоді закінчила ще в Кременці педагогічний інститут — той, що в Тернополі, він був в Кременці. Ну, та тоді було працювати, воно було трохи трудно працювати, знаєте, бо були страхи. Всякі були страхи.

— Ну, от власне, ті страхи, з чим вони були пов'язані, чим вони були зумовлені, ті страхи?

— Ну, тому що ночі були неспокійні.

— Що значить неспокійні ночі?

— Ну, я не бачила, не можу вам сказати, що я бачила. Ну так, хата була, але при самій дорозі була. Таки при самій дорозі.

— Сама крайня?

— Сама крайня хата. Ні, то що вона крайня була, але вона так якось на дорозі була розположена. І так, з тої сторони була поперечна, а так якось двері виходили до самої дороги. Так дуже-дуже близько, так було. І то, хто йшов дорогою, то можна було чути, гармидер такий, все. І не раз чулося — і віз проїжджав таким, знаєте, рухом сильним. Ну, що ніхто до мене не заходив ніколи.

— То мається на увазі з УПА, так?

— Так, так. Не заходили до мене. Ніхто не заходив, тільки та, що була дівчина завклубом, то вона була... так через дві хати була на квартирі. Ну, а вона в клубі робила. То, знаєте, вечір. І так було, що до неї прийшли і принесли їй листівки. І просили її, щоб вона ті листівки розкидала, роздала, розумієте. Ну, не знаю, як то воно було. Вона пішла до мене рано і каже до мене: «Слухай, Галина. В тебе були вчора ввечір хлопці такі і такі?». Кажу: «Ні, в мене не було». «Не було?!» Я кажу: «Ні». «А в мене були». Я кажу: «Ну і що?» «А ось, мені дали листівки, щоб я ті листівки розповсюдила». Я кажу: «Ну, і де ти будеш розповсюджувати?» «Ну я не знаю, що я маю робити?» Я кажу: «Ну, подумай, як вони тобі говорили». «А я не буду нічого робити. Я не буду нічого робити». «Ну, як хочеш». «Я їду сьогодні на нараду і я на нараді скажу, що мені таке і таке дали». Я кажу: «Ну, то воля твоя».

— ***А вона звідки була родом, ця дівчина?***

— А вона була десь чи з Сумщини, чи звідкись. Вона була...

— ***Ага, зі Сходу також?***

— Так, вона зо Сходу була, так. Ну, і вона поїхала, але вона не давала нікому нічого, бо боялася. Потім вже вона мені розказала, що вона нікому нічого не давала, бо боялася. Каже: «Я дам, а вони як визнають, то прийдуть ввечір і мене задушать. І я, — каже, — не давала». Отак казала.

— ***Ну і що, вона їх розкинула, ті листівки?***

— Ні, ні, не розкинула. А де діла, не казала мені нічого. Я, звичайно, її не перепитувала нічого.

— ***І ніяких наслідків не було після того?***

— Після цього нічого. Наслідків ніяких не було після цього. Нічого не було. Так, був такий момент, бо ж я працювала в селі, я не така була, як сьогодні. Я працювала. Були хлопці молоді, дівчата, і я під Різдво вчила з ними виставу.

— ***Народних класиків?***

— Так, так. І я грала виставу. Не було клубу, так як сьогодні є, а був в одного чоловіка. Така велика була кімната і така побудована сцена була. Так. Ну, і там можна було виставу

грати. Я вчила... було багато хлопців, дівчат ходило на вистави. І один раз я йшла додому, прийшла додому і кажуть мені хлопці, що: «Вчителько, ми завтра не прийдемо». Я кажу: «А чого не прийдете?» «Та, сьогодні таке наробилося. Ми завтра не прийдемо». Я кажу: «Ну, та не прийдете, то не прийдете. Така справа». Нічого. Я приходжу додому, а хазяйка каже до мене: «Що там, нічого не було в клубі?». Я кажу: «Ні, нічого, — я кажу. — А що таке?» «Та тут, — каже, — були, приходили хлопці якісь і питали, де тут клуб у вас?» Отак от. А я кажу: «Нікого не було в клубі, і я нічого не знаю». Ото таке було. І тоді вони не прийшли і десь пару днів не приходили, а потім знов зачали приходити, і я вже до кінця вивчила з ними ту виставу, всьо. І тоді вже на Різдво не ставили, а на другий день ставили ту виставу. Як то було народу багато, як то колядували, як вони мене підносили, як я ту виставу закінчила вже з ними грати. Задоволені були, дуже були задоволені.

— *То-то було Різдво, якого? 1948 року чи 1947-го?*

— 1947 року вже. Так.

— *То Ви самі були і режисером?*

— Так, я сама була.

— *А як то Вам прийшла така ідея, така думка зорганізувати?*

— Просили, просили дівчата, хлопці просили.

— *Місцеві, так?*

— Місцеві просили. Вони такі були зацікавлені. Там були... і ви знаєте, що не тільки я готовила з хлопцями і дівчатами, а мужчини старші приходили, гримерували хлопців, одержу діставали. Тоді одержу дістали в Гаях отих, де та фабрика. Там тоже хата-читальня була велика, і вони там костюми дуже гарні мали. Такі тії... і шаровари мали.

— *То скорше вся атрибутика?*

— Так, так, все було. Жупани, жупани називали. То і дівчата позичали, і хлопці, так. То я з ними готовила. Хлопці в тім селі поїхали, я попросила, щоби вони дали нам на виставу. То не жаліли, дали мені. Потім то я їм подякувала і хлопцям мо-

горич поставила за то. Дуже мені помагали старші чоловіки, які зіграли в виставах... Там хор був дуже гарний.

— *А Ваше районне начальство як на те реагувало — на те, що Ви так піднімаєте гарно українську народну класику?*

— Та так, нічого мені не казали. Щоби якісь претензії були, щоби боком дивилися — ні. А такі були голова колгоспу, був голова сільради. Вони були задоволені, що то я така ініціативна серед молоді, серед дітей. І діти виступали, і я в Борки їздила з дітьми. Всяко було. А мала я один раз, як я була з дітьми, то з дівчатками виступала. На фартушках не було тризуба, а їм щось показалося з клубу, що є тризуб на фартушках. А в Борках, то був клуб величезний, сцена велика — їм показалося. І на другий день завраївно — то був Цибух Антон Семенович; то я з ним працювала, ще в Плотищі був директором, я була вчитель. І тоді він дзвонить до мене, приходить сторож і каже: «Йдіть, вас визивають в Борки». Я приходжу, каже: «Щоб Ви зараз, Галина Олександрівна, взяли ті фартушки... То ви вчора виступали зі своїми дівчатками, щоб ви зараз явилися в райвно, вас визиває Жежель».

— *А хто то такий?*

— По-моєму, він був перший секретар, чи що. Так. Такий Жежель був. Визивають, то визивають. Я пішла та й забрала фартушки. Батьки вже журяться. Я сама журюся...

— *То цей Жежель, він був секретар райкому партії?*

— Так. Секретар райкому партії. Так. І я тоді, знаєте, я вже подивилася на ті фартушки кругом, а сусід — його дівчинка була якраз їздила зі мною — я пішла до нього. А він каже: «Що таке?» Та я беру, кажу, а він: «Та що, я знаю, що то є». Я кажу: «Що таке?» А він каже, що тут [тризуба] нема ніде, абсолютно. Я тих шість фартушечків взяла, оглянули ми з ним. Я навіть поняття ще не мала, який той тризуб.

— *Навіть не бачили?*

— Не бачила, ні. Думаю... Проглянули ми так з ним всьо. Ми ще тоді молодші були, дівчинка ще ж ходила в початкові класи. Я то проглянула, він ще каже до мене: «Не бійтеся. Не бійтеся, не переживайте». Я через поля там, що то було, через

поля навіть добрих шість кілометрів нема. Приходжу в райвно. «Добрий день». «Добрий день». Бухгалтером була така зі Ступок, така Іванка була. Така худесенька. Каже: «Антон Семенович є, ідіть, він вас чекає». Я приходжу, постукала, він мене запросив і каже до мене: «Що, Галино Олександрівна, боїтеся?» Я кажу: «Та боюся, бо я не знаю, чого, — кажу. — «Бо я ж не знаю, яка причина». Він каже: «А ви фартушки принесли?» Я кажу: «Принесла». «Розвивайте». Ну, загорнула в сумці. Розвинула, кругом він роздивився, всьо. І каже: «Тут є справа в затримці». Я кажу: «То шукайте. Де ж він тоді?» Нема, тут нема нічого. Так він роздивився, проглянув ті фартушки, всьо. Каже: «Згортайте і пішли в райком, пішли до Жежеля». І я... я пішла. Пішла до його, та й постукали, заходимо. Він вперед, я за ним, заходимо. «То-то та, — каже, — прийшла, Шелега, що то з тризубами вчора виступала? Так?» — до мене. Я кажу: «Я з тризубами не виступала. Прошу подивитися, я вам принесла всьо то, що вчора мали. Прошу подивитися». Він каже: «Я подивлюся, бо ваші фартушки фотографірувалися». Я кажу: «Добре, що фотографірувалися». Я йому так відкрила, на столі розложила всі. Він так підійшов: «Хто ж то так дивився? Хто ж то так дивився? А ти, Антон Семенович, не бачив того?» Він каже: «Я не бачив. Я звідки бачив? Щоб я, — каже, — бачив там щось таке надзвичайне. Ну, і тут нема, — каже, — нічого надзвичайного». Ну, вже той заврайвно обстоював мене, що тут нічого нема. «Звичайне, — каже, — українське вишиття. Так як то мами вишивали для своїх дочок, а тепер дочки передали своїм дочкам». І так. І так він на мене подивився і каже: «Ти боялася, щоб я тебе не вигнав з роботи?». А я кажу до його: «Та, звичайно, що боялася. Боялася, бо я, — кажу, — тільки що почала працювати...» «Ну, нічого, не переживай. Нема нічого. Добре, що нема нічого, — каже. — То якби було щось, о, ти би відповідала». Я кажу: «Я його поняття не маю, який він, той тризуб. Я й не знаю. Я не можу відповідати, бо я його на очі не бачила». І так, і тоді той заврайвно залишився, і я подякувала, і будьте здорові. Приходжу, а тут вже батьки батькам передали, знаєте, переживають. А то є самий Дахим, толковий був, грамотний дядько такий. І каже до них: «Ви не думайте, що то

шутка. То до того дитина, — каже, — може вилетіти з роботи і, — каже, — за цапову душу, за наші, — каже, — тії фартушки». Я приходжу і відразу йду, а вони вже всі...

— Хвилюються?

— Хвилюються, бо переживають, бо ж за що ж так. Ага, я приходжу, а він вже вийшов на двір, вже побачив, як я з горбка йшла. Я вже йду, я вже попри його двір йду, він каже: «Ну що, Галина Олександрівна, ну що? Пережились великі страхи?» Кажу: «Та трохи пережила, але всьо добре, всьо добре. Слава Богу. Ну і всьо. Ходить до хати». Приходжу до хати, там є мами всіх тих дітей. То нема нічого страшного. «Ну, — кажу, — бачите за що. Я вам, — кажу, — говорю, за що». «Боже, — одна мама (вона вже не живе) каже, — подумати! А в мене на ясіку, на подушечці ще є. О, прийду зараз додому, зараз випорю, видеру чисто всьо, щоби було і зашию іншими нитками». А я думаю, хоч би я бачила, як він вишивається, який він вигляд має. І так я не ходила, і так більше я не мала казусів.

— І так перший раз, коли ви побачили тризубець?

— А перший раз я побачила тризуб, як той самий Дахим Дмитро, то я вже прийшла до його. Він був сам дома, і я кажу: «Знаєте що? Ви ж, — кажу, — можете... ви намалюйте мені, який він має бути». Він каже: «Я вам намалюю і я вам покажу». Він мені намалював... До того, то я його не бачила, аж тут... я ще добре придивилася. Я п'ять років працювала в 26-ій школі. І вже там, в тому трудовому класі, де виготовляють там всякі ті, салфеточки, то. І вони таку велику макетку виготовили і той тризуб... То я коли не чергувала, стояла коло вікна, а то навпроти та стіна, я все на неї дивилась. І все так собі думала...

— Згадували?

— Згадувала все, даю вам чесне слово, що я все згадувала, який я мала той казус. А то, бачите... а то символ України. О бачите, яка символіка.

— Коли Ви розказували на початках, що Ваші люди Вас зустріли так холодно: москалиха там якась, з якимись єврейськими нотками, то закидали?

— Так, так.

— ***А чи з часом ставлення місцевих людей до Вас змінилося?***

— Дуже змінилося. Та хазяйка, що я прийшла до неї, вона старша жінка була. В неї тільки був син, в неї дочки не було. Тільки був син, і то він пропав, той син. Він загинув. Не знаю, але його на цвинтарі перепохоронили.

— ***А він був в ОУН?***

— Так.

— ***А його в котрому році застрелили?***

— В 1944 році.

— ***А як прізвище тої господині?***

— Як вона називається... Він називався, по батькові Іван Степанович він називався. Но прізвища я не... А вона Марта називалася. Но я не знаю її прізвища. Забула її прізвище. А він називався Іван Степанович. Молодий, гарний. Так мені розказували, вже потім я розпитувала, то розказували — той самий Дахим Дмитро. Я з ним все говорила, бо він в сусідстві жив, і він тоді розказав. Я кажу, який був той Іван Степанович. А він казав все до мене: «Вчителько, він був високий, був гарний, — каже. — Обличчя в нього було таке кругле, таке симпатичне. Він був, — каже, — перший». Я замічала, що вона часто ходила на цвинтар. Але перед тим, як його ще були не перепохоронили. А то його перепохоронили. А тоді вже, коли його перепохоронили сюди на цвинтар, я тоді вже помітила, що вона так що через день, і вона йшла туди. Вона ходила все на могилу. Ну я, поки я заміж не вийшла, то я на цвинтарі не була тут. А вже як я заміж вийшла, то чоловікові батьки похоронені на цвинтарі, то я була. І тоді на його могилі був березовий хрест, знаєте. І я вже тоді помітила такий низесенький, при самій землі був той березовий хрест. Без напису. Нічого, тільки був березовий хрест. Я собі пригадую, так як сьогодні, той хрест, як він був вирізаний, як він був зроблений.

— ***Низький такий, так?***

— Такий низесенький, майже при самій землі так от зроблений той хрест... Ага, я вам не показала, як я вже з нею по-

знайомилася, як я поїхала додому, як я вже з дому привезла ліжко, вдягнутися привезла, всьо. І тоді вже, як я приїхала з дому, то вже мені сільська рада ліжко там принесли до хати, вже ставила та хазяйка, всьо. Ну, а в неї ж була солома. Ви знаєте, околоти, як колись казали. Постелила мені. Ну, а я привезла з дому, то ж простинь мама мені дала, всьо. І я тоді, як вже розстелила, всьо. І вона вже, як подивилася, і тоді до тої хазяйки, що то сусіда її — вона Маринка звалася, Стойко вона писалася, — і каже до неї: «Мариню, то не жидівка, то не можна сказати. Ходіть подивитися, яке вона ліжко гарне привезла, які вона, — каже, — капи¹¹ собі привезла, яке одіяло гарне. Яке вона, — каже, — всьо має: і подушечки, і всьо. Ходіть, — каже, — подивитися. То не жидівка. Як вона називається Галина, мама називається Міля, то-то, — каже, — де то? Вона мені розказала, хто в неї є, що мама є, сестра. А вона Ганна, а ми її Нюся кличемо вдома. І, — каже, — брат є, один і другий». І як, всьо вона розказала... «І вона молиться, і все. То де ж то? — каже. — Жидівка не молиться». І вже тоді, знаєте, як я вже з хазяйкою поговорила, а тоді ще друга така прийшла — така була жінка, Настя називалася, тоже така була маленька. Вона сама з Острога походила, тоді я з нею вже говорила. Ну, і вже тоді пішло в селі, що то ні, то ні.

— *То аж після того Вас прийняли?*

— Аж тоді мене сприйняли, аж тоді вже, як я пішла до школи, як вже почала дітей вчити. То та вчителька вже, там, Царство їй Небесне, то тамта. А тая не та, а та добра, а та мила, а та така спокійна, а та з дітьми... То я як прийшла, то мені дали наказ на другий і четвертий клас. То я в четвертому класі мала одинадцять учнів. А в другому класі було тринадцять. То такий був перший початок мого навчального року. Знаєте, як я вже поїхала на нараду була за ту вчительку, бо в неї було дитя маленьке. Як я поїхала на нараду, до мене заврайвно сказав: «А який ви клас маєте?» Я кажу: «Другий, четвертий». «Чого вона вам дала другий і четвертий клас? Чому вона сама не брала? Ну, а як ви справляєтеся?» Я кажу: «Та, нічого. Я по

¹¹ Покривала.

плану працюю». Так. Нічого. І зразу, зразу батьки були задоволені. А тоді я там працювала в Киплячці 14 років. 14 років я працювала. Ну, то тоді вже всякі класи йшли: 1–3-й, 2–4-й. І три класи було. В першому класі було три учні, то тоді треба було об'єднувати.

— Скажіть мені, чи там люди в неділю, в Киплячці, в тих навколишніх селах, деś їздили до церкви? Бо там в селі не було, закрита була церква?

— Була закрита. То за Застінку ходили. На Застінку, в Товстолуг. То одна неділя була в Застінці, друга неділя була в Товстолузі, то ходили. Ходили. Там дівчата, хлопці ходили.

— А Ви не користалися, власне, з того, щоби також піти в церкву?

— Наказ був. Дуже був наказ, ви знаєте, то була виховна година. А треба було на виховних годинах говорити всяке, знаєте. То-то, ви самі знаєте, як воно було, бо ви до школи ходили. То так. Але, як були похорони, що треба було, що там хтось, бабуся чи дідусь, то я ходила. Тут, в Киплячці, носили до церкви. Зразу можна було заносити покійника. І священик приходив. То я була. Кілька раз я була. Так.

— Ну, а як, власне, виглядали Ваші будні і вихідні дні? Велика була різниця? Чим таким характерним виділялось?

— Ну, я знаю. Як робочі дні, то більше так, ну насиченість була, зошити були. Готовність до уроків. То щоденні плани, знаєте, щоденні плани колись ми дуже поширені писали, зараз вчителі таких не пишуть поширених планів, як ми колись писали. Дуже поширені плани, виховні моменти, завжди щось мусило, щось нове бути, на кожному уроці. А вже тоді, коли була в нас Катерина... Заврайвно була жінка, Катерина...То вона дуже провіряла молодші класи. Завжди початкові школи вона провіряла єдино сама. І вона була така тверда комуністка. І вона така була до всього вимоглива, до виховних планів, до календарних планів, до журналів. Но я старалася все, в мене вихідні дні, то були так, що я до полудня помагала щось хазяйці вдома. То ж я кормилася в неї, то я помагала їй. А після обіду я мусила пильнувати і провірян-

ня зошитів, готуватись до уроків, і журнал я завжди, журнал щоб був акуратний, щоб чистенький був. То в вихідні, я мало часу мала, дуже мало часу було. Ну, і було таке, що я і в школі готовила якусь художню частину, і виступали перед батьками. Завжди... Октябрьська¹² — то була, Новий рік — то був. То-то ж все була художня частина, ну, ті олімпіади були. То були олімпіади, то ми готовили дітей. А нас двоє тільки було, то підбирали учнів. Підбирали. Все було 12, 14, 16 дітей було, такі які були: і хлопчики, і дівчата були, і художнє читання було, і якісь піраміди були, то все готовили щось. І вже як ми підготували, то ми вже тоді виступали для батьків. То вже батьки задоволені були. О, то я була музикантом, танцюристом і чим хочете. Так.

— Ясно. А взагалі, яке враження, от, зробило на Вас життя в селі? Хоча Ви самі з села, але, власне, то село, Киплячка і Ваше село, є якась різниця?

— Є. Роботяще село, Киплячка. Мені Киплячка дуже подобалась. Тут люди були такі дружні, такі активні. Навіть самі сусіди, то я з того брала приклад, що які вони були дружні. І так навпроти були діти, і так з тої сторони були діти. І так завжди. Чи перед Великодніми святами, чи то перед Різдвом, чи що — вони такі були дружні, такі були подільчиві. Чи Паска була, чи Різдво було, то все зі мною ділилися. Все приходили, дітей прислали. То вони то з таким задоволенням мене завжди вітали. І в свята вітали, і в такі будні, то все вітали. Я не можу сказати. Може сьогодні вже, я вибачаюся, то скажу при вас, може сьогодні вже там такого немає в селі, бо то вже люди переробилися. Люди перебудувалися, перейшло. Но ті люди, з якими я працювала 14 років в Киплячці, то я дуже ними і вони мною були задоволені.

— От, власне, Ви говорили, тоді сприйняття вже Вас, як кажуть, як свою, в якому то році було?

— В 1947 році. Тоді, як я вже закінчила школу, як я вже дістала диплом, то я вам кажу, як мене поздоровляли. Хлопці, дівчата поздоровляли, що я вже на сьогоднішній день є вчитель.

¹² Мається на увазі 7 листопада – день Жовтневої революції.

— *То заочна форма навчання?*

— Заочна форма була. Так, заочна. Я як поїхала 8-го червня, то я десь 13 чи 12 серпня приїхала. То таке. То 1947 рік був. То там, в нас, то така була біда, такий був страшний голод, що я не можу вам передати.

— *А де саме? В Ваших краях там? На Хмельниччині?*

— Так, на Хмельниччині. Дуже було. Я як в 1947 році приїхала, то я приїхала додому і мене мама зустріла на подвір'ю. Ну, я приїхала, звичайно, не приїхала з пустими руками ну, звичайно, я побула три дні дома, мене мама зустріла з таким плачем, з таким горем, що казала: «Дитино, — до мене, — чим я тебе прийму, як я не маю стакану грису». Можете собі представити! Я приїхала в суботу, а в неділю з мамою я пішла на Літівці. Я мала гроші і мама мала пару карбованців. Ми поїхали, ми купили на Літівцях в жінки два стакани пшона, такого зіцвілого. Я приїхала додому, і мама зварила такий суп, то ми той суп не їли, тільки сльози ковтали. Ви розумієте, як то було сильно гірко — і я поїхала. Я зараз на третій день поїхала зараз сюди. А нам вже давали муку. І я подзвонила до Стефи (вона з Ходачкова була), Лідошенко вона писалася, то її дівоче прізвище. А... Не знаю, як її чоловіче прізвище. Я подзвонила до неї і кажу до неї: «Стефа, якщо ти не будеш брати муки, то, будь ласка, я твою муку заберу, бо, — кажу, — мені треба завести додому. Ти мене зрозумій, я тобі колись все розкажу». «Бери! Бери без слів». І я забрала. То нам давали по 9 кілограм муки. То я взяла її і свою, то 18 кілограм муки було. Я прийшла і хазяйці своїй розказала... Яка біда. То я не могла їй розказувати. Я такими ревними сльозами плакала, що я не можу вам передати. Вірте мені. Та я вибачаюсь перед вами. *(Плаче)*.

— *Та за що? Та то ж правда життя.*

— Так. І ви знаєте, що тоді я одного дня забрала ту муку, а на другий день ті сусіди, той Дахим, він же ж тут, жінка і він, як кажуть, Царство йому Небесне. То хазяйка та, що я в неї була, вона розказала, то вони мені зразу принесли всього: і сала, і круп, і пшона, і муки, і все. І мені зв'язали в такий лантух, що я його не двигнула. А був такий Кравчинюк, його тоже нема.

Він возив молоко. І той самий Дахим пішов до його. А він так на другій вулиці, на березі жив і каже Кравчинюку: «Ви завтра поїдете, повезете молоко і з вами сяде наша вчителька. Ми їй дещо зібрали, вона поїде до свого дому. — І каже, — мама нездорова, там має сестру, братів, ми їй дещо зібрали, і ви її якось підвезіть до колії». Він каже: «Добре. Добре, я всьо зроблю. Я буду їхати з молочарні і під її хату заїду». І їхали, і той Дахим, і той самий Кравчинюк кинули мій лантух і я сіла і поїхала. І там, з Білоскірки, такий, як сьогодні пам'ятаю, такий сивий чоловік, бо тоже молоко привіз. І він каже: «Слухай, я тобі лишу свої бідони, а тут, — каже, — моя вчителька, вона їде до поїзда. Я її підвезу і поможу їй». А він каже до нього: «То добре, я тобі молоко передам». Він мене підвіз навіть на станцію і тоді поїзд... Пішов і спитав того чергового по станції, спитав куди, що. І він каже, що, він взяв мій білет і сказав, який вагон. І він підійшов, каже: «Я зараз підійду і я вам поможу її посадити». Ага. І так підійшов поїзд той, і я сіла і я так поїхала. А я сказала сестрі, що я приїду такого і такого дня, то ви вийдіть, я не приїду з порожніми руками. То мама і той брат, що в Харкові, Анатолій, то вони обоє прийшли. То як став поїзд, я то ніби крикнула, а вони вже бачили, бо я була, стояла так близько вікна. І я їм покивала, і вони вийшли, і я то все як кинула наниз, то мама моя як впала на то всьо, то вона так кричала, що люди з поїзда дивилися, чого та жінка так кричить. Думали, що то мерця привезли. І так. Я їм так ще занесла, допомгла, розібрали ми те все. І занесли. Пішком ми йшли. Занесла те все додому і ще один день побула і так поїхала. Ото така радість. Таке було радісне життя. Я повернулася туди, вже був другий навчальний рік. Я повернулася. То ви знаєте, що мене зустрічали люди. (Павза). То вже другий навчальний рік, то вже коли були... педрада, вже на секційні наради ми їздили.

— *То в серпні?*

— В серпні так, так. Все 25-го було... То мене вже тоді люди зустрічали. Каже: «Вчителько, чого ви нам не сказали? Чого ви нам не казали? Та ми би були вам допомогли. Ми знаємо, що в вас таке горе».

— ***А то хто? То Ваші вчителі так?***

— Ні, ні.

— ***Місцеві люди?***

— Місцеві.

— ***З Киплячки?***

— З Киплячки, з Киплячки. Я їх дітей вчила. Тоді вже 1 вересня, 31 серпня попривозили дітей вже на пробний урок. І то тоді діточок я вже розприділила всьо із тою другою вчителькою. І вони до мене шепчуть: «Чому ви нам не сказали? Чому ви нам не сказали? То напишіть сестрі, щоб сестра приїхала, то ми, — каже, — вам дамо. Та чого? Та чого? Та ж ми знаєм». Так мене зустрічали люди завжди. Так. А я як їхала з Киплячки, в 1949 році, в жовтні місяці я вийшла заміж.

— ***Хто то? Як прізвище Вашого чоловіка? Як його звати? Чим він займався?***

— Небесний Михайло Степанович. Так. Він служив в армії. В 1948 році він повернувся з армії. А він був грамотний і він пішов працювати фінагентом, що... так як в селі він був фінагентом. То позика була, всі податки — то ви знаєте, як тоді збиралося. То він працював фінагентом, доки вже фінагенти були ліквідовані. Потім він пішов працювати секретарем сільської ради.

— ***Де саме?***

— В Киплячці працював секретарем сільської ради. До того часу був Небесний Петро секретарем, а потім став він, Небесний Михайло Степанович. Тоже був Небесний. Ну, я йому завжди помагала. А після цього вже він секретарем сільської ради не працював, тоді вже були об'єднання, то вже сільська рада була в Товстолузі. Вже в Киплячці не було, то він пішов тоді працювати завклубом.

— ***Також в Киплячці?***

— Тоже в Киплячці працював завклубом. То він працював завклубом до тих пір, поки ми не виїхали з Киплячки. Помагала я йому, в клубі я йому дуже помагала. Бо я як вчилася в своїй школі, то я була в хорі співала, я була в художньому,

була в театральному гуртку, була завжди, то я вистави грала. І так трохи я мала практики своєї. І тоді вже я йому помагала. То вистави грати ми їздили і в Гаях ставили, в Товстолюзі ставили, в Застінці ставили.

— ***А Ви, як одружилися, то Ви вже перейшли до нього?***

— Ні, я до його дому не йшла. Ми жили в школі. Спочатку в школі жили, а тоді жили на квартирі.

— ***На квартирі в Киплячці?***

— Так.

— ***А чого не йшли до нього жити? Не було там в нього місця?***

— Там в нього батька не було. А в нього була мачуха, то ми до нього не йшли. В нього там сестра була ще, брат був, друга сестра була. І мачуха мала двоє дітей.

— ***А коли вже Ви одружилися, Ви мали трошки господарства?***

— Так. Так. Гуси тримала, кури тримала і перший рік, як ми одружилися, що ми ще не мали нічого, то ми купили собі порося. Так його сестра двоюрідна — старша жінка була — так казала, що ви за весільні гроші купіть собі, щоб ви нажилися. То так ми жили.

— ***До часу одруження... Ну, щоб сказати, приятельські якісь такі відносини мали з місцевими дівчатами?***

— Я так щоб дружила з дівчатами, то ні. От та, що була продавцем, то вона ще до сьогодні та жінка є. Вона писалася Гудзь Марія. Вона працювала продавцем магазину. Дуже добра. Ну я так от, як будній день, то я піду в село, а так, щоби я дружила, бо в нас неділя не була вихідна ніколи. То нарада була, то ще щось було, то так визивали. А так, щоби я дружила з дівчатами, щоби я ходила так з ними, то ні. Так я не дружила ні з ким.

— ***А то тільки, що через брак часу чи як?***

— Ну, через брак часу, ну і знаєте, що ще. Вони були всі по-вдягувані такі, а я була... Перші роки, то трудно було. Поки я

аж, знаєте, на третьому році вже тоді я трошки прикрила себе, то вже трошки було інаče. То що ж, я 27 жовтня 1949 року, я вийшла заміж. Була така в нас кравчиня жінка, то познайомилась я з нею. То вже тоді вона мені пару платтів пошила, тоді я вже була в неї перейшла на квартиру, бо була вільна квартира, і я з тої квартири вийшла заміж.

— **Скажіть, а Ви маєте дітей?**

— Я маю.

— **Як їх звати?**

— Моя дочка Небесна Емілія Михайлівна.

— **На честь мамі назвали?**

— Так.

— **Хто вона за освітою, Ваша дочка?**

— Моя дочка музкерівник в садочку.

— **Маєте внуків?**

— Маю одного. Внук мій — Мельник Михайло Степанович.

— **Він учень ще, так?**

— В сьомім класі учиться.

— **А вже після того, як той голод пройшов, то Ви вже потім навідували батьків своїх? Часто їздили?**

— Так. Часто. І після цього, вже як я працювала, знаєте, як я вже пішла працювати в 1947 році, вже другий навчальний рік я працювала, то тоді вже сестра до мене приходила. Пішки приходила.

— **То багато? Скільки то йти впоперек?**

— Поперек, селами як іти: Турівка, то Підволочиський район. То до Турівки нам 8 кілометрів з нашого села. І вона тоді на Турівку ішла, тоді на Острова, на Гримайлів туди, і вона туди йшла. То вона пішки приходила. А тут ми... я вже їй купувала білет і вже її садила на поїзд. І так я її відправляла.

— **А сестра приходила до Вас з метою, щоби Вас провідати?**

— Ні, то щоб я їй допомгла.

— *За харчами, так?*

— Так, так. Приходила. Я не хотіла, мені просто неприємно було, то я їздила на базар. На базарі купувала крупу, купувала муку. І так, як вона прийшла, переночувала, відпочила день і тоді я її садила, з тим самим чоловіком садила, і вона їхала. Все я їм помагала. А тоді вже, як вже стало трошки краще, вже вони заможніше стали жити, і я вже... Їздила, купувала вже, як я заміж вийшла, то вже тоді ми з чоловіком їздили. Та так само помагали. І корова була відійшла, тоді ми тоже возили гроші. Чоловік навіть сам їздив, бо їм трудно було дуже. Так, 1947 по 1949 роки.

— *Але тут розказували старші люди, що також 1948 рік був, кажуть, не з найлегших. Чи ні?*

— Я б не сказала.

— *Чи то все в порівнянні, як кажуть?*

— То всьо в порівнянні. Я б не сказала. Бо я весь час тут жила, я ж нікуди не відлучалась, я б не сказала. Ну, я вам хочу сказати, то є як рік який. То є скрутність. То було так. Був... неурожай збіжжя. То було трошки трудніше. То бараболя була.

— *Одно друге перекривало?*

— То одно друге перекривало. Але щоб такий недостаток був, я такого недостатку не бачила. І знаєте, я на базар ходила, завжди з тою хазяйкою я ходила. Ну, хазяйка в мене була одна, бо ж помагати їй треба було, то я завжди — получила гроші, то я до неї казала — ходіть, а ні — сама йшла. Зимом сама йшла, купила кусок сала за свій власний рахунок. Купила, принесла — я з нею не рахувалася. Але я не бачила, щоб на базарі був якийсь недостаток, я того не бачила. І в селах я не бачила.

— *А скільки у Вас зарплата становила і скільки коштував там буханець хліба, наприклад? Щоб так порівняти.*

— Тоді маленька була зарплата. Так, 72 карбованці, 62 було. То від стажу залежало. Там більше трошечки. А так як коштувало, така, знаєте, як у вас в селі, ви пам'ятаєте може, може то ваша мама пам'ятає. Такі кошечки були, що хліб пікся в таких

кошичках, круглих таких. То така буханка коштувала рубль 20 коп., рубль 50 коп. — як була така висока буханка. То я знаю, бо я була і бачила то, і купувала. Ну, тоді ринок був, якщо пішов ти на базар, як ти мав копійку, то міг купити — і з одержі міг купити, і на базарі міг купити, і в магазині міг купити. Але ж не було такого, щоб не було що. То було селяни вивозили і сало, і м'ясо, і крупу, і цукор, і муку — все, все. Не те, що сьогодні. А сьогодні, то треба забитися, чесне слово.

— Гаразд, я би хотів, щоб ми ще трошки зацентрували увагу на тому періоді, також цей самий період з 1948-49 року. То період організації колгоспів. Як до того поставилися люди і яка Ваша участь в тому була?

— Я вам хочу сказати, так було. Були одні збори, то я на них не була, бо я не була на нараді. А були другі збори, в школі були збори, бо то клас великий. Ви самі знаєте, колись класи не такі були. Ну, і сьогодні великі класи, але то були партії, то було можливо сидати. І були загальні збори, то була організація, щоб ми вступали до колгоспу. Обурення були страшні. Страшні були обурення. Але люди змирювалися з тим, що все-одно, в тому селі вже, в тому селі... Говорили між собою, що заберуть поле. А як не стане поля, чим жити? Голод. А то ж знаєте, колись люди рахували то, що я маю, ага, я маю кусок картоплі, буряка. То в них не то, що сьогодні: на городі все мусиш вмістити. Ну і я була на зборах, і була моя хазяйка. То я беру приклад з тої хазяйки, що я в неї була. Приходжу додому, а вона сидить така розхвильована. Каже до мене: «Галю, що то буде?» А я кажу до неї: «Ну що ж буде? А я знаю, — кажу, — бабцю, що то буде? Не можу вам сказати. То що, ви ж, — кажу, — бідна хазяйка є. Ну, як від вас заберуть поле, що ви будете... Але дадуть трошки, щоби бараболь посадити, то дадуть, чому ж не дадуть. От моя мама, — кажу, — робить в колгоспі. Ну, і дають. Моя мама мала при хаті 50 сотих города і так він є до сьогодні. Ну і вам, — кажу, — дадуть. Як не дадуть вам, — кажу, — 50, то дадуть 25 сотих города, ну і будете мати. І будете жити. Ну, але ж ви, — кажу, — не старша жінка, то ви схочете щось собі заробити». А вона каже: «Ну, а я зможу робити?» Я кажу: «Ну а ось, — кажу, — моя сестра, вона

тоді була бригадиром городньої бригади. Ну, — кажу, — ви ж бачили, що сестра була, ну і вона робить бригадиром і, — кажу, — ходять жінки і роблять. Ну, я не знаю, — кажу, — як в вас буде». А вона каже до мене: «Ну, як будуть всі, підуть до колгоспу, то і я піду. Ну, а що ж я буду робити сама? Як буде йти Маринка, то я піду. Маринка має ще Василя. Ну а як я, — каже, — не піду, то що ж я буду робити? От Гаврилюки мають два сини і невістка є. Ну, та як вони підуть, ну то й я. А що ж я буду робила? Буду сі їх тримати». Так от люди розсуждали. Бо знаєте, як інакше? Я беру з прикладу тих хазяїв. «Ну, як вже будуть ходити по хатах і будуть вже мені казати, будуть вже не сварити, а благодати, то я сі запишу». «Ну, то що, то думка ваша, я не можу вас, заставляти. То думка ваша». А що ж. Ну, і так вже тоді ходили зі списками. Я навіть не знаю, був якийсь інспектор. Був, бо були призначені тоді люди, були з райвно попризначувані. Пам'ятаю прізвище Корнієнко. Но як він називався, той Корнієнко, я вам даю слово, що я не знаю. Не знаю. Знаю, де він жив у Тернополі на вулиці Валовій, номер 10-й його домівка. То він там жив. То я так пригадую, бо він казав все до мене: «Заходьте, заходьте. Олександрівно, заходьте». От так. Він довший час був у нас так уповноважений в Киплячці, був той Корнієнко. Він був вжився з тими господарями. Знаєте, толкував, як то сіяти, як то, що то. А вони до нього все казали... Такий був Федоровський, його нема вже, старший. Каже: «Пане добродію. Та ми ж, знаємо, як сіяти і всьо. Але ж як то воно буде, що то межі не буде, но всьо буде одне?» А він мені розказував, каже, що одне. «Но все-одно, за свій труд ви будете получати і гроші будете получати, і зерно ви будете получати, що буде в колгоспі, цукор будете получати». Так він мені розтолковував. Так два рази були зроблені збори, і так ніби вже люди согласилися — ні сварки не було, ні нічого. І якось так ішли зразу, зразу вони йшли: і городня бригада була організована. Киплячка — то таке село було, я вам скажу, бо я 14 років жила, я таки зжилася була з ними. Що вони такі організовані — одні другим помагали. І такі сусіди — Кучер вони писалися, — то їх було три сестри, один брат — батьків не було. То ви знаєте, вони ділянку буряка брали і йшли всі на

роботу. Отакі сім'ї були. Одні другим, рідня помагала — такі були, якесь дружнє було таке село. Дружнє було село.

— **Скажіть, в якому році цей колгосп організувався?**

— В 1949 році.

— **Вам не давав якихось таких ідеологічних, провокаційних доручень райвиконком або райком комсомолу, чи райком партії?**

— Ні, такого не було, тому що нас було дві вчительки в селі, і ми були з початковою освітою. То нам не давали таких, щоби читати там лекції. Ми мали, якщо ми готовили лекції... то ми готовили лекції на якусь педагогічну тему. А так, як були батьківські збори чи що, ну то ладилася така доповідь на виховні моменти. З райкому були лектори, то приїжджали. І було так, що були збори: чи на току були збори, чи в клубі були збори, то приходив директор школи з Товстолуга, приходив. То він читав був кілька разів — мав вищу освіту. Історичка там була, така Оксана Пилипівна, тоже вона читала. А нам, щоб такі доручення давали, то ні. Такого не було.

— **Розкажіть, як далі складалася Ваша доля вчительська після того, як Ви виїхали з Киплячки, в якому то році було?**

— В 1960 році.

— **І яка причина того була?**

— Причина була в тому, що ми купили собі хату. Ми хати не мали своєї в Киплячці, і чоловік не хотів будуватися в Киплячці, бо казав так: «Є дитина і треба десь ближче посуватися, до якоїсь восьмирічної школи, десь ближче міста. Десь може ми б їй якусь освіту дали». І ми переїхали в село Плотича. А в селі Плотича був чоловіка двоюрідний брат. Він тоді працював в лікарні. Він був неграмотний, а працював поваром в лікарні. І так він нам найшов хату, і ми переїхали. В 1960 році, 13 січня, чоловік хату купив.

— **У Вас щось все на 13-те?**

— Все на 13, бачите як. 13-го січня він купив цю хату, заплатив гроші.

— ***А та Плотича в якому напрямку?***

— Біла, Чистилів і Плотича. Так.

— ***Ви там пристали на працю до школи?***

— Я, як приїхала в Плотичу, в Плотичі місця не було. А було місце в Ігровиці. Заврайдно був тоді... Я забула прізвище. І він казав: «Напишіть заяву. В Плотичі поки що нема нічого, напишіть заяву. Місце є в Ігровиці. Поки що мусите працювати в Ігровиці, поки звільниться місце в Плотичі». То я в 1960 році, з 15-го серпня, пішла працювати в Ігровицьку середню школу. Там був 9–10-й клас.

— ***І що, Ви там викладали, в яких класах?***

— Я працювала в молодших класах. Як вчитель молодших класів. Мені відразу дали працювати з першим класом. Я мала 37 учнів в першому класі — можете собі уявити?

— ***Їх що, три роки збирали?***

— Ну, я вже мала стаж, то вже 15-й рік стажу було, як я пішла в Ігровиці працювати. Там така була директор, вона писалася Неліта Галина Семенівна, зі східних. А вона така, знаєте, була сільська жінка, проста жінка. Я як прийшла туди працювати, вона так подивилася на мене і каже: «Хм. Що ж тобі дати? З яким тебе класом з'єднати?» Я кажу: «Який ви дасте». «Нема. Ти собі будеш сама набирати клас. Я тобі дам списки і йди. Ти прийшла 15-го числа, йди в село, бери собі якусь дитину і знайомся з усіма батьками». Як вона мені дала списки — 37 учнів. Йой. Я думаю, що то буде. Каже вона: «Нічого, нічого. Я бачу, що ти будеш працювати. Нічого. А я ще зустрінуся з твоїм заврайдно».

І тоді каже, що вона поїхала на нараду, і побачила, і каже: «Хто то в Великих Борках є інспектором?» Петро Васільєв, чи якось він називається. А він був середнього росту, такий повний був, каже: «Я. А що таке?» Каже: «В вас працювала така... Небесна Галина Олександрівна?» «Працювала. Вона працювала в Киплячці, так». «Ви їй давали відкритку?» «Я їй давав». «Ви їй зробили помилку в трудовій книжці». А він тоді каже: «Що?» «Так, так, ви неправильно її, — каже, — записали. Я

вже її трудову книжку бачила. Я була в райвно і бачила трудову книжку». А що то за вчитель? А він каже: «Добра вчителька. Вона працювала в молодших класах, вона роботу знає, тому вона працювала в молодших класах».

Вона приїжджає з наради і на другий день каже: «Я вже знаю твою автобіографію». Я кажу: «Звідки?» А вона на «ти» до мене. Я кажу: «Звідки?» Марченко його прізвище було. «Мені Марченко розказував і казав, що ти добра вчителька. Я вже про тебе добре знаю». Всьо, і я стала працювати. І тоді, коли я стала працювати, то я вела до третього класу тих дітей.

— *До якого року Ви там працювали?*

— До 1962 року, до 15 березня.

— *А чого до 1962 року? Що даліше?*

— А даліше було. Той самий заврайвно, то я його все просила по телефоні. «Якщо буде місце в Плотичі, — кажу, — будьте добрі». А коло мене в сусідстві була лаборант, що вона робила в середній школі. І я все її просила. Кажу: «Стефа, може, — кажу, — місце буде, підійди». Но я забула, як її... він був викладачем в Політехнічному інституті, той заврайвно. Він із заврайвна пішов в Політехнічний інститут, казав, що вчений-математик сам. В Білій була вчителька молодших класів, а вона дуже співала. І її забрали в філармонію в Тернополі. А на її місце вчителька була в Плотичі, а вона жила в Білій, бо її чоловік був з Білої і вона була в Білій. І тоді вона з Плотичі перейшла в Білу, а я з Ігровиці перейшла на її місце в Плотичі. Так що він тоді до мене подзвонив. Каже і не до мене, а до тої Неліти. Каже до неї, що «Слухай, ви завтрашній день мусите Галину Олександрівну Небесну відправити в Плотичьку восьмирічну школу». А вона: «Я не відправлю». «Її, — каже, — відправити. Вона мене просила, вже кілька її заяв є і просьб, бо в неї дитина не в садіку, а дитина сидить на порозі в хаті, а вона їде до вас працювати». Так було. Оця дочка моя, то так було, що я її лишала. Ми переїхали, їй було три роки.

— *Гаразд, і Ви там в Плотичі працювали до якого року?*

— Ну, в Ігровиці я вже вам сказала. Ну, а в Плотичі я працювала до 1979 року. А потім я вже пішла на пенсію.

— **Тобто, в 1979 році Ви вийшли на пенсію?**

— Так, я вже пішла. Я вийшла була в 1977 році на пенсію, але що я лишила третій клас, а тоді мене попросили, і батьки просили, щоб докінчити той третій клас. І я докінчила, то я вже з 1979 року вже не стала працювати.

— **Скажіть мені ще таке. З 1979-го по теперішній час Ви десь ще працювали так, як кажуть, на вчительській роботі, чи ні?**

— Ні. Я не працювала. На вчительській роботі я вже більше не працювала. То в 79-му році я вже закінчила.

— **Ще одне. Ви так більше ніяких шкіл не закінчували? Я маю на увазі інститутів, заочно, нічого?**

— Ні. Нічого більше, нічого.

— **А в Тернополі то як, Вас забрала дочка?**

— Дочка забрала. Дочка получила хату і дочка мене забрала. А там хату я продала, тому що в 1982 році, 18 листопада, мій чоловік їхав — він робив в Білій; там цех такий був сирний, і він там в Білій працював — він їхав з дому, і на дорозі з-під самої Плотичі наїхала машина і машина забила... В 1982 році. Якраз внукові було... ще навіть не було 5 місяців.

— **В автокатастрофі, так?**

— Наїхала, просто наїхала.

— **Я хотів би ще декілька таких питань... Скажіть, а як Ви задивляєтеся на те, що Україна є самостійною?**

— Ну, я задивляюся на то, що дуже добре було б, якби Верховна Рада працювала розумно. Щоб вона цінила труд того люду, а люд хоче, щоб була самостійна Україна. Якби була самостійна Україна, то би було навіть дуже добре, бо наш український народ — він працьовитий. Він хоче працювати як і на землі, як і в школах, так і всюди. Ну, щоб життя то було якесь трошки краще, то життя людей. А люди, бачите самі, що люди вирощують урожаї гарні. І люди ті, які працюють на фабриках, на заводах, то вони хочуть працювати, хочуть. Я бачу, от

сусіди мої на «Ватрі» роблять, то вони вже роблять — ще жінці працювати три роки. Вона вже 20 років робить ткачихою, то вона каже: «Я би хотіла працювати, але щоб працю дали». Бачите, їх повідомили позавчора, 13 числа її повідомили, що 20-го числа, в вівторок, вже не буде фабрика працювати. А вони кажуть: «Що ж ми заробимо? Що ми, зараз свята йдуть, діти є, школа є». Хочуть люди робити, а бачите, як є. Яка замкнутість сильна. Ну, я подумала, що люд хоче, щоб все було, щоб була самостійна Україна. А як вона буде самостійна, як люди схочуть в ній і працювати, і дбати, щоб вона була багатістю, то то залежить від людей, єдино від людей залежить.

— *Дякую.*

АНЕЛЯ ВАРВАРУК

<i>Дата інтерв'ю:</i>	31 жовтня 2001 року
<i>Місце інтерв'ю:</i>	м. Торонто
<i>Оповідач:</i>	Анеля Варварук
<i>Інтерв'юер:</i>	Тетяна Лапан
<i>Мова інтерв'ю:</i>	українська
<i>Розшифрування інтерв'ю:</i>	Тетяна Лапан
<i>Редагування інтерв'ю:</i>	Іроїда Винницька

Анеля Варварук народилася 6 березня 1923 р. в Дрогобичі в українській робітничій родині. Закінчила українську народну школу в Дрогобичі. Перший прихід більшовиків запам'ятався арештом батька 1940 р., якого відтоді ніхто більше не бачив, та постійним побоюванням мами бути заарештованою.

Сама оповідачка 1942 р. була вивезена до Німеччини на примусові роботи і працювала в дезінфекційному таборі в Ноймаркт Оберпфальц (Баварія) на кухні, а потім у медичному відділі. За

три роки через табір перейшло понад 600 тис. осіб, переважно українці, а також росіяни, хорвати, серби. Усіх цих людей обслуговувала оповідачка, здійснюючи дезінфекцію. Через нелюдські умови перебування в таборі померло 3,5 тисячі осіб, в тому числі діти від трьох до десяти років. Табір був звільнений американцями 1945 р., і з того часу до 1949 р. — це час невдалих спроб знайти собі пристановище в таборі з поляками

Анеля Варварук.
Торонто, 1988 рік

та намагання уникнути репатріації до СРСР, а також більш щасливий період життя в українському таборі для переміщених осіб «Говерля».

В 1949 р. разом із сім'єю переїхала до Канади. 1954 р. вперше після війни вдалося знайти маму, яка разом з двома братами, п'ятнадцяти і дев'яти років, була вивезена 1946 р. в Сибір. По дорозі до Сибіру дітей розлучили з мамою. Доля братів невідома; їх не вдалося знайти навіть через Канадський Червоний Хрест.

В Канаді оповідачка була активною в громадському житті українців.

— Для нашої архівної документації прошу назвати себе. Де і коли Ви народжені?

— Я народжена в Дрогобичі 6 березня 1923 року, називаюся Аня Варварук, з дому Фігура. Проживала там до 1942 року. У 1942 році забрали мене німці на роботу до Німеччини.

— Пані Аня, чи можете розповісти більш детально про свою родину?

— Моя родина складалася з п'яти осіб: два молодші брати, мама і батько. Мій батько був контрактор до 1940 року: робив каналізації, робив дороги. Як у 1939 році прийшли до нас комуністи, то в 1940 році, в січні, батька арештували, і більше ми батька не побачили.

— Як той арешт відбувся?

— Той арешт відбувся, що батька забрали з праці. Він працював на «Поліміні». То була фабрика нафти, і його тамка з праці забрали, сказали нам, що о четвертій годині. І більше ми ніколи його не побачили. І не знаємо, що з ним сталося. Жодної вістки, жодного нічого.

— Як називався батько Ваш?

— Іван Фігура. І він тоді мав 42 роки.

— А Ваша мама?

— Моя мама Євдокія, вроджена сама в Рогатині; коли поженилися, мешкали в Дрогобичі. Мама була, як звичайно, вихователькою дітей, родини. Ніколи не працювала. Оце все, що я можу про свою маму сказати. Як мене забрали, мама залишилася з двома дітьми. В 1946 році маму совети вивезли в Сибір з двома дітьми: один п'ятнадцять, другий дев'ять мав. По дорозі їх розлучили, так що мама більше дітей не побачила. Мама відбула шість років Сибіру і повернулася назад до Галичини, до Рогатина, і там померла в 1972 р. За братів я ніколи нічого більше не довідалася. Пробувала я через Червоний Хрест канадійський. Ніколи вже їх не знайшла.

— **Ніколи Ви не дізналися?**

— Ніколи не дізналася, що з ними сталося: чи вони живі, чи вони померли, чи що.

— **Ви відвідували школу? Скільки клас Ви закінчили?**

— Сім клас я закінчила, закінчила українську народну школу, котра була в Дрогобичі на Сніжній вулиці, імени Івана Франка. Ми мали польську мову, дві години, а всі інші предмети були українською мовою викладані. Пригадую Свято Молоді, і власне там, коло школи, було те Свято Молоді у 1931 р. Тільки зайшла дефіляда, бо то зі всіх близьких шкіл, знаєте, молодь прийшла — то ціла парада, ціла дефіляда. У церкві Пресвятої Трійці відбулася Служба Божа, і звідтам цілою дефілядою йшли на Сніжну вулицю. І там, власне, велика площа була коло школи, і там мало ся відбутися Свято Молоді. Трибуна велика, і все, і тільки зайшли тамка, а поляки, знаєте, мали своїх таких агентів тайних. І то вже половина увійшла молоді, а то решта входила, вони давай бійку сотворили. Велику браму таку входову наші зробили, чудово прибрали, а вони там бійку зробили. І тоді, Боже, страшна бійка. То я пригадую собі, що я мала коралі, тоді в українському строї. Ну, то що я мала вісім років, я втікала, то ті коралі десь зачепила, то-то всьо порозсипалося. Так що то поляки... Поляки дуже, дуже над нами знущалися.

— **А потім була радянська школа?**

— Радянська школа. Так. Я вже до радянської школи не ходила, бо то вже тата забрали. Я мала шіснадцять років, то вже не було як ходити до школи. І так праці не могла дістати ніде. Бо де я пішла, хотіла десь на працю на яку будь влаштуватися, мене питали: Де батько? Нема. Заарештували. Все. Перечкрнув. І то все. І нема. І нема, і нема, і нема. Так що то було тяжко жити. Мама з хати все продавала, все ходила на базар, знаєте. Тата одіж, все, що тата було, все на базар і на базар, і все. А потім вже не було що, то якісь банячки навіть виносила на той базар за що-будь продати, щоби тільки щось дітям їсти купити. Так що кажу, то було все дуже і дуже тяжко.

— Скажіть, будь-ласка, чи пригадуєте Ви, як прийшла радянська влада в Дрогобич в 1939 році?

— Дуже добре пригадую. Пригадую, що перший раз в неділю бомбардували німці Дрогобич в 1939 році. Так що два тижні були німці. А за два тижні німці відійшли, а прийшли совети. То була також неділя. Вийшли з вечірні з церкви, як приїхали перші танки — страшні, чорні. В танках оті військові з карабінами, з позапиханими на горі штиками — то були ножі. Де, ми ніколи не бачили в Галичині такого. То було страшне, страшне. Так як орда якась азійська приїхала. І так почалося те страхіття для народу.

— Чи Ви пам'ятаєте, може, щось, що закарбувалося у Вашій пам'яті з того часу радянського?

— Закарбувалося мені то, в першій мірі, що все мама ввечорі готовила одяг, щоб все вкупці стояло, і сухарів все був мішок. І як тільки що над'їхало, мама казала: «Вставайте, вбирайтеся. Уже їде чорний ворон¹ по нас». Але, Слава Богу, що тоді пройшло. Але то страхіття найбільше залишилося в пам'яті, що вночі мама будить: «Вставайте, вставайте, вбирайтеся, бо вже приїхали по нас».

— Отже, після радянської влади прийшли німці?

— Знову прийшли німці. Тільки що німці були так само жорстокі. Але я була мала і ще того так не відчувала. Але забрали мене, бо я найстарша в хаті. Прийшло, що мають стільки і стільки, як сказали, зголоситися в уряді праці. Всі мусіли зареєструватися, хто мав шістнадцять років. Я зареєструвалася, і прийшло повідомлення, що я мушу їхати до Німеччини. І тоді не було можна відмовитися. Тоді кожна родина мусіла дати когось до Німеччини на працю.

— Коли то саме сталося, що Ви від'їхали на працю?

— Я від'їхала третього липня 1942 року. До Львова приїхала четвертого липня. А сьомого липня ми приїхали до Німеччини.

¹ Машина, якою НКВС забирав арештованих до в'язниці.

— *Прошу сказати, де Ви проходили медогляд, чи чистилище?*

— Чистилище переходили ми у Львові. Так.

— *Де це менше-більше було? Чи Ви пам'ятаєте?*

— А, я не знаю. Мені здається, що десь на Личаківському, де то ті транспорти привозили, тими троками, і там переходили. Тоді знова троками відвозили на станцію. Тягарівки стояли, і до тих тягарівок вони збирали цілі транспорти. Аж тоді, як вони мали цілий поїзд, то тоді відправляли.

— *Пані Анелю, в той час, як Вас вивезли, багато людей вивозили?*

— Ото тоді вивезли, я думаю, щонайменше два вагони повних. То не з самого Дрогобича, але й з околиць. Але то було два вагони, то я так думаю собі, певно, було коло двісті людей.

— *В чому полягав медогляд, чи чистилище, що Ви проходили?*

— То було страшне. В першій мірі тому, що треба було розібратися наголо. А як для молодої людини, то було щось трагічне — розібратися. Там мужчин повно працювало, і треба було переходити тоді до лікаря і всюди. І то все відбувалося наголо. Наго. Це було треба все перейти. А те було страшне, так трагічно. Це був перший такий удар, що був. І дуже знущалися. Там дуже багато поляків працювало, і вони дуже знущалися, дуже били. Як ти тільки повернулася не так, чи що не так зробила, так вони зразу палками били. Переважно наші українці їхали тоді. Поляків не було. Так що то було таке дуже страшне і жорстоке.

— *А лікарі були німці?*

— Так, лікарі були німецькі. Вони на фізичний вигляд також дивилися, щоби нічого не було, щоб людину здорову забрати на працю.

— *Пані Анелю, а хворих часто відсіювали від того контингенту, що набирався?*

— Дуже мало, дуже мало. То хіба що хтось вже був дуже хворий або каліка, то вони того відкинули, а так майже не було того, що вони відкидали.

— *Отже, Ви з Дрогобича потрапили до Львова. А зі Львова Вас вивезли куди?*

— До Баварії.

— *Чи Вас харчували по дорозі, а які були умови перевезення?*

— Так, харчували. Ми їхали, здається, щось два дні, точно я собі не пригадую. Але знаю, що ми ночували в вагонах. Але на Словаччині поїзд став, і з Червоного Хреста на Словаччині приносили нам їдження: теплий чай і хліб, і все. А так то діставали чвертку хліба і більше нічого. Пити нічого не діставали.

— *Ви з дому нічого біля себе не мали?*

— З харчування кожен щось мав, але хліб засох. М'яса не можна було брати, бо то було гаряче, то тільки один хліб. Ми раді були, що на Словаччині нам Червоний Хрест підніс теплий чай і хліб.

— *Отже, Ви приїхали в Німеччину, в Баварію. І як далі розгорталися події?*

— Ми приїхали, наш був перший транспорт. Там був табір для радянських полонених, і вони виїжджали троками, а ми в'їжджали троками. Так що ми були перші, що приїхали. То та адміністрація німецька, що була, підряд поставила всіх, і вони відразу ходили і вибирали, кого вони хочуть собі залишити. Так що нас, я була ще з товаришкою, нас відразу забрали на сталу працю тут.

— *Баварія велика, де це саме було?*

— То було в Ноймаркт Оберпфальц², то є між Регенсбургом і Нюрнбергом, то є маленьке містечко.

— *Вас залишили?*

— Нас залишили у тому таборі працювати. Спочатку я працювала на кухні. Вони оприділювали, хто де буде працювати. Так що мене оприділили на кухню. На кухні я звичайно робила різну працю. Там були величезні котли... варили

² Neumarkt in der Oberpfalz — адміністративний центр в окрузі Верхній Пфальц у Баварії.

Переходовий табір у Ноймаркті (Оберпфальц)

їдження. Я раз у котел упала, як пішла мити. Бо то були такі страшні котли. За три місяці зачали вже люди приїжджати, дуже багато. Так, що мене забрали до медичного відділу. Що то було? То була велика лазня, там купали людей. То були кра-ни, такі душі, що двадцять чотири людини ішли під той душ. Тамка забирали від людей усі харчі, усю одіж, і вони перевозили з одної сторони на другу сторону. Тих людей розбирали до нага, забирали до дезинфекції всю одіж, до печі посиляли одіж, а тоді харчі перевозили на другу сторону. То я працювала, може, більше, як півроку на тім, що я харчі забирала з одної сторони і перевозила на другу сторону. Початком було, що хлопці-мужчини купали мужчин, а дівчата — жінок. Але потім то німцям було не вигідно. Зачали дуже багато привозити людей, то вони зробили тоді один персонал, щоб всі робили разом. Працювали всі разом.

Мене забрали на другу працю тамка, що то було? То було, де люди покупалися, і вони йшли, і був такий плин, рідина, що вони мусили собі тим смарувати голови, там де волосся було, бо вони [німці] дуже боялися, що воші були. І то було: двадцять чотири людини входили, і там були прямо жолоби, по нашому сказати, там була та рідина. Я власне пильнувала, щоби кожний посмарував собі голову і там, де волосся було. А відтак ішли до лікарів. Було три лікарі-українці, котрі переглядали. Їх там важили, їх там міряли. Від лікарів вже виходи-

ли, забирали свою одіж, забирали все. І тоді йшли на бараки. А тоді, щойно на слідуючий день, їх кликали до уряду праці, де їх оприділювали на фабрики чи до фермерів на працю. Вже вони мали все забезпечення медичне. Тоді їм давали папери і на третій день висилали їх на працю.

— **Прошу сказати, чи Ви мали арбайтс-картку?³ Хто Вам її дав?**

— В таборі, власне. Уряд Праці там був, бо то кожен мусив мати той документ. Ми приїхали на початку. Бачите? (*Показує документ*). Відбитки пальців мусили бути на тім документі.

Арбайтс-картка Анелі Фігури з відбитками її пальців від 27.07.1944 р.

То кожен один діставав. Ті, що їхали на працю, то вони то не діставали. Щойно їм видавала поліція там, де вони зайшли на працю. То щойно вони там діставали. А ми відразу дістали тамка, бо нас залишали там на працю. То був найважливіший документ.

³ Arbeitskarte (нім.) — робітничка картка, що містила відбитки пальців та фотографію з номером. Кожен працівник обліковувався в місцевому бюро праці (Arbeitsamt) під відповідним номером.

— **Ви там зазначені як українка?**

— Як українка.

— **Чи Ви носили якісь відзнаки?**

— Ні. Ми, українці з Галичини, не носили. Тільки носили поляки «Р», а з Великої України, носили «Ost».

— **Ви згадували табір, то так званий перехідний табір. Ви кажете, що були українські лікарі. Чи Ви можете собі пригадати їхні імена?**

— Так, був доктор Новиченко, була доктор Бондаренко, доктор Качаєв (грузин). Так що се тих всіх знаю.

— **Вони так само були на підневільній праці?**

— Так само вони були як і ми, так само їх вивезли. Як приходив транспорт, то тебе питалися, який ти маєш фах. То тоді вони писали, що той є лікар. Так попав доктор Новиченко і багато лікарів. Як сказали, що лікарів в таборі потрібно, так вони зараз залишалися в таборі. Так само і медсестри, бо тож було страшно багато людей хворих. Був шпиталь, у ньому було найменше дві з половиною — три тисячі людей хворих.

— **Хто ті хворі були?**

— Хворі були ті люди, котрі приїхали на роботу: були на фабриках, працювали у якихось фермерів. Різні каліки були, випадки були. А найбільше туберкульоза була. То були молоді люди, не було що їсти. І найбільше туберкульоза розвивалася, а що її медично не лікували, то значить вона дуже переходила. Як хтось один був у бараку хворий, то зараз за три місяці була уже половина хворих туберкульозою. Так що то власне був той шпиталь. Як ми були там, то той шпиталь щойно побудували. Бо як ми приїхали, тут не було шпиталя, а щойно пізніше його побудували.

— **Прошу сказати, чи завертали додому людей, які були хворі?**

— Спочатку, у 1942 до 1943 року, вони вивозили. Вони брали робітників і на той транспорт, що вертався на Україну,

щоби так везли їх назад. І Варварук, мій чоловік⁴, один раз їздив з таким транспортом хворих. Але опісля, уже з половини 1943 р., під кінець 1943 р., вже нікого ніде не везли, бо то вже була така страшна війна, і вони нікого не везли. Вони власне до такого шпиталю давали, і там людина помирала. Вони навіть одму⁵ робили, повітря пускали. Але їдження не було, було два рази денно їсти, то воно нічого і так не помагало, бо туберкульоза вимагає, щоб харчування було добре, а їдження не було і все.

Привезли з Нюрнбергу у 1944 році дівчат. Їм обіцяли, що дістануть кращі харчі і легшу працю, як вони будуть давати кров для військових. Так що брали в них кров, що ті дівчата давали. Наперед вони кров забирали два рази, а потому вже насилу забирали. Так що до нас привезли до табору двадцять чотири дівчини, їх зносили, вони всі померли ті дівчата. Бо то витягнули кров, забрали кров з живих людей, так що то було дуже а дуже трагічно.

— **Чи то різні нації в той перехідний табір звозили?**

— Ні. Хорватів привозили, але дуже мало. Найбільше українців. Найбільше з України транспорту йшли. Сербів привезли щось були один раз. То ви знаєте, приїхав один такий транспорт, кілька вагонів. Але найбільше з України. Найбільше, найбільше Україна була, знаєте.

— **Чи в таборі були самі дорослі?**

— У нас було, знаєте, двадцять дітей. Хто були батьки? То були діти від сім місяців до п'ять років. Звідки німці їх привозили, Бог його знає. Де ті родичі, що з тими родичами сталося, не знати. Але привозили тих дітей. І ви знаєте, як приїшли американці, то шкелетики лишилися з тих діточок. Бо то-то маленьке було, таке чудове, таке пухкеньке! Привезли його, ну ото-так трішечки того молочка і трошки тої якоїсь кашки на водичці — і то-то все, що тій дитині давали. Воно

⁴ Варварук в той час ще не був чоловіком оповідачки. Вони одружилися в 1944 р.

⁵ Штучна одма, чи емфізема — спосіб лікування туберкульозу, що полягав у навмисному введенні повітря у плевральну порожнину.

бідне плакало. Ні пеленки, ані підмити ту дитину, ані нічого. Ті дупці повипривали, йой то таке бідацтво було, то таке було нещасне. І ти дивишся, і ти дивишся, і плачеш, і плачеш над тою дитиною. Боже, як вони, від кого вони? Чи то до концентраку вони тих людей десь позабирали, чи де? Але в кожному разі то було.

Був такий момент, що привезли з Волині — десь захопили, з хати забрали — маму в тяжі і трое маленьких діточок. І як вона то-то вмирала, і як вона казала клякнути дітям, і як благословила тих дітей! Господи, я про те теперка думаю, то серце крається. Вона померла, була сім місяців в тяжі з дитиною і померла. Били там дуже її німці, бо то ніби у хаті вона партизанів переховувала.

— Вони забрали її до Німеччини, до табору, до вашого табору? І вона вже в таборі померла?

— І вона в таборі померла, в тім шпиталі померла, може, через дитину померла. А може воно вже було померше, як вона приїхала. Десь там її били, то хто його знає. Вона десь тиждень була, аніж померла. І вона так благословила тих діточок і так до тої старшої дівчинки казала, щоб вона уважала, що то є родина, щоби вона дивилася на тих двоє менших. І я кажу, Боже, і як ми всі плакали. Ну, і що можна було дати тим дітям, як сама голодна, як сама не мала нічого дати. Ну, що ти можеш. А то двадцять дітей було таких бідних, без родичів.

— Двадцять дітей було у таборі?

— Від трьох років десь до десяти, найстарша дівчинка — то була та, з Волині. А то-то мацьопство, всі три-чотири роки.

— Семимісячне, Ви казали, було?

— Сіммісячне. Так сіммісячне. Привезли — воно було таке пухкеньке, така файна дитинка, і привезли з тою дитиною одіж навіть. І то ми так думали собі, чи то може було німецьке. Може німка мала дитину з якимось українцем, а може з поляком, а може і з москалем. А вони дуже карали за те. Як ми приїхали тільки, то там двох хлопців повісили за те, що вони з німками спали. Замельдували, і тих хлопців повісили. Знаєте, за то-то, що то не вільно було з німками мати... Ну, а ті німки-

жінки, то вони чіпалися хлопців, бо не було їхніх, то всьо було на фронті, і вони чіпалися. Наші хлопці були молоді, гарні, здорові приїжджали. І ми так думали тоді і не раз говорили за ту дитину, бо та дитина була дуже догляджена така, здорова. Десь сім місяців мала...

— ***А вона вижила?***

— Вона вижила, але то був шкелетик. Як прийшли американці, то вони забрали всіх тих дітей.

— ***А чи часто вмирали діти, ну, з тих двадцяти?***

— О то-то, там часто діти помирали. З тих то щось троє померло. За три роки три і пів тисячі людей померло. То-то, знаєте, то страшна сила людей помирала. Не було дня, щоб не було двоє-троє померших; то було нормально. І потому людина, знаєте, так вже задубіла, що вже не реагувала на то. Ви така є зашкарубла, якась така задубіла, що для вас то є нормальне, що то таке має бути життя, що то так люди мають помирати, і так люди мають бути хворі, і так люди мають бути голодні. То є таке нормальне, то день в день, день в день то саме, нема зміни. І так нині, і завтра, і післязавтра, і так то-то все. І я кажу: то одна надія була, що ми думали собі, що то-ті американці прийдуть.

Але радія не було, вістки не було, нічого. Як Гітлер час до часу мав промови, то вони гучномовці пускали на цілий табір, щоби слухати його, його промови, як він кричить, як він репетує. Так що вістки жодної, газети жодної, нічого, нічого не було.

— ***Прошу сказати, Ваше місце праці, я так зрозуміла, весь час мінялося, тобто, Ви працювали і для харчування?***

— Так, і для харчування працювала, і робила отаку дезинфекцію. То не було так, що ви могли на одній праці бути.

Як було, наприклад: ми дівчата не мали в що вбратися і нічого нам не давали, то за рік часу кожен подер усе, навіть не мали що на ноги взути. Ми не мали в чому йти до роботи. А то було вже пізно восени: один барак був весь хворий тифом, люди хворі тифом, лежали. І нам сказали йти мити підлоги там, дезинфекцію робити. І ми збурилися, то вже сніг падав.

То вже десь кінець грудня, дуже зимно було, і ми не хотіли іти. То вони привезли до нас поліцію і прийшли, і сказали: або ми йдемо до праці, а як ні, то ладують на троки і забирають нас. Так що ми всі босі бігли, мили підлогу і ноги примерзали до тої підлоги. На таких стовпчиках ті бараки стояли, що то вітер долиною дув — то було страшне. Бо то вбратися не було в що, а робити треба було. Люди доїжджали різні хворі, то ми мушили, всі дівчата, йти і мити, і викидати ту солому, що тамка була, де люди спали.

— *Скажіть, будь-ласка, яке було харчування в таборі?*

— Харчування в таборі. Ми приїхали в липні, то ми діставали два рази денно їсти. Діставали зранку чвертку хліба і чорну таку водичку — вони казали ерзац⁶, то був такий штучний чай. І в обід ми діставали миску супу. І то все було. То було в липні. То страшний голод був. Людина молода з дому приїхала, не голодувала. А тут в липні нераз такі довгі дні, і від обіду, від першої чи від пів другої чекати до другого дня на їдження — то була найбільша трагедія. Але ми з Галичини ніби мали якісь там трошки більші привілеї. Ми мали Український Комітет⁷. Так що ми зачали писати, навіть включно мій чоловік.

Він знав, що є такі закони, що ми маємо дістати три рази денно їсти. Зачали писати. Тоді приїхали з Українського Комітету. Доктор Москалюк, який був в Комітеті, приїхав і постарався так, що ми діставали три рази денно їсти. То значить, ми діставали і вечерю, але то залежало, якщо було. На обід діставали ту саламаху, а на вечерю, то залежало як було, то була

⁶ Ersatz (з нім.) — неякісний замітник, сурогат.

⁷ Український Центральний Комітет (Ukrainische Hauptausschuß, УНА), представляв інтереси українців перед німецькою окупаційною владою. Він був утворений в червні 1940 р. в Кракові. Очолив УЦК проф. В. Кубійович. УЦК створив мережу Українських Допомогових Комітетів по всій території Губернії, в рамках яких проводилась виховна, культурно-освітня, громадська та економічна діяльність. Гітлерівський режим намагався всіляко обмежувати функції УЦК, цілковито виключаючи політичну діяльність. Найбільш результативною була праця УЦК в сфері освіти та соціальної опіки. (Див. про це: В. Кубійович. *Українці в Генеральній Губернії 1939–1941: Історія Українського Центрального Комітету*. Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка 1975.).

бруква, а не раз три бараболі. То були щасливі, як вона була добра, а не раз було дві гнилих, а одна добра, але то було щось, вечерея була. Так то було до 1944 року. А в 1944 до 1945 року знова два рази денно їсти давали, тому що німці казали, що вони самі голодують і вони нічого не можуть більше дати, тільки два рази денно їсти. Так що ми знова два рази денно їсти діставали.

— *Пані Анелю, так виглядає, що керівництво табору було німецьке, а лікарі і санітарні робітники були українські?*

— Там було багато німців. Уряд праці — то все було німецьке. Був оберлягерфюрер, лягерфюрер, різні арбайтсамти⁸ — то всі були німці, головний лікар був німець.

— *Чи Ви знаєте його прізвище?*

— Ганс називався. Там, власне, де я працювала, то був Кеферштайн, німець. І був ще один німець. Всі були партійні. Вони ходили в жовтих уніформах, то були партійні люди. Але то вже були старші, їх власне на фронт не могли вже дати, то вони по таких таборах були.

— *А хто був керівником табору?*

— То був оберлягерфюрер, Каснер називався.

— *Де Ви жили в тому таборі? Ви мали свій барак?*

— Персонал, що працював, мав бараки осібно. Такі самі, як усі інші мали, тільки що вони були скупчені в інший спосіб. В першій мірі двір був перегороджений дротами надвоє. На одній стороні люди ті, що приїжджали і ще не переходили дезинфекції, а котрі вже перейшли дезинфекцію — то на другій стороні. Ми мешкали по тій стороні, де вже перейшли дезинфекцію. Ми мали окремих барак, попереділюваний. Ми, дівчата, спали, спочатку тридцять шість дівчат, в одній кімнаті. А другу половину займав, власне, той медичний санітар німець, котрий мав другу половину того бараку. Хлопці, мужеські робітники, також мали половину, а половину поліція мала. Німецька поліція була, з псами ходила, охорону несла.

⁸ Маються на увазі працівники бюро (уряду) праці; див. с. 307, прим. 7.

— *Приблизно скільки того обслуговуючого персоналу було в тому таборі?*

— У таборі було 260 осіб.

— *Обслуговуючого персоналу? То були тільки українці, чи то були різні нації?*

— Ні, то тільки були українці. Спочатку були поляки, і тоді прийшло, що поляки не можуть працювати в тому таборі. І їх забрали, і тільки були українці, ну і було росіян багато також.

— *Українці з Генеральної Губернії⁹ чи українці-остарбайтери¹⁰?*

— То були всі: і звідси з Галичини, і з Великої України були люди. Але було багато росіян.

— *Прошу сказати, чи вони всі були зрівняні в однакових правах з Вами?*

— Трактовані були однаково. Не було, що ті кращі, а ті... Ми мешкали разом. Наприклад, я маю товаришку, і вона є з Дніпропетровська. І вона дотепер листи пише і досі як сестра для мене.

⁹ Лемківщина, Підляшшя, частина Посяння і Холмщина разом із центральньо-східною частиною Польщі за розпорядженням гітлерівської окупаційної влади 12 жовтня 1939 р. були об'єднані у т. зв. Генеральну Губернію. 1 серпня 1941 р. до неї приєднали Галичину. На чолі Губернії стояв генерал-губернатор Г. Франк, якому належала адміністративна і військова влада. Генеральна Губернія поділялася на окружні староства (крайсгауптманншафти) та вільні міста (крайсфрайштадти). В Галичині було відновлено поділ на повіті і гміни, сільські громади отримали право територіального самоуправління.

¹⁰ Остарбайтери (від нім. *Ostarbeiter*) — дослівно східні робітники. Так з 1942 р. в гітлерівській Німеччині офіційно називали вивезених з території колишнього СРСР громадян після запровадження депортацій у відповідності з наказом Верховного Командування Вермахту (ОКВ) № II-4045/42 від 31.03.1942 р. «Про мобілізацію російської робочої сили для імперії» та «Вказівки про поведінку з іноземними робітниками з цивільного населення, що знаходяться в імперії». З 1941 р. по 1944 р. загальна кількість остарбайтерів становила 2,8 млн. осіб, в т. ч. 2,2 млн. українців. Остарбайтери, після євреїв та циган, були найбільш безправні. Остарбайтери повинні були носити на верхньому одязі нашивку «*Ost*». Нюрнберзький трибунал визнав злочинним вивезення громадян гітлерівською Німеччиною з окупованих нею країн на примусові роботи. (Див.: *Нюрнберзький процес*, т. 1. Москва 1952, с. 785–790).

— **Чи мали якісь відзнаки?**

— З Великої України мали, але в таборі ніхто не носив. Якби були виходили десь поза дроти, то треба було мати. Але ми ніде не ходили. А в таборі ми всі були одно, українці всі були однакові.

— **Як ставилися до Вас, і хто керував Вашою працею в таборі?**

— То було багато керівників, багато. Наприклад, ми мали керівничку свою, що нами дівчатами... Німці давали директиви для неї. Вона померла минулого року тут, в Лондоні. Німці давали директиви для неї, а вона для нас.

— **Вона була українка?**

— Так, українка з Бродів.

— **Як її звали?**

— Ірина Деменчук. Вона ту інформацію... Скажімо, сьогодні треба якусь працю зробити, то німець приходив, казав їй, що слухай, там треба четверо, там треба п'ятеро дівчат, там треба то зробити. Він не йшов до нас усіх, а йшов до неї і говорив до неї. А вона ту працю розділювала, хто де що має зробити. І так само хлопці. Так само мужчини мали такого самого одного, який керував.

— **А хто чоловіками провадив?**

— Ірина Деменчук приїхала так як і ми. А з хлопців... Антон Сенчук, сам був з Чернівців.

— **А як Ірина Деменчук і Антон Сенчук порозумівалися з німцями?**

— Вони говорили німецькою мовою. Сенчук був з Чернівців, а там добре говорили німецькою мовою; він добре, дуже добре, говорив. А Ірина, також, вона студіювала.

— **Тобто німці підбирали собі людей, які знали мову?**

— Так, вони підбирали собі людей, що вони по-німецьки говорили, щоби можна порозумітися.

— **Як Ви схоплювали, навчалися німецької мови?**

— Не схоплювала, бо ми всі по-українськи говорили.

— *Тобто Вам німецької мови і не потрібно було?*

— Абсолютно не потрібно було. Всюди говорилося по-українськи. Ми всі приїхали, дівчата, цілий персонал свою мову мав.

— *Скажіть, як українські лікарі могли реально допомагати тим хворим?*

— О так. То була дуже велика поміч, але найгірше, що харчів не було.

— *А медикаменти?*

— А медикаменти були, медикаменти були. Вони експерименти робили, знаєте. Наприклад, вони сифіліс лікували тим, що давали уколи, які спричинювали гарячку, і та гарячка мала палити ці бацили всередині. Але як людина була дуже здорова, то могла перейти, а як людина була слабша, воно било на мозок, і мозок не витримував тої температури, і людина помирала. Так що тут лікарі не в силі були нічого зробити, бо був головний лікар німець, який давав накази, котрий давав директиви, що маєтсья робити. А так наші лікарі були дуже добрі, але вони були безсилі.

— *То тільки троє цих лікарів було, чи ще були інші лікарі українці?*

— То були д-р Новиченко, д-р Бондаренко, д-р Качаєв, д-р Ненаткевич і ще один був, але я собі теперка не можу його пригадати. Так лице його бачу, але не можу собі пригадати прізвище.

— *Чи були лікарі поставлені в ті самі умови, що й Ви?*

— В такі самі умови; так само ходили їсти. Їли те саме, що ми. На таких самих умовах. Так само ніхто їм нічого не платив, як і нам нічого не платили, жодних грошей — то що діставали харчі і нібито спання, якби то називалося спання. То все.

— *Скажіть, що було в тому бараку, де Ви мешкали?*

— Абсолютно нічого не було, була дерев'яна прича. Знаєте, що то є прича? З дерева така койка, і мали на тім соломі. Солому привозили там раз на пів року, що то стерлася, і ніщо з тої соломи не було, і на тому кінець. Як приїхали, то дістали

кожний два коци, і таку напхану чимось, папером, чи чимось, ніби подушку — то все, що було.

— ***А ліжок не було?***

— Ну, то ті ліжка ото дерев'яні такі ліжка, такі койки, як кажуть. Ну, то все, що було. В тій кімнаті жило 36 осіб. І то по одній стороні були подвійні, а по другій стороні були потрійні ліжка. Три вгору. І один стіл довгий був, де ми ставили свої миски і горнятка, і то все. І ще, перепрошую дуже, бо ще були табуретки, такі стільчики по-нашому. Ото ще такі стільчики були, кілька, щоби можна було сісти, то все дівчата сварилися, бо треба було на третій поверх вилізти, то треба було ставати на стільчик, щоби видряпатися, бо там драбини не було, а треба було видряпатися нагору.

— ***З тих тридцяти шести дівчат, що були разом з Вами в бараці, в основному, по скільки років їм було?***

— Найстаршу ми мали тридцять років, а то були сімнадцяти-, вісімнадцяти-, дев'ятнадцяти-, двадцятирічні. Найбільше було між сімнадцять а двадцять. Були самі молоді.

— ***Прошу сказати, чи Ви працювали щоденно?***

— Ми працювали щоденно. Вставали на працю о шостій тридцять, працювали до шостої вечора і мали годину обіду. О сьомій годині ми мали сніданок, а в сьомій тридцять ми зачинали працю.

— ***Ви працювали до обіду? Обід був в якій годині?***

— Обід був від пів до першої до другої.

— ***А вечеря?***

— Пів до сьомої була вечеря. Так що в шостій годині милися, ішли до бараку. Так що на шосту тридцять ми мали вечерю.

— ***Чи могли українці якимось збиратися разом, чи могли вони співати?***

— Співати могли. Заставляли німці співати навіть, у неділю, хоч були туберкульозні. Були у нас чудові голоси: приїжджали артисти різні, різні люди. Так що вони в неділю включали гучномовець і робили концерт, заставляли співати. Ось та д-р Бондаренко, і там ще були три інші — то вони чудово

співали. Вони заставляли їх співати, концертувати для народу. Вони збагнули, що то добре було робити концерт, щоби трошки людей розвеселити. Ніхто нам не забороняв. Хоч голодні були, то найбільше вечорами збиралися та й співали, концертували.

— **Чи мали Ви духовну опіку?**

— Ні, не було. Абсолютно не було священиків, не було.

— **Ні разу український священик не приїжджав?**

— Ні, ні. Не було. Жодних священиків не було.

— **І Ви до церкви, навіть німецької, не ходили?**

— Ні, ні, ніхто не ходив, нікому не дозволяли вийти. Ми раз у неділю діставали перепустку. Ті, що працювали, то діставали перепустку від другої до п'ятої години. Ми могли вийти поза дрти. Ну, то де найбільше? То найбільше ми йшли в ліс, бо в лісі були ягоди. Можна ягід було назбирати. То ми були щасливі, що ми вільні. Там нема охорони. Але в п'ятій годині ти мусила з тою перепусткою прийти назад, бо як ти не прийшла, то, де ти була, що ти була? А за дві години не можна було... бо то за 3,5 км щойно місто було. То там куди будеш йти? Не було за чим. А зараз тебе поліція здалека бачить, що ти з табору ідеш. Тому не було навіть причини куди йти і за чим йти.

— **Які були обставини з одягом? Чи Вам видавали якийсь одяг?**

— Нам не видавали нічого.

— **А як було?**

— А так, то з дому присилали, бо то можна було післати однокілограмову посилку до Німеччини. Можна було послати один кілограм. Так що то з дому посилали. Мама післала мені якийсь светерок, післала мені якусь суконочку. Так що кожний один десь щось дістав. А потому дуже багато люди приїжджали, знаєте, і везли Бог знає що, і німці то забирали до магазину, бо то тільки дозволяли стільки-стільки взяти. То кожний просто старався, сказати по-українськи — вкрати, бо не було що ся взути, що ся вбрати, то кожен старався якось десь щось дістати, щоби натягнути на себе.

— *Ніхто тим не опікувався?*

— Абсолютно. Як ми протестували, що ми не хтіли йти на працю, бо ми не мали що на ноги вбрати, то привезли поліцію по нас. І як пострашили концтабором, то відразу ми пішли до праці, відразу полетіли. І навіть не було зимно в ноги. Як то людина перелякана... Тут було зле, але в концен-траційнім таборі було б в три рази гірше, як тут. Так що то пішли і так.

— *Чи могли Ви отримувати якісь книжки, газети? Може від УЦК?*

— Ні, ні. Ніхто, ніхто. Нічого ніхто не посилав, ніхто нічо-го не давав. Хоч був той Український Комітет, але то абсолют-но нічого не було.

— *То функція того УЦК зводилася до того, що вони по-могли вам з їдженням?*

— Так, помогли нам з їдженням, а більше нічогісінького, а більше нічогісінького. І то тільки один єдиний раз тоді, як дуже протестували і писали листи такі трагічні. То тоді той д-р Москалюк приїхав до табору.

— *А Ви не пригадуєте, який то був рік?*

— Рік то був 1943, десть, я думаю, лютий, а може березень був. Десть напровесні він приїхав до нас.

— *Чи пам'ятаєте Ви якісь випадки смерти в тому та-борі з тих 260 осіб?*

— Тої доктор Ненаткевич чоловіка сестра померла на тиф. Вона була медсестра і працювала, власне, біля тих хворих ти-фом. І вона заразилася, і вона померла тамка. І ще один са-нітар також помер на тиф, заразився тифом. Були ще хворі, тільки що вийшли. Потому ще один, Володя, він дістав зара-ження крові, зарізався десть, і працював, і не звертав увагу, і помер також. Він сам був з Кривого Рогу. Так що то ті з наших, що собі пригадую, що з нашої обслуги померли. Там багато людей померло. Казали, що три тисячі померло. Але то є різні люди, котрих привозили хворих. Але з нашого персоналу, з тих що працювали тамка, то померло троє.

— Пані Анелю, а чи можна сказати, що тим людям, яких привезли до того табору в лікарню, що їм дійсно надавали допомогу?

— То є, знаєте, тяжко. Їм медичну, що могли, то давали. Наприклад, як хтось мав якісь рани на ногах, на руках, робили, очевидно, перев'язки, чистили ті рани. Найбільше була туберкульоза. І на туберкульозу не можна було нічого зробити. Вони давали ті ліки, робили ту одму, але то було замало, тому що не було харчів.

— Тобто в основному то були хворі на інфекційні хвороби?

— Різні. На інфекційні хвороби, на венеричні хвороби. Різні хвороби були.

— Ви розповідали про росіян, які потрапляли?

— Росіяни, яких привозили, були дуже брудні. В першій мірі, як то під Сталінградом такі довгі були ті бої, то їх звідтам брали німці і вивозили, і вони їхали місяцями у тих вагонах. І вони, власне, дуже тоді хворі були тифом і різними венеричними хворобами.

Від нас з України їхали люди — вони були бідні, але вони були чисті. Вони не мали що багато вбратися, але вони були чисті. Але як заїхали тоті росіяни звідтам, оті глибокі оті москалі, то-то були страшно брудні і страшно було багато венерично хворих. Їх вони голили, бо такі воші були. А та одіж ішла до печей, то була 150 температура гóрячі, а звідти воші ще вилазили. То я кажу, очевидно, то не щоби хтось... а я кажу, як там було. Я то-то бачила. А як зачепив за волосся обголити, то-то просто, як перука спадала, рани були на голові, то було страшне, бридке таке. Що такі вони страшно були брудні і такі нещасні люди.

— Чи пам'ятаєте Ви випадки зневаги чи наруги над собою?

— О, була наруга. Я дістала в лице, і до тюрми мене посадили таборової. Як я працювала на кухні, то я... то були дуже всі голодні... собі думала, що то можна набрати бараболі. І я набрала цілий такий дзбан бараболі, там наверх наляляла воду

і несла то-то. Але навіть не подумала, де її зварити. Але мене німець зловив з тою бараболею, як я йшла, і питається: «Що ти несеш?» А я кажу, що бараболю. А він каже: «Чи знаєш, що тобі невільно нічогосінько взяти, ні один такий дзбан, а то ані одної бараболі?» А я кажу: «Я з дому. У нас вдома ніхто нікому не жалів, а міг кожен їсти стільки, скільки хотів. Я голодна, я тому взяла тоту бараболю. І то все». То він мене завернув з тою бараболею і сказав мене на двадцять чотири години замкнути до тюрми. Ну, та тюрма то звичайна була в бараку переділена кімнатка, і там я сиділа. І я вже собі думала, нехай мене вже краще пошлють до якогось фермера, то я хоч голодна не буду. На другий день мене випустили. Прийшов той оберлягерфюрер, подивився на мене з одної і з другої сторони і каже: «Ти підеш до медичного персоналу». З кухні мене викинули до медичного персоналу. Так покарав мене, що я вже не буду біля мисок і коло їдження. А там вже не було що їсти.

Потому другий раз мене покарали за те, що я харчі перевозила з одної на другу сторону. Я мусила бути перша, і я мусила бути остання, аж доки люди не вбралися. Так що я була страшно змучена, і я стояла і спала. Кажуть, що вояк на фронті спить. Я вірю, бо я стояла і спала. А він прилетів до мене і вдарив мене в лице. Як мене вдарив, я тоді відразу опритомніла і відразу пробудилася. І вже спати не хотіла. Але Бог його після того, за рік, покарав. Бо він, він страшно бив. І він вдарив мужчину якогось, а той мав хімічний олівець, який пробив йому руку, німець дістав зараження і помер. І ми всі казали, що Бог милосердний, і вже його забрав, і він вже не буде знущатися над людьми.

— *А Ваша функція тоді зводилася до чого?*

— Перевозити речі. Був великий візок. Ці люди скидали свої речі, я давала число для людини і число до тих речей прив'язувала. Отже, ті люди переходили, боялися і казали, «Тьотенька, брюки мої сховайте, галіфе моє, бо воно спалиться». Ну, і мені мимоволі шкода було і не раз я ховала то-то, щоби німці не бачили. Як тебе просить людина і благає, і ти є на такому самому як і він, ну і як ти йому не перевезеш, як ти йому не сховаєш то? І так не раз перевозила, тремтіла. Я

казала їм: «тільки не признайся, як ти будеш забирати ті харчі, не покажи, що ти тамка маєш щось з одягу, бо тоді мені попаде і мене дуже покарають».

Так що я на тому робила досить-досить довго. Аж потому вже зачали іншу зміну, то мене забрали до другої. А тамка вже поставили другу. Я навіть була щаслива, бо я не раз не могла слухати, як то люди страшно просили і благали, щоб йому переховати «переховай, переховай». І ти не можеш відмовити, бо ти знаєш, як тобі прикро, тяжко, і так само тим людям тяжко. І в першій мірі було тяжко дивитися, як ті голі люди ходили.

Як ми працювали, то 600 тисяч людей пройшло через табір, 600 тисяч, уявіть собі. 600 тисяч голих людей передивитися. Ви собі не можете уявити, як то прикро є дивитися. Бо ви не дивитеся, що то є люди, а дивитеся, що то є худоба. Маєте таке почуття, що то не є люди вже, бо то ходять і старі, і малі, і діти. Всі ходять, і ви дивитеся на то і думаєте: невже то-то є люди, невже вони були колись людьми? Вони мали хати, вони ходили, вони були радісні, вони були веселі, а теперка вони, як загнані вівці, вони не знають, куди голі подітися. І ще німець з тими батогами ходить. І за що-будь, то зараз по плечах, і то все...

— Пані Анелю, чи було таке передбачено, що до дівчат мали доступ лише жінки, а до чоловіків — чоловіки?

— Ні, ні. То разом було.

— А ті, що працювали, то також милися разом?

— Ні, ні. Осібно милися. Значить, мужчини і дівчата разом працювали. Але мужчини самі милися-купалися, а потому жінки і дівчата милися окремо.

— Чи німці, які керували, чи вони не зневажали наших жінок?

— Ну, вони взагалі зневажали всіх. Для них то не було різниці, чи жінка, чи мужчина. Німці дивилися, що то є худоба. Німці взагалі не мали пошани. В Німеччині то вони тоді були іберменші¹¹. Вони не мали пошани до нікого. Чи то мужчина ,

¹¹ Übermensch (нім.) — надлюдина. Нацисти вживали цей термін, автором якого є Ніцше, для означення себе як вищої раси людей. Німці цілком

чи то жінка, чи хто б то не був, то було для них нічого. То був чорний робітник, котрий приїхав, то був раб. Раб мав бути рабом, і на тому кінець. То не була людина.

— *Чи фотографували німці, наприклад, українських жінок оголеними?*

— Я того не бачила. В нас того не було.

— *З одної розповіді я знаю, що цілували жінок, відходили від певних моральних норм. Чи це правда?*

— Може у якихсь концентраках це і було. У нашому таборі не було. У першій мірі, що наш персонал, тоті німці, були жонаті. Той оберлягерфюрер був жонатий, він мав троє дітей, дуже чудових дітей. І навіть у нього жидівка працювала. Він не знав того, то його жінка знала, що вона є жидівка. Вона зі Львова жидівка. Молода дівчина, її наші поліцаї врятували, дали папери, і вона виїхала і працювала.

— *Прошу сказати її ім'я, якщо пам'ятаєте?*

— Бачите, дівочого я не можу сказати, бо то було прибране, але вона є в Австралії, і вона Сенчук називається.

— *А ім'я?*

— Соня Сенчук. Вона дуже активна в Аделяїді¹², має двох синів, дуже українка велика і дуже активна в нашій громаді. Вона жидівка була, вона вихрестилася. Як прийшли німці, то вона вихрестилася. І вона працювала в оберлягерфюрера.

Всі були жонаті, там не було самітних мужчин. І я б того ніколи не могла сказати, бо того ніколи не бачила, щоби вони щось такого...

— *Може якась зневага була?*

— Ні, ні. Тому що то жінка є, ні. Вони всіх однаково трактували, тільки то, що ти є робітник, ти є щось гіршого, ти є

дотримувались принципу расової сегрегації навіть в тюрмах: за ознаками чистоти нордичної крові вони ділили в'язнів на чотири категорії: 1) німці — вища раса, іберменші; 2) голляндці, норвежці, данці — хоч і чиста нордична раса, але не іберменші; 3) французи, бельгійці, італійці — напів-нордична раса; 4) чехи, поляки, українці, росіяни — унтерменші (від нім. Untermensch), тобто недолюди.

¹² Adelaide — місто в Австралії, столиця штату Південна Австралія.

нижчий, ти є щось інше. Ти є нижчий. І то все. Ти не маєш дуже права. Ні. Вони говорили, що вони є іберменші. Вони є надзвичайні люди і то все. А інші нації то є нічого.

— **Скільки, приблизно, німців працювало у тому таборі?**

— Якби я могла почислити вам, то-то було б. Зараз: в арбайтсамті було троє, тут було четверо, оберлягерфюрер Каснер, головний кухар, а поліції, все було десь коло десяти поліцаїв німецьких. Я би так сказала, що більше не було як п'ятдесят осіб.

— **Чи вони харчувалися в тій самій кухні?**

— Ні.

— **Як то виглядало?**

— Вони мали свою кантину до їдження, вони мали спеціальну кухарку, котра варила для них і котра подавала. Вони мали цілком все окремо.

— **Ви кажете, що оберлягерфюрер мав дітей. Чи вони жили в тому таборі?**

— Ні, вони тільки приїжджали. Він жив у Байройті. Він дуже часто приїжджав, і жінка приїжджала з дітьми. А та Соня, що в нього працювала, то вона приїхала десь у кінці серпня до табору. Він їй собі сподобав і він собі їй забрав до себе, приватно до дітей. Так що вона до кінця війни у нього працювала.

— **Чи часто Вас бомбардували?**

— Нас не бомбардували, аж в останній тиждень до закінчення війни. Бомбардували те містечко, де ми були. Між горами були такі великі скелі, що десь колись винарні там були... То дві величезні гори, і між горами та долина була, той табір. Так що як зблизився вже фронт, то ми власне сховалися тамка, бо перестрілювалися. На одній горі були німці, а на другій горі були американці. Так що перестрілювалися і вночі. Десь ми тиждень сиділи. Той фронт так тривав.

— **Мені цікаво, як виглядало закінчення війни і як Вас трактували німці? Було гіршим ставлення до Вас чи ні?**

— Німці, то залежить. Німці приватно, по селах, до українців чудово ставилися. Там хотіли зробити польський табір переходовий. Так що ті всі німці довкруги в селах підписалися, що вони хочуть, щоб українці були тамка, і поляків забрали. Тому що поляки дуже грабували, забирали, убивали. Так що німці довкруги дуже гарно до нас ставилися, як до людей.

Але тоді власне, як та війна тиждень тривала, то вночі підповзли перші американці, але вони говорили по-польськи. І прийшли, і сказали, щоб не ходити по лісі... Що вони знають, що то є п'ять тисяч людей, що нічого не станеться, що вони би давно вже місто забрали, тільки вони не хочуть тих людей там побити. Ото і так справді було, що вони перестрілювалися, але табір не рухали. По тому вони приїхали, американці, приїхали великими троками-панцерниками, ладували людей: «Сідайте» — і везли до міста. «Беріть, що хочете. Харчі, які хочете, беріть». Склепи з харчами вони розбивали, і бери, що хочеш, їж, скільки хочеш. Вони були такі злосні, що вони стояли майже півтора тижня і вони не могли здобути. А то вони в нас були два тижні до закінчення війни. Так що то люди вже так понабирали, очевидно, – найбільше оселедців, — того що не було, огірочок: такі мариновані маленькі. Люди собі найбільше поприносили того до табору, бо американці приїздили, забирали людей: «Хочеш їхати? Бери, що хочеш!»

— *А самі німці не чинили спротиву?*

— Не було, не було. Бо то все поховалося. Знаєте, то мале містечко, то у тім містечку тільки сім тисяч людей було.

— *А куди поділися тих п'ятдесят керівників того табору?*

— Вони майже всі повтікали. О, а той лягерфюрер був до кінця. Прийшли американці, він здав папери, він здав все. Але опісля нікого не судили, бо ми підписали...

Ви знаєте, я вам щось розкажу: от то був такий маленький німець, в уряді праці працював, і було бомбардування. Жінки могли втікати до ліса, а хлопці мусили тягнути такі на колесах шлявхи — якби зачало горіти, щоби гасити бараки. Ну і очевидно, що ми тішилися все, як якісь американські літаки

десь там побачили. Хлопці закурили собі десь папіроса, а він, німець, прилетів і мого чоловіка вдарив. Чоловік підскочив, бо мій чоловік високий був. Мій чоловік казав, як війна скінчиться, я тобі не подарую. А потім мій чоловік перший йому підписав папери, щоб його не забирали до тюрми. Бачите, які наші українці є. І ми такі є, бачите, як є біда, то ми хочемо помститися, але як промине, ми то все забуваємо. Так що для того оберлягерфюрера ми підписували. Для того другого, що в уряді праці працював, також підписували. Дочка його приїхала, плакала під милість Бога, що тата арештували, що підпишіть, що мій тато не був поганий, і підписали.

— **Чи Ви пам'ятаєте, як його звали?**

— Того я собі щось не можу... Бек, Бек. Бек. Я собі пригаду — Бек.

— **І Ви теж підписали?**

— Підписала, так. То присягаюся перед Богом, що то все підписали. Я думала, ми щасливі, ми пережили війну. Війна ся скінчила, які ми раді...

Ну, то друге зачалось, що вивозили на «родіну»¹³. То ми знову мали інші проблеми. Але то, що ми пережили війну, то, що ми залишилися живі, то людина тоді не пам'ятає того злого. І каже, чого ми маєм мати його на сумлінню? Так всі порадилися ті, що лишилися: чого ми його будемо мати на сумлінню? Хай Бог його покарає за нас, але ми не хочемо мати його на сумлінню своєму.

¹³ Відповідно до рішень Потсдамської конференції, колишні громадяни СРСР підлягали репатріації до країни свого походження. На практиці це нерідко перетворилося на насильне повернення. Представникам Західних країн було складно зрозуміти, як це можна не хотіти повернутися на батьківщину. В свідомості американців лише злочинець може не хотіти повернутися до себе в країну. Однак ті, хто відчув на собі всі «переваги» радянської влади, не хотіли повертатися до СРСР. Дехто вже знав, наприклад, про сталінський указ № 270 від 16 серпня 1941 р., який фактично прирівнював тих, хто потрапляв у полон, до зрадників. (Вперше в СРСР цей указ повністю було опубліковано у № 9 Военно-исторического журнала за 1988 р.). Більшість тих, хто був у німецькому полоні або концтаборі, після повернення в СРСР були заслані до радянських концтаборів.

— **Пані Анелю, а як Ви заізнали свого чоловіка?**

— Ми разом їхали зі Львова в однім транспорті.

— **І Ви весь час трималися разом?**

— Ну, я його не знала, він мене не знав. Ми щойно на роботі познайомилися.

— **Як виглядало Ваше одруження? Як Ви поженилися?**

— Нічого не виглядало, цілком. Одруження було, що ми ходили зі собою вже так довго, приятелювали і все. Німці сказали, що дозволяють, якщо хтось хоче побратися, то може побратися. Ну, то ми рішили ще в 1944 році, ще довго до кінця війни, і пішли побратися і поженилися в таборі. Як то було? Той оберлягерфюрер давав шлюб, а д-р Ненаткевич і такий директор Баб'як були нашими свідками. І то було в неділю. І прийшли до бюро, розписалися. Ми дістали пів фунта¹⁴ маргарини, така пачка маргарини. (Показує). То ми половину маргарини дістали і дістали по чвертці хліба, двоє нас, і то все. Вже якраз був обід, і ми прийшли до бараку, і ті наші свідки прийшли двоє, і д-р Ненаткевич. І стали і дивимося на той хліб, хто то має їсти його, і ту маргарину. А тут вже калатають мисками та ложками, що є їдження. Ну, то вони кажуть: «Ну, то ми вже йдемо тамка на баланду». Ну, то добре. Ми подякували Богові, що вони пішли, що ми не мусіли того хліба ділити, то чвертка хліба була і маргарина.

— **Вам дали якусь окрему кімнату?**

— Ми мали осібну кімнату, бо мій чоловік був кравець, і то був верстат кравецький, і ми дістали таку маленьку кімнату. То і кравець був, і швець був у таборі, і фризієр був у таборі. То так, що він мав оту окрему маленьку кімнату, то ми оту кімнату дістали.

— **Ваш чоловік був у таборі кравцем весь час?**

— Ні. Він на початок працював в уряді праці, бо він німецьку мову знав. То він працював в уряді праці, на тім арбайтсамті. А потому то там трьох німців працювало.

— **Ви знаєте, в чому полягала його праця в арбайтсамті?**

¹⁴ Фунт = 453,6 грам (англійська міра ваги).

— Кочкував людей. То були такі папірчики, власне, кольорові різні, кожна фабрика мала щось іншого такого. Ну то-то причіпали, то-то він причіпав. Ну і там помагав, як хто не розумів, як питали, де він народився, то перекладав для німців, які писали. Нічого такого важливого він не мав. Ну і потому, рано він мусив вставати, як транспорт від'їздив, мусив почислити тих людей, здати звіт для німця, скільки тих людей є, чи всі є, чи хтось не залишився десь. Така його праця була. А потому їм треба було кравця. Бо в перші оті папери, то вони писали, яка професія є. Треба було подати. Ну, то подав, що він кравець. Я маю навіть тут, що я є кравчиня, що я вчилася шити. А їм треба було кравця. Бо для тих німців треба було чи уніформи прасувати, чи що... Його дали тамка, і він був там і власне працював.

— *Отже, прийшли американці. Чи Ви залишилися в тому ж таборі? Ви зустрічалися з радянською репатріаційною комісією?*

— Ого-го. Скільки разів! У першій мірі ми втікали, охоронялись... Американці табір охороняли, щоби нічого не сталося. Але зачала комісія приходити з Радянського Союзу і вербувати... Вони мали дуже великий табір «Анзбах»¹⁵ називався. То вони звозили з цілої Баварії людей туди. Вони їздили по селах, вони забирали вночі людей. Як ми почули, що вони привозять горівку і дають тим чорним американським військовикам напиться, а тоді до табору: бери, кого хочеш. Так що ми уважали, що треба себе охороняти.

Тоді, власне, дуже поляки хотіли залишитися в тому таборі і нас хотіли, українців, викинути. І нам сказали поїхати у польський великий табір, там було п'ятнадцять тисяч поляків. І нас два троки поїхало до того табору польського, «Гоенфайс»¹⁶ називався. Там нам дали були перші бараки коло вулиці. І там українця забили на місці, бо казали, що він десь був в СС¹⁷. А він, бідний хлопчина, у бауера працював. Так що

¹⁵ Ansbach — місто в Баварії, адміністративний центр Середньої Франконії.

¹⁶ Hohenfels — місто в окрузі Верхній Пфальц у Баварії.

¹⁷ SS, скорочено від. Schutz Staffel (нім.), дослівно охоронні частини — елітарні війська Німеччини. Існувала чітка різниця між Ваффен СС, які

ми там побули два дні, побачили, що нас оточили довкруги, з нами був славний такий футболіст Мікльош зі Львова і ще другі. Але були між нами такі з Великої України, які польської мови не розуміли. То кажемо: «Ви абсолютно не говоріть. Ті, що вміють говорити по-польськи, то най говорять, а ви не відзивайтесь, не треба».

Тоді прийшли довідалися і кажуть нам, що ми їдемо на «родіну». Подумали собі, як мають нас поляки забити, то ми їдьмо на «родіну». Але як нас привезли там, то одна така Оля — дуже гарна і дуже бистра — то вона відразу зі словником поїхала назад з тими американцями, що нас привезли. Поїхала і все. Її два дні не було. Ми якраз стоїмо тамка, де призначили, кого вивозять на «родіну», як троки приїжджають. Вона приїжджає з американцем: «Що ви збожеволіли? Чи ви бачите надпис? Де, куди ви їдете?» До того американця: «Чи ти можеш тих людей забрати, то моя сестра, то моя родина і все». Каже: «Сідайте».

І він нас завіз в один табір під лісом до бараку. І ми там побули три дні. Але як поляки довідалися, що то там українці є, давай будуть бити. Нас там уже зібралося яких сорок людей українців, що втікали. І кажемо, що ми мусимо втікати відтам. Тоді пішли до першого села: мій чоловік і тої, що я згадала вам, приятельки моєї, її чоловік. Пішли до фермера, щоби він дав якісь коні, щоби втечи звідтам. А я сім місяців в тяжі з дитиною. Він каже: «Я не поїду за жадні гроші, щоби мені не знаю що. Хочете коні, хочете віз, їдьте, але я не поїду». Дав нам, власне, той віз, і ми заладувалися, і ми поїхали. І, знова, де поїхали? Поїхали в школу. Приїхали, мій чоловік по-німецьки говорив добре. Там німці кажуть: туди не ідіть, бо там у сусідньому селі вже забрали вночі людей. Тоді ми звідти, з тої школи, де пішли? В лісі був такий каменолом, де каміння мололи. То ми там залізли і там якісь дошки поставили, і наверху така страшна каменюка висіла. Ми там запхалися до того каменолому і тамка тиждень були, ягодами жили, що збирали в лісі. Я вже сьомий місяць в тяжі була. І тут кажуть,

були військовою частиною СС, та іншими об'єднаннями СС, що виконували інші обов'язки.

що перейшла тота нагінка, що можна прийти назад. Зачали люди з'їжджатися назад до табору. Приїхали до табору, вже все в порядку.

Аж знова приїжджають брати на «родіну». Приїхали на троку і зачали говорити, що як то «родіна» нас чекає, що нас розуміють, що ми були вивезені, що як ми страждали, що на нас чекає теперка праця гарна, дім, мама, родина, вуйки, стрийки, всі. Так дуже на троку жалісно говорить (не пригадую собі прізвища, але він був маляр з України, десь з Дніпропетровська, зі старенькою мамою, старенька така горбатенька була). І вона так стоїть на переді, а той москаль питається її: «Бабушка, откуда?»¹⁸ А вона каже: «А ти каторжний, а я здешна»¹⁹. (Сміється). Я здешна, а ти каторжний, каже. Я ніколи того моменту не забуду, власне, як вона з тим москалем сварилася, щоби він їхав. Так що вербували дуже. З інших таборів вони дуже багато людей позабирали насилу.

— Ви втекли з того табору, де були весь час, тому що там була репатріяційна комісія радянська. Пішли до табору польського — там поляки били, то Ви втекли в ліс?

— Точно так. Точно.

— Що ще можна сказати про українсько-польську ворожнечу?

— То була дуже ворожнеча. Поляки в тім... такий славний... називали «Голідейз», то там страшно: там поліція, там мордували, там били. Там довкруги села німецькі, то страшно потерпіли, бо вони обкрадали дуже. В нас такий був д-р Ріпецький, знаний дуже, і ще інші визначні люди. Вони пішли до військової американської поліції просити, щоби наш табір зробили виключно український табір. А німці довкруги, в маленьких селах, знаєте, п'ятнадцять хат, десять хат — і сільце таке... І наші пішли довкруги, щоб вони підписали, що вони хочуть нас, і так ті німці зробили. Так що там залишився той український табір, і ми жили дуже гарно з тими німцями, дуже добра була комунікація між тими людьми.

¹⁸ Бабцю, звідки? (з рос.).

¹⁹ А ти каторжний, а я тутешня (з рос.).

— **А як називався той табір?**

— Дурхгангслягер²⁰. І то було в Ноймаркт, то є Баварія. То є один, який був, другий — то був коло Відня, а третій був у Швабії. То таких три були табори, де люди приїжджали.

— **Отже, Ви залишилися в тому таборі. Як зорганізоване було там життя?**

— Життя було дуже гарно по війні зорганізовано, бо тому, що в першій мірі була управа, вибирали управу самі. Ні, в першій мірі був американець, котрий рядив цілим табором. А поліція була українська, таборова, без зброї ходили, без нічого, але охороняли, порядок тримали. На кухні і всюди були розділені праці, розділене усе, так що то кожний барак був оприділений. В бараку обирали одну людину, він приходив за харчами. Він заявляв, скільки людей є в бараку, скільки дітей, стільки харчів він діставав, привозив до бараку і розділював між той барак. В той спосіб то формувалося. Такі порядки були.

— **Годували вас американці?**

— Так, американці.

— **Чи зорганізоване було в тому таборі культурне життя?**

— Так, так. Такі різні артисти приїжджали, кажу: Блавацький, Гірняк — театр Гірняка, то такий славний театр Гірняка був. Бандуристи наші були в нашім таборі. І не було сварки, не було непорозумінь якихось. І тому я кажу, такі наші інтелігентні люди, то всі хотіли бути в тім таборі, і так оселилися в тім таборі. Так що тамка по війні дуже-дуже гарні люди були. Адвокат був наперед з Івано-Франківська управителем табору — Чорнобиль, по тому був д-р Пелех з Надвірної комендантом табору. Так що то були все наші інтелігентні люди, що зуміли провадити гарно той табір. І так що то було таке гарне життя після війни. Тільки я кажу, скільки наслухалися наших бандуристів! Китасти²¹, то вони були в нашому таборі. То є такі гарні спомини повоєнні, такі гарні...

²⁰ Durchgangslager (нім.) — перехідний табір.

²¹ Григорій Китасти (1907–1984) — український композитор, диригент та бандурист. Один з організаторів Державної Капели Бандуристів в Україні

Священики вже були, як прийшли американці, вже приїхали два священики. Був православний священик, був греко-католицький.

— ***Чи Ви пам'ятаєте їхні прізвища?***

— Бариляк був греко-католицький, він виїхав до Філядельфії, а православний я собі не можу... Він десь з Полісся був, поліщук.

— ***Чи були якісь курси навчання зорганізовані?***

— Так. Курси. Відразу школу зорганізували, народну школу, і гімназія була. І хор у нас був Плешкевича, приїхав зі Львова. І бандуристи в нас були, і театр був. Так що то за американців. Опісля переїхали дуже багато з нашого табору до Ренсбургру, але початок той, що був, то було все в нашому таборі.

— ***Скільки приблизно людей було в тому таборі?***

— В тому таборі були часи, що було сім тисяч, але звичайно в тім таборі було п'ять тисяч людей. Знаєте, американці замикали табори, як вже було стільки і стільки людей. Люди багато працювали по фармах, а потому з часом працювали ще рік, а тоді щойно йшли до табору, хотіли кудись виїхати. Але вони власне замикали, коли вже було стільки, то і більше не приймали. Йди десь до другого. Той табір був аж до... Ми виїхали у 1949 році, а він був до 1952 року.

— ***Цей табір, де Ви були?***

— Так. Він називався «Говерля» за американців. По-українськи назвали його «Говерля», наша висока Говерля. Але він був у долині, він не був на височині, він був у долині, але «Говерля».

— ***Отже, Ви в 1945 році народили дитину?***

(1935). У перші місяці радянсько-німецької війни потрапив у полон, звідки йому пощастило втекти. Згодом перебрався до Києва, де утворив нову капелу, давши їй ім'я Т. Шевченка. Початково ця капела гастролювала по окупованій Україні, а у 1942 р. під виглядом гастролей її вивезли на роботи до Райху. У святкові дні музиканти давали концерти для оstarбайтерів. З 1943 р. їх знову було переведено на концертну роботу. Зразу після війни концертували у таборах переміщених осіб у Західній Європі. Згодом Г. Китастих переїхав до США. Посмертно присвоєно звання Героя України (2008).

— Так, так у травні, у липні. Навіть не знаю, коли я народила дитину, двадцять восьмого, на самого Володимира.

— ***Народився Вам син?***

— Тільки то, що я не знала, що то є Володимира день. Ні календара, ні нічого. Повинна його була Володимиром назвати.

— ***А яка була медична опіка?***

— Ну, той шпиталь залишився. Та й так. І поляк був, котрий приїхав після війни, то був поляк тамка лікарем. Навіть прийшов, щоби записати дитину, а я... І я, власне, не думала ніколи Тарасом охрестити, я хотіла, Юрій щоби був. Але там була одна пані з Івано-Франківська і мені снилося, що вона сказала, з претензіями: «Подивіться, мій Юрчик такий худий, все тому, що ви свого сина назвали, — я ще не знала, чи то буде син, чи дочка, — Юрчиком назвали». Я тоді розбудилася, розказала лікарєві. Він каже: «Пані, не думайте. Хрестить, хай буде Юрчик у вас також». Я кажу: «Ні». І пішла родити дитину. І, власне, той поляк не говорив мені нічого. А потім: «Ну як, то ти ще не подумала, як має називатися дитина?» Ви знаєте, що я не знаю чому, але мене чомусь так то вразило. Я собі думаю — Тарас. Думаю: покажу полякові українське ім'я. А він до мене каже: «Чи ти знаєш, що то є Тарас по-польськи?» А я кажу: «Тарас, буде Тарас». Так мене то заїло, так мене то заїло. Він мені каже: «Czy pani wie, co to jest takie?»²². «Ні, ні, ні — то є Тарас». І так твердо собі подумала: то ти, поляку, будеш з мене кпити? І так, не подумавши нічого, так Тарасом назвали.

— ***Прошу сказати, чи чоловік Ваш в тому часі десь працював, чи Ви тільки були в таборі?***

— Ні. То тільки в таборі, праці не було ніде. Тамка заставляли щось не раз зробити. Жінки там мали щось на кухні час до часу зробити. А так загально не було що робити. Знаєте, люди просто лінюхували.

— ***Як Ви виїхали до Канади?***

— Сталося так, що в мого чоловіка родина, тітка була тут, у Канаді. Виїхали наші хлопці з Дивізії²³ до Англії, і з Англії

²² Чи Ви знаєте, що це є таке? (з польськ.)

²³ Див. с. 158, прим. 1..

писали до родини. А мій чоловік пошукував брата свого. Він не був в Дивізії, але працював у німця. Він молодий, з 1925 року. Коли Дивізія наша втікала, він прилучився до Дивізії і пішов в полон. Ніколи при війську не був, уніформи не мав, але в полоні був. Хтось чоловікові сказав, що брат є десь в Англії. І мій чоловік пошукував, а тамтой, власне, брат прочитав. Він вже з Англії переписувався з тою тіткою в Вінніпегу. То він написав, що тамка є Іван²⁴ в Німеччині. Та тітка — то кузинка мами була. І вона написала листа: «Іване, пришли мені свої дані, і я тебе до Канади заберу». А мій чоловік відписав, що він вже має жінку і дитину чотирирічну. Ну, тета знову пише: «Пішли [дані] своєї жінки». Так що вона виробила нам папери, і ми їхали прямо літаком з Мюнхену у 1949 році. Так що ми приїхали літаком.

— *До Вінніпегу?*

— Ні. Ми приїхали до Монреалю, а з Монреалю їхали поїздом до Вінніпегу.

— *Подорож оплатила Вам тета?*

— Тета оплатила, але ми мусіли заплатити для тети 500 доларів — то коштувало нам, і ми мусили то заплатити для тети.

— *Отже, Ви приїхали до Вінніпегу, де осіли на постійне місце життя?*

— Так. Там ми жили 11 років.

— *Чим Ви займалися? Які роботи Ви мали?*

— Чоловік шив, то було в першій мірі. У Вінніпегу є багато тих фабрик швейних. Так що мій чоловік працював, і я працювала, шила. Але мій чоловік працював до 1957 року, і йому то не дуже подобалося. Він не любив сидіти, він не мав терпеливості. Він пішов на поїзд працювати. На поїзді він робив у спальних вагонах, де стелив ліжка, і то йому дуже подобалося, так що він робив до кінця свого життя. А я даліше працювала у швейних компаніях. Різне шила: і штани, і маринарки, і Бог знає що.

²⁴ Чоловік оповідачки.

Мені дуже шкодило повітря у Вінніпегу, бо то дуже зимова зима, дуже гостра і суха, так що мені лікарі сказали їхати до Торонто, не спеціально, але до Онтаріо, а як ні, то до Ванкувера. А чоловікові запропонували, що він може стало — бо він там працював сезоново тільки — тут, у Торонто, працювати. Так що він вибрав Торонто, і ми переїхали сюди. Він перше поїхав, а тоді я вже приїхала до нього. Він поїхав у грудні, а я у березні приїхала.

— *У Вінніпегу народилася Ваша дочка?*

— Так, так. Дочка моя народилася у Вінніпегу у 1951 році.

— *Прошу ще розказати про Ваші помешкання, як Ви їх міняли?*

— Як ми міняли? В першій мірі, як ми приїхали до Вінніпегу, то було дуже тяжко з дитиною. З дитиною в місті винаймати помешкання було абсолютно неможливо. Я не розумію чому, бо мали своїх по чотири-п'ять дітей, а з дітьми не хотіли ніде приймати. Написку прибили на вікно, що мають до винайму помешкання. Прийдеш, тільки спитаються за дитину, трісь дверима тобі в очі, і то все. То ми случайно понадвечір ішли, і стрінулися з одними, і кажемо, що ми шукаємо помешкання. І вона каже, знаєте що, тут є українці. Він у 1927 році приїхав, вони мають трое дітей. Спитайте, бо вони там на горі мають, на чердаку такому... Може то порожнє. Ну, я зайшла, сказала: «Добрий вечір» і питаюся. Кажуть: «Так, ми маємо». Але я кажу: «Ви знаєте, я маю дитину, чотирирічного хлопчика». «О, не журіться, у мене є трое. Тих дві по п'ять років, а тамта сім років». То правда, що дорого, бо то були дві малесенькі кімнатки: одна кімнатка, де стояла така софка і маленький столик, і на столику стояла плитка, два кружки таких маленьких. То все, що було. А в другій кімнаті було одне велике ліжко і якась шафа і на тому кінець. І ми за то-то платили двадцять три долари, то було дуже а дуже багато. Але були щасливі, що дістали дах над головою.

Після того то мій чоловік зробив для свого знайомого, котрий є хресний батько моєї дочки (помер вже), з Німеччини, папери, ну, і там вже не було як, бо ми тоді вже на однім ліжку

в трійку спали: дитина і ми двоє. То треба було щось іншого шукати. Прийняла нас одна жінка, бо також мала двох дітей. Але, знову, то були страшні комуністи. Вона ходила до робітничого дому, до церкви не ходила. Мала дуже старого чоловіка і залюбилася в нашого кума. Він йшов з праці, він сам інженер, доцент Львівського університету був, між іншим, дуже сильний. І він ішов, і прийшов нагору, і каже: «Іване, буде біда, Іване, буде біда». «Що є?» «Ти знаєш, я заплутаний, я її там не бачив, я їй не вклонився. Йой, вона напевно буде...» І так сталося. Вона зачала кричати, зачала називати, стукати в стелю до нас. Вона все казала, що я 40-кілограмові чоботи собі привезла і ходжу в хаті. А я на пальцях вже не знала, як там ходити в тій хаті.

Знову ми випроваджуємося. Та й запровадилися до такої хати, що та хата переверталася, то таке було страшне. Але ми були щасливі, дві кімнатки дістали. А після того довідались, що жид має хату на винаймлення. Пішли до жида того, винаймали хату. Ну, вже в тій хаті нам наша дочка вродилася, і ми там мешкали два роки. Після того ми вже наскладали трошки грошей і купили собі хату за дві і пів тисячі, то було у 1953 році. То була хатка на курячій лапці, маленька, було дві кімнатки і кухня, і на горі одна кімнатка, де кум наш мешкав. Але ми були такі щасливі, що ми вже в своїй хаті. То було таке малесеньке, але то вже щось свого було. Ми в тій хаті помешкали, продали, купили собі трошки ліпшу, заплатили чотири і пів тисячі. А тоді продали, бо мій чоловік не полюбив і купили знова іншу. І так з тамтої то ми вже поїхали до Торонто. Приїхали і вже ми винаймали, бо то вже догори хати пішли, чимраз дорожче і дорожче було. А мій чоловік, хай з Богом спочиває, він не хотів хати. Він не хотів малювати, не хотів робити, він не був до праці. Так що ми хати не мали, аж я виплакала і собі ту хату купила.

— *У Торонто Ви теж працювали?*

— Я працювала також. Наперед чоловік відчинив собі такий кравецький верстат. Ну, а очевидно, що то було дуже тяжко. Він працював, їздив, а то треба було сидіти і шити. Він взяв собі такого спільника старого, але то не пішло. Ми збан-

крутували і замкнули. Тоді я пішла до праці. Але мій чоловік працював вже на поїзді, і він знав вже там багато людей, і там була праця. Одна жінка там працювала і пішла, а він дуже старався, щоб я ту працю дістала, бо то є державна праця. Добра була, і я була тільки сама одинока на тій праці. Мені було дуже добре. Його то коштувало, бо мій чоловік убрання мусів дати тим інспекторам. І тут є таке, що треба дати, не тільки на Україні, не думайте. Так що я дістала ту працю, і я вже там працювала до кінця. Так що я відпрацювала тамка двадцять шість років у тім Сіенарі²⁵. То державна робота була, я там різну працю робила, знаєте, шила, робила таке.

— Чи брали Ви і берете участь тут у громадському житті українців?

— Я до Ліги Визволення²⁶ належала. А теперка ні, тільки до Суспільної Служби²⁷ ходжу тамка, до стариків. Вже теперка більше нічого не залишилося.

— Розкажіть ще трошки про своїх дітей? Хто вони? Скільки їх у вас?

— У мене двоє — дочка і син. Тарас старший, дочка молодша. Ходили до української школи, ходили до «Пласту».

— Професії?

— Мій син пробував все, а кінець кінців залишився столлярюм. Дуже любив то, але теперка, як захворів, то вже шість років як він не працює, бо він є тяжко хворий і не працює. А дочка учителька, вчителює. У громадському також уділялася, належала до СУМу, довгі літа в хорі «Прометей» співала.

— А чоловік, я так бачу по фотографіях?

²⁵ CNR, скорочено від Canadian National Railway — Канадська національна залізниця.

²⁶ Ліга Визволення України — українська націоналістична організація, що виникла в Торонто 1949 р. з приїздом третьої хвилі української політичної еміграції до Канади. Відділи ЛВУ виникли по всій Канаді.

²⁷ Суспільна Служба українців Канади — громадська організація соціального спрямування, яка виникла 1962 р. на основі створеного 1945 р. в Канаді Фонду допомоги українським втікачам по Другій світовій війні в Австрії та Німеччині.

— Чоловік дуже уділявся в «Гуцульському Товаристві», котре вони заклали були у 1963 році. Дуже активне те «Гуцульське Товариство» було, і він тим жив. Також до Ліги Визволення належав. Він був патріот великий. Він уділявся всюди. І в Суспільній Службі приходив на різні відчити. Чоловік був дуже активний.

— ***Чи отримуете Ви компенсацію від уряду Німеччини?***

— Ні. Я не дістала компенсації. Якщо нам в Німеччині не платили, то ми не можемо діставати, бо то треба мати з Уряду Праці, що стягали з платні. А нам ніхто не платив. Мені тільки за сина дають, що я вродила. Бо хто родив дитину за німців, то дістає. Так що я дістаю місячно двадцять, а того місяця було тридцять три доляри. А за працю нічого не дістаю. І то є дуже жаль, і мені дуже прикро, що я не дістаю нічого, такі літа працювала. Не раз ми робили по вісімнадцять годин, рано зачинали і перед другою-третьою годиною вночі кінчали працю ту. Ті ноги, з чого мене болять? Та з того, що гола ходила, боса в ті молоді літа і не доїдала — то все відбивається. І я нічого не дістаю. Теперка я подалася, що то вони одноразово мають дати, то я подалася на те, але чи щось дадуть? Дотеперка нічого немає. Зареєстрували мене, дістала папір, що я зареєстрована, а чи дістану, то хто його знає? Вони чекають, може, що більше людей помре, та й не треба буде давати людям. Бо то все старіється, і чимраз менше і менше людей залишається.

— ***Чи Ви відвідували Україну вже тепер?***

— Так у 1992 році.

— ***Один раз?***

— Так. Один раз. Я їздила, як було святкування УПА в 1992 році, пригадуєте собі? То я їздила, власне, з тою турою. Я навіть маю знімки, що зі мною з газети робили інтерв'ю. І навіть знімку мені післали десь журналісти — тамка що були, в Чорному Лісі, і зі мною говорили. Я така була змучена, що вже йшла в кінці дефіляди, вони зі мною залишилися і говорили. Я була дуже-дуже рада, що я поїхала з тою турою, бо то була місячна тура, власне, в усі ті ліси і могили... Бо я собі пригадала, що мій тато десь, може, там похований, як його

замордували тамка, де мої брати склонили²⁸ — діти, двоє дітей... Я була дуже така вражена тим усім, і так що на кожній могилці, очевидно, відплакала. Але я була щаслива, що я власне вибрала ось ту туру і поїхала на Україну. Ми цілий час їздили, і то було чудово. Україна вітала, я не знаю чи теперка би то так було, але в ті часи, в 1992 році, нас чудово вітали, кожне село, кожне, кожне, все з прапорами, священики, все вітали. Це було дуже чудово. І чудово зорганізовано було. Так що всі люди, котрі були, то ми насправді всі дуже-дуже вдячні Україні і тим, що так чудово це зорганізували.

— *Прошу сказати, чи Ви переписувалися з мамою своєю як під час війни, так і після війни?*

— Аж після війни я маму відшукала. Я писала, і писала по війні. То я вістку дістала аж у 1954 році.

— *Під час війни Ви не переписувалися?*

— Ні, не під час війни. По війні. Я взагалі, взагалі нічого не знала. Я писала до Дрогобича стільки листів: ані листи не верталися, ані відповіді не було. Тоді я подумала, що мама мала в Рогатині родину. І я подумала, що я туди напишу, в село до родини, що, може, вони щось знають про маму. Так що я написала ще туди. І тоді я дістала, що мама є в Рогатині, і подали мені адресу моєї мами. Так що написала до мами.

І що саме перше було, що моя мама просила? Я всім розказувала... Мій тато був шість років у Німеччині. І тато хотів їхати, як німці відходили від нас, до Німеччини, а мама не хотіла покинути своїх банячків, свою постіль. І так ціла родина пропала. І я кажу: «Як моя мама живе, і як моя мама напише до мене, що буде просити насамперед?» Всі сміялися, і кажуть: «Що?» «Ну, напевно, всип на перину». І уявіть собі, перший лист від мами своєї дістаю і моя мама пише: «Дороженька доню, яка я щаслива, що маю вісточку від тебе, що ти жива» і інше, і інше. «Але, — каже, — благаю і прошу тебе: пішли мені всип на перину».

— *Дуже дякую Вам, пані Варварук, за інтерв'ю.*

²⁸ Пропали.

СОФІЯ ДОВГУНЬ

<i>Дата інтерв'ю:</i>	21 липня 1994 року
<i>Місце інтерв'ю:</i>	село Чижки
<i>Оповідач:</i>	Софія Довгунь
<i>Інтерв'юер:</i>	Андрій Цюприк
<i>Розшифрування:</i>	Наталя Миско
<i>Редагування інтерв'ю:</i>	Іроїда Винницька, Оксана Дмитерко

Софія Довгунь народилася 1923 року в селі Малковичі Перемиського повіту. Батько загинув, працюючи на заробітках у копальнях в Америці. Оповідачка закінчила п'ять класів сільської школи, співала в хорі сільської читальні. Описує свій конфлікт з польською вчителькою. Розповідає про діяльність «Сокола» та читальні. З початком німецької окупації в селі почалася ворожнеча між українцями і поляками. Хлопці-українці пішли в УПА. У 1940–1942 рр. оповідачка була на заробітках у Німеччині, потім працювала вихователькою у садочку. Описує втечу людей від вивозу на роботу до Німеччини.

Прихід Червоної Армії 1944 р. запам'ятався закликами виїхати зі села. Оповідачка стверджує, що в квітні 1945 р. поляки, Армія Крайова, вбили за ніч 160 осіб у селі. Розповідає про засідки та діяльність УПА, насильницьке виселення українців польськими військовими зі с. Дусівці та поселення в с. Чишки на Львівщині, примусове створення колгоспу та відмова працювати завклубом в Чишках через страх перед викриттям її зв'язків із УПА. Працювала в місцевому колгоспі. Чишки вважає своєю батьківщиною.

— *Прошу дуже, чи можете розказати децю про себе?*

— Я народилася в селі Малковичі, повіт Перемишль, в 1923 році. Там прожила до 1945-го. Батько мій поїхав в Америку на заробітки, там і пропав, засипаний в копальні. Я батька не пам'ятаю. Мама Анастасія, два брати старших, я молодша. Ми займалися господарков. Ну, один брат скінчив Торговельну школу, так що господарков не займався. А мені прикріпили корову, як я ще мала була, помагала мамі. Старший брат вже за коні взявся. Так ми росли. Я закінчила школу, ну скільки, п'ять клас.

— *А де Ви закінчили школу?*

— В тому самому селі. І даліше мала охоту вчитися, мама мене не послала. Була в нас в Перемишлі школа Шашкевича, мене хтіли взяти, бо я була відмінниця, і дати підручники, і всьо. Мама не погодилась, мама не хтіла...

— *Скільки Вам було років, коли Ви закінчили школу і коли Ви пішли до школи?*

— Пішла в сім літ, ну і п'ять літ вчилася.

А потому малам охоту за музиканта навчитися, мама мене знов не пустила. А як прийшли німці, в 1940 році, я вже того всього не стерпіла, що мене мама не впустит, я поїхала в Німеччину.

— *А були якісь заклади, якісь школи поблизу, де на музику вчитися?*

— Був такий сусід, він на нотах розумівсі, мав своїх три хлопці, а вони хотіли четверту взяти на скрипці грати.

— *А він за свою школу щось брав, якісь гроші за навчання?*

— Задармо хтів мене вчити, а мама сказала: «Я не чула, щоб жінка була музикантом, вступісі». Вигнала.

— *А все-таки ми трошки пропустили; тато перед тим ще, як виїхав, він займався господарством?*

— Займався господарством. Но хтів більше поля, поїхав на заробітки.

— ***А мама, може, якоюсь діяльністю займалася?***

— Ну, там, членом кооперативу була, там хіба в гуртку тих жінок була, в жіночому...

— ***А тепер трошки детальніше про своїх братів: коли вони народилися, як вчилися?***

— Старший брат народився 1910 року. Молодший брат народився 1914-го.

— ***А чи вони вчилися? Де? А в хаті яку роботу робили?***

— Старший брат закінчив сільську школу, п'ять клас, і займався зразу господарков, був мужем довіри в читальні «Просвіти». А другий, другий мій брат вчився. Торговельну школу закінчив.

— ***А які в Вас були взаємовідносини із братами в сім'ї?***

— Та дуже любилися. Я була одна сестра; значить, нас троє було, вони мене любили. Той молодший брат все мені ролі у виставі давав. До хору мене взяли, 14 літ не було, я вже в хорі співала.

— ***То це була у Вас в селі організована така діяльність?***

— Так.

— ***То все було під керівництвом «Просвіти»?***

— Так. В нас в будинку «Просвіти» було два таких хлопці, студенти, їх до матури не допустили, і вони займалися вихованням молоді. Вони щовечора приходили, там книжки читали. Нам завдавали, значить: перчитала, маєш то оповісти. Ну, і потому було товариство «Сокіл».

— ***Коли було товариство «Сокіл»?***

— Товариство «Сокіл» було, знаєте, зараз по Першій світовій війні. Потому був хоровий гурток, був драматичний гурток, то у всіх, всім я учасувала.

— ***А не пам'ятаєте якісь прізвища, хто засновував ті гуртки, хто керував?***

— Діжовський фамілія, Павло, і Діжа Іван. Вони таємно займались, а мій брат бібліотеку мав. Навіть пам'ятаю, я ще ходила до школи і прочитала книжку про Наливайка. Брати

мені приносили байки, а я думаю: не, я буду читала ту книжку, що вони читають, брати. І я прочитала Наливайка. Ну, я ходила в четвертий... третій... в третій клас. А ми вчили польську історію. І якраз ми вчили, як Жулкевський¹ воював. І там, що Жулкевський побідив. З Варшави прийшов, великим хрестом перехрестивсі і сказав: «Przyjmi, Boże, wiernego syna Ojczyzny»², а Барбарі, своїй жінці, подарував язик, який вирвав Наливайкові. Ну, і якраз я думала, що я похвалюся, кажу до вчительки: «Так, так Жулкевський, верний син, — кажу, — нашому сотникови Наливайкови вирвав язик і Барбарі дав. А він же не знав, що Барбара любила Наливайка». Як я то сказала, мене учителька зі школи вигнала. Ну...

— **Чи вчителька була полька?**

— Полька. «Idź, niech matka przyjdzie»³. Я йду і плачу. Іду, плачу, а то було взимі. А йду попід кооперативу. З кооперативи виходят два господарі і кажут: «Чого ти так плачеш? Тебе учителька била?» «Та не, казала йти по маму». «Та за що?» Я розказала, за що. «Та посидь ту, і скажеш, же мама поїхала до міста». Я в кооперативі посиділа так, як сказали, пішла, кажу: «Мама завтра прийде, мама до міста поїхала». Ну, вже мі вчителька нічо не мовіла⁴.

— **А ті господарі, що казали, вони були українці?**

— Вони були українці, в нас всі були українці.

— **А приблизно який був склад села на той час, коли Ви там жили?**

— 240 номерів було.

¹ Станіслав Жулкевський (Жолкевський; Stanisław Żółkiewski) — польський шляхтич, русин (українець) з походження, коронний польний гетьман, великий коронний гетьман. Керував польським військом, висланим на придушення повстання Северина Наливайка (1594–1596). Після поразки козаків у битві під Солоницею (1596), частина козацької старшини підступно захопила Наливайка і видала його Жолкевському. Жолкевський вирізав більшість козаків, а Наливайка відправив до Варшави, де той після страшних катувань був страчений.

² Прийми, Боже, вірного сина Вітчизни (польськ.).

³ Йди, нехай мати прийде (польськ.).

⁴ Не говорила (польськ.).

— *А яка була кількість поляків?*

— Поляків кольонія була. Там було якісь 30–35, так.

— *А чи були якісь інші національні меншини?*

— Нє. А, ага, жиди були, дві сім'ї жидів.

— *А які вони пости займали в селі? Що вони мали?*

— Магазин мали, торгували. Обидві сім'ї мали магазини.

А потом поробили філії навпротів їх магазинів отак; щоби скоротити їм торгівлю.

— *А хто ті філії робив?*

— Хто? Ну, кооператива, українці заснували кооперативи.

— *Може пам'ятаєте прізвища?*

— Пелешак Петро.

— *А в якому році то було?*

— Ну, то було перед війною. В 1940-му війна, а то могло бути в 1935-му, в 1934-ім.

— *А жиди, крім магазинів, може ще мали корчму? Може млин?*

— Гандлювали ще там, корови викупували, телета, таке. Корчми не було. Нє, нє, не було. Вони тільки мали два магазини.

— *А яка віра була в селі: православна чи греко-католицька?*

— Греко-католицька.

— *Може, пам'ятаєте, хто був священик?*

— Зараз. Я може пригадаю... Дмитрак Іван.

— *А церква давно в селі стояла?*

— Церква, була каплиця дерев'яна, а в тридцять семім року побудували церкву. Муровану гарну церкву.

— *Жиди або поляки в церкву не ходили. Як до них ставилися, що вони до церкви не ходили?*

— Ну, то була згода. Жиди ходили до біжниці до Перемишля, а поляки ходили до другого села, до костела.

— *А не було якихось таких сутичок, що вони мали другу віру?*

— Нє, не було.

— **Чи не було таких дуже протиріч?**

— Протиріч не було.

— **Ну, а як взагалі село було: багате, бідне?**

— Село було так... не багате і не бідне — середнє таке було.

— **А може пам'ятаєте, коли Ви ще були малі, якісь такі родинні свята? Може якісь такі традиції були в хаті?**

— Ну та які, пам'ятаю, як на вечорниці ще ходили та й Маланки⁵ ще справлели, запусти справлели. Та й хлопи там горілку... баби закуску... та й бавилися там, отаке-о. Андрія⁶ справлели, во то-то добре пам'ятаю (сміється), бо я вже справлела.

— **А от як Ви вже закінчили школу, то Ви тільки по господарству працювали?**

— Так, я по господарстві працювала, ходилам там до «Просвіти», там нас ще вчили і по господарці, а 1940-го року поїхала в Донцік⁷. В 1940-му поїхала, а в 1942-ім вернула. Тоді я пішла на курси і робила вихователюк вже.

— **В якому то році було?**

— В 1942-му.

— **Чи Ви можете сказати, що в Вас було на господарстві?**

— Ну, до середніх ми належали. В нас було дві корови, там, дві свині тримали, ялівку тримали і одного конє. Спрягалися з сусідом.

— **А як Ви жили з сусідами?**

— Добре. Колись дуже люди любилися. Навіть як пекли свіжий хліб, то єдна другу замінала. Сходилисі і під хатом сідали, щось си говорили. Молоді знов ішли си селом, по до-розі співали.

⁵ Свято Маланки (Меланії) відзначалося напередодні Нового року за старим стилем.

⁶ Свято Андрія припадає на 13 грудня (30 листопада за старим стилем), у цей час дівчата вдавалися до ворожіння, щоб дізнатись про свою майбутню долю.

⁷ Правдоподібно, Данціг (нім. Danzig), тепер Гданськ (Gdańsk) у Польщі.

— А опишіть, яка у Вас була хата? Була велика порівняно з іншими?

— Велика була хата, була така, ну як сказати, от зо дваїцять метрів довга, а широка певні... а широка не була — шість певні. Та то було там три кімнати, кухня на половину сіней, комора — то разом було. Ну, та й стайні окремо, й стодола, а стодола гет на кінци города, бо якби був пожар, то щоби всі подольки⁸ не згоріли, то-то вставлели так всі підред на кінци города, та й великий сад досить такий гарний.

— А чи поляки окремо жили в колонії? І які були відносини?

— Наразі, як я пам'ятаю, як я була молода, водилися українці з поляками: на свята то це до тих приходили, це до тих і навіть женилисї українські хлопці до польки чи поляк на українці женивсі. Но потому, по тій війні, страшна ненависть стала.

— А, вони так більш-менш між собою дружньо жили. А мається на увазі чисто господарський рівень життя. Чи поляки мали трохи більше, ніж українці?

— Більше. Поляки мали більше, бо в Першій світовій війні розпарцельовували двір. Українцям того поля не продавали, а продавали полякам. Поляки покупили, брали позику в банку, потому гроші стали отак, як зараз тепер, так що баба продала курку і за то поле заплатила, воно так як задармо дістала. А українцям того поля не дали продати. Не міг купити українець.

— Ну, а так, взагалі, були якісь такі проблеми, такі міжконфесійні, що от вона вийшла за поляка або навпаки?

— Були. Я пам'ятаю, може, я мала 16 літ і на друге село пішли ми на танці. Ну, взяв мене танцювати хлопець, і я так подивиласі — гарний досить, такий солідний. Танцює зі мною один танець, а нічо не говори, нанемо. І так взяв мене другий танець танцювати. Я не знала, що сі стало. А мене хап за руки, на руки наш хлопець і без⁹ вікно перекинув. А я думаю: кричати? А там мене другий злавав. А тут відразу лямпу збили і

⁸ Незрозуміле слово, можливо, достатки, будинки?

⁹ Через.

того набили, а він був поляк. То я пам'ятаю, так він через мене дістав, бо танцював зі мною.

— Чи були якісь організації — чисто польські або чисто українські?

— Ну, поляки мали... Поляки мали свій, називали «Дом любови», так на другому селі. Там село було Орли¹⁰. Ми мали «Просвіту». І пам'ятаю, що одного разу слухали радію на батареї і прийшов поляк, а наш один заступив і каже: «Нечленам вступ заборонений». Двері отворив, поляка вигнав. То я пам'ятаю.

— А звідки бралися фонди на організації тих всіх гуртків, на дім «Просвіти»? Наприклад, то радіо? Чи то було з «Просвіти»?

— Так.

— Звідки бралися гроші?

— А ми заробляли. Так. В нас одну виставу навчились, другу вчили. Люди йшли, платили білета. Концерти давали, тоже платили. Теж за «Просвіту» внески ми давали. Товариство «Сокил» було, тоже ми внески давали. В нас самі си оплачувалися.

— А багато людей ходило в ті організації? Так зі села?

— Ну, та майже всі. Ішли до церкви і йшли до дому «Просвіти», а де ж ішли далше? (Сміється)

— А яка в селі влада була?

— Українська.

— Ну, хто на чолі села стояв, може пам'ятаєте?

— Українець.

— Українець, як його прізвище?

— Ну, та там міняли щораз того солтиса...

— А яке відношення було до влади?

— Ну яке? Та нічого, добре.

— Чи до українців добре відносилися поляки або жиди?

¹⁰ Тепер село Orły (Орли) Перемишльського повіту Підкарпатського воєводства.

— Мусили підчинятись.

— *А хто в селі найбільше користувався таким авторитетом?*

— Ну, хто... Священик, учитель.

— *Учитель. А хто був учителем?*

— Дві польки було...

— *А навчання велося на якій мові?*

— Перший рік на українській, ми то ся вчили по-українськи, а поляки то по-польську, там їх було кілька. А потому, вже другий клас, то по-польськи вже було. А то не казали по-українському, но по-руски всьо. То вже змінилося всьо аж за німців.

— *Німці прийшли коли?*

— Но в 40-му року, як прийшли, були в селі, то-то вже всьо було по-українськи.

— *І вчителі були українці?*

— Так. Так.

— *А школи не скасовували німці?*

— Не.

— *А коли прийшли німці, змінилося становище в селі, якісь стосунки, взаємини між поляками, жидами і українцями?*

— Ворожнеча стала.

— *А з чого то все почалося?*

— Ну, на мою думку, українці хтіли будувати Україну. Хлопці пішли в Дивізію, а там потому УПА організували.

— *Ви рахуєте, що то все почалося з будівництва України, а поляки були проти?*

— Ну, а поляки собі Польску знов хтіли. А жидів не було, німці вивезли.

— *Вивезли. Так. Повністю всіх вивезли?*

— Так.

— *А от коли прийшли німці, чи вони робили якісь репресії, чи були в селі якісь розстріли прилюдні, або ще щось?*

— Не-а, в нас не було.

— *То за німецької влади було досить мирне життя?*

— Мирне життя було, але треба було контингенти давати, і молоко здавати, і яйця здавати, ну все... притиснули. Ну, і брали до Німеччини.

— *До Німеччини багато людей брали?*

— Багато. Вже в 1943-ім року, в 1944-ім, в 1945-му. Во так во бувало: носит по хатах міліція список, який дав солтис, і забирали людей.

— *А солтис був українець?*

— Українець. Мусив дати, бо заставили.

— *І багато так забрали людей, так, в загальному?*

— Ну, та так не можу точно сказати, но багато. Раз забрали щось двайцять, другий раз сімнайцять примусово. А зразу їхали добровільно, я поїхала тоже.

— *А було багато добровольців?*

— Було, було, а потім тікали, як могли. Хто на роверах, хто пішки. Я була два роки. (Сміється).

— *А коли почали німці набирати людей з Вашого села?*

— Як німці прийшли, агітували людей на роботу. З охотою люди їхали: думали, там добре зароб'ють, та й мови сі німецької навчет. Во, так і я поїхала. То то був так 40-ий, 41-й рік, 42-й ще їхали. А в 43-й вже дивились, там нема чого їхати і дарма сі наробити, вже люди не хтіли їхати, тоді вони брали мусово.

— *А в якому році Ви виїхали до Німеччини?*

— Я виїхала в 40-му, в лютім. Так. А в 42-ім, в січні, вернула.

— *А от коли були німці, чи були якісь сутички з поляками чи якісь збройні повстання? Чи придушували, чи палили хати?*

— Не було, до 45-го року не було. А в 45-му вже прийшли рускі, тоді зачинало страшне.

— **Ну, і опишіть, що то було?**

— Як прийшли, зараз зачели агітувати, прислали якось делегатів, скликували мітинги і говорили: «Виїжджайте звідсіля, бо поляки будуть сі над вами знущали. В нас добре, виїжджайте на Україну». Ну, а наші люди відповіли: «Ну, а де ж ми будемо їхали зі свої землі, якби ми жили на польський землі, то би ми їхали». І сказали: «Не будемо їхали».

— **То було в 45-му році, спочатку добровільно вони казали, щоб ви переїжджали?**

— Так, так. Потому приїжджали другий раз, знова людей збирали, знова кажуть: «Ви пожалієте, що вас... то там розмаїття...» люди знов відповіли, що не.

— **А хто приїжджав?**

— Воєнні. То як рускі прийшли, було так якби тепер район, там вже польський уряд був. І приїхав голова, поляк, зібрав людей і каже так, і по-польську говорив: «Во, господарі, нігде не виїжджайте, ми жили від діда-прадіда разом і будемо далше жили. Беріть і засівайте землю і будемо разом жили. Так як було».

— **То він говорив до українців?**

— До українців. Одні казали, що він є провокатор, а другі казали: «Хм, а може він і правду каже». Та й засіяли овес, а 17 квітня 1945 року, як на наше село напали, вирізали за одну ніч 160 людей.

— **Хто то напав?**

— Поляки банду зібрали.

— **А може знаєте, хто то був керівником, хто то організовував? Від чого то пішло?**

— То були якісь там, ну, то була Армія Крайова¹¹, армія комуністична і то, по-моєму, та Армія Крайова то робила.

— **А чому вони напали?**

¹¹ Армія Крайова — найбільше польське підпільне військове формування в роки Другої світової війни.

— Чому ми не виїжджаємо? Виселяти хтіли, вот і виселили. То якраз люди були на поклонах, тиждень посту, прийшли ми з поклонів, а варту вже виставляли, хлопці не спали. Бо вже в сусідньому селі вимордували там дві родини, то вже ми боялися.

І тільки що люди поприходили, пороздівалися там, хто ліг спати, хто ще не, а то в дзвін б'ють, в заліза калачут, алярм той роб'ють, повиходили на двір, а там вже стрілянина, вже чотири хати запалили на чотири сторони. А то вже стрілянина і люди пішет, плачут вже. Ну, мого брата вже в хаті не було, вже він пішов в УПА, той молодший. Я мушу то розказати. І ми тоді, я з мамов тіки і брат жонатий з двома дітьми... Та почали втікати на поле, так садом догори на поле. Я біжу в поле, а вони — чергу з автомата. Як я не мала часу і не вспіла халата зашпилити, а то вітер розвіяв, то дві кульки в халаті було в полі. І ми втікли. А по деякім часі ми вертаємося назад. Був такий схрон на городі, вспіли ми там дійти, а брат каже: «Ту вони будут шукали». Ми мали криївку, там бандерівці крилися в нас... Ми в тоту криївку всі влізли, брат той жонатий нас закрив, а сам пішов на гноярню ліг і гною на себе натегнув. В цей спосіб ми ся врятували. А сусіди всі були побиті 17 квітня, 160 людей забили за одну ніч. Так, 160! Так сидимо в криївці, вони зара до нашої хати прийшли, вже вікна б'ють і по-польську «Już ty tam, już ty tam, anu wyłaż, wyłaż»¹² і на стрих вийшов... виліз і автоматом по черепицям сипле, а тут інші чую стріли. Я кажу до мами: «Мамо, то наш Антошко (називався Антін брат), — кажу. — Він ту є, я чую його зброю». А він мав того... «дихтирьова»¹³. Та, я слухаю: «ду-ду-ду-ду-ду», думаю: «Ну, все». А поляки: «Uciekaj, uciekaj. Ukraińcy dostali pomoc!»¹⁴. І зачали втікати.

— *То підійшло УПА, чи то підійшли бандерівці?*

— Ну, бандерівці і УПА то є одно. То підійшли, щось підійшло тіки 17 хлопців. Була ціла сотня в сусідньому селі, і їх провідник сотенний не випустив їх.

¹² Вже тебе маю, вже тебе маю, ану вилазь! (польськ.).

¹³ Мається на увазі кулемет Дегтярьова (назва за іменем радянського конструктора Василя Дегтярьова).

¹⁴ Втікай, втікай. Українці дістали допомогу (польськ.).

— **Як його прізвище було?**

— Вам то докладне міг би описати, якбисте пішли до Винник, Покусінський Йосиф. Він в тому бою був.

— **Чи він в тій сотні був?**

— Так, він в тій сотні був. 17 хлопців-охотників не послушали сотенного, но пішли, пішли ратувати. І вони так поляків пострашили, і поляки повтікали. А потому виділи, же нема нічого страшного, і вони зачали вертати, але вже сі розвиднювало, і вони тільки рабували, там вели корови, коні, з хати всьо виносили. Вже не було часу. А на кінци села, там такий вивіз був, де поляки мали виїжджати, то хлопці наші там залягли. То поляків положили дваццять штири там, девітнаццят крісів забрали, а дваццять штири положили. Но наш один хлопець зостав забитий там. Він ще жив, а його з тими трупами своїми і зраненими поляки забрали. Потім, як виїхали за село, як впізнали, що то не їх, то му ще руки-ноги поломали і скинули го¹⁵ там під містком. Так, і ще один був поранений.

— **А, може, пам'ятаєте їхні прізвища, тих сімнадцятьох? Там був Ваш брат серед них все-таки?**

— Був, він командував.

— **А, може, пам'ятаєте, хто були, ті прізвища?**

— Ну, то-то той, що забитий, хіба бим знала го. Як його фамілія, я вже забула. Я вам скажу, ви конче підіть до того, до Покусінського. Він воював, він вам скаже, він вам скаже точно. Все було... жажливе. А поранений був той, же потім став мій чоловік.

— **Чоловік Ваш?**

— Та. А я... Та. Він був поранений в руку, мав долонь перебиту, а я була санітарка. Я в криівку, і бігом: «Є ранений». Я йому руку перев'язала. І во, і ше мені дали приказ його перетримати до вечора і звечора до села вивезти. І так ми познайомились, я йому в криівці руку перев'язала, тримала в криівці до вечора, а ввечір люди всі з села виїхали, бо боялисї — йно самі трупи зістали. Стемніло, і тоді його з села виводила.

¹⁵ Його.

— ***А куди люди виїхали?***

— Виїхали... там було село Журавиця¹⁶, ту, на стації. Там вже була охрана. Там рускі охоронели нас.

— ***Російські війська вже охороняли Вас, так? А от коли була та акція польська, то росіяни ніяких зусиль не прикладали?***

— «А ми вам казали виїжджати, тре було виїжджати», — сказали.

Ну, а на другий день люди вже хоронили тих трупів. Наш священник виїхав до Перемишля, жінку му забили. З сусідного села священника привезли, ну і з сусідного села ще люди поприїжджали возами. І так, де була дерев'єна хата, з хати, зі стодоли відбирали і паки збивали. Такі труни робили, по троє, по четверо в одну клали. Ну і викопали такі два рови. Ну, і так-то, вивозили, а священник запечатував той гріб. Бо сонце заходило. То навіть добре не загорнули, на другий день пішли ліпше загортати. Всі виїжджали.

— ***А вдень було більш-менш безпечно?***

— Та вдень було безпечно. Прийшла міліція тільки оглядати і наказала, щоби трупів... не мити, не збирати, бо прийде комісія. Та й люди чекали до обіда, а ніякої комісії не було, та й взели тих трупів помили, повдівали... он...

— ***А що то за поліція? Яка комісія мала бути?***

— Прийшла польська поліція. Прийшла сі подивити, скільки набили. Ви думаєте, чого вони прийшли? Ну, і люди тоді вже зачали втікати з села, зачали виїзжети. Єден другому помагали, ходили чередом на стацію. Там такі шопи будували, а ми поїхали на ті села, де села ще стояли й далі ми не їхали. Ну що? Брат пішов в УПА, я тоже була в тих бандерівцях, в УПА, ну, а там, там стояли сотні, та й... Україну творили там.

— ***А от коли Ви виїжджали, були якісь конвої? Вас охороняли?***

¹⁶ Тепер село Żurawica (Журавиця) Перемишльського повіту Підкарпатського воєводства.

— Не. Ну, ми виїхали в село Ніновичі¹⁷, там стояла сотня наша.

— *Коли то було?*

— Ну, та коли було, той вот, був 17-го квітня, а ми могли виїжджати десь зараз 25-го. Так. 24-го–25-го 1945 р. Ну, це ми уже святкували там Великдень. Ну, і там ми перебули через літо десь так до... перед жнивими то було. Сіно косили. І напали поляки на то село. Там був великий бій. Наші хлопці приймали там бій. То там генерала польського забили...

— *Коли той бій був?*

— Ну, був десь, ну, я не пам'ятаю так точно. Знаю, же сіно вже в копицях було, во десь так перед жнивими. То ви підете до Покусінського, він вам розкаже, він був чотовим, він там в бою приймав участь. Він вам то розкаже, скажете, же я вас насала там. Там великий бій приймали, такий нерівний бій. Поляків не знаю скільки там було. І наших там була сотня. І поляки не давали ради, потім і літаками били.

— *Польськими літаками?*

— Польськими літаками. Всьо село випалили, спалили, начисто спалили. Там при кулеметі стояв такий... ну, я забула його фамілію, був поранений в руку, то потому такий молодий хлопець його замінив. Вже наші мусіли відступати, а прикривав їх кулеметом хлопець, мав 19 років. Ревак його фамілія. Іван Ревак. То він при кулеметі, а другий подавав йому ленти. Він був вчивсі в Перемишлі в школі. Потому то ту школу німці забрали. Всіх тих хлопців так во мусово, не питалисі чи хочеш, чи не хочеш, і вивезли в Німеччину на вишкіл. Потому він вже з німцями мусив воювати. І як німці втікали, він лишивсі і то добиравсі додому. А прийшов, тата-мами нема, брата-сестри нема. Всі побиті. І він на то... прийшов в то село... тоді там, де ми були. А він мав вишкіл німецький і він став до того кулемета. І так рахував, скільки їх є. Каже: «Ну, десять вжем положив за маму, ще десять за тата. А й ще за сестру і ще за брата». Так, ну, трупи вкрили ту землю, так він бив. Так. І

¹⁷ Тепер село Nienowice (Ніновичі) Ярославського повіту Підкарпатського воєводства.

потом його забили. І його похоронили ще там, в селі Валява¹⁸. Валава село, там його похоронили. А той, що подавав ленти, той спасся, той то розказував.

Тоді ми з Нінович переїхали в село Дусівці¹⁹.

— **Коли то було?**

— Ну, та зараз, йно село спалили, ми зараз переїхали. І там були в селі Дусівці, ще там хлопців упістів було дуже багато, бо звідтам переходила боївка в Карпати. Мій брат перейшов тоді тоже в Карпати. Я просиласі, тоже хтіла йти, але мені сказав, же мама буде дуже плакати, як ми двоє нараз підемо, каже: «Ти підеш другим разом». І так ми вже думали там зимувати, позвозили збіжже з поле... там наше село, так во поле було в притик. Трохи ми ходили... їздили красти з поле збіжже, на-везли ми, думали там зимувати. А тут приходить, ну, військо польське на ніч. Ну, та думали на ніч, то на ніч. Вони переночували, там багато того війська прийшло. Рано дают приказ: до двох годин вибиратися. Два села — Дусівці і Валява.

А йшли перед тим з пасовиська, забрали всю худобу — корови, коні. Там було громадське пасовисько, то забрали, а худобу вперед, а пастухів за худобов. Так щоби, як бандерівці будут відбивались, щоби побили своїх пастухів. І так ту худобу забрали. То до двох годин... хто що міг... Хто собі трошки на плечі там взев, там баба ж мала малу дитину, то дитину на руки, хто який на скору такий візок зробив, тягнув за собов, а хто ще мав яке телятко, яку корову, то застріг. А нам ще якось кінь дістався. Ми на одного коня, що мали, трошка погрузили і так ми їхали на стацію під конвоем — Журавиця. Там ми цілий місяць чекали, жеби нам подали товарні вагони.

— **А де Ви там жили?**

— Де ми жили? Під голим небом. І так ми приїхали товарними вагонами на Підзамче.

— **А багато вас було?**

¹⁸ Тепер село Walawa (Валява) Перемишльського повіту Підкарпатського воєводства.

¹⁹ Тепер село Niziny Перемишльського повіту Підкарпатського воєводства. До 1977 р. — Dusowce (Дусівці).

— З двох сіл. Багато людей. А ще й були кілька родин таких-во... Ще мусіли ми кількох хлопців, які були... приписувати яко сім'я, бо були би їх відразу там арештували. І ми одного приписали. І на Підзамчу²⁰ ще ми дві неділі сиділи і так під голим небом, а потому нас поселили. Ну... Походили, пошукали всі вместе... Ну, ми приїхали в Чишки²¹. І ту ще місяць жили ми з поляками.

— *А вас з Підзамча перевозили чи ви своїм ходом йшли?*

— Своїм ходом, як хто міг. Хто пішки, хто конем, хто чим.

— *І переважна більшість з того поїзду, що туди вас привезли, всі в Чишки йшли?*

— В Чишки, в Родатичі²², в Зимну Воду²³, ну, де хто що міг...

— *Ну і ще трошки розкажіть, як Ви з Підзамча туди добиралися?*

— Ми добиралися, як... Ну, та ми мали свого коня. Приїхали ми: тут роздавали хати. Тут і нам приділили ту хату, братові там во по сусідству зараз.

— *А хто розприділяв?*

— А такий був з району. Мороз фамілія його була, москаль.

— *А які хати давали вам? Відповідно до колишнього господарства чи так, навмання?*

— Навмання. Так, а потому як було секеровано²⁴, щось доплачували або... Хто доплачував до тої хати, а кому доплачували...

— *А Ви дістали якусь компенсацію за тамту хату, за тамте господарство?*

— Брат дістав, бо брат мав нову хату. А ми мали стару, щось дуже мало ми получили. Та, щось... 180 — чи то були тисячі, чи то були рублі. Знаю, же сто вісімдцять. (Сміється).

²⁰ Північне передмістя і залізнична станція у Львові.

²¹ Тепер село Пустомитівського району Львівської області.

²² Тепер село Городоцького району Львівської області.

²³ Тепер село Пустомитівського району Львівської області.

²⁴ Перекручене «асекеровано» — застраховано (з пол.).

— *А от, коли Ви вже туди поселилися, в Чишках, як було?*

— Ну, вже... Ну, поляки всі були, щойно зачали виїжджати. То було в осінь, в жовтні 1945-го.

— *А багато українців туди прийшло?*

— Ну, та багато, майже в кожній хаті з поляками жили.

— *З поляками жили. А поляки так по своїй можливості виселялися, чи їх переселяли?*

— Та мусили їхати. Як вже українці дались до хати, де ж сі мав подіти поляк? Мусили їхати.

— *А поляки своїм ходом вибиралися, чи їх так само якимось організовували?*

— Своїм ходом. Хто мав конє, другому помагав і так. Во, через ліс туди сі добирали, як то сі називає... Ну, на стацію сі добирали. До Сихова, во.

— *А от, коли Ви сюди приїхали, які були взаємини між сусідами, або тими поляками, що Ви жили з ними в селі?*

— Поляки, ну то до мене, до нас приймались акуратно, я не скаржу. То була дівчина, хлопець, він навіть казав, той хлопець, же буде до мене писав, щоби я назад їхала там. (*Сміється*). Але поки не писав.

— *А яке було, коли Ви вже сюди переїхали, відношення до місцевої влади?*

— До місцевої влади, ну та що ж, та кожен боявсі, щоби був ту не висказав.

— *Чи якоїсь такої організаційної діяльності не було? А може десь підпільно щось було?*

— Та підпільно було. Та хлопці не мали де подітись, по хатах сі крили. Бандерівці ще були. Довго були. І з москалями билісі вночі, то було.

— *А як влаштовувалося релігійне і культурне життя в селі?*

— Церква була греко-католицька, як ми приїхали. Священик був греко-католицький.

— ***А от коли поляки виселялися, вони тут ніяких таких своїх обурень не виказували, ніяких дій не було таких?***

— Не, не було. Виїжджали та й всьо.

— ***А от, коли Ви вже туди поселилися, Вам дали багато поля?***

— Дали, дали того поля шість гектарів... дали. Два роки ми мали поле. Потім, значить, пішла колективізація, всіх за-тягали в колгосп. Люди плакали, в колгосп не хтіли йти, серед ночі людей зганели, до сільради гнали і били, і різно було.

— ***А хто був на чолі?***

— А хто їх знає? Та москалі з району поприїжджали.

— ***Не пам'ятаєте прізвищ?***

— Та хіба хто представ'євсі? Знаю, же один... Русин фамілія його була.

— ***А коли забирали в колгосп, то забирали зразу землю?***

— Землю забирали, все: воза, конє, весь інвентар, всьо за-бирали.

— ***Ну от, а коли Ви сюди приїхали на нову землю, все рід-не лишилося там... Які Ваші враження?***

— Та нам здавалося, же може ту буде добре, ну, то на Укра-їну приїхали, то, може, то буде добре. Мене зробили ту за-вклубом зара. Мусово втегнули, та я то щось вроді і вистави поставила. Але потому... Ну, я ж не представилася, хто я є, хлопці не знали, хто я є, бо мені наказали: не признавайсі. Як буде потреба, ти ж санітарка, буде бій, то тебе заличут, а так не признавайсі, бо там буде багато провокаторів.

Та я плакат на клубі прибиваю, ту во, де та лабораторія, то був клуб. Прибиваю, а йде три хлопці таких молодих, і так на-вмисно голосно кажу: «Я на тоту блядь іще кульку тримаю». Дав ми пересторогу, і потім я си подумала, тре втікати. Ну, як вже той колгосп заснували, я мотику на плечі, пішла в кол-госп, вирікласі всього. І бібліотеку ми давали на роботу, і да-вали ми завклубом робити. А я настрашилася того всього і пішла. В комсомол мене зачели тегнути, я в комсомол не піш-

ла. І пішла на поле, і так. І казали: «Йди, виходи замож, — каже, — роди дитину, йди на поле, — каже. — І... бо ти бабагато всього знаєш, не дай Бог, жеби тебе вляпили». Бо так, то буде недовго. А о то було недовго — ціле життя переробила.

— *Ясно. Ну, зараз Ви живете, Ви вже вжилися. Чи вважаєте Ви зараз Чижки батьківщиною для себе?*

— Так.

— *Що Ви вважаєте зараз, що от у Вас таке незамінне зараз на цій батьківщині?*

— Ну, по-перше, вже так і синам похоронила ту, і маму, ту похоронила, і... то ми в'яже, ну, так і діти... діти виховала...

— *А щось Вас пов'язує ще з тамтими старими краями?*

— Я бим так хтіла хоть раз подивитисі там. Ну, колись я бояласі. Бо там мене поляки як ще зляплють, то ми вже не пустет. А тепер я вже застара, ноги ми болет, та й вже ми сі не хоче. А ж хотіла бим ще сі подивити? На свою хату, на своє обісте хотіла бим.

— *Добре, тоді подякую Вам за інтерв'ю. Чи можна ще спитатися... тепер про український фольклор там?*

— (Співає).

То не сумний спів журавлів
Лунає під хмари
То сумний плач бідних хлопців,
Що ждуть-дожидують кари.
Ой ждуть вони тої кари,
Ой ждуть дожидують,
До них пани адвокати
Щохвилина приїжджають.
До них пани адвокати
Щохвилина приїжджають.
Дякуєм вам, оборонці,
Що нас боронили,
Бо вже тії вороженьки
Вже на смерть нас били.
Прийшов пан-отець старенький,
На смерть сповідати:

Чи не жаль вам, мої діти,
Так раненько умирати?
Чи не жаль вам, мої діти,
Так раненько умирати?
Ой не жаль нам, пан-отченько,
Не жаль, що вмираєм.
Тільки жаль нам, що Вкраїну
У неволі залишаєм.
Ти, Михайле, і ти, Дмитре,
Золотії сні сніте
І за волю України
В небесах Бога моліте.

— *Дякую.*

СЕСТРА ХРИЗАНТІЯ ГНАТІВ

Дата інтерв'ю:	2 червня 2004 р.
Місце інтерв'ю:	Львів
Оповідач:	Сестра Хризантія Гнатів
Інтерв'юер:	Наталя Федорович
Мова інтерв'ю:	українська
Розшифрування:	Наталя Миско
Редагування:	Наталя Федорович, Іроїда Винницька

Марія Гнатів, монаше ім'я сестра Хризантія, народилася 10 лютого 1924 року в селі Якторові Золочівського району Львівської області в селянській родині. Коли їй було чотири роки, померла її мама, а батько вирішив піти в монастир; дітей віддав на виховання до нашого сиротинця Сестер Студиток. Оповідачка розкаже про життя дітей в сиротинці при монастирі.

Війна 1939 р. перервала її навчання в гімназії «Рідної Школи» в Тернополі. Оповідачка закінчила дворічну школу суспільної опіки. Прихід більшовиків запам'ятався закриттям монастирів та арештами монахинь. Німецьку окупацію описує як період урядування «еллантних на вигляд німців, від яких віяло страшною жорстокістю». Детально описує рятування єврейських родин та дітей Митрополитом Андреем Шептицьким і Сестрами Студитками, зокрема рятування дружини та доньки рабина Львова Давида Кагане. Описує короткий період відновлення

Марія Гнатів, 1942 рік

монастирів під час німецької окупації, їх закриття радянською владою. Детально розповідає про життя монахинь-Студиток в умовах заборони УГКЦ.

— *Прошу назвати своє прізвище й ім'я. Де і коли Ви народились?*

— Я називаюся Гнатів Марія Павлівна. Монаше моє ім'я — сестра Хризантія. Народилася в селі Якторові, тоді був Золочівський район, Львівська область. Батьки мої селяни, українці. Мати моя 1928 року померла, і нас лишилося троє дітей. Так. Братчик мій мав сім років, я — чотири, а моя сестричка — чотири місяці.

— *Скажіть, будь ласка, коли Ви народилися?*

— 1924 року.

— *Якого дня? Яка дата?*

— Десятого лютого. І в Якторові 1924 року Митрополит Шептицький відновив монастир — себто монастир Сестер Студиток. Ігуменею того монастиря на даний час була Вітер Олена. Її монаше ім'я — Йосифа. Вона, як тільки стала ігуменею, дуже допомагала в селі. І, власне, як довідалися, що моя мама була хвора, батько звернувся до монастиря по допомогу медичну.

— *А що було з Вашою мамою?*

— Мама... Так пізніше говорили, що запалення черевне після сліпої кишки. І ігуменя ходила цілий тиждень, ходила коло моєї мами, і майже на її руках моя мама померла. При смерті мама просила ігуменю, щоби заопікувалася дітьми, і вона обіцяла. Ну, і як тільки моя мама померла, мати ігуменя взяла мене за руку, сестричку на руки і понесла до монастиря. Там вже вона мала кілька сиріт — сиротинець був.

— *В Якторові?*

— В Якторові, так. І я там виховувалася. Моя мама померла 28 березня 1928 року. То якраз перед Великодними святами було. І на Великодні свята, пам'ятаю, і хоча я мала чотири роки, але я пам'ятаю, як ігуменя мене дуже гарно прибрала в український стрій і пішла зі мною до тата, відвідати тата.

— **А братчик залишився з татом?**

— Так, братчик з татом залишився. І тато вийшов з братом на поріг і її попросив до хати. Ну, я з братчиком бавилася, а вони обидвоє говорили в хаті. І так, за якийсь час, тато вже прийшов до мене попрощатися. Сказав, що йде до Унева¹ і бере брата Івася до Унева.

— **А чому до Унева?**

— Як я вже була старша, то тато мені розказав, що він, як ще був хлопцем, мав дев'ятнадцять років, він дуже хотів іти до Унева, вступити до монастиря. Але його батьки не пускали, тому що він був старший, мав дев'ятнадцять років, а сестричка його мала десять років, і батьки вже не дуже здорові були і не хотіли його пустити. Ну, але так сталося, що якось до року тато, себто дідо і бабця, померли. І тоді вся родина і сусіди почали тата женити. Бо як то тато залишить сестричку маленьку саму-одну, господарку, всьо?

Ну, і там, як то кажуть, всі дівчата хотіли заміж вийти, бо знали, що самі господині будуть: не буде свекрухи — буде сама господиня. Но, і поженили тата. Але кілька тато жив з мамою — щось вісім років, чи дев'ять. І зразу мама померла, так вона тиждень всього хворіла.

А тато признався ігумені, всьо сказав ігумені. І вона каже: «Ой, ніщо не є втрачено. Я вам допоможу. Якщо ви хочете бути монахом, я поговорю з Климентієм Шептицьким, і він вас прийме». І дійсно, за тиждень вона дала татові знати, і тато пішов до Унева, і о. Климентій Шептицький поговорив з татом і відразу прийняв. Братчика Івася тато примістив в захисті, в сиротинці в монастирі. А тато пішов на новіччя. Два роки був в церкві, обслуговував, захристіянином був — такий обов'язок мав. А після постригу, облечин, ігумен Климент зробив його економом, тому що тато був господар, розумівся на всім. Тато мій був в монастирі аж до 1950 року, доки

¹ Мається на увазі Унівський монастир Студитів, де з 1926 р. ігуменом був Климентій Шептицький (1869–1951), рідний брат митрополита Андрея Шептицького.

не розігнали монастир, був в Уневі економом. Дістав схизму² пізніше, а я була в Якторові з сестричкою.

— *Пригадуєте той день, коли Вас маленькою дівчинкою мати Вітер привела до монастиря?*

— Пригадую. Я мала чотири роки. Я дуже добре всьо пам'ятаю. І пам'ятаю, як мама моя померла, як я дуже плескала в долоні і тішилася, бо маму дуже гарно вбрали, багато людей було. Тільки мені дуже дивно було, чому всі плачуть.

— *Ви не розуміли, що діється?*

— Я не розуміла. Я собі думаю: чого плачуть? Кожний приходив, мені цукорки дає, яблучко дає, горішки. Я маю вже повну торбу всього, а всі плачуть. Але я вже тоді зрозуміла, як маму спускали в гріб. Тоді я вже почала дуже кричати. Я зрозуміла, що мама померла, що мами нема. А так я собі зараз справи не здавала з того моменту, як мама лежала. І так точно пам'ятаю, пізніше я навіть розказувала татові, цюці, бабці, то казали: «Точно, всьо правда». Я всьо пам'ятала, в чім мама була вбрана і точно всьо розказала. Всі казали, що так, так, правда була. І хто був на похороні, що говорили. Я собі то всьо запам'ятала. Ну, і в Якторові я в монастирі вчилася...

— *Вже коли Вас мати Вітер привела до монастиря, чи Ви пригадуєте, які Ваші враження були?*

— Пустили мене до кімнати, де було багато дітей, і всі мене обступили і почали бавитися зі мною. Мати ігуменя так завжди приходила, мене голубила, коло себе тримала, мене своєю донцею називала. То я така була задоволена, що вона дуже добре обходилася. Взагалі вона дуже опікувалася сиротами. Їздила до Львова, то привозила дітям різні ігри, різні забавки. І як уже старші були, то книжечки різні діточі. Вона двох сестер була післала зразу там до Познання вчитися на виховательок сиротинця. І сестри ті, вони також так гарно...

— *Пам'ятаєте їх імена, тих сестер?*

— Так. Татяна і Лаврентія.

— *Вони потім працювали з Вами?*

² Довічні обіти.

— Вони працювали. Але як в 1950 році порозганяли монастирі, то вони вже не вернулися.

— ***В сиротинці з Вами сестри працювали?***

— Так. Сестри виховували. Я до четвертого класу була в Якторові. Ігуменя нанимала вчителів і сестер таких, які вміли вчили дітей, тих дівчаток старших, які вже повинні були йти до школи.

— ***А до того часу в монастирі то щось було таке як садочки?***

— Так.

— ***І сестри також працювали з дітьми?***

— Так. Маленькі діти зовсім окремо були, а старші також окремо. Знаю, моя сестричка... вона мала чотири місяці. І там ще кілька дівчаток було, що також малесенькі. Раз одну дівчинку знайшли в лісі пастухи, то принесли. То її сестри виховували. І моя сестричка там була, і ще кілька дівчаток було. І пам'ятаю, що таке смішне було. (*Сміється*).

Там сестри коло тих дітей маленьких ходили в білих халатах. Я дуже хотіла побачити свою сестричку. І як сестри вже пішли на молитву, ми, ті старші дівчатка, ми так зорганізувалися, поскидали простині, понатягали простині на себе і пішли так крадькома до тої кімнатки шукати тих маленьких дітей. І пам'ятаю, так дивлюся, котра то моя сестричка. Знаю, що вона вже ніби найстарша, бо там такі ще менші є, а моя вже ніби мала п'ять місяців і ми так всі стали коло неї і так вже хочем її брати на руки. А раптом двері відкриваються. (*Сміється*). Мати ігуменя аж сплеснула в долоні і почала сміятися: «Що ви тут робите?» Ми такі налякані, ну як? Боже, так, якби якісь злочинці. Але вона нічого, їй то дуже подобалося, що ми білі простині на себе понакидали, бо ми халатів не мали білих. І так. Пізніше поприводила сестер всіх. Всі дивилися, як то ми такою цілою прощею прийшли до діточок.

— ***А можете описати, як діти проводили день, перед тим як йшли до школи?***

— Раненько, я не знаю, в котрій годині, нас піднімали. Милися, була зарядка — сестра проводила з нами фізкультуру.

Тоді вчили нас, що після миття ми мали застеляти свої ліжечка. Вони нам показали як, і ми вже самі робили порядок. То зробили ліжечка, і котра найкраще ліжечко застелила, то такий стенд був і сестра там відмічала, котра найбільше балів мала. Ну, і дижурні були, які накривали до сніданку. А була спільна молитва, сестра з нами проводила молитву, тоді сніданок. Після сніданку ми бавилися. Подвір'я було, гойдалка була, ріжні там скакалки ми мали, пісок, м'ячі, бавилися...

— *Вам було весело?*

— Весело. Обід був. Перед обідом знова ми молилися. Після обіду знову бавилися, тоді підвечірок нам давали. На прогульки ходили.

Пам'ятаю, то може був рік 1932-й, або може скорше ще, то мати ігуменя організувала всіх нас, таких трошки старших дівчаток, і везла до Львова, до Митрополита Шептицького. Всіх нас повбирала в українські строї, сестри повишивали блузочки, спіднички такі квітчасті, фартушочки, коралів нам понавішували. І нас повезли фірою. Ми їхали до Львова. Ну, ми ніколи Львова не бачили. Ви знаєте, такі, як дикунки. (*Сміється*). Як приїхали на Личаків фірою — тоді взагалі машин ще не було — дивимось, трамвай їде. Ми так всі: «Ой», — і почали ігуменю питатися: «Що то?» Вона нам всьо так пояснювала. Всьо. І там нам зараз всім покупила морозиво. Ми також ще того ніколи не їли. (*Сміється*). І привела нас до Митрополита Шептицького. Ми там йому співали, декламували, він нам всьо розказував, нас розпитував. Ми там були, здається, три дні. Навіть ночували в палаті один день. У городі там бавилися. Відвезла нас до Якторова. То таку нам прогульку зробила, щоб ми побачили Львів.

І вже як треба було йти до шостого класу, то нас п'ять таких старших дівчаток забрала до Львова, до Князя Льва — така українська була Рідна Школа. То на вулиці Круп'ярській. То зараз, як є церква святих Петра і Павла — вулиця Круп'ярська, яка іде на Кайзервальд. Там була шістьклясова школа, початкова школа Князя Льва.

— *А до шостого класу Ви вчилися в Якторові?*

— В Якторові. Ми там здали...

— *Сестер школа була?*

— Ні, самі сестри вчили і одна учителька там була. Така з Бережан, що нас вчила.

— *А вона мешкала де?*

— В сестер.

— *Пам'ятаєте її ім'я?*

— Галя називалася. Пані Галя ми її кликали. А як її прізвище, то я не знаю.

— *А що Ви вчили в тій школі? Які предмети?*

— Та всі. Ну, історію України нас вчили, польську мову, українську мову, літературу українську, географію, математику, всьо-всьо, рисунки, всьо! Всі предмети. І ми здавали. Був іспит, ми поздавали, до шостого класу нас прийняли. І вже в шостий клас ми ходили у Львові. Мешкали в Брюховичах, тому що Митрополит Шептицький дав там будинок для наших сестер, для тих, що ходять до школи.

— *А в котрому це було році?*

— Зараз, зараз. Котрий... То був 1935 рік. Так — 1934-й, 1935-й. То в Брюховичах ми жили і доїжджали поїздом і трамваем з головного двірця аж на Личаків, на Круп'ярську вулицю. І закінчила я там шостий клас, і тоді Митрополит Шептицький ще дав для нашого монастиря будинок в Галичі. Дуже гарний будинок. Так недалеко Дністер був, зараз за городом. І там до сьомого класу мати ігуменя вже нас перевела.

— *Тобто шостий Ви вчилися у Львові?*

— Закінчили у Львові, а до сьомого класу я ходила вже в Галичі. Тому що там, то треба було доїжджати з Брюхович. А в Галичі — на місці, в місті.

— *А в Галичі Ви скільки часу вчилися?*

— Один рік. До сьомого класу. Закінчила сьомий клас, і тоді мати ігуменя післала мене і ще одну дівчинку до гімназії.

— *А в Галичі, то сестри також вчили, чи то була школа?*

— Не-не, школа державна.

— *То була українська школа чи польська?*

— Українська. Там була і українська, і польська, і жидівська. Так що ми до української ходили. І я здала до гімназії в Станіславі.

— ***А в котрому році це було?***

— В 1937-ім я закінчила в Галичі сьомий клас. І я здала в Станіславі, але до Станіслава не ходила. А вона всі документи мої забрала з того Станіслава і мене і ту дівчинку перевела до «Рідної Школи» гімназії в Тернополі. Бо в Гаях Великих наші сестри мали будинок.

— ***Це біля Тернополя, Гаїв?***

— Біля Тернополя, чотири кілометри. І я з Тернополя доїжджала поїздом до Гаїв, з Гаїв до Тернополя. То чотири кілометри, щось п'ять хвилин, та й близько була станція.

— ***То мати Вітер Вас перевела до Тернополя, тому що було зручніше?***

— Зручніше. Тому що з Галича до Станіслава далеко їздити і ходити через той міст, через Дністер. Зимую дуже зимно, і далеко, і двадцять п'ять кілометрів їздити поїздом, і як то вертати. А там дуже зручно було.

— ***А в Тернополі, це була яка гімназія, українська?***

— Українська гімназія.

— ***Це була державна чи приватна?***

— Українська, «Рідна Школа». Мішана: хлопці і дівчата ходили. І я там ходила два роки — перша гімназійна і друга гімназійна.

У 1939-й рік прийшли большевики. Вигнали сестер з Гаїв, зробили там льотнисько. Ну... всі діти порозходилися. Ігуменя мене і мою сестричку залишила. Моя сестричка тоді в Підгайцях Великих була, ходила до четвертого класу чи до якогось там — не пам'ятаю. І мене взяли до Львова, на вул. Убоч³. Я там одна була вже.

— ***До Львова нащо взяли Вас?***

— Там сестри мали будиночок на Убочі вулиці, Ульянова, а зараз не знаю, як вона називається. Убоч за Польщі

³ Тепер вулиця Збарзька, бічна Личаківської.

називалася. Там працювали всі сестри. Були ті, які працювали медсестрами в Медінституті. І той одинокий будинок, що 1939 року большевики не розігнали, не розібрали, тому що сестри зразу перебралися всі і працювали в державних установах, працювали в лікарні. І там мати ігуменя була...

— *Прошу, Сестро, а опишіть, будь ласка, як почалася війна, прихід більшовиків. Чи Ви це пам'ятаєте?*

— Пам'ятаю. Так, я була в Галичі на канікулах. То 1939-го було. Якраз святкували Успення Божої Матері. І раптом... ага, ми збиралися, всі дівчатка, в Галичі, іти до Крилоса⁴. То зараз коло Галича є такий Крилос, де то розкопи робили — ми там хотіли іти на відпуст. І раптом по місті всюди: «Війна! Війна!». Ну, та й всьо, всьо ся розпало.

— *А чи Ви щось чули перед тим про війну, про те, що може бути війна? Чи для Вас це було нове?*

— Та ніхто навіть не думав. Ніхто не думав і навіть не мріяв про жодну війну, ніхто не говорив ніколи. То так, як грім з ясного неба. Наприклад, я не чула ніколи, щоб хтось про якусь війну говорив, а то раптом війна. По вулицях, всюди: війна. То такі всі перелякані були.

— *Від кого Ви почули про те, що то війна почалася?*

— Від людей, на вулиці. Ну, і тоді я кажу до тої сестри-настоятельки в Галичі: «Ну, то я їду звідси. Я їду, бо я всі книжки, всьо маю в Тернополи». Справді не знала (*сміється*), яка то війна. І вона каже: «Ну добре, то я тебе посаджу на автобус і поїдеш». І посадили мене на автобус. А там в тім автобусі! Боже, повно євреїв, щось нема інших людей, тільки я сама коло шофера, а то всьо євреї вже втікали. Туди, на Чернівці, туди далше, на схід, від німців, бо казали, що німці вже в Познаню, німці вже в Варшаві. Вже чула я, що говорили. І заїхав автобус до Рогатина, а через день я поїхала до Тернополя, до школи, до гімназії. О, там вже всьо, вже школи не було, науки не було, бо вже всі були в такому розрусі. А сестер з Гаїв вигнали, зараз як прийшли ті большевики.

⁴ С. Крилос знаходиться на місці колишнього княжого Галича, де в 1930-х роках проводилися археологічні розкопки.

— **Будинок сестер?**

— Так. Ну, вони відразу сестер вигнали звідтам, з Гаїв, всьо зайняли на льотнисько. А я поїхала до Львова.

— **А це льотнисько де зробили?**

— Там, де льотчики жили, в цім будинку. А поле там було поле недалеко, то там зробили льотнисько руске. Я поїхала до Львова до мати ігумені.

— **Але прошу, сестро, ще хвилю. Тоді, як більшовики вигнали сестер, чи це була Ваша перша зустріч з більшовиками, чи Ви бачили їх якось кілька днів скоріше вже?**

— Нє, я перший раз їх побачила.

— **Як вони прийшли до сестер?**

— Так. Я ж нікуди не виходила, всі боялися, ніхто нікуди не виходив.

— **Можете описати, як це відбувалося, як вони прийшли до Вас?**

— Я щось навіть так собі добре не пригадую. Прийшли, ну, ціла рота, чи хто там — ті воєнні, льотчики. Ну, і принесли якісь документи, щоби виходити. Ще з Гаїв голова сільради прийшов.

— **А це вже був голова сільради новий, чи то був війт?**

— Нє, старий, наш українєць.

— **Але він був війтом перед тим?**

— Так.

— **І його зробили головою сільради чи як?**

— Я так в то не вникала, не знаю. І я зара на другий день, так ще годен було їхати чимось, не знаю, на що то мене посадили, вже не пам'ятаю. І я приїхала до Львова. А, ще поїзд ішов. Я поїздом приїхала до Львова, до мати ігумені. Ну, там сестри вже всі були перебрані.

— **А скільки сестер було тоді в Гаях, як їх виганяли?**

— Сім сестер.

— **І Ви також. Ще хтось, може, був з дітей?**

— Ні, я вже одна була. Я одна була.

— *А речі сестер, що з ними сталося?*

— Свої особисті речі вони позабирали, а так, то решта всьо оставили. Трохи позабирали, трохи оставили.

— *І сестри куди поїхали?*

— Порозходилися додому. В Якторові зробили школу. А з Якторова всі вийшли, порозходилися додому, на роботу і всюди. Ну і зі всіх домів повиганяли — в Брюховичах, всюди, де наші сестри були, то всьо поліквідували. Тільки лишився ще оден будиночок у Львові, тому що вони зробили там приватно, як на одну особу, що то ніби не монастир. І я там прийшла, і мати ігуменя мене записала на Длугоша, то зараз називається Кирила і Методія, та вулиця.

— *А що там було?*

— Там за Польщі була гімназія, а рускі зробили десятий клас.

— *Чи це там, де була гімназія Сестер Василянок на Длугоша?*

— Так, так, але там вже сестер не було. Там вже світські учителі працювали. То я там закінчила десятий клас. Так, до десятого класу мене прийняли, бо гімназія... вважали, що то не важне.

— *Не зарахували?*

— Не, та сім клас я закінчила, і два роки гімназійні. То ніби десятилітку я там закінчила. 1939 року. Ігуменю арештували. Пам'ятаю, що я прийшла зі школи, дзвоню на фірту. Відкриває мені вже той, більшовик.

— *Де, у Львові?*

— У Львові. І відразу хап! Я хотіла втікати, а він — хап за мою сумку, мене задержав і: «Куда? Ти чого сюда?» А я кажу: «Я ту живу, — я кажу, — ходжу до школи звідси». — «А ту монашки живут». Я кажу: «Я не знаю, я живу ту». Ну, і завів мене до хати. Дивлюся — о, вже всі сидять. Ігуменя вже під вартою. Не, її вже не було, її вже відвіз чорний ворон. Її і двох сестер.

— *Пам'ятаєте їх імена?*

— Так. Мануїла і Пахомія. Не, не. То вже другий раз, тих двох забрали, а перший раз тільки її саму зі Львова взяли. А з Якторова забрали в той час також сестру Киприяну і сестру Магдалину. Їх всіх трьох разом у Львові тримали, на Лонцького⁵. Вони цілий рік сиділи.

— **Ви мали можливість до них ходити, чи то було заборонено?**

— Сестри ходили, носили передачу, але не завжди приймали. Ну, і сестер майже щотижня або щомісяця кликали на допити.

— **А скільки ще залишилося сестер у Львові?**

— Щось десять.

— **Вони десь працювали?**

— Працювали всі в лікарнях медсестрами.

Але сталося, що якимось чудом ігуменя вийшла з тюрми. Бо в тій камері, так вона розказувала, сиділа з нею одна полька. І вже як зачалася війна, в червні місяці сорок котрого року... В тюрмі вже знали, бо дуже брали людей і стріляли. Але весь час дуже трактори гуділи, так вона розказувала. То вже всі казали, що то вже всіх ведуть на страчення, а трактори гудуть, щоб не чути було зойків, криків. Але якимось так сталося, що батько тої польки, дочки Ванди, якимось розбив ту камеру і забрав свою дочку, і вони всі повтікали з тої камери. Так, якимось сторожа не було чи як там.

— **Але це ще був сторож радянський?**

— Радянський, так. І мати ігуменя з тими двома сестрами втікли до Юра⁶. Але то скоро, то йшло так блискавично. І я знаю, що зараз кілька днів після того у Львові був такий плач, такий рух. Всі бігали на Лонцького і дивилися, бо казали, що там дуже багато помордованих. Так що люди знаходили своїх близьких, рідних. Я не ходила там, але так чула, що там одного священика прибили були до стіни і розпороли йому жолудок і всадили маленьку дитину. Колючими дротами там були в'язні пов'язані — дуже багато було помордованих. І там родини знаходили своїх близьких і ховали. Тоді німці прийшли.

⁵ Див. с. 215, прим. 20.

⁶ Мається на увазі Собор святого Юра.

— **Пригадуєте, як німці прийшли?**

— Пригадую собі. То-то йшло дуже блискавично. Так що німці просто годинами і вже займали. У Львові майже не було жодної битви. Большевики втікали. Найбільше, пам'ятаю, опір давали в Тернополі. В Тернополі місто було дуже зруйноване⁷. Після війни, як я їхала до Тернополя, щось рік після того, то я не впізнала. То тільки мури стояли і комини. Тернопіль зовсім інакший, як був, зовсім нове місто.

— **А де Ви вперше побачили німців?**

— У Львові.

— **Як це відбувалося? Які Ваші враження були?**

— Їхали танками, всьо...

Та ігуменя, як вийшла з тюрми і прийшла вже до себе трошечки, то почала організувати відразу монастир. В Якторові сестер поскликувала всіх. Організувала в Якторові монастир, на Убочеві, і так всюди почала організовувати монастир.

Так, по селах всюди штаби були німецькі. Пам'ятаю, що зразу повивішували були у Львові, по селах синьо-жовті прапори. Але жиди говорили: «Не тіштеся так, бо нами зачинають, а вами будут місити. То саме буде і з вами. Не вірте німцям». Ну, і люди не дуже то вірили, бо так, наприклад, я бачила отаку картину.

Я була у Львові і йшла вулицею. І так побачила наперед себе, може з двадцять кроків наперед себе, що ішла жінка і несла кошолочку. Напевно, зі села їхала, щось везла для дітей своїх. Десь збоку надійшов німець і відразу до неї щось почав шваркотіти, і копнув ту кошолку. Та кошолка її вилетіла з рук, і яєчка там, всьо повилітало на тротуар. Вона почала плакати. Він витягнув з свого чобота гумову нагайку і як почав жінку бити. Боже, хто був на вулиці, всі в різні сторони втікали. Я не знаю, що він зробив з тою жінкою, бо всі люди втікали. Як він там її страшно бив. Так що, як я бачила німака, я на кілометр втікала.

І, наприклад, трамваї... Кождий трамвай був перегороджений ланцюгом залізним, всередині так: половину Nur für Deutsche, а половину — нашим людям можна було. Там всі

⁷ Насправді м. Тернопіль було зруйновано у 1944 р.

тіснулися, а там міг бути оден німець, або зовсім порожньо, але за той ланцуг не можна було перейти. Також були спеціальні магазини, і було написано: Nur für Deutsche.

— ***Це означало, що тільки для німців?***

— Тільки для німців. Як вони ішли, то, знаєте, такі дуже елегантні були, так з вигляду. Але віяло від них такою страшною жорстокістю, що всі втікали — боялися їх. І, знаю, що так навіть одного разу я їхала поїздом — мати ігуменя мене посилала до Якторова зі Львова. І там хлопці і дівчата були в вагоні. Ми так во собі говорили, співали, всьо. Надійшов німець і побачив нас, дівчат, зачав заігрувати. І щось так мене вчепився. А я, така необережна, щоби він мене відчепився... Настрашилася та кажу: «Ich bin Judin». Боже, я щось таке дурне стрілила, що ніби я є жидівка. Він відразу за пістолет. Ну, але якось так о... хлопці відразу мене взяли, і я втікла. Мене сховали, і він бігав по вагоні, мене шукав, а якось, слава Богу, якось мене скрили. І пізніше йому говорили, що то я так пожартувала і всьо. (*Сміється*). Ну, я боялася їх, страшно. Я навіть і не дивилася на них, так що я ними зовсім не цікавилася.

— ***А як монаше життя розвивалося в часі війни?***

— Та нічо. Так німці до церкви не пхалися поки що. Так що було нормально. Я вступила до монастиря 1944 року, 22 грудня⁸. То я вступила до монастиря.

— ***А можете описати, як це відбувалось, як Ви вступили до монастиря?***

— (*Сміється*). А я вже стільки то разів говорила, як я вступила до монастиря.

— ***Може, для початку скажіть: в часі війни Ви весь час були у Львові чи були в Якторові?***

— Не, я закінчила у Львові школу суспільної опіки. Ще після десятого класу, закінчила дворічну школу суспільної опіки...

— ***То у Львові, так? А що там вчили, в тій школі?***

— Всьо вчили. Ну, ніби...

⁸ На той момент Львів був уже радянським.

— **Ким Ви мали бути після закінчення тої школи?**

— Мене призначили на Радехів, дали мені направлення за-
відуючою дитячого садку. І я ще працювала рік за німців в
Радехові завідуючою дитячого садку.

— **А Ви там багато дітей мали, в садочку?**

— Сімдесят дітей. Ще дали мені до помочі таку старшу
паню. Я ще навіть там два рази давала концерт, Свято Матері
і ще такий концерт.

— **А це був приватний садочок чи державний?**

— Приватний, так. То Український Комітет там завідував.
Мені платив Український Комітет. Ну, а по черзі кожна мама
щодня мене годувала (*сміється*), до себе брала на обід, сні-
данки приносила, вечері. Так що кождий мене кликав до себе.

— **А де Ви мешкали?**

— В дитячому садку. Так, там кімната була, там з другого
боку люди жили. І я мала малу кімнату, і був великий зал, де
діти сходилися. І, ага, як вже німці з Радехова втікали, я тоді
покинула Радехів і приїхала до Львова.

Я приїхала до Львова, і тут вже німці втікали. І тоді каже
мати ігуменя: «Ой, як добре, що ти приїхала. Що, ти знова хо-
чеш їхати до Радехова?» Я кажу: «Та ні, вже тепер не хочу, бо
вже німці щось втікають, я не знаю, що то ще буде. Кажут, що
большевики йдуть». Вона каже: «Та іди працювати у Львові». І
мене примістила у Львові на вулиці, як то сі називає... Ост-
ровського⁹, 1 — там був дитячий будиночок немовляток.

А там була завідуючою пані Емілія Хмельникова. Я з її до-
чкою ходила до школи. І вона мене дуже радо прийняла там на
роботу. Одного разу вона каже: «Ой, нас вивозят німці. Кажут,
що буде у Львові дуже великий бій, і щоб схоронити дітей, ви-
возят в гори». Ну, і я поїхала. Там її ціла родина і багато дівчат,
моїх знайомих. Ми всі виїхали з тими діточками до Корчина¹⁰.

— **Багато дітей було?**

— Може, було коло дев'яносто маленьких, таких по кілька
місяців найбільше до року. От такі маленькі діти.

⁹ Нині вул. Василя Стуса.

¹⁰ Йдеться про с. Корчин, тепер Сколівського р-ну Львівської обл.

— **А чим же Ви їхали до Корчина?**

— А машини німці дали. І всі продукти, всьо забрали з собою. І там будинок дали. І в Корчині, здається, ми були два місяці. Два місяці ми були у Корчині. Ціле літо.

— **А на чій кошти Ви там жили, перебували?**

— Якось так вистарчало.

— **Не можете сказати?**

— Не знаю, там вона, директорка, якось собі раду давала. Не знаю. Мене то мало цікавило. І пам'ятаю, що там, в Корчині, так під лісом, як гора Коник, був будинок Сестер Василянок. І там жив — також втікав чи як, не знаю — отець Хомин, студит Рафаїл. А я його знала з Унева. І раз я там стрінулася в Корчині з ним. І він: «Ой, що ти тут робиш?» Я кажу, що працюю в тому дитячому будиночку. А він каже: «А дальше що?» Я кажу: «Та кажут, що будут німці вивозили до Австрії». «А ти що, хочеш їхати до Австрії?» Я кажу: «Як всі будут їхати, то і я поїду». Мене інтересувала Австрія. А він каже: «Та ходи з нами, тої ночі я і ще багато нас хочемо переходити границю. Ідемо через ліс, через Карпати, і ходи з нами». І я ніби йому сказала: добре. На означену годину я мала прийти там, де він живе — там мали всі стрінутися. Але так щось собі роздумала. Думаю: е не, іти через ліс, через Карпати — Бог знає, як, що, куда. І я не пішла.

За кілька днів, за три дні чую, що отця того вже забили в Лавочному¹¹ і ще кількох ранили, а деякі перейшли границю. Я си думаю: «Добре, що я не пішла». І ще лишилася.

А вже, якось так не пам'ятаю, котрого то місяця, чи то вересня, чи то вже в жовтні... Вже німці зовсім втікали. І почали казати, що наш будинок, і дітей, і працівників всіх, хто хоче, будут забирати. І так дехто поїхав, а я не поїхала. Ще дві мої товаришки і одна лікарка, ми майже зіскочли з машини і пішки вернулися до Львова.

— **А з дітьми що?**

— Поїхали.

¹¹ Село у Сколівському районі Львівської області.

— **Дітей забрали?**

— Забрали, німці забрали. І там робітників багато забрали — всі поїхали. А їх завезли, здається, до Відня, чи де їх завезли. Але там большевики їх наздогнали і всіх завернули назад до Львова. Так що вони приїхали назад до Львова всі. Але то було вже за кілька місяців, як вже там большевики були.

— **Після того, як Ви повернулися до Львова, що було?**

— Як ми пішки верталися до Львова, ми дійшли до Миколаєва, то вже ми не могли перейти через Дністер, через міст. Вже той залізний міст був зірваний. Ми так ледве-ледве, так трималися тих залізників, поруччів і перейшли. Прийшли до Львова ми пішки...

— **Скільки днів ?**

— Щось три дні. Здається. Так, три дні. Та лікарка по дорозі там знала в селах священиків, людей, і ми в них ночували. Прийшли до Львова, і я прийшла на Убоч. Ну... І що то.

Ага, мати ігумена каже: «Що ти будеш робити?» А я кажу: «Та не знаю, та десь встроюся у Львові». Ну, і пізніше я якось їхала до Якторова і там стрінула отця Величковського¹². І всьомоє життя перевернулося.

— **Чому? В який спосіб?**

— В дивний спосіб. Я мала інші плани, але з них зрезигнувала і пішла до монастиря. Ну, і дуже задоволена.

— **Скажіть, як то сталося, що Ви вирішили піти до монастиря?**

— Ой. Так... Я як їхала до Якторова зі Львова, стрінула свою одну товаришку. Вона була з Липовець — то зараз село за Уневом. І вона вчепилася мене дуже, почала просити, щоб я їхала з нею. Там якийсь храмовий празник в неї — я не пам'ятаю, який то був — щоб я там їхала з нею. Ну, я вже не могла їй відмовити. І ми так доїхали до Перемишлян поїздом,

¹² о. Василь Величковський (1903–1973) — монах-редемпторист, у 1944–45 рр. ігумен монастиря у Тернополі. В'язень радянських таборів. З 1963 р. єпископ і містоблюститель УГКЦ. Беатифікований у 2001 р.

а з Перемишлян вже треба було пішки йти до Липовець. І ми йшли. То там кілька сіл, аж потім Липівці. І Плетеничі¹³.

Здається, Плетеничі, чи як там воно, то село називалося — забула. Тоді якесь таке болото було, така вулиця була вниз, а хатки нагорі. І раптом хтось згори з вікна почав кликати: «Надя, Надя, зайди на мінуту». А то та товаришка, Надя називалася. І вона каже до мене: «Слухай, зачекай, бо мене кличе оден партизан». Ну, та я кажу: «Та йди». І вона побігла там догори. За кілька хвилин вже вона мене кличе догори. Я приходу, а за столом сидів такий молодий хлопець, так, пам'ятаю, як сьогодні. Таке каштанове волосся, сині очі, такий гарний мужчина. Молодий хлопець. Я знаю, може мав де двадцять вісім, двадцять дев'ять років. І встав, дуже гарно привітався зі мною і каже: «Будь ласка, сідайте, я дуже хочу з вами поговорити». Я кажу: «Прошу дуже». І каже: «Надя мені сказала, що ви з Якторова». Я кажу: «Так». — «А ви родом з Якторова?» — Я кажу: «Родом». — «Є в вас монастир в селі Якторові?» — Я кажу: «Є. Я навіть звідтам, я там виховувалася. Була в сиротинці». — «Так? То ви знаєте всіх монахинь?» — Я кажу: «Знаю». І він каже: «А чи знаєте сестру Марію?» — Я кажу: «Дуже добре знаю». Але я не думала про ту, що він думав. Бо то я знала ще раньше всіх сестер, а я думала про іншу Марію. А він каже: «О, то я вас дуже прошу, як ви знаєте сестру Марію, як прийдете до Якторова, зайдіть до монастиря, знайдіть сестру Марію і скажіть їй, що «Люшня» дуже просив, щоби вона молилася за його душу». Я кажу: «Хто то такий „Люшня“?» А він каже «Я». Я кажу: «Ну, то чого за вашу душу? Ви ще живий». — «Так, я живий, але кожної міноти я знаю, що мені грозить смерть, що мені виходу нема, що я не буду жити».

— *Він розумів, що рано чи пізно його вб'є НКВД, так?*

— Так. Каже: «Мені виходу нема. Я здатися не здам, бо стану зрадником. В руки їм також не хочу здатися...»

— *НКВД, так?*

— Так. «Так що смерть вже висить над моєю головою». І так щось мені його так жалко стало. І він так скорбно схилив

¹³ Йдеться про с. Плеників Перемишлянського району.

голову і каже так: «Скажіть їй, що я вірю, що тільки вона одна буде пам'ятати за мене і молитися за мою душу». Я кажу: «Добре. Як тільки прийду до Якторова, я зразу піду і скажу тій сестрі». Ну, і він ще там одного закликав і почали нас проводити через ліс до Липовець.

Він ішов зі мною, а той другий йшов з тою Надею. І він так якось каже до мене: «Що ви ту маєте зараз робити?» А я так кажу: «В партизани йти», — як то дівчина молода. А він каже: «Боже сохрани і заступи вас. Най Бог боронит, щоб ви то робили, — каже. — Марійцю, я вас прошу, не робіть того. Ми зробили дурницю, ми з мотикою пішли на сонце. Я тепер зрозумів, що треба було інакше всім поступати. Треба було працювати і підпільно жити, життя сохрانیти, що так все не буде. Ви ще пережите Сталіна. Ви ще пережите Гітлера, ви всьо пережите. І ще буде Україна, — так він каже. — А ми вже нічого не дочекаємся, бо ми дурницю зробили. Не треба було нам, всім хлопцям, ставити голову під косу. Але то вже пропало, дитино. Так що ідіть. Ви закінчили школу, так що десь ідіть працюйте і пам'ятайте завжди, що ви є українка. І жийте для своєї України». І так ми якось розсталися, попрощалися і пішли.

Я ще була в тої Наді три дні, і знаєте, так на мене то вплинуло, я не знаю, що то, як то, по якому... Одного ранку пробуджуюся, приходить її тато і... Ми ще спали обидві. Тато прийшов з подвір'я і так впав на стіл і почав хлипати, плакати. Надя зірвалася: «Тату, що сталося?» Він почав розказувати там за одну дівчину, що він ішов десь до магазину, чи де, і побачив, що каміння висипане серед села, а на тих каміннях на горі сидить дівчина в сорочці, замордована. І картку тримає і написано: «За зраду України». Хто то її замордував? Ніхто не знає, хто її замордував. Там казали, що то ніби...

Та знаєте, то большевики робили різне таке, і казали, що то партизани. Що вона працювала в партизанах і що то вони її замордували. Але то неправда. То вони таке робили, щоби скомпромітувати партизанів, і всьо на них спихали. Ну, і якось я тоді втікла з тих Липовець до Якторова і пішла до бабці.

Бабця моя жила зара коло монастиря так, коло саду монастирського. Я там кілька днів була і собі думаю, треба іти якось розвідатися за ту сестру. Ще я вишивала щось собі, мені

забрало якихось ниток, я собі думаю: «Піду, сестри мають всякі нитки, попрошу». І зайшла на подвір'я монастирське, і стрінула одну сестру. Вона називалася Тереза, вона якраз носила дрова до кухні і почала мене вітати: «Звідки ти сі взяла?» Та я їй кажу, що приїхала до бабці і вступила тут попросити ниток. А вона мені каже: «Ой, добре, що ти прийшла. Знаєш, я так дуже спішуся, мушу дрова наносити, але хочу іти до сповіді, бо приїхав надзвичайний сповідник». Я кажу, що то значить «надзвичайний»? А вона каже: «Знаєш, то такий, що як тільки подивиться на людину, відразу всьо знає». Мене то дуже заінтригувало. Я собі думаю, може скаже мені мою долю. І я лишила її, і бігом, кажу: «А де він є?». Каже: «В каплиці сповідає». І я бігом до каплиці — я всі виходи знала там. Прибігла, дивлюся, якраз там в куті одна сестра клячить, сповідається. І я так скоренько поклін зробила і так собі думаю, подивлюся на него, як він виглядає. І так не встигла його добре охарактеризувати, як раптом чую, хтось мені руку на плечі положив. Я підношу голову, дивлюся, то він стоїть наді мною. Я оторопіла. І каже: «Ти, може, дитинко, хочеш до сповіді?» Я язик загубила в горлі, нічо не говорю, бо я зовсім про то не думала, я думала подивитися на него. І він так всміхнувся до мене. Так взяв мене попід руку і каже: «То ходи, ходи, поговоримо собі». То всі на мене увагу звернули. Я, щоб увагу на себе не звертати, пішла, вклякла.

Він мене щось питався. Я не знаю, що він там мене спочатку питав, бо я зовсім була ошоломлена. Але пізніше вже так потрошки, потрошки, так зі мною розговорився. Ну, я висповідалася, так почав зі мною говорити. І каже: «Знаєш, дитинко... як ти називаєшся?» Я кажу: «Марійка». «Знаєш, Марійцю, я мав їхати до Львова і їхав з Тернополя до Львова. І якраз ту, в Якторові коло монастиря автобус зіпсувся, та й я рішив вже переночувати ту, в сестер. Бачиш, то спеціально Господь Бог мене по тебе прислав». І так почав зі мною балакати, всьо мене почав розпитувати про моє життя. Я йому все розказала, і він каже: «Знаєш, я так бачу, що ти маєш бути монахинєю». А я кажу: «Звідки отець бачить?» Я кажу: «Ще мені в Тернополи так само один отець сказав, редемпторист». Він каже: «А я також редемпторист».

— **Чи Ви знаєте ім'я того отця?**

— Того першого? Більге. Він бельгієць був.

— **Це той, що в Тернополі, так?**

— Так. Той, що в Тернополі був. Я ходила з Гаїв до Тернополя до гімназії і я там ходила до него до сповіді все, і він мені все казав: «Марійко, я тебе бачу тільки монахинєю». А я кажу: «А-а. А я не хочу бути монахинєю». А він каже: «Нічо, ти будеш. Я бачу». (*Сміється*). Я собі то зовсім до уваги не привертала, знаєте. Отак.

— **А той другий отець?**

— Величковський. То був Величковський.

І він каже: «Бачиш, а я також з Тернополя. І я тобі то саме кажу. І зара ходи до мене до гостинниці, і напишеш до мати ігумені, і я власноручно подам ігумені, і вона тебе прийме». Та й так. Я написала, він мені подиктував. Я була взагалі, як гіпнотизована ним. Знаєте, так якось робила всьо, що він казав. І на другий день він каже: «Ранком щоби ти була на Службі Божій». Я йому обіцяла, що буду. Прийшла ранком на Службу Божу. Ще після Служби Божої він мене так поблагословив і ви знаєте, переміна в мене зовсім сталася.

Я ішла від него, мені здавалося, що я по землі не йду, а в повітрі ходжу. Так, всьо байдуже стало, я вам навіть не вмію розказати. Я так якось то всьо, той світ, ту брехню, ту ненависть, то таке, знаєте, мародерство, то всьо, знаєте, так мені... Я собі думаю: «Дійсно, тільки одно є правдиве — просити Бога прощення за всьо і чекати іншого змилювання».

Якось за тиждень мати ігуменя мені прислала письмо, що мене приймає. І я вступила до монастиря 1944 року, двадцять другого грудня, хотя й то були дуже тяжкі часи. То вже большевики були. Ну, але ще нас не рухали. Так, може, рік ще був спокій. На новіціяті тоді було щось дванадцять нас, молодих дівчат.

— **А Ви мали кандидатуру?**

— Тому що я вихованка монастиря, то я мала тільки чотири місяці кандидатури.

— **Ви відбували кандидатуру в Якторові?**

— Так, так. І там, власне, на тім новіціяті я стрінула ту Марію. Також була на новіціяті.

— ***А коли у Вас обличини¹⁴ були?***

— Так, сьомого квітня. То чотири місяці. І ще сьомого квітня отець Величковський прислав мені образочок і письмо, дуже мене привітав. То навіть як з Вінніпегу тепер приїжджав священник, то я йому дала той образок, бо то був з підписом Величковського — до музею в Вінніпезі. Для отця Величковського там музей зробили, бо його там так переховували, як нашого Чернецького.

— ***В новіціяті Ви зустріли сестру Марію. Це була та сестра, про яку згадував той партизан?***

— Той партизан.

— ***Вона вже була сестрою?***

— Вона вже була облечена, бо вона пішла скорше за мене на рік. Вона ще за німців пішла. Але та Тереза, що я її стрінула на подвір'ю, що я вам розказувала, я її спитала, чи є ту сестра Марія. Бо я ніби ішла спеціально, щоби довідатися за сестру Марію. А вона мені каже: «Є, є, але вона жидівка». Мене як обухом по голові. Я собі думаю: як, Боже, що я тепер зроблю. Він мене так просив, щоб я сказала сестрі Марії, щоб молилася, а ту є жидівка. Собі думаю, та як? Партизан? Жидівка? Та то щось не так. І я тій Марії нічого не говорила.

— ***Хоча Ви вже знали, котра це сестра?***

— Знала, що то вона називається Марія, що в обличини дістала ім'я Марія. Але я з нею дуже заприятелювала.

— ***А знаєте її ім'я хресне?***

— Анна.

— ***А прізвище?***

— Ляхер. А ім'я її було Фанка, жидівське.

— ***А Анна — це хрещене?***

— Анна хрещене, а вже монаше — Марія. Але я з нею

¹⁴ Обличини — складання тимчасових обітів, тобто присяги на Євангелії особою, яка вирішила вступити до монастиря.

заприятелювала. Вона дуже така мила, сердечна була. І ми обидві дуже так душевно зійшлися.

— **А коли вона вихрестилася?**

— Та я Вам розкажу¹⁵. Те, що я пізніше довідалася. Я зразу нічо їй не питала. Я весь час слідкувала і так вибадувала, бо хтіла знати, чи то правда, що Тереза мені сказала, що вона жидівка. Бо я не могла ніяк впізнати, що вона жидівка. Тому що вона не була подібна так з вигляду. Ще була в тій монашій одежі, така дуже гарна, бо жидівки гарні є, така мила. По-українськи дуже гарно говорила, співала чудово і всі українські пісні знала, Тараса Шевченка, Франка.

Нас часто обидвох десь посилали — то до Унева, то до Перемишлян, то через дорогу, а ми собі всьо розказували. Я її мала за дуже велику патріотку українську. І дійсно, вона така була. І весь час я сама молилася за того «Люшню», бо не мадам кому сказати за него. І аж одного разу, то було на Зелені Свята, вже в червні місяці, так гарно було, дуже тепло, ми обидві були на діточому подвір'ю, пильнували одну дівчинку, таку хору сирітку. Вона мала рахіт, вона лежала в пісочку там, бавилася на сонечку, а ми обидві стояли собі під вишнею і говорили.

І я тоді відважилася і кажу до неї: «Я хочу щось вас запитатися, тільки не гнівайтесь і обіцяйте, що ви мені скажете щиру правду». А вона так здивувалася і каже: «Що таке запитання? Та чо б я мала гніватися? Та чо б я мала брехати? Та я ніколи перед вами нічо ще не збрехала. Ми ж так добре обидві приятелюємо. Чого в вас таке дивне запитання?»

І я тоді так, не знаю, як їй зачати і кажу: «А ви знали „Люшню“?» Я, як тільки вимовила то слово «Люшня» — собі думаю так, скажу, якщо вона його знала, тоді я вже буду їй говорити, — вона почала дуже плакати, просто почала ридати. Я так перелякалася і кажу: «Боже, та чим я вас образила? Я ж нічого, тож тільки один такий знайомий що я...».

Вона мене обняла, почала цілувати і плаче, страшно плаче. І каже: «Де ви його бачили? Скажіть мені щось про него. Звідки

¹⁵ Спогади про с. Марію зберігаються в архіві Унівської Лаври.

ви його знаєте?» І я так оторопіла, не знала, як то зачати, і собі думаю — але Тереза мені казала, що вона жидівка. Я тоді кажу: «Добре, я вам всьо розкажу про него. Ви мені тільки ще одно скажіть правду. То правда, що ви жидівка?» А вона так засміялася і каже: «А ви що, не знали? Так, я є жидівка. „Люшня” мені спас моє життя». Ой, тоді я вже зрозуміла. І я тоді почала їй всьо розказувати, ту історію з Плетенич. Ну, і вона каже: «Так, без його просьби я щодня за него молюся і до кінця життя буду його пам’ятати». І почала мені всю історію розказувати, як то він спас її життя, що то був її гімназійний товариш, з яким вона дружила. Каже: «Так якось моє життя складалося, хотя я сама по національності жидівка, але я товаришувала тільки з християнами. Так, моя товаришка, то була одна полька, одна українка — найближчі такі товаришки, і хлопці українці».

— *А де вона вчилася, в якій гімназії?*

— Вона з Перемишлян родом і там ходила до гімназії. І каже: і власне, той Влодко, його ім’я Влодко, а «Люшня» — то псевдонім партизанський. А так, він Володимир Заплатинський. Він рік оден вищий за неї був.

І вона одна в Перемишлянах зі всіх жидів співала в українському хорі. І всюди з українцями їздила. І як був місяць май, всі дівчата і хлопці ходили на маївку до церкви. «Ну, а я попід церкву ходила і як чула вже: За всіх молившихся благая, — то я вже знала, що то вже кінець, що вони будуть виходити. І тоді ми всі йшли десь на поле, до ліса, так собі проходжували, я весь час товаришувала з Заплатинським». І що то така її симпатія була. Каже: «І він все казав: йой, як я жалію, що ти не є українка».

І як тільки німці прийшли, як зачалась та акція, то він десь працював, в якомусь бюрі німецькому в Перемишлянах. Її знайомі, українці, всі її знали, бо вона закінчила ще консерваторію у Львові і дуже гарно грала на фортеп’яні. Вона там українських дітей урядовців вчила грати. Ну, і навіть до Яблунева дідич все приїздив по ню, бо вона вчила там його дочок грати на фортеп’яні. Ну, і вони так всі хтіли її охоронити. І він, власне, якось так постарався, той Заплатинський, що дав її на переховування до Унева.

— **До монастиря?**

— Ні, до якогось господаря. Її маму і тата. А одного брата забили німці. А другий брат за перших большевиків пішов до війська і так лишився в Росії. А до Унева... забула, Чабан, чи... Іван Чабан чи якось, там так... в господаря. Вони під грубкою там всі троє сиділи. І тільки ноччю її випускали, що вона так по хаті трохи ходила. І там, власне, в тій грубці, померла її мама, і як мама померла, приїхав той Заплатинський. Той господар уже не хотів тримати довше, боявся.

Заплатинський приїхав і каже, що звідси вже мусить вона іти, тому що ту небезпечно, що він договорився в монастирі. Що десь там її скривають. А вона тоді каже, а як з татом буде? Він каже нічо, тата я також дам в безпечне місце. Вона не хтіла йти без тата, але якось так її змусили, і прийшов брат з Унева ноччю. Той брат, він називався Матковський Віталій. Він був лікар.

— **Монах?**

— Монах, так. Ходив по селі, так во лікував, і її забрав до Унева. До монастиря привів її там, до церкви, а звідтам вже... Там, в Уневі, зараз коло монастиря будиночок. Там наші сестри ще мали будиночок. Три сестрі жили. І та одна сестра, там така була настоятелька Теодора. Прийшла, принесла чорний габіт, ну, і то на голову всьо і шаль. І її забрали до себе, і там її держали.

— **Як сестру? Вона була в одязі сестри?**

— Так. Вони ходили до церкви, а її закривали, вона там і їсти варила, і щось помагала робити, вишивала. Ну, і так.

— **А з батьком її що?**

— За кілька днів прийшов той Іван і сказав, що тато помер. Але вона в то не вірила, вона весь час думала, що тата десь забили. Вона і не знає, що сталося з татом. Але факт того, що вже тато був неживий, що сказали, що тато неживий. І вона там жила в сестер. Дуже її всі полюбили. Там три сестри були. Вона чула, як вони все молилися, як співали, і вона так навчилася. Вона дуже бистра така.

Ще і в Перемишлянах її один священик охрестив там, де вона вчила його дочок.

— ***А в якому році?***

— Ще перед тим, за німців. І назвали її Анна.

— ***А її батьки знали, що вона хрещена, чи батьків вже тоді не було?***

— Батьки знали, знали. І вона казала навіть там, в грубці, вона казала мамі, що вона хрещена, то вона повинна молитися, бо там є молитовник. І вона молилася з молитовника, то мама і тато, навіть казали: «То ми також віримо в правдивого Бога. Так що то є один Бог». Так що вони бажанням хрещені. І вона так мені розказувала. Я навіть то всьо записала, та й так. Довгу історію її я записала в нашу книгу Лавру, там таку цілу статтю. 10-й номер.

— ***А вона Вам це розповіла тут, коли Ви спиталися її?***

— Всю своє життя мені розказала тоді. І ми так дуже обидві потоваришували, і так до нинішнього дня. Хотя вона в Перемишлянах, то я часто їду до неї.

— ***Зараз вона в Перемишлянах?***

— Вона зараз в Перемишлянах. Там наш будинок є.

— ***Вона стала монахинєю вашого згромадження?***

— Вона ще на рік скорше від мене вступила. Так. І вона весь час є монахинєю. Дуже така рідна, гарна душа. Дуже гарна. Така свідома.

— ***Ви зупинилися на новіціяті. Новіціят у Вас вже, очевидно, проходив, коли радянські війська прийшли другий раз. І що було тоді далі?***

— Ви знаєте, майже щотижня, щотижня, щодва тижні вночі були напади. Окружали монастир війська радянські, виломлювали двері, через вікна вдиралися до монастиря, всіх нас ганяли до одної кімнати, робили обшуки, допити. Ну, які обшуки вони робили? Крали всьо. З кожного такого нападу щось зезало. Пізніше так щораз частіше, частіше. Спочатку така банда — ніби військо, то весь час контролювало,

нібито перевіряло, чи є партизани. А вже так 1949 рік — вже начальство почало зі Львова приїжджати, такі ті кагебісти.

— *До вас в монастир?*

— В монастир. На допити брали всіх, ну, ревізії робили. Ну, і що, всьо вивозили, казали собі свиню зарізати і кури. То всьо машинами вивозили — обкрадали.

— *А коли почалися перші арешти ваших сестер?*

— Так, 1947 року арештували ігуменю.

— *То був перший арешт? Чи ще когось арештували з сестер тоді?*

— Так, арештували, але то вже після ігумені. Арештували з Якторова сестру Теодору, сестру Дарію і Терезу. Власне, ту Терезу, що тоді на подвір'ю була.

— *А як їх звинувачували? В чому? Чи пояснювали?*

— Теодору, вона намісниця, вона керувала цілим господарством. Її звинувачували, що ніби вона партизанів передержує і партизанів спомагає. То вона десь в Мордовії, там десь на лісосплавах була.

— *І вона повернулася чи ні?*

— Повернулася за вісім років, після смерти Сталіна. Вже так вісім років сиділа. Дарію арештували, бо вона була наставниця. Але якось вона рік сиділа і випустили її. Терезу арештували, бо, як вони раз робили облаву, вона втікала — щось перелякалася, і вони її злапали, що ніби вона партизанка. І її арештували також. Довго сиділа — щось вісім років. Та хіба то треба було, за що? Вони повідумували — що їм треба було, то видумали. У Львові арештували 1947 року ігуменю і дві сестрі.

— *Пам'ятаєте їх імена?*

— Так. Мануїлу і Пахомію, бо вони говорили щось. Як ігуменю арештували, то принесли з горища тризуб і ще щось там... летючки, що то ніби ігуменя там переховувала. А вони кажуть: «Та то брехня, ви самі то підкинули. Там нічого в тій кімнаті такого не було». І їх обидвох арештували. То вони сиділи довго. Довго сиділи. Щось дванадцять років. І ігуменя... Аж по смерті Сталіна вийшли. Щось в 1954 чи в котрому році.

— **Але вони всі окремо сиділи, чи разом?**

— Нє, окремо. У Львові ніби трошки разом, пізніше окремо. Спочатку ігуменя була у Львові, тоді її вивезли до Києва, з Києва до Челябінська, з Челябінська десь аж в Мордовію, а тоді ще там далше. Ну, то вже не знаю.

— **А що було з Вами після того, як почали арештувати сестер?**

— Нічо. Ще до 1950 року в Якторові монастир існував. Існував, тільки то, що приходили часто, ревізії робили. Аж до 1950 року...

— **І Ви весь час були до 1950 року в монастирі в Якторові?**

— До 1950 року я була в Якторові. 1950 року, а може кілька місяців перед 1950 роком, отець ігумен Ніканор, який нами управляв, то сказав мені і Марії іти на роботу до Перемишлян. Щоб ми скрилися, щоби нас не забрали. І я з Марією пішла до Перемишлян, а Марію всі знали в Перемишлянах. Ще поверталися деякі большевики, що були 1939 року. Вона 1939 року за большевиків працювала у народній освіті в Перемишлянах. Ну, і її там відразу прийняли. А мене вона познайомила з редактором «Червоної газети». І мене там прийняв той редактор «Червоної газети» на роботу.

— **А ким Ви там працювали?**

— Коректором. Але я там півроку тільки була. І там почали арештувати в тій друкарні. Ніби що летючки якісь, і я собі думаю: «О, то я місця також не загірю, бо довідаються, що я монахиня з Якторова — та вони всьо будут знати». І я подала заяву. Ну, правда, що той директор ніяк не хтів мене випустити. Але я якось насильно таки пішла з редакції і працювала бухгалтером в банку в Перемишлянах. І ми щотижня ходили до Якторова.

— **Але жили Ви в Перемишлянах?**

— Жили в Перемишлянах, а з Перемишлян ходили до Якторова кожної неділі, до монастиря. При кінці серпня місяця заїхали енкаведисти, військо і всіх вигнали. Одного дня

і Унів ліквідували, і Якторів, і Словіту. Там ще в Словіті був монастир. Василіянки були. То 1950 року всюди всі монастирі ліквідували, де які були — в усіх точках. Того дня всюди по-виганяли. Ну і так сестер вигнали, зовсім нічого не дозволили брати, тільки свої особисті речі. Більше нічого. І так всіх по-виганяли, ну і всі порозходились, хто куди — до родини, деякі поїхали до Тернополя на роботу, деякі у Львові пристроїлися на роботу. Де хто як міг.

Ну а пізніше як вже минув якийсь час, вже у Львові багато було наших сестер, вже працювали. Бо так всі сестри якусь освіту мали, тільки спеціальності не мали. Отець ігумен Ніканор так зарядив, щоби всі ішли і якусь спеціальність набували. Каже: «То найвідповідніше буде, як будуть сестри мати медичну освіту. І дуже багато наших сестер покінчили. То легко було, бо організували школи медсестер. Деякі в Тернополі закінчили, у Львові закінчили. Марія пішла і закінчила медичну школу, я також пішла до медичної школи.

— **А де?**

— У Львові.

— ***І Ви разом вчилися з сестрою Марією у Львові?***

— Не. Марія в Перемишлянах ще працювала. Аж пізніше закінчила. Я скорше закінчила медичну школу. А вона пізніше — в Перемишлянах відкрилася медична школа, і вона працювала і ходила до медичної школи. І пізніше взяли її до лікарні, то вона працювала старшою сестрою.

— ***В Перемишлянах?***

— В Перемишлянах, так. А як відкрили в Перемишлянах музичну школу, то вона перейшла вчителем музики — грати на фортеп'яні, класу фортеп'яно... Як відкрили у Львові медичну школу, як я довідалася, що є медична школа у Львові, я поїхала з Перемишлян. Зразу мої документи прийняли, навіть екзаменів я не здавала. Тому, що я ніби рахувалася, що мала десять класів і мала школу суспільної опіки. І свідоцтва були гарні, то зразу мене прийняли, без екзаменів.

— ***Де Ви мешкали у Львові?***

— Я мешкала у Львові в своїй тітці.

— ***І в якому році Ви вступили до медичного училища?***

— Здається, в 1955-му.

— ***А скільки вчилися?***

— Два роки.

— ***То на стаціонарі Ви вчилися?***

— То я працювала і вчилася.

— ***Працювали де?***

— Вернулася з Австрії та директорка того будинку...

— ***Немовлят?***

— Так. І вона мене прийняла до себе відразу, і мене зареєструвала як медсестру. Бо треба було, щоб я сестрою працювала, щоб мене прийняли до тої школи, але я там працювала як бухгалтер, бо я не мала медичної освіти. Але мала документи, що ніби я медсестра. І як я закінчила ту школу медсестер, той будинок ліквідували, перевели на вулицю Мініна¹⁶. Ну, то вона мене там зразу зробила старшою медсестрою. То я там працювала щось два роки. Від 1960 року до 1988 року я працювала в другому інтернаті на вулиці Дарвіна¹⁷.

— ***Повернемося до 1950-х років. Як Вам вдавалося тоді монаше життя провадити в Перемишлянах?***

— Рано вставали, молилися, йшли на роботу. Так як працювали тоді, вдома всьо відбували монаші правила і жили так, спокійно собі молилися...

— ***А Літургія? Як часто Ви мали можливість бути на Літургії?***

— Ми ходили в неділю до Унева на Святу Літургію. А як не, то ходили в Перемишлянах до церкви.

— ***А це була церква яка?***

— Ще була греко-католицька. А як приїхала я вже до Львова, то вже не було церков греко-католицьких. То ми всі ходили до катедри польської.

¹⁶ Нині вул. Теофіля Комаринця.

¹⁷ Нині вул. Просвіти.

Ми всі сходилися разом. Дві наші сестри мали свою кімнату, мешкання. Державне, але так в підвалі, на вулиці Виспянського¹⁸. То є бічна ринку Винниківського, на Личаківській вулиці .

— **А як ті сестри називаються?**

— Одна є Євдокія Машталер, друга Кваснеківська Анна. То їх прізвища світські.

— **А імена монашії?**

— А монаші ім'я Леонтія і Єлисея.

— **Леонтія — це котра?**

— Кваснеківська. А Єлисея — Машталер. То ми там сходилися всі. Вони мали маленьку кімнатку, отака як та во кімнатка.

— **Деся метрів дванадцять-чотирнадцять?**

— Так, так. То після того, як ігуменя вернулася з тюрми дець 1954 року, то ігуменя там в них приютилася і жила в них. Так нелегально, бо вона прописки у Львові не мала. Вона була прописана аж в Скалаті. Там наші сестри мали свій будиночок, і там вона була прописана. Сестри працювали в лікарні як медсестри, але вона перебувала у Львові. На неділю, на вихідні, всі, хто були у Львові зі сестер, то всі сходилися там. То часом, знаєте, до двадцять п'ять нас було, до тридцять. І так якось було ще до 1970 року, і ніколи ніхто там ревізії не робив.

— **З НКВД? З міліції?**

— НКВД так якби не знало за той підвал. І там завжди приходив священник в неділю і правив Святу Літургію, сповідав, науки говорив. Ми там майже цілий день завжди були, хотя й нас так багато було. Знаєте, для всіх було якесь місце, всім було весело, приємно, гарно. То ще коридор так був, в підвалі, пивниця, то-то була ціла наша резиденція. Такі катакомби були.

Аж 1970 року... я точно року не пам'ятаю. Були іменини ігумені, вона називалася Йосифа, а на другий день свят Різдвяних припадає Йосифа. І ми на Різдво ввечір справляли її іменини. І так, поприїжджали ще сестри зі всіх сторін — на її іменини.

¹⁸ Нині вул. Івана Вишенського.

— А скільки тоді було орієнтовно всіх сестер Ваших, в підпільному цьому монастирі?

— Ви знаєте, так до тридцять п'ять.

— А заки розігнали монастир, то скільки було?

— Заки розігнали, багато було — десь до сто сорок. Але багато повмирало пізніше. Ну а таких, що до Львова приїздили, було тридцять п'ять. А ще були по селах старші, що не могли так їздити.

Дуже багато тоді приїхало на іменини. І молодші сестри — їх було тоді може п'ятнадцять — хотіли поставити вертеп. Пішли всі до пивнички, там перебиралися в костюми. І щастя, що вони були всі в пивниці, а ми, всі такі ніби старші, сиділи за столом і колядували. А раптом двері відкриваються: «Здравствуйте». Боже, ми всі оторопіли. А дехто думав, що то той вертеп сі так перебрав. Знаєте, жарти такі. «О, комедії виправляєте! Яке там здравствуйте». Хм, а то дивимося — міліція є ззаду.

— А скільки людей тоді прийшло?

— Щось п'ятеро їх. В цивільному щось троє і два міліціонери. Ну, а ті з пивниці десь то почули і там закрилися і тихо сиділи весь час. Ну, і вони зразу нас всіх почали описувати: знімки робити, писати, ревізії робити, перевіряти. Ну, і кожного фамілії. Кождий там вигадував, як хотів, фамілії, бо паспорту ніхто не мав при собі. А ті львівські, що жили у Львові, то, сказали свої фамілії і сказали, де живуть, тому що нічого злого ніхто не робив. Свята були, прийшли на свята, на уродини і всьо. І я собі зовсім спокійно. Вони прийшли, там описали, посиділи з дві години та й пішли. Та й всі ми собі дальше почали...

— Вони питалися, чи це монахині?

— Вони вже десь знали. «Що ви ту виправляєте? Що то за сходини?» Так почали нас обвинувачувати, що ми проти держави, що змовляємося, що то законом заборонено. А ми їм: «Та як заборонено законом? Во ви збираєтеся також на всякі уродини, на всякі свята, імпрези. Шукайте, нічого злого нема». Ну, але вони мають свої закони. Ну, і то було так. То

якраз неділя тоді була. І після того, як вони пішли, ті повиходили з пивниці і ще зробили вертеп. Ми ще бавилися собі до півночі і пішли додому.

Ну, а я в понеділок мала чергування в інтернаті. То так раз на місяць випадало, що той, хто має чергування, то має бути на підйомі. Зі сьомої години треба було вже бути і всьо провіряти — таким черговим бути. І мені якраз випало. І я рано іду на то чергування і тільки, знаєте, як виходжу на вулицю Дарвіна... той будинок, як обком, і так догори, і там та школа-інтернат.

Я дивлюся, що директор інтернату коло брами вже спаце-рує — то сюди, то туди, то сюди. І так іду і собі думаю, чи що сталося в інтернаті, чи що? Я підходжу кілька кроків так до него і кажу: «Євген Петрович, ви що так рано? Та то я нині чергова». Він ніц, тільки так на мене подивився. Я зрівнялася з ним, а він так тихо до мене каже: «Зайдіть до мене в кабінет. Ходіть зі мною до мене». І наперед іде, і я за ним. Я собі думаю: «Боже, що сталося?» В голові моїй перевертається: може, що в інтернаті сталося. Я собі думаю відразу за медпункт. Ми нікого в медпункті не лишили, всі додому пішли, і всі здорові, всьо спокійно було. Діти всі пішли додому, бо то свята. Що сталося? Але йду до него. Він відкриває, заходим ми до його секретаріату — і замок на ключ. Я оторопіла. Собі думаю, чо він закриває. Відкриває ті двері свої, я зайшла до середини, він також на ключ двері. І пішов до свого бюрка, сів за стіл і сидить. Вже якісь папери так нервово перекидає. А я стою коло порога і далше не цапаюся. І собі думаю: «Боже, що то має бути? Чого він закрив двері?» І так, ви знаєте, кілька хвилин, зі сім хвилин він там перевертає, а я... далше кажу: «Євген Петрович, чого ви мене привели сюди?» А він так якби зі сну збудився і каже: «Ага, ага. Ходіть ту во, сідайте на крісло». Та я прийшла, сіла.

А він так тихо каже: «Де ви вчера ввечір були?» А, мені аж легше на душі стало. І я так аж розсміялася, і кажу: «Ой Боже, то ви тому мене кличете?» Ну, та й почала йому розказувати. Кажу, що то я була на іменинах своєї мами. Я так називаю ігумену Йосифу мамою, тому що вона мене виховала. Розказала йому історію, як моя мама вмерла, як ігумена Йосифа мене взяла, як вона мене виховала і всьо. І кажу: «То її іменини, то

я прийшла їй побажати». «Як? Як то? А чого вас там було аж двадцять п'ять?» А я кажу: «Бо всі її знають. Вона добро всім робила, та й прийшли. Знайомі всі прийшли. На іменини багато приходе». І каже: «Ви мені правду говоріть». Та я кажу: «Я правду говорю». І він тоді так дивиться на мене і каже: «Що ви за людина?» На мене сміх напав. Я кажу: «Як, що я за людина? Та людина, звичайна людина». «Я вас питаюся, хто ви є». Я кажу: «Та як хто? Медсестра». «Я вас питаюся, хто ви є». Я кажу: «А що ви хочете знати? Хто я є? Що я є? Я не розумію вашого питання». «Що, ви якась монашка?» Я кажу: «Ой Боже, та то всіх, хто не виходить замож, та й називають монашкою». А він: «Ага, ну то зрозуміло». То вже йому легше стало на душі...

А він тоді каже: «Ви знаєте, що через вас я ніч не спав. В дванадцятій годині мене визвали, і цілу ніч я сидів на допитах». Я кажу: «А чого?» — «Що я вас тримаю в інтернаті... Та я їм сказав, що ви дуже гарно працюєте і дуже гарну характеристику дав про вас. Ну, і Марія Павлівна, я вас прошу, скажіть мені, але так чесно. Так чесно мені скажіть. Знаєте, я маю жінку, я маю двоє дітей, я маю роботу. Скажіть мені чесно, ви не робите жадної ту роботи підпільної, в інтернаті». Я кажу: «Євген Петрович, признаюся вам чесно, що нічого, крім того, що тільки молюся за вас і за всіх, щоби всьо було в порядку». «Ну, то я вам дуже вдячний, але чи то правда?» Я кажу: «Правда». Він тоді каже: «Знаєте що, я вас дуже прошу, якщо ще колись таке буде, що будуть у вас робити ревізію, або будуть вас кликати, то прийдіть і мені скажіть, щоб я знав, щоб я перший від вас то сі довідав, а не від них». І я кажу: «Добре». Він каже: «Тільки я вас дуже прошу, нехай ніхто про то не знає, що я з вами говорю, що я вас щось питався». Я кажу: «Можете бути спокійні, можете довіряти мені». Ну, і я вийшла. Собі думаю: «Боже, які вони бідні». А він ніби партійний був, но але був людина. Такий він, полтавець сам, душею був дуже добрий.

— *Пам'ятаєте його ім'я?*

— Панченко Іван. Він дуже дітей любив і так дуже старався, щоб дітям жадної кривди не було, перевіряв всьо. Як він був директором, то дуже порядок був. Ну, він дуже гуманний був, добрий і дуже добре до мене ставився.

— *Ви згадували про рятування євреїв ігуменею Йосифою за німців.*

— Так. За німців. Українська організація дала ігумені для монастиря будинок на вулиці Таборовій. То є Глинянський тракт.

— *Що то за українська організація була?*

— Ну, то за німців така була українська допомогова, соціальна якась організація, що вони там допомагали. Так як допомога всім.

— *То в часі війни вони дали цей будинок, так?*

— За німців. То 1941 року чи котрого. І там ігуменія організувала сиротинець. І там позбирала всяких дітей, сиріт — я там була, моя сестра була і ще там багато таких українських дітей. І там також було десять дівчаток жидівських. Таких різного віку. Одна навіть такого віку була, як я.

— *Пригадуєте, може, їх імена?*

— Хоменко Анна, але чи то є правдиве ім'я, то я не знаю.

— *Вона там так рахувалася, як Хоменко. А скільки вона років мала тоді?*

— Так як я, мала п'ятнадцять років, чи шістнадцять.

— *А інші?*

— Інші. Ну, там, пам'ятаю Ясна була, там Душа Филипина, Хома. Та різні там прізвища були. Але то вони не були жидівські прізвища, вони були хрещені, по метриці не знаю. І крім того, на Убочі також було три жидівські родини, там в монастирі, тім будиночку.

— *Тут, у Львові?*

— У Львові три родини жидівські. То було так: старші три жіночки, та пані Юля, пані Марія, пані Еля — знаю, що їх так кликали. І в будинку тому, діточому, що я вам казала, на Островській¹⁹ вулиці, в тому немовляток будинку, була пані Марія — жінка Кагани. Того жидівського рабина. Він переходився в Юра²⁰.

¹⁹ Островського, див. с. 418, прим. 9.

²⁰ Див.: *Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане* / упоряд. Жанна Ковба. Київ: Дух і літера 2009.

— ***В Митрополита Шептицького?***

— Так. А вона була в тому будиночку, бо вона родила доню. І та дитинка була там з нею, в тому будиночку. Вона ніби працювала медсестрою, і то дитя її було там. Але то дитя померло. А вона ще мала старшу дівчинку. Та старша дівчинка тоді мала, може, сім років. Така розвинена, дуже гарна дівчинка. Її кликали Рома. І її ігуменя тримала в себе на Убочі. Ну, а я там все приходила, на Убоч, то вона мене все посилала з тою Ромою гуляти на Кайзервальд і посилала мене завжди до тої пані Марії...

— ***На Островського?***

— На Островського. Я їй все робила ґогель-могель, якийсь там такий росіл, якесь м'ясо, щоб вона їла. Там я їй носила їсти, так, підкормлювала її. А пізніше вже, як її та дитинка померла і вона в страшну депресію впала, то ігуменя мене призначила, щоби я там все ходила до неї і її розвеселявала. Щоб я ходила з нею на spacer²¹. То ми ходили обидві так на Кайзервальд, отак по вулиці тій Лісній. Знаю, що вона все дуже плакала за тою малою своєю дитинкою.

— ***А яка дальша її доля?***

— Виїхала. Пам'ятаю, що одного разу мене ігуменя післала з тою Ромкою до Якторова. Каже: «Возьми її трошки, на кілька днів до Якторова між дітей» — бо там монастир був. Каже: «Нехай вона трохи між дітьми буде, бо вона мені вже так ту надоїла». Вона дуже така була, все дуже хотіла знати, така розпещена. Як то, знаєте, дуже плекана дитина. І ми поїхали обидві до Якторова. Привезла я її там до захисту. Вона відразу позбирала всіх дітей, відразу казала всім сідати, сама сіла на крісло, на середину і почала їм говорити. Каже: «Я естем жидовков». Боже, я оторопіла. І каже: «Але то нічого, — каже. — Нехай німці навіть всіх жидів поб'ють, а я лишуся одна, я виїду заміж, народжу багато дітей. Ті мої діти народять ще дітей і жидівський нарід не пропаде». А то діти сироти були, не дуже то кумекали.

²¹ На прогулянку (з пол.).

Але то сестри почули і відразу: «Йой, забирай ту Рому і йди звідси, бо ще біда буде. Як ще в селі сі довідають, що ту жидівка є, а вона така писката — всюди лізе і всім всьо говорє...». Та я почала на ту Рому кричати: «Рома, та що ти робиш?» — «Я не боюся, я всім говорю, що я є жидувка». — «Ромка, та тебе можут забити і всьо». Ну, ледве я її втихомирила. Я відвезла її назад до Львова та й ігумені всьо то розказую. А ігуменя з нею почала там лекції провадити, говорити, якось її в розум впровадила. Нігде її не випускала. Але то вже так якось було під кінець. Як почали вивозити той будинок і ту Марію взяли звідтам, ігуменя взяла її, десь ще переховала її на Убочі. А пізніше, як німці пішли, а прийшли знова большевики, то всі жида виїхали зі Львова.

— *Позабирали тих дітей, що були тут, на Тракті Глинянському?*

— Так, так. Тих жидівських. Ну, і повиїжджали.

— *І то, власне, вони допомагали?*

— Вони повиїжджали всі до Ізраїлю. Хто до Ізраїлю, хто до Англії, до Америки, до Швейцарії. Я то знаю, тому що пакунки з тих сторін приходили. А пакунки вже почали приходити при кінці 1960-го року. Якось так во, 1960-х років, бо спочатку не. Якось довідалися, що мати ігуменя вийшла з тюрми.

— *Вони її розшукали?*

— Так, і Кагани, навіть та жінка Марія, написала письмо. Ігуменя навіть мені читала, написала письмо і вислала виклик.

— *До Ізраїлю?*

— До Ізраеля. І що дуже хоче, щоб приїхали вони в гості, щоб приїхала вона в гості, всюди вона її поведе по тих місцях святих. Але не дозволили. Ігуменя подала до Москви той виклик, але прийшла відмова.

— *Її не пустили?*

— Не пустили. І тоді вони почали присилати їй пакунки. Ну, і ще другим повідомили, вони всі зналися. Зараз всі дізналися, що вона вже вийшла з тюрми, і почали їй присилати дуже гарні посилки, дорогі. І то всьо вона реалізувала, в комі-

сійних, дещо роздавала сестрам, багато речей, що підходяче кому було, то давала, а такі інші речі, що нікому так не підходили, то здавала в комісійні. А то були дуже порядні, такі гарні речі. Вона гроші збирала і купила будинок у Львові на вул. Пілотів, 26 номер. Там купила будинок за десять тисяч руских²². То там жило п'ять сестер наших.

— *А в якому то році вона купила, не пам'ятаєте?*

— Не можу Вам сказати.

— *То були 1960-ті роки чи 1970-ті?*

— Нє, то 1970-ті якісь. При кінці 1960-их, 1960-ті ще були, як вона Пілотів купила. 1968-ий чи котрий. А тоді, 1970-го року купила на Довженка. То записала той будинок на мене і ще на одну сестру. І так ми казали, що ми продали свої батьківські будинки на селі і собі обидві спільно купили. Так... І там також нас було прописаних чотири. А жило п'ять. І так ніхто нас ніколи не провіряв, ми собі спокійно жили. Аж після того, як нас застукали...

— *Ви маєте на увазі святкування іменин ігумені Йосифи на Різдво 1970 року?*

— Так, так, святкування іменинів. Зараз так за місяць ноччю зробили облаву там, де я жила, на Довженка. Ну, і нас всіх почали провіряти. Але там нічого такого не було. Що позабирали? Позабирали тільки молитовнички, такі християнські там книжки і ще дві старші сестрі, то мали монашу одежу, то ті одежі забрали і хто які гроші мав, то забрали. Всьо позабирали, навіть там одна мала книжку зберкаси, то і її забрали.

— *А це була перевірка з КГБ, чи з міліції?*

— З КГБ. Ну, та й нічо. Та й я прийшла на роботу, та й нічого не кажу, бо що буду сі признавати, та й тихо сиджу. І так, я якраз зранку працювала, дзвінок. Директор там питається по селектору: «Хто в медпункті дижуриць? Котра медсестра?» Та я обзиваюся, що я. «О, добре, що то ви. Зайдіть зараз до мене». Та й я собі спокійно йду. Знова не підозріваю, що він то знає. Я тільки в двері, він встав, закрив на ключ і каже до

²² Карбованців.

мене потихо: «Чого ви мені не сказали, що в вас робили ревізію?» Я кажу: «Євген Петрович, а звідки я знала, що вони прийдуть? Я ж не знала, що вони прийдуть». «Но а тепер, ви вже від ранку працюєте, а вже дванадцята година, а ви мені ще дотепер нічо не сказали». Я кажу: «Та я хотіла вам сказати, але не малам як». Я собі думаю, що я буду говорити. А він каже: «Скажіть мені всьо точно, як то було». Та я йому розказала, що позабирали, що гроші забрали. «Кілько забрали?» Я кажу, що одній забрали 100, від нас всіх п'ятьох, забрали так коло 500 тих, рублів, і ошадну книжечку одній забрали. «І ще що?» — собі всьо записав і каже, — «За годину я вам подзвоню. Як будете йти вже з роботи, щоби ви зайшли до мене в кабінет». Та я кажу добре. «В котрій ви йдете з роботи?» Я кажу: «Пів третьої».

І вже так друга година, по селектору знова дзвоне: «Зара зайдіть до мене». Я прийшла, він каже: «От зараз ідіть на сьомий відділ міліції — то по Городецькій вулиці, — і там, як ви йдете по коридорі, буде проходжуватися такий високий мужчина в сірому костюмі. А я йому сказав, як ви виглядаєте і в чім ви вдіті. І він підійде до вас». Та й я пішла.

Приходжу, і дійсно відкриваю двері, по коридору ходить, так як він мені сказав. І якраз, я якось двері відкрила і він обернувся і мене побачив, і зразу підійшов до мене і каже: «Марія Павлівна з інтернату?». Я кажу, так. «Будь ласка, заходьте до мене». І завів мене до себе до кабінету. І каже: «Що в вас забрали?» Я йому почала всьо вираховувати. Він відкрив шафу і каже: «Прошу собі всьо забрати». І дав мені ще якусь сумку, бо я не мала нічо з собою, то всьо попакував. І каже: «Може ще щось вам подобається, то заберіть». Я кажу: «Не, як я можу чуже брати? Я тільки своє беру». «А грошей кілько в вас забрали?». Я йому сказала, він всьо віддав. Почав мене питатися, як я працюю: «Яка в вас зарплата?» Я кажу: «Мала зарплата — сімдесять п'ять». Він каже: «Йой Боже, то як ви проживаєте? Така маленька зарплата!» Я кажу: «Та красти не піду». А він каже: «Ну, ще би. Ви на то не здібні». Я кажу: «Та певно, що ні». І всьо мені віддав, подав мені руку і каже: «Моліться, нехай Бог світ береже, бо світ іде в пропасть».

Боже, так мені приємно було. І вийшла я. Я собі думаю, Боже, які ще добрі люди десь є. Він ніби слідчий був і бачите, я так стрінула, що директор такий був дуже гуманний, добрий. Вони зналися, мали між собою зв'язки. І таке мені ще сказав: «І будьте спокійні. Вам кривда не буде». І так я вийшла і пішла. Принесла то всьо додому.

Але що, пізніше, так, може, за кілька місяців, виходжу я з роботи. Тільки вийшла з брами, іду тротуаром вниз, до трамваю, і так запікала якась машина. Я так обернулася, дивлюся, якась червоненька машина. Вискакує якийсь панок і до мене. Я думала, що може щось хоче спитати, яка вулиця чи що, а він мені червону легітимацію під очі. І каже: «Я з органів... без шуму, без розговорів прошу сідати в машину». Відкрив двері, я сіла. Я собі думаю: «Боже святий, де то я поїду? Де він мене везе?» Привіз мене на Лонцького... не, на Дзержинського²³ — там такий штаб. Привів мене до кабінету, там почав протокол писати, то лишив мене на півгодини, пізніше знова прийде, щось подивиться на мене. Знова мене лишив. Боже, так кілька годин. Знаєте, вони мали такі різні способи, щоби людину так вимучити. І то питається, як я називаюся, то по десять разів то саме. Я їм сказала всьо так як було: чого я ішла там, на Вишенського, на ті збори, що то були за збори. Але пише — Бог знає що. Каже, що то заказані державою такі зборища, що то проти закону.

— Це він з Вами говорив про ту зустріч, на якій ви іменини святкували?

— Так. І що то не перший раз було, що то правда, що то були іменини, але перед тим ще ми сходилися, що він має доноси. Бог знає, що вигадує. Ну, та я так спокійно говорю, всьо. Потримав мене. Пустив. Знова в нас почали ревізії робити в будинку, все провіряти. На Довженка. Але як вони тільки йшли, ми вже відразу двері відкривали, просили їх до хати, так свобідно, що ми нічо не винуваті. Нічо так, перекрутилися, правда, вже нічого не брали.

— А як часто тоді приходили до вас ревізії?

²³ Тепер вул. Вітовського. У радянські часи там перебувало КДБ.

— Ой, часто було. Майже щомісяця.

— *Скільки часу це тривало?*

— Ой, так майже, так, до 1988-го, вже як відлига почалася, вже так менше. Мене часто кликали з роботи. Тільки я виходила з роботи, відразу під'їжджала машина, і то як не коло інтернату, то там, коло трамваю, бо знали, який я маршрут маю. Чи навіть часом коло самого трамваю стояв і каже: «Підете зі мною». Но, і тоді везли на Дзержинського. То Шаповалов. Шаповалов, він називався, Александр чи Георгій — якось так.

— *Це був весь час один і той самий, який з Вами мав ті зустрічі?*

— То той, що тоді застукав нас на іменинах. То він так кілька разів мене... Але якось так він добре поведився. Я йому навіть одного разу сказала: «Ви знаєте, ви мені так нагадуєте могого рідного брата, що мені навіть приємно з вами говорити. Бо ви зовсім так якось з вигляду, як мій брат». І він так якось приємно зі мною говорив, навіть каже: «Ой, ви знаєте, мені так та робота надоїла. Думаєте, що мені так приємно так во людей цькувати? Так во за людьми ходити? Але де я піду інакше на роботу? Треба сім'ю годувати». Я кажу: «То хотя кривди нікому не робить». А він каже: «А я то стараюся. Що я вам хіба що злого роблю? Я нічого злого не роблю. Вот посидимо, поговоримо, та й щось треба робити». О так. А я собі думаю: «Хто тебе знає, як ти говориш. Чи ти, може, в довір'я хочеш в мене ввійти, щоб щось довідатися». Але, правда, він так нічо не випитував. О таке — чи я того знаю, чи я того знаю? Я кажу: «А звідки я можу знати?» За священників питався. Я кажу: «Я абсолютно не знаю, тому що я як знаю, то тільки знаю ім'я монаше, а прізвище ні. Нічого не знаю».

— *А інших сестер викликали ще також на такі допити?*

— Марію кликали, але перестали. А більше нікого.

— *А Марія була в Перемишлянах чи де?*

— В Перемишлянах була, працювала тоді в Перемишлянах. Але її тоді раз закликали, та й більше не кликали.

— **Той Шаповал вас кликав?**

— Той Шаповал. І якийсь інший почав мене кликати. Також нічо такий був. Там щось може два рази мене закликав. І то там я посиділа, він десь пішов та й мене випустив, та й всьо.

— **Це вже був кінець 1970-х років, початок 1980-х?**

— Але пізніше якийсь одного разу закликав мене, такий молодий, представився якось... Іван Максимович чи як... Бог знає, не пам'ятаю. Знаю, що він білорус, закінчив тільки юридичний. Так він мені сказав. Господи, що за... я вам не вмію сказати. Як він мене обзивав різними словами. І щоб я то сказала, щоб я то сказала. Я кажу: «Що я буду говорити, як то всьо брехня?» Ну, він: «Я тобі, сволоч, покажу — брехня». Ну, страхіття. І я собі думаю так: «Боже, що мені робити?» І мені прийшла, зустріли мені думка, і то добра думка. І я кажу до него: «Ви знаєте, що. Будьте добрі, покличете мені начальника. Я всьо йому скажу. Він старша людина, я йому скажу». І він побіг по начальника.

Прийшов начальник і я кажу: «Пане начальник...». Почала йому розказувати, як він поводить. І кажу: «Та ж то молодий компрометує вашу організацію, ваш престиж, вас, всьо. Та де таке? Хто таке вигадав? Де він що зробить, як він так поводить? Дивіться, ви культурно прийшли, хотя й старші, як чемно поводитесь». Його так починаю хвалити, того начальника. А він каже: «Та ви знаєте, та то таке молоде, зі школи, воно хоче прислужитися. Він, — каже, — так во хоче щось зробити, так і поводить. Він більше не буде вас визивати». Ну, і каже...

— **І більше не викликав?**

— Ні. І пішов начальник. Пішов начальник, каже: «Хтось інший прийде до вас». І мене лишив у кабінеті. За яких кілька хвилин приходе, відкриває двері і приходе такий молодий, такий червоненький, файний, з такою книгою під пахою і дивлюся — чисто єврей. Але такий симпатичний хлопчик, такий ще молодий. Та й: «А, познайомимось, Марія Павлівна, то...». Ну і сів і каже: «Ви знаєте, що? Я є єврей». (*Сміється*). Я кажу: «Ну то що? Яка різниця?» А він каже відразу до мене: «Ви

вірите в Бога?» Я кажу: «Вірю». А він каже: «Я також вірю. То правда чи не? Ви то признаєте, що жидівський нарід є вибраний Богом?» Я кажу: «Признаю, так є написано в книгах святих і всюди. Правда». — «А правда, що Ісус Христос був жидом?» Я кажу: «Правда». — «От бачите, то я є з вибраного народу». (*Сміється*). Каже: «Дуже приємно мені. Ми не будемо ся чепухою займатися. Нехай вони всі сі займаються чепухою, а ми будем...». І витягає ту книгу, дивлюся, а там, ілюстраційна велика книга від сотворення світа. Цілий Старий Завіт, всьо в ілюстраціях. І він каже: «От, знаєте, що? Ви знаєте Біблію?» Я кажу: «Та, знаю, читала». — «Ви будете мені пояснювати по ілюстраціях». Ну, зачали ми науку обидвоє. (*Сміється*). І від сотворення світа, і листок за листком я йому, як дитині, розказувала. Він мене питався і тоді відпустив: «Коли ми ще стрінемося?» Я кажу: «Та я не маю часу». — «Ну, я вас ще колись закличу». І так кілька разів мене кликав. То весь час тільки ми займалися тою Біблією. Нічо ніколи не питав ані разу. Тільки мені все казав: «Я подав документи і хочу їхати в Ізраїль. І так хочу їхати в Ізраїль, але не знаю, чи мене пустять, бо я в КГБ роблю». А я кажу: «Та прийде якийсь час, що ви поїдете». А він: «Ой, молисья, щоб я поїхав в Ізраїль. Я так хочу їхати звідси в Ізраїль, я ту не хочу бути». (*Сміється*). І вже пізніше, вже і не кликав зовсім, дав мені спокій. Вже за 1980-х років, вже так не кликали. То так почалася відлига, вже почався розпадати Радянський Союз. Так в 1988-му, правда? Вже якось так — я не пам'ятаю тих років. Вже так то було, так 1988 року. Вже забула їх всіх, дали мені спокій. Вже з українськими прапорами у Львові бігали, вже мітинги були, всьо...

— *А Ви ще працювали в інтернаті?*

— Я ще працювала в інтернаті.

— *А про ті, інші, зустрічі, коли Вас викликали в КГБ, і що Ви мали зустрічі, то Ваш директор про це знав?*

— Ні, я не говорила. Я ніколи нічо йому не звирялася. Він мене вже не питав. Що буду говорити? Я бачила, що вони так

роблять, аби гроші заробляти, ніби вони роблять. Вони самі не знали, що їм робити. Вони вже чули, що то розпадається.

Я раз вертаю з роботи в трамваї, раптом чую крик: «Марія Павлівна! Марія Павлівна! Слава Ісусу Христу!» Я обертаюся, дивлюся, то мій жидок. Я аж, ну. І всіх відпихає і до мене. А п'яний, як не знаю що. І так мене хоче обнімати. Я кажу: «Та що ви, здуріли чи що?» Але якось так людей багато не було і повиходили і він якось так, аж впав на лавку. І я всіла коло него і кажу: «Боже, ви де так напилися?» А він каже: Ой простіт, простіт, я цілу ніч гуляв, бо я увечері від'їжджаю в Ізраїль. Я прощався з товаришами. Як добре, що я вас побачив! Яка то мені радість, що я вас побачив! Я вас дуже прошу, моліться до Бога! То є наш спільний Бог — мій і ваш, бо ми віримо в одного Бога, правда?» Я кажу: «Один Бог тільки є». — «Ну, то моліться, щоби я щасливо заїхав. Я беру жінку і дитину і їду». Я кажу: «Кого ви там маєте?» Він каже: «Та я по своїй лінії не маю, там жінки батьки є. І я там їду, в Тель-Авів». Я кажу: «Щаслива вам дорога. Буду за вас молитися, щоб ви щасливо заїхали» — так я розпрощалася.

— А коли, Сестро, виник оцей монастир на вулиці Вічевій, в якому Ви зараз живете? Коли сестри почали ходити в габітах?

— В габітах почали ходити вже як сюди на Вічеву прийшли, а перед тим жили всі на вулиці Виговського, 58. Там будиночок такий мали. І там майже всі були, але то там не поміщалися. А багато жило по своїх квартирах — вже підіставали дехто квартири... А весь час старалися, щоб дістати якісь будинки для сестер. А на Вічевій був гуртожиток і музпедучилище було. А то крило, то була якась насінна станція чи що таке. І так, спочатку тільки дали нам були той поверх, чотири кімнати. Ну, тоді якось за рік відпустили другий поверх.

А церкву щось аж 1995 року віддали. Чи може скорше... чи 1994-го. Отако во. Довго церкву не віддавали. Там був склад.

Ще 1991 року сестри ходили по цивільному. Не було де купити матеріали. І тоді якось поїхали до Німеччини, там закупили матеріали.

Там о. Петерс²⁴ — то німець, він був студитом, і німці його арештували, на Петра Скарги²⁵ разом з тим нашим о. Денегом, а пізніше випустили і реабілітували — і він в Німеччині був. Дістав велику допомогу, компенсацію за то всьо. І як ми поїхали до Німеччини, ми вступили до него, коло Мюнхена, забула то місто, де він був. І він дав гроші на матеріали, то купили матеріали, пошили і почали ходити. Десь так при кінці 1991 року, здається, вже ми почали в габітах ходити.

— **Скажіть, будь ласка, а чи Ви ще когось, крім цього єврея, що працював в КГБ, зустріли з тих людей, хто з Вами офіційно контактував в КГБ чи в праці?**

— Я нікого не бачила. Тільки так випадково того єврейчика. Він мене побачив в трамваї.

— **А чи Ви би хотіли когось зустріти з тих людей?**

— А, най Бог боронить. А що вони мені потрібні? Не хочу.

— **А що Ви до них відчуваєте?**

— Та нічого. Нічо до них не відчуваю. Я навіть не знаю, чи я би пізнала кого. То вже давно, то минуло вже кілька років... Вони повтікали, певно, десь.

— **Ви думаєте, що їх вже немає?**

— Я думаю. А зрештою, хто їх знає, де вони?

— **Дуже Вам дякую, Сестро. Дякую Вам щиро за інтерв'ю.**

²⁴ Архимандрит (Йоганес) Петерс, німець, монах-студит, якого А. Шептицький висвятив в 1937 р. Див.: *Morality and Reality: The Life and Times of Andrei Sheptyts'kyi* / ред. P. R. Magocsi, A. Krawchuk. Edmonton 1989, с. 131, 451).

²⁵ Тепер вул. Івана Озаркевича.

СТЕФАНІЯ ГУРКО

Дата інтерв'ю:	31 травня 1995 року
Місце інтерв'ю:	Торонто, Канада
Оповідач:	Стефанія Гурко
Інтерв'юер:	Іроїда Винницька
Присутні при інтерв'ю:	Данило Даревич
Мова інтерв'ю:	українська
Розшифрування інтерв'ю:	Наталя Миско
Редагування інтерв'ю:	Стефанія Гурко

Стефанія Гурко, з роду Дейчаківська, народилася в національно свідомій родині 13 лютого 1924 р. в с. Ямниця на Станиславівщині (нині Івано-Франківщина). Закінчила гімназію у Станиславові та Педагогічні курси в Коломиї.

Розповідає про відступ польських вояків під натиском Червоної Армії 1939 р. та поведінку радянської влади в Галичині 1939–1941 рр.: радянську агітаційну роботу з метою колективізації сільських господарств та удержавлення приватних підприємств, зміни в системі освіти, радянські терористичні акції, підпільну діяльність ОУН, арешт батька 1940 р. Того ж року оповідачка стає членом юнацького звена ОУН.

Описує початок радянсько-німецької війни, святкування в Станиславові дня проголошення відновлення незалежності України 30 червня 1941 р. В часі війни Стефанія Гурко активно працювала в націоналістичному підпіллі: як зв'язкова, культурно-освітня референтка юнацького вишкільного табору ОУН ім. Євгена Коновальця у Ямниці в серпні 1941 р. Як член Похідних груп, в Кам'янець-Подільській окрузі вела агітаційну роботу з селянами, а для легалізації свого перебування вчилася в гімназії та вчителювала.

Стефанія Гурко, 2000 р.

У 1944 р. почала працювати як зв'язкова для Відділу Пропаганди Закордонного Представництва УГВР в тісній співпраці зі Славою Стецько. З 1948 р. жила з сім'єю в Австралії, де активно включилася в українське громадське життя. З 1956 р. проживає в Канаді. Авторка кількох збірок поезій, літературознавчих досліджень, перекладів та лібретто до опери «Портрет Доріяна Грея».

— **Пані Гурко, будь ласка, для нашої документації, можете назвати своє ім'я, прізвище і дівоче прізвище?**

— Я називаюся Стефанія Гурко. Дівоче прізвище — Дейчаківська.

— **Дата і місце народження?**

— Я народилася 13 лютого 1924 року в селі Ямниця, тепер Тисменицького району Івано-Франківської області.

— **Прошу сказати щось про своїх батьків. Як вони називалися — батько, мама?**

— Мій батько називався Антін Дейчаківський, мама — Анна Дейчаківська з роду Кузик. Обидвоє народжені в селі Ямниця. Батько мій працював на залізниці в Станиславові, теперішньому Івано-Франківську. Мама — селянка.

— **А чи знаєте щось про своїх дідів, прадідів?**

— Обидва мої діди зі села Ямниця. Дід Іван Дейчаківський і дід Семен Кузик. Бабуні — Евдокія Дейчаківська, дівочого прізвища не знаю, та Ірина Кузик з роду Обух. Думаю, що всі вони з роду в рід жили в селі Ямниця. Дід Семен Кузик і бабуня Ірина жили разом з нами. Дід Іван Дейчаківський був удівець, бо бабуня Евдокія померла ще заки я народилася. Він жив досить далеко від нас і тільки часом приходив до нас у гості.

— **А про прадідів?**

— Про прадідів я нічого не знаю.

— **Чи є якісь родинні перекази про Ваших предків?**

— Про діда Семена Кузика я маю досить цікаві спомини. Він був дуже оригінальна людина. Про нього я згадую в своїй поемі «Буремні роки»¹. Не знаю, чи Ви маєте тут цю поему. Дід Семен був дуже працьовитий. В австрійському війську вивчив до якоїсь міри медичну допомогу. Він працював, видно, при медичній службі й навчився правити кості, був костоправ, відомий майже на всю околицю. До нього привозили

¹ С. Гурко-Дейчаківська. *Буремні роки (поема)*. Торонто 1994.

тих людей, які зламали чи звихнули руку чи ногу, й він їм допомагав. Був дуже дотепний, а при тому маломовний, але як щось колись сказав, то люди пам'ятали й розповідали про це в цілому селі.

Наприклад, я розкажу вам один епізод: як прийшла в Західну Україну совітська влада, почалися в нас мітинги. З району приїздили пропагандисти, які агітували за колективізацію сільських господарств та удержавлення приватних підприємств і всієї промисловости.

— *Це було котрого року?*

— Це було 1940 року. Дід звичайно слухав уважно промови цих пропагандистів і час до часу вкраплював свою думку. Одного разу пропагандист Сокоренко почав говорити про «доблесну» Червону армію, яка в 1939 році визволила галичан з польського ярма. Доблесна — російське слово; геройська, переможна. Це слово часто вживали пропагандисти. Дід Семен слухав, слухав, а потім сказав: «Та добре визволяти, як ніхто не б'є». Всі знали, що Червона армія зайняла Західну Україну без бою, бо німці перед тим розгромили польську армію. Другим разом Сокоренко почав вихвалити совітську «найдемократичнішу в світі» конституцію, а дід додав: «Та ваша конституція у вас у шуфляді, а ключ від шуфляди в кишені». Це дуже збентежило цього районowego пропагандиста. Він завжди згадував діда й грозив йому вивозом, але до цього не дійшло, бо скоро вибухла німецько-совітська війна. Дід дожив свого віку в Ямниці, де і помер.

— *Скільки у Вашій родині було братів і сестер?*

— Я мала двох братів і одну сестру. Брат Микола, старший від мене на два роки, живе тепер і працює в Клівленді (США) як лікар. Другий, молодший від мене брат Семен, живе тепер у Ямниці. За совітської влади був репресований, засланий на Сибір, з якого повернувся. Найстарша сестра Марійка, народжена в 1920 році, живе тепер у Івано-Франківську. Відбула десять років у концтаборі в Караганді. Її чоловік, Денис Ковтун, уродженець Київщини, був теж арештований за співпрацю з УПА, засуджений на десять років заслання. Тепер обоє живуть з дітьми і внуками в Івано-Франківську.

— Прошу сказати про своє дитинство. Чи проходило воно на селі?

— Так, воно проходило на селі. Я закінчила в Ямниці чотири класи публічної школи, а тому що в Ямниці була тільки чотирикласова школа, п'яту й шосту класи закінчила в Станиславові в українській «Рідній Школі». Щоб дістатися до гімназії нового типу, треба було закінчити шосту класу публічної школи. Після того я здала вступні іспити до гімназії Українського Педагогічного Товариства (УПТ) «Рідна Школа».

— А ще про відносини в родині. Ви була котра з черги?

— Я була третя дитина з черги. Наша родина була дуже національно свідомою. Село Ямниця було одне з найбільш національно свідомих на Станиславівщині, а може й у цілій Галичині.

— А чому? Кому воно це завдячує?

— Кому воно завдячує? В нас був надзвичайно добрий парох — о. Юстин Гірняк, рідний брат Йосифа Гірняка, що був актором у театрі «Березіль» у Харкові. Отець Юстин був надзвичайно добрий душпастир і організатор. Він заснував у селі багато товариств: товариство «Сільський Господар», кооперативу, драмгурток. Рівночасно, як катехит, звертав увагу на здібних дітей, які відзначалися у шкільній науці й дораджував їхнім батькам посилати дітей до гімназії й на вищі студії. За час його душпастирювання в Ямниці вийшло з нашого села дуже багато інтелігенції — людей з середньою й високою університетською освітою. Ці інтелігентні люди теж працювали під час вакацій, чи у вільні від праці години в читальні «Просвіта», чи в кооперативному русі. Пригадую також, що в Ямниці майже всі родини пренумерували принаймні хоч одну українську газету. Перед Другою світовою війною велику популярність здобув собі Дмитро Паліїв, редактор газети «Батьківщина», яка виходила у Львові. В календарі «Батьківщини» було занотовано, що в Ямниці є 350 передплатників «Батьківщини». В моїй родині мій тато не тільки що всіх нас посилав до гімназії, а рівночасно передплачував кілька газет і купував українські книжки. У нас були газети «Народна Справа», «Батьківщина», гумористичний журнал «Комар», для нас, дітей, передплачував «Дзвіночок», а потім «Життя і

Знання», а для діда й бабуні — релігійний журнал «Місіонар». Ми всі були активні в читальні «Просвіта», в драмгуртку і в хорі. Моя мама одного року була головою ямницького відділу «Союзу Українок».

— ***А як завелике було в той час Ваше село?***

— Село мало 500 номерів, одно з найбільших сіл. Лежить сім кілометрів на північний захід від Станиславова, тепер Івано-Франківська, перша залізнична станція в напрямі на Львів. Через село теж іде гостинець, бита дорога, що йде зі Львова до Станиславова. Це може теж сприяло розвиткові села. Багато наших селян посидало своїх дітей до Господарської школи, що була в недалекому селі Миловання², в добрах Митрополита Андрея Шептицького, де навчали городництва та нових методів ведення сільського господарства. Завдяки цьому наше село було на досить високому економічному рівні.

— ***І у Вашій родині всі діти отримали освіту?***

— Всі. Брат Микола закінчив медицину. Сестра Марійка під час совітської окупації вчилася у Львові в Залізнодорожному інституті, де пізнала свого майбутнього чоловіка, який був викладачем у цьому інституті. Я закінчила Станиславівську гімназію й Педагогічні курси в Коломиї. Наймолодший брат вчився за совітів в Станиславові в Педагогічному інституті, якого не міг закінчити, тому що його з мамою вивезли на Сибір, в Хабаровський край, дуже далеко, над Тихим океаном. Ціле наше майно skonфіскували. Сестра Марійка і її чоловік були арештовані, а їх маленька донечка, Таня, була на Сибірі з моєю мамою та з моїм братом Семеном і його дружиною, Іриною, на засланні.

— ***Чи це сталося за першого приходу совітів?***

— Тата арештували за першого приходу, а маму, брата та його дружину вивезли за другого приходу. Також за другого приходу арештували мою сестру Марійку і її чоловіка.

— ***Тепер може вернемося хронологічно. Ви закінчили в селі четверту класу?***

² Тепер село Милування Тисменицького району Івано-Франківської області.

— Так. До п'ятої і шостої класи я ходила до «Рідної Школи» на вулиці Третього Мая³ в Станиславові, а потім до української гімназії УПТ — Українського Педагогічного Товариства. Після приходу совітів гімназії перетворили на «десятирічки», і я закінчила в той час восьму й дев'яту класи. Вже за німців, в 1943 році, я здала матуру.

— *Будь ласка, можете розказати про перший прихід совітів?*

— Я тоді була п'ятнадцятирічною дівчиною і добре собі пригадую прихід совітів. Війна почалася першого вересня 1939 року. Був кінець шкільних вакацій, а у воєнний час навчання у школах і гімназіях не було. Пригадую собі, що німці розбомбили залізничний міст на ріці Бистриці, що пливе між Станиславовом і Ямницею і поїзди не їхали. Польське військо відступало в сторону Румунії гостинцем, що проходить через Ямницю. Стався один випадок: польські вояки застрілили на гостинці нашого дуже національно-свідомого інтелігента, Василя Деркача. Вони хотіли сконфіскувати його ровер, яким він їхав гостинцем зі Станиславова додому. Василь не хотів віддати польським воякам свого ровера, й вони за це його на місці застрілили. Для всіх нас це була велика трагічна подія. Пригадую його великий і сумний похорон.

Ми назагал раділи, що йдуть якісь зміни. Вірили, що ця війна принесе корисні зміни для нашого народу. Одного дня появилися летючки скинені совітськими літаками, що українська армія під проводом генерала Тимошенка визволяє Західну Україну⁴. І, звичайно, всі молоді люди з Ямниці вирушили походом з синьо-жовтим прапором до Станиславова й стали під ратушею. Станиславівські робітники, які були краще від нас поінформовані, примашерували з іншої сторони з червоним прапором. Ми і я особисто, яка в ту пору ще не була політично вироблена, не знала, чому й звідки взявся червоний прапор, коли наш національний прапор є синьо-жовтий. Так за якийсь час, коли вже прийшла Червона Армія, настрої в

³ Тепер вул. Михайла Грушевського.

⁴ Генерал Семен Тимошенко командував Червоною Армією, яка 17 вересня 1939 р. перейшла Збруч.

людей почали спадати. Пригадую, як до Ямниці ввійшли перші танкові частини совітської армії. Совітські солдати мали звичай вітати населення піднесеним вгору кулаком. Пригадую, що біля мене на гостинці стояв мій вуйко й сказав: «О, то щось недобре, якщо вже зачинають на нас кулаком махати».

Потім почалося менш-більш нормальне життя. Прийшла совітська цивільна влада, відбулися якісь збори в селі, потім були вибори до Установчих Зборів у Львові, яких метою було офіційно затвердити приєднання Західної України до СРСР. Життя під совітами стало дуже іншим в порівнянні з польською окупацією. Школи зреформували. В Станиславові були три українські гімназії: мужеська державна і дві приватні жіночі: гімназія «Рідна Школа» УПТ, ученицею якої я була, і гімназія Сестер Василянок, релігійного жіночого монашого чину. Совітська влада скоєдукувала⁵ всі школи, перемінила їх на «десятирічки» і змінила програму навчання. Навчання релігії було заборонено, німецької мови було тільки дві години в тижні, латини зовсім не вчили. Зате в програму введено кожнорічне годинне навчання російської мови, а в старших класах вивчали Конституцію СРСР і діалектичний матеріалізм.

— *А як у селі? Чи творили колгоспи?*

— Колгоспи почали творити в 1940 році. Почали натискати, щоб люди вписувалися до колгоспу. Люди абсолютно не хотіли вписуватися. Пригадую, що були безконечні мітинги й приїздили з району партійні пропагандисти. Вони спочатку заохочували, потім грозили, а потім наклали на селян такі високі податки, які було важко заплатити. Вже при самому кінці таки створили колгосп. Вписалися до колгоспу переважно не найбідніші, але найбагатші господарі, яким вже не було ради, бо їм грозили вивозом і такими податками, яких вони не могли заплатити.

— *А яка була влада — сільрада?*

— Сільраду вибирали з місцевих селян. Я знаю, що в нашому селі не було комуністів. Були колись старі сільробівці, але вони після голодомору в 1932–1933 роках у Східній Україні,

⁵ Організувала навчальний процес у середній школі спільно для хлопців і дівчат.

змінити свої совітофільські погляди. Ямницькі сільробівці почали працювати в читальні «Просвіта», ходити до церкви, а це значить, що вони не були комуністами. До сільради наші селяни старалися вибирати тих людей, яких совіти називали «бідняками», і людей, які попередньо не були заангажованими в національно-політичних угрупованнях. В Ямниці було досить багато членів ОУН. Майже всі наші інтелігенти були підпільними членами ОУН, і були в ОУН також деякі селянські хлопці.

— ***А чи були у Вашому селі поляки чи жиди?***

— Ямниця було село, де не було ні одного поляка й ні одного жида. Отже, завдяки активній праці о. Гірняка в селі була створена кооператива, товариство «Сільський Господар» і т. д. Жида були колись давно. Я, приміром, не пам'ятаю ні одного жида, хоч старші люди розповідали, що в Ямниці було колись чотири корчми. Але за моєї пам'яті не було ні одної корчми й не було ні одного жида. Була кооператива й було декілька склепів, які провадили ямницькі люди. Були чотири приватні склепи. Там можна було купити потрібні товари. Пригадую собі, що в газеті «Народна Справа» писали, що в Ямниці був колись один поляк, якого одна баба забила сапою в суперечці за межу. Крім того, згадували люди, що діди деяких відомих українців були римо-католиками. Але їхні діти почували себе українцями й були навіть членами ОУН, а деякі навіть сиділи за українську підпільну діяльність у польських тюрмах.

— ***Чи знаєте може імена тих людей?***

— Знаю. Наприклад Дуткевичі. Казали, що батько Дуткевичів ходив до Станиславова до костела, бо був римо-католиком. Був також Валько. Цікаво, що Дейчаківські в метриках були записані як Дейчаковські. А один рід (в нас було декілька родин Дейчаківських) чомусь називали «Ляхові». Але вони дуже ображалися, коли їх так називали. Можливо, що хтось міг там бути з польського роду.

— ***Ви згадали про ОУН. Чи Ви особисто належали за тих часів до ОУН?***

— Я була замолода, щоб належати до ОУН за Польщі. Але в 1941 році, властиво в 1940 році, багато членів ОУН совіти

арештували, а деякі дістали наказ втікати за кордон, як от, приміром, мій кузен Володимир Дейчаківський. Він був студентом германістики у Львівському університеті й тому, що був знаний, як політично заангажований активіст, провід ОУН наказав йому втекти за кордон. Брата його, Богдана, більшовики арештували. Також арештували майже всю сітку ОУН Станиславщини. Тоді, за порадою чи з наказу проводу ОУН, почали організувати юнацькі звена, й мене втягнули до одного такого звена. Я стала членом юнацького звена ОУН.

— ***Хто Вас втягнув?***

— Осип Білобрам, син гімназійного вчителя. Його сестру арештували також. Я не є певна, чи вона загинула, чи ні. Осип Білобрам почав організувати на терені нашої десятирічки юнацтво ОУН. Я знала тільки його, тому що в конспіративній системі знали імена й прізвища тільки чотирьох, максимум п'ятьох осіб і знали теж провідника звена. Я знала, що провідником є Осип Білобрам, який прийняв мене й ще чотири мої товаришки до звена юнацтва ОУН.

— ***Чи можете сказати, хто були ті чотири?***

— Надя Смеречинська, яка живе тепер тут, у Торонто. Вона заміжня, зветься Надія Головата. Оксана Припхан, потім заміжня Манюх, живе тепер у Івано-Франківську, відбувши багато літ у совітських концтаборах. Імени четвертої членки не можу собі пригадати. В кожному разі, ми мали звено.

— ***Які були Ваші завдання, що Ви робили?***

— О, що ми робили? Ми вивчали «Декалог українського націоналіста», читали підпільну націоналістичну літературу й, щиро сказати, крім того ми тоді ще нічого не робили. Був величезний терор, арештували багато людей, деяких вже розстріляли. Нас тільки вишколювали в тому дусі, щоб ті ідеї не забулися. Три місяці перед початком німецько-совітської війни мій кузен, Володимир Дейчаківський, дістав наказ від проводу ОУН повернутися в Україну. Від того часу я почала працювати для нього зв'язковою.

— ***Але це Ви вже говорите про сорокові роки, правда?***

— Це було в 1941 році, бо щойно в 1940 році я була втягнена до юнацтва ОУН. І тоді, коли він прийшов...

— ***Куди він прийшов?***

— Він прийшов із-за кордону в березні 1941 року просто до Ямниці. В Ямниці він мав свій осідок. Його завданням було організувати чи налагодити організаційні зв'язки. Деякі члени ОУН пішли в глибоке підпілля, так що тільки декілька людей знали, де вони є.

— ***Це ще за совітів?***

— Так. Ще за совітів, у березні 1941 року. Тоді моїм завданням було стрічатися з ним потаємно. Він звичайно міняв місце від одної хати до другої, а вже як потепліло, десь у квітні, він просто жив у лісі. Біля мого села, над рікою Бистриця, є висока гора, покрита лісом, що називається Стінка. Там у тій Стінці Влодко скривався. Моїм завданням було приходити й брати від нього грипси. Не знаю, чи ви знаєте, що таке грипс. На цигарковій бібулці написана якась інструкція, звинена у маленький звиточок і заклеєна. Грипс треба було віднести комусь, зустрівши його на домовленому місці по кличці. Ви навіть не знали, з ким ви зустрічаєтесь. Все було дуже законспіроване.

— ***З ким він мав контакти?***

— З тими, які були в підпіллі. Було декілька людей, які були перед тим арештовані, а потім звільнені з тюрми. Я знаю, але не буду подавати прізвища, що Володимир нав'язав контакт з одним чоловіком у Станиславові, який був арештований і якого більшовики звільнили з тюрми. Він знав його добре зі старих часів. Цей чоловік був настільки чесною людиною, що сказав Влодкові: «То є перший і останній раз, що я з тобою зустрічаюся, бо при звільненні я підписав документ, що буду доносити. Ти не можеш держати зі мною довше контакту». Слава Богу, все закінчилося щасливо для цього чоловіка й для мого кузена, який пережив підпілля в той час, коли НКВД дуже полювало за членами ОУН.

— ***І в той час, Ви казали, що Вашого батька арештували?***

— Батька мого арештували в 1940 році. Це не була справа політична. Мій батько працював на залізниці в Станиславові при складуванні поїздів. Сталося так, що одного разу була невелика аварія і були пошкоджені два вагони. Хоч це був звичайний випадок, йому за сталінським законом приписали саботаж. За це його арештували й засудили на сім років примусової праці в концтраційному таборі, з якого він вже ніколи не повернувся.

— *Тепер повернемося до Вашої діяльності в ОУН. То вже початок війни?*

— Початок війни. Отже...

— *Коли почали арештовувати совіти?*

— Совіти прийшли в 1939 році. Арешти почалися в другій половині 1940 року, коли встановилась совітська цивільна влада. НКВД роздобуло інформації про тих, хто був активним у громадському й політичному житті за Польщі й арештували не тільки членів ОУН, але й членів Комуністичної Партії Західної України, яка, на їх думку, попала під впливи троцькістів. Наприклад, арештували доктора Осипа Когута, адвоката з міста Богородчани, що був теж послом до польського сейму. Він був членом Української Радикальної Партії — людина соціалістичного світогляду. Його арештували й засудили на заслання до концтабору, а дружину з двома неповнолітніми дочками вивезли на Сибір. Арештували взагалі всіх, хто не додержувався лінії компартії Сталіна.

— *Отже, тепер був прихід німців?*

— Так. Німці прийшли після того, як 22 червня 1941 року почалась німецько-совітська війна. До Станиславова спочатку прийшли не німці, але їх союзники — мадяри.

— *Чи совіти, відступаючи, в Станиславові також розстрілювали?*

— В 1989 році біля Станиславова, в селі Пасічна, в Дем'яновому Лазі знайдено місце поховання останків розстріляних в'язнів НКВД. Мій кузен, Богдан Дейчаківський, який в 1941 році сидів у Станиславівській тюрмі, чудом врятувався від розстрілу. Про це він написав у своїх споминах, які були

надруковані в альманаху «Ямниця», виданім у 1994 році з нагоди святкування 550-ліття нашого родинного села. В своїх споминах він докладно описав свої переживання в совітській тюрмі та втечу з тюрми під час воєнного замішання. Коли вони почули, що в'язнів розстрілюють перед відступом совітської армії і влади, Богдан і ще кілька в'язнів розбили двері своєї камери, вирвалися з в'язниці й схоронилися між міськими будинками. Після проголошення відновлення незалежності 30 червня 1941 року, в Станиславові відбувся великий похорон тих розстріляних в'язнів, яких знайдено в підвалах і на подвір'ї тюрми. Про Дем'янів Лаз, до якого НКВД скидали в ями й заковували розстріляних в'язнів, тоді ще ніхто не знав. Тепер це цвинтарище упорядкували, створили заповідник і поставили високий пам'ятник жертвам комуністичного терору.

— *Тепер про прихід німців. Як Ви це пам'ятаєте?*

— Отже, я пригадую, прийшли мадяри. Влодко Дейчаківський, як висланник ОУН, перейшов до Станиславова й почав там організувати місцеву українську владу. Крім нього в той час прибули до Станиславова три члени ОУН — Роман Малащук з Коломийщини, Богдан Рибчук з Праги і Василь Бандера, брат провідника ОУН, Степана Бандери. Вони створили Міську Раду, Відділ Пропаганди, міліцію, а для юнацтва ОУН — вишкільний табір у Ямниці. Мене призначили до того табору на становище культурно-освітньої референтки. Табір був мішаний. Були дві чоти мужеські й одна жіноча. Чотовою жіночої чоти була Оксана Припхан, з якою ми були разом за совітів в одному звені. Оксана і я були членами таборової Булави.

— *А хто був комендантом?*

— Комендантом був Ярослав Попович, родом з Коломиї. Я знаю, що ця, тепер ще популярна таборова пісня «Друга чота, чота Крилатих...» була створена в нашому таборі в Ямниці. Друга мужеська чота була проти того, щоб табір був мішаний і щоб у булаві табору були «баби». Ті «баби», про яких співали: «Булава — це провід наш, Булава для юнаків, табір цей є створений для нас, не треба нам бабів» — це була Оксана, я і решта юначок третьої чоти. В другій стрічці тепер співають: «Чотар Сокіл чоту Крилатих поведе в поле найбільших боїв...».

В Ямниці співали: «Чотар Савчак...», бо чотовим другої чоти був наш ямничанин, Василь Савчак. Василь пізніше став командиром УПА й загинув десь у Карпатах чи в Чорному Лісі. Точно не знаю де. Він виконав свій оспіваний обов'язок.

— *Про той вишкільний табір можете щось розповісти?*

— У вишкільному таборі були юнаки й юначки з усіх околиць Станиславівщини, зі самого Станиславова, з Калуша, колишні члени юнацьких підпільних звен. Це було літо, кінець липня і цілий серпень. Маляри прийшли до Станиславова в червні, проголошення відновлення незалежності України відбулося 30 червня у Львові. В Станиславові відбулося це свято може тиждень-два пізніше.

— *Що Ви пам'ятаєте?*

— Пригадую, що біля української католицької катедри був великий збір народу з усіх довколишніх сіл і зі Станиславова. Читав Акт Відновлення і Проголошення Незалежності Української Держави пан Богдан Рибчук в присутності якогось високого мадярського військового старшини. Люди, звичайно, раділи й думали, що дійсно відновиться Українська Держава. Та велика еuforia за короткий час почала зникати, бо, як знаєте, німці, після того як встановили в Галичині свою цивільну владу, відкинули ідею встановлення незалежності Української Держави, арештували уряд Ярослава Стецька і всіх причетних до його створення членів ОУН(б)⁶, включно з моїм кузенком, Володимиром Дейчаківським, який відсидів п'ять років за це в концтаборі Аушвіц.

— *А тепер, прошу, можете ще щось сказати про той вишкільний табір?*

— Табір був подібний до звичайного пластового табору.

— *Ви були в «Пласті»?*

— Ні, не була, бо в той час, як я виростала, український «Пласт» у Галичині був заборонений польським урядом. Але я мала більш-менш уявлення про пластовий улад. Наш юнаць-

⁶ ОУН(б) — Організація Українських Націоналістів під проводом С. Бандери.

кий табір був імени Євгена Коновальця. Табір тривав один місяць, десь до половини серпня. День починався молитвою, піднесенням національного прапора, відспіванням національного гимну. Були фізичні зайняття, плавання, плавба на каюках і вишкільні дискусії на історичні й ідеологічні теми. Останнє зайняття мусіла організувати я як культурно-освітня референтка. Пригадую, що мені дали з обласного проводу націоналістичну літературу, переважно праці Донцова і Сціборського, які в той час були дещо «понад мою голову». Але я все те прочитала і в міру своїх можливостей передавала в своїх доповідях таборовим юнакам і юначкам.

При кінці серпня до табору прийшов член Похідної групи, що повернувся зі Сходу, один наш старший гімназійний товариш, Остап Голуб'як, батьків якого совіти вивезли, а він утік за кордон, і коли почали організуватися Похідні групи...

— *За кордон — то є в Німеччину?*

— Ні, за Сян, до колишньої Польщі. Остап, повернувшись з Похідної групи, пішов до Станиславівського Відділу Пропаганди, де головою був мій кузен Володимир Дейчаківський, і сказав, що йому потрібно людей до праці в Східній Україні, бо багато людей, які йшли в Похідних групах зараз за фронтом, десь розгубились і йому треба нових людей. Володимир післав Остапа Голуб'яка до нашого табору. Остап виголосив до нас промову й запитав, хто хоче зголоситися до праці на Східній Україні.

— *А з якої Похідної групи він був?*

— Я думаю, що він був з полуднево-східної, але точно не знаю, бо в той час я його не питалася. Знаю, що були три групи: одна йшла просто на Київ, друга — на Одесу... а може було й більше⁷.

— *А про мельниківські групи Ви чули?*

— В той час я не чула про мельниківські групи. Станиславівщина була, можна сказати, в руках бандерівських. Ми особисто

⁷ Похідні групи творилися з національно свідомої молоді обох середовищ — бандерівського і мельниківського. Їх завданням була праця на Східній Україні для піднесення національної свідомості українського населення.

ще нічого не знали про розкол в ОУН на мельниківців і бандерівців. Про це не було часу говорити. Але я знаю, що Голуб'як був у бандерівській Похідній групі.

Коли в таборі він запитав, чи є охочі зголоситися, то зголосилися самі таборові «баби», а саме: Оксана Припхан, Віра Лемеха, Клявдія Літанюк і я. Не знаю, чому хлопці не зголосилися. Можливо, вони були більш розважні. А нас, дівчат, дуже цікавило йти «будувати Україну». Ми поїхали просто з табору в таборових одностроях з маленькими клунками. Поїхали на Кам'янець-Подільщину. Транспорту тоді ще не було, треба було їхати підводами через організаційні зв'язки.

— **Ви всі разом?**

— Ми всі разом з Остапом. Отже, ми так їхали кілька днів через Поділля, туди на Чортків, на Скалу-Подільську, щоб переїхати через Збруч, колишній польсько-совітський кордон. Але заки ми туди заїхали, то німецька влада знову встановила кордон на Збручі між Галичиною й Східною Україною. Німці сказали: «Галичанам нема чого туди їхати». Туди можна було їхати галичанам тільки за спеціальним німецьким дозволом. Отже, ми зупинилися в Скалі-Подільській і далше не мали права їхати.

Остап вернувся до Чорткова, до повітового проводу і там дали йому підроблений документ, що нібито ми дістали дозвіл від німецької адміністрації їхати до Кам'янця-Подільського.

Остап привіз зі собою з Чорткова ще п'ять хлопців з Львівської області, і ми разом вночі переїхали Збруч. Остап показав сторожеві кордону той документ, і він нас перепустив. Вранці ми щасливо приїхали до Кам'янця-Подільського.

— **А чим ви їхали? Підводами?**

— Так. Транспорація підводами була дуже добре зорганізована сіткою ОУН. В кожному селі була організаційна станиця. Станичний давав наказ «Мені треба підводу!» і люди співпрацювали, присилали пару коней запряжених у підводу, призначали фірмана, і він віз аж до другої станиці, а від другої станиці — до третьої і т. д., аж поки ми не дісталися до Кам'янця-Подільського.

Кам'янець-Подільський зробив на мене дуже велике враження. Це старе історичне місто, схрещення трьох цивілізацій:

української, польської і турецької. Над рікою Смотрич стоїть на високій горі величезний Турецький Замок, а з другого боку ріки в долині — старенька козацька церковця. Там розповідають різні перекази про Юрася Хмельницького і про «розбійника» Кармелюка, які колись були ув'язнені в цьому замку.

Отже, ми приїхали до Кам'янця-Подільського, де була вже зорганізована станиця ОУН. Дім мусів перед тим належати до якогось комуністичного бонзи. Було багато гарно влаштованих кімнат, де можна було відпочити з дороги, була навіть зорганізована кухня, де ми могли харчуватися. На другий день нам сказали, що ми мусимо «приписатися» в міській управі, хто ми і чого ми приїхали. Той документ, що Остап привіз, ми боялися вдень показувати, бо він був підроблений.

— А яка там була влада в той час?

— Там теж була мадярська армія, але вже була міська рада, яка переводила перепис населення. Це був воєнний час, люди мандрували з місця на місце. Отже, треба було піти до міськради й приписатися. Ми поїхали з дому, не сподіваючись можливості таких ситуацій, і не мали зі собою жодних документів. Ми, видно, вважали, що нам не потрібно документів, і Остап, правдоподібно, був тої самої думки. Без документів нам не вдалося приписатись у Кам'янці-Подільському. Ми спочатку казали в міськраді, що ми легально приїхали з Галичини. Нам сказали показати документи, але ми не могли показати їм жодних документів.

Остап мав надзвичайні організаційні здібності нав'язувати контакти. За той короткий час, коли був у Похідній групі, він зорганізував по селах і по районах «своїх людей». В цьому разі він придумав, що нас трьох і тих п'ять хлопців, що приїхали з нами, пішле до Миньковецького району на Кам'янець-Подільщині. В районному центрі Миньківцях він мав контакт з головою районної ради і зі шкільним інспектором. Остап домовився з ними, що ми приїдемо до цього району на працю вчителів німецької мови в сільських школах. Тому що всім було відомо, що галичанам не вільно бути без дозволу в Східній Україні, ми записалися під чужими прізвищами й сказали, що ми є випускниками Кам'янець-Подільського

педінституту. Нам треба було там закорінитися, вчителювати й чекати на дальші інструкції проводу.

— ***І Ви насправді мали вчити?***

— Так, і ми вчили. Нас усіх перевезли до того району й розіслали по селах. Мене післали до села Притулівка⁸, Оксану Припхан — до села Капустяни⁹, а Віру Лемеху — до села Сивороги¹⁰. Хлопців розіслали також по довколишніх селах. З хлопцями ми не були близько знайомі, бо вони долучилися до нас у Скалі-Подільській. Самі вони були з Львівщини. В кожному разі, ми всі почали там учителювати.

— ***Які Ваші перші враження були в тій Притулівці?***

— В Притулівці дали мене на помешкання до одної селянської родини. Сказавши щиро, я почувалася дуже розгублена. По-перше, я не була вчителька, по-друге, німецьку мову я знала на рівні гімназійної учениці. Але діти (мої учні) знали менше від мене, і я старалася навчити їх все, що знала. Я почувалася досить погано серед учителів, які на мене дивилися з підозрінням, бо я зовсім не виглядала як народжена в Східній Україні. Напевно вони відчували, що моя мова була досить галицька. Але вони мовчали.

— ***Де Ви казали, що Ви народилися?***

— Я казала, що я народилася на Кам'янець-Подільщині в селі Смотрич. Звичайно, мені не було легко освоїти цю мою нову ідентичність. Але я робила, що могла, бо наказ є наказ, і я сиділа й ждала на нові накази в Притулівці. Голова міськради й інспектор знали, що ми є галичанки і знали також про це мої господарі. А для всіх решта я була вчителька німецької мови. Я старалася прийти до школи в останній хвилині і якнайскоріше зі школи відійти.

— ***А під яким іменем Ви там були?***

— Я там була під іменем — Надя Ковтун. Чому я собі вибрала Ковтун? Тому що мій швагер, сам з Києва, називався Денис Ковтун.

⁸ Тепер село Дунаєвського району Хмельницької області.

⁹ Тепер село Новоушицького району Хмельницької області.

¹⁰ Тепер село Дунаєвського району Хмельницької області.

Денис залишився, як прийшли німці, у Львові і його прийняли теж до Похідної групи, яка йшла на Київ під проводом Миколи Климишина.

— ***Чи вони знали, які завдання Ви мали?***

— Вони знали, бо Остап Голуб'як з ними контактувався як член Похідної групи ОУН з вірою, що ми, галичани, йдемо помагати творити й будувати Українську Державу. Остап нам сказав, що голова районної ради й шкільний інспектор є колишні петлюрівці. Було це так, чи не було — я не знаю. Остап залишився в Кам'янці-Подільському. З Миньківців прислали по нас грузову машину і привезли нас до цього районного міста. Потім приїхали по нас селяни й завезли нас підводами до призначених сіл.

— ***Чи мали Ви контакт зі своїми подругами?***

— Я знала тільки про Оксану й про Віру. Клявдія Літанюк зі Скали-Подільської повернулась назад додому, бо її мама, довідавшись, що вона поїхала з табору на Східну Україну, пішла до Відділу Пропаганди й домоглася, щоб Клявдія вернулася додому. Повернувшись додому, Клявдія Літанюк далше працювала в підпільній сітці ОУН. За другого приходу совітів була арештована й заслана до концтабору в Норильську. Одружена з Романом Басарабом, колишнім членом ОУН, що теж відбув довгі роки каторги в Норильських концтаборах. Тепер обоє живуть у Івано-Франківську.

— ***Чи Ваша родина знала, де Ви були?***

— Так, моя родина знала. Моя мама знала, що я зголосилася їхати, й вона вірила, що ми їдемо робити добру роботу. В кожному разі, я не мала жодного спротиву зі сторони мами. Я прийшла з табору й сказала: «Мамо, я їду на Україну». Мама, як звичайно, руки заломила, пустила сльозу, зібрала мої найпотрібніші на дорогу речі, і я вирушила в дорогу.

— ***Тепер Ви є в Притулівці?***

— Я є в Притулівці, вчу дітей німецької мови, ну і говорю зі своїми господарями дещо про історію України, про ОУН, про наші ідеї й завдання. Це все, що я могла робити в цей час.

— **Як довго Ви були в Притулівці?**

— Максимум шість тижнів. Одного дня директор школи покликав мене до канцелярії і сказав, що з району прийшла вістка від інспектора про арешт всіх п'ятьох наших товаришів, і в них знайшли зброю. Ніхто з нас не знав, що хлопці мали якусь зброю. Інспектор радить нам утікати, бо боїться, що нас теж скоро арештують. Я ще того самого дня вирушила шукати своїх товаришок — Віру й Оксану. Вони були в недалеких селах. Між Притулівкою й Косогорами, де вчителювала Віра, було біля десяти кілометрів. Я пішла до Віри й сказала їй про те. Вона вже знала, бо директор Косогірської школи теж її повідомив про арешт товаришів. Я переночувала у Віри й на другий день пішла до Капустян, де вчителювала Оксана. То було трохи даліше, яких п'ятнадцять кілометрів.

— **Як Ви йшли, пішки?**

— Так. Тоді була дощова погода, дорога була дуже болотниста, і я ледве добрела до Капустян. Я сказала Оксані. А вона про те ще не знала: «Нам радять, щоб ми забиралися звідси, бо хлопців арештували й напевно по нас прийдуть». І тоді ми обидві з Оксаною вернулися до Притулівки. Я забрала свої речі й ми пішли до Віри до Косогор. З Косогор їхала вантажна машина до Кам'янця по пальне: бензин для колгоспу. Директор школи попросив шофера вантажівки, щоб нас завіз до Кам'янця-Подільського, В Кам'янці-Подільським ми зайшли до станичної хати. Хата була порожня. Сусіди сказали нам, що всіх людей, які були в станиці, арештовано. Ми не знаємо, чи між арештованими був теж Остап і не знаємо, куди нам тепер дітись. Ми просто вийшли з міста і йдемо гостинцем, його там називають не шосе, але соше, в сторону Скали-Подільської. Ідемо й для підбадьорення співаємо наші таборові пісні. Кілька кілометрів за Кам'янцем-Подільським побачили ми, що напроти нас іде якийсь мужчина. Хто? Остап Голуб'як, який повертається з Галичини, куди його закликано на якусь нараду. Я вважаю, що це було якесь чудо — випадок долі. Ми, звичайно, були дуже втішені, що несподівано зустріли нашого провідника, який знає щось більше й дасть нам якісь накази. Він нам сказав, що в Галичині теж пройшли арешти.

Гестапо арештувало всіх людей, які були на видних місцях. Організація ОУН іде в підпілля. Він теж дістав наказ, щоб наші люди на Кам'янець-Подільщині пішли в підпілля, творили організаційні звена, щоб далше вести організаційну роботу. Ми прийняли цю вістку з великою тривогою. Ми теж йому розказали, що всі хлопці, які були в Миньковецькому районі й ті, які були в Кам'янці-Подільському, теж арештовані й на станицю нема чого йти. Остап тоді сказав: «Ідемо на село, де маю своїх людей».

Близько Кам'янця-Подільського є велике село Кадіївці¹¹. Остап мав там «своїх людей» і знався теж з директором школи й головою сільради. Ми пішли до Кадіївців і жили там якийсь час. Остап десь зорганізував друкарську машинку. Віру примістив як учительку німецької мови в цьому селі, Оксана дістала завдання друкувати летючки й організаційні матеріали, а мені Остап дав наказ вернутися до Кам'янця-Подільського й там себе в якийсь спосіб легалізувати. Це було нелегке завдання. Остап в Кам'янці-Подільському знав теж декілька людей, які не були зв'язані зі станицею, і післав мене до них.

Якраз у тому самому часі в Кам'янці-Подільському почали організувати нові середні школи. Створили теж жіночу гімназію. Отже, я резигную зі свого «високого становища вчительки» і йду записуватись до гімназії. За більшовиків я закінчила дев'яту класу, отже, мені треба ще один рік, щоб закінчити свою середню освіту. Я пішла записуватись до гімназії. Треба було вигадати якусь нову історію, чому я є в Кам'янці-Подільському й чому не маю зі собою жодного особистого документу, ані шкільного свідоцтва.

Я вигадала таку історію: Батька мого арештували більшовики (що було правда), й заслали його до трудового табору. Між іншим, ми дістали були один лист від батька з концтраційного табору, що був десь біля Жмеринки, де в'язні вичищували болота. В день 22 червня 1941 року, коли вибухла німецько-совітська війна, я поїхала поїздом з Ямниці до Коломиї вислати пакунок з харчами для тата, бо тільки чомусь з Коломиї можна було висилати пакунки до таборів. Отже, я

¹¹ Тепер село Кам'янець-Подільського району Хмельницької області.

сказала в гімназії, що мого батька арештували, а мама моя померла, отже я є сирота. В селі Кадіївцях маю старшу сестру, яка там учителює, а я хочу кінчати тут гімназію. І знаєте, секретарка наді мною заломала руки: «Яка ти бідна сирота!» і записала мене до гімназії під умовою, що я при першій нагоді постараюся дістати зі станиславівської школи свідоцтво, що я закінчила дев'яту класу. Я сказала, що я родом зі села Ямниця, а до гімназії й потім «десятирічки» ходила в Станиславові.

— *Під яким Ви іменем ішли?*

— Я тоді йшла під власним іменем і прізвиськом — Стефанія Дейчаківська. Я думала, що закінчу там гімназію й буду працювати серед шкільної молоді. Отже, я почала ходити до гімназії. Мешкала я в пані Петровської, яка була в гімназії «класною дамою». Організували цю гімназію за зразком старих царських часів. Були вчителі й були теж «класні дами», які дбали про добре виховання гімназисток. Пані Петровська мала доньку Ніну, яка теж ходила до гімназії. Вона прийняла мене до себе на станцію. Остап Голуб'як був з ними знайомий. Отже, я мала помешкання, ходила до гімназії і все виглядало в найкращому порядку. Оксана писала ОУН-івські летючки, Віра вчителювала, а я ходила до гімназії і мала завдання національно освідомлювати гімназисток.

— *Чи господиня Ваша знала, хто Ви?*

— Так, господиня знала, хто я є. Все була принаймні одна людина втаємничена, хто й чого ми там є. Так було кілька місяців ще за мадярської військової окупації. Потім прийшла німецька цивільна влада. Німці розділили Україну на «Генеральне Губернаторство» й «Комісаріят Україна» і відразу сказали: «українським жінкам гімназії не потрібні — жіночу гімназію треба ліквідувати!» Але все ж таки я мала вже контакт з гімназистками, мала легальний документ від міськради, що я є приписана по такій-то адресі. Приписка ще зі совітських часів була там дуже важна річ. Тепер я могла залишитися в Кам'янці-Подільському й працювати з молоддю та поширювати наші організаційні ідеї.

Була дуже гостра зима. Ми не мали зі собою теплої одежі й не мали за що й де собі купити потрібні на зиму речі. Це

був 1942 рік. Остап, як обласний провідник ОУН, постійно їздив у різних справах у терен, де були наші люди. Він зрозумів, що нам потрібно зимової одежі й тому нам конче треба поїхати назад додому. Вже зближалось Різдво. Остап організував нам поїздку додому. Нас знову завезли на підводах з Кам'янця-Подільського над Збруч. Наші люди дивилися, коли німецька погранична сторожа перейшла вже в даному місці й подали нам знак, коли ми можемо перебігти через Збруч. Вода на Збручі була вже покрита льодом і легко було скоро пересовгнутися на другу сторону. Це все тепер звучить як байка, але це так було справді. Отже, ми щасливо добралися додому якраз на Різдво. Була велика й несподівана радість для нас і наших рідних. Вдома я застала велику економічну кризу. Восени 1941 року була велика повінь Дністра і його допливів. Ціле наше Підгір'я було залите водою. Повінь знищила збіжжя, картоплю і все. Мій батько не повернувся з концентраку, швагер Денис, коли німці почали забороняти й ліквідувати Похідні групи, вернувся додому. Сестра була в тяжі й народила донечку. Денис конче хотів побачити свою першу дитину. Приїхав якраз в той час, коли в Станиславові німці почали арештувати провідників ОУН. Одного дня він прийшов відвідати мого брата Миколу Дейчаківського, який працював у Станиславові у Відділі Пропаганди. Це було якраз у той день, коли Гестапо прийшло до будинку арештувати працівників того відділу. Микола з Денисом, щоб рятуватися від арешту, вискочили через вікно на вулицю, побігли на залізничну станцію, сіли в Станиславові на поїзд (тоді вже йшли поїзди) й поїхали обидва на Східну Україну. Денис мав документи, що він є залізничний інженер, родом зі Східної України і сказав на кордоні, де перевіряли документи, що Микола його свояк і що їм дозволили їхати до Києва. Денис, коли там був з Похідною групою, віднайшов своїх батьків, які жили в Дарниці біля Києва. Там тоді ще була прифронтова зона й не було німецької цивільної влади, яка переслідувала членів ОУН.

Отже, приїхавши додому, я застала маму дуже зажурену і татом, і мною, і братом, і зятем. Після народження внучки сестра Марійка була дуже хвора, бо мала дуже тяжкий порід.

Дід і бабуня були вже дуже немічні. Наймолодший брат, Семен, був ще тоді учнем народної школи. Оксана, приїхавши додому, застала свого батька смертельно хворого на рака легень. Ми побули два тижні вдома, пожурилися разом з нашими рідними, але мусіли їхати назад, бо наказ був наказ.

— **Всі три повернулися?**

— Всі три повернулися з теплою одіжжю. Приїхавши до Кам'янця-Подільського, Оксана і я попросили Голуб'яка, щоб дозволив нам повернутися назад додому, бо ми там дуже потрібні. Остап це зрозумів, бо він теж походив з наших околиць, знав наші родини й відпустив нас додому.

Віра Лемеха залишилася. Тепер вона, між іншим, живе у Львові. Тому кілька років я зустрілася з нею в США. Вона приїхала під час «перестройки» до своєї сестри — пані Оксани Луцької. Віра розказала мені, що була арештована й засуджена до смертної кари. Потім замінили на двадцять п'ять років каторги, які вона відбувала в Норильських концтаборах. По звільненні вернулася до Львова й працює там як фармацевтка.

Оксана Припхан, заміжня Манюх, живе тепер у Івано-Франківську. За німецької окупації студіювала у Львові фармацевтику й вийшла заміж за лікаря Володимира Манюха. Вони обидвоє працювали в підпільному шпиталі УПА. Сівити арештували їх і заслали до концтаборів. Після звільнення працювали в своїх професіях у Станиславові й Богородчанах. Володимир недавно помер. Оксана з двома синами живе в Івано-Франківську.

В 1942 році, коли ми з Оксаною повернулися з Кам'янця-Подільського додому, тато Оксанин вже був помер. Я почала шукати праці, щоб допомогти своїй родині. В Ямниці було потрібно вчителів, і мене прийняли на вчительську працю *Hilfslehrerin*¹², тому що я не мала педагогічної освіти. Опісля, під час літніх вакацій, я відбула двомісячні вчительські курси в Коломиї й могла даліше продовжувати свою працю вчительки й допомагати мамі в її домашніх клопотах.

В 1941 році в Станиславові відкрили тільки одну українську коєдукаційну гімназію. Згідно з розпорядженням ні-

¹² Помічниця вчительки (нім.).

мецької окупаційної влади, в кожній класі повинно було бути тільки десять відсотків дівчат. Після мого повернення з Кам'янця-Подільського, я старалася вписатись до тої гімназії, щоб закінчити своє середньошкільне навчання й здати матуру — кінцевий іспит. Директор гімназії, Осип Левицький, не прийняв мене, бо я мала репутацію націоналістичної революціонерки, а він бажав удержувати учнів гімназії в лояльному до влади дусі. Отже, я далше вчителювала в Ямниці, працювала в драматичному гуртку й була теж виховницею в Ямницькому «Уладі Молоді».

В січні 1943 року проголошено в Станиславові повітовий конкурс драматичних гуртків. Ямницький драмгурток приготував на конкурс п'єсу Нечуя-Левицького «Хмари», де я грала головну роль. Директор Станиславівського театру, професор Хичій, він рівночасно був викладачем хімії в гімназії й заступником директора Левицького, сподобав собі моє виконання ролі й прийшов до гардероби зложити мені ґратуляції. При тому запитався мене, чи не хотіла б я вчитися у Львівській театральній школі. Я сказала, що так, але перед тим треба мені закінчити гімназію й здати матуру. Я йому також сказала, що директор Левицький на початку шкільного року не прийняв мене до гімназії, щоб я змогла закінчити останній рік своєї середньошкільної освіти. Професор Хичій обіцяв поговорити про мою справу з директором Левицьким й попросив прийти на другий тиждень до гімназії. Мене прийняли під умовою, що здам успішно вступні іспити й цим докажу, що можу докінчити останній рік гімназійного навчання. Це було вже друге півріччя і до кінцевих іспитів — матури — лишалося тільки чотири місяці. Я наполегливо вчилася день і ніч, здала всі вступні іспити, а в травні 1943 року здала матуру й дістала матуральне свідоцтво, без якого не можна було вступити до жодного інституту, чи університету. Того року під час вакацій я теж закінчила матуральним іспитом Педагогічні курси в Коломиї і на початку шкільного року поїхала вчителювати до села Яблуниця, що біля Ворохти й недалеко найвищої в Карпатах гори — Говерлі. Там я вчителювала, аж поки десь у січні 1944 року не наблизився совітсько-німецький фронт. Яблуницю зайняли

німецькі союзники — мадяри, школу закрито, і я повернулася до Ямниці, де теж була вже прифронтова зона.

— **Скажіть, чи Ви весь час вдержували контакт з ОУН?**

— О, так. Я не працювала вже тоді в підпіллі, бо працювала як учителька. Під час німецької окупації в Галичині були створені при Українських Допомогових Комітетах «Улади Молоді»¹³. Я працювала легально як виховниця в «Уладі Молоді». На зайняттях з молоддю я вчила історію України, підкреслюючи постійні змагання українського народу за свободу проти всіх історичних окупантів, а при тому прочитувала їм «Декалог українського націоналіста», який починався словами: «Здобудеш Українську Державу, або згинеш у боротьбі за неї». Дехто з моїх молодих вихованців став активним членом ОУН–УПА.

Коли фронт дійшов уже до Коломиї, Яблуницю зайняли мадярські фронтовики, й навчання в школі не могло вже відбуватися. Я спочатку повернулася до Ямниці, а потім поїхала до Львова, де мій брат Микола студював медицину й при тому працював як зв'язковий Головного Проводу ОУН. У Львові я почала теж працювати як зв'язкова Головного Проводу. Саме в той час творилася Українська Головна Визвольна Рада (УГВР), завданням якої було даліше керувати визвольною боротьбою українського народу в обставинах нового приходу совітів. Кожний член проводу ОУН і УГВР мав своїх зв'язкових. Головним провідником ОУН(б) в той час був Микола Лебедь. Степан Бандера і весь уряд прем'єра Ярослава Стецька в 1941 році був інтернований німцями. До Головного Проводу ОУН належали також Дарія Ребет, Володимир Проккоп, о. Іван Гриньох і Василь Охримович. Я почала працювати для Василя Охримовича, який очолював Відділ Пропаганди Закордонного Представництва УГВР. Завданням зв'язкових було переносити, чи перевозити грипси, чи пропагандивні матеріали з місця на місце, від одного провідника до другого, й пильнуватись, щоб не потрапити в руки Гестапо.

¹³ Українські Допомогові Комітети були складовою частиною Українського Центрального Комітету й містили в собі різні структурні підрозділи за напрямками праці, серед них — відповідальний за працю з молоддю.

— **Як Ви переносили ті грипси?**

— Ну, просто діставали малесенький звичок цигаркового паперу з закодованими інструкціями, ховали його або в заплетене волосся, або деколи в спідню білизну, несли на умовлене місце й передавали іншій зв'язковій, чи зв'язковому, з якими зустрічалися по умовленій кличці. Гріпси й клички кожного дня ми діставали від головної зв'язкової, якою в той час була у Львові «Муха», теперішня Слава Стецько. Це була машина, яка працювала дуже справно. Цих гріпсів було так багато, що ми цілий день носили їх і приходили додому з попухлими від неvigідного тодішнього взуття ногами. Шкіряних черевиків тоді неможливо було купити. Всі ходили в черевиках на дерев'яних підошвах, які називалися, деревняки.

— **Чи Ви знали, що було в тих грипсах?**

— Нам не було вільно розпечатувати й читати тих гріпсів. Коли фронт дійшов до Львова, мене призначили їхати на Захід сповняти службу зв'язкової для Закордонного Представництва УГВР. Це було в місяці червні 1944 року. Я дістала наказ зголоситися в одному селі біля Львова, де я і ще одна зв'язкова «Аня» зустріли нашого провідника, Василя Охримовича. Він передав нам проклямації УГВР і певну суму грошей на дорогу й дав наказ завезти проклямації на зв'язкову станицю в Кракові. Ми поїхали поїздом до Кракова, виконали наше завдання, але до Львова вже не могли повернутися, бо Львів вже був зайнятий Червоною Армією. З Кракова ми поїхали до міста Криниці¹⁴, в якій було повно втікачів з Галичини й Східної України. Знайти якесь помешкання було неможливо. В Криниці з'явилася теж «Муха», Слава Стецько. Вона старалася десь нас переночувати між своїми знайомими, але постійного місця ми не мали й постійно міняли місце нічлігу. Вона теж не знала, що будемо даліше робити, бо не було жодного зв'язку з головним проводом ЗП УГВР. Ми переважно блукали по місті, шукаючи знайомих, де б ще одну ніч переночувати.

¹⁴ Тепер місто Кrynica (Криниця) в Новосончівському повіті Малопольського воєводства (Польща).

Одного дня йду я вулицею в Криниці й роздумую над своєю долею, що мені далше тут робити. Дивлюся, зупиняється авто, з авто виходить мужчина й підходить до мене. Дивлюся ближче, а це мій рідний брат Микола. Це була велика й радісна несподіванка. Я вважаю, що це було Боже провидіння. Брат теж був дуже здивований. Зустрівши мене на вулиці, питається: «Що ти тут робиш?» Ми з ним розійшлися у Львові й він про мене нічого не знав, ані я не знала нічого про нього. Отже, його, як зв'язкового, провід ЗП УГВР вислав на Мадярщину, він все це описав у своїх споминах, які були надруковані в двох числах журналу «Сучасність» тому кілька років¹⁵. З Будапешту, через Відень він приїхав до Кракова, де зустрів Миколу Лебеда, голову ЗП УГВР, Василя Охримовича й інших членів Закордонного Представництва. Тепер вони їдуть автами до села Злоцького¹⁶, де парохом є о. Сиротинський, чоловік кузенки Василя Охримовича. Авто зупинилося, тому що хотіли довідатися про дорогу до села Злоцького. І так Микола натрапив на мене, яка нічого не знала про існування того села. В кожному разі, вони забрали мене до авта, і я поїхала з ними до Злоцького. Провід ЗП УГВР задержався на парафії о. Сиротинського, щоб там обдумати, як і куди далше їм і їхнім людям їхати на Захід, щоб робити заплановану роботу.

Закордонне Представництво УГВР було створене для того, щоб робити за кордонами пропаганду й інформувати світ про боротьбу ОУН–УПА з німецькими й совітськими окупантами за свободу українського народу й за його державну незалежність.

Отже, велика частина ЗП УГВР покищо сидить у Злоцькому в о. Сиротинського. Це була перша парафія молодого українського греко-католицького священика на Лемківщині. Лемківщина у воєнний час була дуже бідна. Отець не мав харчових запасів, щоб усіх нас прогодувати. Провід вислав людей поїхати автом до Криниці й знайти там доктора Миколу Кушпету, члена ОУН, який, як директор «Народного Союзу»

¹⁵ М. Кузик. Із споминів зв'язкового // *Сучасність* 239 (1980/2); 245 (1981/5).

¹⁶ Тепер село Złockie (Злоцьке) Новосончівського повіту Малопольського воєводства.

в одному з міст Галичини, евакуююався перед новим приходом совітів до Криниці зі своїми працівниками й великим запасом харчових продуктів. Доктор Кушпета приділив для нас мішок муки, великий дзбан меду й оливи і все це привезено до Злоцькова. Треба було комусь спекти з тої муки хліб. Хто вміє пекти хліб? Я ніколи сама не пекла хліба, але бачила, як це робила моя мама і взялася за цю роботу. На другій половині цього приходства жила вдова недавно померлого попереднього пароха Злоцькова зі своїми двома дочками. Я позичила в них велике корито, зробила розчин з позиченого в неї квасу, замісила тісто й спекла вперше в своєму житті цілу піч смачного хліба. Всі ми заїдали той хліб з цибулею, що росла в городі отця Сиротинського. На подвір'ю приходства була велика стодола й два обороти, де ми всі ночували. Наради Проводу відбувалися в саді, або на веранді приходства. Там ми задержалися кільканадцять днів, але треба було їхати далше, бо фронт почав приближатися. Провід почав робити пляни, як нас усіх вислати далше на Захід. Рішили одних вислати до Словаччини, а других до Німеччини. Мені припало їхати до Відня. З Криниці виїжджав спеціальним поїздом транспорт з родинами українських поліціантів і мені дали завдання їхати з тим транспортом, який мав їхати через Відень до Західної Німеччини. Провід дав мені проклямації УГВР і віденську адресу станиці, куди я маю все це завезти. Організація діяла досить справно. На кожному терені мала своїх людей, своїх зв'язкових і свої станиці. Отже, я поїхала.

— *А хто був у Відні?*

— У Відні я мала зголоситися до Ліди Дереш. Родина Дерешів походила зі Стрийщини й жила тепер у Відні. В них було дві доньки: Ліда й Володимира. Тепер вони обидві живуть на Флориді. Ліда вийшла заміж за Зеновія Козака, а Володимир — за Євгена Щипайла, брата пані Лесі Тарнавської.

Моя їзда до Відня тривала два тижні, тому що залізничні дороги в той час були зайняті транспортацією німецької армії на фронт і поїздами з раненими вояками, поїзд, в якому я їхала, часто відставляли на бічні тори, й треба було нераз довго чекати, заки йому дадуть вільну дорогу. З великими перипетіями я

таки доїхала до Відня, знайшла подану мені адресу й передала те, що мені веліли передати. А далі що? Треба щось самій промишляти й думати. Дереші дві чи три ночі переночували мене в своєму помешканні, але до них приїхали їхні свояки й не було для мене місця. Треба було шукати інших знайомих. По якомусь часі до Відня приїхала «Муха», й ми почали думати, що нам даліше робити. Треба було також десь зареєструватися, щоб одержати у Відні харчові картки, а щоб одержати харчові картки, треба було десь працювати, або вчитися в якійсь школі, чи в університеті. Ми обидві записалися на курси дольметчерські, курси перекладачів.

— *Як то обидві?*

— Обидві — я і «Муха». Це був 1944 рік, вересень–жовтень, або навіть грудень. До Відня приїхав теж Ярослав Стецько, прем'єр Львівського новоствореного 30 червня 1941 року Уряду Незалежної України, а потім арештованого німецькою владою. В 1944 році гітлерівська влада звільнила Ярослава Стецька й досить велике число українських політичних в'язнів з концтабору, маючи в плані творити тепер Українську Армію під проводом генерала Шандрука для боротьби на східному антисовітському фронті. Ярослав Стецько, однак, відмовився співпрацювати з гітлерівцями. Крім того, до Відня прибув теж Василь Охримович і Дарія Ребет, члени проводу ЗП УГВР. У Відні тоді відбувалися різні інформаційні зустрічі й наради з Ярославом Стецьком та іншими українськими політичними діячами. Для нас, зв'язкових, було досить багато тоді роботи. Кожного дня Відень бомбили американські літаки. Одного дня під час бомбардування була поранена пані Дарія Ребет, а зв'язкова Аня Платків, яка була з нею в тому самому місці, загинула. Ми поховали Аню на одному з віденських цвинтарів.

Фронт знову зближався, і нам треба було залишити Відень і їхати даліше на Захід. Між іншим, живучи в Відні, я нав'язала контакт зі своїм братом Миколою, якого провів вислав до Братислави, а потім до Швейцарії з членами французького резистансу¹⁷, з яким ЗП УГВР почало співпрацюва-

¹⁷ Французький резистанс — рух опору.

ти. При переході німецько-швейцарського кордону німецька погранична сторожа їх усіх арештувала й передала в руки Їс-тапо. Мій брат все це описав у своїх споминах «На визвольних стежках Європи», які у скорому часі вийдуть окремою книжкою в київському видавництві «Юніверс»¹⁸.

Фронт уже під самим Віднем, і ми виїжджаємо до Лінцу. В Лінцу побули декілька днів, і тоді наш Провід розділив нас на кілька груп і сказав нам, куди маємо їхати. Мені, Романові Галібею й одному воякові УПА, Миколі, який був ранений і прибув з-за кордон на лікування, веліли їхати до Нюрнбергу. Там десь біля Нюрнбергу мав бути член ОУН — Роман Рахманний (Роман Олійник)¹⁹.

— **А хто був той, що розподіляв усіх?**

— Звичайно я діставала накази через «Муху». Вона діставала від Василя Охримовича, а Василь Охримович радився з Головним Проводом. Крім Охримовича, я офіційно не знала нікого. Це так як у війську, всі накази йдуть від вищого до нижчого.

— **Так що Ви поїхали до Нюрнбергу?**

— До Нюрнбергу ми виїхали в ту ніч, коли американці розбомбили це місто дощенту. Ми приїхали якраз по тому страшному бомбардуванню. Коли наш поїзд доїхав до станції, місто горіло й було в руїнах. Ми просто перейшли через зруйнований Нюрнберг до поблизького міста Фюрт²⁰. Рахманний був десь на селі біля Нюрнбергу. Галібей мав його адресу. Нам треба було переждати, бо фронт уже був під самим Фюртом. Ми діждалися приходу американських військ у Фюрті. Галібей нав'язав зв'язок з Рахманним і ми почали робити нашу пропагандивну роботу. На Заході ніхто нічого не знав про існування УГВР і УПА. Першим нашим завданням було

¹⁸ М. Дейчаківський. *На визвольних стежках Європи: Спогади зв'язкового ОУН. Футбольні спогади Мука*. Київ Юніверс 1997.

¹⁹ Роман Олійник (Рахманний) — відомий діяч українського національного руху, ідеолог, публіцист, багатолітній редактор газети «Гомін України». Роман Олійник — чоловік Надії Олійник (див. інтерв'ю Надії Олійник).

²⁰ Фюрт (Fürth) — місто в адміністративному окрузі Середня Франконія, Баварія.

поширювати вістки про боротьбу УПА й новий національний провід — УГВР.

— *То було в німецькій мові?*

— Ні, поки що в українській для українців, яких було дуже багато вивезених на примусову працю до Німеччини, чи ув'язнених, а тепер звільнених з концтаборів. Видавали ми теж летючки в німецькій мові й у перекладах на інші європейські мови. Я передруковувала на друкарській машинці летючки про боротьбу УПА й завдання УГВР.

— *І то було до кого?*

— То було до таборів остарбайтерів. Ми ходили до тих таборів і роздавали летючки й шукали наших людей. Спочатку кілька тижнів треба було попросту нав'язувати зв'язки. Потім я дістала по зв'язку наказ від «Мухи», яка була моєю організаційною зверхницею, приїхати до Аугсбургу, де вона опинилася після приходу американської армії. Тоді я напівпішки, а деколи користаючи з американських військових транспортних машин, прибула до Аугсбургу. Там був теж Василь Охримович і досить багато колишніх наших політичних в'язнів німецьких концтаборів. Між ними був Борис Вітошинський²¹.

Тоді вже почалися «американські часи». Знову виринула справа, як себе легалізувати тут, на Заході. Почали вже діяти совітські репатріаційні комісії. До табору в місті Кауфбойрен²² приїхала совітська репатріаційна комісія, яка хотіла силою забрати українців, що жили в цьому таборі. Декілька людей поповнили самогубство, бо не хотіли вертатися «на рідину».

Наш Провід почав думати, як рятувати тих людей від насильної репатріації, головню тих, які були в Україні заангажовані в політичному й громадському житті. Нав'язано контакт

²¹ Діяч українського націоналістичного руху, у роки війни був ув'язнений в Аушвіці разом з братами Бандери та іншими членами ОУН(б). Близький приятель С. Бандери. Після війни — редактор газети «Шлях Перемоги».

²² Кауфбойрен (Kaufbeuren) — місто в адміністративному окрузі Швабія, Баварія.

з паном Бачинським, який жив у Швейцарії і мав ділові зв'язки з Комісією Нансена для бездержавних осіб²³. Пан Бачинський придбав і передав провідові ЗП УГВР нансенівські паспорти, які треба було розвезти тим людям, які жили на терені Баварії й були найбільш загрожені та за якими найбільше полювали совітські репатріаційні комісії. Доручили цю роботу докторові Несторові Процику й мені, і ми разом розвезли їх, їдучи мотоциклом від табору до табору для переміщених осіб в Баварії, людям, які були на спеціальній листі загрозованих.

— *Чи то було в більшості для тих, що зі Східних земель?*

— Для тих і для наших галичан, які були заангажовані в різних комітетах і взагалі були відомими громадськими й політичними діячами. Пізніше виявилось, що ті паспорти були нелегальні і деякі люди через ці паспорти мали клопоти з американською окупаційною владою.

Потім Провід рішив створити групу, яка поїде до Парижу, де має відбутися Мiroва Конференція й де треба мати людей, щоб інформувати світ про УГВР та боротьбу УПА. Створили, отже, спеціальну групу, до якої теж зачислили й мене. Я мала якесь щастя все попадати на «першу стежу». Не знаю чому, бо я ані не знала тоді французької мови, ані не була жодним політичним експертом. Правдоподібно тому, що я виконувала дуже солідно обов'язки зв'язкової й друкування різних потрібних матеріалів. Отже, створили групу, до якої входили такі члени: доктор Нестор Процик, Борис Вітошинський, Павло Шевчук, Тетяна Терлецька, тепер заміжня Антонович, Ліда Укарма і я. То була довга дорога. Не було ще поїздів для цивільних людей. Треба було передіставатися через різні військові зони, різними засобами транспорту. Спочатку їхали ми товарними поїздами, потім ішли пішки й нарешті добилися до Штрасбургу, де треба було перейти скрінінг. В Штрасбургу був спеціальний табір, і спеціальна комісія, яка перевіряла всіх, хто хотів їхати до Франції. Мене вислали першою з нашої групи на той скрінінг. На питання комісії,

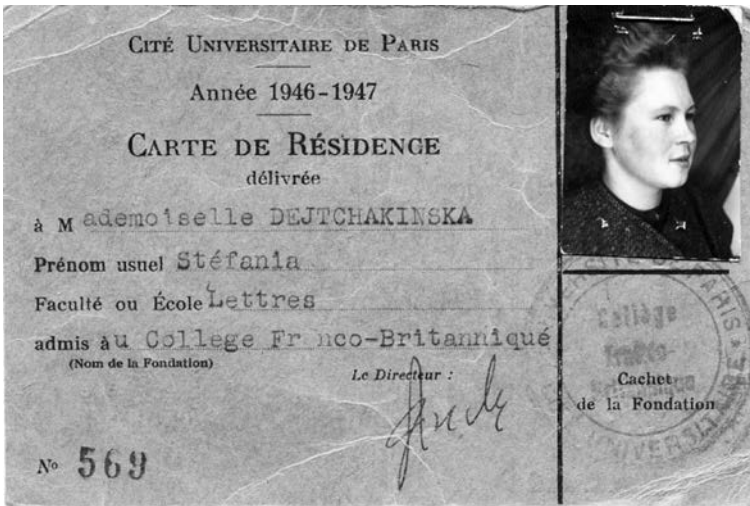
²³ Міжнародна комісія Нансена створена 1921 р. Лігою Націй для допомоги втікачам, видавала т. зв. нансенські паспорти, які визнавалися документом для бездержавних осіб.

якої я є національності, я відповіла, що я українка. Такої національності в їхніх бланках не було і вони мене записали, як “Russian”, росіянка. Я не зуміла їх переконати, що вони не мають рації. Коли я вернулася з тим документом до своїх друзів, вони сказали: «Стефа, ти мусиш утікати з цього табору, бо вони тебе пішлють до совітського репатріаційного табору, і ти поїдеш „на родину”». Мені прийшлося таки втікати з того табору. Мої товариші дали мені грошей на дорогу й адресу о. Цурковського, який жив тоді в Штрасбурзі. Вони мали зв'язок з дочкою о. Цурковського, Надею.

Але Наді Цурковської тоді в Штрасбурзі не було. Її сестра сказала мені, що Надя поїхала до Парижу й працює там в українській церкві св. Володимира на вулиці Сен Жермен де Пре. Я пішла на залізничну станцію, купила квиток і поїхала поїздом до Парижу. В церкві на Сен Жермен де Пре зустрілася з Надею. При церкві вже існувала «Суспільна Опіка», яка допомагала новим емігрантам, і там була кімната, де можна було переночувати. Мої товариші приїхали на другий день до Парижу, записавшись на screening в Штрасбурзі як громадяни Польщі.

Ми всі знайшли в Парижі скромне помешкання й почали свою роботу. Я переважно знову передруковувала проклямації й матеріяли УГВР в українській і французькій мовах, а при тому вписалась до Школи французької мови для чужинців, яка була при університеті «Сорбонна» й готувала вчителів французької мови для закордону. В Парижі я жила, студіювала й працювала для групи ОУН і ЗП УГВР два роки. Там я була теж секретаркою Українського Студентського Товариства, співала в церковному й світському хорі, належала до товариства «Союз Українок» і брала участь у всіх українських імпрезах з нагоди наших національних свят, як декляматорка патріотичних поезій наших клясичних і сучасних поетів. В 1947 році поважно захворіла й повернулася до Мюнхену, де мій брат Микола студіював на медичному факультеті Мюнхенського державного університету. Він примістив мене в таборі ДіПі біля Регенсбургу, де він часто приїздив відбувати медичну практику в місцевій клініці.

В таборі я пізнала свого майбутнього чоловіка, доктора Євгена Гурка. Ми одружилися й рішили їхати до Австралії. Це

*Посвідка Стефанії Дейчаківської,
студентки університету «Сорбонна» в Парижі. 1946–1947 рік.*

був час, коли почали ліквідувати табори, й «діписти» почали виїжджати до країн, які погодилися прийняти їх на працю й на стаłe поселення. Австралія була одною з тих країн, яка погодилася прийняти втікачів. Треба було знову перейти «скрінінг» і підписати контракт — працювати два роки на призначеній урядом Австралії роботі, щоб дістати дозвіл на постійний побут. Ми обидвое були прийняті до Австралії, але поїхали не разом, бо Євгена призначено до одного транспорту, а мене до другого, який приїхав до Австралії три місяці пізніше.

— Куди до Австралії?

— До Австралії, до міста Аделаяіда, столиці Південної Австралії. В Аделаяїді ми прожили від 1948 року до 1956-го. Спочатку відробляли контрактову роботу в автомобільній фабриці «Гольден — Дженерал Моторс», а потім на інших працях, де тільки можна було заробити на прожиток. В Аделаяїді познайомилися з іншими українськими іммігрантами й почали там організувати українське громадське життя: «Українську Громаду», «Союз Українок», церковний і світський мішані хори, танцювальну групу. Я тоді мала двадцять

чотири роки, мала багато енергії й працювала у всіх тих установах, а Євген був постійним доповідачем на всіх українських громадських імпрезах. В Аделяїді народилися наші діти — дочка Марійка 1954 року і син Андрій 1956 року.

В 1956 році ми приїхали до Канади, й тут почався новий етап нашого життя. Мій чоловік дістав працю в Торонті, в провінційному уряді Онтаріо, а я спочатку працювала фізично в готелі «Йорк», а потім, закінчивши секретарські курси й вивчивши краще англійську мову, почала працювати в бібліотеці Торонтського університету, де відпрацювала двадцять п'ять років до свого виходу на пенсію. В 1962 році народився нам молодший син Роман. Маючи троє дітей і повногодинну працю в бібліотеці, я не мала вільного часу для праці в громадських чи політичних організаціях. Тоді я почала писати поезії. Мої вірші почали друкуватись у канадських українських газетах і журналах, і мене прийняли до Канадського Товариства Письменників «Слово». Один рік я працювала теж секретаркою в Товаристві ОПЛДМ, Об'єднання Працівників Літератури для Молоді, головою якого була в той час відома українська письменниця Ольга Мак.

— Якщо можна повернутися до подій Другої світової війни, чи були Ви свідком, чи знали Ви децю про протижидівську акцію, яка проводилася за німецької окупації?

— Вперше з цією проблемою зустрілася я на Кам'янець-Подільщині, де люди розповідали, що одного дня німці вивезли з районного міста Миньківці всіх жидів і розстріляли їх на полях за містом. Я тоді вчителювала в Притулівці. Я знала, що йде протижидівська німецька акція. Коли я повернулася до Станиславова, то в місті вже було жидівське закрите гетто при вулиці Галицькій. Я не раз бачила, як німці кудись провадили вулицями міста під поліційною сторожею жидів, які на руках мусіли носити жовті опаски. Але тоді вже розстрілювали в Станіславі й українців, хоч не в такій великій кількості, як жидів. В 1943 році, наприклад, розстріляли мого кузена Тараса Дейчаківського й мого шкільного товариша Славка Долчука.

— **Чи Ви може знали когось, хто переховував жидів?**

— Я особисто не знала нікого.

— **Чи можете сказати щось про дії УПА в Вашому селі? Чи Ви знали щось більше про це?**

— О, так. УПА почала творитися в 1942 й у 1943 роках на Волині. В Галичині творилися тоді т. зв. Відділи Самооборони, які опісля теж називалися відділами УПА. Творили ці відділи переважно ті молоді люди, які не хотіли їхати до Німеччини на примусові роботи, або до місцевого т. зв. *Baudienst*²⁴, чи творили люди, які пішли в підпілля, бо їм загрожував арешт.

— **Прошу Пані, Ви почали оповідати про дію УПА в Вашому селі. Чи знаєте щось такого маркантного, що варто записати?**

— Деякий час в Ямниці була головна квартира відомого командира УПА, знаного під псевдонімом «Різун»²⁵. З Ямниці було багато хлопців і дівчат у відділах УПА. Мій брат знає точне число. Багато з них загинуло. Мої два кузени — Антін і Василь Дейчаківські — загинули в боях УПА. Василь був членом обласного проводу ОУН, Тарас Дейчаківський був арештований і розстріляний у Станиславові за співпрацю з УПА.

Одного дня в місяці жовтні 1943 року, до Яблуниці, де я тоді вчителювала, приїхала несподівано моя мама, щоб повідомити мене, що в Ямниці пройшли арешти й ведуться кожної ночі німецькі облави на упівців. Вона просила, щоб я не приїздила на відвідини додому, бо можуть мене також арештувати. Мама розповіла мені, що одного дня в хаті нашого недалекого сусіда, Василя Іваночка, відбувалася нарада штабу УПА. Був там командир «Різун» та інші штабовики і був теж мій кузен Тарас Дейчаківський і мій шкільний товариш Славко Долчук. Хтось зрадив і доніс про це до Гестапо. Тоді були такі часи, що упівська стійка стояла при головній дорозі й пильнувала, щоб Гестапо чи інші ворожі елементи не наскочили на село.

Була темна осіння ніч. Стійка побачила, що в село їдуть машиною гестапівці й повідомила про це командира «Різуна».

²⁴ Будівельна служба.

²⁵ Псевдо легендарного командира УПА Василя Андрусика (1915–1946; інші псевда — Грегіт, Чорний, Коваль, Різбар). Див.: *Літопис УПА*, т. 3–4. 1978.

Було ще стільки часу, щоб «Різун» та інші штабовики втекли, але «Різун» дав наказ Тарасові й Славкові залишитись, щоб спалити упівські документи, які там знаходились. Гестапівці знали точно, де відбувалися наради, вдерлися до хати, арештували Тараса, Славка й господаря хати, Василя Іваночка. Над ними відбувся в Станиславові показовий суд, на якому мусіли бути присутні представники Українського Допомогового Комітету, а між ними був теж хресний батько Тараса. Всіх трьох було засуджено до розстрілу й виконано присуд тринадцятого жовтня 1943 року. Про цю подію я згадала в своїй поемі «Буремні роки», яку я написала в Торонті й присвятила тим моїм односельчанами, які загинули в боротьбі за вільну й незалежну Українську Державу. Мій молодший брат, Семен, який повернувся з заслання й живе тепер у Ямниці, розповів мені багато про всякі акції УПА в нашому селі, де були сховки зброї, кого арештували, кого вивезли, хто загинув, але мені було б тяжко про це вам докладно розповісти, бо тоді я була вже на еміграції й не бачила своїми очима.

— ***А чи з Вашого села хтось пішов до Дивізії «Галичина»?***

— Мало. Тут, у Торонті живе пан Гілярій Кушніренко, колишній вояк Дивізії «Галичина», член Торонтської театральної групи «Заграва», народжений у Ямниці. Наше село було під впливом бандерівської організації, а як знаємо, в той час бандерівці були проти організування Дивізії «Галичина». З нашого села пішло може яких п'ять молодих хлопців. Знаю, що з них тільки один Кушніренко Гілярій залишився в живих. Всі інші загинули.

— ***Як Ви були в ОУН, Ваша праця вимагала конспірації. Чи Ви особисто зустрічалися з якимось випадком інфільтрації?***

— Я особисто не стрічалася, але у випадку зради, про яку я вже розповіла, згадуючи про арешт і розстріл Тараса Дейчаківського та інших, люди в Ямниці знали навіть прізвище того, хто зрадив. Я не хочу повторяти того прізвища, бо не маю певних доказів. Казали, що того молодого чоловіка хтось «згладив», і він загинув.

— *А яка була врешті доля Остапа Голуб'яка?*

— Ніхто не знає. Я хотіла б знати про його долю. 1993 року, коли я була в Києві, професор Даревич²⁶ їхав з Києва на конференцію до Кам'янця-Подільського. Я теж збиралася з ним туди поїхати, щоб довідатися, можливо, про долю Остапа й моїх знайомих товаришок. На жаль, не змогла, бо того самого дня приїхав до мене з Ямниці мій брат Семен. Не маю поняття, що сталося з Голуб'яком. Про нього я дотепер нічого не чула.

На еміграції я зустріла одну мою товаришку з Кам'янець-Подільської гімназії, яку я приєднала до ОУН й передала її ім'я й прізвище Остапові. Вона мені оповідала, що вони там мали досить добре розвинену організаційну сітку й добре працювали. Пізніше вона була арештована Гестапом, попала до концтабору в Німеччині, а по війні опинилася в Мюнхені, де зустріла мого брата Миколу. Вона називалася Надя Созанська. На еміграції вийшла заміж за галичанина Желехівського, жила в Детройті, США, мала двох синів і померла в Детройті від раку грудних залоз. Її мама була галичанка й працювала як медсестра при армії Січових Стрільців. Коли Галицька Армія в 1918 році відступила з Галичини за Збруч, то осідок майже всіх наших державних структур був довший час у Кам'янці-Подільському. Вона там залишилася, вийшовши заміж за інженера Созанського. Її мужа в 1937 році совіти арештували й розстріляли. Вона жила під пресією НКВД й не могла своїм дітям нічого розказувати про національну боротьбу нашого народу. Вони, дочка Надя й син Тарас, були виховані в комсомолі. Коли я зустрілася з Надею, яка теж тоді вчилася в Кам'янець-Подільській гімназії, й почала її національно освідомлювати, вона давала мені контраргументи в стилі комсомольської пропаганди. Вона була, як на совітський тип людини, дуже відкритої вдачі, й ми з нею продовжували щиро говорити на різні теми. Я думала спочатку, як мені до неї підійти, щоб переконати й змінити її погляди. Знаєте, в тому допомогли мені поезії Тараса Шевченка. Я знала дуже багато Шевченкових поезій напам'ять й деклямувала Наді

²⁶ Юрій Даревич (1939 р. н.) — професор фізики у Канаді, громадський діяч, іноземний член НАН України.

Созанській поеми «Кавказ», «Посланіє», «Розрита могила». Це дійшло до її душі й вона за якийсь час стала свідомою українкою й активним членом нашого підпілля.

— ***Чи маєте ще більше таких випадків?***

— Ні, не знаю. Але мені трапилася одна дивна пригода. Коли в 1992 році я поїхала до Києва працювати як доброволець «Українсько-Канадського Корпусу Миру» й працювала там у Комісії Верховної Ради з питань Культури й Духовного Відродження, одного дня до працівника Комісії, Олеся Кириченка, прийшов його університетський товариш. Я з ним познайомилася, і він мені сказав, що він родом з Кам'янець-Подільщини. Я запитала його: «А звідки Ви?» «З села Притулівки» — він відповів. Я сказала, що в 1941 році я короткий час учителювала в його Притулівці. Він тоді сказав, що його бабуся оповідала йому, що в їхній хаті жила тоді одна вчителька. Уявіть собі, який світ малий... Я дуже хочу колись поїхати до Кам'янця-Подільського й відвідати всі ті околиці й село Притулівку. Може там ще хтось живе з моїх знайомих.

— ***Чи могли б Ви ще порівняти Ваше село, як воно тепер виглядає, Ви тепер там були, і який вплив мала комуністична влада на людей, на моральний їх стан, на їхню свідомість?***

— Перший раз я поїхала в Україну в 1989 році. Тоді не вільно було їхати в Івано-Франківську область. Ця область була закрита для закордонних туристів. Але я поїхала до Ямниці нелегально. Зять моєї сестри приїхав до Львова своїм авто і завіз мене з моєю дочкою Марійкою, що приїхала разом зі мною, до Ямниці. Ми пішли на цвинтар, відвідали могилу моєї мами й наших рідних, побачили моє село й зустрілися на протязі кількох годин з нашими найближчими. Село дуже змінило свій вигляд. Ямниця колись тонула в зелених садах. Між іншим, під час Першої світової війни Ямниця була дощенту зруйнована у фронтових боях між австрійськими й російськими військами. Після війни люди відбудувалися й село виглядало як маленьке містечко. Не було вже жодної хати під солом'яною стріхою, всі хати були під бляхою. Село було близько до міста, сім хвилин їзди поїздом. Люди в селі були

дуже національно свідомими, а при тому плекали старі давні традиції. Мені оповідають, що в деяких селах на Львівщині селянські дівчата вбиралися до шлюбу в сукенки й у вельони. В Ямниці вдягалися в давній український одяг, а весілля відбувалося за всіма старими традиціями. В селі за моїх часів не було неписьменних. Була читальня «Просвіти», була бібліотека, був драматичний гурток, хор... Життя громадське було справді розвинене.

Тепер село змінилося фізично до тої міри, що я аж перелякалася. Між Ямницею й Станиславовом за совітів побудували величезний цементно-шиферний завод всесоюзного значення. Там виробляли протези для цілого СРСР. Багато Ямничан вивезли на Сибір, багато погинуло, а на їх місце привезли чужинців і для них побудували коло заводу приміщення. Та частина села тепер називається «Бангладеш». З другої сторони села побудували теж величезний хімічний завод, теж всесоюзного значення, надзвичайно шкідливий для довкілля. Там, кажуть, працювали тільки совітські в'язні. Розказують люди, що корови, які паслися біля заводу, часто здихали. Правдоподібно там виробляли якусь хімічну зброю. Це все дуже змінило зовнішній вигляд села. Але все-одно ямницький дух там затримався. Прошу собі уявити, що коли почалася «перестройка», а потім проголошення суверенності й самостійності Української Держави, в Ямниці почали видавати газету «Ямниця». Багато з молодих ямничан закінчили інститути й університети. Між ними є декілька лікарів, вчителів і хормейстрів. Всі вони є надзвичайно активними в громадському житті. Вони зібрали багато історичних матеріалів про село й визначних ямничан для свята відмічення 550-ліття заснування Ямниці, яке відбулося в 1994 році, й видали про село ілюстрований альманах «Ямниця», редактором якого був молодий ямничанин Ігор Дейчаківський, а в редакційній раді були: Семен Дейчаківський, Микола Мацюк, Роман Ткач та Романія Постолянюк. Вони мусіли дослідити архівні джерела і знайти, коли село було засноване, хто був засновником і власником села і т. п. Я була здивована, коли в Києві в 1993 році, на Конгресі Українських Націоналістів, КУН, виступив хор мого села Ямниця. Я думаю, що ямницький хор не був на

гіршому рівні від інших запрошених на цей святковий концерт професійних хорів. Є нові люди, нова генерація. Людей моєї генерації вже майже немає в живих, а ті, що ще живуть, ледве ходять. Але нова генерація зберегла національну свідомість і є надзвичайно активна. Так що я дуже оптимістично задивляюся й думаю, що наш народ є дійсно непоборний.

— *Можете ще децю сказати про свою літературну діяльність?*

— Письменник і редактор Василь Софронів-Левицький колись казав: «Є поети з Божої ласки і є поети з Божого допусту». Я належу до других. Знаєте, мене все дуже кортіло писати вірші. Я завжди любила поезію, вивчала багато напам'ять і любила читати й деклямувати на різних імпрезах в Ямниці й там, де я проживала на еміграції. В моїй голові почали творитися з часом мої власні поезії. Одного дня післала декілька своїх віршів до «Нового Шляху», де була «Літературна сторінка», редактором якої був Василь Софронів-Левицький. Мій перший вірш був видрукований там в 1962 році, того самого року, коли народився наш син Роман. Потім продовжували друкуватися мої вірші в «Новому Шляху», в торонтському «Гомоні України», в журналі «Нові Дні» і в нью-йоркському журналі «Сучасність». Голова Канадсько-Української Спільки Письменників «Слово», Юрій Стефаник, син Василя, зачислив мене до членства цієї організації. Потім я почала теж писати п'єси для торонтської молодечої театральної групи «Муза», яка поставила на торонтській сцені Інституту св. Володимира мої п'єси: «Одужання» і «Приїзд матері». В 1989 році я видала свою першу збірку поезій «Три джерела»²⁷. В 1994 році, готуючись до святкування 550-ліття Ямниці, я видала поему «Буремні роки»²⁸ й написала п'єсу «За народ життя своє дамо», яка була поставлена з цієї нагоди в Ямниці. Недавно я видала теж збірки своїх поезій «Метастази міста»²⁹ й «Співуча тиша», драматичну поему «Заповідь віків»³⁰ і драму з повстанського життя

²⁷ С. Гурко. *Три джерела: Вибрані поезії*. Тернопіль 1999.

²⁸ С. Дейчаківська-Гурко. *Буремні роки*. Торонто 1994.

²⁹ С. Гурко. *Метастази міста* (збірка поезій). Торонто 1994.

³⁰ С. Гурко. *Заповідь віків*: драматична поема. Тернопіль: Тайп 1999.

«Подруга Галина». В останньому часі мій син Роман «запряг» мене до роботи перекладати оперні лібретта. Я вже переклала три лібретта таких опер: «Семеля» Генделя; «Електра» й «Саломе» Ріхарда Штрауса, й написала теж власне лібретто до опери «Портрет Доріяна Грея» на підставі відомої повісти Оскара Вайльда. Треба тільки щоб хтось ще написав до нього музику.

— А чи можете щось сказати про Вашого мужа? Його походження і з якого він роду?

— Мій покійний муж, Євген Гурко, походив з Бойківщини. Народився 23 липня 1914 року в селі Либохора³¹, де його батько працював лісничим. Рід Гурків походить з бойківського села Красне³², де вони числилися засновниками цього села. В 1944 році Євген закінчив право з титулом доктора права у Віденському Університеті. В Канаді працював у Онтарійському Провінційному Уряді аж до смерті, що забрала його від нас 23 вересня 1979 року. Мій швагер, о. Теофіль Гурко, видав невелику монографію про рід Гурків. Він ціле життя досліджував походження Гурківського роду. Перед Першою світовою війною батько мого чоловіка, Андрій Гурко, одержав з тодішньої Росії документ, що якийсь Гурко залишив для нього свій маєток. Батько помер зараз по Першій світовій війні, Теофіль і Євген були ще дітьми, а два найстарші брати, Йосиф і Іван, молоді вояки Української Армії, були інтерновані, а потім залишилися на еміграції в Чехословаччині.

В Росії і в Україні в 1917 році вибухла революція й наступила зміна урядів й політичних та суспільних порядків. В Галичині теж була війна з поляками після розпаду Австрійської імперії і встановленні Західноукраїнської Держави. Документ про спадок в Росії загубився, але спомин про нього жив, головно в пам'яті о. Теофіля.

Коли мій чоловік почав студіювати право в польському університеті, в місті Люблін, один з професорів запитав його під час усного іспиту, чи родина мого чоловіка мала якесь відношення до генерала Йосифа Гурка. Генерал Йосиф Гурко був губернатором Варшави під час польського протиросійського

³¹ Тепер село Турківського району Львівської області.

³² Там само.

повстання в 1863 році, яке він жорстоко придушив, і через те поляки звали його «вішателем поляків». Польський історик Францішек Гавроньскі написав монографію під наголовком «Rodzina Hurków»³³, в якій твердить, що Гурки були споріднені з родом Костюшків, з якого народився польський герой, який боровся проти російської окупації Польщі, та що це трагічне непорозуміння між тими родами заслуговує на відображення в трагедії якогось «нового Софокля». Францішек Гавроньскі теж твердить, що славний козацький Хвастівський полковник, Семен Палій, насправді називався Семен Гурко, а «Палій» це було його запорізьке прізвище. Такі самі відомості про Семена Палія подає теж «Велика радянська енциклопедія» і німецька енциклопедія «Брокгауз». Я, працюючи в бібліотеці Торонтського університету, замовила копію монографії Гавроньского, яка знаходиться в бібліотеці Гарвардського університету в США, й переслала її о. Теофілеві, коли він був парохом української греко-католицької церкви в канадському місті Мирнам у провінції Альберта. Отець Теофіль видав свою монографію домашнім способом, і зроблені на циклостилї копії розіслав усій родині, яка живе в Канаді й США. Тепер ми передали кілька копій Гуркам, які живуть в Україні. Отець Теофіль Гурко помер 1993 року; він вірив, що рід Гурко, який згадується в декількох історичних польських, російських і українських архівних джерелах — це один і той сам рід, якого предком був князь Гурко, син литовського князя Федора Ольгердовича, одруженого з руською княжною Марією, з роду князів Рюриковичів. Цей рід розрісся й поселився по цілій Русі-Україні від Заходу до Сходу. Ми разом з сином Романом хочемо колись, по змозі, перевидати цю монографію з деякими змінами й доповненнями.

— *Дуже цікаво. Дуже дякую.*

³³ Родина Гурків (польськ.).

КАТЕРИНА ПРОСКУРНЯ

<i>Дата інтерв'ю:</i>	27 вересня 2003 р.
<i>Місце інтерв'ю:</i>	м. Львів
<i>Оповідач:</i>	Катерина Проскурня
<i>Інтерв'юер:</i>	Наталя Федорович
<i>Мова інтерв'ю:</i>	українська
<i>Розшифрування інтерв'ю:</i>	Христина Левицька
<i>Редагування інтерв'ю:</i>	Наталя Федорович

Катерина Проскурня, дівоче прізвище Губаренко, народилася 5 грудня 1924 року в селі Оленівка Козащинського району Полтавської області в селянській родині. Розповідає про голод 1932–1933 рр., під час якого померли бабуся та дідусь оповідачки. Описує нищення церков у 1930-х рр. на Полтавщині. Розповідає про німецький окупаційний режим. Рятуючись від вивозу до Німеччини, вийшла заміж і 1943 р. народила сина.

Після закінчення війни переїхала до Львова, до чоловіка, який залишився працювати там після війни. Описує свої враження про Галичину. Спочатку вчителювала, працювала у дитячому садочку, педучилищі, обласному управлінні освіти. Мала проблеми із здоров'ям сина і це завжди впливало на вибір місця праці оповідачки.

— *Прошу назвати прізвище, ім'я та по-батькові. Де і коли Ви народилися?*

— Проскурня Катерина Трохимівна, народилася 1924 року 5 грудня у селі Оленівка Полтавської області Козащинського району. Народилася в сім'ї селянина. Четверо дітей було в нас у сім'ї. Батьки працювали тоді на землі, тоді ще та колективізація якраз проходила. В період колективізації мені тоді було 9 років, як так рахувати. Я дуже пам'ятаю, як тоді проходила оця... із голодомором цим. А всіх, у кого був кусочок, там, де вирощували, то приїжджали і забирали, забирали все зерно, все, що було.

І я пам'ятаю один такий епізод, коли до мого тата приїхали вночі. Ми всі четверо на печі сиділи, а то такий грюк, стук у двері. Що там таке? Раптом приїхали ці, міліція, чи, як тоді називали, конвоїри ці. І кричать: «Де ти переховуєш куркульський хліб?» А тато не щитався куркуль, середній був землянин. А вони, значить, до нього: «Де ти переховуєш куркульський хліб?» А хліба як такого, звичайно, не було.

І от вони беруть нашого батька, кидають в якусь там повозку і повезли. Мама плаче, нас же п'ятеро вже було, а то був дуже малесенький, він вже помер якраз. І батька забрали, аж потім ми взнали, що він був дуже хворий, в нього було запалення судиночного нерва, і він попав у лікарню аж у Полтаву, от. І мама от осталася вже з нами, там готувала вже. І голод був, а єдине, що нас спасло, то в нас була корова. Оту корову не забрали, то мама ото доїла корову, і тими молочними продуктами обходилася, і ми вижили з того голоду. Помирали з того голоду, як сьогодні пам'ятаю, приходив батько татів, дідусь, дуже просив що-небудь поїсти. От мама пекла з того споришу, що ото на вулиці, із трави — спориш називається. То вона якісь там білини пекла, давала трошки кислого молока, ще щось. Ну, то у нього була дуже велика сім'я, щось дев'ятеро дітей, і вже були такі дорослі, як тато мій: мали свої сім'ї. І тоже всі страдали від голоду. Я дуже пам'ятаю дідуся, що він прийшов, і такий кусочок поля був, і там вже достигло жито.

Воно ще дуже не достигло, набухли ті вже зернята, і він так зрадів, що вже побачив те, ті зернята, думав, що вже це хліб буде і достаток. І насукав, назбирав, назривав то, так долонями насукав того хліба, чи зерняток, і дуже переїв їх багато. І потім захворів і то помер, там помер, прямо на полі помер. А згодом померла і мама з голоду. Ну, ясно, що то...

— ***Ваша мама чи Ваш...?***

— Мого батька.

— ***Батька?***

— Вже бабуся і дідусь. Ну, а потім, згодом вже трошки то вже перейшло, перестали вже. А люди почали все рівно вмирати. Ховали в ями, клали по п'ятеро, по десятеро, вивозили прямо. Ну, того нам, дітям, не показували. Це було: мама прийде, і тато вже повернувся із Полтави, уже з паличками був, і говорить, що той помер, той помер, вже ото такі селяни вмирали. То мені, знаєте, дуже в голові оце зараз отой стук, як вони стукали в двері тими прикладами: «Відкрий, відкрий!»

— ***Що Ви тоді відчували?***

— Ну, страх, страшенний страх. А були ще менші діти: це була Оля старша, з 1921 року, а брат був з 1926-го, потом ще з 1927-го один брат, з 1930-го була мала сестричка Рая. Той страх переживали ми страшенний, і мені, як ото тепер по радію передають, я думаю, я все те пережила сама на собі: оті страхи, оті ужаси, які ми тоді тоже пережили.

— ***А Ви знали хто це може стукати, чи Вам батьки перед тим говорили? Ви знали про те, що в селі щось таке відбувається?***

— Ні, ми не знали що то облава була. То називалася облава. Бо вони хотіли тихо наїхати в село і відібрати той хліб, який був там ніби схований. Але нічого, мама з батьком поклялися, що в нас нема ніякого хліба, нічого...

— ***Чому ж вони батька забрали?***

— Бо він був дуже хворий, то ми не знали, куди його забрали. А його, оказується, потом ніби в лікарню відправили, бо він не міг на ногу стати. Що його, чи він сам вже дібрався, я

вже щось не пам'ятаю. Досить того, що він там лежав. У нього запалення сиделішних нервів. Довгенько, казав, що грязями лікували, і потім він таки прийшов додому з паличками.

— Як велике село було у Вас? Скільки людей у ньому було? Скільки хат було?

— Я, їй Богу, не можу так сказати. Ну, велике село було. Ну, я знаю, хат може тридцять–сорок було хат, так розтягнуто було село таке.

— І у Вас був у селі колгосп?

— Вже тоді організовували колгосп.

— І Ваші батьки теж були у колгоспі?

— Так, вже колгоспниками були. Тоді вже всіх позаписували в колгоспи, і працювали в колгоспах тоді.

— А як багато людей із Вашого села померло під час голоду?

— Ну, я не можу сказати, скільки. Знаю, що багато померло, вмерли і дорослі, вмерли і діти. Досить того що...

— А з Вашої родини, крім вашого дідуся і бабусі по батьковій лінії, ще хтось помер з голоду?

— Ну, щось ще одна сестра дідуся, була дуже старенька, то теже вона померла. І ще брат один був, то теже помер. Оце я добре пам'ятаю, ну, от дідуся я так... Мені ці враження, то що він був приходив, сейчас такий сидий, старий, зігнутий просить щось поїсти. А мама була щось там понаходить всьо. А потім вже він ото... Так на горі вони жили, а ми внизу. Та в дідуся було дев'ятеро дітей, він так старався, щоб побудувалися то один син, то тато мій, потом другий, потом третій, потом дочка. І так в селі рядочком виділяли землю їм, що та як батьківщина тоді, і вони там будувалися то...

— А як Ваш батько називався?

— Трохим. Як помер тато, ми навіть тут хоронили в Львові, на Сихові, як учасник війни нагороджений. Я оце колись перебирала, знайшла його посмертне свідоцтво і там найшла, що він був нагороджений похвальною грамотою, і Сталін підписаний за взяття... о, таких одних двох... то не наші, я вже забулася, як вони називаються.

— **А як мама Ваша називається?**

— Олександра називається.

— **А з роду, прізвище пам'ятаєте?**

— Чухліч, мама Чухліч, тато Губаренко. І ми всі Губаренки вже були.

— **А була в селі у Вас школа?**

— Була школа вже потім, потім були організовували школу.

— **В котрому році?**

— Ну, то вже, навіть, дуже така балка була, що переливала дуже річку, і діти не могли ходити, бо як повінь, особливо...

— **А яка річка?**

— То не річка, то якийсь струмок протікав. Ну, в Полтаві то ж Ворскла, а ми ж таки далі жили від Полтави. То було: тато мій єдиний бере коні, дасть той бригадир, і то тоді на-сідає тих дітлахів і везе. Оце середню школу скінчило щось двоє чи троє нас, бо мама все плакала: «Мої діточки, треба вирватися з цього пекла, бо тут загинете».

— **І Ви закінчили середню школу в селі?**

— Ага, та в селі закінчила.

— **А в якому році?**

— Дев'ять класів я закінчила, то перед війною ж було, у 1938 році.

— **А після закінчення школи?**

— А після закінчення школи вже там, у селі осталася, і вже тоді війна була, почалася війна, вже окупація. Окупували нашу територію німці, і так там залишилася. Ну, а тоді ще вивозили в Німеччину¹ дуже. І тих, хто одружився, можна не брати в Німеччину, молодих. Ну, і я мусила одружитися. Я там одружилася; ось з другого села хлопець був, мій чоловік оце.

В 1943 році народився вже хлопчик-син, а чоловіка погна-ли, знову німці забрали, як відступали. Ну й забрали в Герма-нію, то він десь тут до Львова аж дійшов, а у Львові вже тут

¹ В Німеччину (з рос.).

було звільнення, і він вже тут потім остався, і так ми залишилися у Львові. Я потім сюди приїхала до нього.

— ***Ви пам'ятаєте окупацію, цей день, коли німці вперше з'явилися у Вашому селі, можете про це розповісти?***

— Ну, по-перше, що нас дуже лякали, мама ото каже: «Ховайтеся, дівчата», бо то ж ми були вже по 17–16 років. Вона каже: «Ховайтеся, бо німці будуть нападати і дівчат набирати», а ми ж ховалися. Ми ховалися по горищах. А найбільше ми ховалися так. За нашим селом була колгоспна кукурудза росла, і високі такі качани були з кукурудзи. І ми в ту кукурудзу ото поховаємося і сидимо. Ну, але вони так мотоциклями проїхали на Полтаву, всі йшли з Кременчука на Полтаву. І так проїхали, і у нас їх вже не було там, лишилося трохи, то староста мав з ними справу. То вони там забирали худобу у людей, щоби харчуватися і кури ото бігали, по горищах ловили курей. А ми вже... Ото страх такий був. А так вони, щитай, одні старики осталися в селах, а молодь вся ховалася, і нікого не було. Аж вночі, вже як чуєш, що тихесенько, то вилазиш і приходиш там додому поїсти чи набрати з собою їсти і так. Дівчат вивозили в Германію: була об'ява: всіх вивозити в Германію. І то ловили, кидали в машину і везли, і вивозили в Германію. Багато дуже в нас дівчат повивозили...

— ***А яка їх доля після цього?***

— А є такі, що поверталися потім. А одна отака Оля в нас була, ну, батько був такий каліка, ну й вона там ще залишилася і вийшла... одружилася, вийшла там заміж, була уже за кордоном. Хтось там був, працював, із українців, і вона там вийшла заміж. Вони були як наймані працівники, і вона одружилася і жила, і потім років через вісім приїжджала до батьків, довідувалася.

— ***Але залишилася там, у Німеччині?***

— Залишилася жити там.

— ***І це Ви так постійно під час окупації мусили протягом дня ховатися від німців, чи це тривало якийсь період?***

— То якийсь період був. Але все рівно під страхом, все рівно були, тому що одні приїхали, ми сховалися, ну, нема, потім

другі вже їдуть. Знов чують... В основному на мотоциклях, бо вони там... Дороги такі страшні були, що машини грузли дуже, не могли виїхати, а в основному то мотоциклями їхали і од'їжджали, знаєте. Де й по дворах їхали, де можна було проїхати, де менше, така дорога більш надійна була. Ой, та то все пережити, так то...

— *Ви згадали про старосту, про те, що староста набрав хлопців для німців. Хто був цей староста? Це була людина вибрана людьми в селі, чи призначена кимось?*

— Ні, то була призначена, то були поліцаї. Ми його називали Микита, такий з бородою, і був такий, о. То ще він тоді все до тата приходив, і мені вже назначали, що я вже вийду заміж. Уже той хлопець приходив, їздили туди у церкву домовлятися: Козельщина, такий монастир Козельщинський². Ще батько домовлявся його, що нас там повинчають і все. А Микита все рівно приходив і вимагав, вже самогонку гнали на те весілля, і він кожен раз приходив і просив ту самогонку. Ну, він потім... його довгий час не було у селі, а потім появився, так і жив у селі.

— *Але його призначили німці чи?..*

— Німці, німці призначили, німці призначали.

— *А до німецької окупації в селі була сільрада, голова сільської ради чи хто був у селі керівником?*

— Ну, так, тоді же ж...

— *Сільрада була?*

— Да, сільрада була, селищна рада була, тільки не в нашому селі, а в сльодуючому: Бригадирівка таке, бо в кожному селі не могло бути селищної ради. Села, знаєте, то були трохи розкидані, то в ті селищні ради, було те керівництво...

— *А з тим старостою що сталося після війни, його не було?*

— Довго, дуже довго його не було, бо син тоже був поліцай, він був староста, а син був поліцай. То вони десь були на Донбасі дуже довго, може, я знаю, років десять, а потім уже, коли

² Йдеться про Козельщинський жіночий монастир Різдва Богородиці.

вже всьо стихомирилося, в село вони тоді приїхали і жили там у селі, в тому ж селі, в тій же хаті жили, де ще їхня хата була.

— *Яка думка була людей про них?*

— Ну, та звичайно всі були обозльонні, тому що міг не робити такого, знаєте, міг би. Як от він до тата ходив, усе вимагав — може ж не ходити, не вимагати нічого. А то знав, що по закону, вірніше, по їхньому закону мене вже не візьмуть в Германію, бо я уже виходжу заміж. То все рівно він ходив і вимагав там данину.

— *Ви сказали про те, що Ви брали шлюб у монастирі?*

— Та.

— *А можете про це розповісти?*

— Про той шлюб?

— *Так.*

— Ну, знаєте, я не знаю. Що то було під час німецької окупації, то може і не варто розповідати. А варто, варто?

— *Так, чому ж ні?*

— Ну як то, я Вам скажу, що такий шлюб — то було диво на селі, було диво. Бо то його батьки, ми жили в другому селі, в другому районі. Те село було від нас за п'ять кілометрів, але батьки уже хотіли щоби ми... тоді ж не розписувалися, сільради ж не було, не розписувалися, а брали шлюб у церкві. Ну, і мама дуже готувалася, вона сама у нас портниха трошки була і якісь там понаходила матеріяли, щось там таке, дуже красиве мені плаття пошила, пам'ятаю...

— *Ваша мама чи його?*

— Моя, моя мама готовила нівесту, і вона... ну, як колись. Тоді ж, при советських властях, того ж не було, о, шлюб не брали, а то ж був шлюб. За десять кілометрів той монастир від нашого села, і всі ті обряди, які повинні були бути, все то робили. І такими їхали кіньми, у ті такі брички, знаєте які, з музикою, через усі села їхали туди, аж до самої тої церкви. Ну, вона й зараз є, її реставрували; то монастир щитався дуже хороший. Ну, вінчали, так як положено, брат менший був з 1926 року, я з 1924, він... були хлопці за дружби, такі, що ще

їх в армію не брали, і німці ще не повиганяли їх з собою, тому що малолетки були. То пам'ятаю, що ті вінці тримали. Ну, вінчали так як положено, законами з тими, всякими обрядами, і тоже считався законний шлюб. І так ми і прожили з чоловіком, і я не розписувалася, аж потім вже тут, як я поступила в Київський педінститут ім. Горького. Я вчилася там, вже як тут жила, ну і треба було брати документи. Я на одній фамілії, а він на другій, бо не було у нас документа, що ми розписалися. А він тоді... я кажу: ну давай вже ж, а то син вже питав: «А чому тато Проскурня, а ти Губаренко». І ми в 1958 році розписалися тут, у міськраді, маємо те свідоцтво про одруження. Чоловіка зараз вже немає, о, якраз сім місяців, як я його похоронила. Помер, мав інсульт, чотири роки лежав паралізований, дуже мучився. Така історія.

— ***А скажіть про шлюб. Ви ж сказали, що за радянської влади в церкві люди шлюб не брали?***

— Не брали, не брали.

— ***Тому що боялися, чи тому що не хотіли? Як це було?***

— Ну, не дозволяли тоді, не дозволяли, і нас, в нас навіть всіх священиків були порозсилали, не було нігде. Уже при німцях, як німці вступили на нашу територію, тоді за 10 км оцей почав функціонувати монастир Козельщинський, там було... обдертий там, все...

— ***У роки німецької окупації він відновився?***

— Відновився.

— ***Там були монахи?***

— Монахів не було, а може й були, я даже і не знаю. Ну, досить того, що обслуга така була, і ще відродилася церква в селі Марківка, від нас там кілометрів вісім, то з усіх сіл туди ходили, дітей хрестили...

— ***Під час війни?***

— Під час німецької окупації дітей хрестили, всі обряди проводилися, всі празники, які відбувалися. То ходили туди всі; наша мама не ходила, дуже рідко, тому що дуже далеко було — кілометрів дванадцять. А от тут, де чоловік, де я

вже жила як невістка, то мама тут була дуже така релігійна і дуже... Ну, жінки збиралися звечора — і туди; там в когось ночують, а потім відправляють і потім приходять вже на другий день додому. І чи там паски посвятили, чи там якісь інші обряди відбувалися, що вони приходили.

— ***А Ви свого сина хрестили?***

— Так, так, хрестила обов'язково.

— ***А як син називається?***

— Іван. То якраз вже десь на Івана Купала. Якраз...

— ***Це було в липні?***

— В липні, сьомого липня. Якраз в церкві було дуже багато людей. Лікарень не було, і ті роди в селі, і треба було... баба-повитуха приймала ж ті роди. О, Ви знаєте, я так... у мене син інвалід тепер, тому що він дуже перехворів ото маленьким, в шість місяців. В нього був як менінгіт, знаєте, в сільських умовах. І він був паралізований п'ять рочків, не ходив до п'яти років, повзав по землі, о.

А потім трошечки відійшов і почав ходити краще, чути краще, говорити. А по суті, він так дуже погано говорить, так як глухонімий. Ото в мене така печаль, бо думаю, як то не та війна, якби не ті переживання, то або що як ті роди, як та баба прийшла — хтозна, може, вона не ті центри нажимала там чи що — так дитина мусила пострадати і так осталася на все життя. Ну, а так він високий, здоровий хлопець і все, трошки він мову... Права сторона паралізована, то так на око погано бачить і те вухо погано чує. Ну, але працював все життя на фірмі «Прогрес», вже йому 60 років було тепер, сьомого.

— ***Він живе у Львові?***

— Ну, з нами живе, так, має дітей, внуків має, внукові одному 24 роки, кінчив Автодорожний технікум, а внучка кінчила наше училище в минулому році, коледж. О, Галина Семенівна Куца була класний керівник в неї.

— ***У Вас тільки цей син?***

— Так, один, дитиночка. Я більше і не хотіла, бо, думаю, будуть ревності, і так все життя — йому, тому що в школі на-

значали в Бродях, за сто кілометрів. То я його туди возила, то там був. Потому бачу, що то нічого не дало. І тут 101-а школа — то глухонімих не приймають, бо він чує трохи, трохи говорить тоже. Отак з тим навчанням ото вийшло, що малограмотний. Ну, а жонатий, жінку має, кінчила вона 101-у школу, 11 класів. Говорить все, тільки не чує. Ми вже так тоже підбирали їх до пари, щоб вони одне одного розуміли — і контактуються, і прожили хорошо. А я вже займалася вихованням оцих от дітей, бо хто їм допоможе так? Діти вчилися гарно. Ну, хлопчик кінчив Автодорожний технікум, були взяли його у Політехнічний інститут. Брав декан на третій курс механічного факультету, але треба було платити 600 гривень. Ми не мали, і так він пішов працювати. Зараз займається, ну така діяльність, як вона називається?

— **Підприємницька?**

— Підприємницька діяльність. Ото він там тоже з машинами зв'язаний по спеціальності тій, так.

— **Прошу сказати, чим Вам найбільше запам'ятався період німецької окупації і воєнні роки?**

— Ну, що отой страх найбільше, оте враження — страх. Як тільки чуєш, що тобі крокотять оті мотоцикли, значить їдуть німці. І в нас отак в село, от їдуть, їдуть — ні з цього, ні сього раз взяли стрічку, запалили, кинули — горить хата.

— **Німці?**

— Німці! Палили, страшно палили хати, і от наша хата, як то кажуть, сам Господь, видно, оберіг, бо оце цілий ряд нас, наша хата не горіла, а от в тому ряді чи вони відтіля їхали, і от тої тітки згоріла хата вся до тла. Знаєте, які хати — не камінь, а солома, з дерева, отаке во. І о це тільки чуєш — там спалив, там спалив, це дуже страшно. Виганяли всю худобу, брали з собою, особливо вже, коли вони відступали, та як і наступали, то тоже тягли з собою все, забирали в людей, бо ж вони теж на харчування, видно, брали, а вже відступали. А мама все рівно свою корову зберегла. Взяла корову і відвела туди аж в саму кукурудзу. І німці, як відступали, в нас дуже швидко, то на протязі трьох днів моментально вони зникли,

уже їх потім... уже вони якщо й відступали трошки далше, може їх тоді до Дніпра... вони дуже втікали, тоді вже брата забрали мого в армію, хоч він ще був малолетка. Але його взяли, і на Дніпрі його ранили в руку. Тоді мамі повідомили, що він лежить в госпіталі в Олександрії, Кіровоградська область, то ми їздили до нього в госпіталь. То інвалід війни, то так рука була скалічена.

— *Скажіть, будь-ласка, Ви кажете, німці проїжджали, але постійної якоїсь німецької адміністрації, окрім старости, в селі не було?*

— Нє, в нас не було, в нас не було. О, таке, знаєте, село таке невеличке село собі, не має таких ніяких, не було таких адміністративних приміщень. Я тільки чула отак, що там якась була ота колгоспна контора якась, хата така. Ну, а там трохи були ті, якийсь інвентар той колгоспний, вже що були там трактори. А так нічого не було, то в нас ніякої адміністрації німецької не було.

— *А голова колгоспу, що з ним сталося в роки війни? Він пішов до війська, чи у вас не було голови колгоспу?*

— До війни був голова колгоспу, хороший, веселий. Тоді, перед війною, вони всі евакуювалися...

— *Тобто, колгоспна адміністрація виїхала перед окупацією?*

— Так.

— *А після війни вони з'явилися, чи був хтось інший керівником колгоспу?*

— Ну, вже тоді зробили це укрупнення сіл і вже робили там було колгоспи. Вже були бригадири по селах, таку як бригаду, де було багато людей, то був бригадир. То вже тоді вони там по-своєму керували. От уже...

— *А батько Ваш?*

— Батько, да був ото на фронті стільки все, а потім його кантужили³, і він, кантужений, попав ото в госпіталь, тоже

³ Контужили.

лежав у госпіталі. А пізніше вже і, мабуть, по віку, і по інвалідності його вже демобілізували, о. Ну, весь час він возив на бричці якогось начальника, якогось командира. І він грав на гармошці, і дуже вже той командир його любив, що він, бувало, як, ну, вільні якісь хвилинки, то він було грає їм, а ті співають, о, і папа був такий прислужливий, був такий уважний до начальства, знаєте, як то солдати взагалі підчинялися командирам. Ну, і буває, був дуже хороший командир такий, не ображав і не зловживав, щоб вони щось таке через силу виконували, якісь обов'язки, так, о, він був задоволений. І фотографії були, де він із кіньми і з тою бричкою. Часом вони там підвозили ті боєприпаси до фронту, до тих необхідних точок, то він тоже підвозив, даже з кіньми стоїть з батоном, і там якась загрузка на тім возі була. Ну, а потім, як дуже бомбили їх, то він був контужений, і його вже тоді... лежав у госпіталі, а після госпіталю він вже контужений. Як інваліда, учасника війни, якось звільнили і він то прийшов до дому; пам'ятаю, як мама кричала через усе село, що: «Трохим іде, Трохим іде!» Люди знали, ото передають, ото до хати, ото як пам'ятаю, вона вискочила, авжеж.

— От Ви згадали тих дівчат, що були вивезені до Німеччини. Чи був з ними якийсь контакт, чи вони писали звідти додому?

— Ні.

— Чи Ви знали щось про них?

— Нічого абсолютно про них не було даже... Одна така в нас, батько в неї був у районі працював, якимось там начальством, якимось був. А вона — одна-єдина була дочка у батьків, Валя. То в селі дуже рідко... що це і я з тою Вальою дружила, бо ми з нею тільки ходили в школу. Та Валя була, щитай, багата, заможних батьків. А в нас батьки старалися, мама ото шила все, тому пошіє кофточку, тому спідницю, тому ще щось. Знаєте, люди якось було віддячували і бувало за неї; кажуть: «Ти, Сашуня (Сашуня, її називали Олександра, а мене Сашуня), ти поший плаття, а я за тебе оброблю ділянку, там буряки чи що». То вона там трошечки... І казала: «Все

діточки вчиться, вчиться, щоби вискочити з того колгоспу, щоб ви не залишилися в колгоспі працювати». Вже все рівно, хоч окупації не було, але ж все рівно на землі дуже тяжко було працювати, тримати господарку. Знаєте, як то мама було в чотири години встає, а нам — тому наряд, тому поросяті дати їсти, тому курей нагодувати, тому дітям. Ми дуже працюваті були. Папа було каже підлити яблуню в саду, капусту вечором підлити, бо вони довго з роботи не приходять. Так що ото ця Валя була одна-єдина в батьків і, знаєте, як одна дочка, її вдівали краще, і от її навіть у списку цей староста не включив в Германію. А вона поїхала в той пункт, де забирали дівчат в районі. Вона поїхала проводити, а по дорозі одна з дівчат втекла. Якось їй вдалося. Десь вони там їхали біля... от найбільше спасатися ото в рослинах, ото в кукурудзі, в соняшниках, вискочать, дивись ціле поле соняшників, голови одні жовтіють, і де там найдеш? І вона втекла. А тоді, як стали рахувати, не хватає одної, і Валю раз схватили поліцаї, і вкинули в вагон, і повезли. Уявляєте собі: ті що готувались, знали, що їх будуть брати, то якусь вели хоть підготовку. Вони сухарі сушили, тоді ще якийсь там одяг брали, готувалися до того. Вони знали ким вони там будуть працювати, де вони будуть, чи в лагерьх будуть, чи Бог їх зна, де. Але її без нічого і ото як кинули її, то ніхто не знав, чи вона в Германії, чи де вона пропала по дорозі. Батьки ото так нічого про неї не чули. Ну, а батько... потім її рідня осталася. Тоді вони евакуювалися, бо його евакуювали. Він, по-моєму, член партії чи щось таке. Ну, а потім вона вернулася, потім вона вернулася додому сама.

— **Вже після війни?**

— Вже після війни, вже довгий час пройшов, Валя вернулася. І тому й досі жива ще, бо я як ото раніше їздила туди, на Полтавщину, так я з нею обов'язково зустрічалася, бо ми дружили тоді.

— **А яка її дальша доля? Вона працювала в колгоспі?**

— Працювала уже в колгоспі, в бухгалтерії працювала, щось там, ну в бухгалтерії, чи щотчиком, чи кимось вона там... Досить того, що вона на полі не працювала, бо вона

десь там щось була підучилася. Взагалі, вона ж дев'ять класів закінчила, до війни грамотненька була.

— ***А як потрапили Ви до Львова?***

— Так, а цей період до Львова як я потрапила. Значить, коли я залишилася там із дитинкою у його батьків, і там я жила і працювала у колгоспі. Дитина маленька була, але все рівно мама була дуже хороша в чоловіка, і батько старенький, але все-таки вони відносились до мене хорошо. І от були ще діти, був син один, тоже втік, брат мого чоловіка. Тож його брали в Германію, і він десь був утік. Сказали, що він вискочив із вагона, а так і не знали, де він. А вони тоже з одним там Павлом переховувалися весь час на полях, до людей ходили по селі їсти, і там були, аж поки вже німці ці пішли звідси зовсім. І от коли... А чоловіка мого тоже отак забрали, не дивлячись на те, що ми одружилися. Ніхто на те не звертав уваги, і як була облава, його забрали тоже, кинули у вагон і повезли його в Германію. Але вже тоді, вже тоді німці відчували, що будуть відступати, і він вже тоді втік від німців і залишився тут. Залишився у Львові, устроївся працювати в Оперному театрі. Устроївся працювати в Оперному театрі якимось там монтажником по декорації. І так він там працював. А з нами ще зв'язку не було ніякого, і ми не знали, чи він живий, чи неживий, і там ворожки всякі говорили, що його живого нема. І то вже пройшло три роки і...

— ***Після війни вже?***

— Після війни уже, і нічого ніхто не знає, де і що. Не було ще такого зв'язку. Раптом ми отримуємо письмо, що він живий, здоровий, і поштарка, як пам'ятаю сьогодні, прийшла і каже. А в нас були дуже хороші гроші. А вона приходить і просить ті гроші. І вона каже мамі: «Ви знаєте, я вам дуже хорошу звістку принесла, що ви мені за то дасте?» А вона каже: «Повно, певно, тобі дали грошей?» І вона тут повідомила, що живий. І цей брат його, менший, рік тільки був менший, відразу сів і всякими правдами-неправдами добрався до Львова. І потім вони там побули деякий час. О... і він потім... приїхали вони обидва. Приїхав він, подивився на ту колгоспну систему,

на те. Вони ж заново почали організовувати колгоспи, заново почали стягувати все — худобу ту, те все — інвентар, то і все. І він, видно, подивився, що тут життя ж нема такого, як слід. І він сказав, що вони їдуть, що він мене забере сюди, у Львів.

І так вийшло, що через деякий час він прийшов працювати в театрі імени Марії Заньковецької. От і йому дали там кімнату на двох з одним холостяком, і він приїхав, і ми приїхали товарним вагоном, як зараз пам'ятаю, товарним поїздом — тоді ще пасажирські поїзди не ходили. Приїхали сюди уже на прожиття, і ми стали тут жити. А я за той час, ті три роки, що я не тут, то я поступила у педагогічне училище. Я ж кінчила дев'ять класів до війни і поступила в педагогічне училище з правом вчителя початкових класів. З правом навчання, написано, на заочному факультеті. І коли я приїхала уже у Львів, і я поступила в це педагогічне училище, і тут я уже останні здала екзамени, і получила звання вчителя початкових класів. Але поскільки в мене отака була дитина, щитаєте, з дефектами, мені ніхто у садик ту дитину не брав, бо нема як з ним контактуватися, і мені нема куди подітися з дитиною. Значить, мені треба піти працювати в садик. А все ж таки обіцяли йти в школу працювати. Я думаю, я відвезу дитину до мами, хай він там трохи побуде, поки підросте, поки щось виясниться, бо ще до шкільного віку немає таких установ, де б воно виховувалося. І я хожу у міськвно. Мені обіцяли, що з лютого місяця почнуть. Тоді були школи, які відносилися до залізниці і школи, які до народної освіти. І мені завідуючий міськвно обіцяв, що в школі звільниться місце, візьме працювати туди вчителькою. Але я там одного разу прийшла вже довідатися, коли приходе якась жіночка і каже мені: «Що Ви чекаєте, кого Ви чекаєте?» Я кажу: «Чекаю завідуючого міськвно». «А для чого?» Я кажу, що так і так, і розказала їй, що от не маю де працювати, тому що дитина така то й така. Вона мені каже: «Ходіте до мене працювати в дитячий садочок. Ви будете працювати вихователькою, і я Вам дозволю, з Вами буде дитина». Така Білоусова Анна Андріївна — Царство їй небесне. Вона вже померла. На Кутузова⁴, 100, дитячий садок

⁴ Тепер вул. Мирона Тарнавського.

номер 41. Трамвай трійка від Оперного театру ходила аж до Кутузова, і я почала там працювати. І то, починаючи із якого року, я почала працювати у дитячому садочку. Там, дома у Старовитівській школі, а потім з 1948 року я вже почала працювати в дитячому садочку.

— 3 2 січня 1948 року?

— Так, з 1948 року. І так я працювала там вихователькою, і дитина зі мною була, і мені дуже сподобалась ця робота. Я мала такий авторитет. У нас, так були діти... водили таких більш можніших батьків. То це був професор Михайльовський, там такий жив у цьому будинку. Половина дитячого садка займала, половина його — квартири там. І батьки всі такі... Ну, були, як то кажуть, розуміли, що дитина повинна виховуватись в дитячому садку. Я, по суті, здійснювала навчання дітей, готувала дітей до школи. І то така була підготовча група, і я весь час, ото 5 років, працювала у тій підготовчій групі. І коли з Києва приїхали з Міністерства, то підійшли спеціально. Така була інспектор Петрусенко — до мене прийшли на заняття, і їм дуже сподобалося, як я проводила заняття. Вони тут по всій області говорили, що от Проскурня, чи Губаренко тоді, якраз здійснює метод підготовки дітей до навчання в школі, іменно цим методом навчаю. Ну, а потім я там пропрацювала 5 років... А на Радіщева⁵, там був особняк, то говорили, що то особняк ніби тримали для Хрущова чи що — то така версія була. А потім передали під дитячий садочок. То вже передали, і та завідувача, що там працювала, пішла туди завідуючою, а я осталась там працювати в дитячому садочку — завідуючою дитячим садком. І там працювала 10 років завідуючою дитячим садком. За той час вчилася заочно в Київському. Тоже заврайнво мені каже: «Чому Ви не йдете вчитися? Ідіть вчитися». Дали направлення, і відтоді нас кілька осіб з Львівської області, нас три тоді поступило в педінститут імени Горького... Я в 1962 році закінчила педінститут, і мене зразу прийняли інспектором облно по дитячим дошкільним установам. І я керувала всією областю, дошкільними установами Львівської області. Велику увагу

⁵ Тепер вул. Йосифа Сліпого.

приділяли відкриттю дитячих садочків у селах — тоді ж в селах не було дитячих садків. Тоді організовували, де тільки могли, ми в селах дитячі садочки, і я працювала там довше. І поскільки там уже я пропрацювала багатенько, а зарплата там була недо... Але все рівно я викладала тут, на заочному.

— ***В педучилищі?***

— В педучилищі. Зв'язку не розривала з педучилищем і вела педагогічну практику. Це як закон: у мене один день був визначений педагогічної практики, і я вела педагогічну практику у дитячому садочку, в 121-му, на Комунальній⁶.

— ***Зі студентами з Львівського педучилища?***

— З Львівського педучилища. То були дівчатка, які знали, що я там є. І вони ще знали, що я інспектор. То готовилися і боялися, щоб всьо було так, як слід. Що завідувача їх налякає: «Дивіться, дівчатка, щоб всьо було добре». А потім за 5 років вже до пенсії мені, ну, я бачу, що зарплата там дуже ж низька була — 120 гривнів.

— ***В обласному управлінні освіти?***

— Так. Була мала низька зарплата і я думаю, треба переходити на більшу зарплату, щоби нам ще ж виробити більшу пенсію. І я уже потім перейшла працювати викладачем педучилища.

— ***Це з 1962 року Ви працювали в обласному управлінні освіти. А з 1981 року?***

— Так, вже в училищі. І працювала довго ще після пенсії.

— ***Працювали інспектором в обласному управлінні освіти? Що могли би Ви розповісти про становище шкіл і дитячих садочків по селах області?***

— В той період розгорненню мережі дошкільних дитячих закладів (я то говорила, що я і міністру скажу то, і всім) у селах приділялась дуже велика увага. Дуже велика увага! Майже всі колгоспи області мали дитячі дошкільні заклади, відкривали дитячі садочки у пристосованих приміщеннях.

⁶ Тепер вул. Романа Дашкевича.

— *Це за Хрущова?*

— Так. Будували дитячі садочки, спеціально збудовані дитячі садочки. Отакий дитячий садок, як Добросин Нестерівського району, тепер він називається... Жовківський район. Там був такий показовий дитячий садок. Ми на нього орієнтували, всі туди голови колгоспів їздили і дивилися, брали перспективи і намагалися будувати дитячі садки. Особливо славилися відкриттям дитячих дошкільних закладів такі райони, як Кам'яно-Бузький. Там була така Корець Катерина, завідувача райвно. Вона всюди, де тільки їхала в колгосп, щоб був дитячий садок — і перевіряла, і заставляла, щоб обов'язково працював дитячий садок. В Кам'яно-Бузькому районі, в Сокальському районі. Дуже славився Сокальський район відкриттям дитячих дошкільних закладів. І що саме основне, що наша Львівська область славилася хорошою підготовкою педагогічних кадрів для дитячих дошкільних закладів. Наше педагогічне училище №1, воно готувало кадри для всієї України. Дошкільників ми посилали в різні області. В нас були заявки, я ж працювала в облвно. В нас дуже просили заявки на вихователів. Але дівчата боялися їхати далеко. Кожен хотів у Львівській області — бути поближче додому, ближче до училища, ближче до установ освіти, де б вони могли продовжувати навчання. І в нас були дуже хороші кадри. В колгоспні дитячі садки ми направляли спеціалістів.

— *А скажіть, будь ласка, що Ви можете сказати про систему освіти по селах після війни? Чи щось знаєте про це?*

— Я, Ви знаєте, я про цей період і не знаю, тому що я... Тільки от тоді ще дитячих дошкільних закладів не було в селах, не відкривалися. Це вже зовсім пізніше почали відкриватися. А так, то я і не в курсі справи, як там було зразу після війни. Ну, в основному, то школи проводили навчання з дітьми.

— *А чи Ви знаєте когось з учителів, хто працював? Учителів чи вихователів у дитячих садочках, якщо вони були після війни відразу в селах?*

— Ні, не знаю, дитиночко. Цих я нікого не знаю, бо я тоді контакту не мала. Я працювала в дитячому садочку і я не цікавилася, і просто не була в курсі справи, хто там працював.

— А що Ви можете про цей період, перший після закінчення війни, розповісти? Ваші враження від Львова, коли Ви приїхали у Львів: враження від міста і людей тут у Львові... Може там у Вас було якесь певне сприйняття?

— Я Вам скажу свої враження про Львів, як я сюди приїхала. Ми, по-перше, приїхали, ну, чоловік багато не заробляв, було мало грошей, і ми приїхали якраз в той період — 1947 рік. Тоже була голодовка там, у Східних областях. Із Східних областей сюди їхали люди міняти на кусок хліба, на зерно, на все. І Ви знаєте, в нас у хаті був як пересилочний пункт. Всі приїжджали, і ми не могли відмовити. А в нас була одна кімнатушечка, і ми з чоловіком, і ще чоловіка сотруди́ник, якому їм на двох дали ту кімнату, були, от. Пізніше нам дали більшу квартиру. І Ви знаєте, в мене було дуже таке враження гнітуче. Я думаю, я їду додому, на Схід їду. Там швидше школи відкриваються, там буду вчителювати, там буде зарплата. Чоловіка організовувала на те, чи агітувала на це. Але він ніяк не хотів, і я змушена була. Я перший час тоже оцей базар, де зараз «Добробут», то весь був отой базар, там торгували. І я відразу роботи не мала, бо дитина. Не було куди подіти — дитина з дефектами була, от ніде її не приймали, ніякий дитячий садочок, нічого. Я змушена була тоже ходити і торгувати. Я виходила, брала буханочку хліба, різала її на кусочки, піджарювала з цибулькою і з кусочком сала, шпондер брала і виносила там продавати тим торгашам. Ми жили в приміщенні театру Заньковецької — Театральна, 23/53. То ми... я ото було всьо попродукю скоро і прийду додому. І лишався кусочок сальця ото, можна було з'їсти, і ото смалець, де відварювалося, і лишався кусочок хліба. А потім я вже побачила, що вже виходу немає, і вже почала ходити, вже почали трошечки на роботу людей брати, і я почала активно ходити влаштовуватись на роботу. І дитину була все таки відвезла туди, до мами. А потім, як ця завіду́юча мені сказала, що з дитиною, то я літом поїхала забрала хлопчика сюди і ото влаштувалася на роботу. А потім уже, звичайно, пішло, як то кажуть, і чоловік пішов на підвищення там, у театрі. Працював машиністом сцени, а потом завіду́ючим постановчою частиною театру працював

довший час. І я, все таки, на такій посаді була, що вже зарплата була, і вже було трошечки краще.

— А скажіть, будь ласка, Ви сказали, що у Вас було гнітюче враження і Ви хотіли поїхати на Схід. Гнітюче враження у Вас було від того, що Ви бачили?

— Від того, що бачила отаке життя, ота спекуляція тільки, що люди без роботи ті...

— Ті, що приїжджають зі Східної України, чи місцеві?

— Ну, і місцеві, і місцеві відкривають якісь ларки, їх закривають. Міліція ходє, перевіряє. Весь час в якійсь напрузі люди були. І на тім базарі, хоть і торгували, кругом ходила міліція, забирала ті їхні речі і то всьо. І думаєш, та що то буде, яке то життя буде. А ще, знаєте, може, не для запису, і ще дуже те враження було, що тоді ж було масове вбивство на селі і вчителів, і ті всі, ту молодь, яку посиляли на роботу. Тоді бандерівці проявляли свою ініціативу ту всю. Їм ще того було страшно. Думаєш, пошлють туди на роботу і покінчиш там життям. Та й тому не було в мене прихильности тут жити ніяк. А потім вже, звичайно, прижилися та прожили тут скільки — років сорок. Щитай, чоловік із 1945-го, а я з 1947-го чи з 1946-го — скільки років тут уже прожили.

— Але Ви кажете про те, що люди зі Східної України приїжджали сюди, бо там був голод. Значить, там було також складно? То чому ж Ви хотіли їхати туди?

— А тому, просто дім, рідня, батько, мати — там родичі, знаєте. Через це. Думаєш, щось допоможуть, все-таки буде легше якось, і свої люди якісь... Контакт буде більший, і тому в мене таке враження відразу було. Відразу я даже плакала чоловікові, кажу, що я тебе лишаю, все лишаю і їду туди сама із дитиною, як хочеш. Ну, а потім уже отак...

— А як Ваші батьки сприймали те, що Ви маєте їхати до Львова?

— Ну, родичі приймали це нормально, бо вони считали, що я їду до чоловіка. Чоловік приїхав одітий такий в костюмі, при галстуку. Знаєте, стоїть це, такий більш-менш підтянутий,

ну, і він обіцяв, що він там відкладав в чемоданчику якісь там гроші для нас. Ну, і всі були задоволені, що не тому, що там, що іменно сюди, на Захід, а просто до чоловіка, до сім'ї, щоб сім'я була нормальна.

— А що Ви знали тоді, Ви особисто і Ваша родина, про Львів і про те, як воно тут?

— Ми фактично нічого не знали абсолютно про життя саме, як проходить у Львові. Казали, що краще, що немає голоду тут, що є продукти харчування, що можна щось купити, щось можна виміняти на їжу. У нас ще приїжджали латвіяки-мінjali. Ну, вони їздили по селах і там вимінювали десь, щоб не дуже далеко, їжу. А тоді вже... це в основному було за продукти харчування, за засоби існування до життя якогось там.

— А як Ви думаєте, чому на Сході України був такий голод, а тут була краща ситуація з харчуванням?

— Ну, я Вам скажу, що не було вже того голодомору, не позабірали ж в людей нічого. Там же, по суті, все в людей забрали. В них же було, але вони ж забрали все від людей. Там же в людей запаси трошечки були там, як: полотно було, насінєвий фонд. Там було трошки їсти на тепер. А все ж позабірали. Вони ж не мали права то всьо повивозити, в людей позабирати. А вони фактично лишили без нічого людей вимирати і все. То настоящий був організований спеціальний такий голодомор.

— Люди розуміли, що це робилося спеціально? Чи на це не вистачало часу?

— Я Вам скажу, що люди і не розуміли так, якби тепер розуміли. А просто дивувалися тому всьому, що як то всьо робиться, що людей залишають без нічого, а все забирають. І бачили, що знають, що люди мруть, що людей ховають, трупи в одну яму складають усі і все. А бачите, не було, ну, таке самоправство було, щось таке виробляли незрозуміле навіть для людства.

— Це не викликало якихось акцій протесту?

— Ні, дитиночко. Який там протест? Як люди ходили голодні, елі пересовували ногами. Який там буде протест? Між со-

бою, то звичайно, може, хто поговорив о тому. До мами брат, було, приїде — жив кілометрів за сім. Ото ж бо, як почув, що вночі у нас така була тривога, то він ранесенько прискакав на коні і питає: «Що ж таке?» Мама каже: «Та от, бачиш, перерили, все шукали, допитували. І батька немає, забрали чоловіка, не знати, де вони його поділи».

— А скажіть, будь ласка, коли Ваш чоловік приїхав за Вами, чи, вірніше, спочатку брат чоловіка приїхав до Львова, а потім вони повернулися до Вас додому обидва, що вони розповіли Вам про життя тут, у Львові?

— Ну, вони сприйняли це так, що, мов, буде йти на краще. Що тут встановлюється вже нормальне життя, що і люди починають працювати. Ну, так як мій чоловік працював, він даже залишав свого братика працювати робочим сцени: «будеш носити там декорацію». Але він не... знаєте, як то... Не залишився, поїхав там, там оженився. Сім'ю завів там собі — четверо дітей.

— Скажіть, от Ви згадали про бандерівців, що Ви боялися, щоб Вас в село не послали. А чи Ваші батьки, чи родичі на Сході України знали про цей підпільний рух?

— Знали, знали. Тому що дуже було... От Лохвицьке педучилище, і з того педучилища багато послали дівчат на Захід працювати в школи, і ті дівчата загинули. То я Вам кажу, я не можу називати прізвища, і то всьо. Но але там люди, що то їхні діти тут. Що то тоді дуже... то такий непотрібний, і нікому на користь, і то люди гинули.

— А чи на Сході України в роки німецької окупації був повстанський рух якийсь, чи Вам про це невідомо нічого?

— Ну, про це невідомо абсолютно було. Бо Ви знаєте, наше село від району далеченько було, в захолусті такому. І від Полтави 60 кілометрів, від міста Полтави. А не чули ми про то, ну, принаймні ми не чули, щоб наші там люди йшли туди в той...

— Ані радянські партизани, ані нічого абсолютно Ви про це не чули?

— Абсолютно. Нам про це не було відомо тоді...

— Якби Вас попросили коротко розповісти людині, яка не має жодного поняття про радянсько-німецьку війну, що б Ви сказали тій людині про війну?

— Що б я сказала? Щоб, не дай Боже, ніколи не було війн, ніколи щоб не було війн. У війну люди гинули, у війну люди страждали, люди перенесли тяжкі втрати. Так що війна непотрібна ніколи і нікому. Оце б я тоді сказала. Ніколи і нікому непотрібна війна. Вона добра нікому не принесла, ніхто від війни, такий простий народ від війни нічого не виграв. Від війни тільки загубили свою рідню, понищили своє здоров'я, полишалися каліками, і нічого війна ця не принесла. Оце оті зараз, оці учасники війни, хоть їх там дехто і знецінює, хоть влада вроді наша теперішня і прихильно до них ставиться, але все рівно вони страшно пережили все це. І вони саме очевидці всього того горя, і їх осталось вже не так багато, тих учасників війни. Я тоже учасник війни рахуюся, хоч я не була на фронті, але я в той період жила, в той період, як то кажуть, перебувала в цій катавасії всій. Але ж треба людям цим дати належне, що вони відстояли і що тепер існує наша самостійна Україна. Тільки дякуючи всім цим захисникам нашої Вітчизни. Це захисники Вітчизни нашої. Тож так, що треба цінувати цих людей, і допомагати їм, і берегти. І оце ще говорять, що будуть пільги знімати з цих учасників. Ну, це говорять, як там Верховна Рада постановить. Ну, а взагалі і зараз тяжке життя, пенсії малі, хоть нам, учасникам війни... Що ото я отримую, 150 гривнів? Що з тих 150? Заплатити за комунальні послуги, і фактично залишається дуже мало на харчування. Що там уже говорити про щось інше, якісь витрати.

— Після війни, коли Ви приїхали, очевидно, Ви звернули увагу на релігійність людей?

— Так.

— Чи Ви знали щось про Львівський собор, заборону Греко-Католицької Церкви? Що Ви можете про це сказати?

— Я про це не можу нічого сказати. Но я Вам хочу що сказати, що ми, наша сім'я, ми виховувалися, як то кажуть, в релігійному середовищі. Мама й батько... В нас були ікони, ми потом ховали то всьо. От. Але ми завжди молилися. Ми молилися на

ніч, ми ніколи не переступали поріг, щоб не говорили «Господи, благослови, Господи поможи. Боже, дай, Боже, дай, Боже». Отак все ми виховувалися в такій сім'ї, в сім'ях. І у нас там, на Сході, люди дуже довго молилися. Наша школа була бригадирівська школа середня, і рядом на горі була дуже красива дерев'яна церква. І в мене зараз оце таке враження, коли горіла та церква... Ми сидимо на уроках, і раптом, ну, я знаю, може метрів, ну, до кілометра, як палала та церква серед білого дня. Був сонячний, ясний день, і дуже тріскотіли ті дерев'яні, ну, дерев'яні споруди. І ми всі вискочили зі школи. Ну, і що ж, падали на коліна і молилися. І бачите, ото таке було, так що люди...

— **Чому церква горіла?**

— І ніхто не знав, хто її спалив. Ну, видно, близько була школа, видно, не хотіли, щоб ходили діти до школи, до церкви. Видно, з сіх мотивів було, а може просто інші мотиви були. Ну, досить того, що в мене це враження залишилось на все життя. І як тільки почали відкривати церкви, то ми ж ходили, ми ж діти, наших батьків водили до церкви, і ми ходили, і пасочки святили, і ці всі релігійні свята відмічали, хоч дуже забороняли. Але все рівно паски пекли, паски тихенько святили. І якщо я переїхала у Львів, то я тільки привітствовала то, що люди... як люди моляться, як люди вірують, як люди надіються. Ну, як люди з тими кошичками, з тими вишиваними серветочками йдуть до церкви. Я вважаю, що, я вже не хочу для запису. А ми, нам в училищі говорили, щоб ми ж студентам не дозволяли ходити. Нас посилали по церквах чергувати і записувати дітей, хто ходє до церкви, і потім докладати адміністрації училища. Це ж було. Це ж весь час було. Аж потім уже... Так що тут дуже протистояння таке було.

— **А ця церква, приблизно в якому році згоріла, там, перед Вашою школою?**

— Приблизно, то це було перед війною. Це ми ще ходили в школу. Десь, може... війна почалася ж у 41-му році, а то десь було так в 38-му році. В 38-му році, може в 37-му, отако. Згоріла та церква. Ну, а ті, де камінні були споруди, то ті залишилися. Ну, а Козельщина, то тоже був такий понищений цей монастир. А він же ж так славився, цей Козельщинський

монастир, красивий такий. Зараз його реставрували, там священик звідсіля. Ну, мама от коли моя померла, то ми брали священика. Він приходив, відправляв молитву. Мама там похована, недалеко від того монастиря. Не то що, а село слідує. Бо тата ми вже сюди забрали, то він тут помер. А мама, мама це вже десять років, як померла. Отак, так що згадувати, не дай Боже, що є і хорошого, і поганого, і пережити це все, то треба мати здоров'я. Як то кажуть, надіятися на те, щоб наші внуки краще жили. Так більш нічого.

— Якщо говорити про події Другої світової війни чи післявоєнний період, чи також довоєнний період, що на Вас найбільше вплинуло, на формування Вас як особистості? Те, що найбільше, може, запам'яталося чи якась яскрава подія?

— Ну, найбільше вразила це нас війна. Війна, все зрушила війна. Люди більш-менш жили нормально, як то кажуть, яка б власть не була. Ну, але ж війна все розрушила, все розгромила. А потом та вся відбудова. Оті всі хатки відбудовувати, це все господарство придбати наново і здоров'я в людей вже не те. Інвалідами поробилися, хоч і тато мій паралізований, і брат інвалід — рука поранена. Все це війна, війна, звичайно, найбільш вразила людей. І то всіх так. І половина, половина ж людей не вернулася з війни. Подивися — самі жінки, вдови полишалися, а війна ото всьо понищила. А тоді, після війни, оці підрослі юноші. У мене шість двоюродних братів — була багатодітна сім'я. Їх взяли на відбудову. Ну, вони самі, правда, їхали на заробітки в Донбас. Вони всі там полягли в шахтах. Всі шість хлопців, як орли — такі були хлопці. Всіх там попривалювало, в тих шахтах.

— Відразу після війни?

— Після війни. Пішли після війни. Війна ще була, то той моряк прийшов, той не прийшов. Такі хлопці здорові орли їдуть на Донбас заробляти охотно. Їдуть, ще й дівчат зі собою... Дехто каже: «Там будемо влаштовувати життя». Всі загинули. Всі там загинули. Остався один дядько Артьом кривий. І я собі не уявляю, думаю: «Боже, Боже». А то там от чуть-чуть вирвався, як то кажуть, то от став жити. Мама було

наша каже: «Боже, Боже, мої діти щасливі, що звідси вирвалися», — бо в мене ще сестра одна тут живе.

— *У Львові?*

— У Львові. І друга сестра живе у Львові. Всіх ми їх постягували до Львова. Після війни ми ж осталися то з чоловіком, нам дали найбільшу квартиру в театрі там. Ну, і менша сестра, з 30-го року, зразу після війни не має куди дітися. А в старшої сестри чоловік кінчив воєнно-медичинську академію, і лікар, і був на фронті. Він тоже там контужений. Як раз його було присипало, вже считали, що він неживий, і раптово його хтось там відкопав. Ну, і пізніше він... Після війни його відразу направили в Читу. Він там у військовій частині служив, і сестра була з хлопчиком там. А потім вони вже... його направляють в Германію служити на... тоді на багато брали — на п'ять років, на шість років. І він не має де сім'ю подіти. В село не хоче туди, до мами, бо й школи немає, нічого. І вони до нас вечером подзвонили, що вони приїдуть до нас жити. Ми їх приютили, вони тут осталися жити. Тоді менша сес... Ага. І ця менша сестра там, в Читі, поступила в будівельний технікум, там кінчала. А потім приїхала сюди, тоже приїхала сюди до нас, бо Політехнічний інститут є, набір робили. Вона поступила там на 3-й курс відразу — був якийсь прискорений. І там вийшла заміж за аспіранта. Тоже влаштувалася.

— *Тут, у Львові?*

— Тут, у Львові. Ну, а тоді, вже як його направили потім у Львів, він був начальником клініки МВД⁷. Ще старшій сестрі дали квартиру хорошу, і вони тут стали жити. Син цей один кінчив тоже Політехнічний інститут, але пішов в армію — підполковник, зараз у відставці. О... А ції сестри доцент в Політехнічному, во чотири роки, як помер. В Політехнічному працював на будівельнім. Вона тоже інженер відома, у відомім такім підприємстві якимось... конструктором в бюро. Так що ми вже потім жили хорошо, можна сказати. То було приїжджаємо в село, мама каже: «Боже, Боже. Ті ж мої діти

⁷ МВД (рос. Министерство внутренних дел) — Міністерство внутрішніх справ.

так зуміли якось. Господь зглянувся на них, що вони після тих всіх мук хоч трошечки нормально стали жити».

— ***Ваша мама це все пов'язувала з Богом?***

— Так, пов'язувала з Богом. Все з Богом. А ця чоловікова мама дуже, дуже була боговірна, а батько не часто ходив до церкви. А було, вона прийде з церкви, сідаємо, то як правило, за стіл на обід. Якраз ми всі верталися з церкви, мама каже на нього: «Один ти безбожник не пішов сьогодні до церкви. І Іван був, і Петро був». А батько каже: «А я вдома помолився Боженьку і не... А ви там збираєтеся, баби, тільки обмовляєте одна одну». Було ще піддіне її трошечки.

— ***Засміється?***

— Засміється і все. А мама дуже, мама дуже побожна була. Нема вже нікого в живих... І вже туди, на Полтавщину, хочеться поїхати. Там похований брат, похована мама біля брата. То ми час від часу як поїдемо, нема вже дуже до кого їхати. Вже такі двоюрідні там два брати є, але вже такі тоже старі, немічні, глухі. І вже нема чого їхати, ніхто і не запрошує. Ну, а так би то поїхати ото на могилки, то вже ось на Паску їздили всі троє. Зібралися, всьо лишили три роки назад і поїхали на саму Паску. І ото провідали могилки, і побули. Там ще ж похованих багато є.

— ***Дякуємо дуже за цікаву розповідь про Ваше таке складне життя.***

АННА МАРТИНЮК

<i>Дата інтерв'ю:</i>	31 березня 2001 року
<i>Місце інтерв'ю:</i>	Торонто (Канада)
<i>Оповідач:</i>	Анна Мартинюк
<i>Інтерв'юер:</i>	Іроїда Винницька
<i>Мова інтерв'ю:</i>	українська
<i>Розшифрування інтерв'ю:</i>	Софія Дяк
<i>Редагування інтерв'ю:</i>	Віктор Сусак, Іроїда Винницька

Анна Милик-Мартинюк народилася 19 грудня 1925 р. в селі Миців на Холмищині в українській родині. Здобула середню освіту в Белзі. Як жителька польсько-українського пограниччя, відчувала на собі всю гостроту міжнаціонального протистояння. Зв'язкова УПА, санітарка УЧХ¹.

У 1948 р. одружилася з побратимом з УПА Сергієм Мартинюком (псевдонім «Граб»). Арештована у Варшаві в травні 1951 р., в'язень тюрем Києва, Верхньоуральська, Москви,

Анна Мартинюк. 2009 р.

¹ УЧХ — Український Червоний Хрест, був складовою частиною УПА. Його організатором і першим керівником була відома діячка ОУН Катерина Зарицька. УЧХ мав три відділи: медичний, опіка над пораненими та хворими бійцями УПА і фармацевтичний (заготівля ліків та відділ суспільної опіки). Структура УЧХ була побудована за територіальним принципом: існував районний, окружний та обласний провід, що керувався Крайовим Проводом УЧХ. (Див. про це: *Літопис Української Повстанської Армії*, т. 23: *Медична опіка в УПА* / ред. М. Ріпецький. Торонто — Львів: Літопис УПА 1992).

каторжного табору Потьма (Мордовська АРСР) та Фордону (Польща). В тюрмі народила сина Олеся. Звільнена 1955 р. Син Ярослав і донька Галя народилися в Польщі.

Проживає у Варшаві. Часто відвідує своїх дітей у Канаді. Інтерв'ю проведено під час її перебування в Торонто.

— *Пані Мартинюк, будь-ласка, можете назвати для нашої документації своє ім'я, прізвище, дату і місце народження?*

— Я, Анна Мартинюк, народилася 19 грудня 1925 року в селі Мицеві. Донька Катерини і Олександра Милик.

— *Отже, Ваше дівоче прізвище Милик?*

— Милик.

— *Чи можете щось сказати про своїх батьків, дідів, прадідів? Чи є якісь цікаві історії, що збереглися?*

— Кожда родина має якусь історію. Так і моя. Під час Першої світової війни забрали мого дідуна до австро-угорського війська.

— *Як він називався?*

— Матвій Милик. По якомусь часі приїхало військо забрати коні на підводу вдома. Тато мав тоді 17 років і дуже любив коні; він рішив, що він поїде, щоби не пропали йому коні. Вирядили його з Мицева, то 80 кілометрів до Львова, в підводах. Не знаю, що там тато віз... Одним словом, як поїхав тато наш, так і вже не вернувся; забрали йому коні, дали кріс, мундур і до війська забрали.

— *Це Перша світова війна?*

— Так, тоді тато воював десь там в Македонії, в Герцеговіні, в Сербії, дуже багато горя зазнав. Опісля воював ще, був воюючим Січових Стрільців². Мабуть тоді так було, що розпалося Австро-Угорське царство, і тата забрали до Січових Стрільців. Опісля, як програли, арештували його, і він знайшовся у Львові в тюрмі, у Бригідках³, де захворів на тифус; там дуже тифус панував.

— *Як він до Бригідок попав?*

² Про Українських Січових Стрільців див. с. 14, прим. 5..

³ Назва в'язниці походить від монастиря св. Бригіди, що був заснований на поч. XVII ст. і змінений на в'язницю в XIX ст. Див. також с. 266, прим. 18.

— То вже поляки арештували його. Тоді військо Галлера⁴ прийшло, і поляки наших Січових Стрільців розбили, і тато найшовся в Бригідках. Я тої історії не так докладно знаю, бо я не дуже тим цікавилася. Одним словом, тоді переказав тато додому, що він хворий на тиф. Вдома зібрали, що могли, і сестра тата поїхала до Львова, тата викупила і привезла до дому. Тато був хворий, але якось поволі дійшов до себе. Так що тато завше оповідав нам, що він такий щасливий, що не має сина, бо син не буде так терпіти, як він терпів за свого життя за чужих царів.

— *А в родині тата скільки було дітей?*

— Сестра Юля і брат Павло. Тато потім оженився, і прийшла Друга світова війна.

— *А ще вернімся до дідів, прадідів. Ви щось знаєте, може? Звідки вони походили? Чи вони були місцеві?*

— Місцевий був дідуньо, а з сусіднього села, з Вижлова⁵, прийшла до дідуна за невістку бабуня Анна. Вони дуже тяжко працювали. Тоді були такі часи, що земля була дуже цінна. Всякими способами купували землю, то значить заробляли гроші. Так що як тато женився, то вже було більше землі вдома. Як виходила заміж цьотка Юлія, тоді дідो їй купив землю там в третьому селі, де вона пішла за невістку. Там землю купив, так щоби тої не ділити.

— *А Ваша мама з якого роду?*

— Мама з сусіднього села, з Хлоп'ятина⁶. З дому Петришин, з роду також українського, наші не були мішані роди.

— *Так, а тепер про Вашу родину, Ваші брати і сестри, скільки було Вас в родині?*

— Нас в родині було дві сестри — я і молодша сестра Ольга. Так, нас тільки дві було, і тому тато був такий щасливий,

⁴ Про Польську армію генерала Й. Галлера див. с. 51, прим. 12.

⁵ Тепер село Wyżłów (Вижлів) Грубешівського повіту Люблінського воєводства.

⁶ Тепер село Chłopiatyn (Хлоп'ятин) Грубешівського повіту Люблінського воєводства.

що ми не будемо так терпіти, як він терпів, бо нема сина. Тим часом почалася Друга світова війна.

— Прошу Пані, а Ви можете сказати про свою освіту? Де Ви ходили до школи?

— Початкова школа була в селі. А середня школа моя була в Белзі. Від мого Мицева до Белза було сім кілометрів, так що ми ходили. Нас дві дівчини і кілька хлопців, ходили ми щодня до школи, до Белза, аж до пізньої осені. Коли вже зимно дуже було, сніг почав падати, тоді я мешкала в дядька, маминого брата, який мешкав у Белзі і мав там свій склеп.

— А це була яка школа — українська чи польська?

— Українська, а за Німеччини, за німецької окупації, то була середня кравецька школа.

— І коли Ви її закінчили?

— Перед фронтом, у 1944-ім фронт переходив⁷. Так-так, 1944-й.

— Ви закінчили школу, і що тоді?

— Тоді вернулася в село. Хочу ще сказати, що перед тим, як я ходила до школи, то на Холмщині горіло село за селом, поляки мордували Холмщину⁸.

— Коли це було?

— То було, то було вже в 1940-х роках, 1943 рік найгірший був. Від Холма зачалось і так ішло через Грубешів аж до галицьких сіл, туди. Значить, були совіти і прийшли німці. То окупація ще німецька, як зачалися там морди на Холмщині.

⁷ Радянсько-німецький фронт.

⁸ Польський уряд в екзилі відмовлявся визнати кордон по лінії Керзона і вважав Холмщину польською територією. У 1942–1944 рр. тут почало діяти польське збройне підпілля (згодом Армія Крайова), яке проводило терористичні акції проти українських сіл та інтелігенції. Винищення українців польським збройним підпіллям почалося на територіях, що межували з етнічними польськими землями (Грубешів, Холм, Володава, інші терени на захід від річок Буг і Сян), а з серпня–вересня 1943 р. польські акції поширилися на схід, в райони Галичини і Волині. (Див. про це: В. С. Косик. *Україна під час Другої світової війни 1938–1945 рр.* Київ — Париж — Нью-Йорк — Торонто 1992, с. 446–448).

Німецька окупація тоді вже доходила до кінця, бо я майже на пограниччі жила, по рівній лінії так сім кілометрів до границі з Холмщиною.

— *Але 1939 рік, початок війни, де Ви були?*

— Ще вдома, я кінчила школу підставову, а в 1940 році зачала вже ходити до міста, до Белза.

— *І як Ви пригадуєте 1939 рік? Тобто початок польсько-радянської війни?*

— Польсько-советської війни? В нас не було советів, до Мицева вони не дійшли. Почалось бомбардування, прийшли німці. Німці, як підійшли, стала границя на Бузі, вони заквартирували в тій полосі українській приграничній в 1939 році. По двох роках зачалася війна, в 1941 році німці почали війну з советами.

— *І що Ви з тих подій пам'ятаєте?*

— Дуже мало. Через наше село перейшло спокійно все, фронт перейшов, якби його не було. Недалеко від мого села є така дорога, «татарський шлях»⁹. Власне тою дорогою то все переходило. Так що то якихсь півкілометра, чи кілометр до села, село спокійно збоку було. Фронт переходив тим «татарським шляхом». Приїхали німці й поїхали. Боїв у нас не було.

Но, Україна дуже потерпіла. Власне тоді поляки зачали палити Холмщину, чистити собі терен від православного народу українського. То ще раньше вони зачали, але то, мабуть, Ви знаєте, як там було на тій Холмщині. Ще на весну 1944 року довозили вже до белзької лікарні ранених. Нас, дівчат, брали на поміч до ранених.

— *А хто брав Вас?*

— Лікар попросив нашої директорки, щоб дівчата приходили помагати, бо вони мали забагато хворих, ранених особливо, і персонал шпитальний не давав собі ради. Ми ве-

⁹ Татарський шлях — міжнародний торговельний шлях із Західної Європи в Азію. Використовувався в XIII–XIV ст. і проходив із Західної Європи через Краків, Львів і Кам'янець-Подільський, звідти лівим берегом Дністра доходив до Тягині, а далі сушею до Білгорода чи Кафи.

чорами ходили помагати. Опісля лікарі зорганізували курс санітарний, ну і я на нього ходила. Після скінчення школи я повернула в село, а тоді вже Холмщина була вся майже спалена, одно галицьке село також спалили.

— **Яке село?**

— Костяшин¹⁰. А в село Ліски¹¹, друге село, також напали, частину спалили, багато вимордували людей.

— **Хто спалив?**

— БХП. Боївка, батальйони хлопські¹². То такі були, під тим командантом Басаєм, то він мав псевдо «Рись».

— **І хто то був?**

— Поляк. Потворилися такі боївки. Було дуже багато всяких організацій в Польщі, були аковці, АК¹³, ми нав'язували з ними потім контакти.

— **Так що Ви повернулися до села?**

— Повернулася, і тоді вже спокою я не могла мати. Зрештою, і не дуже хотіла, ходила, помагала, як могла. Знаєте, там хворий хтось, там ранений хлопець прийшов. Треба було зробити перев'язку, чи застрик і так я бігала всюди. Люди знали, що я скінчила санітарний курс. Це не дуже багато було. Найбільше було тяжко, як молоді хлопці, ранені тяжко, умирали, і я була безрадна.

Нераз було так, що пам'ятаю, облава. Роблять облаву польські чи советські партизани, я вже не пам'ятаю хто, бо то було при границі. То і ті, і ті приходили нищити бандерівців. Роблять облаву, шукають всюди. Прибіг дядько до мене: «Ой, Ганю, йдіть, бо там хлопця привезли раненого». А це було над ранок десь. Зима. Зимно. Я вже була в бункрі, вийшла, вбралася, взяла аптечку, приходжу до тої хати. Господарі втекли,

¹⁰ Тепер село Kościaszyn (Костяшин) Грубешівського повіту Люблінського воєводства.

¹¹ Тепер село Liski (Ліски) Грубешівського повіту Люблінського воєводства.

¹² Bataliony Chłopskie (польськ.) — створена з селян польська підпільна військова організація.

¹³ Армія Крайова; див. с. 392, прим. 11.

нікого нема. Він лежить на ліжку, прикритий коцом, молодий хлопець, ранений в живіт. Ну, знаєте, що я могла, Боже! Тільки одна діронька іззаду, нічого більше. Він говорить, що його дуже пече всередині. «Ганю, я води хочу». Я йому дала застрик, але то нічого не помагало. Дивлюся, нема води. Я пішла на подвір'я — там такий журавель, глибока студня. Нікого нема, село оточене. Пішла, зачепила, стукає відро по тих цембринах, води якось набрала, витягнула, принесла води до хати. Зимно в хаті, не палиться нічого. Що ж, бачу, що то нічого я не поможу. Взяла горнятко, дала йому води, він напився і так лежить і мені розкажує. Я його за руку тримаю, дивлюся — нігті синіють. Боже милий, знаєте, то так було тяжко, і я не думала про нічого, сльози котилися. А він мені розказував, що він з гір. «Ох, — каже, — як би я тепер полетів до моєї мами». Знаєте, то було страшне, він при мені помер. Я сиділа, взимі ніч довга, і коли він помер, я його накрила коцом, закрила двері і пішла. Не знаю, чи мене хто бачив, бо, знаєте, село, то зима, то всюди видно, всюди біло. Одним словом, зайшла до тих своїх господарів, влізла в бункер. Ті всі, хто там сидів, до мене не відзивалися, я до них сіла і так тряслася з того пережиття.

— *Так. Прошу Пані, чи ми можемо ще вернутися до Вашого села? Яке то населення було, чи то були все українці в тому селі?*

— Переважно.

— *Так. І те друге село, де Ви ходили, де той ранений хлопець був, також було українське?*

— Так, переважно так. Більшість українців. Кілька родин польських. Ще було кілька... три родини жидів. Польські родини були і ті молоді поляки повтікали з села.

— *В основному це було українське село?*

— Це українське село. Так, церква була наша українська, вона і сьогодні стоїть ще.

— *А Ви згадуєте вже пару разів бункер. Можете розказати, що то був за бункер? Коли він постав, що то було?*

— Тих бункерів було багато.

— **Той, що Ви були в ньому, що це був за бункер?**

— Цей був у стайні. Відчинялася прикритка спеціальна, опозорована до підлоги, її здіймалося. На ню нагорталося всяке сміття, щоби замаскувати це, а всередині входилося так десь метр, так, щоб там всередині можна було сісти. Це було таке велике, що кілька осіб могло зміститися. Там було ліжко, або якесь сіно чи солома — щось, що можна було постелити і лягти. Дальше, другий сховок там був. Також там можна було піти, там далі зроблене таке місце, що можна було в разі потреби щось...

— **А хто збудував ті бункери?**

— Переважно будували ті бункри партизани і старалися, щоб якнайменше людей про це знало.

— **А про яких партизанів Ви говорите?**

— Про наших, упістів.

— **Чи можете сказати, коли там з'явились упісти і які? Чи Ви мали зв'язки з ними?**

— То спочатку не було УПА, то була Самооборона¹⁴. Люди організувалися тому, щоби боронити своє село перед всякими бандами. Кожен хотів прийти, награвувати. Ну, як облаву робили поляки, чи рускі партизани¹⁵ приходили, то передовсім чого шукали? Щось доброго поїсти, щось гарного забрати, що їм подобалося. І господар не мав нічого до говорення. Вони брали, що їм треба. Грабували і продукти, і все. А, між іншим, шукали бандеровців. Але тих бандеровців рідко находили. Хоч як всипа була, тоді находили.

Як злапали якогось молодого чи старшого господаря (а господарі не ховалися, бо вважали, що не мають нічого на сумлінню), їх дуже били, їх всякими способами змушували до співпраці і їх пускали. Вони вертали і доносили. Знаєте, як вони знали про щось, то вони все говорили. От у цього, в цього там щось є. Цей і цей там одділяється, ходить кудись. І ті, що приходили облаву робити, вони вже знали. То було

¹⁴ Створені українськими селянами загони самооборони пізніше увійшли до складу УПА.

¹⁵ Радянські партизани.

дуже трагічно. Але деякі зголошувалися і сказали правду. Більшість боялася за родину, бо їм грозили.

— ***Зголошувались до кого?***

— До тих з Самооборони, до тих, хто керував Самообороною в селі.

— ***А багато тих доносів було?***

— Було багато.

— ***Як даліше розвивалися події?***

— Між іншим, у нас в 1945 році зорганізувався курінь¹⁶. Прийшов з Волиня один невеличкий, який це все зорганізував. Командантом того куреня був «Юрченко», мав таке псевдо. До цього куреня багато хлопців зголосилось.

— ***Тобто, курінь підпільний, так?***

— Курінь УПА. Так.

— ***І коли це було?***

— Це було в 1945 році.

— ***І яка пора року то була: весна, осінь 1945-го?***

— Напевно не осінь, десь, може, весна. Трудно щось сказати. Хіба так рання весна, пам'ятаю. І мене висилали з ними як санітарку. Ми вже при Бузі. Ночували ми недалеко Буга, по тій стороні була Польща, по тамтій стороні була Україна, за Бугом. І через річку Буг мали перейти вночі. Тоді вдень приїхали.

— ***Хто?***

— Приїхали, моя провідниця і мене замінила, мене забрала, а другу дівчину привезла. І я лишилася.

— ***Хто була Ваша провідниця?***

— Моя провідниця була «Світлана».

— ***Ви не знаєте її псевдо?***

— То її псевдо.

— ***А як вона називалася, не знаєте?***

¹⁶ Військова одиниця УПА, що складалася з трьох до чотирьох сотень і сотня, як правило, мала 136 вояків.

— Марійка Кухарук. Одним словом, я вернулася, вони всі перейшли, і то була всипа. Відразу вони найшли на заставу советську. Почався бій, їх розбили, небагатьом вдалося перейти далі, а решта всі... Це ж були без вишколу, звичайні хлопці, які не вміли добре і карабіна тримати. Їх багато згинувло, багато арештували — і того «Юрченка», і багатьох з ним зі штабу арештували. Не знаю, як що там сталося, його били чи ні, одним словом, він пішов на співпрацю. Він і такий майор руский з ним (він, мабуть, і українець) зорганізувались, і вони приїздили на наші терени, по селах, арештували всіх. А «Юрченко» багато знав. Арештували всіх, кого тільки могли.

— *Так що «Юрченко» пішов на співпрацю з совітами?*

— З совітами. Так, з совітами. Він також дуже хотів мене злапати: вони післали одного такого Габданка, він мав мене відшукати. Але я тоді захворіла на грип. То був, прошу Вас, березень 1945 року. В Хохлові¹⁷, я була там на квартирі. Так, я пам'ятаю, бо розтопи були, топився сніг, але ще було дуже зимно. Я захворіла на грип і думала один день полежати хоч. І тоді лежала на ліжку, чую — тягарові авта їдуть. Я скочила до вікна; бачу, коло хати стають. Я знаю, що по мене вже прийдуть. Тоді скоро вбралася, тільки чоботи і хустку велику чорну на плечі, не було часу вбиратися. Накинула хустку на себе, скочила в сина. Чую, біжать, тупають ногами вже. А сини такі, знаєте — двері з одної сторони і з другої сторони, ту вхід, і там зараз на подвір'я.

— *То совети бігли, так?*

— Совети, совети. То всьо совети вже. Я чую, вони з вулиці йдуть, я в ті двері вийшла на подвір'я, стала і бачу — вони вже окружують ціле господарство там, а то під вечір було. І вони біжать навколо. Тоді я думаю, де сховаюся. До бункера бігти задалеко. Курник при хаті був, такий, знаєте, плетений з лози курник. Кури вже були в курнику. Я в той курник за двері влізла, притулилася і стою. Кури заметушилися, але з часом стихли. Вже влетіли до хати, чую все, двері відчинені. «Де

¹⁷ Тепер село Chochłów (Хохлів) Грубешівського повіту Люблінського воєводства.

Ганя», — кричать. По нашому. А господиня каже: «Та щойно вийшла». Правду каже. То вони їй все перевернули. Ви знаєте, все перешукали. Заглянув і до курника якийсь, але кури зараз «ко-ко-ко» і він назад. То такі низькі дверчата були, знаєте, і пішов. Я стояла і молилася. І вони забрали господаря і доньку їх. Я приходжу потім до хати, господиня на мене: «А через тебе!» Я кажу: «Цьоцю, завтра ваша Кася приїде і ваш чоловік, а мене, коли б забрали, не пустили б. Я також маю маму». «Ой, вибач мені. Я зденервована». Но і ота моя пригода була. Пізніше в нас був такий сотенний «Ягода»...

— Я хотіла ще запитатися, повернутися назад. Ви згадували, курінь перейшов. Чому той курінь переходив? Власливо, яка була ціль, що вони переходили?

— Вони мали перейти на вишкіл. Молоді люди мали перейти вишкіл у лісах волинських, там, де ми були.

— Ви згадували про свою провідницю. А Ви тоді вже були членкою ОУН чи УПА?

— УПА.

— Ви не були членом ОУН?

— Ні, я не була членом ОУН, я була тільки в УПА.

— І то була Ваша провідниця з рамени УПА?

— Так, то була сітка жіноча в нас.

— Чи могли б Ви щось сказати про сітку жіночу — як вона функціонувала?

— Ну, в нас була жіноча сітка зорганізована, щоб організувати ліки, нав'язувати зв'язок.

— І коли то було зорганізоване?

— В тих роках, як повстала Самооборона, то дуже скоро всьо творилося. Як спалили Холмщину, багато звідтам втекло, і вже тоді були в УПА дівчата також. Та Марійка, Світлана — холмщачка, вона скінчила хіба середню учительську школу в Холмі. Дуже мудра дівчина.

— А як Ви туди попали, чи Вас хтось вербував, що Ви до тої сітки попали, особисто Ви?

— Я хотіла помагати і вступила в організацію. Тоді всіх брали, хто був потрібний. А знаєте, якось я не потрапила сидіти вдома і дивитися на біду, яка є наоколя. Молодь вся включилася переважно. І найбільше потерпіли ті, які боялися кудись носа висунути з хати. Приходили і молодь всю арештували.

— ***Ви не переходили військового вишколу?***

— Ні. Я тільки то, що санітарний курс перейшла.

— ***А ще повернемось тепер до того, як Ви, власне, врятувалися в курнику?***

— Так, врятувалася в курнику, і грипа скоро минула, зі страху, мабуть, втікла. Ну, і так цілий час було. Пізніше цей сотенний «Ягода», то був Мар'ян Лукашевич. Він сам з міста був, з Тернополя. Дуже мудрий.

— ***Тобто в УПА він був?***

— В УПА. Дуже мудрий і дуже пристійний хлопець був. Він сказав, що не буде собою, якщо він не зліквідує того «Юрченка». Він не дозволить, щоб той так знущався над селянами.

— ***«Юрченко»?***

— Так. Над нашими людьми. То всі, які там з «Юрченком» їздили, а їх було більше як 20 осіб, то ми на всіх них говорили «юрченки». Стрибки¹⁸ «юрченки» їздили щодня, але завше іншими дорогами. Вони знали...

— ***І той «Юрченко» з ними їздив?***

— Так, «Юрченко», і той майор, і ще кілька українців, які пішли на співпрацю. Там їх було більше як 20 осіб. Вони тягаровим автом щодня їздили по селах, арештували людей, витягали з бункерів. Одним словом, грабували все.

— ***Вибачте, я не пам'ятаю, «Юрченко» звідки походив?***

— Він був з Себечева, село Себечів¹⁹.

— ***Тобто, він місцевий був?***

— Так, з тої околиці недалеко.

¹⁸ Про стрибків див. с. 162, прим. 4.

¹⁹ Тепер село Сокальського району Львівської області.

— *І ті всі інші двадцять, що з ним були, також були місцеві?*

— Не знаю, не знаю. Трудно мені сказати, хто вони були. Але було там кілька українців.

— *Можемо повернутися до сотенного «Ягоди» і його плянів щодо «Юрченка»?*

— Він тоді власне зробив засідку. Була дорога між Грубешевом і містечком Варяжем до Белза. То брук був, то ще не був асфальт тоді. І вони зробили в білий день засідку.

— *Тобто «Ягода»?*

— «Ягода» зі своїми хлопцями, небагато хлопців, бо то ж білий день, а дорога рухлива. І тоді акурат наїхали ті «юрченки» і всі погинули, один втік. Одним словом, вони всі погинули. Один втік тоді. То потім розказували.

— *І той «Юрченко»?*

— І «Юрченко» згинув, і цей майор. І поради дуже за тим майором розпачали. Потім подавали, що таких боїв було багато.

— *І чи то допомогло, чи припинилися напади на людей по селах?*

— Ну, очевидно, ми тоді трошки віджили, бо вже вони не мали таких, знаєте, контактів. Люди, які пішли на співпрацю з ними, то потім або зголосилися до нас, або мовчали.

— *А пригадуєте, коли приблизно був той бій?*

— 1945-й рік напевно, але коли був, не пам'ятаю.

— *Де був цей бій? Чи є щось написано про нього?*

— Є в «Літописі УПА», в 39-ім томі²⁰. То є знана акція. Так, після того вони довідалися, хто був сотенним, ті поради і рішили помститися. Рішили його живим або мертвим мати.

— *«Ягоду», так?*

²⁰ Організаційні звіти (Підляшся): Знищення провокатора «Юрченка» // *Літопис УПА*, т. 39: *Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів»: Холмщина і Підляшся (Документи і матеріали)* / ред. Петро Й. Потічний. Торонто — Львів: Літопис УПА 2003, с. 845–850.

— Так, «Ягоду». Однак, вони мали ще сітку. Та сітка ще працювала, і, пам'ятаю, ще десь може місяць після того бою, після того, як згинув «Юрченко», вони переїздили вдень тягаровим автом.

— ***Хто їхав тягаровим автом?***

— Совети, совети. Наші не мали жадних авт. Пам'ятаю, так стодола на підгорі, дорога і видно стодолю було. Тоді один хлопець втікав, і вони зачали стріляти до тої стодоли, а там в стодолі був бункер, де був «Ягода» і двох хлопців. Стодолу запалили. Як стодола згоріла, вони від'їхали. Стріляли, запалили і поїхали, а ми тоді гасили.

— ***Ви особисто там були?***

— Я особисто недалеко в сусідів там мешкала і знала, що там був «Ягода». І ми прибігли — не тільки я, багато нас. Розгорнули, витягнули; вони ще трошки були живі. Ще «Ягода» жив. Димом подушилися. Але тут зробили знов алярм, що авто їде, то ми знов сховалися. В ту секунду його добили. Так якби то хтось спеціально зорганізував оцей алярм. Я пізніше до того додумалася, а в тих хвиликах, знаєте, чоловік тільки думав про те, як сховатися, щоб не потрапити в їх руки. Так що «Ягода» удушився.

— ***Загинув?***

— Так. Вночі наші партизани зорганізували похорон і скажали, де його будуть хоронити, а похоронили в другім місці. Спеціально, щоб його не нашли. Отакі наші трагедії були.

— ***І після того, який дальший Ваш шлях?***

— Далше я ходила від села до села. Пам'ятаю, раз пішла на Холмщину, післали мене на Холмщину. Розтопи, зимно. То вже було, мабуть, 1945 року, осінь. І я наколола цвяхом собі ногу. Зайшла до села, до Сулимова²¹. Там, на щастя, був один хлопець, партизан. Поміг мені зняти чобіт, бо я не могла, нога дуже спухла. Я вимила, зобачила, що закаження, бруду нашло багато до тої рани. А тут я не маю застриків

²¹ Тепер село Sulimów (Сулимів) Грубешівського повіту Люблінського воєводства.

проти закаження. В сусідньому селі був лікар, що лишився на лікування. Він студент медицини, він ще не був лікарем. І я тоді попросила цього партизана, щоб мені поміг, якось насилу втягнула, взула цей чобіт, пішли ми до другого села. Він пішов пошукати того лікаря, то було вночі. Лікар прийшов, знав причину, зробив мені застрик і сказав, що нічого, вимочить добре ногу, і все буде в порядку.

Я в школі затрималася. Пані учителька сказала: «Ганю, заночуйте, то вже рано підете собі далі кудись». Але я мала завше передчуття, знаєте. Терен був не дуже спокійний, облави були дуже часті і я подякувала, взула насилу чобіт, пішла до сусіднього села, Хохлова, я мала там тету. Пішла до тети.

— ***То все було по тім боці Бугу, на Закерзонні?***

— Так. Зайшла і сховалася. Там був бункер. Там всі люди менше-більше мали свої сховки якісь. Сховалася, заснула і молилася: «Боже, щоби хоч я не розхворілася через ту ногу». Рано мене тета розбудила: «Ой, Ганю, ти знаєш, прибіг хтось з Гільча²² і сказав, що до учительки приїхали рано КГБ. Приїхали і робили ревізію». Бачите, який тоді був зв'язок. Не було телефонів. Як вони про все знали? Я була здивована. Так що моє передчуття мене завше рятувало.

— ***Так що було багато стрибків?***

— Було багато після того «Юрченка». Дуже багато, які ще працювали...

— ***Але Ви казали, що Ви ходили по селах. Чого Ви ходили? Тільки з санітарною допомогою, чи Ви мали ще якісь інші завдання?***

— Так, ще були інші завдання. Було ношення ґрипсів. Не всі хлопці могли іти в білий день, а ми дівчата перебиралися. Я знала кожну стежку, я ніколи дорогою не ходила, а ходила от так полями, стежками, щоби все оминати і завше любила сама ходити. І ніколи жадної зброї я не мала. Я йшла, по кишнях мала всякі записки, ті ґрипси.

²² Тепер село Hulcze (Гільче) Грубешівського повіту Люблінського воєводства.

— ***І в якій формі вони були?***

— То були зрульовані такі записочки маленькі, заклеєні, зрульовані.

— ***І вони були закодовані, чи то було нормально написано?***

— Всяко. Я їх не читала. Всяко було.

— ***І від кого до кого Ви їх носили?***

— Переважно від нашого провідника чи від іншого якогось. Приходили до мене: «Ганю, ми там не можемо іти, занесіть ото вістку, листи». Пам'ятаю, раз ішла я до Хлоп'ятина. То село моєї рідної мами. Там мамина родина була велика. Я мала занести записку до одної родини. І я так ішла сіножатами, щоб не йти дорогою, і задумалася. Аж глянула під село, а бачу — військо польське. О-го-го. Думаю, що ж мені робити? А я в кишені маю повно записок всяких. То я тоді вже не вертаюся, бо вони мене бачать. Йду напроти, але є рів, через який я можу перескочити або не можу. То я собі думаю, то одне місце, де я можу викинути всі записки. І я тоді, ідучи, скачу через той рів і так, щоби в рів впасти, влетіти ногами. Впала, з кишені повитягала все, у мул запхала, щоб воно не плило, і сама вилізла, обтряслась. А вони там сміються, що ламага, не потрафила і так далі. Іду до них, приходжу:

— Dzień dobry.

— Dzień dobry.

— Dokąd pani idzie?

— No, idę do babci.

— A po co?

— Moja mama zachorowała i idę do babci po lekarstwo²³.

Ведуть мене до школи. Я приходжу до школи, там вже багато сільських людей, які мене знали, і я їх знала. І питаються — прийшов війт-солтис:

²³ — Доброго дня.

— Доброго дня.

— Куди пані йде?

— Йду до бабці.

— Чого? (польськ.)

— Моя мама захворіла і я йду до бабці по ліки.

— Panie soltysie, czy zna pan tą dziewczynę?

— Tak, znam²⁴, — він сказав.

А він дуже добрий був, дуже добре жив з моїми там родичами. І вони мене пустили. Бачите, яке щастя, вони мене пустили, я приходжу до бабці.

— ***А обшуковували Вас, дивилися в кишені?***

— Обмацали тільки так. Спеціально не шукали. Мацали, чи я не маю зброї.

— ***Якби Ви мали ті гринси, то може було б гірше?***

— Може. Вони мацали по кишенах. Я прийшла до бабці, перелякана. А бабця: «Боже, де ж ти тут взялася?» Я відразу кажу: «Бабцю, ховайте мене». І там зараз дядько завів мене і сховав. Не знаю, чи вони потім прийшли, як і що було, я вже не можу того пригадати. Одним словом, то мене врятувало. І я ще кілька таких пригод мала пізніше. Я маю спізнений рефлекс, я не потрафлю відразу реагувати. Мені треба часу, щоб до мене дійшло то всьо, та вся трагедія, яка може зі мною статися. І то мені дуже помагало в житті колись, тепер вже може ні.

— ***Тепер вже нема, слава Богу, таких обставин?***

— Так, тепер вже нема, слава Богу, таких обставин. Но, а пізніше, 1946 рік. Пам'ятаю, також тяжко було, страшні облави, партизани не мали зброї, не мали набоїв, не мали нічого, всьо кінчалось, ми ж не мали жодної помочі, тільки здобуте все. Пам'ятаю, як поїхали на Холмщину хлопці, щоби там... я так говорю про тих партизанів «хлопці».

Вони з'їхалися в село Ліски, тоді було там двох чи трьох командирів наших. І тоді, мабуть також була всипа. Совети з Сокаля приїхали автами в село рано, 26 лютого. Тоді алярм, хлопці зібралися.

— ***То вже 1946-го року?***

— То вже 1946-й рік, лютий. Хлопці, щоби рятувати село, втекли до лісочка, а що вони мали всі мундури польські або советські, так ті совети відразу не зорієнтувались, хто це.

²⁴ — Пане солтисе, чи знаєте цю дівчину?

— Так, знаю (польськ.).

Вони втекли в лісок, і в лісочку зачали боронитися. Коли совести зорієнтувалися, що це партизани, зачали з ними бій. І вони цілий день бились. Я була тоді в селі Жнятині²⁵, сусідньому селі, і я чула цей бій і я знала, що вони там є, там багато хлопців наших. Страшно я переживала, молилася: «Ой, Боже, хоч би кулі минали їх». Тоді в тім лісочку (а ліс зимою голий, то переважно листясті дерева були). Загинуло там сорок хлопців наших, сорок хлопців. То страшне було. Знаєте, пам'ятаю вечером утих бій, затихло. Ми тоді зібралися... багато людей, бо то ж всі з околишніх сіл були хлопці. Люди зібралися, поїхали разом шукати, може сини там якісь, чи батьки. Я з ними поїхала, думала, що може хтось потребує помочі якоїсь. То, що я побачила, то було страшне. Сніг був з кров'ю перемішаний, всі були порозбирані, або голі, або в білизні тільки, і багатьох добивали, багатьох добивали. Но, то не до описання все. Знаєте, як ми тоді вернулися, з'їхалося багато людей, а там недалеко є таке святе місце. Колись давно-давно жінка одна несла дитину на руках, дуже хвору, дуже плакала, розпачала, не було лікаря, дитину несла і сіла відпочити і їй явилася Мати Божа, і там витріснуло джерело, і Мати Божа сказала: «Обмий дитину». І вона врятувала ту дитину. Там отці збудували церкву.

— *А де це є докладно?*

— То є Ліски, а це називається Білий Стік²⁶. Отці купили це місце і останній отець — то отець Ріпецький був парохом. Білий Стік, так. Коло Лісок, Білий Стік. Так, там побудували церкву, каплички наоколо. Над тим джерелом була така фігура велика Матері Божої, і щороку на десяту п'ятницю там відправлялося, там був відпуст. Всі люди з'їжджалися. Так, щороку там багато людей з'їжджалося по ту воду. Люди вважали, що та вода є найліпшим лікарством на всякі хвороби, на всякі нещастя.

— *І там та трагедія сталася?*

²⁵ Тепер село Żniatyn (Жнятин) Грубешівського повіту Люблінського воєводства.

²⁶ Тепер село Białystok (Білий Стік) Грубешівського повіту Люблінського воєводства.

— І там, в лісочку недалеко, та трагедія сталася. І люди рішили на тій площі похоронити партизанів. Зима, зимно. Тоді багато людей копали домовину²⁷. Другі звозили всіх з ліса. Пам'ятаю, з мого села там двох хлопців згинуло. Мій сусід, Івась Думка, такий здібний хлопець, з дуже бідної родини, але він дуже добре вчився, дуже гарно малював. Ми його завше називали Тарасиком. І його батько на руках приніс і плакав: «Сину мій, надіє моя». То було страшне, така розпач. Таких розпачей там було багато, знаєте. Ми їх повкладали всіх, без трумнів. Не було можливо вже щось робити, бо ми мусіли за цілу ніч похоронити їх. Приїхав отець Ріпецький. Як вже всіх поукладали в ту могилу, отець Ріпецький відправив панахиду і запечатав могилу. А я була, як закам'яніла, не плакала, зимна не чула. От стояла, страшно пережила. Я всіх з видження знала. І всі були молоді, ні один не мав 30 років, всі молодші. Оця трагедія була тоді там біля нас, дуже велика. Ну, а що ж, а пізніше зачалися цілий час облави, цілий час треба було ховатися, переживати. Я тоді пізнала і свого майбутнього чоловіка.

— **Як Ви пізналися?**

— Пам'ятаю, я верталася дуже змучена, десь мене післали. То було літо, хіба також 1946 рік. Я вже до хати не йшла, не хотіла батьків будити, пішла в стодолу. А в стодолі завше був там коць, подушка, що можна було лягти переспатися. Я все заховала, що мала з собою, а сама лягла, накрилася коцом і заснула. І довго спала, бо пам'ятаю, був день і тоді хтось прийшов. А власне цей «Греб» прийшов за чимсь. Прийшов і мене побачив, а тато мій вже дуже журився: «І де та Ганя подівається? І де то її так довго нема?» Знаєте, батьки дуже переживали. І він тоді каже до тата: «Дядьку, ходіть, я вам покажу щось». І привів тата, і тоді тато зачав плакати — я розбудилася. Но, і так ми пізналися. Так ми пізналися.

— **А він яку функцію мав?**

— Він працював у пропаганді. Завше з радіом, слухав вісті, записував, що де на світі діється.

— **Звідки він був родом?**

²⁷ Тут у значенні могилу.

— А з Волиня, волиняк. Православний, а я греко-католичка. Бачите, ніколи нам та віра не перешкоджала в життю.

— *І звідки, з Волині він?*

— Він з Лановецького району, це є Тернопільська область. За Збаражем є район Ланівці, а це вже Волинь. Він у Крем'янці скінчив ліцей і три семестри Політехніки у Львові скінчив.

Опісля була дуже тяжка ситуація, тоді то акція «Вісла» почалася²⁸. Зачали з Лемківщини вивозити всіх українців, село за селом. В мої сторони зближалось то десь в 47-ім році, в червню, здається. До мого села доходила та ціла акція «Вісла», вивозили. Тоді провідник «Прірва», оцей Євген Штендера (Ви напевне чули про нього — Штендера, той, що в Оттаві живе²⁹), мене звільнив з обов'язків. Мене і мою товаришку Олю.

— *Коли це було?*

— А це було десь в червню 1947 року. Акція «Вісла» до нас в 1947-му зближалася.

— *І до того часу що Ви робили?*

— В тому часі помагала, як могла. Або грипси носила, або ходила до ранених, а то і в селі хтось хорий був, комусь щось потрібне було. Між іншим, вернуся до наших дівчат. Ще була така Марійка Довган, «Орися» псевдо. Вона займалася ліками. Вона організувала ліки. Ми мали контакти з АК, з Армією

²⁸ Акція «Вісла» — примусове виселення українців в 1947 р. з етнічних українських земель Лемківщини, Посяння, Підляшшя і Холмщини, які в результаті Другої світової війни опинилися в межах Польщі, на північні та західні території післявоєнної Польщі, що до 1945 р. належали Німеччині. Наслідком акції «Вісла» була brutальна депортація комуністичним урядом Польщі понад 150 тис. українців з Ряшівського, Люблінського і Краківського воєводств і розпорошене розселення в Ольштинському, Кошалінському, Щецинському, Вроцлавському, Зельоногурському і Іданському воєводствах. Одночасно було арештовано і ув'язнено до табору Явожно 3,873 в'язнів, кілька тисяч осіб було вбито. За повернення до рідних земель арештовували. В такий спосіб комуністичний уряд намагався розв'язати «українську проблему» в Польщі. (Див. про це: *Akcja «Wisła» / dokumenty opracował E. Miszyło. Warszawa 1993*; Є. Місило. Українці в Польщі (1944–1947): Генеза акції «Вісла» // *Україна і Польща: між минулим і майбутнім* / ред. і упоряд. А. Павлишин. Львів 1991, с. 6–17; Є. Місило. Жертви Явожна // *Там само*, с. 24–33).

²⁹ Редактор і співредактор видань «Літопису УПА».

Крайовою польською, які нам помагали здобути всякі ліки. Вони мали зв'язки по аптеках в Польщі, мали свою сітку. Їм було легше здобути необхідні ліки, бандажі чи якісь там застрики, які були конечні. Так що я ходила, і якщо в селі треба було комусь допомогти, то також помагала: чи баньки поставити, чи застрик зробити, чи якісь рани були, чи щось треба було залікувати.

— *А які були відносини з АК? Ви кажете, були такі позитивні, добрі?*

— То залежить. Мій Сергій (він мав псевдо «Граб»), мабуть, то було в 1945 році, добрі стосунки нав'язали з АК, і він був як делегат. Їх трьох ходило на розмови до села Вулька Рожанецька³⁰, польське село на Холмщині. Тоді при тій зустрічі був журналіст з BBC з Англії. Так. Він тоді прийшов, бо АК мала по цілій Польщі свої зв'язки, контакти. Пам'ятаю, що, як оповідав мені «Граб», що як той журналіст написав у польській газеті про цю зустріч, то його зараз поляки відіслали. Сказали йому, що він є «niepożądany»³¹ в Польщі працювати. А зустріч та що дала? Ну, якийсь час була співпраця, про що нам і ходило. Щоби вони запобігли тим всяким бандам, які нападали на наші села і грабували. Польські банди. Знаєте, вони приїздили, забирали все, що могли. Їм не ходило о партизан, їм ходило пограбувати все, їм все було потрібне: і збіжжя, і худоба, і все-все, що тільки вдавалося. Так що наші родини були дуже бідні, дуже нещасливі.

— *Чи можете даліше розказувати?*

— Раз я вже пізно верталася додому, до села йшла, бо треба мені було більшо змінити і щось там взяти з собою. Тоді дощ дуже сильно падав. Ніч, я йшла і я чую, що їде фірманка. Їде дорогою, і так нарікають, бо болото і погано їхати. Я пізнала по голосі Федора, який ходив цілий час з «Грабом». Я тоді з-за дерева вийшла і затримала їх. І тоді: «Ох! Ми тебе, Ганю, шукаємо». Я кажу: «Що сталося?» «Ай, їдеш з нами від-

³⁰ Тепер село Wolia Rożaniecka Білґорайського повіту Люблінського воєводства.

³¹ Небажаний (з польськ.).

разу. Сідай». Завернули і завезли мене до Лісок. Оказалося, мій «Граб» мав в течці якісь запальники, а його товариш «Борсук» (він тепер в Америці є; «Борсук» — Олександр Білевич, в Нью-Йорку живе) щось там шукав в тій течці. Він зробив спняття, і ті запальники зірвалися. І найбільше потерпів «Граб». Йому пішли в очі два відламки того желіза. І я приїхала до тої хати, бачу — йому зав'язані очі, а «Борсук» глухий зовсім став, йому бембенки потріскали. Так і мені зробилося трошки смішно, один — сліпий, другий — глухий. Но, але нічого. Дивлюся, а то очі робляться червоні, то я тоді кажу до господині: «Чи Ви маєте рум'янок?» Вона каже: «Маю». (То, знаєте, всі вдома мали). Я кажу: «Зваріть рум'янок». І я робила компреси з рум'янку, і очі трошки збіліли. Ті білочки збіліли, і я побачила в одному білочку, власне, той маленький осколок, відламок такий, і пінцеткою поволи-поволи витягнула. І то око почало гоїтися. Друге око було червоне, але коли трошки я приглянулася, взяла десь там таку люпку, то зобачила, що в чорній галочці є осколок, я вже боялася його рухати. Думаю, я рушу, і око ціле впливе. Тоді ми їх підлікували трошки. «Борсукови» поволи слух вертався. Підлікували, але тут облави, треба було десь мандрувати. І ми так ходили, по стодолах.

Якраз то був 1946 рік, поляки вивозили на Україну людей тоді³². Наперед акція вивезення була українців із Закерзоння на Україну, а в 1947-му на *Ziemie odzyskane*³³, польські землі.

³² Переселення до СРСР українців з українських етнічних територій, які після Другої світової війни відійшли до Польщі, та поляків із Західної України до Польщі відповідно до підписаної 1944 р. угоди між комуністичними урядами УРСР і Польщі про взаємний обмін населення у прикордонних районах. Відповідно до угоди, обмін повинен був носити виключно добровільний характер. На практиці переселення проводилось примусово із застосуванням військової сили. Польські джерела подають дані про переселення 482 тис. осіб протягом жовтня 1944 р. по серпень 1946 р. (І. З. Підкова, Р. М. Шуст. *Довідник з історії України*, т. 1. Київ: Генеза 1993, с. 102).

³³ Повернуті землі (польськ.) Вживаний комуністичною пропагандою термін для окреслення територій на заході і півночі теперішньої Польщі, які раніше належали Німеччині. Тоді говорилося, що це давні польські землі, які були повернуті Польщі. Насправді ці території включали землі, які переходили з рук в руки (як наприклад, східна Пруссія, Сілезія або Вроцлав) і також землі, які ніколи Польщі не належали, або належали дуже давно

Ми так ходили, і одного разу... То ж літо, тепло зближалось, і ми рішили піти зі стодоли десь в поле, але близько сіножаті. Зійшли так в долину, там жито було, взяли з собою якісь там плахту чи коц, не пам'ятаю що, і пляшку води, нічого більше не було. Мій «Граб» ліг і заснув і ногою виляв воду. А там гостинець, по тому гостинці вивозили людей. Я так сіла, то так добре бачила це все. То я кажу до «Граба»: «Ходіть, підемо». (Ми ще тоді на «Ви» були). «Ходіть, підемо у долину, в сіножать, може є вода, я найду воду». Бо хотілося пити, гаряче було. Там не було води, вода висохла, була тільки така, що не надавалася на пиття. Тоді я кажу: «Знаєте що, Ви лишайтесь отут, я з пляшкою піду в друге село і води принесу і, може, щось їсти, бо треба щось поїсти». Ну, і я пішла. Виходжу на гору, дивлюся в село, а там облава в селі. Вивозять людей.

— *Це є акція «Вісла»?*

— Ні, то був 1946 рік.

— *То вивіз на Україну?*

— То вивіз на Україну. Вивозять і виганяють, одним словом, ходять, заглядають і мене побачили.

— *І хто то був: поляки чи совети?*

— Хіба совети, я докладно не пам'ятаю. Побачили мене, і я вже йду. Еге, поляки, поляки. І я тоді підходжу:

— Dzień dobry.

— Dzień dobry.

— Co pani tu robi?³⁴

Я кажу:

— No, idę do cioci. Bo tam na górze, widzi pan, tam na drodze, mój mąż jedzie z dziećmi. Chcę go o coś poprosić i pożegnać się³⁵.

(як наприклад, Щецін і більшість теперішніх західних воєводств Польщі). В сучасній історіографії термін «Ziemię Odzyskane» вважається таким, що несе певне ідеологічне забарвлення, а тому частіше вживається «Ziemię Zachodnie i Północne».

³⁴ — Доброго дня.

— Доброго дня.

— Що Ви тут робите (польськ.).

³⁵ Йду до тітки, бо там на горі, бачите там на дорозі, там мій чоловік їде з дітьми. Хочу його щось попросити і попрощатися (польськ.).

Веде мене до хати. Боже, а та господиня мене знала. Як побачила, руки їй трясуться. Я підбігла, обняла, притулила, й кажу тихо: «Дайте мені, так по-своєму, дайте мені трошки молока і води, а може меду ще». Бо вона сказала, що чоловік мед підбирає. Я вже тоді взяла ту пляшку, сама наливаю воду. Вона десь пішла, хліба трошки десь там мені дала, і я вийшла. Дивлюся, господар той мед несе. А він був такий більше опанований. Приніс, тоді я кажу: «Дядьку, налейте мені трошки меду». То він взяв ще якусь пляшину найшов, скоро налив, я взяла в торбинку. А той дивиться, стоїть коло мене, і дивиться. Я тоді поцілувала ту господиню і господаря. Вони виїжджали на Україну, так, виїжджали, тому він останній мед підбирав в бджолах. Побажала їм доброї дороги. Я кажу: «Ми в Сокалі напевне зустрінемося». І я вийшла за стодолу, пішла. А як тільки я вийшла за стодолу, тоді хтось там десь стрілив. І мій «Граб» почув це і страшно налякався. Але я поволи, поволи, поволи йшла, а потім щойно до мене це все дійшло і, знаєте, чую, що мої ноги як з вати, але поволі я так пішла в ту долину. І думаю, вже, мабуть, мене не бачать. Тоді оглянулася, що я вже в долині й не бачить мене ніхто. Прийшла, а мій «Граб» вже не хотів ні пити, ні їсти, нічого. Сіли ми і каже: «Як то було?» То я зачала оповідати, але поволи то все відійшло. Тоді мали ми хліб, воду і трошки меду, то вже на цілий день наша пожива була.

З тим оком не було добре, треба було щось робити. Тоді ми звернулися до провідника — треба ж нам якісь гроші було мати. «Граб» мав зв'язок з аковцями; так як він ходив на ту зустріч, то він мав з ними зв'язок. І він рішив, що він піде. Тоді мав документи підроблені, поїхав до Любліна при допомозі зв'язку АК. Поїхав до Любліна до шпиталю. Доктор Кривавич, то він сам дуже знаменитий окуліст зі Львова, тепер працював у Любліні в лікарні і йому зробив операцію. Значить, витягнув йому той осколок, врятував око. Вони думали, що це аковець. Попросту, знаєте, всі поляки співпрацювали з АК, не любили комуністів. Вночі прийшла санітарка до нього чи медсестра і сказала: «*Proszę pana, musi pan*

uciekać. Bo już UB pyta o pana»³⁶. УБ — то є безпека, служба безпеки польська³⁷.

— *Польська?*

— Urząd Bezpieczeństwa. Принесла йому убрання, він убрався, через вікно вийшов і пішов на двірець, і поїхав.

— *Куди поїхав?*

— В наші сторони вернувся. Доктор Крвавич йому сказав, що йому через рік не вільно простудитися, що він повинен дуже шанувати очі і взагалі вважати. Рік часу на себе дуже вважати, а де тут було можна вважати? По якомусь часі прийшла вістка з Лемківщини, що там є радіостанція, яку треба забрати. Кого пішлють? «Граба», бо він на тому знається. Післяли його. А то досить далеко від нас, з Холмщини. Він ішов зв'язком. Осінь, холод, вже сніг почав. В лісах ночував. Коли вернувся з тим всім, око було дуже червоне, дуже. Температуру вже мав сильну, ми всі налякалися. Тоді відразу знов поїхав до Любліна, до шпиталю. Доктор Крвавич подивився: «Coś ty zgrobił, synu?»³⁸ Ну, відразу на стіл операційний, і вийняв око, вставив йому... одним словом, дав йому протезу. Пам'ятаю, як вернув мій «Граб» зрозпачений, страшно розпачав. Він казав: «Руку мені могли б обтяти, тільки не око». Но, але що ж, то не було часу розчулюватися над собою. То були часи, в які чоловік жив одним днем, сьогодні живе, а завтра — Бог знає. А тоді, власне, він вже не хотів навіть зустрічатися зі мною, але я якось його переконала. Я кажу, ми вже стільки переживаємо одно за другого в тих трагедіях, кождий день. Я ніколи не боялася за себе, а боялася за нього, щоб не дай Бог нещастя якогось. Коли зближалася акція «Вісла», власне тоді провідник нам дав трошки грошей.

— *То Штендера?*

— Штендера. Ми з «Олею», «Оля» також санітарка і зв'язкова.

³⁶ Пане, мусите втікати, бо УБ вже питає за вами (польськ.).

³⁷ Urząd Bezpieczeństwa Publicznego (з польськ.) — Управління громадської безпеки. Існувало в 1944–1954 рр. Створене для боротьби з політичним і військовим підпіллям в Польщі.

³⁸ Що ж ти наробив, сину? (польськ.).

— *«Оля» яка?*

— «Оля» Марчук, Галина Марчук, холмщачка; її батьків замордували поляки на Холмщині, брата також. Вона сирота і ми поїхали в Польщу. Поїхали і всякі мали пригоди. Скільки то їх не було!

— *А значить, Штендера Вас звільнив від обов'язків?*

— Звільнив, так. Звільнив з обов'язків і казав їхати в Польщу. Тоді ми вже поїхали. Наша організація переставала існувати. Ці місцеві люди, жителі, родичі наші, чи знайомі всі, вони нашою підпорою були, ми в них переховувалися, ми в них кормилися, продукти від них брали і вони нас годували цілий час. А коли їх вивезли, чи вивозити мали, то ми знали, що тут одиниці лишаться, і то на ризику. А решта, ми знали, яка їх доля буде. Так що ми поїхали обі. Батьки, тато й мама, нас завезли на Холмщину.

— *А батьки Ваші ще залишились?*

— Ще були, ще наше село не обняла висилка, зближала-ся щойно. Тоді вночі тато позичив коня. Перед тим ще, перед тією висилкою, перед тим, як я мала виїхати з дому, нас дуже пограбували. Приїхала банда з Белза, просто на мою родину.

— *Поляки?*

— Поляки. Так. І все забрали, що було: і живе, і мертве, і все, що могли. Ще пам'ятаю, перед тим тато зарізав свиню, м'ясо сховали, там все зробили і сховали в картоплі. То вони картоплі вибирали в пивниці і то все забрали, що там було, все. Нічого не було. Тісто мама приготувала пекти, то вони виливали на підлогу, щоби ніхто з того не скористав.

А хтось дав знати, що їдуть поляки, правдоподібно до Милика. Тоді всі наші втікли. Тато взяв коні, — мали таких два сивих коні, — в поле зачали тікати, то за ним стріляли і одного коня забили, а другий кінь врятувався, і так тато з тим конем втік. Мама до сусідки втекла на стрих і все через той стрих бачила, що діялося в нас на подвір'ю. А бабуня старенька, така маленька бабуня була — до бункера, бо німецький бункер був на городі... залізла до того бункера. А сестра також кудись втекла. То вони так все пограбували.

Коли вже треба було нас відвезти, то тато мав того одного коня. Сусіда позичив другого і на Холмщину до Ляшкова³⁹, до польського села, де вузькоторівка⁴⁰ там їздила з Грубешева. Там нас, мене і Галю, завезли. Ще по дорозі військо польське їхало на вивіз, вивозити наших людей. Пам'ятаю, нас затримали. Тато зажартував: «Wiozę dziewczuchę na targ»⁴¹. А ми так сиділи ззаду за плечима. Мама з татом спереду, ми ззаду там сиділи. Скулені, маленькі. Одним словом, я мала в житті велике щасття цілий час, дякувати Богу. Ми тоді поїхали до Грубешева, на двірці в Ляшкові батьки нас лишили, а самі вернулися додому.

Ми тоді пішли до знайомих Галі, заночували, бо раненько поїзд ішов до Грубешева. І над раном прийшли, сіли в поїзд і поїхали. В поїзді всіх хлопців арештували. Один лишився такий, трошки горбатий Петро, ми його знали, його родину і що він має сестру в Варшаві. Ми вже до нього приліпилися. Де нам їхати? То ми зайшли до цієї родини. Вони налякалися, але врешті, то натуральне було, я не мала до нікого претензії, я знала, що всі бояться. То я впросилася на два-три дні, а Галя поїхала до Лодзі на знайомий адрес. Так ми перекрутилися тиждень. Опісля поїхали. Ми їздили довго по Польщі, поки нам гроші не кінчалися. Коли нам вже кінчалися гроші, то ми мали ще остаточний адрес на Шльонську, на Сілезії. Там така мішана родина була. Той пан був поляк, а його жінка українка. І тої жінки знайомий партизан дав нам ту адресу. Ми поїхали до тої родини, а цей пан дуже втішився нами, що ми приїхали. Він взяв собі по-німецьке господарство, був великий бауер⁴², а робочої сили не було. Вони з жінкою і мала донька. Так що ми — дві сили робочі — йому були дуже потрібні. Ми ціле літо там пропрацювали тяжко. Дійшло до того, що він попросту нас не хотів відпустити.

А чому відпускати? Моя сестра найшла нас. Ми мали контакт через Лодзь. Ми так домовилися... То все зорганізував мій «Граб», він мав знайомих в Лодзі і дав мені їх адрес, і дав моїй сестрі цей адрес, щоб ми через цю родину шукали себе.

³⁹ Тепер село Лешків Сокальського району Львівської області.

⁴⁰ Залізниця з вузькою колією.

⁴¹ Везу дівку на базар. (польськ.).

⁴² Господар, фермер (з нім.).

— *А де «Граб» був у той час?*

— А «Граб» ще лишився. Як я відїжджала, він мені сказав, що через ту родину в Лодзі будем себе шукати, якщо переживем все. І тоді моя сестра вже мала ту адресу і зачала писати до цього нашого господаря, а він ховав листи, щоб ми ще далі працювали в нього до осені. Ми, знаєте, сільські дівчата, ми всьо вміли робити, що треба було: і корови доїли, і картоплі копали, і збіжжя помагали збирати з поля. Все, все, тяжко працювали. Одного разу мене післала та пані Славця в село, щоб я купила там продукти в склепі. Я сіла на ровер, їду і бачу листоноша іде, а він: «О, пані Геленко!» Я мала змінене прізвище. «Pani Helenko, ja mam tu list do pana Wnuka»⁴³. Я взяла, дивлюся — характер⁴⁴ моєї сестри, сіла відразу при дорозі, розірвала, читаю. Ольга пише, що я вже п'ятий лист до пана пишу, і що з моєю сестрою? Ну, я тоді вернулася, купила все, що треба, прийшла і до господаря. А він такий обурений: «A co wam tu źle? A co wam tu źle?»⁴⁵ Ну і я тоді на другий день зараз поїхала. Кажу до Галі: «Лишися, бо не знаю яка ситуація. Я поїду, розвідаю, якщо добре, то я приїду по тебе». Но і я поїхала до родини, а вони дуже втішилися. Ми цілу ніч проговорили, і рано я хочу їхати, бо вже був лист від «Граба». Вже була вістка, що він вже є десь тут. Він вже найшов мою родину, а як він перейшов? Також з такими всякими пригодами. І тоді я рішила поїхати до нього, довідатися, як і що далі. Як нам далі бути. Я прийшла на двірець, а на двірці вже поліціянт на мене чекав. І відразу: документи і «Pojedzie pani ze mną»⁴⁶.

— *Тобто польський?*

— Польський, так. Завіз мене на УБ, на службу безпеки.

— *Де і коли це було?*

— То вже тут на «одзисканих» землях, де нашу родину вивезли. Знаєте, то довго часу, поки я найшла ту родину і вони мене. То вже був рік, якщо не милюся, 1948-й.

⁴³ Пані Геленко, я маю тут лист для пана Внука (польськ.).

⁴⁴ Почерк.

⁴⁵ А що вам тут погано? А що вам тут погано? (польськ.).

⁴⁶ Поїдете зі мною (з польськ.).

— *Так що то є комуністична Польща?*

— То Польща, і в Польщі все діється. Так, всьо в Польщі, там советів вже не було. І завезли мене на УБ. То є служба безпеки. І там якийсь молодий офіцер до мене: «Jak się pani nazywa?»⁴⁷ Показую йому довід, то був тимчасовий довід без знімки, без нічого. «A czy pani zna taką Annę Mułuk?»⁴⁸ Я кажу: «Tak, znam»⁴⁹. «A gdzie ona?»⁵⁰ Я кажу: «Nie wiem»⁵¹. І так за всіх питався з села. Вони вже знали про всіх, хто ми є.

— *І знали, що Ви є Анна Милик?*

— Ні не знали, не мали моєї знімки. Знаєте, не мали.

— *А Ви під яким прізвищем були?*

— А я була Гелена Мельнік. І тоді мене пустив по двох годинах. Потримав, покрутився, і то, і то справджував, нічого не найшов. Слава Богу, ніхто інший не прийшов, і тоді мене пустив. І я скоренько пішла на двірець і сіла в перший поїзд, який їхав в керунку Гданська, і поїхала на Жулави, там на адресу, де був «Граб». Ну, я кажу «Грабові», я їду назад на той Шльонск. Я ж не могла ще тоді з ним лишитися, бо він був на ласці людей. Якби то виглядало? Я переночувала, рано він мене відпровадив до поїзду, такими польними дорогами до стації. Я поїхала на Шльонск, до Галі. І там ми вже легально вимельдувалися, пішли до гміни⁵², дали засвідчення нам, що ми тут працювали якийсь час, і ми з тим вернулися в село, там, де мої батьки були, до Домбрівки⁵³. Батьків виселили на Помор'я, до села Домбрівки в 1947 р. Приїхали, якийсь час там працювали. І там, на околицях, якимось чудом перейшли, може, небагато, одиниці наших партизанів.

В сусідньому селі був такий Хмелик, він був хворий на туберкульоз, кашляв завше, мав жінку й сина. Також був в пар-

⁴⁷ Як ваше прізвище? (польськ.).

⁴⁸ Чи ви знаєте таку особу як Анна Милик? (польськ.).

⁴⁹ Так, знаю (польськ.).

⁵⁰ А де вона? (польськ.).

⁵¹ Не знаю (польськ.).

⁵² Тут — орган місцевого самоврядування.

⁵³ Тепер село Dąbrowka Гневінського повіту Поморського воєводства.

тизанці. Його арештували (ми навіть не знали, що його арештували). Вночі він розбудив нас і закликав мене, я встала. Каже: «Не світить в кухні». Зайшли до кухні. Він каже: «Ганю, втікай звідси і хай «Оля» втікає, бо тут я вас всіх видав. Всі знають, хто ви такі». То я вже тоді тої самої ночі убралася, взяла, що таке необхідне коло себе мала, і пішла на тори і торами вже пішла, дорогою не йшла, а торами пішла до міста і раненько всіла в поїзд.

— *До якого міста?*

— До Битова. До Битова. І раненько всіла в Битові в поїзд і поїхала до Гданська, а з Гданська на Жулави, там до тої місцевости, де був «Граб».

— *А які Ви вже тоді мали документи? Чи Ви вже мали своє прізвище?*

— Ні-ні-ні. Я ще далі була на тому лівому. Ми там приїхали, то я вже додому не вернулася, вже там лишилася. «Граб» цілий час старався зробити якісь документи, він нічого не мав. Він поїхав на Шльонськ, до міста Дзержоньова⁵⁴, сам поїхав. Там зголосився до праці. Після війни дуже був великий попит на робочу силу, а особливо молодих. І його прийняли як техніка до фабрики, де продукували радіоприймачі. Тоді він написав, щоб я приїхала. Господині донька мені дала свій довід тимчасовий. Знаєте, їм було легше нас позбутися, як тримати нас. Вона скаже, що вона довід згубила. Люди боялися, і ми то розуміли. І ми також якось хотіли увільнитися, щоб ті люди, які нам добре робили, не потерпіли через нас. Так я поїхала. Тоді ми там взяли, в Дзержоньові, цивільний шлюб і там працювали.

— *Коли то було?*

— Це було... 1948-й рік. Десь так на початку. Пам'ятаю, моєму Сергієві було замало того, що він вже працює. Він хотів скінчити студії. Разом з ним працював такий Мочадловський Геньо, він сам варшав'як, вертав з Німеччини. Він мав жінку-

⁵⁴ Дзержонюв — місто у південно-західній Польщі, центр Дзержонювського повіту Нижньосілезького воєводства.

єврейку. Він їй врятував життя, з нею женився і він чомусь там мешкав ще, в тім Дзержоньові. І вони оба рішили поїхати до Варшави, спробувати щастя на Політехніці. Здали на вечірні студії Політехніки і оба дісталися на студії. Ну, і тоді ми, я і Зося, Гєня жінка, зібрали наш мізерний маєток і поїхали за ними. Винайняли ми таке маленьке мешкання під Варшавою. Мій Сергій щодня їздив ранесенько, там влаштувався на роботу в Варшаві, їздив до роботи і вже відразу на вечірні студії. Так що як рано в п'ятій виїжджав, то в одинадцятій вечора вертався. Пам'ятаю, так минуло десь півтора року.

— А що Ви робили в той час?

— Я вчилася. Я не знала добре польської мови. Трошки працювала, та була вдома більше. Ми вже мали цивільний шлюб, ми ще в Дзержаньові взяли. Я вже була вагітна, коли мій Сергій мав сесію екзаменаційну. То була весна 1951 року, він готувався здавати іспити. А в нас одна кімнатка, маленька кухня, то я подумала: як я буду крутитися, то він нічого не приготується до іспиту. Я вийшла, щоб йому не перешкоджати. Я собі пішла походити, і тоді, пам'ятаю, до мене підійшов «Зенон»: «Добридень, Ганю». Я оглянулася, Боже, налякалася. «Зенон», він був провідник УБ, служби безпеки України, в нас, в нашій партизанці. «Зенон» — то є Леон Лапіцький, так. Ми його підозрювали, що він зрадник, але ми не були певні, то було трудно. Тож він був провідником. І він тоді каже: «Я знаю, що ви разом з «Грабом», але я дуже хочу з «Грабом» поговорити, бо мені радіо зіпсувалося. Я буду вечером на нього чекати на двірці — там і там». Я нічого не сказала. Приходжу і не знаю, як мійому «Грабові» сказати, але, знаєте, бачу, він одразу бачить, що щось зі мною є. І тоді питається, що сталося. Я кажу: так і так. Но, і тоді не було виходу. І він пішов на ту зустріч. Но, і взяв це радіо, йому направив. Коли віддавав, то він сказав: «Знаєте що, мені потрібна поміч. Ми далі працюємо, організація наша існує і так далі, і так далі». Щоб він співпрацював. А тоді «Граб» каже: «Вибачте мені, друже, я працював там, де були наші люди, в наших сторонах, а тут Польща, я не вважаю, що тут організація наша потрібна. Як Ви вважаєте,

але я вже з тим не маю ніц спільного. Я хочу жити нормально». Після того його визивали ще кілька раз на УБ, пропонували співпрацю. «Pana żona jest w ciąży»⁵⁵, і так далі. «My damy mieszkanie»⁵⁶. І все. І він каже, що він ще хоче подумати. І так десь з місяць тягнулося і він мав стільки сили волі, щоби зарахувати іспити. Знаєте, в тому всьому. Здав іспити, сесія скінчилася, ну тоді його притиснули остаточно. «Albo, albo»⁵⁷. Він сказав, що не надаюся до співпраці. Тоді його вже не пустили.

Тоді прийшли вночі. Я спала, а переважно пізно він вертався додому, часом я засипляла, він мав ключ, відчиняв тихенько, там брав щось їсти і лягав спати. Тоді я твердо заснула, пам'ятаю, мене будили. І мені приснилося, що десь палиться все і я чую, мені гаряче. Я так розбудилася, відчинила очі, а то нас арештували не поляки, то арештувало КГБ⁵⁸, вже совети. І сказали мені, що мене арештують. Я зрозуміла тоді і ще попросила, щоб мені дозволили взяти мої деякі речі. Вони дозволили. То я там взяла, я сказала, що я є вагітна і вони мені дозволили взяти переважно постіль, простирала. Отаке щоб дитині на пеленки було. Тримали нас пару днів у пивниці.

— *Де це було?*

— У Варшаві. У Варшаві, так.

— *Чи Ви знали, де Ваш чоловік є?*

— Ні, я нічого не знала. Вони мені не сказали. Я додумувалася, що його арештували. Коли в пивниці рано я встала, там цілу ніч якось просиділа. Рано мені відчинили, вели до лазнички. Той дижурний ішов, а я підходила і дивилася. Там такі були, знаєте, люфціки⁵⁹, то відхиляла і бачила, хто всередині. Бачу, мій чоловік сидить, голову підпер зажурений. Я тоді крикнула: «Не журися, я тут». І мене відіпхнув дижурний. Так що він вже знав, що я також є.

— *Отже, то була польська в'язниця, комуністична?*

⁵⁵ Ваша дружина вагітна (польськ.).

⁵⁶ Ми дамо житло (польськ.).

⁵⁷ Або, або (польськ.).

⁵⁸ Див. 161, прим. 3..

⁵⁹ Вентиляційні віконця (з польськ.).

— То не була польська в'язниця. То було, як би сказати, КГБ, советська служба безпеки мала, винаймала в поляків, видно, чи собі так взяла. Мали там наверху свої бюро, а в пивниці тримали «советських громадян»⁶⁰ — тих, яких вони, як своїх, арештували і вивозили в Росію чи в Україну. А що мій чоловік був волиняк, автоматично йому приписали громадянство советське. Мене тоді спиталися, чи я згідна їхати, бо я мала польське обивательство. То що ж я мала робити. Я кажу: «Так». І тоді по кількох днях нас поїздом завезли до Києва.

— ***А чи Ви мали якісь переслухання, питання, оскарження, чого Вас арештували?***

— Вони знали, хто ми.

— ***Я розумію, але не було жадної конфронтації? Не було переслухання?***

— То значить, були такі от, списували дані, отаке щось. Нічого спеціального.

— ***Не казали, за що Вас арештували?***

— Я не питалася, бо я знала, за що. Я не питалася, а вони не казали. Вивезли до Києва нас. В Києві то вже зачалось слідство. Брали день і ніч на допити.

— ***А Ви їхали до Києва разом?***

— Разом їхали, в однім купе, з тим, що там з нами охорона була, і нам не вільно було говорити. Ми по півслова часом щось замінилися, але так ми не говорили. В Києві забрали наперед чоловіка, потім мене. Посадили осібно. Брали мене день і ніч на допити з тим, що не били. Знали, що я вагітна, знали хто я і за що. Я їм відразу сказала, що я про нікого нічого не знала. Вони, зрештою, добре знали, що ми були ізольовані від цілого оточення нашого. І тому нічого цікавого ми їм не могли сказати. Отак вони питалися, брали, що то формальність була, знаєте. Приходили до кабінету і дозволили сісти, і лампа в очі світить, і вони писали собі або щось там дивилися, або щось думали. Но то починаємо ще раз то саме, і ще раз то саме. Отак, щоби вести слідство. Коли зближався час родів, то мене перевезли до Лук'янівської тюрми, то якби була бито-

⁶⁰ Радянських громадян (з рос.).

ва тюрма⁶¹. Бо я була в політичній слідчій тюрмі, а це битова тюрма. Но і там прийшов Олесь на світ.

— **Чи був лікар при тому, як Ви родили?**

— Так, жінка-лікар прийняла Олесь, я була кілька днів сама. Я все відразу робила коло Олесь. В тюрмі, в тюремній лікарні. І по двох-трьох днях мене перевели до общої, до тої загальної камери, де всі жінки були. Багато молодих жінок з дітьми. А за що?

Я мала сусідку, така молода колгоспниця, дуже гарна дівчина, вийшла заміж, в тяжі була. І що ж, хотіли на прихід дитини на світ зробити якесь прийняття, охрестити, і купили собі поросятко. Звідки взяли — не знаю, але поросятко треба чимось прогодувати. Вона працювала в свинарні. Великий-великий колгосп, і свиней багато. Но, і вона десь там взяла в мішочку додому щось, і бригадир її перелапав, і її за це арештували і судили. Чоловік її вирікся, бо то такі були часи. Вона, бідна, вродила дівчинку і так страшно переживала, ніхто з дому не приходив, ніхто. Вона сама і кормити не мала чим дитини. Я мала багато молока в грудях, то я, крім Олесь, ще й тую маленьку дівчинку підгодовувала. Так мені було жаль. А решта, знаєте, з всіма я не зналася. Я тоді просила обслугу, щоб мені з моїх речей щось принесли, бо я знала, що ми тут не будемо довго. Мене десь повезуть. Принесли. Тоді шила, мала там такий теплий свій шляфрок. З нього я пошила Олесеви перинку, зробила ковдерку якусь, щоб його можна було завинути. Пеленки йому поробила, сорочки і багато таких речей, що дитині потрібно. Шапочку якусь пошила. Все моделювала сама. Він вродився 22 серпня 1951 року, а в січні 1952 року мені вже зачитали, засудили. Москва мене засудила на 10 років тюрми.

— **А за що, сказали? Який параграф?**

— Параграфи були, але за що, то відомо. За антисоветську діяльність. І тоді, в половині десь січня, викликали нас на етап⁶², як вони говорили.

⁶¹ Тюрма, в якій відбували покарання т. зв. «битовики» — кримінальні злочинці, а не політичні в'язні.

⁶² Транспортування засуджених до місця ув'язнення.

— ***Тобто, Ви з дитиною, чи і з чоловіком?***

— Ні-ні-ні. Я нічого не знала про чоловіка. Я з дитиною. Завинула дитину у все, що мала, притулила до себе і пішла. Тим воронком чорним⁶³ завезли на двірець, посадили нас в такий товарний вагон, де вже жінки були і дівчата, і обслуги там, солдатів було багато. Но, і так мене везли власне на Урал. То вже в моїх споминах Ви все маєте⁶⁴.

— ***Так. Але прошу пригадати. Де Ви були на Уралі?***

— У Верхнеуральське. Завезли до міста Магнітогорськ, і там вже воронок чекав на мене. Ще зі мною посадили чотирьох українців, хлопців, вони часто так підспівували собі тихенько, бо не вільно було говорити. Я знала, що вони українці. Завезли нас тим воронком до тюрми. Верхньоуральськ — то в горах староцарська тюрма. Там була тільки обслуга тюрми і в'язні, ніхто з цивільних.

— ***А то були жінки і мужчини разом?***

— Так, так. Жінки мали свої камери, а мужчини мали свої.

— ***І в якій камері Ви були? Було багато в тій камері?***

— Спочатку мене завели в камеру, де нікого не було. Вікно не домкнене високо, малесеньке. Зимно. Я тоді взяла коц з другого ліжка, повила Олеся, а потім почула, що він дуже гарячий. Розплакався. А зрештою по дорозі він дуже простудився, запалення легень дістав. Тоді я з плачем просила лікаря. Прийшов такий лікар, дуже добрий чоловік.

— ***Пригадуєте, як він називався?***

— Не знаю, тоді ніхто не представлявся в тюрмі. Прийшов лікар.

— ***То був росіянин, українець?***

— Він був жид, потім він мені признався, що він як пів-в'язень. Жид. Но він мені врятував дитину. Так. Зробив йому

⁶³ Автомобіль, яким здебільшого вночі радянські каральні органи забирали з дому заарештованих.

⁶⁴ Г. Мартинюк. Спогади санітарки Українського Червоного Хреста // *Літопис Української Повстанської Армії*, т. 23: *Медицина опіка в УПА* / ред. М. Ріпецького. Торонто — Львів: Літопис УПА 1992, с. 218–253.

застрик пеніциліну. Потім їздив до Магнітогорська, привіз ще пеніцилін. А після того, як вже Олесь трошки відійшов, вже температура спала, то він мені приніс пляшечку чорної смородини, тобто того соку з чорних порічок, і казав з водою давати дитині пити. Так що цілий час опікувався Олесем. Дуже добрий. Багато людей було добрих, тих з обслуги.

Я, як носила ту дитину хвору на руках, знаєте, переживала страшно. Пам'ятаю, раз було так: відчинилися двері і жінка, дижурна, зачала щось говорити. Я ще добре не знала російської мови. Тільки зрозуміла «пусть то отродье бандеровское подохнет»⁶⁵. Як я то почула, знаєте, положила Олеся, а сама вскочила до неї, я не знаю як мої руки найшлися в її волоссі. Пам'ятаю, що я нею трясла, вона кричала. Дижурні прибігли, відірвали її від мене, але бачите, я її більше не бачила вже. І мені нічого за це не зробили, хоч я дуже переживала.

А пам'ятаю такий епізод. Не було молока, бо Олесеві давали півлітри молока щодня. Я випивала молоко. Хліб давали, по 300 грамів на цілий день Олесеві й мені. Якось я не з'їдала всего. Що лишалося, я сушила і складала в мішочок. Пам'ятаю, раз не привезли молока. Одного дня, другого дня. Сказали, що завії сніжні і не довели молока. Тоді, пам'ятаю, два рази приніс мені такий дижурний, старший чоловік, за пазухою півлітри молока, відчинив форточку і кличе мене. Я підходжу: «Это для Льони»⁶⁶. Вони так називали Олеся. Я йому подякувала, вилила скоренько в горнятко, пляшку йому віддала. Так два рази мені приносив молоко. Бачите, всюди є люди, які співчують у нещастю.

— А як Ви були там з дитиною, чи Ви мали якісь обов'язки? Чи щось мусили робити?

— Ні-ні-ні. То в тюрмі ніхто не робив. То була тюрма, то не був лагерь.

— Як довго Ви були в тій тюрмі?

— Я в тій тюрмі була десь півтора року.

⁶⁵ Нехай цей виродок бандерівський здохне (рос.).

⁶⁶ Це для Льоні (рос.).

— ***А що потім?***

— Після того я віддала Олеся, по року часу.

— ***А як Ви віддали Олеся? Як то було?***

— Бачите, ми рік були в одній тюрмі з чоловіком і нічого про себе не знали. Коли я питалася дижурного, того начальника, чи є мій чоловік, він сказав: «Такого здесь нет»⁶⁷. Так як і йому про мене казали. А як ми найшлися? Ми мали умовлений знак. Раз в тиждень водили мене до лазні. Їх всіх в'язнів водили до лазні, але в іншому терміні. Мене водили, я там купала дитину, в такому тазику, а сама під краном милася. І очима завше щось шукала. І раз найшла таке «Л-12»: то мій чоловік працював в такій фабриці, в тім відділі «Л-12». Відразу глянула, що дижурна на мене не дивиться, почала шукати, за рурою найшла маленьку записку, і так ми нав'язали контакт. І тоді я записалася до начальника і пішла, з тими сухарами. Він питається мене: «Что это?»⁶⁸ Я кажу, що я знаю, що тут є мій чоловік. Будьте так добрі, передайте йому. То він тоді мені сказав, що я скоро буду мусила дитину віддати на волю, бо в тюрмі не можна тримати. Но я написала чоловікові, тоді він ходив до начальника.

— ***Але вони не казали, що заберуть, скажім, десь до сиротинця, до дитсадка?***

— Так. До дитдому.

— ***Казали, що заберуть?***

— Так-так, заберуть дитину. Я мушу віддати дитину, якщо я не маю кому віддати.

— ***Ага, так що Ви мали вибір?***

— Він мені того не сказав, але я написала чоловікові. Чоловік ходив, ходив до нього просити і начальник дозволив йому написати листа до Москви, щоби Москва дала рішення, чи можна родині забрати, чи ні.

— ***А в іншому випадку, вони забирали до дитдому?***

— Так. І тоді з Москви прийшла згода.

⁶⁷ Такого тут немає (рос.).

⁶⁸ Що це? (рос.).

— ***А чи Ви знаєте випадки, що забирали до дитдому?***

— Очевидно, багато забирали там. Там, як я в тюрмі сиділа, то мені оповідали про Ольгу Ільків, лемкиню, не лемкиню, а гуцулку. Їй на очах забили її чоловіка, партизана, а її двоє дітей нелітніх забрали, і її лишили права материнства. Забрали її діти до дитдому, то значить дитячий дім. Вона потім ті діти найшла. Але що вона пережила, то один Бог знає. Вона протягом кількох місяців ціла посивіла.

— ***Так що Вам до певної міри чоловік Ваш допоміг?***

— Чоловік пішов до начальника, просився, начальник дав папір і сказав писати в Москву. Він тоді написав в Москву. Москва дала згоду, і тоді він зачав писати додому, і приїхала його тета, бо мама не могла приїхати. Приїхала тета, забрала Олеся від мене. А мене перевели в другу камеру, де були вже жінки. Там я зустріла Катрусю Зарицьку.

— ***А скільки Олесеві тоді було?***

— Рік і кілька місяців. Десь так чотири-п'ять місяців, не більше.

А я зустріла в тій другій камері великій Катрусю Зарицьку, Галину Дидик і Дарку Гусяк⁶⁹. Там опісля між нами контакт з чоловіком перервався, бо його перелапали. Він пересидів тиждень в карцері за це.

— ***За що?***

— За те, що переписувався, то ж не вільно було.

— ***З Вами?***

— Що переписувався зі мною, то було каране. Но, і після того його скоро вивезли до Іркутська. Коло Іркутська там був Александровський централь, така в'язниця величезна. А нас перевезли до Володимирської тюрми.

— ***Отже, це була дальше тюрма?***

⁶⁹ Катерина Зарицька, Галина Дидик і Дарка Гусяк — провідні діячки українського підпілля. Усі відбули багатолітні ув'язнення і заслання в радянських тюрмах і таборах. (Див. про них: *Літопис Української Повстанської Армії*, т. 23: *Медична опіка в УПА* / ред. М. Ріпецький. Торонто — Львів: Літопис УПА 1992).

— Так, то всьо була тюрма. Чоловік тоді говорив «дякую Богу», що ми в тюрмі. Він дякував, він знав, які страшні варунки в лагерах. У лагерах мішали тих в'язнів політичних, українців, з тими злодіями і бандитами всякими, всяким збродом. А вони мали великі привілеї, вони дуже знущалися, а то й грабували, а то й гвалтували жінок. Там було дуже, дуже, дуже недобре, в лагерах.

— ***А в тюрмі Ви були з Катрусєю?***

— Я тоді зустріла Катрусю Зарицьку, і Галину Дидик, і Дарку Гусяк. Як перервалася наша переписка з чоловіком, то Катруся мені дуже допомогла, мене так підтримала на душі, вона розказала про свою біду мені, що вона сина також лишила. Галину Дидик арештували тоді, як забили генерала Чупринку. Її дуже били клямкою, клямку виймав слідчий з дверей і клямкою по голові їй бив, щоб сліду не було на тілі. І вона мала сильні болі голови. Вона мала великі мігрени. Так що як їй находили ті болі, то ми всі на пальцях ходили, ми не могли говорити. Ми так співчували їй. Вона дуже терпіла.

— ***А Вас не били?***

— Мене не били.

— ***І як Ви довго там були з Катрусєю і з Галиною?***

— Були ми цілий рік. Кілька місяців після смерти Сталіна... Ми довідалися випадково про смерть Сталіна, з туалетної газети. Після його смерти зачали відлучати, відділяти чужинців від «совєтських граждан». І мене перевели там, де були австріячки, німкені, югослов'янки.

— ***Ви ще мали польське громадянство?***

— Я мала польське, то мене рятувало. Но, а там то вони вже отримували пачки з Червоного Хреста. Вже було нам легше. Тоді, я пам'ятаю, раз як вони зробили торт і вложили кісточки з дактилів і загадали, котрій трапиться три, то та перша піде на волю. Так було, мені трапилося три, і тоді мене викликали, я пішла до начальника. А в нас між камерами був дуже великий зв'язок Морзе, стукати по стінах. Всі знали, хто де сидить, і передавали ті всякі вісті собі. І я пам'ятаю, як мене вели, я побачила руки і я крикнула голосно: «До побачення

на волі!» Мене пхнули силою у воронок і завезли на Потьму. Там Потьма, то були самі лагери, там працювали люди. Тоді перевірили всі документи. Там був барак жіночий. І я пішла в той барак. Там було 80%, а то й більше жінок-українок. Так багато наших було дівчат. Вони тяжко працювали. Я там була ще кілька місяців, начальство оформляло документи, а пізніше мене викликали. Сказали, що я їду в Польщу. Ну, і я тоді поїхала в Польщу. Пам'ятаю, що в Польщі, в Грудзьондзу, ні, не в Грудзьондзу, а в Фордоні⁷⁰ в тюрмі я ще була два тижні. Тоді мені дали документ, тимчасове таке засвідчення. Трошки прибрали, бо я була в тюремнім строю, і я поїхала додому. Приїхала до мами, мама відчинила мені двері.

— ***А де додому Ви приїхали?***

— Там на поселенню, там на Домбрівку. Там, де мої батьки були виселені на ті понімецькі землі. Мама відчинила хату, Боже, як побачила мене, не могла слова вимовити.

— ***Мама не знала, що Вас звільнено?***

— Вона знала, я вже писала. Вона знала, що я приїду. Але страшно пережила то, що я є, що я йду. Я тоді підбігла, поцілувала маму, і ми так плакали, Боже! Прийшли всі, вся родина. Вже тоді звільнили і мою сестру. Вона відсиділа майже сім років. І тато також. Сестру дуже били за мене. Вона мала мій адрес і при арештуванні вона з'їла адрес. Той бачив, що вона вийняла з кишені якийсь папірець і з'їла. Її дуже за це били. Вона довго мені нічого не казала, аж по кількох роках мені сказала, що на її тілі не було місця білого, тільки всьо синці, так її били. Її саджали, перевертали табуретку і її голу саджали на ніжку табуретки і казали ноги витягнути. Отак вони знущалися в тюрмах над людьми, над в'язнями. Тата також били дуже. Вони вже вернули, вже трошки ходили до роботи. Приїхали ще й батьки Петруся, а мама моя з тюрми взяла в «Олі» — тої Галі, її правдиве ім'я, то я так говорю «Оля»-Галія, — її сина Петруся. Вона також вийшла заміж, вродила в тюрмі сина. Вона холмщачка, її батьків помордували, і не було кому опікуватися сином, то моя мама змилювалася,

⁷⁰ Фордон — тепер дільниця міста Бидгоща.

забрала дитину її — дві стареньких жінки: мама і бабуня по вісімдесятці вже, опікувалися Петрусем. Бабуня брала рано корову, то одна кормилиця вдома була, та корова наша. Брала за шнурок корову, Петруся на плечі і йшла пасти корову. А мама ходила по людях на заробітки, щоб заробити гроші на прожиття, та ще й пачки в тюрми треба було слати. Так що вже вернулися всі. Ми тоді цілу ніч проплакали і проговорили, і всі дякували Богу, що ми живі, що ми пережили. Я пізніше вже написала до тети.

— **Як з чоловіком, він ще був даліше в тюрмі?**

— Він ще був. Так. Оказалося, що він ще рік був в'язнем. Його перевели на Потьму, також до тих таборів. Там він ще рік працював. А після того, як вже помер Сталін, тоді був при владі в советськiм уряді Маленков, і він тоді зачав всіх поволі звільняти. Розгружувати, як вони казали, ті табори.

— **Так що в котрому році Ви вийшли?**

— Я вийшла в 1955 році.

— **А чоловік коли?**

— А чоловік в 1956-му. І зачав чоловік писати до мене. Написав, що він їхав через Москву. Як його звільнили, він відразу написав з Москви листа, що він вільний, щоб я приїхала по Олеся і по нього. І я думала, що ми лишимося на Україні жити. Я так хотіла жити на Україні, між своїми, чого ж я маю жити тут? Але мій чоловік потрапив далеко дивитися, всьо бачити. Він всьо передбачив. І він натискав, щоб я зробила за прошення для нього і сина. І я так зробила. Приїхала, він каже до мене так: «Я поїду до Львова. Як мене приймуть на Політехніку, то ми лишаємося. А як ні — їдемо в Польщу». Я згодилася. Його не прийняли, як він написав життєпис, що він був суджений, його не прийняли. Тоді ми вернулися, і його рідний дядько священик був у селі Оришківці⁷¹ на Волині... І ми тоді зробили весілля, щоб нас повінчати. Пам'ятаю, зима, 1957 рік. Так. То вже на скраю 1956–1957-ий.

— **То був православний священик?**

⁷¹ Тепер село Лановецького району Тернопільської області.

— Так, то православний священник. В церкві був ще брат його, що разом женився, але вони боялися. Вони хотіли мати шлюб церковний, але не мали права, бо він був інженером, а його наречена — аптекаркою. Вони були на урядових працях. Тому, щоб не стратити праці, дали нам їхні обручки. Ми були при престолі, а вони в куточку в церкві стояли. Це було тихесенько, тому що всі гості, вся родина були вдома, вони не знали, де ми поїхали. Всі гостилися. Весілля, то весілля. Ми ще взяли раньше другий цивільний шлюб в уряді в Ланівцях і тоді вечером ми тихесенько-тихесенько на фіру, на сані. Завезли нас до церкви. Приїхали ми, щоб ніхто не бачив цього шлюбу. Так що ми так взяли шлюб і вернулися назад, і тоді ще погостилися. За пару днів ми рішили їхати в Польщу.

В Польщу ми їхали так: приїхали ми до Львова, а чоловік ще побіг до родини Юрка Шухевича спитатися, де є Юрко. Він з ним довго сидів в Александровській тюрмі там, в Іркутську. Але родина налякана, сказала, що Юрко був коротко і знов арештували його. Він вернувся і каже: «Їдемо в Польщу, поки можна». Ми тоді приїхали до Перемишля — то вже по польській стороні, і чоловік пішов там, де був пункт PUR, така Komisja Przesiedleńcza⁷². І він пішов там і дістав репатріаційну карту. На тій картці були він і син. Я вже не могла цього мати. І та карта нам дуже допомогла. Знаєте, ми приїхали до Варшави, і на підставі тої карти він дістав працю, пішов на студії, скінчив студії, був дуже добрим інженером-електроніком. Мав багато своїх патентів. А я зайнялася дітьми і домом. І так виховали ми трійку дітей.

— *Ще у Вас в Польщі народилися діти?*

— Так.

— *І можете сказати коли?*

⁷² Państwowy Urząd Repatriacyjny — Державне репатріаційне управління. Створена в Польщі 7 жовтня 1944 р. служба для організації репатріації поляків «з інших держав». Займалася переселенням поляків з Віленщини, Західної Білорусі та Західної України до Польщі. Спочатку містилася в Любліні, а відповідно до інструкції від 9 лютого 1945 р. — створила свої осередки в усіх містах Польщі.

Посвідка соціального страхування, видана Анні Милик у 1956 р. в Польщі

— Олесь народився 1951 року в тюрмі. Ярослав народився в 1957 році.

— **В Польщі?**

— В Польщі, так. А Галя народилася в 60-му році. І Олесь був хрещений православним дядьком-священником, а Ярослав і Галя — в греко-католицькій церкві. У Варшаві є православні церкви. Ми там не раз заходили, але то були рускі православні церкви, а нас każde слово руске — як шпилькою в серце. І ми пішли до нашої церкви, української, і там діти хрестили, і там діти до першого причастя приступали. Так що мої діти — всі вдалі діти, не пішли злою дорогою. Я дуже боялась, знаєте, як чоловік студіював, я не працювала. Він лапав каждую роботу крім студій, щоб прожити, щоб нам прожити. Але не дозволив мені працювати, бо, каже, як ти підеш до роботи, то дітей буде вулиця ховати, і пропадуть нам діти. Так що дякувати Богу...

— **Як Ви довго прожили з мужем в Польщі і де то було?**

— У Варшаві.

— **У Варшаві цілий час?**

— У Варшаві цілий час. Мешкання ми отримали також завдяки жидам. Директор фабрики був жид і якимось моїм чо-

ловіка він прийняв. Він не знав, хто він, але знав, що він не поляк. Він подумувався попросту. І раз цей директор йому дорядив купити коня, букет квіточків, бонбоньерку — то значить пуделко чоколяди, каву і з ним піти до директора Шнека, до того пана міністра репатріації, Шнека. І цей пан міністр Шнек йому дав до вибору два мешкання по жидах. Тоді жиди виїжджали до Ізраїля. Ну, і в той спосіб ми отримали мешкання. Ще, пам'ятаю, була така пані, та жидівка з донькою була. Ще мій чоловік помагав їй спакувати все, вона летіла самолётом, мабуть, не знаю як, але вона дещо продавала, то чоловік помагав. Вже тоді чоловік мав приділ на то мешкання і чекав.

— ***Муж Ваш вже не живе, правда?***

— Він вже не живе, він в 94-му році помер на серце. А так працював спокійно. Ще пам'ятаю, то був липень. В четвер він ще кінчав направу комп'ютера. Принесли з об'єднання українців наші хлопці. Прийшли і просять: «Пане інженере, направте, нам щось зіпсувалося». Він ще в четвер направив комп'ютер, а в суботу помер. Почувся погано, каже: «Щось мене...».

— ***Скільки мав років, як помер?***

— 72 і пів. На 73-му році життя.

— ***А тепер діти Ваші, син є даліше в Польщі?***

— Син Олесь є в Польщі, так. Скінчив Політехніку, інженер, але тепер без праці. Але я постаралася, щоб він не помішався⁷³. Він має українку жінку, учителька, мають двоє дітей: Уляна і Петро, Петрусь. Уляна тепер кінчає середню, значить «огульняка», то так називається середня школа, і літом буде поступати на медицину. Дев'ятнадцять років цій внучці. А Петрусь вісімнадцятий рік буде мати, вісімнадцять у вересні. Вчиться також.

— ***І двоє дітей в Канаді. Правда?***

— І двоє дітей в Канаді.

— ***Коли приїхали?***

— Галя приїхала на запрошення. То такий пан Марко Бойцун, він працю писав докторську в Варшаві, мешкав якийсь

⁷³ Не асимілювався.

час у нас і хотів платити. А тоді Галя каже: «Ти, Марку, не плати, а мене запроси. Я хочу Канаду побачити». Но, і вона приїхала, і пізнала Нестора Микитина.

— ***В котрім то році було?***

— То був... 1985 рік. Так. Вона приїхала і потім дзвонить до мене: «Мамо, що я маю робити?» Я кажу: «Дитино, то твоє життя. Думай сама». Я була рада, що вона найшла собі свого хлопця. Бо я боялася, щоб мені не помішалися. А Ярکو, Ярослав, потім приїхав. Ми приїхали на весілля.

— ***До Галі?***

— До Галі на весілля. А він вже тоді пізнав Еву.

— ***Там в Польщі?***

— Так. Ева співала в хорі. Там був хор такий молодіжний, вона співала в хорі. Вона, зрештою, піаністка. Пізнав Еву, но, і приїхав на весілля до Галі, і вернувся. Не дуже хтів, але потім мав таку пригоду, що там щось з газом вийшло. Його оскаржили, що він крав газ, а він такий чесний хлопчина. Доказав. Взяв собі адвоката, доказав, що він не крав газу. Його уневиннили, але то, що він пережив, то йому лишилося в пам'яті. І каже: «Їду, бо я Мартинюк, мені ніколи не буде тут спокою». (Знаєте, поляки по прізвищах бачать). І приїхав от тут десь два роки, два-три роки після того. Ще, здається, у 1988 чи 1989 році він приїхав і так лишився. І тоді Еву стягнув. Так, Еву стягнув по року часу. Вони зараз тут повінчалися. Ми приїхали з татом, ще на весілля були обоє. Так. І вони дуже хотіли, щоб ми переїхали до Канади. Я хотіла, але мій чоловік каже: «А що я буду робити? Я вже застарий». Там мав варстат, свої патенти, свої апарати продукував. Так, з Олесем спільно. І там жив аж до тої пори, коли прийшла та трагедія, трагічний день, та субота.

— ***А Ви тепер трошки там, а трошки тут живе, правда?***

— Так, і в Польщі ще трошки, і в Канаді вже трошки. Тепер поїду знова на тих пару місяців. Ще маю сестру, я дуже боюся, за ню. Вона, бідна, також овдовіла. Вона після тих побоїв дітей не мала. Вийшла заміж і так лишилася, а вже більше як 10 років, як Йосип, її чоловік, помер. Вона лишилася самісінька,

без дітей. Має добрих сусідів. Виховала сусідці доню, і та доня нею опікується. Але хоче мати когось, вона мені багато в житті допомогла, знаєте, хоч би то, що з'їла адресу.

— *А Ви тепер у Варшаві активно працюєте в українській громаді?*

— Аякже.

— *Можете децю розказати про свою працю тепер?*

— Я не можу сидіти. Працюю в «Союзі Українок». Знаєте, ми спільно працюєм. Пам'ятаю, та сильна перша повинь на Закарпатті була, пару років тому. Тоді я зорганізувала збірку всего. Я заапелювала в церкві до людей, попросила отця, бо мені не випадало. І він сказав після Служби Божої, що він знає, що всі мають щось вдома, що є вже непотрібне, а шкода викинути. Щось, що є добре, а вже не носить. Хто може гроші, прошу дуже. Взуття. І Ви знаєте, люди так багато принесли всего. Я тоді мала контакт з нашим посольством, тоді ще був пан Удовенко послом у Польщі. Потім прийшов пан Петро Сардачук, другий посол, замінив... І тоді пан Сардачук привозив якісь меблі з Києва, і я попросила, щоби назад взяли ті дари. Вони згодилися і забрали це все і завезли на Закарпаття. Так що дякували мені дуже.

А як я мала адресу Закарпаття? В 1993 році мене «Союз Українок» післав як делегатку на з'їзд «Союзу Українок». Конгрес — то був такий форум, і конгрес українок був у Києві перший раз, і я там була. І я там пізнала тих з Закарпаття жінок, і багато там жінок було і з Зеленого Клину, і з Мурманська наші були. Так багато жінок з'їхалося, так прекрасно було тих два-три дні, була конференція, з'їзд був. Тоді була пані Соколик, пам'ятаю, і я там багато людей пізнала. І як я зорієнтувалася, що там потребують помочі, зобачила, що Рахівський район на Закарпатті, звідки була та голова «Союзу Українок», з Велико-го Бихова, з такого села, то я власне на її адресу переслала то все, ті всі дари. І вони завезли, тим тягаровим автотом. І вона мені пізніше написала листа, мені в пам'ять вишили рушник, написали таку подяку. А тепер, коли я чую про ту трагедію, що там діється, то думаю, що наші будуть знову збирати. Так

стараюся всім, передусім, що найважливіше. Я опікуюся могилами. Я щороку їжджу до моїх Лісок.

— ***Ви друкували в «Українці в Світі» статтю про це⁷⁴. Але, може ще так пару слів скажете?***

— Я їжджу там на могилу. Щороку в червні, то так припадає менше-більше. Тоді то свято. Десята п'ятниця, там багато людей з'їжджається. Но, ще раньше ми їхали з чоловіком, ще він жив. Як тільки можна було, я дала людям гроші, і вони поставили такий великий залізний хрест. Дуже гарний, я маю знімки. Той хрест, то місце, де щороку приїжджають, святять воду, відправляють панахиду. І того року збираюся їхати. Як тільки вернуся, то поїду обов'язково до Лісок. Поїду я, поки мені ще Господь дає силу, знаєте, поки я ще можу. Тож мені вже скінчилося 75 років. То не молоді літа, і я пережила багато і багато простуджених мала: і ноги, і взагалі.

— ***А в Лісках, то там є поховані ті хлопці?***

— Там є поховані власне тих сорок хлопців.

— ***Тих сорок хлопців?***

— Так. Ще, крім Лісок, у сусідньому селі, у Гільчі є похований «Ягода». Зрештою, прошу пані, на кожному цвинтарі є багато партизанів і не тільки на цвинтарях, але переважно по цвинтарях ховали. Де не піти на який цвинтар на Закерзонні, там є багато невідомих могил. Ще хочемо упорядкувати могилу в моєму селі, вже отут мене запросили мої односельчани, що в Торонто мешкають, зібрали гроші, через мене передають гроші на огорожу цвинтаря, бо дуже запущений, знищений. А там є така в селі родина, молодий чоловік обіцяв тим зайнятися. Тільки треба купити, знаєте, сітку і все інше. Так, що це все...

— ***Я дуже, дуже Вам дякую. І Ви даєте дозвіл, щоб ми могли користуватися тими споминами. А також, я знаю, що у Вас є деякі друковані статті, то я також просила б копії, якщо можна. Сердечно дякую.***

⁷⁴ А. Мартинюк. Перепоховання жертв УПА в Перемишлі // *Українка в світі* 152 (Торонто 2001/1) 16–18.

ГАЛИНА СКАСКІВ

<i>Дата інтерв'ю:</i>	23 серпня 1997 року
<i>Місце інтерв'ю:</i>	м. Львів
<i>Оповідач:</i>	Галина Скасків
<i>Інтерв'юер:</i>	Наталя Федорович
<i>Мова інтерв'ю:</i>	українська
<i>Розшифрування інтерв'ю:</i>	Наталія Тріфонова
<i>Редагування інтерв'ю:</i>	Ярослав Грицак, Віктор Сусак

Галина Скасків — донька офіцера УНР, активного діяча просвітницького руху в Галичині народилася 28 липня 1925 року в селі Божики Бережанського району Тернопільської області. Описує родинний конфлікт батька, члена УНДО, та діда-москвофіла. Розповідає про українсько-польсько-єврейські взаємини на Бережаничині. Детально описує паціфікацію 1930 р. Вбивство батька членами ОУН 1938 р. сприймає як комуністичну провокацію. Розповідає про старшого брата Ярослава, який був Крайовим провідником Юнацтва ОУН, з 1944 р. — Львівським обласним провідником ОУН. Свідчить про його трагічне сприйняття українсько-польського взаємного винищення на Волині та в Галичині. Важко сприйняла загибель брата 1944 р. у бою з німцями. Під час німецької окупації оповідачка вступила до ОУН. Розповідає про надії на створення української держави, які українці пов'язували з радянсько-німецькою війною. Свідчить про винищення німцями українських націоналістів та євреїв. Описує летто в Бережанах. Заарештована 1948 р. Під час слідства в Київській в'язниці померла донечка оповідачки, й усі наступні події вона сприймала через призму цієї смерті. Була засуджена до 10 років тюремного ув'язнення. Мати оповідачки засуджена на 10 років таборів за те, що відмовилася підтвердити зв'язок доньки з бандерівцями, а рідна сестра оповідачки була засуджена на 10 років виправно-трудова таборів. Оповідачка відбувала ув'язнення

в Тайшетській тюрмі Іркутської обл. Детально описує цей період свого життя. У 1953 р. наважилася написати скаргу і вимогу помилування до Москви. В результаті того була викликана до Москви і в присутності Л. Берії описувала ситуацію політичних ув'язнених для вищого керівництва СРСР. Має позитивні думки про Л. Берію. Після звільнення збирала інформації про становище українських колгоспників для вищого керівництва КДБ. Родина оповідачки була реабілітована. Народила сина. Живе у Львові.

— *Будь-ласка, можете назвати своє прізвище, ім'я і по батькові?*

— Скасків Галина Григорівна.

— *А дівоче прізвище?*

— Ну, дівоче прізвище у мене зараз, залишилося дівоче прізвище, а я була Глинська Галина; сталося так, що ми розійшлися з чоловіком, і я взяла своє прізвище знов.

— *А коли і де Ви народилися?*

— 28 липня 1925 року в селі Божики, це є Бережанський район, Тернопільська область.

— *Прошу назвати імена Ваших батьків.*

— Григорій — батько, ім'я батька, друге ім'я, матері — Марія.

— *А яке прізвище матері?*

— Осадца.

— *А коли і де вони народилися?*

— Мати народилася в селі Волощина, це є рядом біля нашого села Божикова, в 1898 році. Батько народився в селі Божики в 1891 році.

— *А в якому році вони взяли шлюб?*

— Шлюб вони взяли в 1921 році.

— *В греко-католицькій церкві?*

— Так.

— *Вони були греко-католиками?*

— Вони були греко-католики.

— *Українці?*

— Українці, так.

— *А можете Ви щось розказати про свою родину, про родину батька чи матері?*

— Ну, наприклад, батько. Батько під час Першої світової війни був на Сході, і він був капітаном військ УНР. Він був

дуже освіченою [людиною], освіченим самоучкою, і талановитий промовець, це було справді так. І він потім, під час всяких таких переворотів, які були на Сході — переміна влади і так далі — він навіть викладав в гімназії, у Полтавській гімназії, історію, дуже добре знав історію, і був таким дуже здібним оратором. А потім повернувся додому, тобто в Галичину, і ще довгий час скривався від поляків по лісах і так далі. Так, дуже його переслідувала поліція польська, бо вони знали, що він був капітаном УНР. Вони вже знали приблизно, яких він поглядів, так, він був дійсно патріот. Так, ну, потім якось була свого роду амністія, щось таке, так що він вже не скривався, ну, і вже жив, так би мовити, мирним життям. В чому заключалося його життя? В нас він..., ми були середняками, відповідна кількість ґрунту була. Батько дуже любив сади, розводив сади, ліси і так далі, але це його, так би мовити, не цікавило надто. Він був просвітянином, і скрізь по Галичині закладав читальні «Просвіти», їздив, промовляв до народу і закладав оці, власне, читальні, і допомагав організовувати кооперативи, так би мовити, проганяв євреїв, ну, не проганяв, але, все ж таки...

— **Витісняв?**

— Витісняв, витісняв євреїв. Це було майже скрізь по Галичині, по всіх районах він їздив. І які тільки в нього не були свої власні заощадження, він все повертав гроші на ці справи; в зв'язку з цим в нього були не дуже хороші, ну, такі натягнуті взаємовідносини з його рідним батьком. Хоча він був одинак, єдиний син, але дідо мій був москвофілом і вороже відносився до його, так би мовити, українознавчої такої, просвітянської роботи, от. Ну, мати була селянкою, чотири класи тільки закінчила, але була дуже така здібна дівчина, розумна, красива, можливо, батько на ню звернув увагу, хоча дуже багато жінок з інтелігенції намагалося вийти за нього замож, так — і на Україні, і тут. Але батько дуже любив маму, так, можна сказати, ще з маленької дівчинки. Він був на 7 років від неї старший і завжди мріяв одружитися, так. І коли повернувся в Галичину, вони тоді одружилися, хоча, як я сказала, батькові ще доводилося скриватися від поляків, від польської

жандармерії якийсь час. Де вони брали шлюб? Шлюб вони брали у Львові, в церкві Юра, в зв'язку з тим, що батько був згодом інтернований в Тарнові¹. В Тарнів він був інтернований, і якось йому вдалося вирватися з того інтернування, і мати приїхала до Львова, без благословенства її матері, тому що батьки дуже боялися, не хотіли, щоб вона вийшла замуж за батька, оскільки завжди йому пророкували, що він політик і він загине раніше чи пізніше, от. Але мати дуже батька любила, на ніщо не дивилася, і приїхала до Львова, і тут їм дали шлюб, свідками були деякі інтелігенти Львова, там прізвища: пан Бачинський, пан Яворський, там такі були адвокати і так далі. Після того батько знову поїхав у Тарнів, вернувся, бо він, по суті діла, нелегально виїхав з Тарнова, з того дому, де вони були інтерновані, а мати повернулася на Тернопільщину, і так, і вже зразу поїхала до його батьків, а люди дуже дивувалися, тому що весілля не було як такого, ніхто навіть не вірив, що мати, по суті діла, вийшла замуж. І щойно, коли батька в 38-му році вбили бандити, так, і приїхали священники зі Львова, і між ними був священник, який давав, власне, їм шлюб, щойно тоді деякі люди, які не вірили, що вони взяли шлюб, що, можливо, вони живуть, як то казали, «на віру», щойно тоді люди повірили, що вони справді, взяли шлюб, що це так, шлюбне подружжя, от.

Все своє життя, по суті діла, батько віддавав нашій загальній справі, був в партії УНДО. Ви, напевно, знаєте, це є Українське Національно-Демократичне Об'єднання. Дуже часто виступав у Львові. Навіть коли мені доводилось поступати в університет, в 45-му році, в мене приймав екзамен вчитель, викладач (професор, мабуть, вже був тоді) історії, і коли подивився на моє прізвище, каже: «Ви не знаєте такого і такого?» — і описав мого батька, він, каже був убитий в 38-му році: «Я йому сказала, що це мій батько. Він казав, що це був надзвичайний оратор, що його дуже любила слухати львівська інтелігенція, як він виступав. Він ходив, коли йому доводилося все ж таки займатися, на полі працювати, за

¹ Тарнів — місто в Польщі на території сучасного Малопольського воєводства, де перебував уряд УНР після її поразки.

плугом весь час промовляв, ішов, тримав плуг, а інколи і опускав цей плуг, тому що жестикулював при цьому і йому той плуг міг впасти, ну, не впасти, але підтримати мусив, уявляв собі завжди, що він розмовляє, що він промовляє до народу, одним словом, він готовився, як їхав, куди б він не їхав, в яке місто — Тернопіль, Івано-Франківськ, бувший Станіслав, чи до Львова — він завжди готовився стосовно того, що він повинен говорити перед народом, так.

Потім, у мене брат... Нас було четверо дітей. Старший брат Ярослав від мене на три роки старший. Ярослав закінчив школу з відзнакою, середню, гімназію, потім середню школу, як це все змінювалося, звичайно, зі зміною влади, но не поступив в лісотехнічний, не... в цей, політехнічний інститут на хіміко-технологічний факультет, тому що з дитинства мріяв стати хіміком, керував життям молоді Галичини, тут, у Львові, так.

— **Був у якійсь громадській організації?**

— Він був членом ОУН, вже з гімназії, він ще поступив в Юнацтво українське ОУН, так, ну, а відтак у Львові, потім був керівником ОУН молоді, юнаків міста Львова, так, і одночасно керував громадськими організаціями політехнічного інституту легально, поки що був на легальному положенні, але згодом німці про нього (то всьо було за німців)... німці довідалися про нього. Його арештували, арештували його тоді, коли всіх бандерівців арештували.

— **В 41-му?**

— В 41-му році. Він був два місяці в тюрмі на Лонцького², згодом його, без всяких... не маючи жодних доказів... німці випустили, але він вже мусів перейти в підпілля, так що з четвертого курсу, відмінником був, знав сім мов, знайомий був, вивчав, крім того навчався ще в Подібродах³, так.

— **В сільськогосподарській академії?**

² Див. с. 215, прим. 20.

³ Подебради (Poděbrady) — місто у Центральній Богемії, Чехія, де в 1922 р. Український громадський комітет у Празі на чолі з М. Шаповалом при фінансовій допомозі міністерства закордонних справ Чехо-Словаччини заснував українську вищу технічну школу — Українську господарську академію.

— Так, так, так, заочно. Ну, і згодом він був Крайовим провідником Юнацтва, в 43-му році.

— **В Галичині?**

— В Галичині, він став Крайовим провідником Юнацтва. В 44-му році, коли загинув провідник ОУН «Кедр»⁴, Львова і Львівщини, його, значить, назначили провідником, обласним провідником Львова і Львівщини активу. Це вже був актив, так. І в липні, 19 липня 44-го року, він загинув у бою з німцями в Перемишлянському районі, в Старих Стрілищах, маючи 22 роки. Йому було 22 роки, як він вже займав такі високі пости, був надзвичайно хорошим організатором, дуже людяним, ну, звичайно, дуже інтелігентним. Його дуже любили люди, в селі любили, молодь любила, він зумів якось всіх, навіть тих, які ворогували між собою (свого часу дуже ворогували мельниківці і бандерівці), він якось зумів їх об'єднувати, примирювати, от, такий був.

— **А брат, вибачте... Цей брат Ваш, він вчився в школі, до вступу в інститут він де вчився?**

— Він вчився в гімназії.

— **В Бережанах?**

— В Бережанах в гімназії.

— **В якому це році було?**

— Це було в 1939 році, коли Польща розпалася, тоді в нас утворилася десятирічка, він вчився в той час в ліцеї, в математичному ліцеумі, то було в 39-му році, на першому році, було два роки ліцею, чотири роки гімназії, потім ліцей був гуманітарний і фізико-математичний, він вчився в фізико-математичному ліцею.

— **А в гімназії він вчився чотири роки, так?**

— Так, чотири роки вчився.

— **До 1939 року?**

— До 1939 року.

⁴ «Кедр», «Хмель», «Черняк» — псевдоніми обласного провідника ОУН Львівської (сільської) області, який загинув 16 квітня 1944 р. «Літопис УПА» його справжнього прізвища та імені не подає.

— ***А перед тим?***

— І в 1939 р., до 1938 року, а в 1939 році він вже перейшов у ліцеум, так, а згодом, коли прийшли совіти, так, звичайно, гімназію перетворили в десятирічку, отже вони з того ліцеуму перейшли в десятий клас, і так він вже закінчив радянську десятирічку, і цього самого 41-го року він поступив в політехнічний інститут на, як я сказала, на хіміко-технологічний факультет.

— ***А до навчання в гімназії він вчився десь в школі якійсь початковій?***

— Так, він вчився в чоловічій школі, то є, була відділова школа, так, спочатку вчився на селі, чотири класи, а потім перейшов до Бережан також, там вже п'ятий і шостий клас чоловічої школи, називали її відділова школа. Це була...

— ***Польська школа чи українська?***

— То була укра..., польська школа, powszechna⁵, але там були класи українські, так. І, в основному, ну, не в основному, викладали вчителі-українці в його класі, от, такі справи. Потім поступив в гімназію. Він дуже добре вчився, був великим збиточником. До третьої гімназійної — «Хто що зробив?» «Ярослав». Всякі збитки, всякі такі, але вчився дуже добре... З третьої гімназійної вже дуже споважнів, а потім був дуже вже поважний, розумний, поважний такий. Так, як син, він був ідеальний син, він надзвичайно любив маму і батька любив. Правда, що йому, може, інколи важко було забути, як батько його карав за всякі збитки, але шанував і любив батька також. Любив нас, молодших, опікувався нами по можливості, коли...

— ***У Вас ще було дві сестри?***

— Ще одна сестра і брат.

— ***А після Вас хто був?***

— Після мене був брат Юрій, чотири роки молодший, з двадцять..., з тридцятого..., ні, з двадцять дев'ятого року, Юрій і сестра з 31-го року. Юрій закінчив лісотехнічний інститут, лісогосподарський факультет і працював. Зараз він на

⁵ Загальноосвітня (польськ.).

пенсії, лише деякі роботи там виконує, і працював в Івано-Франківській області, в лісах як лісовод, потім лісоексплуатор і так далі. Сестра закінчила і російський, і український педагогічний інститут в Дрогобичі.

— **Як називалася сестра?**

— Марія, з 31-го року. Вона закінчила, значить, спочатку вона закінчила український педагогічний дворічний інститут.

— **У Львові?**

— Ні, в Дрогобичі, а згодом, вже за советської влади, вона зрозуміла... Ми були з мамою репресовані, ну, так, вона переживала, що кожної хвилини можуть її вивезти в Сибір, і поступила на російський факультет, і закінчила російську філологію з тією метою, що, можливо, де в Сибірі, коли опиниться там, в майбутньому дістане роботу педагога, оскільки там українська мова ніде, на жаль, не викладається.

— **Скажіть, будь ласка, а Ваш батько, яка в нього була освіта?**

— Чотири класи народних, але він був дуже начитаний, то був самоучка, дуже начитаний.

— **А як так сталося, що Ваш дід був москвофілом, а батько?..**

— Тоді були такі, знаєте, течії: українофіли...

— **Ну, я знаю про це, але як так сталося, що батько з сином розійшлися в своїх політичних переконаннях?**

— Очевидно, дідो вже мав прихильність, так би мовити, до цієї Москви тоді, коли батька не було вдома, коли батько був на Сході.

— **Як батько попав на Схід? Батько брав участь у Першій світовій війні?**

— Так, він, я сказала, в Першій світовій війні він був капітаном.

— **В австрійській армії чи?..**

— Ні, УНР.

— **Так, а до того він був у Січових Стрільцях чи ні?**

— Ви знаєте, я цього собі не пригадую, бо я була все ж таки ще порівняно дитиною, ну, так. Я тільки знаю, що батько говорив, що всі говорили, навіть була відповідна форма в нього, так, яку він привіз зі Сходу. І всі говорили, що батько приїхав, ну, такий якийсь, може то не треба записувати, такий пан, що деякі люди прості навіть не думали, що він коли-небудь руку подасть, а він був надзвичайно такий товариський, людяний, що він зі всіма вітався, так, розпитував про все, в нього не було абсолютно жодної гордості до людей, і зразу приступав до своєї просвітянської роботи.

— *В якому році батько повернувся зі Сходу, не знаєте?*

— Мабуть, десь в 20-му році.

— *А коли був інтернований?*

— І в той час він був інтернований, це тоді, коли тут вже запанувала Польща, а по-моєму, поляки в 20-му році...

— *Ви сказали про те, що через якийсь час була амністія. В якому році він мав змогу вже жити легально, тобто не переховуватися від поляків? Можете сказати, коли це сталося?*

— Я собі тільки пригадую, я сама з 25-го року, і мені десь було приблизно два роки, як батько приїхав, привіз мені такі дуже гарні книжечки польські з дуже гарними кольоровими малюнками, і ми зустрічалися не вдома, мама прийшла... Він не прийшов до нас додому, а ми в дальших сусідів, на іншій вуличці зустрічалися, ну, це ще десь, то міг бути 27-й рік, 28-й рік, ще батько повністю не жив легально, можливо, тільки його переслідували, і довелося йому скриватися від польської жандармерії. І стріляли не раз вони за ним, і були випадки, коли за ним стріляли, і він падав у лісі, і вдавав, притаївся, що він вбитий (а польська поліція — це не була як советське КГБ, це були пани), і відходили. Коли він побачив, що вже тихо навколо, панує мертва тиша, що вже надвечір, тоді він тихенько піднімався і знову кудись ішов в ліси, от. Але видно, що це скривання його було досить довго, можливо, воно мало такий індивідуальний характер, так, але його дуже переслідували, ну, польська поліція. Згодом уже зовсім став легально жити,

так, і ставив. Десь в 30-х роках, я пригадую собі, він був, значить, головою клубу. До речі, вони з мамою були організаторами, будували цей клуб, мама була навіть...

— **Що це за клуб?**

— Читальня, читальня народна⁶.

— **Це в селі?**

— В селі, так, і він вів аматорські гуртки, він був режисером, і поставив виставу «Гаркуша», і от прийшла польська поліція, його забрали і біля читальні товкли його лицем до гостинця.

— **В якому це було році, можете пригадати?**

— То було десь на початку 30-х років, так, коли його забрали з собою, коли мама прийшла... Тоді ми належали до Підгаєцького району. Коли мама прийшла до тюрми, вона не могла його абсолютно пізнати. Все лице було запухле, обличчя — одна рана жахлива, ні очей не було видно, ну, жах один, мама розказувала, жах був тоді. Так з ним розправилося польська поліція за виставу «Гаркуша».

— **Скажіть, Ви от згадували про те, що батько закладав у селах читальні «Просвіти» і кооперативи. можете назвати в яких саме селах?**

— Ну, звичайно, в навколишніх селах, це Волощина, Литвинів, Лиса, Завалів — ці села, але, крім того, він, як я сказала, роз'їжджав по всіх районах. Він був у Зборові, в Заліщиках, ну, інших тих районах: Золочівський район, Городенківський, наскільки я собі пригадую, так, зараз я не можу пригадати тих районів, одним словом, він роз'їжджав по всій Галичині.

— **На який період, на які роки припадає така найбільш активна діяльність Вашого батька, власне, просвітницька діяльність?**

— Найбільша — це були 30-ті роки, до 38-го року, до його смерти.

⁶ Читальня «Просвіти».

— **Скажіть, а як мама сприймала ці роз'їзди?**

— Мама дуже батька любила, так, і вона зі всім примирилася, і вела всю господарку, дуже важко працювала і абсолютно не нарікала на свою долю. Дідо був непримиримий в цьому відношенні.

— **Батько батька?**

— Так, батько батька. Він маму дуже поважав, що вона така працююча, що така господиня, а його вважав чимось таким, ну, бездарним політиком. «Яка може бути зараз політика, як вже є Польща?» — мовляв. І так далі, і бездарним ґаздою, що він же ж, він тільки періодично, випадково займався господарством, може, в найприкріший момент, от, і орав, і сіяв, і жнивував, і так далі, а так постійно він був у роз'їздах. Але він маму попередив перед тим, заки вони йшли до шлюбу. Сиділи вони отут, в скверіку перед церквою Юра, і батько сказав таке: «По-перше, в мене буде четверо дітей, тому що я був один тільки, і я знаю, як важко бути одинаком. По-друге, ну, як будуть називатися? Ярослав і Галина, а далі — то вже побачимо».

— **Чому такі імена?**

— Не знаю, чомусь такі йому сподобались: Ярослав і Галина. В той час рідко хто називав Галиною, але здебільшого вони були на Сході, такі імена, і йому це, очевидно, сподобалось, і так воно дійсно сталося. А потім сказав: «Ти не думай, що якщо я одружуся, я буду сидіти, як інші чоловіки, біля твоєї спіднички. Я чим займався, тим буду продовжувати займатися. Що б мене не чекало, я не можу інакше». І там всякі інші були такі пункти їхнього..., всяких батькових ультиматумів, значить. «Інакше, — каже, — якщо ти з тим усім не згідна, то як би я тебе не кохав, до шлюбу ми не підемо. Ти повинна примиритися, щоб ти мені потім ніколи не дорікала». Ну, і такий він був, він був відданий своїй справі, так, просвітянській справі, рівночасно він політично займався такою національно-виховною роботою серед молоді, але здебільшого як член клубу він мав справу зі старшими людьми, з інтелігенцією, з солідними господарями і так далі, бо молодь в той час була повністю заангажована вже, так, а наскільки я знаю,

в деяких таких положеннях УНДО і ОУН розходились. ОУН була більше радикальна партія, так. УНДО, вони також були, це були люди — великі патріоти, але вони якось вірили, що то, може, шляхом просвіти треба нам чогось добиватися, поступово, оскільки маси ще не освічені, треба їх піднімати, щоб вони потім дійсно могли дати в майбутньому відсіч ворогові, отак. І тут у них були деякі розходження. УНДО вважалося однією з таких лояльних і легальних партій — про форму, я б сказала; щодо змісту — це були всі великі патріоти, от. А ці були відвертими противниками, так, неблаганними в цьому відношенні, справжніми революціонерами.

— *Скажіть, а хто Вашого батька вбив?*

— Важко сказати, знаєте, хто вбив. Вони, коли ввійшли до хати, ввійшло їх п'ятьох... Спочатку, очевидно, вони спостерігали, спочатку неначе діда..., постукали в двері і запиталися діда, чи далеко до Підгаєць, щось таке. Дідо відчинив двері, вони тоді його відштовхнули і прямо до тієї кімнати пішли, де батько з мамою, до спальні їхньої. Значить, вони знали, а я була тоді в першій гімназійній і якраз тільки положилася спати, останні слова, які сказав до мене батько, позакривав вже там комори, це все, сказав: «Вчися ще, вчися, вчися, вчися, вчися». Це були останні батькові слова. І от, вони вбігли до хати, так, і кричали, закричали: «Albo pięćset złotych, albo śmierć!»⁷. Батько сказав: «Я не маю тих грошей, я вчу дітей». Я в гімназії, брат в гімназії, такси і так далше... Вони тоді зразу почали великими киями бити і батька, і матір. Тоді батько зорієнтувався, що треба втікати і піднявся, і тоді в батька вистрілили, і розривною, ззаду... і розривною кулею все це прорвали.

— *Це було на очах?..*

— Це було на очах мами. Мама втекла, мама раніше вибігла, вона якось на краю лежала, і раніше вибігла до сіней, тоді вони вистрілили в напрямі матері, і мати впала. Вона відчувала, що вона ранена в голову, і вирішила, згадала, як батько притаювався колись по лісах перед польською жандармерією,

⁷ Або п'ятсот злотих, або смерть! (польськ.).

і вирішила притаїтися тоді, і думала, що й батько притаївся або, можливо, батька забрали, стогону не було жодного чути, так. І в той момент ще один підбіг з крісом, на кінці цей ніж, з багнетом і, очевидно, хотів ще маму прикінчити, так... І дідо схопивсь за багнет, і почалася в них така боротьба. І нарешті дідо відпустив цей багнет, і він впав, цей один з убивців. Впав, і залишився його кашкет; потім поліція на основі цього... вона впізнала, хто це зробив. Це дуже сумна і тяжка справа для нас, я би сказала, це така, знаєте, трагічна, тому що виявилось, що між ними були..., що це не тільки були якісь бандити, що між ними були оунівці. Чому вони це зробили? Перед тим був мітинг, в неділю; це було в середу. На мітингу поляки часто проводили пацифікацію по селах. На одній з тих пацифікацій польський жандарм вдарив мою бабусю, матір батька, яку батько надзвичайно любив, під груди, відбив їй печінку, і бабуся до місяця померла. Ну, крім того, вони жажливі речі робили людям. Напевно, Ви знаєте, що таке пацифікація? Так. І було так, що було якесь польське свято. Поляки на «повсхешній» школі вивісили свій прапор, а оунівці молоді кинули його в туалет. І знов наближалася оця загроза — пацифікація. І батько сказав, що не слід так поступати — як-не-як це якийсь прапор є, от, ну, і це, крім біди, нічого не накличе, треба інакше боротися, іншими шляхами. Роз'яснював їм ці шляхи, чи ні, вони почали свистати в читальні. Батько не звик до такого відношення, оскільки його всюди слухали і признавали йому рацію велику і так далше, і він назвав їх баранами, от. Того самого вечора пройшов слух по селі, що батька вб'ють. І прибігла до нас тітка і сказала, що говорять (вона мала зв'язки з оунівцями), що вб'ють твого чоловіка. Ніхто в це не вірив, в середу вони так і зробили. І було так, що... А брат мій в той час вже був в оунівській організації в гімназії. Знали вони про це, чи не знали? І було так, що вони навіть заборонили дзвонити, от. А похорон був, некролог великий, некрологи були у всіх численних газетах. А газета «Час», «Новий Час», здається, була в той час, помістила його великий портрет. Він сидів такий... був в одній позі, в цій позі, так, і дуже велику статтю про нього. І некрологи були по Галичині розвішані, і

народу маса з'їхалося, фіри заповнили вулиці наші, а ці заборонили навіть дзвонити. Хто керував тим? А виявилося, ними керував директор, майбутній директор школи, який був тайним комуністом. Він сидів у тюрмі, там за інші речі, з іншими, справжніми націоналістами, але він мав всі умови. Він сидів як провокатор тюремний, от, його потім бандерівці вбили. І потім вони самі призналися, що цією операцією керував оцей Зінь Андрій, так. Коли прийшли совіти, він зразу став директором школи нашої, так, він зразу зробився комуністом, але в 41-му році його наші вбили, так. Одним словом, це була така, знаєте, провокація страшна. Вони вбили мого батька руками своїх людей, от. І ще як хитро поступали. Ми з братом дуже гарно вчилися, так що навіть звільняли нас від такси, так вони підходили до поляків і казали, що батька нашого вбили поляки, а до українців підходили і казали, що нашого батька вбили свої, українці. Ви собі уявіть, в якому ми були з братом положенні свого часу в гімназії.

— *Все це була справа рук того директора, який був комуністом?*

— Так, який був скритим комуністом, так. Так що, як бачите, як це боляче, як це сумно сталося з нашим татом. І потім, коли це все вияснилося, уже за німців, братові сказав Провід, що він має право пімститися на тих навіть виконавцях, що це зробили, нехай під впливом цього комуніста, але він має право пімститися. Але брат сказав: «Україна в крові, і немає часу мститися тепер нам, і ми не повинні мститися, ми не маємо цієї можливості на пімсту, ми не маємо, нам потрібні люди». Брат був надзвичайно благородною людиною, хоча він міг пімститися за смерть батька.

— *Прошу сказати, як, смерть батька вплинула на Вашу родину і на якісь політичні погляди і переконання членів Вашої сім'ї?*

— Ви знаєте, дідо, напрочуд, був задоволений смертю сина. Він його ненавидів, в першу чергу в політичному відношенні. Так, мати, мати побивалася дуже, тому що вона його дуже любила. Брат, вже до того часу поступив в Юнацтво, вже

був навіть зеновим. Він відчував великий біль, жаль, але не відступив від організації. Ну, а за німців, коли вже мені було років п'ятнадцять, може навіть чотирнадцять, я стала юначкою. Згодом ми були репресовані, то вже в 48-му році я була репресована, мене навіть сам заступник міністра Дроздов запитував в КГБ: «Як Ви могли поступити в цю організацію, яка вбила вашого батька?» Ну, яка думка була, в момент спалахнула у мене в голові, що мені відповісти і досить щиро? Я сказала: «Голод на Україні, який ви влаштували, жахливий голод». А про цей голод мій батько читав, були такі дешеві книжечки, і батько читав селянам в хаті, сходилися люди, і розказував, і читав, а я, мала, слухала. «І це, що ви вимордували людей по тюрмах». «Это неправда, это ложь!»⁸ Я кажу: «Ні, правда. Правда, тому що, як кажуть, трупи пливли з Бережанського замку... Синявський замок... З тих підвалів цього замку трупи викидали в ріку. І коли ті втекли, совіти втекли, то ті трупи почали плавати рікою. І ми, діти, ми їх граблями притягали по селах, і їх закопували люди, а потім могили побудували в цих місцях, де їх похоронили». — Я кажу: «Правда, бо це все я бачила. І моєї тети чоловіка замордували в Тернополі». І кажу, і сказала, як замордували і так дальше, і відрізали чи виколювали носи, відрізали язика у вапно кидали людей, гасилося вапно з людьми. Я йому це все говорила. Коли я його роззброїла, він не мав що мені сказати, він сказав: «В тюрму её!» Хоча перед тим вони вирішували питання, чи мене звільнити, бо я не мала якоїсь такої вини серйозної.

— **В якому це було році?**

— Це було в 48-му році, я була на третьому курсі класичної філології.

— **Вас разом з мамою арештували?**

— Так, приблизно разом з мамою арештували.

— **І яка подальша Ваша доля була?**

— Потім мене заслали в Іркутську область, в Тайшет. Я працювала в Тайшеті і в лісі.

⁸ Це неправда, це брехня! (з рос.).

— *То була тюрма чи то було заслання?*

— Ні, це була тюрма. Мати була в Молотовських таборах, це були концентраційні табори.

— *А скільки Ви мали тюрми?*

— Десять років, десять років концтаборів. І мама мала десять років концтаборів, а сестра... Сестру взяли через пару років з Дрогобича за якісь анекдоти, щось таке. Її взяли за те, що вона на марксизмі-ленінізмі запиталися, по-перше, де Жуков? А в той час Жуков був репресований, висланий кудись там, в Сибір. І чому таке важке життя в колгоспників Дрогобицької області (то ще була, здається, область), от? І за ці питання її засудили.

— *На скільки?*

— Десять років, але вже не концтаборів, а ці... і-те-еловські табори, ті «исправительные трудовые лагеря», так, виправно-трудова табори, десять років, от. Ну, і в 53-му році, після смерті Сталіна, я насмілилася написати жалобу, скаргу — риска — помилювання, бо не знала, як писати. То казали мені в'язні, що небезпечно писати скаргу, бо хто писав скаргу до того часу, хто мав десять років — давали п'ятнадцять або двадцять п'ять, от. І не радили мені писати, але помилювання... Я не вважала такого, за що ж я мала просити помилювання. Я була всього-на-всього юначкою, от, і я вважала, що в мене не було такої великої провини, так, і я написала в Москву. І одного прекрасного дня, це було в травні місяці, начальник режиму мене викликає і каже: «Ти поїдеш в Москву». «В чому справа? — я кажу. — Напевно, мені хочуть дати на пересуд, 25 років». «А чому ти так думаєш? Тебе викликають... «государственные дела», вызывают на «государственные дела». Я не розуміла, що це таке — «государственные дела», про це, наприклад, ніхто не знає, ніде про це не писали, ні не друкували і так далі. Він каже: «Не тільки тебе викликають, але ще й інших людей викликають, і ти будеш серед них. А більше я так нічого не можу сказати, бо я сам нічого не знаю».

І от мене під конвоем привезли з Іркутської області, з Тайшета, привезли в Москву, в центральну тюрму. Того самого вечора, як я приїхала в центральну тюрму, мене

викликає генерал-лейтенант до себе і каже: «Ми тебе викликали як представника від студентів, ми дивились на твою залікову книжку». (В моїй заліковій книжці було тільки шість семестрів, було дві четвірки, решта все було — п'ять. Вони завжди мені говорили: «Як ти зіпсувала свою кар'єру своїми політичними поглядами!» А я з ними не дуже хотіла скриватися своїми погляди і так далше). «Ми тебе викликали сюди для того, щоб ти нам розказала правду, щиру правду про життя в'язнів, політв'язнів у таборах. Ми не тільки тебе викликали, ми і письменників, і художників, і інженерів, і вчених, і ти між ними як представник від студентів, щоб ти розказала все». А я кажу: «Хіба ви не знаєте?» «Ми знаємо тут, але ми знаємо від своїх підлеглих, а ми хочемо знати безпосередньо від тих людей, які в таборах живуть: що вони думають, в яких умовах вони живуть, за що вони сидять і так далі». Так, ну, я йому так загально сказала, так приблизно, розказала так, у формі резюме, так. Він каже: «А тепер ми тобі даємо папір, окрема камера (вони мене зразу посадили, я нікого там не бачила), папір, все, що тобі потрібно. Ти куриш?» Я кажу: «Ні». «Якщо ти би курила, то, будь ласка, папіроси в твоєму розпорядженні. І все це пиши». А я кажу: «А якщо я це все напишу, що буде мені за це? Розстріляєте, тому що, якщо я буду писати, то я не буду писати неправду». «Турка, ти турка, Галина, — каже, — ми тебе не для того викликали сюди, а щоб ти нам розказала все, як є. Справа в тому, що ми готуємо амністію для політичних, і ми мусимо знати те, мати ґрунт для цього великий». Я кажу: «Наскільки я знаю від розумних в'язнів, Росія ніколи не давала політичній амністії солідної». Він каже: «А тепер ми її готуєм, і вона буде. Твоє діло — писати все, що ти бачила, що ти чула, що люди думають, що ти думаєш і так далі». І от, я два тижні сиділа й писала, і по ночах писала, і тремтіла вся, вся тремтіла нераз, як писала, тому що всі ці образи були переді мною, все це відтворювало, що я бачила і по тюрмах, і по пересилках, і в таборі, і від людей наслухалася, які переїжджали через наш концтабір іркутський і так далше. І час від часу він мене викликав до себе. І по суті діла, так, оце, що я написала, він перекладав стенографісткам ([було] зо чотири стенографістки), він їм перекладав на російську мову.

— ***Він українську знав?***

— Він, очевидно, знав добре.

— ***Ви з ним говорили українською?***

— Тільки по-українськи. Вигляд у нього був, знаєте, не совітський. Він виглядав на такого з царського ще... Такий тип аристократичний, офіцера такого високого, вищого еталону, так, і він українську мову досить добре знав, на ходу все це перекладав. Чотири стенографістки сиділи, записували. І так він мене викликав майже щодругий день два тижні, все це я записала, поки не закінчила все, що знала. Тоді він сказав мені: «А тепер ти готуйся до реферату, усного реферату». «Перед ким буду говорити?» А він каже: «Зберуться люди такі: це буде частково, в основному, генералітет і ЦК, члени ЦК, від яких буде залежати судьба тих нещасних, яких ти залишила». Він з великим співчуттям, до речі, коли говорив зі мною, висловлювався про в'язнів, от. «Але пам'ятай: ти маєш так приготувитись, щоб не тільки діяти, вплинути на їхні уми, але й на їхні серця. Тому що від них все це залежить». І от через день чи через два мене викликають знову, живої душі ніде не бачила, слова від конвоя я не чула, тільки отаке [*оповідачка рукою стукає об стіл*]. Так я, може, чотири зали пройшла, перед кожним залом стояли офіцери на постах. Отже, я зрозуміла, що ведуть мене до дуже якихось великих людей, так. І от, овальний великий стіл, за тим столом половина військових, самі генерали, а половина — всі в чорних костюмах чоловіки, так. І так, як би мовити, бо то не інтерв'ю було... Ну, розмову, бесіду зі мною вів один з них, всі інші слухали. Цей один виглядав не то на українця... Він дуже український такий тип, пристійний, інтелігентний і чудовою мовою розмовляв, такою мовою, як то не раз кажуть, як підносять на золотому півмиску ті слова.

— ***Він говорив російською?***

— По-українськи, чудовою українською мовою розмовляв. І він мені ставив питання в основному, і в основному просив розповідати. Щоби я оце все, що я написала, їм роз'яснила в більш лаконічній формі, розказала. Ну, коли я... я не мала

жодного тремтіння, я нічого не боялася. Чому я нічого не боялася? Ви знаєте, я вийшла заміж в 48-му році, в мене чоловік був агрономом. Вийшла, а потім чоловіка посадили, через півтора року, бо вважали, що він мусив мати зв'язки через мене з бандерівцями. В мене і два місяці було, коли я вже чекала дитини. Вона на Лонцького народилася, дитина, дівчинка в мене, і через рочок у київській тюрмі вона померла, на Короленка, так. І от, коли вона померла, я за нею плакала п'ять років після того, і довше ще, навіть коли була на волі. І мені було страшенно байдуже, чи я живу, чи я не живу, Ви знаєте, мені було страшенно байдуже. Я йшла на все, в мене була така апатія до життя, єдина тільки думка працювала стосовно тих наших таборів. Те, що я бачила, і що мій народ переживає, і тільки думала про це, що як я їм маю розказати все це. І коли я говорила, то я вже навіть їх і не бачила. Я бачила перед собою це, що я їм розказувала. Один навіть з них сказав, єдина репліка була: «Посмотри, какие у нее вдохновенные глаза, она вся там»⁹. Ото що єдину репліку... Вони всі дуже слухали.

— *А перекладу не було на російську?*

— Перекладу? А от не знаю, вони слухали мене по-українськи.

— *Вони розуміли?*

— Так, вони розуміли мене, вони слухали мене всі по-українськи. Може, там деякі речення, він щось переклав. Він ставив мені тільки питання і вимагав від мене просто розповіді, щоб не забагато тих питань ставити, щоб ще щось... І коли я закінчила, то я так думаю: «Що тепер ви зі мною зробите? Де-небудь відкриєте якийсь підвал і туди, в якусь ріку підземну пустите?» А він каже до мене, а він піднімає діла, дзвонить десь там: «Поднять, — по-російськи каже, — поднять дела Скаскив Галины, поднять дела Скаскив Марии»¹⁰. Бо знали, що мати моя тільки за те сіла, що знала про дочку, а не сказала, що дочка була зв'язана з бандерівцями. А цей генерал, між іншим, сказав: «Если бы я был на ее месте, я бы тоже не

⁹ Поглянь, які в неї одухотворені очі (рос.).

¹⁰ Підняти справу Скасків Галини, підняти справу Скасків Марії (рос.).

сказав»¹¹. Так він... Але то було між собою, коли ми говорили про це, так. І він сказав: «Ви вийдете на волю, і ваша мати вийде на волю. І через короткий час, порівняно короткий час, на волю вийдуть мільйони». Отак він сказав, знаєте, ну, і так сталося. Але ще вони дуже хотіли, щоби я забула все, що я бачила, і ще два тижні я жила... Переселили мене в готель, але цей генерал і ще другий майор з ним, приходили і ходили зі мною, показували мені, ну, бібліотеку Леніна. Я пішла, ходила в будинок подарунків..., два будинки подарунків Сталіну я оглянула, от. Потім оперу слухала «Садко», потім вистава якась чи «Анна Кареніна», чи щось інше, в Немировича-Данченко¹² я була. Вони дуже хотіли, щоби я в якійсь мірі те горе забула, щоби я відійшла, тим більше, що вони знали, що я втратила дитину, і велика апатія до життя і так далі.

І так, і яке вони мені дали завдання? Бандерівський рух вже був повністю анульований, так. Вони мені сказали, що наближається в нас ХХ з'їзд, який буде присвячений крутому піднесенню сільського господарства. «Ми вас дуже просимо: походіть по селах, починаючи з свого села, поговоріть з головами колгоспів, з народом. Як вони живуть, як вони заробляють, настрій тих людей і все інше, це нам дуже зараз потрібно, ми збираємо ці матеріали. І чекайте, що згодом і ваша сестра вийде на волю». Так, бо сестра тоді була в Солікамську, от. Чоловік був у Молотовській області, мати була в Мордовській, я була в Іркутську, так. І Ви знаєте, і я приїхала і, власне, тим зайнялася. І цей генерал сказав, що приїде і безпосередньо від мене забере ці матеріали. Не КГБ львівське, а безпосередньо забере матеріали. Вони дивувалися взагалі, що мене арештували, що вони не мали за що, по суті діла, мене арештувати, щодо львівського КГБ, так.

І через яких два тижні генерал, чи через місяць, не пригадую собі, приїхав з Москви. Ми зустрічалися в Винниках, де там над тим озером, пригадую собі, на лавочці сиділи. Чи була яка охорона, я не знаю. Цей же самий генерал приїхав,

¹¹ Якщо б я був на її місці, я би теж не сказав (рос.).

¹² Московський державний музичний театр ім. Костянтина Станіславського і Володимира Немировича-Данченка.

і я йому збрала матеріал. Матеріал був жахливий. В той час ходили москалі по селах і все від людей забирали: і кожухи, і чоботи, і покривала з ліжок стягали — ну, все, що тільки можна було в людини цінного забрати, по селах забирали. І коли я прийшла, подивилася, як ті жінки одягнені, в таких спідницях жахливих, з грубого полотна підфарбованого, обдерті, бо боялися навіть одягнутися, та й не мали в що вже одягнутися, то я згадала оті слова, як ніколи, Шевченка: «Чорніше чорної землі там ходять люди...». Я це їм написала. Так, і що вони отримують, бо говорилося «на трудовні» там по 200, по 300 грам пшениці, чогось там іншого, і який круглорічний дохід колгоспника. Там вийшло приблизно, навіть у дуже хорошого працівника, на ті всі трудовні не більше як 200–250 рублів на рік, так, це максимум. Так, все це. Ну, і тоді запитала, я їм подала цей матеріал, він був дуже задоволений, так. І то з інших сіл ми також збирали, то приблизно сходилося. Ото я кажу: «А коли ж буде, бо я чекаю сестри, і чекаю тих, що я їм писала, що скоро вийдуть на свободу, своїм товаришам по тюрмам, по таборах? А він каже: «У нас стався великий переворот в Москві». А в той час..., ага, я Вам не сказала, там сидів Берія, мене слухав Берія, Берія сидів. А до речі, Берія, якщо Ви прочитали перші номери «Огонька» — то перший проблеск демократичний, так, демократичних настроїв. Берія, він хотів зробити великий, ну, якийсь переворот в державі — політичний, економічний. Він ще в 38-му році... До речі, він сказав Сталіну: «До яких пор мы будем арестовать?»¹³ А тепер він знов, це саме, після смерті Сталіна, підняв це питання, що нам треба тих людей випустити, так. І я кажу: «Коли ж?» Він каже: «Стався великий переворот в Москві. Деякі люди, які тебе слухали, вже не живуть». Ну, і ми вже знали по газетах, що Берії немає. Мабуть, тоді Хрущов взяв у руки, так, Хрущов, так. Так що, каже, амністія буде, але вона відкладається в якійсь мірі. Я була дуже розчарована. А товариші з лагерів пишуть мені: «Де ж та амністія, ти нас потішала». Що я їм могла сказати? Я їм писала: «Буде, в Москві стався великий переворот, великі зміни, от, але вона буде». Ну, вона була; то

¹³ До яких пір ми будемо арештовувати? (рос.).

був 53-й рік, а амністія була в 56-му році, велика політична амністія, так. От такі речі.

Ага, я закінчила, я Вам сказала, три курси університету, коли я здала останній екзамен — греку, я думаю (на класичній філології, грека й латина — спеціально нас готовили для вузів майбутніх), я так мріяла поспати, а тим більше, я чекала дитини. Жінка особливо тоді хоче відпочинку цього. І тої самої ночі вони прийшли до мене арештувати. І вони, як арештували мене, вони тримали, а звинувачували мене в чому? Один з бувших есбістів сказав, що я маю безпосередні зв'язки з Куком¹⁴, полковником Куком. Якщо Ви чули, то заступник Бандери був того часу, «Леміш», що маю особисті з ним зв'язки і, само собою, і з Центральним Проводом. От, візьміть Галину з третього курсу університету, вона вам все розкаже про Центральний Провід. По суті діла, я Кука знала завдяки братові до того часу, а зв'язків з Центральним Проводом в мене, щиро кажу, не було жодного. Вони мене мучили два тижні на Лонцького, три слідчі мінялися безконечно, по сім годин кожен зі мною працював і мучив: «Скажи, скажи». І дали мені відпочити тільки від шостої години до восьмої ранку, але в той час стояв [конвоїр], дали мені можливість сісти на диван, з крісла на диван, ноги в мене попухли, але конвой мені не дав спати. Я тільки очі закрила, а він: «Открой глаза, открой глаза!»¹⁵ Так, і так було два тижні, два тижні. Після двох тижнів, як я Вам сказала, мене закликали до Дроздова, заступника міністра КГБ — приїхав з Києва зі мною поговорити. Знову ж, приїхав стосовно «Леміша», так, і я йому сказала, що я не маю жодних зв'язків. Коли, слово по слові, він мене запитався: «Тобі вбили батька і чому ти працюєш?» А я йому сказала, яка причина — дві причини: мордування людей по тюрмах і страшний голод на Україні. Це, кажу, нині, це той біль мій, особистий біль; що зробили в зв'язку з втратою батька, перевершило, і тому я поступила туди. І тоді мене

¹⁴ Василь Кук, полковник, Головний Командир УПА після загибелі генерала Шухевича 5 березня 1950 року. Підпільні псевдо: «Леміш», Коваль Василь, «Юрко».

¹⁵ Розплющ очі, розплющ очі (рос.).

дали вже до тюрми. Дроздов казав, що мене таки треба судити, от, до тюрми дати. Дали до тюрми, і в тюрмі я вже... там слідство тягнулося, і так дальше, і засудили мене, як я сказала, на десять років концтаборів. В мене навіть є таке посвідчення, що я — ворог народу, великий ворог народу.

— Скажіть, а цей генерал, який з Вами зустрічався, з яким Ви говорили тоді в Москві, і зустрічався потім з Вами тут, в Винниках, Ви знаєте його прізвище?

— Ні, не знаю, не знаю. Знаю, що був високий мужчина, гарний, як кажуть, досить... І от, я мрію дальше вчитися, я закінчила три курси, значить, я повинна перейти на четвертий. А тоді, до 48-го року, якраз і було тільки чотири курси, так що я вже мала перейти на останній курс. Тепер вже було п'ять курсів. Я вирішила перейти, значить, продовжувати навчання. Так мені порадив генерал: «Вчися». Так, але мене не поновили на четвертий, поновили на третій чомусь, в зв'язку з тим, можливо, що була перерва чи що. На третій мене поновили, і я була дуже щаслива, вивчаючи дальше свою улюблену латину. Ну, греку я любила, але латину особливо я любила, от. Повчила щось три місяці, учні зі мною були дуже добрі, то були молоденькі люди, ну, а я, за мною була гімназія, де була велика освіта з латини, я їм допомагала, викладачі були дуже навіть задоволені, що я їм допомагаю, от. І викликає мене проректор, цей ректор, що був перед тим, я забула його прізвище, ну, наша людина.

— В нас, в університеті?

— В університеті, академік він — не академік, не знаю... Він був професор по геології, не пригадуєте собі? Так, українець, наш¹⁶. Викликає мене, і каже до мене: «Ви знаєте, справа така, що Ви не можете вчитися в університеті». А це вже було після того перевороту в Москві. Ну, там була осінь, а переворот десь був у кінці липня. «Ви не можете вчитися, тому що у Вас перерва більше, як три роки, в навчанні. А є такий закон

¹⁶ Мається на увазі Євген Костянтинович Лазаренко, ректор Львівського державного університету ім. Івана Франка у 1951–1963 рр. (про нього див.: *Євген Костянтинович Лазаренко* / упоряд. Н. Р. Калмикова. Київ: Наукова думка 1992).

тепер строго-настрого». В майбутньому цього не дотримувалися, але щодо мене, вони це зробили стосовно мене, так. А я кажу: «Що ж мені робити?» А він каже: «Треба поступати на перший курс». Я вийшла, взяла себе в руки і думаю: «Що та доля мені ще подарує? Мені на перший курс поступати!» Я пішла в відділ кадрів. Ну, добре, буду поступати на перший курс. Я пішла в відділ кадрів, питаюся, що потрібно. А вони кажуть: «Радянський атестат». А я поступала з гімназією, з атестатом гімназійним, де треба було вчитися 12 років¹⁷, а не 10, так. Ну, і всякі інші документи. Де ж мені взяти атестат? Я ж маю 12 років гімназії, 3 роки університету, і виходить, що я зараз... не маю навіть середньої освіти. І в мене був, такий стан. Я підійшла до вікна і думаю собі: «Я не переживу того, аж тепер я вже не переживу». Я хотіла кинутись з вікна. Ви знаєте, я не дивуюся, що деякі люди інколи поповнюють самогубство. Є такі моменти, що людина в житті не гідна перенести дійсності, що смерть для неї — єдиний вихід з положення і єдине облегшення. Але тоді я згадала маму, що мама втратила батька так трагічно, що мама втратила сина (а брата мойого, як я Вам казала, убили німці в 44-му році). Тепер, ворожки матері в таборах, все це, що вони говорили, все сповнилося. Якись румунки були, сказали, що ти помреш на руках своєї старшої дочки. Так і сталося в майбутньому, а як же ж мати тепер? Я втратила маленьку дівчинку, рочок їй було. Я так тяжко за нею томлюся, мучуся, переживаю. А якже буде моїй мамі, як вона перенесе мою смерть, адже вона на мене такі надії покладає? Ви знаєте, і в той момент мені стало дуже важко і, знаєте, може це неприємно сказати, але я подумала собі: «Чому то я не сирота, чого то я маю когось мати, чому я маю для когось жити і мучитися? Як добре тим, хто нікого не має і може розпорядитися своїм життям так, як хотів би». То був момент дуже короткий, в який пожаліла, що я когось маю і що я мушу дальше жити й мучитися. Прийшла я додому, розказала це братові, тут, у Львові, а він якраз поновився на [студії], бо його були вигнали, як мене репресували, нас всіх... То

¹⁷ Йдеться про 6 років навчання у народній школі і 6 років у гімназії.

його виключили з лісотехнічного інституту, так. Я прийшла, йому розкажую, а він каже: «Ти таке пережила, треба триматися даліше, треба триматися. Я тобі допоможу, я тобі дістану якість, не атестат, ні, свідоцтво до дев'ятого класу. Ти зди там якісь екзамени, допустим, в моїх знайомих директорів, і ти підеш в десятий клас. Закінчиш десятий клас вечірній і будеш поступати, куди хочеш». Ви знаєте, це мені жахливо, це все здавалося тоді, але потім я зрозуміла, що я виходу не маю, я зрозуміла, що я мушу боротися з КГБ, як тільки можу, що то є моя особиста боротьба з ними. Я знаю, що вони не хочуть допустити, щоби я вчилася, вони не можуть мене арештувати, після того, як мене Москва звільнила, а львівське КГБ не може мене перенести, так. Значить, і я так вирішила: добре, я з вами буду змагатися, з вами, з кагебістами. І от я здала якісь там предмети за дев'ятий клас, і поступила в десятий клас вечірній, і ходила нормально, а вже сина свого чекала, так, нормально вчилася, і можна сказати, навіть могла, як була б сказала, що мені потрібна медаль, то вони були б мені допомогли, я нікому нічого не казала, в мене були тільки дві четвірки: з російської мови і ще з чогось, із алгебри. Геометрія, тригонометрія були в мене відмінно, ну, і само собою, німецька мова там була і так даліше.

І от, я вирішила поступати знов в університет, але не на класичну філологію, я не могла йти в те місце, де були мої товариші, в ті аудиторії, дивитись на ті аудиторії. І я вирішила — на англійську. Спочатку — на німецьку філологію, но зустріла свою колегу, яка стала кандидатом англійської мови в 53-му році, Огоновська така, Оля. Може, Ви чули, дуже хороша людина, вона мала вже стати доктором наук, але померла після апендициту, от. І вона каже: «Йди на англійську філологію». І я поступила. А я англійську мову вчила приватно за німців в однієї єврейки, ходила до неї в гетто, носила їй там, що мені мама привозила їсти, і вона мене вчила, а вона кінчала Лондонський університет. Так що я була знайома в якійсь мірі з англійською мовою, може не так сильно з граматиною, як то в школі вчать-товчуть, але я вже знала, що таке англійська мова, та ще чула її від брата і хотіла її особливо добре

знати, бо брат і «Горновий»¹⁸ (чули про «Горнового»), напевно, то його був товариш — «Горновий», заступав після смерти нашого Шухевича) часто говорили по-англійськи, а інколи і про дівчат говорили, а я хотіла знати, що вони про нас говорять, тому я вчила англійську мову.

От, і я здала перший екзамен в якоїсь старшої пані-совітки, вона мені поставила п'ять, питання були... Ну, що тоді вчили? Читати, перекладати, відповідати на питання. Для мене це не було проблемою. І пішли так мені інші екзамени, і було сім екзаменів з письмовими роботами: була російська письмова й усна, українська письмова й усна, географія, історія та англійська мова і так далі. Ви знаєте, я здала всі екзамени на п'ять. Пригадую собі російську мову, російську літературу я здавала. Акцент в мене був не надзвичайний, я могла з своїм акцентом по-російськи розмовляти в Сибірі тільки з тими жінками, які не розуміли української мови або слабо розуміли. А в інших випадках я завжди розмовляла тільки по-українськи. Він каже до мене: «Конечно, у Вас акцент не особливо, но я чувствую знание материала, и у Вас все пятёрки, и я Вам ставлю пять»¹⁹. Як мені Бог допоміг, я всі екзамени здала на п'ять. А Войтюк²⁰ такий був (він був сталінським стипендіатом), він не раз міг вибігти під час перерви (він був моїм однокурсником на французькій філології, потім був деканом нашої французької мови, філологічного факультету), так. Він міг нараз виступити і ні з сього, ні з того кричати на нас: «Бандерівці, — там на тих останніх, — школа Грушевського, петлюрівці!» Щось йому не сподобається інколи, десь хтось підсміхнувся з чогось там, з його виступу чи з чого — а він був такий завзятий дуже, сталінський стипендіат, з Волині

¹⁸ Осип Дяків (1921–1950) («Горновий») — підпільний письменник і публіцист (інші псевдоніми — А. Осипенко й О. Гончарук). В 1943–1944 рр. — редактор підпільних журналів Юнак і Вісті. В 1945–1948 рр. — член головного осередку пропаганди при Проводі ОУН. В 1950 р. — член УГВР і заступник голови її Генерального Секретаріату. Загинув у бою.

¹⁹ Звичайно, у Вас акцент не бездоганний, але я відчуваю знання матеріалу, і у Вас усі п'ятірки, то й я Вам ставлю п'ять (рос.).

²⁰ Микола Войтюк — в. о. декана факультету іноземних мов Львівського державного університету ім. Івана Франка у 1952–1953 рр.

сам, так, то він тоді був деканом — він бігав, він як скажений бігав по тих аудиторіях і там щось шепотів їм на вухо, но я бачу — ніхто не зреагував, ніхто мені не поставив, не занижив балу. Дійсно, я дуже старалася, я страшенно готовилася і дуже старалася, просто я зробила виклик своїй долі і їм усім, от. І так я поступила. Я перший курс пройшла стаціонарно. Чоловікові кажу: «Треба взнати, досягнути основи фонетики». А потім і другий курс, а потім і третій курс, а потім кажу: «Та куди ж там мені переходити на заочний, та скоро я закінчу. А на заочному треба шість років вчитися і так далі». Чоловік толерантно якось ставився до цього, отак. І от я закінчила університет.

Спочатку вільний диплом у мене був. Спочатку дали мені в школі вечірній німецьку мову викладати. Потім мене взяли в англійську школу, на шість годин тільки, а до року я вже мала 35 годин, бо треба було. Тоді в 53-ій школі я працювала, зараз то спеціальна англійська, то я там була. Ще німецька мова... ще не вийшла, не закінчилися класи з німецькою мовою, і англійська мова вже... А потім пішла погодинником в політехнічний інститут, а через п'ять років мене взяли в штат політехнічного інституту. Там працювала старшим викладачем, так, вела спецгрупи в політехнічному. Це були ті, які вчать англійську мову в інституті за поглибленою програмою. Здебільшого це були медалісти спеціальних шкіл. Готувилася до них сильно, готовилася, так. Потім могого сина прийняли в інститут. Пройшов конкурсну комісію, тобто ректорів; він з відзнакою закінчив інститут. Ректори його прийняли на роботу, от. А поки що конкурсна комісія, а 27 вересня мала бути вчена рада. Йому сказали в двох місцях в інституті: «Вас не приймуть, тому що мати на кафедрі працює. Вас можуть прийняти, а така фамілійність, щось таке, не повинно бути, якщо рідні працюють». В той час така була тенденція, от. Він мені то розказував: «Мамо, ти знаєш, мене не затвердять, ти знаєш». І я вирішила поїхати в район працювати, я не могла в будь-який інший вуз іти. Я настільки любила інститут політехнічний і своїх колег, і все інше, що нікуди вже не хотіла переходити. Я пішла в район, і в районі працювала на селі, в Добростанах,

Яворівський район, вісім років. Аж поки мій син не вирішив мене, з чуть... ну, таким сильним переконанням, перевести у Львів. У Львові я зараз працюю в англійській школі, 76-а, мені дали до розпорядження 30 шкіл. Що хочете — нема спеціалістів. Євреї повиїжджали — нема кому викладати. Я вибрала, річ ясна, англійську школу. Це моя була стихія — англійська мова, яку я вчу все своє життя і завжди відчуваю, що її не знаю, от. От така справа. Такий мій життєвий шлях.

— *Будь ласка, я хотіла б повернутися до міжвоєнного періоду, в Бережани. Чи можете дещо розказати про те, як Вас виховували в сім'ї? Наприклад, яке було релігійне виховання?*

— Ну, Ви знаєте, нормально, виховували нас релігійними, молились, вчили молитов, ходили завжди до церкви, завжди, а то навіть і на вечірні, не тільки на Службу Божу, от. Звичайно, свята святкувалися за всіма традиціями.

— *Які свята для Вас були найбільш радісними, найбільш очікуваними, для Вас особисто?*

— Ну, як звичайно, це Різдво і Великдень — це були великі-великі свята. І Зелені Свята приємні були, як ходили в поле, процесія йшла, співали такі гарні пісні. Гімназія була членом Марійської Дружини, і брат мій був членом Марійської Дружини. В гімназії були в нас завжди такі, знаєте... екзорти то називалося. Це виховну роботу проводив священик спочатку, а потім ми, вишикувані по чотири, йшли всі до церкви, то було завжди в 9 годині, була спеціальна Служба Божа для гімназистів. Так то гарно було дивитися.

— *Це українська гімназія?*

— Це була, за німців, це була вже українська гімназія, а за Польщі то були тільки класи українські. «А», «В», «С». В класі «А» вчилася аристократія польська, здебільшого це були сини і дочки військових, їх було досить в Галичині, того війська було досить. В «В»-класі вчилися бідніші поляки і євреї, а «С»-клас, — то був відділ український. Вчили нас, як тоді називали всіх, професори, а вони деякі дійсно заслуговували цієї назви, тому що багато з них кінчали студії і в Берліні,

і в Празі, і в Парижі. Це люди, які за кордоном здебільшого закінчували вузи, високоєрудовані були, і так далше. І вони вчили, і польські професори, як ми їх називали, вчили. І деякі виключно по-польськи, а, наприклад, був один вчитель, навіть, двох вчителів: один хімію вчив, а другий — біологію, вони намагалися по-українськи. Так, але інколи було так: був такий пан Юзва, пригадую собі, він вчив хімію, біологію, і назавжди студенти запам'ятали його вираз, як він сказав: «Чи то муха, чи паук мають штири пари ногів».

— Скажіть, будь ласка, хто найбільше Вам запам'ятався з професорів гімназійних?

— Найбільше запам'ятався Стасюк, Василь, здається, Стасюк (по-моєму, його син²¹ в університеті викладає, також математик, дуже здібний). Стасюк вважався галицьким математиком, наш. От, потім, ну, Бугаєвич, викладач німецької мови, потім Ребрик, викладач латини, і особливо запам'ятався Бойкович. Бойкович був полковником УГА, Галицької нашої Армії, і він знав мови європейські. Оскільки мій брат (псевдонім «Моряк») і «Горновий» (а вони дуже дружили з першої гімназійної)... вони брали в нього лекції з французької і англійської мови. Давали деяким невстигаючим учням лекції з латини, і за ці гроші вони собі могли дозволити взяти лекції в професора Бойковича з французької мови і латинської. Крім того, професор Бойкович викладав латинську мову, по-моєму, і грецьку, але грецьку мову я вже вчила тільки в університеті на класиці. В гімназії ми вже не вчили грецької мови. Вчили за Польщі польську, німецьку, українську, латинську, а вже коли за німців вчилися тільки українці в гімназії, то була українська гімназія, державна українська гімназія, так, то ми вже вчили, річ ясна, само собою, більше німецької мови, навіть деякі уроки з історії і з географії були по-німецьки, так, ну, і літературу німецьку, от, українська мова була, так, ну, і всі інші дисципліни, в зв'язку...

²¹ Ігор Стасюк — український фізик-теоретик, член-кореспондент Національної академії наук України, доктор фізико-математичних наук, очолює відділ квантової статистики в Інституті фізики конденсованих систем НАН України.

— **Скажіть, а поляки за німців де вчилися, Ви кажете, що тільки українці вчилися?**

— Так, поляки не вчилися.

— **Чому?**

— В основному аристократія виїхала в 39-му році, виїхала в Румунію. Вони мали машини, і вони всі туди машинами. Зуміли забрати скільки вони собі майна... виїхали. Інші залишилися, але, Ви знаєте, я собі не пригадую такого, щоб вони мали школу якусь. Наскільки я знаю, вони, видно, по домах вчилися, приватно, по домах. Може, вони мали якісь приватні школи, бо знаю, що до цієї єврейки приходила одна пара бувших польських гімназистів.

— **Також вчити англійську мову?**

— Англійську мову вчити, так, англійську. Досить такі інтелігентні молоді люди, так, вона їх вчила. А от інших поляків, навіть з тих, Ви знаєте, майже я не зустрічала, з тих моїх гімназистів, що я запам'ятала. Вони здебільшого виїхали в 39-му році, і очевидно, що вони не мали такої школи, можливо, вони мали приватну, приватні якісь школи.

— **А це не було пов'язано з якоюсь певною політикою німецького режиму по відношенню до поляків?**

— Очевидно, що це було пов'язано з політикою тією. Наші добивалися школи української, наша інтелігенція, наш уряд все ж таки був, львівський уряд, по-моєму, Левицького уряд в той час був.

— **Український Комітет Кубійовича в Кракові?**

— О-о-о, Кубійовича, так, так. Вони ж того добилися, а я думаю, що поляки вважалися більш такою на початках репресованою нацією, а потім і ми такими стали. Адже ми знаєм, як ми вітали німців, то було спасіння. Ми вірили в ті Штати Європи, які Гітлер обіцяв створити, і ми вірили в це, що буде... що будуть держави незалежні, нехай буде якийсь, може, я знаю, наприклад, якийсь протекторат, хоч в якійсь мірі, але все це буде, будуть незалежні держави, так, після Союзу, так, а цього не сталося. Почалися репресії вже з вересня місяця 41-го року ув'язнюють Бандеру, Стецька, 300 членів, видатних

керівників ОУН вони розстріляли, от, і почалися щораз більші репресії. Гімназія ще існувала. Приймали 40 хлопців і тільки 5 дівчат.

— **Чому так?**

— Тому що вони сказали, що жінкам потрібно Kinder, Küche, Kirche.

— **Діти, кухня, церква?**

— Так, тільки це потрібно. А освіта жінкам, то хіба особливо здібним. Ну, і так вони нас вибирали приблизно, як ми закінчили школу. Наприклад, 7-ий клас семирічки ми закінчили після першої гімназійної, нас повернули в 6-ий клас, а потім 7-ий клас ми закінчили, а потім совіти відходять, і нас перевели тоді вже в 6-ий клас знову гімназії, 7-ий, 8-ий ми вже закінчили в 44-му році, тільки до половини року. Взимі ми здавали матуру, тому що наближався вже фронт, так. То вони вибрали з тих сильних учнів, з дівчат, тільки самих найсильніших, які могли вчитися в гімназії, всі інші, навіть там одна на пів бала, на один бал... то вже мала менше і не могла пройти, так.

— **Прошу сказати, чи змінився професорсько-викладацький склад гімназії? Прошу порівняти за трьох режимів: польський, радянський, німецький. Наскільки змінився, чи змінився?**

— Українці в гімназії залишилися, український склад залишився повністю, євреїв уже не було.

— **За німців?**

— За німців, само собою, так, і поляків не було, абсолютно. Весь викладацький склад був український, і то все таких свідомих людей.

— **А що сталося за радянської влади?**

— А за радянської влади, тоді як ми вчилися, то вчили в основному українці, і були євреї, а поляків я собі не пригадую.

— **Добре, а скажіть, будь ласка, що сталося за німців з поляками і з євреями-викладачами? Вони виїхали чи їх знищили? Що з ними сталося?**

— Ну, звичайно, євреїв то всіх винищували; якщо вони кудись не втекли, то їхня доля була незавидна. Поляки просто були відсепаровані.

— *Прошу сказати, як саме?*

— До речі, взаємовідносини між поляками і українцями за Польщі були надзвичайно важкі. Як було давніше, напевно. Ви знаєте, до війни казали мені люди, які з поляками спілкувалися, що вони дуже дружньо жили. Поляки й українці одружувалися, дружили, відвідували себе взаємно і так далше. Після війни²² почалася велика ворожнеча між українцями і поляками. Чому почалася ворожнеча? Тому що, по суті діла, Антанта, Ви знаєте, нам, так би мовити, вирішила дати велику автономію, і та автономія, наскільки я читала, повинна навіть відноситися до військових справ, ми навіть мали мати свої відділи військові, які б велись на українській..., де б робота велася на українській мові. Ми мали мати свій університет у Львові, свої школи, свої інститути, так, мала бути велика, велика, широка автономія, так. Але в... 23-му²³, то був спеціальний Ризький договір, так. Вони... сейм польський все це перекреслив, що Антанта вирішила зробити. Вони, по суті діла, армію Галлера, яка розбила Січових Стрільців²⁴, вони не мали направляти проти Січових Стрільців. Це вони їх там натренували, дали їм зброю для того, щоб використати проти совітів, а вони повернули ту армію свою, Галлера, проти Січових Стрільців. Тому і Січові Стрільці програли, бо вони не були так вишколені і не мали такої зброї, яку мала армія Галлера. І от після того почалася велика ворожнеча. Ми знали, що ми мали мати свободу, що ми мали мати якусь *à la* державку в Західній Україні. А цього не сталося. Через це й ОУН почала... ну, створилася... в 29-му році ОУН і так далше. А поляки з другого боку, свого, ополчувалися проти українців. Вже в самій гімназії, в самій гімназії були «гарцежи»²⁵. Цей їхній, так би мовити, «Пласт» польський, це були одні україножери,

²² Тобто, після Першої світової війни.

²³ Насправді у 1921 р.

²⁴ Насправді Українську Галицьку Армію.

²⁵ Скавти (польськ.).

вони не любили наших, вони просто ненавиділи українців, вони переслідували, вони не дозволяли нам навіть говорити по-українськи. Ви знаєте, в поїзді (я ж доїжджала до Бережан, будучи в 6-му класі відділової школи, в 7-му класі, я доїжджала; потім вже, коли була в гімназії, то я вже була на квартирі) то було так не раз, що якщо українка заговорила до польки по-українськи, то друга, старша, я пам'ятаю цей момент і цю особу, каже: «Czemu mówisz po rusku? Teraz jest Polska, a nie Ukraina!»²⁶ Вони навіть не дозволили нам говорити, а в інших випадках навіть не дозволили... Таких побачили скромненьких дівчаток, які між собою говорили. «Чому ти не?.. Говори по-польськи, вчися по-польськи, говори по-польськи». Розумієте, то були страшні переслідування. Як вони ховали Україну в 38-му році, коли Мадярщина розгромила цю нашу державу²⁷. Тож вони труну несли і написано: «Велика труна України». Хоронили, а наші виступили, гімназисти, хотіли ту труну вирвати їм з рук, так вони тоді почали стріляти, вже військо підійшло.

— *Де це було, в Бережанах?*

— В Бережанах це було. Військо, третій товариш мого брата Іоляш Степан, він зараз є в Чикаго — це людина, яка дуже багато робить для нашої справи, під його керівництвом видається історія ОУН-УПА²⁸, вже десть якийсь 23-й том і так далше — так йому просвистіла куля попри самі вуха, як він розказував, так. То були страшні взаємовідносини, то було одно переслідування українців.

— *То власне тоді, коли поляки влаштували «похорон України» з тією труною?*

— Так, так, з тією труною. І вже до того часу, то був жах, то було дуже важке життя, всюди підслуховували, що ми говоримо, то було дуже важке життя, так... Дорікалося нашим видатним людям, які були при керівництві, що не було між ними злагоди, от, і кожен хотів влади. Про це говорили, про ті

²⁶ Чому розмовляєш українською? Тепер є Польща, а не Україна! (польськ.).

²⁷ Йдеться про Карпатську Україну.

²⁸ Насправді «Літопис УПА».

великі помилки наших видатних лідерів. Не були такі особливо добрі взаємовідносини між Винниченком і навіть, можна сказати, і Грушевським, хоча Грушевський дуже високо цінував Петлюру. Дорікали Петлюрі надзвичайно за зв'язок з поляками, хоча, можливо, не було йому виходу іншого, але, оскільки ми опинилися під польським ярмом, то, звичайно, нам не був дуже приємний той, знаєте, тимчасовий союз Петлюри з поляками²⁹. Але ми розказували про ці пацифікації, які роблять по селах, але спеціально якогось такого, знаєте, ворожого ставлення до поляків я не відчувала, цього я не відчувала. Батько був... він поважав всі національності, але він був самостійником, він мріяв про незалежну Українську Державу, на своїй рідній землі, і він вважав всіх тих хороших людей, хто не виступав проти цього, Так. І нас виховував також в такому ж дусі, щоб вороже не відноситись до людей, щоб поважати всіх людей, шанувати їх.

— Скажіть, будь ласка, а в Вашому селі жили лише українці?

— В основному. Було декілька поляків, один поляк служив у польській поліції, то потім його, в 35-му році, вбили наші³⁰.

— А яке було відношення Вашої сім'ї до тих поляків у селі? Що можете сказати про взаємини українців з тими поляками, кількома польськими сім'ями Вашого села?

— До цього, що доносив, люди погано відносилися, і потім вони заплатили відповідно, але були... було пару таких людей, що дуже...

— Не було якогось тертя?

— Абсолютно. Один був швець, дуже хороший швець, такий простий собі, по-українськи розмовляв і так далше. А от, коли його сусіда вбили, то він, по суті діла, прибіг до нас, до мами, батька тоді вже не було, так. Прибіг, просив, щоб мама його переховала, бо боявся, що його можуть вбити. Ви знаєте, мама його переховала, мама нічого не мала проти нього.

²⁹ Мається на увазі Варшавський договір між УНР і Польщею 22 квітня 1920 р.

³⁰ Тобто, члени ОУН.

Він був собі звичайною простою людиною. Був один мельник такий, також звичайною простою людиною, так хтось там його переховав. Не можна сказати, що були якісь такі, знаєте, ворожі відносини, нормальні були відносини, але до тих, хто працював на поліцію, відносини були, ну, не особливо хороші.

— *А був у Вашому селі костел?*

— Ні, в нашому селі не було, але був у сусідньому селі.

— *То поляки ходили до костелу?*

— Так, вони ходили. Це були, звичайно, колоністи. Значить, певну територію дідич відпустив тим людям в дар чи як, значить, вони були приїхали. Мазури їх називали, вони були дуже негосподарні, вони не вміли так господарити, як наші люди, завжди наші люди дивувалися, який в них непорядок і на полі, і в господарстві. Але вони були, так би мовити, лояльні до наших людей.

— *А, скажімо, ті просвітянські акції, які відбувалися у вас в селі, як поляки до цього ставилися, оті колоністи, які жили в вашому селі?*

— Ті, які були в нас, то були люди аполітичні. А от що дуже прикрі були, це, якщо Ви знаєте, це були мордування по селах — поляки українців, українці поляків. Але почалося це з Холмщини. На Холмщині 27-а дивізія АК вирізала 15 сіл, 9 священиків.

— *Це за німців?*

— Це було за німців, так. От тому, власне — то десь було в 42-му чи 43-му році, мабуть, в 42-му році — тому й почала УПА формуватися. В першу чергу, це була боротьба проти поляків і проти німців. Це є армія, яка мала захистити народ. Ми якраз, мій брат тоді був на Холмщині, і він приїхав звідам і розказував це страшне, як мордували мужчин, жінок, вбивали дітей. Отак брали за ніжки і дитиною до муру. І священиків, і навіть казали, що одного священика перерізали пилою. Це йому так казали, що так було, але він знав про це. Ну, одним словом, з 15 сіл були одні згарища і трупи. Він приїхав, він це розказує. А він був дуже гуманний, мій брат, він не признавав ворожнечі національної, був дуже побожний, до речі, хоча в

марксизмі дуже добре розбирався і так далі. І Ви знаєте, і тоді почалося, і тоді почалася хвиля відплати. Через якийсь час, я тільки пригадую собі момент, як чоловіки з нашої вулиці бігли з косами, вилами, сокирами, бігли на польські села на південь. Там було таке село як Маркова, Угринів, здається, Маркова — точно, там ще інші села були польські, напівпольські. Вони туди бігли. А моя тітка, яка була зв'язана, бо й сини були ці, розказувала, що побігли там на акцію. І вони там таку саму акцію провели, як поляки провели на Холмщині.

— А в якому це було році?

— То десь було в 43-му році. І пригадую собі, що мій брат, от, щоб Ви знали, яке було виховання у нас, будучи Крайовим Провідником, впав мамі на груди і казав: «Мамцю, я того не годен пережити, що робиться, але вони першими почали. Наш народ їм відплачує. Чому вони знищили народ, стільки сіл на Холмщині? А вони першими почали». Він просто плакав, що він не може того пережити. А мама каже: «Тихо, Ярослав (а мама не знала, який він вже великий Провідник Крайовий), тихо, ще тебе вб'ють, як твого батька». Ото я пам'ятаю. Він вже цього, можливо, не боявся, але хто його знає? Чи якби те почув той, що за вилами біжить, з сокирою, з косою в такому азарті, він там знав, хто Ярослав, де він працює? Він би те саме міг повернути і проти нього. Люди тоді стають такі, знаєте, як звірі.

— Скажіть, будь ласка, про взаємини українців з поляками, в міжвоєнний період, може, Ви ще щось розкажете? Скажіть, от у Бережанах, коли Ви вчилися в гімназії?

— В міжвоєнний період вони вже були дуже напружені і ворожі. Там тільки люди згадували — і поляки згадували, і українці, — які часи були гарні: одружувалися ми, дружили сім'ями, а що тепер діється! Поляки домагалися утвердитися на українських землях, українці не могли з тим змиритися. Українці боролися, поляки їх репресували: тюрми, розстріли, вішання. Візьмемо Біласа, Данилишина та інших, так що відносини були, і ми це дуже в гімназії відчували, і це відчувалося вже по селах. Українці організують якісь міроприємства, навіть такі фестивалі, польська поліція вже кругом це все

розганяє. Українці співають пісню: «Тисяч літ, тисяч літ ми нає, як Україна в неволі конає». Жандарм підходить, бере на постерунок, арештує за цю пісню. Я собі пригадую: відносини були дуже ворожі, дуже ворожі.

— **Скажіть, а як українці жили з жидами?**

— З жидами непогано, вони займалися торгівлею, [люди] були задоволені, бо в жида можна виторгувати, а в такому магазині, навіть українському, там уставлена ціна, нічого не виторгуєш і так далі. Жидів трохи скривали за німців.

— **Українці?**

— Українці скривали, так.

— **Можете розказати про якусь конкретну ситуацію?**

— Я собі пригадую такого... як він називався... його називали Дудьо.

— **Це в Бережанах чи в Вашому селі?**

— Це в нашому селі. І там його скривала одна жіночка, але я якось собі не пригадую її...

— **Дудьо — то псевдо, чи то було прізвище?**

— Ні, то було його ім'я, яке так скоротили собі. Він мав магазин.

— **Магазин у Вашому селі?**

— Вони мали в нашому селі магазин. Правда, що тоді була така тенденція, що кооператив, кооператива, як казали, повинна була бути єдиною крамницею, де люди повинні купувати, і вже велася агітація проти того, щоби не купувати у євреїв, щоб євреїв не збагачувати. І одночасно велася агітація, щоб не ходили люди до шинків, щоб ті шинки викорінювати зі сіл і так далі.

— **Наскільки ефективною була ця агітація?**

— Досить ефективна, досить ефективна.

— **Люди це сприймали?**

— Сприймали, але, може, не всі. Ну, деякі з почуття патріотизму, а ми, свідомі люди, йшли там, де можуть опустити, як кажуть, от. Стільки, скільки коштує, поторгуватися... В кооперативі не поторгуєшся, а там — поторгуєшся. Отакі йшли туди.

— *У Вашому селі був лише той жидівський магазин, чи були ще?*

— Були... було раз, два, три... три єврейські магазини.

— *А українських кооператив?*

— Одна.

— *Одна українська кооператива?*

— Так, одна українська кооператива в центрі села.

— *І більше не було?*

— Більше не було, ще був один приватний український [магазин], то також проти нього трохи агітували, щоб всі йшли до кооперативи. Там була спеціальна надзвірна рада, там були люди, які контролювали, цілий такий комітет...

— *Скажіть, а як Ви особисто сприймали те, що в гімназії був такий поділ — «А», «В», «С» — групи, що окремо українці, окремо поляки, окремо євреї, як Ви це сприймали особисто, Вам це було все одно?*

— В той час мені було 13 років, звичайно, я вважала, що це є нормально, що нам приємніше бути самим. Ми всі між собою розмовляємо однією мовою, нам ніхто не буде звертати уваги: «Czego mówisz po rusku? To jest Polska, a nie Ukraina», як то ми дуже часто чули. От ми в своєму колі, як кажуть, «свій до свого по своє». В нас свої викладачі в основному, ми себе досить добре почували, що ми собі окремо вчимося і не бачимо тих поляків; нам вистачало їх бачити, коли ми повиходили на коридор. І я дуже часто чула, як мені Ярослав розказував, мій брат. От пригадую собі, така була досить пристійна полька зі шрамом, от, то їхня..., ну, так би мовити, керівник «Пласту»³¹. Каже: «Це страшний україножер». То він мені розказував про ту чи іншу польку, так, чи про поляка. «Це страшні україножери».

— *А про євреїв не було підстав так говорити?*

— Ні, проти євреїв нічого, вороже нічого не говорили. Та й євреї не дуже користувалися любов'ю поляків. Вони, поляки, їх презирили.

³¹ Насправді організації скавтів.

— Євреї були особняком, чи вони намагалися більше з українцями, чи як вони поводитися?

— Вони відсепаровані, вони і не з поляками, хоча вони тільки по-польськи розмовляли. Вони завжди казали, що євреї такі: хто прийде — то наші. Такі вони були, от, але і з поляками, поляки з ними не дуже-то дружили, поляки вели себе абсолютно окремо, як вища каста.

— Скажіть, а от Бережани в той період, коли Ви вчилися, — це місто українців, поляків, євреїв? Як би Ви могли розповісти, в Бережанах в той час більше кого було?

— В самих Бережанах, по-моєму, в центрі міста всі кращі дома були охоплені поляками, ну, і було дуже багато магазинів.

— Польських?

— Як правило, в основному це були єврейські.

— В центрі міста?

— Так, українських я собі не пригадую; за німців вже були деякі українські магазини. Українці жили на окраїнах. Така була Адамівка в Бережанах, так це в основному... Там і церква була, і ми мали свою церкву в центрі міста також.

— І скільки церков було українських у Бережанах?

— Було дві, одна була на Адамівці, невелика церква, а головна церква була в центрі Бережан. І в центрі високо-високо, трошки на горбку такому. Вони завжди любили, щоб вони високо...

— Вище інших?

— Вище всіх.

— Костел?

— То був костел польський.

— Тільки один, чи був ще костел?

— Ще був один — Бернардинів, над ставом; ближче, можливо, ще був один, так, так... але я вже собі не пригадую. Але знаю точно — два, я собі пригадую, діючі такі були. Поляки йшли до себе до церкви, до костела, українці — собі; поляки нам все ж таки молитися не мішали. От, наприклад, 29 січня

Крути³² ми нормально святкували — всі в жалобному одязі ішли, відправлялася панахида, поляки нам в цьому не мішали, молитися вони не мішали. Все ж таки ми були католики, греко-католики, так, ну, і євреї мали свою синагогу.

— **Одну?**

— Одну, здається, тільки одну.

— **Вона була в центрі міста?**

— Десь недалеко від центра міста, і також їм ніхто не мішав молитися, ні святкувати жодних свят. Поляки свої святкували, ми свої святкували, навіть канікули так охоплювали, наприклад, зимові канікули, щоби охопити свята і римо-католицькі, і греко-католицькі. Так що ми мали можливості під час канікул Різдво святкувати, і не тільки Різдво, але навіть ще Йордан. Великодні свята, хоча вони в різний час випадають, римо-католицькі і греко-католицькі, але на Великодні свята ми також ішли до церкви. От я собі не пригадую, мабуть, і поляки йшли. То були наші свята.

— **А євреї як на свої релігійні свята?**

— А євреї... їм ніхто... вони святкували, річ ясна. Ми до єврейських свят не пристосовувалися. Вони там мали свої свята... свій такий ніби Великдень, але не Великдень, щось там інше, так. Вони святкували, але не йшли тоді до школи... Їм ніхто нічого не казав, але їхніх свят держава не святкувала. Наші свята, наскільки я собі пригадую, наші свята — не було навчання в гімназії, так. То був час навіть таких реколекцій... інколи співпадали... А реколекції (to recollect — згадувати по-англійськи) — це є, знаєте, згадування, коли нам священник виховну роботу проводив, от, і ми повинні вдумуватися, вникати в свої діла, в свої гріхи після тих реколекцій, після тих проповідей (вони майже цілий тиждень тягнулися протягом великоднього тижня) ми йшли до сповіді, причащалися. Знаю, що це було в поляків, і це було в нас. Я би сказала, що віра взаємно шанувалася, респектувалася і тими. Ми польську віру шанували, хоча робили свої діла вдома чи де там.

³² Мається на увазі традиційне святкування річниці бою під Крутами 29 січня 1918 р.

Ну, інколи рубали дрова, то нераз мені потім звертали увагу: то польське свято, не випадає, не випадає робити шум, от. Але щодо політики, тут абсолютно толеранції не було.

— А як власне в політиці, яка була позиція євреїв?

— Євреї, Ви знаєте, вони дотримувалися нейтралітету, так, нейтралітету. Вони, очевидно, вичікували, що буде, чим це все закінчиться, хоча за німців євреї ставали повністю на сторону УПА, на українську сторону, тому що дуже багато євреїв-лікарів, інженерів спаслися в УПА. УПА їх взяло як спеціалістів, бо нам потрібні були ці спеціалісти, і вони завдяки цьому зберегли своє життя, і вони дуже позитивно відносилися до нашої боротьби за німців.

— Я ще маю до Вас таке питання: от прихід радянської влади — як Ви собі це пригадуєте, яке було відношення населення?

— Спочатку дуже добре відносилися, в 39-му році прекрасно люди відносилися. Вони порозбивали фільварки, майно забрали собі, особливо ті бідніші, особливо ті, які працювали на пана, от. Їх вітали навіть чуть не з квітами... не скажу, бо, пригадую, в своєму селі вони прийшли вночі. А ще, сказали люди, що їдуть козаки з України. І так чекали, і так вірили, що це будуть козаки. А вночі, я собі пригадую, ми вийшли біля церкви, на конях приїхало ГПУ — а вони з такими шапками, з таким ріжком посередині, і такими очима вони блискучими світилися, як в котів серед ночі. Поглядали на нас, криво посміхаючися, і люди сказали: «Та це ж не козаки, — то прості люди; я маю на увазі, — це ж якісь інші». Ну, а вже знали, що то ГПУ, не КГБ, а то було ГПУ, ми читали по тих дешевих книжках, хто це був, і ми знали. І не встигло пройти тижня, і вони почали. Ну, але ще люди надіялися, що, напевно, воно буде легше, вже поляків тих немає. А через тиждень почали виарештовувати націоналістів; вони ще проти них не встигли виступити, вже почали виарештовувати. І тоді зразу зрозуміли, що це — страшна, страшна армія прийшла до нас. А німців як вітали, то Ви знаєте вже, як німців вітали з квітами, закидали їх мотоцикли, з такою надією великою, а потім

німці почали свою репресію. Коли німці зрозуміли, що українці хочуть незалежної держави, ми тоді знаєм, що вони зробили, вони почали також виарештовувати людей і вішати. І як нам було дивитись, ми, гімназисти, сидимо, а перед нашими вікнами... Гімназію нашу вони зайняли на свій секретаріат. Наша гімназія в Бережанах високо, на горі, така гарна школа. Вони собі зайняли на секретаріат, а наші класи в ратушу пішли, в стародавній будинок. То було в центрі міста, і вони перед нашою гімназією вішали наших повстанців.

— **Німці?**

— Німці. І ті повстанці наші висіли так, гойдалися, і ми дивилися з таким, знаєте, страхом, ненавистю, презирством. Ми зрозуміли, як то прийшло остаточно. І такі, річ ясна, всі симпатії пішли на сторону УПА.

— **Скажіть, будь ласка, а от, радянська влада, як вона встановилася в 39-му році, хто був, скажімо, в сільраді? Це були місцеві люди, чи це були приїжджі?**

— Здебільша це були місцеві люди по сільрадах.

— **Українці?**

— Українці. Були комуністи. Був у нас один такий комуніст, який казав, полог так підняв і каже: «Отой значок я носив 18 років». Зірку, поки дочекався до своєї влади. Ну, то він верховодив, він тоді почав видавати всіх людей, які були активними членами. Ну, ще «Січ» була, «Соколи», як вже Ви знаєте, це були нелегальні товариства, це в майбутньому вони всі стали оунівцями в основному, вже за німців, так, він всіх почав видавати. Ну, йому, річ ясна, скрутили голову потім, як прийшли німці, йому скрутили першому.

— **А скажіть, будь ласка, чи можете Ви зробити якийсь поділ, чи було різне відношення до радянської влади в різний час: і в перший період, і потім? Чи різне відношення було, скажімо, українців, поляків і жидів, чи то не мало значення, хто це? Чи Ви це відчували, чи ні?**

— Ми відчували, українці, по-моєму, найбільше відчули. Відчували, тому що там же ж був в 41-му році великий вивіз населення; був у 47-му році пізніше, а за перших советів був

великий вивіз, були великі арешти. В нашому селі 16 хлопців взяли і замордували в 40-му році і в 41-му році.

— ***В Бережанах в тюрмі?***

— В моєму селі, так, в різних тюрмах Галичини вони опинилися і так далше. Так що ми відчували це.

— ***Скажіть, а поляки, як вони... як зустріли перший прихід радянської влади?***

— Ага, в 39-му році... Ну, звичайно, вони не могли добре зустріти, маючи свою державу незалежну перед тим, але вони старались, їм нічого не залишалося, як бути лояльними. Проте поляків не виарештовував ніхто. Не пригадую собі такого випадку, такої мови не було, щоб поляків арештували.

— ***Тільки українців?***

— Напади були тільки на українців.

— ***А євреїв?***

— Євреїв також не рухали абсолютно, ніхто не рухав євреїв. Поляки завжди користувалися, порівняно з українцями, привілейованим положенням, більш привілейованим, привілейованої нації.

— ***За радянської влади?***

— За радянської влади, а вже за другої радянської влади — я вже тоді була у Львові, — то вже й мови не було. Ви, напевно, знаєте дуже добре, в якому... в 46-му році, навіть, коли переговори вів Шухевич з поляками, з польською підпільною армією³³. У Львові ведуть, на окраїні Львова, переговори про спільну боротьбу проти совітів, поляки в той же час вирізують під Львовом у двох селах всіх мужчин. Ну, Шухевич сказав: «Що ж то є з ними говорити? Нема що говорити». Я не пригадую собі, в якому це було році. А в 46-му році поляки зробили страшну акцію. Це вже Закерзоння, в селі Завадка Морохівська. Вирізували цілі села жахливо. Я донедавна перекладала одну річ, знаєте чию, Ви прочитали. Якщо Ви могли б дістати, Ярослава Старуха, якщо Ви чули про нього,

³³ Тобто, Армією Крайовою.

він там багато речей понаписував³⁴... Вони [поляки] ламали руки, ноги людям, дітей вбивали, само собою, вирізали язики, виколювали очі, відрізали вуха. А на кінці таку змордовану людину, але живу, кидали на костри. Горіли жінки, горіли чоловіки, горіли діти. Напали на сім'ю священика. В священика була дочка і була внучка. Вони ріжуть на очах в дідуся маму... Дитина на руках у няні, і дитина кричить мамі: «Рятуй мене, сховай мене!» Вони прибігають до дитини і заколюють її штиками, дівчинці 4 роки.

— *Це в тому селі на Закерзонні?*

— На Закерзонні, Завадка Морохівська. І в навколишніх селах такі речі робили. Коли я це... я переклала з своєю колегою цю річ, вона ще й досі каже: «Ти знаєш, я під впливом цього». Вже місяць того, як ми недавно здали ту роботу на ім'я полковника Кука, тому що він пише історію визвольних змагань. Так, і Ви знаєте, я досі, я довший час була під впливом цього, і ще досі, як згадаю Завадку Морохівську, скільки вони жінок в одному селі. В Завадці Морохівській вони спалили 70, замордували 70 осіб. Прізвища всі там подані до одного. І після того, як я прочитала, вони зробили з того села таке саме, як німці зробили в чехословацькому селі, в чеському селі Лідіце. Після того, як я це прочитала, що поляки зробили, а до речі, під керівництвом радянського полковника Плуту це робили. Якось там їхня вже державна польська армія, Войско Польське, чи як там воно називалося. Не АК — то там, на Закерзонні, на Холмщині АК це зробило, а то вже державна армія це зробила, і капітани були москалі. І Плуту, полковник Плуту керував. Була в них якась там перед тим сутичка з УПА, і в тій сутичці загинули [вояки] УПА і 8 тих, поляків. Отже, вони так вирішили за тих 8 поляків пімститися на мирному населенні.

— *Скажіть, будь ласка, а в Бережанах як почалося — прихід німців, і ті німецькі акції проти єврейського*

³⁴ Ярослав Старух (1910–1947) («Стяг», «Стоян», «Ярлан») — Голова КП ОУН Закерзонського краю й уповноважений Генеральним секретаріатом УГВР для керівництва визвольною боротьбою на цій території.

населення, як себе в тій ситуації вели самі євреї? як себе вели там українці і поляки, що Ви можете про це розказати?

— Про поляків я не знаю, бо я не знаю, де вони поділися. Ви знаєте, я їх навіть не зустрічала. Десь вони повиїжджали, пороз'їжджалися і так далше. Українці співчували, Ви знаєте, дуже співчували, і навіть наша молодь завжди така трохи гостра, неблаганна, любить всякі враження гострі, і молодь наша гімназійна співчувала. Особливо, коли ми бачили, як їх [євреїв] вели на страту, як вони йшли: матері з дітьми.

— Це в якому році?

— Це десь було в 43-му, 44-му.

— В якому році почалися оті акції проти євреїв, чи відразу після приходу німців, чи то було згодом?

— Ні, не відразу, це було згодом, це було трохи згодом, це був напевно вже 43-й рік.

— А коли створили ґетто? В Бережанах було ґетто, так?

— Так, так, було ґетто, бо я ще ходила трохи, відважувалася в ґетто йти до своєї вчительки. То десь вони створили те ґетто, мабуть, вже в 42-му році. Я знаю, що євреї спродували все, всякі речі, і люди ходили, купували за продукти меблі, килими, може, ще що інше. Українці дуже співчували, я хочу сказати. Ніхто не тішився, то вже треба було б звіра, щоб тішився. Особливо, коли їх вели на це окописько там, де їх стріляли. Земля під ними рухалася і кров просочувалася зверху. Це було жакхливе видовище, а деякі, навіть прийшли до себе під землею і вночі виповзали, і, можливо, деколи знаходили притулок, хоча люди дуже вже боялися, бо німці масово почали, як Ви чули, стріляти тих людей, хто їм давав притулок, то була велика загроза. Поляки, українці дуже співчували, надзвичайно співчували. Але і між євреями, що мене дуже вразило, коли німці прийшли, вони створили єврейську поліцію. Єврейська поліція носила шестикутну зірку, щось таке, на голубому фоні, так. Ви знаєте, вони виловлювали спочатку, заставляли йти в ґетто. Євреї не дуже хотіли йти в ґетто.

— Виловлювали ті поліцаї?

— І та поліція виловлювала їх. Як я могла не дивитись? Я стала і дивилась: там, на головній, де я жила, на головній вулиці, з балкона просто. Як вони по дахах бігали, як вони вишукували своїх людей.

— **Самі євреї?**

— Самі євреї, євреї. Як вони їх тягнули: ті кричали, але їх тягнули. Я тільки не знаю, чи то вже на страту вони їх тягнули, не пригадую собі, чи просто в гетто. Можливо, поки що тільки в гетто, а, можливо, то вже було і на страту, бо так люди вже би йшли в гетто, знають, що треба їм там жити і так далше. І то, Ви знаєте, я дивувалася, як можуть так люди свої свої, так виловлювати. Я б не дивувалася німцям, і наша міліція, поліція українська, вона якась була така, знаєте, нейтральна, я би сказала, я не бачила ніде такого, щоб поліція...

— **Українська поліція арештовувала жидів?**

— Щоб поліція арештувала жидів, я такого не... Жиди жидів арештували. Ну, але мало того, як вони їх шукали, як вони за ними ганяли. Ну, вдавав би, що не бачить, що не знає, що вже більше нема. А то: по дахах бігають, шукають, десь по підвалах, витягають з підвалів. Там би німець і не зайшов, він би боявся. Ви знаєте, мене це здивувало, то є жах. Це є жах єврейського народу.

— **Ви кажете, що Ви ходили в гетто вчити до вчительки своєї англійську мову. Ця вчителька Вас вчила в гімназії?**

— Небагато, ні, вона не вчила.

— **А звідки Ви її знали?**

— А я спочатку до неї ходила, за німців, як вона жила в домі там, де вона жила за Польщі.

— **Вам хтось порекомендував її?**

— Так, мені порекомендували. Десь моя господиня каже до мене, що є там така єврейка, дуже розумна, знає багато мов, щось знає п'ять європейських мов. Докторати вона мала в Європі зроблені (то колись називалось «докторати»), вона була дуже...

— **А Ви можете назвати її прізвище?**

— Ні, не знаю, вона жила тільки з мамою, зі старенькою мамою.

— *А скільки їй років було приблизно тоді?*

— Років так, ну, я думаю, 45, а мама дуже старенька вже була.

— *І їх в якийсь момент разом з мамою також в гетто виселили?*

— Так, в гетто, перед тим сказали, що вони в гетто. Але люди ще могли ходити до гетто, і поки люди могли, а наша поліція десь там стояла і так далше, а потім один із поліцаїв сказав: «Ти що, хочеш, щоб тебе розстріляли там з ними?»

— *А можете описати це гетто?*

— Ну, то були такі старі квартали, отакі бережанські.

— *На окраїні Бережан?*

— На окраїні Бережан, недалеко навіть ставу бережанського.

— *То були такі одноповерхові чи двоповерхові?*

— Якись одноповерхові будинки, якись там були і шалаші, щось таке, знаєте.

— *А до війни що було в тих будинках?*

— До війни, можливо, там були які крамниці, я думаю, я навіть тієї діляниці добре не знаю.

— *Скажіть, і ця територія була якось огорожена, вона якось охоронялася?*

— Вона була огорожена, і вона охоронялася.

— *А хто охороняв?*

— Стояли і єврейська поліція, і українська поліція була, так, бо німців не було.

— *А наскільки строгим був режим, скажімо, охорони, можна було втекти звідтам?*

— Можна було. Якщо ми, люди, заходили, то трохи трудно було, бо євреї все ж таки відрізняються від наших людей. Якщо наша людина зайде і вийде, то видно, що селянин, там

хто-небудь щось обміняв, щось купив, щось того, щось се. А євреїв таки пізнати, так що їм трудно було рухатися. Вони, можливо, навіть не знали, який їхній кінець буде, можливо, вони не вірили, думали, може, таке буде ґетто, як десь там в індіанців в Америці, от. Не вірили, що їх так будуть масово стріляти. А потім їх вели на розстріл звідти, з того ґетто.

— Коли їх почали розстрілювати, то там уже не було якихось свіжих поселень, просто всіх євреїв вистрілювали, чи як це?

— Всіх, там ні одного єврея не залишилося, ні одного єврея. Я вже туди не ходила, не дивилася.

— А Ви жили в Бережанах весь час німецької окупації?

— Весь час.

— І чи до кінця німецької окупації були ті акції німецькі проти євреїв, чи то в якийсь час припинилося?

— Поки їх не вибили, то десь було все в 44-му році... можливо, що і кінець 43-го року.

— Скажіть, будь ласка, коли Ви ходили вчитися англійської мови до тієї єврейки, Ви платили їй за це?

— Я платила їй продуктами: хліб, цукор, масло, оце, їй більше нічого не треба було.

— Скажіть, а який був у неї настрій, коли Ви до неї ходили? Чи Ви з нею щось говорили про ту ситуацію, про те, що вона в ґетто, про німецьку окупацію, чи Ви не мали таких розмов з нею?

— Я не мала таких розмов з нею, бо, може, вона була би і боялася зі мною говорити, але вона була дуже в такому, я бачила, в плачевному стані, відчувалося ту трагедію велику в душі, відчувалося те, що вона собі усвідомлює свій стан, відчувалося те, так.

— Чи були у Вас ще якісь особисті контакти, крім тих занять з англійської мови з тією єврейкою? Чи Ви мали контакти ще з іншими євреями?

— Більше ні з ким я не контактувалась.

— **І яка її дальша доля, її також розстріляли?**

— Очевидно, очевидно. Потім заборонили абсолютно людям ходити, я вже не могла ходити, а через якийсь час їх почали водити на розстріл. Я думаю, що її доля була жорстока, тому що в неї була старенька мати. Навіть щоби хотіла вона кудись втекти, по-перше, вона була дуже на єврейку подібна, досить пристійна така єврейка, знаєте, і по-друге, зі старенькою мамою не могла вона нікуди втекти. Я думаю, що її та доля зустріла, що і всіх. Казали люди: «Земля рухалася. А деякі, — кажуть, — навіть виповзали з землі кровавої». Жакхливо.

— **Скажіть, будь ласка, а під час війни німці синагогу знищили, чи вона залишилася, Ви не пам'ятаєте?**

— Я не знаю.

— **Не можете сказати?**

— Ну, звичайно, що вони, напевно перетворили в щось. Якщо це був будинок відповідний, то вони не знищили, вони на щось якось його використали.

— **А до котрого року Ви були в Бережанах?**

— До 44-го року, поки не здала, так. Кінець 44-го року, ми здавали матуру, і все, і всі роз'їхалися.

— **Ви поїхали додому?**

— Я поїхала додому, а, згодом, то був вже початок 45-го року, то я вже була, так би мовити, на «організаційній» роботі. Всякі вишколи в нас були, так, підпільно. Так, але за німців то не була велика проблема, я собі ходила по селах...

— **Я ще хотіла Вас спитати, от, Ваша мама, вона повернулася в 54-му році?**

— В 53-му.

— **В 53-му, вона повернулася в село? І яка дальша доля її?**

— Так, так, спочатку жила в селі. Мала перед тим чотири корови і так далше, всю господарку, потім собі купила козу, і так господарила, а я в той час, як я ще не вчилася, в'язала кофти, чоловічі светри такі, пульовери, і на базарі мені брат продавав, бо ми мусили якось вижити, ми не мали ні копійки.

За ті гроші я мала мамі купити блузку, спідницю і так далше, от. А потім брат... всі ми вчилися. Сестра повернулась в 56-му році. Ну, так, чоловік допомагав їм в якійсь мірі, і так ми вчилися весь час, і мати допомагала нам з города, бо мала город у тому селі. Ще людям допомагала, ходила обробляти людям городи з маленьким моїм хлопчиком. Садила його на межі, він там сидів, а бабця — мама — обробляла людям. Нагадується, як каже: «На панщині пшеницю жала», так.

А потім ми вже закінчили. Брат закінчив, мама переїхала до брата. Брат дістав дуже хорошу роботу — інспектора лісів в Богородчанському районі Івано-Франківської області, там дали йому квартиру. Потім вже став лісничим. Мама жила в лісництві в Солотвині, Богородчанський район, і вже непогано. Працювала цілий час, дуже важко працювала, бо то треба працювати, господарку вести, от. А вже коли потім мала інсульт, перший інсульт, відтак вже була знесилена, приїхала до мене, до Львова, і вже два роки майже зі мною жила у Львові. Потім — великий інсульт, і до трьох днів мати померла.

— **В якому році?**

— В 82-му році, 8 квітня.

— **А син у Вас тільки один, у Вас більше дітей нема?**

— Більше немає. Син народився після дочки Зоряни.

— **В якому році?**

— В 55-му році.

— **Як сина назвали?**

— Ярослав. Син доцентом зараз працює в політехнічному інституті³⁵, видає підручники «Інформатика» для шкіл 10–11 класу. Бо так: або викладає, або сидить в комп'ютері, хоча не можна так сидіти, вчить їх цілими днями, от.

— **Дякую Вам за інтерв'ю. Бажаю Вам всього найкращого.**

— Прошу, прошу, дякую.

³⁵ Ярослав Глинський — кандидат фізико-математичних наук, доцент кафедри обчислювальної математики та програмування Національного університету «Львівська політехніка».

поміжної поліції в українське підпілля. Згадує конкретні ситуації винищення євреїв німцями. Перед другим наступом Червоної армії Надія Хмара виїхала до Польщі, потім до Німеччини, а 1948 р. переїхала до Канади. Багато років оповідачка була найближчим другом і помічником свого чоловіка — Романа Олійника (Рахманного), відомого діяча українського національного руху, ідеолога, публіциста, першого редактора і багатолітнього співробітника газети «Гомін України» в Торонті.

— Скажіть, будь ласка, яке Ваше прізвище, ім'я, де і коли Ви народилися?

— Я називаюся Надія Олійник, з роду Хмара. Я народилася 2 січня 1926 року в місті Сокалі, в Львівській області. Мій батько, Олександр Хмара, колишній сотник Української Галицької Армії, а згодом учитель народних шкіл. Учителював спочатку в Польщі, в корінній Польщі, бо поляки утруднювали українцям вчителювати на їхніх теренах. Після довгих старань батько таки повернувся в Галичину і вже вчителював в кількох селах на Сокальщині. Початкову освіту я здобула в школі батька, в селі, яке називалося Переспа. Це 17 кілометрів на схід від Сокаля, в напрямі до Радехова. Коли мала 11 років, вже перейшла до міста Сокаля і жила в своїй бабуні, яка мала невелику хату і удержувалася тим, що тримала студентів на станції. Батьки привозили туди дітей і платили їй харчами, деревом для опалу і невеликими грошми. Так вона виховала і дала освіту трьом синам, з яких один був мій батько. Отже, я жила в Сокалі в тієї бабуні Юлії і в 12 років поступила до середньої школи. Дуже, дуже вже мені нетерпеливилось, я завжди з подивом і з домішкою заздрости дивилася на тих гімназисток у їхніх чудових, елегантних темно-синіх уніформах зі щитиками з числом гімназії на беретах чи шапках і на рукавах. Восени 1938 р. врешті я таки туди попала. Отже, це був рік перед приходом до нас советської армії. Цей перший рік школи був доволі тяжкий, тому що школа, та польська гімназія, мала славу дуже вимагаючої.

— В Сокалі?

— Так. Прекрасний будинок, який ще досі стоїть. Я бачила його, між іншим, восени 2004 року, коли відвідувала своє рідне місто після 60-ти років. Ця гімназія мала також славу дуже шовіністичної, вороже наставленої до українців. Колись була там, може, половина українців, а половина поляків і жидів. А тепер в обидвох відділах першої кляси було нас тільки десятеро.

— **Це була жіноча гімназія?**

— Ні, коєдукаційна — хлопці і дівчата разом. Отже, в обидвох цих відділах нас було тільки десятеро. Я була зовсім певна, що до матури (Ви знаєте, що таке матура? — Останній іспит зрілості) дійде може четверо, бо нас страшенно просівали тоді. За що-небудь викидали з гімназії. Могого брата так викинули...

— **А за що? Що це була за провина?**

— Це дуже довга історія. Він образив чоловіка, не знаючи, що це є директор Торговельної школи. Я не знаю, чи оповідати це докладно; воно є цікава історія, але я не знаю, чи воно нам надається.

Отже, це було ще як я була таки в останній класі. Я мала тоді 11 і мусила ще рік ходити в Сокалі до народної школи. А мій брат тоді вже був в другій гімназійній, і він приходив часто туди, де я мешкала, щоб побачити мене. І нас троє: мій кузен... Вони поляки, бо моєї матері сестра вийшла заміж за поляка, і родина цілковито спольщилася... І цей наймолодший їхний син називався Збігнєв; Збишко ми його називали. Я його ненавиділа всім серцем і завжди з ним билася.

— **Чому Ви його ненавиділи?**

— Він був такий підступний, фальшивий. І взагалі дуже, дуже неприємний характер. Так що ми постійно з ним воювали. Я все перемагала, хоч була молодша, але зате звинна і сильніша.

— **Як Вам це вдавалося?**

— Якось вдавалося. Так що це власне його вина, що могого брата викинули зі школи тоді. Бо ми ішли всі троє, вибралися в кіно. Ішли бічною вуличкою. По лівому боці були сади, а по правому — висока огорожа, за якою шалено гавкали собаки. Ми здалека побачили, що два хлопчики якісь б'ють паликами в ту огорожу і цим викликають цей гавкіт. Як ми надійшли, хлопчики повтікали, а з фіртки вискочив розлючений чоловік з палицею і кинувся на могого брата, який ішов перший. Він думав, що це ми дражнили собак. І кинувся на нього, а брат, очевидно, закричав до нього, бо образився, і каже — то може некультурне — але каже: «Іди ти, паршивий,

чого ти чіпляєшся» (бо він виглядав зовсім як жид). Каже: «Чого ти чіпляєшся? Я нічого не зробив». Тоді він ще більше розлютився і почав домагатися, як називається брат, бо бачив що зі школи, але не бачив числа. І може було б так і збулося, але цей власне Збишко взяв і виляпав усе: хто він є, як він називається, з якої школи, з якої кляси... І це було в суботу. В понеділок його вигнали зі школи із заборороною поступити в яку-небудь іншу державну гімназію. Це була, очевидно, катастрофа для моїх батьків. Вони мусили шукати якоїсь іншої школи, примістили його, власне, в Радехові. Не знаю, чи це була якась ремісничка школа чи... я не пригадую вже. В кожному разі, ситуація в гімназії була дуже, дуже погана, бо тоді якраз вже дуже поширився підпільний рух всюди. Війна з поляками. Були напади на поштові уряди, щоб здобути фонди¹ для боротьби. Були підпали панських скирт збіжжя. Просто це була помста за те, що присилали поляків на наші землі; давали їм найліпші ґрунти. А наші селяни мусили малесенькі свої поля ділити між дітей чимраз дрібніше.

— Чи можете назвати конкретні приклади? Що Ви знаєте про ті події відносно землі?

— Це загально відоме. Наприклад, як продавав якийсь дідич, тобто поміщик, землю, то він нікому з українських селян не продавав. З корінної Польщі присилали так званих мазурів, і їм віддавали ці землі майже за безцінь. Допомогали їм побудуватись, і вони вже собі такі колонії засновували там. Такі були в нашій околиці також.

— Скажіть, будь-ласка, Ви говорите про гостроту польсько-українських взаємин. Чи вона була такою завжди?

— Вона була в останньому часі дуже посиленна. Раніше, ще як моя мама оповідала, то не було навіть великої різниці серед міщан. Молодь польська й українська сходилася разом на забави, на якісь прогулянки і навіть одружувались, і не було ніякої... Це не вважалося національною зрадою. Але пізніше, після Першої світової війни, після програної української, поляки обіцяли автономію згідно з договором міжнародним і не дали

¹ Кошти.

нічого, а, навпаки, натискали і в школах заводи́ли польську мову. Тоді серед народу постав бунт, серед молоді, яка масово вступала до ОУН. І тоді виконували різні завдання. В останніх роках, я недавно читала звіт, що було зроблено 60 атентатів, між іншим, на міністра Перацького та інших. І вони нападали на поштові уряди... Ви, може, чули про Біласа і Данилишина²...

— **Ви були членом ОУН?**

— Так, я про те пізніше. З 14-го року життя, я була в Юнацтві ОУН.

— **Тобто, з тисяча дев'ятсот...**

— Сорокового.

— **Ви можете розповісти, за яких обставин це сталося?**

— Зараз, хвилинку, я Вам хочу розказати ще один цікавий момент зі школи, з польської гімназії. Я тільки один рік була в польській, пізніше зараз прийшли, очевидно, совети, а згодом німці. Так що я вчилася в середній школі під трьома різними окупаціями. Але польська була цікава тим, що ми всі жили як на малесенькому острові і думали, коли вже нагряне якась буря на нас. І вона прийшла для мене дуже швидко. Я зі своїм прізвиськом козацьким (дехто каже, що ще й передісторичним) Хмара та іменем Надія була сіллю в оці їм відразу, бо вони намагалися конечно переіначити мене на Хмура — польське, і на Надзея. Хмара їм не вдалось, бо батько запротестував, і катехит наш, священник, який вчив релігію. Але Надзея таки лишилося. Я маю на це доказ. Я маю свідоцтво з польської гімназії. Незадовго прийшла на мене черга бути так званою дижурною, тобто черговою. Це обов'язком нашим було, скажім, на перервах пильнувати, щоб усі вийшли на коридор, а якщо добра погода, то надвір. Треба було відчиняти вікна, постирати таблицю, тримати порядок. А найважливіше, треба було молитися на початку лекції і після лекції. Отже, прийшов перший

² Василь Білас та Дмитро Данилишин — члени Української Військової Організації (УВО) і члени Організації Українських Націоналістів (ОУН). Здійснили напад на пошту в місті Городок Ягеллонський з метою здобути гроші для діяльності УВО і ОУН. Арештовані польською поліцією і страчені 1932 р. у львівській тюрмі Бригідки. Про це див.: *Довідник з історії України (А-Я)* / заг. ред. І. Підкова, Р. Шуст. Київ: Генеза 2001, с. 65–66, 193.

день мого так званого дижуру, і що робити? Я мусила поступити так, як мені моє сумління наказувало, хоч я знала, чим воно може скінчитися. Отже, я встала, перехрестилася три рази і проказала «Отче наш». Ціла кляса заніміла.

— ***Українською мовою Ви зробили?***

— Так, очевидно, я знала, як я мушу зробити. Я була вихована в дуже патріотичному дусі, багато читала і почувала себе гордою україною на той час. Отже, якось до кінця години все витримало так. Пішли всі на коридор, почалася біганина. Очевидно, донесли відразу до директора гімназії, бо на другій годині зараз прийшов сторож і викликав мене до директора. Я дуже, дуже боялася, бо знала, що сталося з моїм братом. Думала, мені таке саме буде. Цей подивився на мене — він певно думав, що то буде якась грізна гайдамачка, а прийшло мале і злякане дівча. І він почав на мене кричати, як я смію показувати тут таке каригідне зухвальство, що це польська гімназія і треба молитися по-польськи. Ну, я, очевидно, в паніці, але пригадала собі один момент, збрала рештку сил і відваги, і кажу: «Пане директоре, тобто, пане директоре, тому два тижні на лекції польської літератури ми читали поему про польську дівчину під російською займанщиною, яка молилася в школі по-польськи; за те її поляки вважають героїнею. То якщо в тому випадку це героїзм, то чому в цьому випадку це є каригідне зухвальство?» Я тільки взяла приклад з того, що ми читали. Він оскаженів і закричав: «Забиратися до кляси!» І було б, може, воно і так скінчилося, але при кінці шістьох годин навчання знов треба було молитися. Я не вставала. Очевидно, ціла кляса... я чула десятки гострих поглядів на собі, така ворожнеча, знаєте...

— ***Ви були одна українка в клясі?***

— Ні, було нас троє, а в іншому відділі була решта. Може, троє або четверо. І, очевидно, вони боялися за мною встати... і не було можливості.

— ***А всіх скільки було в клясі?***

— Було, мабуть, сорок. Отже, я сиджу, не встаю. Тоді почалися крики. «Молитися, Хмара, молитися!» Я далі не встаю, але учитель сказав: «Хмара, прошу молитися». Не було ради.

Я встала, знов перехристилася три рази і сказала «Богородице Діво»...

— *Українською мовою?*

— Почала. «Богородице Діво, радуйся...». В тій хвилині, як на умовлений знак, ціла кляса перервала мені, і польською мовою вони докінчили своє «Здоровась Марію, ласкі пелна...» і так далі, і так скінчилося. Від того часу я мусила вважати на кожний свій крок. Я дослівно, як кажеться, землю дерла під собою, щоб все вивчити, щоб не наразитися на переслідування за що-небудь. Я так вчилася, ви б не повірили. Я кожну лекцію напам'ять вивчала майже, щоб не тільки знати, але вміти сказати виразно, голосно. Але мені трудно не приходило. Пам'ять в мене була добра. І все мусила я відповісти на відмінно, бо інакше була б біда. Так за півроку вже ситуація змінилася, вже побачили, хто перед веде в клясі, і учні почали підходити і гарно просити, щоб їм допомогти, скажім, розв'язати якусь математичну задачу або виправити, перекласти латинський текст, або поправити домашнє завдання з літератури. І так воно пішло. І на кінці року я дістала свідоцтво, очевидно, і все. Кожна оцінка згори надолину була «дуже добре». Це було нечуване в гімназії, навіть ніхто з поляків ніколи такого не дістав, а тим більше ніхто з українців. Я до сьогодні зберігаю це свідоцтво як пам'ятку, з тими оцінками. Ніхто не вірив. Учні зі старших кляс приходили, щоб їм показати, чи то правда. От це один такий момент з мого шкільного життя під окупацією Польщі...

А другий такий момент... Як то Ви знаєте, у вересні 1939 року прийшла на наші землі в Галичину советська армія, і «визволила» нас від Польщі. Очевидно, перемінили нашу гімназію на десятирічку — я попала до шостої кляси і вчилася непогано. Як наближалось свято Жовтневої революції, мені дали деклямувати вірш. Я дуже любила деклямувати завжди і поезії особливо люблю. Я собі навіть наодинці читаю вірші ще сьогодні. І я радо взяла вірш, беру, вдома читаю: «Ода до Щорса»³. Вірш

³ Мабуть, ідеться про одну з «Пісень про Щорса», що їх в один час, в 1936 р., написали Михайло Голодний (Епштейн), Павло Носач та Олесь Юренко.

читається легко, непогано написаний, вивчити буде легко. Але хто такий Щорс? І тоді я почала думати і пригадувати. Ми вже мали лекцію, очевидно, історії комуністичної партії і советської війни. Так що це був полководець, який zorganizував відділи, які, власне, мали за завдання поборювати українську армію, армію Петлюри, а потім частини УГА⁴. І я тоді побачила, що мені такого вірша не треба. Я вирішила, що це власне він та ті люди на багнетах розпинали нашу молоду державу. А я буду їм деклямувати вірш — ніхто не діждеться!

На другий день я принесла вірш назад і віддала тому, хто займався тим святом. Очевидно, він доніс до директора, який вже був присланий з Советського Союзу, прізвище — Миколаєнко, або щось подібне. Очевидно, ішла я зі страхом. Він спитав чому... чому я не хочу деклямувати на святі Жовтневої революції. А я тоді вирішила хитрувати, бо боялася не тільки за себе, але і за мого батька і взагалі за родину. Могли потягнути, бо він вже і так був підозрілий і міг бути на черзі для вивозу. Отже, я сказала: «Цей вірш дуже такий бойовий, а мій голос радше слабкий, надається більше для ліричних віршів, а це треба бойового голосу для такого гарного вірша». А він подивився з недовір'ям на мене і каже: «Ану прочитайте». Я почала читати таким тихеньким, пискливим голосом, навмисно заікуючись, перекручуючи наголоси, аж він скривився і відіслав мене назад до кляси. Я вдруге була врятована.

— *Це українець директор був, чи росіянин?*

— Так, українець. Українське прізвище. Але я не можу пригадати точно, як він називався...

А третій такий момент, також в школі, це було вже за німців. Прийшли нові визволителі, ще гірші, як попередні, бо тамті принаймні, як хапали когось, просто хапали вночі. А ці били людей на вулицях прямо. Прийшли і в жорстокий спосіб поводитися з населенням. І, між іншим, один такий страшний момент я запам'ятала. Одного разу, це було восени 1942 року. Вже кінчалася наука, було вже десь після другої. Перед школу

⁴ Українська Галицька Армія — збройні сили ЗУНР (Західноукраїнської Народної Республіки). Див.: *Довідник з історії України (А–Я)* / заг. ред. І. Підкови, Р. Шуст. Київ: Генеза 2001, с. 905–908.

заїхали і станули вантажівки з німцями. Коли учні виходили з класу, німці почали їх ловити і кидати у ці вантажівки. Знялася така паніка, бо тоді якраз робили облави на людей і вивозили до Німеччини на роботу... Діти злякалися, що вони навіть не зможуть попрощатися з батьками, і панічно почали втікати. Деяких половили, а інші втекли. Одного старшого від мене на рік товариша, Ярослава Меду... він втікав, бо на нього чекав батько, щоб їхати додому, до матері, яка була хвора. І німці такі були оскаженілі вже, бо діти втікали їм, розбігалися... вони почали за ним стріляти. Він впав, і вони ще з люті кільканадцять разів пробили його багнетами. Я до сьогодні пригадую хлопця — він чудовий був, гарний, такий високий блондин з кучерявим волоссям. До сьогодні його пам'ятаю. Отже, така була ситуація тоді за німців...

Не було в що одягнутися... Ми молоді, нам 15–16 років, хочеться вдягнутися, а тут нема. Все на якісь картки, і мало того було. Але ми таки якось вчилися. Школа була неопалена. Взимі, десь так до грудня, не опалювали зовсім. Нам руки пухли від холоду...

— Це в часі німецької окупації?

— Так, за німців, так. Ви питали, відколи я є в Організації... Отже, я мала одного-єдиного брата, про якого я Вам вже згадувала. Він був хлопець такий дуже непосидючий. Різні були з ним турботи, але потім він підріс, споважнів. Власне тоді, як був уже в школі в Радехові, десь там його, видно, втягнули в Організацію. І він дуже став поважний і вже не пустував. Як приїжджав на вакації літні, кудись неділями зникав, приїжджав дуже пізно. Ровером виїжджав і нікому ніколи не сказав, куди він їздить. Вертався втомлений, заболочений, і так якось склалося, що тоді десь в околиці горіли скирти збіжжя. Так що ми підозрівали, але нічого не могли вдіяти ні сказати.

Отже, як прийшли вже совети, він їх ненавидів всією душею. Він так їх висмівав, тих навіть бідних дівчат, що до нашої школи прийшли, за те, що вони були якісь такі бідні, вдягнуті в таких нещасних суконках. Зачіски у них були такі прилизані... І місто ціле змінилося, знаєте. Майже за 24 години якось так принишло, зробилося таке сіре, страшне,

позникали з пань капелюхи на головах, всі в хустинах ходили, бо боялися, щоб їх буржуями не проголосили. А він ще ненавидів особливо советську армію. Мав таку загадку, каже: «Що є зелене, смердить і співає?» Відповідь мала бути: советська армія, бо вони в своїх зелених мундирах, горланячи якусь пісню про Сталіна, маршували кроком, і від них тхнуло якимсь жахливим запахом. Ми згодом довідалися, що це вони мусіли смарувати шкіряні свої чоботи і пояси чимось таким. Прямо на кілометр було чути, що надходить частина советського війська.

Ми якось пробували пристосуватися. Отже, брат і я, ми жили тоді вже в бабуні Юлії; він попав у восьму класу десятирічки, а я в шосту, бо я була молодша на два з половиною роки. Він якось вчився, але вечорами зникав і вертався дуже пізно. Завжди затикав за пояс револьвер. Мав їх два. Один лишився в хаті, а з другим він їздив. Я його благала... Кажу: «Несторе, залиши. Куди ти їдиш? І передусім залиши цю зброю. Бо зловлять тебе, і буде кінець». Але він мене не слухав, бо «шмаркача», як він мене називав, ніхто не слухає, очевидно.

Одного разу я лягла спати, а вночі хтось стукає в двері. Я подумала, що це він забув ключа і стукає. Я відчинила двері, а там стояли два енкаведисти. І питаються, чи тут живе Нестор Хмара. Я кажу: «Так. А де він є? Що сталося?» «Нічого. Де ваші батьки?» «Вони ж... батько вчителює у селі Спасів, яких 14 км за Сокалем». І я тоді кажу: «Де мій брат? Де він є?» «С ним кое что случилось»⁵ і пішли геть. Я думала, що віндесь мав може випадок з ровером, влетів в якийсь рів, і, може, його зараз привезуть, треба буде його лікувати, пильнувати. Я до школи не зможу піти... Наче щось прочуваючи, я знайшла другий револьвер, побігла через дорогу, де був цвинтар, і закопала під кущем, під яким я часто сиділа. Там була лавочка. Було, як у парку — спокійно, гарно. А по дорозі назад, пригадую, я зривала фіялки при стежках. І назбирала дві китиці, думаю поставлю в хаті — будуть для Нестора. За яких дві години приїхали батьки і знайшли сина в трупарні. Він був мертвий, забитий автоматом. І ніхто не знав, що ста-

⁵ З ним щось трапилося (з рос.).

лося. Офіційна версія була, що його вбили «вороги народу». Пригадую, моя мама якось не могла ні плакати, ні говорити... Вона сиділа, здається, дві доби і затискала п'ястуки, так що до крові нігтями рани поробила. А я зате несамовито кричала, і мені дали на заспокоєння якихось ліків. Я кричала, що він спить, що його треба збудити. Після того все було в якомусь наче тумані. Я знаю, що був величавий похорон... ціла школа була, було безліч вінців, була оркестра, були промови. Але не було ані священика, ані панахиди, ані християнського похорону. Це потім влаштували. Поховали там, де був родинний гробівець. Там вже лежав мій дідусь.

— **А чого не було християнського похорону?**

— За советів? Ви жартуєте. Це ж було все антирелігійне. Відбувалися паради проти релігії, з кпинами, з музикою, Матір Божу висмівали... Як ми входили вранці перед школою до церкви, бо церква була напроти гімназії, то ті босяки, знаєте, робітники, нас обзивали різними словами, кляли нас, що ми йдемо якимсь ідолам молитися. Це не було легко. Отже, як міг бути священик на такому парадному похороні? Неможливо.

Я стала ще поважніша в школі, ще більш замкнута в собі, і на це, видно, звернули увагу люди, що я не пустувала, не так як дівчата — як кози часами бавляться. І тоді власне втягнули мене до Організації, до Юнацтва ОУН. Це не була якась збройна боротьба, бо ми були малі ще, молоді дуже, але виконували те, що нам наказували. Спочатку вивчали історію України на сходинах, вивчали «Декалог» — це 10 заповідей українського націоналіста; починається словами: «Здобудеш українську державу, або згинеш у боротьбі за неї». Пізніше десять пунктів, 44 правила українського націоналіста напам'ять треба було знати. Треба було виконувати різні завдання, наприклад, переносити пакети з одного на друге призначене місце. Я ніколи не знала, чи в тих пакетах є підпільна література чи гранати, бо це була не наша справа.

— **Хто Вам запропонував вступити до Юнацтва?**

— Вам про прізвище ідеться? Він називався Іван Шевчук, він був в останній класі гімназії вже, старший на кілька років

від мене і керував цим гуртком. Він попав потім до в'язниці за німців, але вийшов. Була тоді дуже сувора конспірація. Я знала тільки людей з могого так званого звена і могого зверхника.

— *Скільки було в звені?*

— Шестеро.

— *Дівчата?*

— Шість дівчат. Пізніше...

— *Ці, вибачте, а ці інші п'ятеро з вашого звена? А хто це був?*

— Були мої товаришки з гімназії і з Торговельної школи. То були переважно дівчата з сіл, із свідомих родин, патріотичних...

— *Як були українські селяни наставлені до Організації? Наскільки вони були поінформовані про діяльність Організації?*

— Старші, можливо, навіть і протиставилися цьому, але молодь масами вступала. Бо були переслідування, і за Польщі, і за більшовиків. Це було щось неймовірне, бо вже в сороковому році почали вивозити людей. А вивозили тому, що їм давали списки комуністи, які там були. Вони давали цілі списки підозрілих людей, які були, скажім, у підпіллі за Польщі, або сиділи в польських тюрмах... Це було політичне ув'язнення. Їх, їхні родини, почали ще в сороковому році вивозити на Сибір, так що тиск був страшний. Але молодь горнулася масами тоді. В кожному селі йшла робота. Збирали зброю. Як поляки втікали, на схід переважно, попри нашу місцевість, як малі групи військових були, то їх хлопці на дорозі перестривали, роззброювали і відсиляли назад. Деколи, як ішла поліція, скажім, хлопці пізнавали тих, що їх в польській тюрмі тримали і мучили, то їм теж перепадало тоді солідно. Але хлопці відбирали зброю і магазинували.

— *Це в який час було?*

— Перед приходом більшовиків, це була осінь 39-го року. Тоді як німці... Німеччина напала на Польщу і за два тижні розбила ту славу потужну державу, яка так знущалася над нами.

— **Зачіпимо початок Другої світової війни, наскільки для Вас була несподівана ця війна? Чи Ви знали, що таке може бути?**

— В нас телевізії, очевидно, ще не було, але було радіо, і з радієвих новин мої батьки і старші громадяни, люди, які приходили послухати новин, знали, що є небезпека, що німці нападуть на Польщу, бо були погрози, а поляки, знов, дуже, дуже хоробро заявляли, що вони не віддадуть ніякого кляптика землі. Бо то йшлося про Шлезьк⁶, копальні, і також про доступ до моря. Вони на це гострили зуби, німці. Отже, поляки заявляли на кожному кроці, що вони не тільки не дадуть землі, але навіть одного гудзика зі своєї уніформи не дадуть. До сьогодні їх висмівають за ті гудзики. Отже, ми знали, що щось буде. Ми тільки не знали коли. І ми дуже були раді, що нарешті скінчиться панування Польщі. Ну, і воно прийшло, за два тижні Польщу розбили, і військо почало втікати. Очевидно, Ви знаєте, що вони масами втікали перед німцями, а попадали в лаби советам. І, скажім, саме таких офіцерів польських зловили десять тисяч і постріляли в Катині⁷. Катинь — місцевість у Білорусі.

— **Як відбувався початок Другої світової війни на Ваших теренах, там, де жили Ви і Ваші батьки? Чи там були конфлікти?**

— Ні, не було. Це було мирно, поляки відступили. Німці були тоді союзниками Советського Союзу. І Польщу

⁶ Йдеться про Сілезію, польською — Śląsk.

⁷ Про Катинь див. у: A. Paul. *Katyń: Stalin's Massacre and the Seeds of Polish Resurrection*. Annapolis, Md.: Naval Institute Press 1996; *Katyń. Documents of Genocide: Documents and Materials from the Soviet Archives Turned over to Poland on 14 October 1992* / ред. W. Materski. Warsaw 1993; *Katyn: A Crime without Punishment* / ред. A. M. Cienciala, N. S. Lebedeva, W. Materski. New Haven: Yale University Press 2007; A. Moszyński. *Lista kатыńska. Jeńcy obozów Kozielsk-Ostaszków-Starobielsk zaginieni w Rosji Sowieckiej*. Londyn 1949; S. Swianiewicz. *W cieniu Katynia*. Paryż 1976 (English edition: S. Swianiewicz. *In the Shadow of Katyn: Stalin's Terror*. Pender Island, B.C.: Borealis 2002); Jerzy Łojek (L. Jerzewski). *Dzieje sprawy Katynia*. Warszawa 1980; J. K. Zawodny. *Katyń*. Lublin 1989; A. Basak. *Historia pewnej mistyfikacji: Zbrodnia kатыńska przed Trybunałem Norymberskim* // *Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi* 21. Wrocław 1993; Л. Ежевский. *Катынь*. 1940. Варшава: Глос 1990. Див також: <http://www.katyn.org.au/>.

розділили надвое; західну частину дістали німці, а Галичину дістали совети. Без боїв. В наших околицях боїв не було. Поляки втікли майже без одного вистрілу. Я тільки пригадую момент, коли почала входити в нашу околицю советська армія. Була дуже бідна. Поляки, знаєте, вони... Держава не була багата, але на військо завжди гроші були. Так що їхнє військо й офіцери були, як ляльки, знаєте. Все було виструнчене, підперезане і чисте. А тут ішла якась така страшна збиранина в страшних уніформах, заболочені, в чоботах таких страшних. Дуже воно прикро виглядало. І казали в нас, що «іде велетень на глиняних ногах». На жаль, так воно не було.

— ***А як населення, як українці реагували на прихід Червоної армії?***

— Їх спеціально не вітали, бо знали вже про голод в Україні. Знали про Советський Союз все, що там діється, про арешти і розстріли письменників у 1937 році. Все знали.

— ***Це селяни також знали, чи тільки інтелігенція?***

— Інтелігенція, але свідоміші селяни, і особливо ті, які мали вже синів у підпіллі, то сини їх інформували. Основна маса... не знаю. Я ще була дуже молода, щоб могли це все, знаєте, збагнути чи провірити.

— ***Розумію. А як жиди реагували на прихід Червоної армії? Чи можете щось сказати?***

— Це для них була велика радість.

— ***Чому?***

— Тому що поляки їх переслідували...

— ***В який спосіб?***

— Скажім... як Вам сказати? Прямо їх фізично кривдили. Я бачила сама на власні очі, як студенти-поляки приїжджали на вакації і влаштовували собі забави з жидами. Тягали їх за ті пейси, знаєте, здирали з них шапки, деколи побивали, а особливо розбивали їм виставочні вікна в крамницях жидівських.

— ***Це було де?***

— Я бачила це в нашому місті, в Сокалі. Так що вони вітали Червону армію з відкритими раменами. Бо для них відразу

посади відкрилися, і їм стало дуже легко і дуже добре. Місцеві комуністи постачали списки націоналістів, яких зараз разом з родинами вивозили, якщо зловили. Молоді втікали в підпілля, ховалися, але родини вивозили на Сибір. І я була свідком таких подій.

— ***Що змінилося в адміністрації з приходом Червоної армії?***

— Вся нова адміністрація постала, бо нікого з попередніх працівників навіть не залишили, хіба тих найнижчих. Але суддів, адвокатів відразу виселили, вивезли — одних в Сибір, в Казахстан, кого куди. Такий був суддя, називався Цап'як, мав дві гарні дочки такі елегантні, бо то ж багаті були. Суддя — висока позиція. То їх повезли... його арештували і вбили, а родину вивезли в Казахстан, і звідтам вона, та мати, писала до своєї родини таке: «Ми тут працюємо дуже тяжко і голодні. Мої доні деколи просять: „мамо, спечи таких якихсь картопляників”. А я кажу: „Я не маю на чому. Картопля була, але не маю товщу жадного”. А вони кажуть: „А тут свічка є. Помасти там у каструлі, і може будуть паляниці, картопляники”». Ось такий момент. Так що їм нелегко було.

— ***Чи поляків також більшовики вивозили, репресували?***

— Поляки масово повтікали. Але назагал життя якось наладналося, почалася школа. Мене так ті всі інші справи, справи адміністрації, не цікавили. Я вчилася, брала участь в літературному гуртку, в драматичному гуртку, в хорі...

— ***В школі?***

— Так, це було для мене найважливіше, не так сама наука, як власне ці позашкільні заняття. Я дуже любила співати в хорі, декламувати, виступати на концертах. Жадний концерт не відбувся без моєї декламації або навіть дуету якогось... і в хорі.

— ***Який був репертуар тих вечорів, тих вистав, які ставилися в совєцькій школі?***

— Обов'язково концерт в честь Шевченка. Були, очевидно, святкування Жовтневої революції. Я вже казала, як скінчився мій виступ відмовою. Але в хорі я таки співала. Свято Франка

влаштували. І я деклямувала вірш «Ідилія». Знаєте, як дітей маленьких двоє ішли, взявшись за руки, і шукали тих стовпів, що підпирають небо... І інші. Часом було прямо свято пісні.

— *Якихось ідеологічних святкувань крім цього, присвяченого Жовтневій революції, не було більше?*

— Ні, мабуть не було. Ну, першого травня — то була величава парада. Всі мусили брати участь, співати в збірних хорах, маршувати з величезними літерами ПЕРШЕ ТРАВНЯ. Згодом прийшли німецькі окупанти. За німців моя позиція в Організації підвищилась, бо я відбула кілька вишколів. Мене вишколювали в ОУН на пропагандистку. І після кількох таких вишколів я дістала підвищення для зайнять в жіночому секторі.

— *Як відбувалися такі вишколи?*

— Це полягало в тому. Приїжджав інструктор звідкись. Ніхто не знав, хто він є. Конспірація була страшна. Одним з моїх організаційних обов'язків було знайти для нього безпечну квартиру і квартиру, в якій би відбувалися ті сходини і цей вишкіл. Тиждень. Треба було якимсь чудом звільнитися від шкільних обов'язків. Отже, тут мама ставала в пригоді, бо казала в школі господареві кляси, що я дуже простуджена і лежу в гарячці. Він не спеціально допитувався, не вимагав посвідок лікарських, і всі повірили, бо за тиждень я повернулася пообмотувана шаликами і хустками, бліда, очевидно з невиспання, бо ми ночами сиділи на тих вишколах, щоб як-найбільше матеріялу перейти.

— *Як багато учасників було на вишколі?*

— Було наше звено і було інше.

— *Тільки юначки?*

— Так. І тоді я дістала вже позицію пропагандистки. Це полягало в тому, що на домовлений день, звичайно в суботу пополудні, в домовленому місці була підвода. І з тим візником я мусила обмінятися так званою кличкою, гаслом. Тоді він віз мене на призначене село. Там увечір збиралися дівчата, і треба було до них промовляти. Я не уявляю сьогодні, як я могла в такому віці дорослим дівчатам що-небудь говорити, але тоді, знаєте, молодим море по коліна. Я говорила їм про все згідно

з інструкціями. Про міжнародну ситуацію, про можливість війни, про конечність збройного змагу, який прийде незадовго, як треба бути готовими, що треба приготувати і, передусім, бути ідейними і не жаліти, якщо буде потреба, навіть життя свого. І так склалося, що багато з них загинули, а я, на жаль... я опинилася на еміграції і досі тут валяюся, замість жити в Україні. Але так життя склалося.

— **Скільки людей було на тих зустрічах?**

— Було багато, було багато дівчат.

— **Приблизно, скільки?**

— Було з 15 дівчат.

— **Як часто Ви виїжджали?**

— Я не могла виїжджати кожної суботи... Ага, значить, я там десь переночувала, чимось там мене нагодували, а вранці треба було їхати ще в інше село. І вертатися пізно ввечері. Але це не могло відбуватися кожної суботи і неділі, бо в нас в неділю відбувалася спільна екзорта. То було обов'язкове для всіх учнів. То збиралися учні в школі і парами ішли до церкви на Службу Божу.

— **В якому році це?**

— Це за німців вже.

— **Тобто, Ваша така праця пропагандиста розпочалася вже під німецькою окупацією?**

— Так. Мені вже було тоді 16 років. Мої зверхники вважали, що я вже можу що-небудь сказати там. Але ця екзорта, на щастя, не відбувалася кожної неділі. Бо нарешті шкільна адміністрація побачила, що деяким учням, які походили з сіл, це була єдина можливість поїхати додому на суботу і неділю і привезти трохи харчів, бо ж голод був у місті.

— **Хто був в адміністрації школи за часів німецької окупації?**

— Перший директор називався Омелян Ковальський. Дуже гарний, добрий чоловік. Помер через випадок 1941 року. Стояв на драбині, закручував жарівку, похитнувся, впав

і забився на місці. Це була така трагедія, і йому зробили великий похорон. Наступний директор був Василь Олійник.

— *А вчителі? Хто були вчителями у школі в той час?*

— Учителі були... Залишилося ще декілька старих педагогів з польських часів.

— *І вони також працювали і в радянські часи?*

— Вони працювали. Не всі, деякі мусіли втекти, але деякі залишилися. І за німців прийшло декілька нових. Так що були різні. З тих, які прийшли зі Радянського Союзу, тоді за тих два роки окупації радянської, не було нікого.

— *Що з ними сталося?*

— Втекли, разом з радянською армією.

— *То були українці чи росіяни?*

— Вони були українці, але їхня мова була страшенно зрусифікована. Один, пригадую, вчив історію КПУ (Комуністична партія України)... і ми з нього, бідного, так насміхалися, бо він якийсь такий був нещасний, він прямо нас боявся, бо якийсь такий нестерпимий був.

— *А якщо можна згадати про вчителів, то в польській гімназії Вас вчили самі польські професори чи також були українці?*

— Ні, була частина українських. Був, скажім, учитель релігії, отець д-р Теодор Вергун. Був учитель Іван (його називали Ясьо) Рогошевський, який вчив природу. Був Ераст Грицик. Був Слюзар, Климентій Слюзар.

— *Що він вчив?*

— Німецьку мову. І німецьку мову вчив також професор Костянтин Бутринський. Вони залишилися, вони вчили нас також і за радянської окупації і пізніше за німців.

— *Вони, очевидно, в польській гімназії вчили польською мовою?*

— Так. Було таки, здається, дві години на тиждень української мови, яка тоді називалася «язык руський». Тобто нас називали тоді поляки русинами. Навіть на мого свідоцтва,

тому славному, про яке я Вам згадувала, там нема української мови, тільки «язик руський»... А прізвище моє є Хмара, але Надзея, по-польськи. Так що вони так наполовину тільки перемогли. Добре, де ми, на чому ми зупинилися?

— Ми говорили про німецьку окупацію, і я би, може, хотіла повернутися трошки до початків, до початку німецької окупації. Чи можете розповісти про вхід німців, як Ви побачили їх уперше...

— Це було 22 червня вночі. Ми знали, що щось робиться. То прямо в повітрі вже було видно, що йде війна. Бо були навіть люди, які перейшли з німецького боку на наш і казали, що німці стягають війська ближче кордону: буде війна. Очевидно, советська адміністрація не вірила. Сам Сталін не вірив, бо вони були тоді союзники ще. Отже, як почали бити гармати вночі на 22 червня, ми знали, що щось діється. Я тоді жила в селі Спасові. Приїхала якраз після закінчення шкільного року на вакації до батьків. Отже, я там була тоді. І я бачила як... Такий був чудовий парк і майже палац, і там те військо приміщувалося, досить багато їх було. Я бачила, як попри школу, там, де батько вчив, де я жила, такою доріжкою на схід втікали власне советські вояки. Втікали без зброї вже, голіруч, аби скоріше втекти. Паніка була страшна. Пробували якимсь танком виїжджати. Тоді був дощ раніше. Танк застряг їм недалеко школи. Скотився в такий рівчак, де було повно болота. Вони, бідні, вовтузилися з дві години коло нього, але потім таки страх переміг, і вони залишили той танк і втекли!

А вже вранці ввійшли перші німецькі війська... Я мушу сказати з жалем, що їх населення вітало радо, бо після того страхіття, що пережили за цієї останньої окупації, їм здавалося, що тепер вже такого не буде, що це йдуть німці, культурна нація Західної Європи і буде все краще. Вони зрозуміють, що їм з українцями вювати не треба, вони допоможуть... Передусім Провід ОУН думав, що допоможуть створити українську самостійну державу і все буде в порядку. Так що дівчата вітали квітами, люди виносили там дещо з овочів, з харчів... Як знаєте, проголосили самостійність 30 червня у Львові. По всіх місцевостях, про які я знаю і бачила, були також такі

маніфестації проголошення самостійности. Я була тоді поїхала з дівчатами до найближчого містечка, що називалося Тартаків, і там слухала тих промов і співів. «Ще не вмерла» ми співали і плакали всі зі зворушення, бо є самостійна Україна. Та, як знаєте, незадовго почалося нове пекло, бо тих членів уряду виарештували, вивезли, а населення почали переслідувати, і показали відразу свою вищість. Совети, принаймні, як я казала, ночами це робили, а ті не перебирали, тільки за що-небудь кулаком в зуби, або багнетом в груди, або прикладом кріса в плечі.

— *Можете розповісти про конкретні приклади?*

— Я Вам вже розповідала про нашого товариша Ярослава Меду...

Були також випадки, що ми поверталися з театру чи з якоїсь проби, і вже на сусідній вулиці був крик, бо когось напали німці і били. За що, не знаю. Але ми чули крики і стогін чули. Так що це не було легко, і почалися тоді арешти підпільників. Вони дуже жорстоко з ними поводитися. Як Ви знаєте, в більших містах ставили шибениці і вішали там. Кожний повішений мав напис: член ОУН, за те і за те, так і так називався, і за те його покарали, німецька влада. Таке було в Дрогобичі, в Станиславові (тепер Івано-Франківськ). В нашому місті того не було, місто мале.

— *Яка була адміністрація у Вашому місті за часів німецької окупації?*

— Поверталися ті, які повтікали перед більшовиками, і перейняли адміністрацію. Мером міста став перше д-р Ріпецький, Степан Ріпецький. А після нього був Василь Дишкант.

— *Що сталося з Ріпецьким?*

— Він був, властиво, учитель, він тільки тимчасово перейняв адміністрацію. Бо не було ще нікого. Тоді поверталися ці з-за Буга (наше місто лежить над Бугом). Буг — це був коридор між советами і німцями. Отже, тоді був той Василь Дишкант, а після нього був Осип Караван. То був моєї мами двоюрідний брат. І вже до самого кінця був мером міста. А в місті... за кілька днів я поїхала власне до свого міста і там

бачила такі речі, знаєте, що навіть у сні не снилися. Маршувала українська міліція з піснями, з відзнаками синьо-жовтими, творилися різні уряди, поставав театр і починав діяти. Організувалися Похідні групи⁸.

— *Які це групи?*

— Вони йшли на схід, щоб там власне пропагувати ідею української самостійної держави, розповідати про проголошення, що існує держава, наладжувати життя економічне і культурне.

— *У Вас також творилися такі Похідні групи?*

— Так. Я зголосилася до Похідних груп. Там приймав такий знайомий — Іван Бойко. Знав мене з гімназії, з моїх виступів на сцені. Бо наші поважніші імпрези, за німців голов-но, відбувалися вже не в шкільній залі, а в міському театрі. Так що ми давали кілька разів концерти і ставили там в 42-му році восени «Лісову пісню». Моя улюблена письменниця і моя улюблена її драма. Леся Українка. Я грала rolę Мавки. Я ще пізніше два рази в житті грала роль Мавки. Раз у таборі⁹, а раз на студентському форумі.

— *Як працювала місцева адміністрація за часів німецької окупації. Що Ви можете про це сказати?*

— Я не знаю точно, які були там посади і які люди їх виконували. Але пригадую два прізвища. Там були створені з колишніх поміщицьких маєтків, для німців голов-но, такі господарства. Це економічні і фінансові установи, які давали, оче-видно, прибутки німцям. Це називалося Лігеншафт. І таким одним, про який я знаю, завідував Нестор Ріпецький. Він був досить відомий пізніше, на еміграції. У ранньому віці помер.

Іншого я знаю — називався інженер Свістель, ім'я Юрій. Він також працював у тому самому Лігеншафті, мав до диспозиції особове авто і коня чудового, в якому я була майже залюблена. Значить транспорт був у нього добрий, він мусів постійно їздити або на станцію у інженерських справах, чи

⁸ Про Похідні групи див. с. 465, прим. 8.

⁹ Йдеться про табір переміщених осіб.

так собі. Всі його подивлялися, бо дуже гарно на тому конику виглядав. Це я пригадую. А інших прізвищ з адміністрації не пригадую, бо це були для мене речі тоді не спеціально цікаві. Я мала свою школу, свій хор, драматичний гурток, літературний гурток, і цього мені вистачало. І очевидно, ще такі невинні напівдитячі романи, яких було теж доволі.

Мала ще один, третій виклик до директора, який міг скінчитися трагічно для мене. Як я вже згадувала, я була в ОУН, працювала солідно, виїжджала в терен, коли тільки було можливо, на пропагандивні вишколи з дівчатами по селах. Одного разу знов прийшов сторож по мене і покликав мене до директора. Я думала, що це в справі концерту, який ми мали якраз підготовляти. Я дуже часто мусіла укладати програму концерту разом з директором чи з іншим учителем. Вибирали ми і вірші, і пісні, і все інше. А коли я прийшла, він сказав таке: «Мені відомо, панно Хмара» (тоді, очевидно, до старших гімназисток вчителі зверталися вже на «Ви»). Отже, каже: «Мені відомо, що Ви займаєтеся підпільною роботою». Ну, в мені все завмерло. Я думаю, там певно вже стоять за стіною, за дверима, ті з Гестапо, і поведуть мене зараз на муки, а може і на смерть. І так скінчиться моє життя, як скінчилися багато інших. Я не пробувала навіть заперечувати, бо він за деякий час назвав і села, які я відвідала, і дати. Значить, виходу не було. Не було рятунку. Я тільки стояла, як закам'яніла, думаю: кінець. Тоді він розсміявся і каже: «Ну і злякав я Вас». Каже: «Не бійтеся, я з Вами. Я про Вас довідався організаційною дорогою, і я дуже гордий за Вас. Тільки будьте дуже обережні, бо таких як Ви, панно Хмара, нам дуже потрібно».

— *Яке його прізвище?*

— Василь Олійник.

— *То скажіть, будь ласка, питання про поліцію, в часі німецької окупації. Якою була ця поліція, яке було її відношення до місцевого населення?*

— Те, що я знаю, це були хлопці дуже ідейні. Все, чого вони хотіли, це дістати вишкіл військовий або поліцейний, це все одно. І зброю в руки, бо вони, принаймні ті всі, яких я знаю, вони були в підпіллі і ставали там старшинами таємно. Все,

що вони вимагали від німецької влади, це є зброя і вишкіл. І майже всі, яких я знала тоді, перейшли, власне, в підпілля.

— ***В якому то році сталося?***

— Це було вже тоді, як Німеччина провалювалася на всіх фронтах і відступала. Це було в 1944 році. Я знала двох і написала, між іншим, спогади про них — одного я знала дуже добре в Сокалі. Він став потім командиром «Шумським». Організував на Радехівщині сотню «Кочовики» і воював там проти советських військ та енкаведистських з'єднань. Брав участь в дуже важливих боях. Але загинув у серпні 1945 року. Не нажився він і навіть не навоювався.

— ***Яке його ім'я?***

— Він називався Юрій Рошик, був у Сокалі комендантом Української допоміжної поліції¹⁰. А другого я знала в Сяноці, куди ми з мамою виїхали зі Сокаля перед другою навалою більшовицькою. Тоді заломився вже фронт, німці відступали, була загроза, що заберуть нас. А тому що наша родина вже була zagrożена за попередньої окупації, то тепер нам пощади також не було б, і ми мусіли втікати. Я пробувала залишитися в підпіллі. Написала офіційну заяву про те з проханням залишити мене в підпіллі. Віддала своєму зверхникові. Він обіцяв, що за тиждень буде відповідь. І домовився зі мною, де зустрінутися. На тому домовленому місці я ждала дві години, і нічого не було. І я до сьогодні не знаю, чи його вбили, арештували, чи що сталося, бо це вже тоді все розвалювалося...

— ***Ви пригадуєте його ім'я?***

— Ні. Імен тоді мало вживали, тільки псевда.

— ***А яке було його псевдо?***

— «Заграва».

— ***Скажіть, будь ласка, які були українсько-польські відносини в період німецької окупації?***

— Мені ці речі були тоді зовсім невідомі. Ми були дуже близько Волинського кордону, але до нас доходили тільки

¹⁰ Українська поліція допоміжна — назва поліції порядку, створеної німецькою окупаційною владою в Генерал-Губернії.

чутки, що там переслідують поляки українців дуже. Вирізують цілі села, заганяють людей в церкви і підпалюють з людьми. Те, що ми знали. Як їм відплачували наші, того не говорилося тоді, але видно таке було, бо тепер історія знає, що була відплата, і то солідна.

— **Скажіть, будь ласка, Ви були членом Юнацтва ОУН. Чи мали Ви якісь вказівки стосовно ставлення до поляків?**

— А бачите, я стала членом Юнацтва в 40-му році. Поляків вже не було тоді.

— **Яке, думаєте, взагалі ставлення Організації до поляків було раніше? Можете про це сказати?**

— Була боротьба. Була підпільна боротьба. Багато тоді, особливо перед самим початком польсько-німецької війни, багато моїх знайомих хлопців вже були в підпіллі. Вони вже не могли жити легально в своїх хатах. Вони приходили тільки по ночах набрати харчів, поміняти білизну і йшли далі в ліс, чи там, де вони ховалися, бо вже було небезпечно.

— **Чи з Ваших околиць до початку Другої світової війни хтось був арештований і ув'язнений в польських тюрмах?**

— Були арештовані, дуже багато сиділо. Їх, переважно політичних в'язнів, запроторювали в так звану Березу Картузьку¹¹.

— **Чи арештували теж жінок?**

— Так. З дівчат знаю, що сиділа така Маруся Ганіткевич. Вона була арештована і сиділа.

— **Теж у Березі Картузькій?**

— Я не пригадую, де вона сиділа. Але там сиділи мої знайомі, наприклад Макар, Володимир Макар, який потім був тут на еміграції; помер в 1994-му, чи 1993-му при кінці.

— **А звідки він родом?**

— Він народився в Івано-Франківській області, але жив потім з родиною в селі, що звалося Поториця, три кілометри

¹¹ Місто в Західній Білорусі, де польським урядом в 1934 р. був створений концтабір для політв'язнів. Відзначався особливо жорстоким режимом. Там було ув'язнено сотні українців, зокрема членів ОУН. Див.: *Довідник з історії України (А–Я)* / заг. ред. І. Підкова, Р. Шуст. Київ: Генеза 2001,

від Сокаля. Мій батько вчителював там дуже коротко. Тому що це село є якраз над Бугом, який був кордоном між німецькою стороною і советською, то там, в місцевостях над рікою, дуже часто по ночах переходили загрожені люди, які прокрадалися на німецьку сторону — різні судді, адвокати, скажім, багато підпільників, які не могли тут вже вдержатися, переходили, і щоб тому запобігти, совети зробили таку мертву зону. Значить, над Бугом заорали яких 800 метрів землі, виселили всіх людей з найближчих хат, загородили все колючими дровами і поставили, очевидно, прикордонників з собаками.

Тоді мій батько там вчителював, після Переспи перенісся до Поториці, бо це було дуже близько Сокаля, і ми могли з братом ходити пішки до школи. А як була погана погода, то возили нас однокінним візком, який належав тоді до школи. Так що це було дуже вигідно. Але ми, на жаль, не втрималися, бо як влаштували, створили цю зону таку, то школа також була заторкнута, і треба було забратися. Тоді батько перенісся на працю вчителя до Спасова. Але я ще пригадую такий момент, як люди пробували дістатися на другу сторону, на німецьку. Деколи вдавалося, а деколи ні. І ми всі чули по ночах, як нераз гриміло на Бузі, і всі вже тремтіли, що там діється, хто вже загинув. І одного разу я прийшла зі школи пополудні, в суботу це було, і нагло з усіх хат почали вибігати люди і ставати при дорозі, так якби на щось дивитися, чекали. І незадовго надїхали сани, трое саней. На перших і на останніх сиділи прикордонники, з собаками, а середні сани були навантажені трупами тих, яких побили попередньої ночі на Бузі при переході. Там з саней висіла закривавлена рука, там нога, а там голова. І по тій закривавленій голові я пізнала свого давнього товариша зі школи в Переспі на прізвище Романчук. І пригадую, я тоді тільки глянула і повалилася зомліла в сніг. Як вже створили цю зону мертву, прикордонну, тоді ми перебравися до Спасова, і вже там були деякий час. А потім знов перенеслися. То було таке скитальське життя учителя.

— Ви сказали про те, що коли Ви їздили по селах на працю як пропагандист, що Ви приготувляли дівчат до майбутньої боротьби. До майбутньої боротьби за що? Проти кого?

— До боротьби за те, щоб врешті звільнити Україну від різних окупантів. Від німців і від советів. Це була ціль. Бо настанова була така, що після того, що зробили німці з Україною, що всі ті сподівання, знаєте, на те, що допоможуть створити вільну, самостійну державу і будуть піддержувати, бо це було в їхніх інтересах, не справдилися... Якби німці були дали Україні те, що обіцяли і що наші сподівалися, німці були б виграли війну. Бо знаєте, тисячі й тисячі полонених вояків Червоної армії здавалися в полон. Це були переважно українці.

— ***Звідки Ви про це знаєте?***

— Так писали всюди і, зрештою, ми й бачили також, ми розмовляли з полоненими. Ми пробували їм харчі давати по дорозі, що-небудь в руки, бо вони були виснажені, і німці їх заголоджували. Як переводили з одного місця в друге, то страшно було дивитися. Ціле село вибігало, і люди плакали.

— ***Куди німці їх вели?***

— Вели кудись в інше місце, де був якийсь табір, обгороджений колючим дротом. Не знаю.

— ***У Ваших околицях такого табору не було?***

— Ні. Десь далше їх гнали. І тоді щойно, як вони, військові, довідалися, як їх трактують в полоні, вони зачали воювати, і німці програли. А були б напевно виграли. Вся Україна встала б за ними. Якби тільки вони дали самостійність, так як ми всі сподівалися.

— ***Скажіть, будь ласка, оцей рух опору, український рух опору німецькій окупації, наскільки він був масовим? Як він Вам виглядав у Ваших околицях?***

— Майже в кожному селі були так звані звена організаційні. Хлопців і дівчат окремо вишколювали, вчили стріляти чи вчили їх медичну допомогу давати. Інші повинні були займатися господарськими справами. Знаєте, кожна підпільна боротьба — вона не витримає навіть шість місяців, якщо не буде підтримки населення. Населення дає передусім інформацію, розвідку, дає харчі, дає одяг і взагалі підтримку моральну. Так що УПА могла протриматися стільки років тільки завдяки тому, що населення підтримувало. Інакше то б не могло

статися. Отже, в кожному селі були такі звена, які вже підготувалися, вже збирали зброю.

— *Де вони зберігалися?*

— В бункерах спеціальних таких.

— *Де ті бункери знаходилися?*

— Десь в когось на городі, на якомусь господарстві, деколи під лісом, в різних місцях. Їх було багато.

— *Коли в Ваших околицях почався збройний опір німцям?*

— Я тоді вже була в Сяноку. На початку червня вже йшла величезна хвиля втікачів зі Західної України на захід, бо йшла вже друга советська навала. Тоді я була знайома ще з одним членом поліції, який воював колись за Карпатську Україну, ще юнаком. Втік зі школи за кордон і там попав в мадярський полон, оповідав різні страхіття про цей полон.

Отже, десь в половині червня майже ціла та станиця в Сяноку, досить велике місто на Лемківщині, майже всі, за винятком кількох, які мали родини і боялися лишатися так, лишати їх... Всі вони перейшли в підпілля разом зі зброєю і з уніформами. Так що це була величезна допомога. І цей знайомий став потім, вже тоді я знала його псевдо... «Бір» називався. Потім він став сотенним, командир «Бір». Потім став поручником. Отже, він забрав цих людей і цю зброю і все та переїхав до Команьчі¹². Як я мусіла виїхати вже тоді з батьками, я його ще там останній раз зустріла. І після того ми вже більше не зустрічались, але я знаю, що він там вже сидів і чекав на такого, який пізніше був курінним УПА, командир «Рен». Він називався Василь Мартин Мізерний. Тоді він був арештований за підпільну роботу і сидів у Кракові в тюрмі. Але були вже тоді чутки, що він втік з в'язниці і пробирається на Лемківщину. І цей «Бір», власне, ждав на нього і на дальші накази, що робити. Я тоді з ним попрощалася і більше ніколи його не бачила, бо він загинув в лютому 1948 року. Він зі Закерзоння мусів перейти на підсоветську сторону, тому що тут поляки виселили населення все, виселили лемків тих нещасних на

¹² Тепер село Komańcza (Команьча) Сяноцького повіту Підкарпатського воєводства.

Закерзонні і попалили села. Ви знаєте, акція «Вісла»¹³... Три держави змовилися — Советський Союз, Польща і Чехословаччина, щоб викинути підпілля з цих околиць і зайняти їх для Польщі, заселити поляками.

Отже, не стало нашого населення, не стало підтримки, не стало харчів. Вони мусили тоді залишити Лемківщину: одні частини перебралися на советську сторону, в Україну, а інші пішли рейдами на захід через Словаччину, Австрію до Баварії. І я тих людей там зустрічала, бо ми приїхали до Мюнхену. Олесь Янчук недавно висвітлював тут фільм, що називається «Залізна сотня». Це про сотню «Громенка», який таки продерся через Словаччину, Австрію і приїхав до Баварії, до Мюнхену. То я з ним зустрічалася. Зустрічала також командира «Мара». Його прізвище є Степан Голяш. Та інших. Ще такий був лікар повстанський, називався «Мелодія» (Крук).

— Ми повернемося ще до Ваших рідних околиць. Ви говорили про українське підпілля. Чи було польське підпілля у Ваших околицях?

— Ні. Поляків тоді вже не стало в наших околицях. Вони або добровільно виїхали, або їх виселили. Їх дуже мало там залишилося за німців. Так що такого підпілля польського... воно було на Волині — так звана Армія Крайова. Або ВіН. ВіН це є скорочення «Вольносьць і незавіслосьць»¹⁴. Це були банди, які власне нищили українське населення на Волині¹⁵.

— І ще одна тема, яка також мене цікавить з цього періоду у Ваших околицях — винищення жидів. Чи можете щось про це сказати?

— Вже в 41-му році наших жидів у місті зігнали в так зване гетто. Дали їм опаски із зірками жидівськими. І спочатку їх виводили на різні тяжкі роботи, скажім, копати бункери за

¹³ Про акцію «Вісла» див. с. 544, прим. 36.

¹⁴ Польська підпільна організація «Wolność i Niepodległość» («Свобода і Незалежність») створена у вересні 1945 року.

¹⁵ І. І. Ільющин. *Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні*. Київ 2001.; G. Motyka, R. Wnuk. *Pany i rezuny. Współpraca AK-WiN i UPA 1945–1947*. Warszawa 1997.

містом оборонні. Або інші — направляти дороги, що-небудь. Як вже їх використали, то їх вивозили і розстрілювали. Зараз за містом, в напрямі на схід, між Сокалем і селом, що називається Горбків.

Але мені самій трапився такий випадок. Я йшла зі сторони міста, з оберемком квітів на могилу Нестора, брата, попри цвинтар до головної брами. Вже вечоріло. Була така напівтемрява. Нагло я побачила, що з міста за мною кілька вантажних авт з жидами, а довкола обставлені були військовими з крісами, готовими до стрілу. Вони проїхали попри мене вже на якусь віддаль. Я іду далі, і нагло, як на домовлений якийсь знак, з тих вантажівок почали зіскакувати жиди, перебігати через хідник, і видряпуватися на огорожу цвинтарну, і скакати в кущі. І, очевидно, німці відкрили вогонь і зробили їм там страшну масакру. Тільки деяким вдалося втекти. Я закаменіла зі страху і з болю, і йшла далі, бо втікати не можна було, були б і мене застрілили. І я йшла далі, дивилася вперед, що там діється, і нагло спотикнулася, впала і розсипала ті квіти. І я глянула... це був убитий жид, молодий, який з широко відкритими очима дивився кудись в далечінь, де вже нема ні болю, ні страху... Я ніколи цієї сцени не забуду.

Також зустріла я свою одну одноклясницю. Вона була зі мною в першій гімназійній і ще два роки вчилася зі мною в десятирічці. Ця жидівочка втекла з родиною з Відня, з Австрії, перед приходом Гітлера. Отже, вони втекли і поселилися в нашому місті. Вона мала ще старшого брата, який називався Лері. І прізвище Гельбарт. Жидівка була прекрасна. Була вона одна з моїх найліпших товаришок. Ми з нею так дружили. Вона мала темне хвилясте волосся, великі чорні очі, і шкіра, знаєте, така, як кров з молоком. Дуже гарна була. Я з нею втратила контакт, як прийшли німці. Вона перестала до школи ходити, бо жиди вже не ходили тоді. Одного разу я її зустріла, власне, на тій вулиці, що йшла попри цвинтар, називалася Тартаківська. Ми зустрілися, я питаюся: «Що з тобою діється?» А вона каже: «Мої батьки вже в ґетто, а я щедесь там працюю, щось там пишу чи щось. І також мушу іти до ґетто, і вже мені кінець буде». І каже: «А мене ще ніхто досі навіть не

поцілував». А їй вже було 17 років. І мені так жаль було її... Потім я пробувала довідатися, чи вони збереглися, чи ні... Була тут на телевізії така програма серійна про військовий шпиталь в Кореї, в корейській війні. Називалася та програма MASH. Пригадуєте MASH? Режисером цієї серії був Лері Гельбарт. І за кожним разом мені було страшенно цікаво, чи, може, це її брат зберігся, врятувався, і тепер він є тим славним продуцентом тих програм. Отже, я врешті збрала всю відвагу і з трудом знайшла його адресу та написала йому листа. Просто сказала, чи він буде такий добрий і мені скаже, чи це він є брат тієї Дебори Гельбарт (вона називалася Дебора), яких я знала тоді й тоді, і вони там і там жили. І Ви уявіть, що він відписав дуже гарного листа, і казав: «На жаль, я не є Ваш знайомий, бо мої батьки виїхали з Румунії ще перед війною». Значить, він теж жид, але не той сам. Так що я дальше не знаю. Радили мені звернутися до Яд Вашем в Ізраїлі, в Єрусалимі. Там мають списки всіх, хто згинув, хто знайшовся. Але я ніколи... а це вже стільки років... 60 років минуло. Тяжко.

— **Скажіть, а воно виглядає якось дуже фатально. Ви кажете, вона поверталася до гетто. Чи не мала вона якось шансу десь втекти, сховатися? Як воно виглядало на ті часи? Можете...**

— Деякі ховалися. Деяких люди перетримували з нараженням власного життя, бо як німці знайшли жида в когось, хто їх переховував, то вистрілювали цілі родини.

— **Ви знаєте такі випадки?**

— Я їх не бачила сама, але розповідали люди, що так, і власне в документах є, що були ті люди загрожені. Але без уваги на це, наші селяни їх перетримували. Я сама приїхала з міста зі школи десь на суботу і неділю до батьків, і мама годувала кроликів. Завжди, як я приїжджала, вона малесеньких приносила мені в садок на траву, щоб я ними бавилася... І тільки я приїжджала, то перш за все я бігла до тієї шопи, привітатися з тими кроленятами. І тоді приїхала, і хотіла туди йти, а мене батьки не пустили. Я не знала чому. Виявилося, що там переховувалася група жидів, які мали переночувати

одну або дві ночі і кудись іти. Хтось мав їх кудись перевести. Я не знаю, куди.

— **Отже, ми говорили про переховування жидівської родини у Вас вдома, у Ваших батьків. Чому Ви такі певні, що це були жиди? Звідки Ви про це знаєте?**

— Я довідалася... Це було ясно з їхнього вигляду, і потім батьки призналися. Але вони мене туди не пускали, щоб їх не лякати, бо ніхто не мав знати про це. Інакше були люди, які могли б донести навіть до німців; і тоді був би кінець і жидам, і нам всім. Так що мені заборонили туди йти і тримали це в таємниці. І пізніше я поїхала назад, вернулася до міста, до школи. А вони зникли кудись.

— **Чи Ви знаєте імена когось з них?**

— Ні. Абсолютно ні. Навіть як вони... вони б не хотіли навіть сказати. Ніхто з нас не знав. Можливо, батьки знали. Вони в дуже добрих відносинах були з багатьма жидами. Там були дуже добрі кравці, шевці, все виконували якісь роботи; так звані кравчині для мами, для мене навіть шили. Ми їм допомагали харчами, там, вже в гетто, де вони були.

— **Ви пригадуєте їхні імена?**

— Ні. Може тоді знала, а сьогодні вже забула.

— **Чи знаєте ще якісь історії рятування жидів?**

— Знаю тільки те з оповідань. А так особисто я не бачила, бо тоді, знаєте, трудно було навіть говорити про такі речі. На кожному кроці міг бути... міг хтось донести. Тоді все пропадало.

— **Ще маю таке питання. Чи мали Ви інформацію про події на фронті, що відбувалося на радянсько-німецькому фронті? Чи це відчувалося? Якись зміни в селах, відношення німців, зокрема до населення місцевого?**

— Я таких змін не помічала тоді. Як почав валитися німецький фронт, тоді вже, знаєте, ішли транспорти поранених. Цілі поїзди. Видно було з вікон вояків із позав'язуваними головами, з відрубаними руками, деколи було видно з вікна. Ми знали, що все там валиться, що буде кінець. Але ми цьому не

раділи, бо знали, що прийде нова навала, советська. Так що люди, хто міг, хто тільки мав можливість, втікали, особливо інтелігенція. Ви бачите, ця вся еміграція, то із того часу. Всі загрожені люди втікали, очевидно, щоб врятувати життя. А населення... селяни деякі також повтікали, бо є багато тут¹⁶ людей зі сіл. Але масами вони не втікали. Куди вони подінуться? Там вони мали все-таки кусник землі, мали свою хату, мали своїх знайомих, сусідів. Там вони родилися і там вмирати будуть, так що масами вони не виїжджали. Тільки деякі. Особливо ті, які були, скажیم... знаєте про Дивізію¹⁷? Багато хлопців пішло туди і, знов, не тому, щоб німцям помагати, тільки тому, щоб дістати вишкіл і зброю. Це було головне. З моєї школи, з гімназії, пішло 40 хлопців. Я маю їх списки. Бо є видана книжка, пропам'ятна книга про Сокальську гімназію¹⁸. І там є їхні прізвища. Багато з них загинули. Особливо тоді під Бродами¹⁹, де цілковито ту Дивізію нещасну розбили. Отже, ті люди, яких сини пішли до цієї армії, вони були загрожені. Ці намагалися втекти, бо їм був би тоді вже кінець.

— **Советське підпілля: чи були у Ваших околицях советські партизани?**

— В наших околицях не було, але зараз за кордоном, бо Сокальщина на кордоні з Волинню. На Волині були советські партизани, особливо той Ковпак²⁰. Там були цілі відділи їх, і вони грабили населення, воювали проти німців, але головню воювали проти населення і проти нашого підпілля. До того дійшло, що вони, скажیم, їхні відділи, діставали спеціальний вишкіл, як поборювати підпілля. Про це є документи. Є так

¹⁶ Мається на увазі в Канаді.

¹⁷ Про Дивізію «Галичина» див. с. 159, прим. 1.

¹⁸ Т. Лещук. *Світло великих надій*. Львів: Місіонар 1996 р.; *Сокальська гімназія: Пропам'ятна книга* / відп. ред. О. Романів. Львів — Сокаль: НТШ 2001.

¹⁹ Битва Дивізії «Галичина» під Бродами відбулась 22 липня 1944 р. Більше про це: *Бій під Бродами*. (Збірник статей у тридцятиліття), 2-е вид. Нью Йорк 1974; Т. Гунчак. *У мундирах ворога*. Київ 1993, с. 85–95.

²⁰ Сидір Артемович Ковпак — під час радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. командир з'єднання партизан, яке 1943 р. здійснило Карпатський рейд. У Карпатах ковпаківці вели бої з УПА. (Довідник з історії України (А–Я) / заг. ред. І. Підкова, Р. Шуст. Київ: Генеза 2001, с. 320).

званий «Літопис УПА». У ньому є кілька томів документів советських, які тепер знайшлися в архівах, про те, як нищили, як поборювали підпілля. Отже, були відділи партизан спеціально школені для того. Вони мусили вивчити мову місцеву, тобто галицький діалект, звички різні. Вони мусили знати про уніформи, які носили, який одяг, які відзнаки. І тоді вони йшли, перевдягалися за вояків УПА і у звірський спосіб вимордовували людей по селах. Все під маркою, що вони УПА, бандерівці. І так вони винищили тисячі і тисячі людей. Це є задокументовано.

— ***А чи Ви тоді знали про це? Чи це було щось відомого?***

— Знали, що є ті нещасні партизани там, советські. Тих українських повстанців також називали спочатку партизани. Навіть є пісня «Ми партизани». Але це є неправильна назва, бо можна було їх помішати з тими, советськими партизанами. Ми знали, що вони там є на Волині. І знали, що вони роблять.

— ***Як Ви тоді їх називали?***

— Советська партизанка. Так називали.

— ***Ви згадали про Ваш відступ, про Ваш відхід на Захід. Розкажіть, будь ласка, коли це сталося, за яких умов, і куди Ви виїхали?***

— В 1943 році ми мусили за скорочений час у школі ввесь матеріал вичерпати, щоб дійти до іспиту зрілості, так званої матури. Отже, навчання йшло такими шаленими темпами, що не можна було навіть знайти часу деколи вгору глянути, зі всіми обов'язками в школі. Я співала ще в двох хорах, в шкільному і церковному. Була членом драматичного гуртка. Постійно ми щось ставили. Останньо ми приготувляли виставу «Ясні зорі»²¹, але її вже не скінчили... І підпільна та робота, виїзди в терен. Це все дуже виснажувало нас усіх. Так, отже, ми... їсти не було чого. Було холодно. Вдягнутися теж не було в що. А ми все таки вчилися, щоб дійти до тієї матури і дістати свідоцтво. І ми вже це зробили в половині січня. Нормально наука тягнулася ще до червня. Але ми закінчили все вже в січні. Перше — письмові екзамени. Я написала їх добре, і хто

²¹ Драма Бориса Грінченка на історичну тематику.

написав на відмінно, того звільняли від усних. Я була звільнена від всього.

Тоді ми знали вже, що наближається советський фронт, що треба буде втікати нам, бо ми там не збережемо життя. І при кінці січня — батька тоді не було, він був на Заході вже — ми з мамою спакували, що могли. Позалишали все, все, що батьки за ціле життя придбали, влаштування в кімнатах, все білля, все, що хочете. Ми це все лишили, забрали тільки трохи особистого одягу і поїхали на захід, останнім майже поїздом. Фронт, між іншим, зупинився ще на 6 місяців, і деякі люди ще поверталися на цей час, але ми вже не верталися, ми поїхали до Сянока, де мама мала родича. Лікар, називався Каранович. Моя мама з роду Караван. І він називався Караван. Але караваном у нас називали карету для перевоження померлих. Він, як лікар, вважав, що це буде відстрашувати пацієнтів, і змінив прізвище на Каранович. То ми до нього там заїхали. Ми йому привезли, очевидно, дещо з харчів, м'ясних виробів. Вони нас прийняли, і ми вже там були аж до червня, від кінця січня до червня. І тоді мусили втікати далше на захід, туди на Тарнів, на Краків і до Німеччини.

— *Де Ви у Німеччині зупинилися?*

— Ми зупинилися перше в такому сільці, що називалося Нойндеттельзау²², здається. Я не пригадую добре. А пізніше опинилися в Баварії, і там вже батько до нас прилучився, і ми вже жили в Баварії у фермера, який називався Цінтль. Мали вже харчові картки та деяку допомогу від тієї господині. Так що ми могли якось дожити аж до кінця війни. А тоді почали втікачі творити табори, об'єднувалися, і їм допомагала міжнародна організація, так звана УНРРА. Це є об'єднання 44-ох держав, які зобов'язалися давати допомогу втікачам. Отже, українцям теж воно належалося. Їм давали дозвіл десь зайняти якийсь чи шкільний будинок, чи щось інше, і там їх збирали. Наші люди, знаєте, такі живучі, запускали відразу коріння, де б їх не посадили, там вони відразу росли. Скажім, у тому таборі, де мої батьки опинилися, за кілька тижнів вже

²² Neundettelsau — село в районі Ансбах у Середній Франконії, Баварія.

знайшли приміщення для церкви, був там священик, вже відправляли Богослужіння. Зорганізували школу. Мій батько був директор тієї школи. Був медичний пункт. Зорганізували хор і танцювальний гурток. Давали концерти і влаштовували вистави. Я приїхала туди з Мюнхену, де вже була на студіях, і поставила першу дію «Лісової пісні».

— **Як той табір називався? Де він знаходився?**

— Він називався Обернценн²³.

— **А Ви згадали священика. Пригадуєте його ім'я?**

— Він називався Олійник. Олійників, бачу, багато.

— **Скільки часу Ви були в тому таборі?**

— Я не була там довго. Кілька місяців, бо вже восени я виїхала до Мюнхену, до Українського Вільного Університету²⁴ на студії української філології. І звідтам тільки приїжджала до табору. Перший табір, властиво, був у місцевості Ансбах²⁵. Це було гарне, чисте німецьке місто. Для українців дали приміщення — величезний будинок, чистий, вигідний. А напроти була залізнична станція. Мені було надзвичайно вигідно, бо я могла тоді поїздом приїжджати прямо під хату... Але ми там довго не побули, бо одного разу рознеслася чутка, що будуть американці видавати наших людей советам для повороту «на рідину». Це було тоді таке страшне явище. Люди не хотіли повертатися, вони втікали. Деякі прямо самогубством кінчали, щоб не потрапити туди. Отже, як рознеслася чутка, що будуть виселювати, віддавати советам, за кілька годин в тому будинку живої душі не стало. Всі повтікали. Нас прийняв до себе мер того містечка, Ансбаху, бо він дуже любив з моїм батьком розмовляти по-німецьки. Мій батько знав добре німецьку мову ще з Першої світової війни, коли він розпочинав свою військову кар'єру в австрійській армії. Потім перейшов до української, до УГА. Отже, він нас прийняв. Пригадую, ми

²³ Obernzenn — містечко в районі Нойштадт-на-Айші — Бад-Віндсгайм у Середній Франконії, Баварія, де був табір переміщених осіб.

²⁴ Див. с. 149, прим. 11.

²⁵ Ansbach — місто в Баварії, столиця адміністративного округу Середня Франконія.

якось переночували, і вранці сиділи на горищі. Крізь отвір було видно цей будинок. Заїхало повно американських вантажних авт. Повисідали якісь старші і пішли до того будинку, досить там довго були, потім повиходили дуже здивовані, бо живої душі там не було. І почали тоді телефонами кудись з кимось там зв'язуватися, а в міжчасі ті вояки повилазали з тих авт своїх і бавилися. І я їх перший раз бачила, американців тоді... Відгодовані, сильні, високі, багато чорних між ними. А бавилися, як діти. Кидалися таким м'ячем, що виглядав, як сливка. То є той... як називається той спорт?

— **Чи не футбол?**

— Так. Або дужалися один з одним, або... і всі жували гуму. То перша була моя зустріч з американцями. Вони були кілька годин, між іншим, крутилися, поки їм не наказали забиратися геть. Але ми вже не могли там жити. Тоді зорганізували такий табір власне в тому Обернценні, про який я згадувала. І там були вже майже до кінця, до виїзду на еміграцію до Канади.

— **Скільки часу Ви вчилися в Мюнхені?**

— Від 46-го до 48-го. Сорок шостий... три роки.

Студентська посвідка Надії Хмари. Мюнхен, липень 1948 р.

— **Що сталося потім?**

— А потім мені до ступеня так званого магістра бракувало два семестри. Але я приїхала до табору власне там, і батьки були в паніці, бо вже всі люди виїжджають, хто куди: до Австралії, до Америки, до Канади. Хто має родину, скажім, тому дуже легко. Інші якось подаються на працю, наприклад, як домашні помічниці або десь рубати ліс. Мої батьки в паніці і кажуть: «Ти там сидиш і студіюєш, а тут ми самі залишимося, бо всі виїжджають». Знаєте, як починають люди в паніку попадати. Ну, і що було робити? Студії важливі, і мені дуже хотілося закінчити, але батьки важливіші. Так що я почала думати, куди мені податися і як це зробити. На домашню прислугу я не рефlekтувала, а ліса рубати мене би теж не взяли. Але склалося так, що приїхали з міста Гамільтону (велике промислове місто за Торонтом) набирати працівниць для текстильної фабрики в цьому місті. І приїхала комісія... нас багато... і я записалася туди. Ну, ми, очевидно, мусили пройти різні комісії, лікарські, такі і сякі. Нарешті все закінчилося, і в вересні 1948 року я вже плила кораблем до Канади. Я вибрала Канаду, тому що ми діставали пресу з Канади і знали, що там є багато українців, українських організацій, церков. То значить, то не буде зовсім чужина, все таки хтось з українців буде. Можна буде включитися і щось тут робити. Так що я не хотіла ані до Америки, ані до Австралії, ані до Південної Америки, тільки до Канади. І плян був такий, що я поїду перша. Контракт я підписала на один рік — працювати в текстильній фабриці. А якщо я вже складу трохи грошей, тоді зможу спровадити батьків. Плян був добрий, але не зовсім, бо як я почала працювати і вже мала трохи грошей, я три рази складала заяви про переїзд батьків і три рази мені відмовляли. Казали, що я не маю можливості їх утримувати в Канаді. Вони були в розпуці, і я була в розпуці. Що далі? Там вже майже нікого не залишилося. Вони сидять самі там і журяться. Тоді ми пішли до знайомого адвоката, називався Шевчук, в Торонті. Ми... я кажу «ми», бо я в міжчасі вийшла заміж за свого нареченого, який з Мюнхену виїхав до Голляндії на роботу

пропагандивну, а звідтам шість місяців після мене приїхав і почав редагувати в Торонті газету «Гомін України», яка досі виходить. І його стягнули власне на чуже прізвище і на чужі документи, але приїхав. Отже, ми...

— **Як він називався?**

— Роман Олійник, псевдо Роман Рахманний. Все, що він написав, це є під прибраним прізвищем. Йому здавалося, що він забезпечить тим батьків від переслідування. Бо все, що він писав, було спрямоване проти поневолення України советською Росією. Так що він був «ворог народу» число один.

— **А його батьки де були?**

— Його батьки були в Ходорівському районі. І вони збереглися, але в кожному разі він вирішив так і до самого кінця писав тільки під тим прізвищем.

— **А коли Ви побралися?**

— Це було 23 червня 1949 року.

— **Це в Канаді?**

— В Канаді. В Торонті.

— **Як з Вашими батьками вирішилася справа?**

— А тоді... бо цей адвокат, до якого ми пішли, він знав про нас, що ми наречені і плянуємо одружитися, якщо приїдуть і коли приїдуть мої батьки. Я хотіла відбути те весілля, знаєте, як слід. Але він... як вже три рази мені відкидали ці заяви, він порадив: «Ви одружіться тепер. Вдвійку ви не будете мати ніяких проблем. Ви обоє будете працювати, і це гарантоване». І ми приспішили весілля. Воно відбулося в Торонті, дуже скромно, але несподівано якось люди дізналися. Співав чудовий чоловічий хор, були три священики, маса людей. Роман вже був тоді досить відомий. Може тому і було дуже гарно. Несподівано. Але я мусіла вертатися відразу... кінчати контракт. Тобто, до вересня. Так що він жив у Торонті, а я жила в Гамільтоні ще аж до закінчення контракту. Я могла, скажім, просити, щоб звільнили мене з контракту, але це вже лишає, знаєте, на Вас таку якби пляму, якщо йдеться про нас, про нашу роботу чи зайняття. Отже, я вирішила закінчити і не

мати з ніким проблем. Я щойно тоді переїхала до Торонта, і ми почали своє життя разом, не маючи нічогосінько. Ні кола, ні двора. Були бідні, бо нічого не мали — все втратили, все залишили і мусили починати наново. Але якось...

— ***Ваших батьків вдалося стягнути?***

— А батьки приїхали, так, за кілька місяців. Вже цим разом не відкидали нашої заяви, тільки розпочали процес імміграції.

— ***За яких умов... як Ви познайомилися зі своїм чоловіком?***

— Ну, докладно розповісти? Чи тільки загально? Я думаю, що Ви не будете цього використовувати. Це була новорічна забава 1946-го на 1947 рік. Ми, студенти і колишні політичні в'язні, так звані кацетники, жили у великій німецькій школі, що називалася Фюріхшуде²⁶, на передмісті Рамерсдорф. Це був центр українського життя. Там не тільки жили студенти і колишні в'язні, але переходило туди багато людей. Хто тільки звідки приїхав, то мав там приміщення, міг переночувати, щось з'їсти — і пішов далі по своїх справах. Там відбувалися і концерти. Якщо більша якась імпреза, то винаймали тоді залю іншу, але і там на місці була досить велика заля. Ми там харчувалися, а спали на різних поверхах. Були чоловіки і дівчата, тільки на різних поверхах. Велика школа була. І була новорічна забава, і я туди пішла також з дівчатами, таки в тому самому приміщенні. Ми танцювали, бавилися, і нагло цей, що вів (конферансьє, ми його називали), заповів народний танець, козачок. Пари почали виходити, а до мене підступив якийсь пан середнього росту, блондин з синіми очима, з кучерявим волоссям, і просив до козачка. А я сказала: «Вибачте, але я до народних танців маю свого постійного партнера, Василя Бойчука». І вказала на нього, цей якраз надходив. Я думала, що цей пан образиться на мене, але він ще

²⁶ Führichschule — школа в Рамерсдорфі, південно-східній околиці Мюнхена, збудована в часі Першої світової війни і названа на честь австрійського художника Йозефа фон Фюріха (1800–1876). Наприкінці Другої світової війни приміщення школи було пристосоване для розміщення 400 чужоземних робітників.

потім кілька разів зі мною танцював, і виглядало, що він дуже зацікавлений. І я незадовго довідалася, хто він такий.

Отже, він представився як Роман Олійник і він приїхав сюди з іншого міста, Фюрт²⁷, до Мюнхену щось видавати. Коли я сходила на виклади в університет, то дуже часто його якось ніби випадково зустрічала, і ми кілька хвилин говорили, але часу багато не мали. Потім він почав запрошувати мене до театру. Так ми знайомилися щораз більше, і я побачила, що це дуже, дуже виїнятка якась людина. Величезне мав знання, вмів дуже гарно розповідати на будь-яку тему, особливо на політичні теми, дуже любив історію, військові справи. Можна було прекрасно з ним проводити час, бо було дуже цікаво. Але потім я врешті довідалася, що він має видавати.

Отже, він мав видавати бюлетень інформаційний в чотирьох мовах: в українській, англійській, німецькій і французькій. Називався журнал «Українська пресова служба»; він мав інформувати про українські справи, особливо про український визвольний рух на рідних землях. І незадовго виявилося, що він шукає секретарки і друкарки, щоб на машинці друкувати ці бюлетені, і що на цю працю він попросив, щоб призначили мене. Це, очевидно, організаційною дорогою все йшло.

Був маленький конфлікт, бо деякі організаційні люди вважали, що я можу робити якусь поважнішу роботу, скажім, в ділянці пропаганди чи вишколу, а не переписувати чужі тексти. Отже, цей бюлетень мав займатися справами про те, що діялося тоді в Україні, інформувати чужинців і своїх недовірків. Багато людей не вірили навіть, що там іде якась підпільна боротьба. Називали їх «хлопці з лісу», і що це є неповажне і так далше. Отже, це перерішило справу. Бо мені не вдалося, знаєте, самій залишитися там і боротися разом з ними, то я думала: принаймні такою роботою я чимось їм допоможу. І так сталося.

Я почала друкувати ці бюлетені українською мовою. Це було 15 сторінок машинопису на так званих матрицях, які треба було зробити за одну ніч. Ці матриці циклостилем переби-

²⁷ Fürth — місто в Середній Франконії, Баварія, в агломерації Нюрнберга.

вали на папір. Зішивали там, чи зліплювали, і вже вранці були кур'єри, які розвозили це в різні місця. Частину відсилали за кордон — до Канади, до Америки — і використовували для цього військову пошту американську. Вдавалося. Наші хлопці моторні. Вони працювали там для війська на різних позиціях. Я не була професійною друкаркою. Я вчилася писати ще в Сяноці, де працювала якийсь час. Навчилася сама з великим трудом і напсувала масу паперу. Але навчилася писати швидко — не правильно, не всіми пальцями, тільки чотирьома. І так і до сьогодні, бо вже ніколи не було нагоди навчитися. Отже, за ту одну ніч треба було тих 15 матриць надрукувати. Матриці були такої поганої якості, що, якби вдарити сильніше, то все рвалося. Треба було наново. А я майже цілий день на викладах, потім якась проба, а тоді вже сідати за машинку і писати тих п'ятнадцять. Не було так легко.

Але я те все виконувала, ще деколи поправляла за славними редакторами... Головне писав власне Роман Рахманний. Передові або якісь напрямні, політичні. І деколи він приходив мені допомагати, значить, диктувати. Тоді було швидше, бо я не мусіла заглядати з одного кусника паперу в другий. Тільки слухала і писала. І так було... Ми щораз більше знайомилися, і тоді виникла вже між нами велика приязнь... Тих бюлетенів українських я надрукувала 53, щотижня один. Але знаєте, як кажуть, хто везе, на того накладають. На мене наклали ще англійський. Я не знала цієї мови, і це було ще трудніше, бо я мусіла дослівно «фотографувати». Але воно мені дуже допомогло, бо я до сьогодні не маю проблеми з так званим spelling, тобто, по буквах. Я не знала, що дане слово значить — *insurgent struggle*²⁸ і так далі, але я знала, як його написати. Так що і тих англійських бюлетенів, мабуть, було 26, а німецькі і французькі писав хтось вже інший.

Після того Романа вислали до Голляндії для пропагандивної роботи. Він там провів дуже, дуже важливу роботу. Написав багато, познайомився з різними людьми і робив власне пропаганду для нашої визвольної справи. Там відбувався, в Гаазі, конгрес тих народів, які перемогли Німеччину і фашизм.

²⁸ Підпільна боротьба (англ.).

Він передав меморандум від Української Головної Визвольної Ради самому Черчіллеві. Спочатку українців не хотіли допускати там, бо вони не були офіційні делегати, але якось потім пропустили. Роман написав багато статей. Пригадую одну, «Україна — забута барикада». Дуже добра стаття; її переклали на голландську, вона була також поміщена в «Ді Вельтвохе», у швейцарській газеті, і в скандинавських деяких. Так що то розійшлося дуже далеко. Статті всі збереглися і вони тепер... знаєте, де вони є тепер всі? В Україні, в Києві. Цілий архів Романа я опрацювала і переслала до Києва, до Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України. І там воно приміщується — його книжки, брошури, статті — українських самих було щось 1300, мабуть, а чужими мовами — щось 300 з чимось. Там були теж статті про нього, про його книжки, скажім, рецензії різні. А потім були критичні, включно з советськими нападами.

— А я ще маю таке питання: чи складно було бути дружиною такої особи?

— Знаєте, ми були разом 56 років. І це не було ідеальне подружжя, бо такого нема. Воно було б ідеальне, якби на нас не вдарили постійно зовнішні якісь речі. Хоч би напади зі советської сторони. Вони провадили таку скажену кампанію проти нього, штурмували місце праці. Це була Міжнародна Служба в канадському радіо, так званий International Service. Передавали програми в 16-ти мовах до різних країн, інформували головню про Канаду. Роман там почав працювати в 1959 році і працював аж до пенсії. І за той час було стільки на нього скарг, що його кілька разів мало що не викинули з роботи, бо «він псує відносини між Советським Союзом і Канадою», які були тоді, знаєте, вже великі приятелі. І це була загроза. Потім різні тут в українському суспільстві були конфлікти. Були проблеми з дітьми, з родиною. Знаєте, проблеми, так як зі всіми молодими. Дітей у нас двоє: син Олександр Роман народився в Торонті 24 лютого 1952 року. А дочка Марта Дарія народилася 15 серпня 1954 року, теж у Торонті. Так що не було легко. Ті всі хвили вдарили на наш човник, але він все якось впливав на чисті води, і ми далі плили, і плили до кінця разом.

Мрія, знаєте, цілого його свідомого життя, була вільна Україна. Він писав, що Україна є гідна того, щоб стати самостійною, що вона має на те повне право, що є та історична тяглість, що ніколи вона не покидала тієї думки. Щоб ніхто не думав, що, скажім, советську окупацію прийняли зі щирим серцем. В тому сенсі він завжди писав. Якраз як Україна стала самостійна, в серпні 1991-го, він захворів. У грудні він дістав перший інсульт, і від того часу наступив прогресивний параліч. Ішло постійно до гіршого, але дуже поволі, йому постійно тяжче було ходити, розмовляти, і ані рукою, ані на машинці він не міг вже писати.

Спочатку я ще допомагала, бо він мав зобов'язання не тільки для преси писати, але посилав свої коментарі до чотирьох радіостанцій в Америці й у Канаді. І всі благали: посилайте матеріал, бо треба, бо чекають. То ще принаймні півтора року ми якось змагалися. Він пробував своїм слабким вже голосом мені розказати свою думку, свою ідею, про що він хотів би написати. І я пробувала її, ту думку, розвинути, давала йому прочитати, ще там ми поправляли, і тоді я начитувала на касетку, ну і посилали ми. Але після півтора року вже і це не було можливе. Романова хвороба тягнулася 10 і пів року. Вкінці треба було ним піклуватися 24 години, як малою дитиною.

Ми виїжджали на 6 місяців кожного року до теплої Флориди і там купили маленьку хату. І це його, мабуть, врятувало, бо йому лікарі давали яких максимум 5 років життя, а він прожив 10 з половиною. У 2001-му він дістав другий інсульт, і я мусила віддати його до дому для невиліковно хворих. Він дожив до 24 червня 2002 року.

— *[Христина Сохоцька] Це Христина Сохоцька з кутика тут доказує. Я тільки хочу додати, Наталю, що пані Олійник ще, помимо родини, дітей, пішла на студії, зробила магістерку у бібліотекарстві і працювала в однім великім тут університеті, що називається МекГілл²⁹. Отже, повну кар'єру мала як професійна жінка. Чи можна б децю більше дізнатися про це?*

²⁹ McGill University — найстаріший університет Канади. Заснований у 1821 р. у м. Монреаль.

— Розказати Вам про це? Значить, як ми переїхали з Торонта до Монтреалю в 1960 році, чоловік займався всім. Він писав, працював, їздив з доповідями... А я сиділа вдома тоді, доглядала дітей, варила, чистила, і думала, що таке моє життя до кінця буде. Мені здавалося, що я щось ще можу зробити, що я не тільки до горшків і до пеленок надаюся. Мені було тяжко, і я попадала прямо в депресію, бо все виглядало безнадійне. Ну що робити? Мови ще так добре я не знаю, діти ще малі, куди піду?

І тоді Роман побачив, що діється, взяв мої документи з Українського Вільного Університету, дав перекласти на англійську мову, сам написав заяву в університет, і мене прийняли. На основі цих документів мене прийняли на програму до магістерського ступеня у відділі слов'янської філології, і я закінчила за рік з відзначенням «*magna cum laude*», з великою похвалою. Ще того самого року я склала заяву, подалася до бібліотекарської школи в університеті МекГілл. Мене прийняли якимсь чудом, бо дуже трудно було дістатися. Всі пхалися, тому що це був останній рік з однорічною програмою. Я була одна з найстарших. Мені вже було сорок, мови я не знала настільки добре, як другі. Перший піврік — це було пекло. Праці багато, постійно треба було виконувати різні завдання. Треба було писати есеї, що два тижні майже. Предметів було багато. Треба було лишатися після викладів ще в бібліотеці працювати. Тоді Роман вертався вже десь по другій додому, виконавши там свою роботу, і вже дітей зустрічав зі школи і ними займався. Як я мусила довше лишатися, навіть варив деколи. Так що він мені дуже багато помагав. Першого півроку я була перевтомлена і не знала, що зі мною діється, чи я що-небудь добре там роблю, чи ні, і хотіла все залишати. А він стояв за мною як мур і не дав похитнутися. І найважливіше, що він вірив у мене. Каже: «Ти можеш це зробити, я знаю». І я зробила, і закінчила бібліотечні науки з успіхом: з-поміж усіх 85 студентів я вибилася на друге місце.

Другий піврік вже був легший, і вже почали мене завважувати. Я знала кілька чужих мов, і вчителям треба було деколи навіть помагати з якимись документами чи книжками.

А також моя уважливість до деталей, що дуже в каталогізації придається. Працю я дістала таки в тому університеті, в центральній бібліотеці. Там якраз відходив хтось, хто каталогував чужомовні книжки, і мене відразу взяли... І я вже там просиділа 25 років. Перших п'ять я каталогувала різні книжки: слов'янські всі, італійські, еспанські, німецькі. Я не знала добре, скажім, еспанської й італійської взагалі, але на основі латинської, яку я вивчала шість років, то воно йшло, зі словниками, очевидно. Мені та робота дуже, дуже подобалася. Кожна книжка була для мене, як якась нова пригода, щось я довідалась такого, чого в звичайному житті ніколи б не зустрінула.

— Чи в таких обставинах Ви мали можливість виконувати ще будь-яку громадську роботу? Можете розказати про це?

— Так, але хіба дуже коротко. На протязі тринадцяти років я була головою Читацького Гуртка в Монтреалі. Його діяльність полягала головнo в тому, щоб придбати вибрану книжку, прочитати її за місяць, а тоді обов'язково прийти на сходуни, щоб обмінятися думками про прочитане. Принаймні раз у рік ми влаштовували ширші громадські зустрічі для вшанування якогось визначного письменника чи письменниці, звичайно доповіддю і художнім читання уривків із їхніх творів.

Від 1971 до 1984 р. я вчила літературу й історію культури на Курсах Українознавства в місті Ляшін поблизу Монтреалю. Одночасно керувала драматичним гуртком, діяльність якого особливо сприяла зберіганню і плеканню живого слова у молоді. До найважливіших досягнень цього гуртка належить постановка драми-феєрії Лесі Українки «Лісова пісня», з якою мої юні актори виступали в Ляшін, у Монтреалі, в канадській столиці Оттаві і в Торонто та всюди викликали своєю бездоганною грою і чистотою мови захоплення глядачів, а згодом дуже похвальні рецензії в пресі.

У 1983 р. я розпочала активну редакторську працю. В моєму доробку є літературна редакція трьох томів монументального історично-мемуарного збірника «Надбужанщина»,

історичної монографії мого чоловіка Романа Рахманного «Україна атомного віку» та декілька менших праць різних авторів. Ще й досі, в міру можливостей, займаюся перекладами й редагуванням різних матеріалів та допомагаю громаді влаштуванням імпрез і виголошуванням доповідей.

Саме тепер закінчую писання своїх спогадів, які будуть опубліковані під назвою «Позаростали стежки-доріжки».

— *Щиро дякую за цікаву розмову.*

НАДІЯ СТАСІВ

<i>Дата інтерв'ю:</i>	24 жовтня 2006 року
<i>Місце інтерв'ю:</i>	Торонто, Онтаріо
<i>Оповідач:</i>	Надія Стасів
<i>Інтерв'юер:</i>	Іроїда Винницька
<i>Мова інтерв'ю:</i>	українська
<i>Розшифрування інтерв'ю:</i>	Галина Потюк
<i>Редагування інтерв'ю:</i>	Іроїда Винницька

Надія Стасів народилася 4 серпня 1926 року в селі Піски на Харківщині в заможній хліборобській сім'ї. Мати її походила з козацького роду. Батько воював у війську Петлюри за Українську Державу, а 1929 р. був заарештований НКВС; доля його невідома. Родина оповідачки, разом з іншими заможнішими односельцями, була розкуркулена і виселена на Північ, в Автономну Республіку Комі. Оповідачка описує дорогу на висилку та щоденне життя на півночі, смерть молодшої сестри від переохолодження. Згадує, як брат мами узяв її разом зі старшою сестричкою на Україну, а влада забрала їх на «виховання» до дитячого будинку для малолітніх злочинців. Розповідає про втечу мами і брата оповідачки з висилки, згадує, як чудом вони уникнули арешту, описує життя родини на Донбасі. Згадує про голод 1932–33 рр. Описує початок Другої світової війни, використання радянською владою праці підлітків для копання окопів. Розповідає про період окупації та свою працю для німецького

Надія Стасів. 2000 р.

фермера після вивезення до Німеччини, життя в таборі для переміщених осіб по закінченні війни, страх перед депортацією до СРСР. 1948 р. оповідачка виїхала до Канади, працювала у лікарні та 1956 р. вийшла заміж, була активною в громадському та церковному житті українців.

Померла 9 жовтня 2009 р.

— *Пані Стасів, будь ласка, для нашої документації можете назвати своє ім'я, прізвище, а також своє дівоче прізвище?*

— Моє дівоче прізвище було Проскурова. Народилася я на Харківщині, село Піски¹, недалеко від Ізюму Харківської області. Моя дата народження: 4 авгу́ста 1926 року.

— *Яке Ваше прізвище?*

— Тепер Стасів, по чоловікові.

— *Як завелике було село, в якому Ви народилися?*

— Не можу точно сказати, але, може, яких тисячу дворів напевно було. То дуже велике село було: було дві церкви, були школи, і досить гарне село було.

— *А як називалися Ваші мама і тато?*

— Моя мама називалася Феодосія, Корецька з роду. А тато Іван Проскурів.

— *Чим займалися Ваші батьки?*

— Мої батьки були хлібороби, вони дуже багаті були: мали дуже великі поля, мали мельницю парову, просорі́зку і мали ту, — не знаю як вона називається, — що олію били. Пам'ятаю, як я була маленька, то вони все жарили насіння, ми бігали й їли.

— *А Ваша мама? Звідки мама походить? Чи вона також з того села?*

— Мама походить з хутора. То недалеко було від Проскурова, називався хутір Лубени. То мама походить звідти. Там були так: мамин дядько, мамин батько і мамин другий дядько. Вони не були дуже багаті. Дід мій був звичайний собі козак, ніколи кріпаком не був. А тому що моя баба була з дворянського роду, то він міг учити всіх своїх синів. В нього чотири сини були і дві дочки. Один син був агроном, один був

¹ Тепер село Піски Радківські Борівського району Харківської обл.

продавець, тобто у бізнесі. Найстарший не мав освіти, його батько лишав на землі. А ті два, обидва мали вищу освіту. А молодший, мені здається, що він не встиг закінчити освіти, бо застала Перша світова війна. Але вже після війни він закінчив інженерську школу і був інженером.

— А Ви згадали, що був козак. Що то значить, що він був козак?

— На Україні козаки не були кріпаками. Бо інші селяни були кріпаками, а козаки не були кріпаками.

— І як далеко той рід козацький сягає?

— То я вже не знаю. І навіть не думаю, що мама знала. Але вона все казала, що дід все казав, як вони часом сварилися з бабою, то вона казала, що якби в мене батько був інакший, так мене б сюди і ворона кості не завела. А дід все казав: «О, то так, вийшла б за якогось там дурного шляхтича, а я правдивий козак».

Але я не знаю, я не пам'ятаю ані баби, ані діда. Але сини в діда були дійсно козаки — як дуби, по шість фітів², три чорняві, такі вродливі були. Не того, що вони були мої дядьки, але так кажу, як було.

— А Ви кажете, що освіту дав синам. А як з донькою, з Вашою мамою?

— Отож я, власне, кажу, а з моєю мамою — він казав, що пелюшки будеш мінять і без освіти. Так що старша сестра моєї мами вийшла заміж дуже рано і кінчила тільки сільську школу. То, здається, чотири класи чи... я не знаю, скільки та сільська школа фактично була.

А мою маму, вже як підросла, то її мати, моя баба, так сварилася, сварилася з її батьком, моїм дідом, поки таки на своєму поставила, і вони її послали до Кременчуга. Там жили дві мамині тітки, тобто моєї баби сестри. То мама жила там у них і ходила до школи, і закінчила ту школу. Так що вона чудово вишивала, дуже чудово шила, прекрасна була кухарка, що

² Фіти або фути (від англ. foot, множина: feet) — міра довжини, один фут приблизно дорівнює 30,5 см; шість футів складає приблизно 1 метр 80 сантиметрів.

фактично нас і спасло і під час голоду, і під час висилки. А тоді вже як вона вернулася, то батько її засватав за мого тата. Вона його перший раз побачила, як прийшла до шлюбу.

— ***А скільки їй років було?***

— Тоді було 19 років.

— ***А йому?***

— А татові було 20, вони були обоє майже однакові, щось на рік тато був старший і всьо.

— ***Так що заочно їх посватали?***

— Заочно їх посватали, бо він був дуже багатий. Але вони добре жили, мали четверо дітей. Старший син, тобто мій брат, родився в 1918 році.

А пізніше тато пішов до війська, і як прийшов Петлюра до нашого села мобілізувати, то тато пішов до війська. І відступали з Петлюрою, і десь коло Галичини — мама також не знає в якому місці — він був ранений у ногу. І там дуже довго лежав в одній селянки. І він казав, що якби не вона, він би не вижив, а вона йоговилічила. Ну, тоді вже, як вона йоговилічила, то він прийшов додому.

Так що, наскільки я тата пам'ятаю — я дуже його мало пам'ятаю, — то він усе налягав на одну ногу, все трошки кривенький був на одну ногу.

— ***Скільки у Вас всіх братів і сестер?***

— Четверо. Був один хлопець і три дочки. Була я, моя сестра, Поля називалася, і наймолодша була Наталка, яка... за-мерзла на Сибірі.

— ***А скажіть, будь ласка, яка Ви з черги?***

— Я є третя.

— ***Ви згадали, про Сибір. Яка доля батька?***

— То фактично я зле сказала. То не є Сибір. То була Північ.

— ***Ми ще до того повернемося. А тепер скажіть, яка доля батька була?***

— Так як мама розказувала, бо я ж що, я була мала, мені навіть несповна чотири роки було. Ну, і мама каже, що його — прийшли вночі, сказали: «Збирайся...».

— ***А хто то прийшов?***

— Ну ті, активісти, і то свої.

— ***Коли то було, котрого року?***

— То було в 1929 році. І його прийшли й заарештували. Мама там почала плакати і хотіла якусь там одягу йому дати. А вони сказали, що не турбуйся, він завтра додому прийде. А тоді, як на другий день він не прийшов, на третій день мама понесла передачу в Харків. Харків від нас був, може, я знаю, 15–20 кілометрів. І їй сказали: «Йому вже нічого не треба».

Так що ми більше не знаємо, чи його там розстріляли, чи його десь послали на каторжні роботи і він там помер. Ми ніколи нічого про нього не чули аж дотепер. Мій брат розказував, як був тут у 1990 році, що він шукав його по всій Україні і ніде не найшов. Жадних відомостей, нічого — так як у воду впав. Так що я дійсно тата не знаю.

— ***А чому, на Вашу думку, його арештували?***

— По-перше, що він був дуже багатий. А по-друге, що він був у Петлюри, і то всі знали. А тоді, як його заарештували, за пару місяців до нас прийшли і сказали, що вони дають нам три дні, щоб ми збиралися: беріть, що хочете, але тільки обмежено, і беріть теплу одягу, бо там, де ви поїдете, буде дуже холодно. І я знаю, що мама брала простині, зшивала і туди клала перини, подушки, теплі одіяла. А решту — в неї дуже багато вишивок було чудових, дуже гарна одяга була, то вона все пакувала і ночами носила до своєї сестри, яка жила уже через чотири-п'ять хат від нас. То її сестра дещо переховувала, а тоді віддавала кузинкам. Але як ми вже вернулися з вишивки, то сестра все віддала, а кузинки — нічого; казали, що нічого нема. А моя тітка, тобто мого тата сестра, там жила, то вона казала, що вони й мамину одягу носили, і мамині речі всі мали, і все. І то, бачите, перші кузинки, а нічого не віддали, нічого, тільки сестра віддала. Сестра віддала все.

— ***А Ви кажете, Вам дали три дні, щоби зібратися. Тобто, кому: мамі з дітьми? Чи ще комусь?***

— Мама з дітьми, і баба ще була жива, тобто мого тата мама, і в неї ще був син, який був ровесник мого брата. От я

тільки не знаю, або брат був старший три місяці, або брат був молодший три місяці, але вони були однакові. То їх двоє, баба, мама і нас троє.

— ***І Ви всі мешкали в одній хаті, тому Вас всіх забрали?***

— Ми всі мешкали в одній хаті. Одно велике господарство й одна велика двоповерхова хата. Як нас звідти виселили, то в тій хаті зараз же зробили школу.

— ***Ну, і як виглядало то виселення? Ви пам'ятаєте?***

— Трошки пам'ятаю. То було у березні 1929 року. Так що мені було три і пів роки, більш-менш... Отже, знаєте, як то діти. Ми такі були раді, що то ми будем кудись їхати. І у нас було дві собаки, один Бровко, такий великий. Ну і то була моя любима собака, і мені нічого не було шкода, тільки Бровка. І то я все отак сяду біля нього, обніму, прихилюся і кажу: «Бровку, ти не плач. Ми тебе заберем». Ну, і мені дуже шкода було того Бровка. А тоді хтось до нас прийшов, і я на того Бровка сіла, хотіла покататися, і він мене ще й за пальця вкусив.

Но, а тоді нас забрали на вози і повезли до Ізюму. Ізюм був недалеко, може, чотири кілометри.

— ***Чи ще більше родин зі села брали?***

— О, більше з села брали, більше. Я не можу сказати скільки, але ціла валка їхала.

— ***І то були все люди, які були багаті?***

— То були все люди, які були заможні. То було так зване розкуркулення: початки... кінець непу. Кінець непу і початки сталінського режиму.

— ***Хто були ті люди, які Вас брали?***

— Свої ж сусіди. Так що нас фактично приходив і беріг наш сусід.

— ***А він був також багатий? Чи ні?***

— Він не був багатий, він був дуже бідний. Він колись навіть працював у нас, бо нам же треба було робітників і на млині, і на просорубці, і все. То в нас багато людей працювало. І мама каже, що він працював, і то каже, що я його так жаліла. В нього було двоє дітей і жінка. То я, — каже мама, — тим дітям

і речі віддавала, і шила безкоштовно, і все. Бо жаліла його. А він, бачите, її не пожалів, ні.

Приїхали ми в Ізюм, і нас погрузили в товарні потяги. Потяг, цілий ешелон, стояв за містом — нас туди погрузили в вагон. Ну, знаєте, які товарні вагони? Може більший, як моя кімната, а може й ні. Там було нас 40 осіб і переважно були жінки і діти. Було пару мужчин. У нашому вагоні було два мужчины. Один з них був мамин кузен, якому вже було тоді в той час 65 років. І то були ніби мої брат і дядько, які були одинадцяти років підлітки, бо вони обоє близько 1917 року народження. Там не було ані води, ані уборни, але... ну, так везли, як скотину. То що пізніше ті мужчины зробили? Попросили, щоб жінки дали одіяла, вони дали, і зробили таку в кутку загорожу, прорізали дірку і ото туди всі ходили. А як хтось помирав по дорозі, то його прямо брали за руки й за ноги, викидали і їхали далі.

— *Але чи всі речі свої Ви забрали з собою?*

— Всі речі ті, що нам дозволили, ми забрали з собою. Якби ми не забрали тих речей, ми б усі пропали, ми б усі померзли. Отже, як ми довго їхали? Навіть і мама каже, що не знала, бо ж то таке: ні календаря, ні дня, ні ночі, нічого. Їли те, що хто з собою взяв, пили... Спочатку, як їхали по Україні, то потяг часом ставав, то дітей випускали. То брат і дядько було вискочать і якось води принесуть. А тоді вже як поїхали далі, то вже нас не пускали, то вони, хлопці, вибігали і сніг брали. Бо в нас уже снігу не було.

А як ми приїхали в Котлас³, як уже там потяг зупинився, то нас до ночі тримали в потягах, щоб люди не бачили, кого там вони привезли. А як уже стемніло, тоді почали, як вони казали, вигружати. І то жінки лазили самі, вони кидали ті клунки, а дітей то брали за руки, за ноги й кидали прямо у сніг. А сніги там страшно глибокі.

³ Місто Котлас розташоване в Архангельській області на півночі Росії, з різким північним кліматом. Залізнична станція Котлас znana як пересильний пункт. У місцевість Котлас з 1929 року виселяли розкуркулени родини селян з України і Росії. (Див. про обставини життя розкуркулених в Котласі: L. Viola. *The Unknown Gulag (The Lost World of Stalin's Special Settlements)*. Oxford University Press 2007, с. 25, 42, 44, 47, 52).

— **Котлас — де це?**

— Ну, на Півночі, туди десь коло Фінляндії. Треба подивитись на мапу, то глибока Росія.

Ну і тоді матері лазили по тому снігові і шукали своїх дітей, знаходили і... Ну, мама... бо Наталка вже була хвора, вона вже плакала і їсти вже не хотіла. Ну, вона вже доходила, одним словом. То мама...

— **А скільки їй було тоді?**

— Їй було 18 місяців, півтора рочки. То мама якось із нею плигнула із потяга, так що вона не попала в сніг — мама з нею плигнула. Ну, а тоді ото вже решту ми позбирали, ті свої клунки, і позносили, що могли. Усім назначили: куди хто у котрий барак іде. А бараки стояли один коло другого, може, два дозини⁴ може, три... то такі довгі, величезні.

— **А що то були за бараки?**

— Ну, то ж... мужчини приїхали туди раніше, і вони рубали дерева. Там переважно сосни, ялини, і вони їх рубали і обрубували гілля, а дерево складали. Там протікала річка, називалася річка Вичегда. І вони чекали, поки та річка замерзнеться, а тоді на ту річку справляли, — я вже не знаю, куди воно далі вже йшло, бо... І мама не знала. Я тільки знаю те, що мені мама розказала, бо що ж я пам'ятаю? Ну, у всякому разі, то все було на продаж. А приходила, спеціальна комісія, і вони дивилися, якщо то дерево було кругле трошки або щось таке, то відкидали. Тоді з того дерева вони робили курені, прямо так ставили, зв'язували, а тоді тим лахміттям накривали. А тоді з такого ж дерева робили нари, і ото ми на тих нарах спали. Під нарами сніг, на горі сніг, а ми спали. То було 60 градусів нижче нуля...

Кожного приділяли до такого одного куреня. А в тому одному курені було може двадцять, може, тридцять родин. І то кожна родина собі окремо, як мала чим, то затулялася, а не мала чим, то так собі.

— **А як було з харчуванням, з їдженням?**

— Спочатку нам, декілька днів взагалі нічого не давали.

⁴ Дюжина (з англ.) — 12 штук.

Но, але, так як я кажу, ми трошки з собою взяли, трошки мали сала, муки. То мама, було, піде, назбирає такого хмілью, поставить казанок, закип'ятить, а тоді так заколоте муку і вилле. То звариться таке. І то ми їли. А тоді за деякий час, ми з сестрою бавилися, а мама там щось робила, бо її ще тоді на роботу не гнали, а я кажу: «Мама, мама, дивися, цеглу несуть, будуть піч робить». А то хліб, такий завдовжки... такий, ну точно, як цегла. Я такого хліба в Україні не бачила. І він, і такий, і виглядав чорний, не чорний, а такий чорно-червоний, як цегла. Мама так подивилася, бідна, тай заплакала, каже: «Ні, дитино, то нам хліб несуть». Як вона нам дала той хліб, ми його жували-жували, жували-жували по пів дня, не могли...

— З чого він зроблений?

— Ви знаєте що, там, як мама казала, там була і соя, і пшениця, і жито, і всяке було змішане, — так що я дійсно не знаю. Але в нас було трошки муки... Там були дуже приємні люди, тамошні люди. Вони були надзвичайно бідні, називалися вони зоряни, ті люди. І вони... Боже борони, на нього скажи, що він росіянин, то він тобі голову зірве — він є зорянин. Говорили російською мовою, але вона в них була така розтяжна, так, ніби співали. Ну, і мама одного разу сказала одній, що в неї є мука, чи вона могла б хліб спекти. І вона каже, що приходить і спечеш. Ну, то мама пішла спекла. Ну, то що вона там спекла, дві чи скільки хлібинки, ми поїли за день, а тоді знова ту цеглу їли. А вже як воно було далі, Ви знаєте, що я й не пам'ятаю, я тільки знаю, що маму гнали на роботу рано.

— І що вона робила?

— Ліс рубала. І то, так як вона розказувала, вона рубала ліс... Рубали по двоє, пиляли, спилювали. То вона якось упростилася, і її поставили із двоюрідним братом. То вони то пиляли. І хліб давали, скільки ти виробиш. Там давали норми. І вона, так як мама розказувала, каже: часом норма попадеться добра, а часом попадеться: яку деревину не зрубаєш, а воно там черв'яки чи щось недобре, і відкидають, відкидають. І то часом мама прийде з роботи, то принесе хлібину, а часом принесе маленький такий кусочок на нас на всіх. Ну і тож іще: баба була вже стара, то її вже не гнали на роботу. Хлопці молоді, то

також не гнали на роботу. А от уже моя тітка, то я навіть і не пригадую... Вона там довго й не була, вона якось дуже скоро втекла. Бо молоді дуже скоро тікали. Знаєте, нас було двойко малих — де ж мама втече. А тоді мама написала своєму братові листа, щоб він приїхав і забрав нас, бо якщо не приїдеш і не забереш, то ми пропадемо. Бо вже під осінь нас везли далі, вже туди аж до Архангельська, там, де ще й людська нога не була.

— *А де брат був тоді?*

— О, мамин брат був іще вдома, вдома на Україні. Ну, і вона написала йому листа, і він приїхав. Приїхав і нас забрав.

— *Кого забрав?*

— Мене й сестру.

— *А ваша молодша сестричка вже...?*

— Молодша померла за тиждень. Ми тиждень там пожили, і вона померла. Вона вже хвора була по дорозі, вона померла. Як там діти мерли! Страшне. І то, я пригадую, вона померла, то мама навіть і не плакала. Прийшла з роботи — вона померла. Ми кажем: «Мамо, Наташа не дихає». Вона вже знала, що вона мертва. Вона взяла, знайшла якусь простинь, загорнула її, під руку взяла і так і понесла зо всіма, так як усі несли. Земля там була дуже мерзла, так що там не можна було викопать ями більше, як... так-о... І то так клали і закидали, а тоді як... — то вже мама розказувала, каже: як розтало все, то такий сопух був, що витримати не мож було. То ж там був покійник на покійнику. І то все переважно вмирали старі і молоді. Але охорона... я би не сказала, що там була дуже остра.

— *А хто були охорона?*

— Охорона були прислані і тамошні. Так що нас там було забагато, щоби вони могли охороняти. А тоді вже, як та річка розтала, то вони брали все молодих ті дерева сплавлять по річці. І то так: дерева пливуть, а тоді час від часу дерево за-скакує одне на друге і то ті хлопці й дівчата молоді, що там були, вони мали такі ключки. І то тими ключками розбивали ті дерева. І то мама розказувала, що багато таких, як поїхали з тими деревами, то так і поїхали та й не вернулися зовсім.

— ***І втекли?***

— Так, і втекли. Таким способом втекла моя тітка, а ми всі там осталися. А тоді приїхав мамин брат і забрав нас... Мене й сестру.

— ***А мама залишилася з братом?***

— А мама залишилася з братом, бо братові вже було дванадцятий рік, а то можна було тільки до десяти.

— ***І то легально забрав?***

— Легально. То було легально. Але як привіз вже до України, то там у нього відібрали. Сказали, що тих дітей, маленьких преступників⁵, ти не маєш права брати; ми їх мусим самі перевиховати. І віддали нас в Ізюм.

— ***А де він привіз вас? Вже до села привіз вас?***

— Він віз нас до села, але не довів. По дорозі забрали. І привезли нас в Ізюм. І в Ізюмі вже був там дитячий будинок, який називався «Детский дом для маленьких преступников»⁶. І то ми були «маленькіє преступники».

То я тільки одне пам'ятаю з того, багато не пам'ятаю, але одне пам'ятаю: в мене були довгі коси, і як я хотіла їх чесати, то я не могла, бо замала була. Мені все мама робила. То та, що за нами дивилася, вона страшно сердилася і так мені ті коси рвала. Ну й сестра ж моя була мала. Що ж мені було, мені був четвертий рік або вже повних тоді чотири, бо ми там пів року вже були, то вже було повних чотири. А сестрі було сім. Ну що ж вона може зробити? Ну, то бідна, як мене то сіпали за ті коси, і я плакала, і вона сиділа так, плакала.

— ***Так що відношення тих, що за вами ходили, не було людяне?***

— Но, не було добре. Я думаю, що вони спеціально наймали таких жорстоких. А тоді приїхав дядько нас відвідати і я... то мамин найстарший брат. Той самий, що нас привіз. І він приїхав нас відвідати і побачив як за нами там дивляться. А тоді приїхав додому і сказав молодшому братові, каже: «Ти

⁵ Малолітніх злочинців (рос.).

⁶ Дитячий будинок для малолітніх злочинців (з рос.).

молодший, якось піди й викрадь їх». То нас... Я навіть і не знаю, куди нас вели, не в школу, бо я ще в школу не ходила; сестра вже ходила, а я ще ні. І нас вели, а він прийшов і нас забрав. І забрав він на потяг і привіз додому. І ніхто за ним не гнався, ніхто за ним не слідкував. А вже старший, найстарший брат вже поїхав на Донбас. І як він привіз нас до села, то ми там тільки переночували і зараз же на другий день його, того мого найстаршого дядька син, нас забрав і також повіз на Донбас. То ми там на Донбасі були, у місті Слав'янськ.

— *То ви в того свого дядька були?*

— В дядька того жили, так.

— *А що дядько там робив?*

— Той дядько працював... У Слав'янську був такий великий завод, називався «Більшовик». Під час мирного часу вони там виробляли трактори, такі сільськогосподарські, і він там робив. Що він там робив — я не знаю.

— *А мав він родину, мав дружину?*

— Но, він ще не був жонатий. То був мамин наймолодший брат.

— *І він вами опікувався?*

— Но, ми жили в другого брата, а він нас привіз і помагав йому, бо він також жив у нього. Того, що він ще не був жонатий, то вони всі разом жили.

Но, а тоді десь восени моя мама... Ми нічого, звичайно, про них не знали. Вони дуже рідко писали листи, але як вже вона приїхала, то вона вже пізніше нам розказувала. Значить, нам вона розказувала вже на еміграції, бо вдома вона боялася. Отже, вони їх туди як завезли, то вони їх так далеко завезли, що там в зимі не було дня, а в літі не було ночі.

— *Тобто, де це було?*

— З того місця, де ми були, з Котласу, то їх туди по річці Вичегді завезли, і мама і не знає, де вони були. Десь коло Архангельська. І вона каже, що там взимі — то тільки ніби розвидниться і знова темніє, а вліті — то тільки сонце зайде і зараз же й сходе. То тоді дуже багато людей втікало взимі. Бо

місцеве населення, вони, так як ті ведмеді: в зимі вони собі позаривалися і вони не дуже слідкували. Але ті комсомольці, то бігали, як навіжені, і ловили. А як уже того втікача зловлять, то вже тобі не жить. Ну, і мама каже, що вона вирішила таки тікати. І втекла. Розказувала, як то вона втікала, як вони ночували в тому снігу і...

— ***То вона з сином втікала?***

— Вона з сином. І вона все сама десь лишалася, а сина просила, щоб він ішов і просив щось там. То, каже, хто картоплину дасть, а хто там кусочок хліба. Ну, і вони вже майже дойшли до станції, і мама захворіла — там дуже свирепствував тиф. І мама захворіла на тиф. І вона вже далі не могла йти — така була хвора. І там був якийсь монастир, так як вона розказувала, і всіх тих хворих у той монастир клали. І туди й мою маму поклали. І поклали мамину тітку. І та тітка мала якесь пальто таке старе.

— ***Вона також втікла?***

— Вона також тікала, її також не зловили, але вона також захворіла. І вона каже, що якимось так попало, просто провидіння, що вони лежали ліжко коло ліжка. І вона мою маму називали так ласкаво, Фаня. І вона каже: «Фаня, як зі мною щось станеться, то оце... ти не випускай з рук оцього плаща». Мама подумала: такий брудний, і чого я буду так з ним триматися. Але таки дотримала слова і тримала. І тоді, як приходив син відвідувати, так вона все йому казала: Володя, як ти ідеш, забери цей плащ. І ти ночуєш на полі і вкрийся, то все ж таки тепліше буде. І та тітка наша за чотири чи за скільки днів померла. Бо вона була старша вже і вона померла. А мама видужала. І то, каже, якби не син, вона б також померла. Бо як уже в когось була дуже висока гарячка, то вони просто добивали, домучували. А то син, як тільки розвиднялося, він приходив і витягав маму на двір...

Так. І моя мама видужала. Але після того, як ви хворієте тифом, то у вас все волосся вилазить, і ви такі слабі. Але вона собі так подумала, що чогось тітка Ганна казала, щоб вона не випускала того плаща з рук. І вона вже, як чулася добре, то вона попросила сина, щоб той найшов десь ножа, і вона начала

розпорювать всі ті рубці, і там найшла багато грошей захованих: і звичайні, і золоті. То все було сховане там, в тому плащі.

І за ті гроші вони приїхали додому. А як вони їхали? От я вже не знаю де то було, яка то станція була. Але вони хотіли їхати на Москву. І мама послала брата, щоби поїхав купив квитки. І він стояв... А тому, що вони йшли майже два місяці, то такі обдерті були. То мама казала, що вони не були подібні на людей. Ну і брат стоїть, а його так хтось схватив і каже: «Мальчік, а ти что тут делаєш?»⁷ А він каже: «А, стою, хочу квиток купити». «А куди ти їдеш?» — «До мами». «А де ж твоя мама?» А він каже, що він зам'явся, — просто не був готовий. Він зам'явся і нічого не сказав, і мовчав. І він каже: «О, я знаю. То ти, — каже — урка. Ти тікаєш. Ходи зі мною. Ходи, — каже, — покажи, де твоя мама». Ну, і він привів його до мами. Він був енкаведішник. Привів його до мами. Мама там як побачила і зомліла, думає: ну, все пропало.

Виходить, що той енкаведішник був українець, в енкаведіському вбранні. І він каже: «Ходімте до мене, — каже. — І ви думали отак додому доїхати? Та вже ж, — каже, — по вас же ж видно, хто ви. Вас же ж ніколи не пустять». Привів додому, сказав жінці, щоб вона нагріла води. Вона нас покупала, нагодувала, дала якусь свою одежу, вбрала. А сам десь пішов. А тоді приходить за деякий час і каже: «Нате, оце вам квитки. А тепер, — каже, — їдьте додому». Привіз їх на станцію і каже: «Ти, мальчіку, клади матір від стіни, а сам лягай скраю. І як будуть квитки перевірять, то ти подай. Кажи, що мама хвора, то вони не будуть трогать». Бо там багато хворих їздило. І таким чином вони доїхали до Москви.

— А як той чоловік називався? Не знає мама? Ніколи вже потім його не бачила?

— Не знає, ні мама, ніхто. Він нічого про себе не сказав. Тільки, як мама йому дякувала, то він сказав: «Я, — каже, — знаю, що ви переживали. Я, — каже, — таких, як ви, уже сотні спас». Каже: «Не дивіться на цю мою уніформу, бо я її спеціально надів, щоб таким, як ви помагати». Добрі люди були скрізь. Якби не він, — мама каже, — ми б не приїхали, не змогли б.

⁷ Хлопчику, а ти що тут робиш? (з рос.).

А вже, як приїхали до Москви, там уже, — каже, — легше було. Хоч ні брат, ні мама не говорили російською мовою, але там уже легко було замотатися. Там уже всякі були люди. Ну, і вони тоді з Москви купили квитки на Україну. І мама зробила одну помилку: вона знала, що її брат живе у Слав'янську, а їй страшно хотілося додому, на село. І вона купила квитки і приїхала на село. Там ще її сестра жила, і ще один брат, і вона прийшла до брата... Так дивлюся в вікно, і моя тітка каже: «О, знова старці йдуть», — а то мама моя йшла.

Але в мами такі чудові коси були, а то волосся не було майже, таке малесеньке було, і вона ж така худа, вимучена. Хто б там її впізнав? Але... знаєте. Ну, Ви знаєте, тільки зайшла в хату, може за 10 хвилин уже прийшли її арештовувати.

І вона тоді дуже просила того... Каже, що почекайте, пока прийде моя дочка зі школи. Я ж, — каже, — тисячі кілометрів ішла, щоб їх побачить. Каже: ви ж можете, бо ж діти маєте. І я її побачу, попрощаюся, а тоді робіть зі мною, що хочете.

Ну, і він затримав її в хаті, але казав, що він далеко не піде.

— А дочка? Хто то була, дочка?

— Ну, моя сестра. Ми були ж обидві там. Але я ще була мала, то я до школи не ходила. А сестра була в школі.

— А Ви були вже в Вашому селі тоді?

— Ми із Слав'янська перейшли в своє село, бо дядько з одного місця переїздив на друге і не мав де нас діть, то він віддавав маминому другому братові. То ми там були.

Ну, і тоді, як сестра прийшла зі школи, і зараз же маму забрали.

Ну, ми були малі, ми так дуже й не переживали, бо воно до нас добре не доходило дійсно. А тоді вечером...

— І куди маму забрали?

— До сільради. А там вже ми не знаєм, що з нею робили. А тоді десь так, може, в десятій годині вечора хтось стукає в вікно. Дядько встав, подивився, каже: «О, Фаня прийшла». Ну й відчинив двері. «Ну, — каже, — як же ти вирвалась?» Каже: «Той хлопчина, що її віз, то він знав маму ще як вони колись молодими були. І він її відвіз, вивіз за село і каже: Знаєш що, я

тебе пуцу. Я не хочу тебе ніде везти. Ти, — каже, — вертайся, забирай дітей, але щоб вас до ранку тут не було. Бо як ви будете тут до ранку, то тебе вже ніхто не спасе».

Ну й мама прийшла, забрала нас, і ми пішли в Ізюм.

— ***А брат де був?***

— Також з нами. Ну й ми пішли в Ізюм, а тоді почалися пошуки роботи. То вже тоді голод був, вже на кожному кроці...

— ***То котрий вже тоді рік був?***

— То вже був 1932-ий. Ну, і мама ніде роботи не могла найти... а помешкання... Як скаже, що в неї троє дітей, помешкання нема, і нема де дітись.

А тоді вона випадково зустріла свого далекого кузина, який працював у одному радгоспі коло Слав'янська. Той радгосп називався «Молочар». Він там працював агрономом. І він каже: «Я тебе візьму, але ти не знаєш мене, а я не знаю тебе. Так що я тебе влаштую на роботу». Він знав, що вона дуже добре готувать вміє. І він її влаштував на роботу, як у нас казали, «на білу кухню» — там, де їли тільки енкаведисти, таке во. Ну і один з енкаведистів її побачив. «Та, — каже, — де ти взяв таку стару?» Моїй мамі було тридцять чотири роки. А він каже: «Та нічого, вона помолодіє. Але, — каже, — вона стара, але варє добре». Ну, і так мама там і осталася, і так там довший час працювала. Але цілий час жили зі страхом.

— ***А діти? Ви ходили тоді там до школи?***

— А ми вже тоді там якось до школи почали ходити і там уже жили. Бо то той радгосп був недалеко коло Слав'янська, зараз, може, пару кілометрів. Ми у Слав'янськ ходили до школи. То вже на Донбасі було. То місто називалося Сла'вянськ.

Мамині всі брати були на Донбасі, вони всі повтікали з дому. Одна сестра тільки не була на Донбасі, а то всі були. А тоді вже пізніше й сестра переїхала на Донбас. Так що ми всі донбаські.

— ***Так що там мама на кухні працювала?***

— Вона працювала цілий час на кухні, працювала в кондитерській. Знаєте, в Советському Союзі дуже тяжко жінці самій

було. Ну, і в нас був сусід. У того сусіда в 1933 році жінка захворіла на туберкульоз, то ж голод був, і в туберкульозі вона померла. Ну, і мама за нього вийшла заміж. То у неї було троє дітей, а в того було двоє дітей. І вони поженилися, і там вже жили до кінця. Він сам був головним бухгалтером у тому радгоспі. І там вже тоді мамі трошки легше було, бо заціта була.

— А як голод? Як там переходив голод, 1932–33-ий рік? Чи Ви відчували там у Слав'янську?

— Дуже тяжко. Ми переносили його на Донбасі. Там, у радгоспі, де ми були, то там я мертвих з голоду не бачила. А як уже йшли до Слав'янська, до міста, то могли й переступать через покійних — так було багато. Але що нас дійсно спасло? Моя мама, так як, — я кажу, — у неї в сестри було дуже багато і всяких вишивок, одежі було, то вона йшла і міняла або продавала на базарі. То продавала, а тоді за те купувала. То все купували, звичайно, партійні. І то там було трошки тих грошей золотих, тітких. Але то також страшно було, бо як упіймають, звідки ти, то не тільки гроші, а й голову з тебе зірвуть. Так що то дуже обережно треба було робити все. Так що ми голод мали, але пухлі не були. У нас усе було щось, хоч навіть отакий бурячок. А щось було.

Ну, а тоді вже після голоду, ми вже жили непогано після голоду, так як на советський стандарт. Того що тато не зле заробляв, — то по-перше. А по-друге, знаєте, в Советському Союзі так: як не вкрадеш, і не поїдеш. То там йому — вкрали, щось дали, а він щось там підробив з паперами. І так.

— А як він називався? Як потім Ваша мама називалася, як другий раз вийшла заміж?

— Він називався Григорій Лисицький.

— І так вона називалася потім?

— Так, і вона... і вона те прізвище... і до Канади приїхала.

— Скажіть, будь ласка, Ви ходили там до школи?

— Так.

— І скільки Ви там закінчили клас?

— Я тільки встигла закінчити восьму класу.

— *І то котрий вже рік був?*

— 1941-ий.

— *Тоді війна і прихід німців. Що Ви пам'ятаєте про початок війни і прихід німців?*

— Пам'ятаю я одне — початок війни... То була неділя. У нас же ж радіо не було, так як тут, тільки голосники. І то ми посідали обідать, і по радіо кричать: «Вніманіє, вніманіє. Гаваріт Москва. Гаваріт Молотов»⁸. І то Молотов сказав, що в чотири часа ворог напав на нас, було бомбардоване Київ, Москва і там все. Ну, і то уже ми знали, що почалась війна.

Потім почалась мобілізація. І то забирали всіх на війну, хлопців.

Ага, іще. У мене брат був, він закінчив вчительську семінарію тепер кажуть, а в нас просто казали технікум. І його через те... Учителів у нас до війська не брали, тільки брали вліті, як вони називали тир час, на три місяці. А тоді його забрали до війська, бо вони вже відчували, що то буде війна. Так що його забрали до війська в 1940 році. І в 1941 році, уже як почалася війна, то мій брат був у Тбілісі, в Грузії. То ми не знали, де він і що з ним. Він тільки нам написав останнього листа, що ми їдем на фронт.

— *Чи могла б я запитатися Вас ще таку річ. Як Ви ходили до школи, ще перед війною: як там було? Чи знали, що Ви були дитина репресованих?*

— Якби знали, то мене б вигнали з школи. Моя сестра, як закінчила, бо я Вам казала — вона старша була. Вона закінчила семирічку і вона хотіла піти бути медсестрою, її там не прийняли. Вона де не кидалася, її не прийняли. Аж поки вона дістала підроблені документи, і її прийняли у залізнично-дорожній технікум.

— *А вони знали?*

— А, та певно, що довідувалися. Вони знали, та де то могло... Яким вони чином довідувались я не знаю, але довідувалися.

⁸ Увага, увага. Говорить Москва. Говорить Молотов (з рос.).

— ***Чи Ви належали до піонерів?***

— Ну, до піонерів у нас усі належали, нормально. Але вже як хотів до комсомолу, ну то тоді вже була інша річ. До комсомолу записували з 18-ти років. Значить, я була ще молода і сестра була ще молода.

— ***Так що Ви закінчили вісім клас, і тоді вже Німеччина?***

— А моя сестра закінчила залізодорожний технікум. Брат закінчив учительський... учительський технікум — у нас так називалося — учительський технікум, а тоді його забрали на війну.

— ***А тепер вернімося, до війни. І як то було?***

— (Зітхає). Знаєте, що то навіть тяжко переказати, то таке страхіття було. Те військо советське. Йшли, тягли ті шинелі, тягли ті свої рушниці. І німці приходили без одного пострілу. Ішли, і ніхто їх не спиняв.

— ***До вас прийшли, так?***

— Ну, взагалі, взагалі ішли. До нас німці прийшли аж у листопаді, але перед тим нас піддурили: нам усім попросили листи, щоб ми явилися до школи, бо буде через літо наука. І ми всі пішли до школи.

— ***То є в Слов'янську?***

— Ага. І ми всі пішли до школи, і нас усіх забрали у потяги і на окопи. І привезли нас на окопи до Дніпропетровська, і там нас усіх поскидали, і ми там усі копали рови, щоб зупиняли танки.

— ***Якого віку діти там були?***

— Ну, та я з 1926 року, а то був 1941-ий. Чотирнадцять років, здається. Були там і старші.

— ***І Ви вернулися? Ви не попали під бомбардування, ані під ті танки?***

— Но, німці навіть не хотіли нас бомбардувати. Вони знали, що ми там є. Але вони навіть не хотіли нас бомбардувати, бо вони кидали літучки і кажуть, що ті окопи нічого не допоможуть, а ми вас жалієм, бо ви нічого не винні. І не трогали

нас. Літаки летіли отак від землі, але нас не трогали, і вони не стріляли, тільки летіли. Але їх ніхто не спиняв, ніхто. Вони летіли і все.

А тоді одної ночі нам почали кричати, що то: «Збирайтеся. Алярм. Відступайте, бо вже німці йдуть». Що ж там збирається? Повзувались, бо ми в куренях спали, з соломи зроблені, там спали. Ну позбирались, йшли додому. А то ж... то ж досить далеко...

— ***А як далеко був Слав'янськ від Дніпропетровська?***

— (*Зітхає*) Може 150 кілометрів. Не було аж так далеко, але все ж таки далеко.

— ***То Ви пішки йшли?***

— Пішки. А хто ж нас віз? То їхали ті солдати на тих великих троках, і танки гнали, і все, то часом нас підвозили. То підвезуть трошки й кажуть: «Що, дівочки, отвоевали?»⁹

— ***Жартували...***

— Гм. То я, як прийшла додому, я так перестудилася. Бо я загубила черевики, я йшла боса. А то ж уже холодно було. То я цілий день ішла боса, а тоді в одне село ми прийшли і там якась жінка як подивилась, каже: «Ой, Боже, ну як же ти йдеш. Я тобі...» якимсь светром чи щось таке ноги позамотувала. Вона полізла десь на горище і найшла якісь такі старі шкарбуни. І вона мені ті старі шкарбуни дала, і я у тих шкарбунах прийшла додому.

То я, як прийшла додому, як у мене кинулися чиряки по всьому тілі, я просто вся гнила. Ну, але прийшла додому. Я тільки прийшла додому, на другий день і німці за нами прийшли. Але мама казала, що тут уже декілька днів нікого не було. Ті відступили, а ті не прийшли. Так що нікого не було.

— ***А як люди сприймали? Як люди реагували на прихід німців?***

— По правді Вам кажучи, що наші люди були раді, що німці йшли, бо вони так мучилися за советської влади, що всяка зміна для них виглядала доброю.

⁹ Що дівчата, навоювалися? (з рос.).

— *А як німці поводитися, як прийшли?*

— У нас німці не поводитися зле. Дуже зле поводитися румини, бо вони дуже грабували людей.

— *А де були румуни?*

— У нас не було. Але моя приятелька, вона у Сталіно¹⁰ жила, то вона казала, що у них румини були, то казала, що дуже грабували. А нам казали, що німці то й дівчат насилують і все. Неправда. Ніхто нас не насилував, принаймні, нас ніхто не трогав. Я не можу сказати, що такого не було. Але нас ніхто не трогав. Приходили німці, забирали борщ, просили маму, щоб вона варила вареники або щось таке, але ніколи не трогали.

Один момент, я пам'ятаю, прийшло до нас чотири і просили в мамі обід. Ну, вона їх нагодувала, а я сижу і — знаєте, як то молоде, дурне, — та й кажу: «Та їжте, щоб ви подавились». Думаю, що вони ж мене не розуміють. А тоді, уже вони відходять, і один підходить до мене і каже: «От, бачиш, наїлися і не подавились». І такою гарною українською мовою. І каже мені, що він є чех сам, але що він відколи перейшов через Україну, йому дуже легко було вивчить українську мову, і каже: «Знаєш що, дитино, ти ще молода, так що ти тримай язик за зубами, бо ти ніколи не знаєш з ким ти маєш до діла». Тоді, як він уже пішов, то мене вже так батьки сварили. (*Сміється*).

Але хаос був великий: худоба ходила по степах, ніхто її не ловив. Але зате люди добре жили. Ловили, різали, мали що їсти. По містах люди голодували. Дуже голодували. А ми не голодували, бо ми не жили в місті, ми жили на окраїні, і нам було добре.

— *Ну, а тоді як?*

— А тоді, як німці вже прийшли, тоді почали організовувати уряд на місцях. Тому що мій вітчим був головним бухгалтером, а директором того радгоспу був жид, називався... В нього була така груба, велика дочка, називалася Сара. Але не знаю, вони втекли. А тоді, як німці прийшли, то питали хто

¹⁰ Тепер місто Донецьк.

тут лишився з уряду того, що управляли радгоспом. Ну і на батька показали рукою, що він був головним бухгалтером, а директор утік.

— **Ви сказали, що прийшли німці, і...?**

— Ну, і його заставили бути головою того радгоспу. Ну, і він там був. А тоді, як уже німці відступали, властиво, як совети забрали... В 1942 році вони так ішли косо, що вони дійшли уже пізніше аж до Полтави і все. Ну, то мій батько з переляку втік, а ми лишилися. Але німці таки відбили в советів, і ми не були під советами. Але у нас хату забрали, все спалили, тільки ми осталися в чому стояли.

— **Хто?**

— Німці. Бо то фронтова полоса була. Знаєте, у нас у хаті були німці, а зараз коло хати були совети. І так воно ніби трошки під горою було, де ті советські війська йшли, то я Вам кажу, як чередою йшли. А ті їх косили. То, як уже переставали, то сніг був червоний, а трупи чорні. Господи, скільки там трупів було. Хай Бог милує. Як вже відступили совети у 1942 році весною, то німці із трупів барикади робили. То було страшне. Хай Бог боронить. Я думала, що я ніколи з того не вийду. Я ні їсти не могла, ні нічого. Дуже переживала. І то нас усіх, ми ж молоді були, нас усіх гнали мертвяків ховать. Хлопці копали ями, а дівчата брали за руки й за ноги й кидали туди й ховали.

— **Німці то робили?**

— О, німці своїх забирали, тільки... Ну, а тоді, у 1944 році... Ага, тоді начали дуже забирають. І мій батько влаштував мене в офіс, щоб мене не взяли. А сестра між часом взяла вийшла за муж. Ну, і її вже не брали, бо брали тільки ще одиноких дівчат.

— **Але хто брав? Про кого Ви говорите? Німці брали?**

— До Німеччини забирали німці. І то брали тільки одиноких дівчат. А тоді таки й мене забрали. І як мене забрали...

— **А як то так, що Вас забрали? Хто забрав?**

— Німці. Вони прислали повідомлення, що ти мусиш в такий й такий день з'явитися на станцію, і брали на потяг до Німеччини.

Прийшло повідомлення, що в такий і такий день, в такий і такий годині бути на станції. То там тих дівчат, як маку цвіло. Ну, де ж ти дінешся? І то у потяги — і всіх до Німеччини. Ну, я мала щастя, я не попала на фабрику, а попала до фермера.

— А як була дорога, як Ви їхали? Давали Вам щось їсти по дорозі?

— О, я... По дорозі давали їсти, але везли товарними.

— А коли то було? Пам'ятаєте точно коли?

— То було вліті 1943 року, але не пам'ятаю місяця.

— І, як Ви їхали тими вагонами, чи Вас годували?

— Годували. І годували, і зупинявся потяг, і ми виходили, й все. Так що не було дуже жорстоко, ніхто нас не бив. Принаймні, у тому ешелоні, що я їхала, не бачила я, що хтось нас бив, або щось таке.

А тоді привезли нас у — яке то місто було? Як же те місто називалося? Вже й забула. Привезли нас туди, а тоді на-чали нас розбирати: кого на фабрики, кого до фермера, і все. І я була дуже худа, і вони так подивилися, що з мене видно дуже користі нема, і вони віддали мене до бауера. То був величезний бауер. Він так як поміщик у нас був, він мав фабрику свою, багато земель.

— Як він називався, пам'ятаєте?

— Знаєте, прізвище забула. А те його помєстя називалося Бобе. І то недалеко коло... Моя сестра, то вона навіть мала, знаєте, фотографію того всього. А я не мала, бо мені того не робили. А от уже позабувала, знаєте, то так давно було, і позабувала. В всякому разі, я там була, і я ще встигла написати до батьків додому і передати одним німцем. Той, що там приїхав на відпустку і він казав, що він їхав на Україну, то я передала листа, і він взяв. І передали, і батьки знали, де я є.

А вже, як німці відступали, то мій вітчим сказав, що він ні-защо в Советському Союзі не лишиться. І вони запрягли коні і в 1943 році в вересні сіли і їхали. І то переїхали цілу Україну, а в Руминії їх посадили на потяги і привезли до Німеччини, і

батьки дуже просилися, щоб їх дали там, де й я. І їх дали там, де я. І так ми з'єдналися.

— А скажіть ще, як там було в того німця, в того бауера? Що Ви робили? Як там до Вас ставилися? Як харчувалися Ви?

— В перший день, як я туди приїхала, мене послали на поле. Нас там було багато. Там було, може, вісімнадцять або двадцять дівчат.

— Всі українки були?

— Всі українки були. І нас послали полоти цибулю, знаєте, ту маленьку таку, як на розсаду, вона отака завбільшки була. І то сонце пряжило, а ми стали на колінах і рвали ту цибулю — я ніколи в житті в полі не працювала, і я зомліла. Ну і прийшов... Але він добрий був, той фармер, не можу нарікати. І він прийшов і сказав... Там дід за нами дивився, і він сказав тому дідові, що ти її занеси додому. І занесли додому. І він тоді прийшов вечером і каже до своєї жінки: «Знаєш що, в нас такий великий будинок, нам ще б одну дівчину здалося. Хай вона працює в нас у хаті, не треба її на полі». Так що я працювала у горницях, так що мені було досить добре. Ми прибирали там. І в нього була дочка, яка називалася Ріта. Що то за добра дівчина була. Я про неї згадую, як про ангела. Вона у матері крапа їжу, а нам приносила. І то принесе, під перину заховає. Знаєте, що в німців же в хаті не топилося, холодно, а ми перинами вкривалися. І вона то в перину заховає, а ми як прийдемо вечером, то вже в перині щось найдемо. А вона, то дасть нам супу і по кусочку хліба... А там у пивницю як зайдеш, Боже, чого там тільки й не було...

— Але як вони вас годували засадничо?

— Годували... Нас особисто годували не зле. Мама працювала тільки пів дня, а пів дня вона тоді варила їсти. І вони давали нам харчі, картоплі давали, трошки давали маргарини там, кусок ковбаси.

Там абсолютно не було зле. Там в них італійців багато було, французів, українок. І пізніше уже не було на фабриці

що робить, то дуже багато прийшло хлопців з Галичини. То тоді ото вже хлопці, дівчата... нам там весело було.

— *Але то ще є німецькі часи, ще війна триває?*

— Так, ще війна триває, і то усе було добре. От коли нам дуже погано було, то як війна кінчилась. Як війна кінчилась, тоді нас ловили, бо ж Сталін усіх хотів забрать. То ми тоді тікали усі, як зайці. І якби не хлопці з Галичини, нас би всіх половили. Але нам помагали хлопці з Галичини.

І у першому таборі, що ми були, то ми були у Тібінген¹¹ — так місто називалося. Там був величезний табір інтернаціональний. Там було дуже багато поляків, і латиші, литовці, українці, кого ти хочеш — були. І ми були між поляками, і було все добре.

А тоді одного разу ми пішли на прохід, ідемо чуємо: українці співають. Ми зайшли туди, а вони: «Що ви там між поляками? Та приходьте, та ж тут українці, і все». Ну і ми за свої лахи й перенесли туди. Ну, може, до деякої міри трошки ми й самі були винні, бо через дорогу був російський штаб, той, що організовує, щоб люди додому їхали. Ну, а ми ото так вечером повечеряєм, повиходим і як начнем співать. Ну, і вони тоді вирішили, що то українці, що їх треба половить, і треба додому. Ну і одного разу ми так сиділи, нічого не знали, коли прибігає один і каже: «Тікайте, бо зараз приїдуть ті... приїдуть троки і будуть вас забирають до другого табору». І ми всі порозбігалися в ліс, порозбігалися, де хто попало. І ми там довший час були...

Комендантом цілого табору був голландець. А наш комендант табору був українець. І той голландець сказав нашому тому українцеві, каже, що я прийму тих людей, але хай то приїдуть уже інші люди, не ті, що тут були, інші. То тоді ото, де нам прийшли галичани на поміч. Вони тоді приходили, нам розповідали за села в Галичині, за прізвища, і то давали нам прізвища, давали нам села і все. І то один хлопчина казав: «У нас у селі була одна така родина, вони всі вимерли. Так що ви

¹¹ Tübingen — університетське місто в центральній частині землі Баден-Вюртемберг.

запишіться, що ви звідти, — ніхто не буде знати». І то я й записалася звідти, що то село Худобинці.

— *І як це Вам допомогло?*

— Ну, і ми усі верталися потрошку до того табору. І там нам робили скрінінг. І то як ми приходили той скрінінг, то вони починали агітувати: що ви за патріоти, що ви додому не вертаєтеся. Ну, то ми їм відповідали, чого ми додому не вертаємося. Ну і одних перепускали, давали ДіПі-картку, других не перепускали, так що всяко було.

А тоді... Знаєте, українці є українцями. Зараз начали організовувать церкви. Ви знаєте, що я, може, настільки була або наївна, або дурна — я навіть не знала, що українці мають дві релігії. Я думала, що як українець, то всі православні. Мама знала, але я не знала. Ну і... то всі йдуть до церкви, і ми пішли з мамою. Вийшов такий отець Чопій, ще й сьогодні пам'ятаю. Він був в Едмонтоні пізніше. І сказав, що я не буду починати Служби Божої, поки всі православні не вийдуть.

Ну я, як молода дівчина, вийшла собі та й все. Як мені було шкода мами. Як вона, бідна, плакала, каже: «Мучилися ми від комуністів, мучимося й від своїх».

— *Як то тяжко.*

— То у 1999 році, як я їхала в Україну, хто їхав у тому самому літаку також на Україну, цього отця дружина. І вона прийшла і так стала коло мене і каже: «Пані Надю, вибачте йому. Він не знав, що він робе». Я так подивилась: «То вже вода на померший млин, так що не згадуйте. Що було, то пройшло». Але... Але він ще в табір прийшов та так дивиться на мене й каже: «І Ви тут?» Кажу: «Я. І я тут. І Ви тут?»

— *І тоді з того табору куди Ви поїхали?*

— А тоді з того табору нас перевели на французьку зону, українців. І там був головою того табору закарпатець. Ми там недовго були. І якраз на наш Новий рік. Ми знова пішли до церкви. І хто там у цій церкві? Знова цей отець Чопій, і знова нас повиганяв з церкви. Ну, то ми вже, тоді якось то холоднокровно прийняли. Прийшли додому, а на ранок наш табір

очепили. І то там були марокканці. Але вони жорстокі. І знову — скрінінг. І той, хто не пройшов скрінінга, то замикали в пивницю.

— *Чи це була французька зона?*

— Французька зона, ага. Чекайте, як же ж то містечко називалося? Згадаю пізніше, забула. Ну, і вони... Одне, що прогадали, голова того табору, він хотів нас продати. Він думав, що то тільки тих заберуть, що з Советського Союзу. А вони всіх забирали, що по Збруч. Як ти по цей бік Збручу, то і їх туди забирали. То тоді хлопці... Що вони зробили? Ходили по усіх кімнатах, де в кого кава була, чоколяда, все забирали і пішли на села і наміняли горілки. І як уже всі поїхали додому, тільки осталися ті вартові, вони їх понапували. Узяли у того фермера виміняли воли, цепи, прийшли до того будинку, зачепили цепами, бо то було заґратоване. Зачепили цепами ґрати, вирвали, і усіх нас випустили, і ми всі повтікали.

— *Куди?*

— Хто куди попало. А місто, то було так розбите, що там не було ні одного будинку, що був цілий. І ми у ті розбиті будинки поховалися. Як тільки розвиднілося, приїжджають до табору один за другим троки, ті совєстські солдати, з червоними прапорами, а нас нікого нема. Ну і ми так переховувались по декілька днів, а тоді помаленьку, помаленьку сідали в потяги і їхали на американську зону. То дехто поїхав до Штуттґарту. А ми, як їхали з моєю приятелькою у вагоні, — сидимо й говоримо між собою, а якийсь чоловік сидить перед нами і так оглядається і каже: «Ви українки». Кажемо: «Ну та українки, говоримо по-українському». Каже: «А ви вмієте співать?» Я кажу: «Та колись співали, а тепер плачем». Бо то ж ми розказували...

Ну, він тоді каже «Дівчата, я організовую церковний хор, і якщо ви вмієте співать, то я вас можу взяти у церковний хор владики Платона»¹². Ну, і ми погодилися. І він сказав, де б ми

¹² Платон Артемюк — провідна особистість в українській Православній Церкві. Від 1935 р. священник на Волині, а від 1942 р. — єпископ Української Автокефальної Православної Церкви в Рівному. На еміграції — секретар Синоду Єпископів Української Автокефальної Православної Церкви. Помер 1951 р. в Торонто.

встали. Ми там устали. І він нас привів туди, завів до одних людей, сказав: «Хай вони тут у вас поживуть до завтра і все». А тоді на другий день прийшов голова того табору, його прізвище було Хамула, і він був зі Львова. Вони, так наскільки я знаю, вони там мали величезну фабрику, що виробляла килими. Він був калічка на одну руку, не знаю що йому було, ніколи не питала. А замужом, за ним була дочка нашого письменника Дудка.

— *І це був який табір?*

— Це було у місті — тут уже я пам'ятаю — Герренберг¹³. І то маленьке містечко було, і ми жили по приватках. Одні жили в школі, а одні прямо по приватках жили. Ну і там зорганізували ми хор. Через те, що ми вміли співать, то він нас прийняв. А ми кажем, що ми не самі, маємо родину. «Ну то, — каже, — хай і родина приїжджає». То я поїхала і забрала батька і матір, і брата. Значить, ніби, не мого рідного, а мого вітчима. Він мав двоє дітей: сина й дочку. І його забрала, і так ми там жили. А моя сестра поїхала до іншого табору, вона там жила. А тоді ми, як уже нас перевозили із Герренбергу до Кайссели¹⁴, то тоді ми з'їхалися вже всі. І були ми в Кайссели, може, якийсь рік, а тоді перевезли нас до Пфорцгайму¹⁵, а вже з Пфорцгайму я приїхала до Канади.

— *І як Ви приїхали до Канади? На контракт?*

— Нас записували, дівчат, на дві професії: в шпиталь і доместік. Ну, то з мене доместік не був важний, то я записалася до шпиталю. І нас записалося, з табору п'ять дівчат. Бо то п'ять місць було, і п'ять нас записалося. Ми приїхали до Канади.

— *Коли Ви приїхали до Канади?*

— Ми приїхали до Канади 6 березня 1948 року.

— *І куди?*

— До Кінгстон, Онтаріо. І нас усіх п'ять дали до шпиталю умовохворих, і ми там працювали.

¹³ Herrenberg — місто в центральній частині землі Баден-Вюрттемберг, неподалік Штуттгарта і Тюбінгена.

¹⁴ Мабуть, йдеться про місто Кассель (Kassel) на півночі землі Гессен.

¹⁵ Pforzheim — місто на північному заході землі Баден-Вюрттемберг.

— **Як довго Ви там працювали?**

— Ми мали контракт на рік. Нам там дуже добре платили. Дівчата, що працювали в звичайних шпиталях, то їм платили по 35 доларів, а ми заробляли 100 доларів на місяць, що в 1948 році були величезні гроші.

— **А яка там праця була? Чи було тяжко працювати?**

— Праця не була тяжка, але небезпечна. Мені там і зуби повибивали, і ми завжди ходили всі в синяках. Знаєте, ми ж мови не знали, а то ж ненормальні люди. Вона тебе щось питає, а ти не знаєш що, вона тоді сердиться й починає кидатися, биться до тебе. І дуже небезпечно було. Ну й ми хотіли лишатися, а там був такий еміґрейшн-офіс, називався містер Сміт — я його ніколи не забуду. І ми пішли до нього і то кажемо, щоб нам дали інше місце. А він каже: «Як ви хочете, щоб ваші батьки поприїжджали, то тримайтесь. Бо як ви звідси підете, то тоді вашим батькам буде дуже тяжко приїхати». А ми всі мали батьків, всі п'ять мали батьків. І ми так тримались.

Тоді, як мої батьки приїхали, то я осталася без цента, бо мусіла їм заплатити... Вони привезли їх до Галіфаксу, то даром. А з Галіфаксу до Квебеку, а з Квебеку до Кінґстону — то вже я мусіла платити. Ну, й то вони приїхали, їх троє. Знаєте, ні роботи нема, нічо. То все те, що я трошки зберегла, я все мусіла їм віддати. Ну, і вони там побули... А Кінґстон — маленьке містечко, і там не було нічого. Там була одна фабрика і велика в'язниця, і великий умовохворих шпиталь, а решта нічого не було. А в мене був знайомий, що був моїм першим диригентом, такий пан Казанівський, він був пізніше диригентом у Сент Кетерінс. То я до нього написала, а він каже: «Хай приїжджають до Ошави. В Ошаві — тут і Дженерал-моторс, і інші фабрики, так що вони можуть досить легко влаштуватися. І вони поїхали там, і так там лишилися, і там і померли.

— **І Ви були в Ошаві також?**

— Я в Ошаві ніколи не була. Ми як кінчили контракт, то я зараз приїхала до Торонто, бо в Торонто школи всякі були, і все. Бо я собі вирішила, що я не буду десь на фабриці працю-

вати аби що, що я мушу продовжувать науку. Але... Я дуже хотіла бути норсою, але не вийшло.

— ***То що Ви робили в Торонті?***

— У Торонті я всякі роботи робила. Перша робота в мене була, я була вейтеркою в Сімсон. А тоді працювала в Ладолус, Вергайсі. І там мені добре було, бо вони там непогано платили, і вечорами я ходила до школи. Я закінчила 13-ту класу в англійській мові, а тоді закінчила George Brown College.

— ***І що Ви брали?***

— Я брала адміністрейшен, і працювала в адміністрейшен-департаменті у Іншуренс-компанії¹⁶.

— ***А коли і як Ви одружилися? Як Ви запізнали Вашого мужа?***

— Якась забава була або щось...

— ***І коли Ви вийшли заміж?***

— Я вийшла заміж 24 листопада 1956 року.

— ***Ну, і родинне життя?***

— Небагато. Знаєте, тяжко було дуже, напrawdę.

— ***А де чоловік працював?***

— Знаєте, мій чоловік дуже хотів бути лікарьом. І він так старався, і збирав гроші, щоб продовжувать науку — він мав два роки медицини вдома.

— ***Як він називався на ім'я?***

— Він називався Тарас Гаврилюк. Він був з Тернополя.

— ***Ну, а Ви є Стасів?***

— То мій другий чоловік.

— ***Ага, то Ваш перший був Тарас Гаврилюк? І він був з Тернополя?***

— Так. Гарний, спокійний, дуже вродливий. Но, то що вродливий, то нічо. Але ми добре жили. Бідні були, але добре жили. Ну, ми купили хату, і він... Ми обоє працювали. Він мені дуже багато помагав вдома, а я ходила до школи після

¹⁶ В адміністрації страхової компанії (з англ.).

роботи, він то вдома господарку проводив, все. А тоді тільки трошки стали на ноги, він у 1968 році дістав гарт-атак, а в 1972 р. помер.

— ***Атак серця дістав, так?***

— Але він казав, що то в них родинне, що в них ніхто в родині не жив довше, як до 50 років. Так що йому було... Він з 1924 року був, а в 1972 році помер, а в 1968-му дістав гарт-атак. Так що він був дуже молодий.

— ***Дітей у вас не було?***

— Дітей не було. Я сама була 12 років, а тоді ото знайшла собі Стасіва і вийшла заміж. Він помер на серце у 1997 р.

— ***І також дітей у Вас не було? Але Ви, здається, адоптували доню?***

— То вже... То вже я сама адоптувала...

— ***Як Ви були самі, так? Ану скажіть про то, бо то цікаво.***

— Та то, бачите, то таке: вона була сирітка, не було нікого. Ну, і вона так прив'язалася до мене.

— ***А вона українка?***

— Но, вона не українка. Мати її німка, а батько серб.

— ***А де Ви її пізнали?***

— Пізнала її в школі. Там, де я ходила в школу, і вона ходила. Вона також брала бізнес. І я там її пізнала, і вона так до мене прив'язалася. Вона не є фактично офіційно адоптована.

— ***Скільки їй років?***

— Їй було років 16. Вона вже закінчила гай-скул. Но, а тоді вона вийшла заміж, має двоє дітей. Але я ж кажу, що в когось рідна дочка не є така, як вона. Вона називається Марія Качмарська. Прізвище українське, бо батько серб. Так що мати німка, а батько серб.

— ***І коли Ви її прийняли?***

— Ну, я сама була з 1972 року. Десять, може, так сказати 1975–77 рр., так во. І від тоді ми тримаємось. Вона щодня мені телефонує. Я б кращої дочки просто не вимагала від себе.

— *Ще щось, може, хочете сказати такого на закінчення? Ви в громаді працюєте, правда?*

— Я своє ціле життя співала в хорі церковному, від 1948 року, властиво ще раніше, як 1948 рік. І оце тепер тільки рік, як лишила, вже мені тяжко, то й лишила. А то працювала в церкві і скрізь, де треба було, то працювала на громадських роботах.

— *Дякую Вам дуже.*

— Дякую.

НАДІЯ ЮХИМА

Дата інтерв'ю:

Місце інтерв'ю:

Оповідач:

Інтерв'юер:

Мова інтерв'ю:

Розшифрування інтерв'ю:

Редагування інтерв'ю:

21 грудня 2003 року

с. Перегноїв Золочівського р-ну

Львівської обл.

Надія Юхима

Наталя Федорович

українська

Наталя Миско

Наталя Федорович

Надія Юхима. 2003 рік

Надія Юхима, з роду Чабан, народилася 1932 р. в с. Пасицелі на Одещині в розпал голоду. Довоєнне дитинство описує як «пекельне і погане»: батьки важко задарма працювали в колгоспі, а в родині була страшна бідність, яку радянська пропаганда пояснювала колгоспникам необхідністю прогодувати армію і тим, що хліб палили куркулі. Бабця за протест проти нищення сільської церкви відсиділа рік у радянській тюрмі.

Про початок радянсько-німецької війни оголосили на мітингу в селі. Позитивно оцінює період румунської окупації 1941–1944 р. в порівнянні з попереднім радянським: селяни дістали більше землі, дістали реманент для ведення сільсько-го господарства, зменшилися податки, відкрили дві сільські церкви, що були закриті радянським режимом, в селі з'явився священик.

Школу (сім класів) закінчила 1950 р., а 1954 р. — Ананіївське педучилище, і була скерована на Львівщину працювати у

школі піонервожатою. Працюючи в Станимирській сільській школі, під тиском райкому комсомолу 1955 р. оповідачка змушена була створити фіктивний комсомольський осередок: записати комсомольцями троє сільських дітей і 14 років сплачувати за них комсомольські внески. Розповідає про небажання місцевого населення ставати комсомольцями та про свої гарні взаємини з місцевими жителями.

З 1958 р. до 1988 р. працювала вчителькою початкових класів у с. Перегноїв на Львівщині, де живе тепер і перебуває на пенсії.

— *Можете назвати своє прізвище, ім'я, де і коли Ви народились?*

— Моє прізвище Чабан Надія Григорівна. Народилась я на Одещині, в селі Пасицели Балтського району.

— *А коли?*

— В 1932 році.

— *А як називались Ваші батьки?*

— Батько називався Григорій, а мама Марта.

— *А прізвище батьків?*

— Чабан.

— *Батька, а маму з роду?*

— А мама з дому Федоренко.

— *Можете розказати дещо про своє дитинство?*

— А дитинство моє пройшло, ну, як дитинство. Народилася в 1932 році, саме у розгар голодовки. То був голодний дуже рік. Люди помирали під плотами. Голодали. Голод був. І то голод був, видно, запланований. Бо всьо так би геть висипали із горшків. Ну, і то був тяжкий рік. А потім в перший клас пішла, десь в 1941 році, і якраз почалась війна. Ну, яке було дитинство? Дитинство було дуже важке. Податки були великі, колгоспи були тоді, люди задарма робили. В колгоспі гори хліба були, пшениці були купи, бо там були дуже родючі поля. І родила земля, дуже родила гарно. Але люди нічого не одержували, податки платили. Важке дитинство було. До школи ходили босі. Босими ходили, ніяких сумок не було. Отак книжку тримали та й всьо, під рукою. Дитинство було пекельне і погане...

Але ми нічого не знали, нам всьо казали, що ми живемо щасливо, заможнo. І ми кращого життя не знали, думали, що дійсно гарне життя. Потім, пізніше, як я в педучилищі була, мама мені вже розказала, що був голод. Бо нам про голод навіть нічого не казали. А казали, що просто хліба треба було

державі здати і армію треба було годувати. Куркулі палили хліб — так нам говорили, — і тому був голод. Але взагалі за голод ще моя мама розказала, ще як я в педучилищі була, що дійсно голод був запланований і що всьо висипали геть із горшків, що бідність була така страшна. Ну, дитинство було дійсно... до війни було страшне дитинство, страшне.

— Ви жили разом зі своїми батьками і ще хтось з Вами жив у родині?

— Ну, в родині був у мене брат. Брат старший за мене на вісім років. Не знаю, чи ще живе, бо ні листів нема, нічого. Ну, але сестра тоже на шість років старша від мене. Ну, і була мама. А батька і брата забрали на війну, а ми лишились самі. Тоді було тоже страшне дитинство. Ми на полях робили, то безплатно, ніхто нічого не платив. Ну, а дитинство було дуже важке. І сестра з мамою завжди ходили на жнива. Косила сестра вже в шістнадцять років. Мама там підбирала. А я вже вдома всьо робила. Так що було погано.

А потім вже після війни, як війна закінчилась, трошки було краще, хоть і важкі роки були. Не було одягу такого, як тепер, не ходили люди так убрані, як тепер. Але було веселіше.

А навіть в 1947 році була голодовка. Але в 1947 році вже хто ходив у поле, то там варили людям. Навіть приносили, ну, мені приносили додому у якомусь бідончику. Ну, варили куліш такий, то називався куліш. А трошки крупи якоїсь, картоплі. То був незапланований голод. То була просто страшна посуха. Земля полопана була, ціле літо не було дощу. І тому був голод. І в школах малим дітям варили. Мені не давали, бо батько прийшов з війни. А хто сирота був і напівсирота... то в школі варили. А вже після 1947 року було краще. Вже жили, ну, жили вже, хоть і бідно, податки платили, але так ніби веселіше вже було, війна скінчилась, то було вже зовсім весело. Лунали по селі пісні, гармошки грали.

Ну, а потім, в 1950 році, я вже закінчила сьомий клас, поступила в педучилище. Ну, тоже важко було йти двадцять п'ять кілометрів пішки, і нічого не їхало. І ми ходили двоє з села. Більш нас нікого не було, но тільки ми двоє ходили. Бо мало хто навчався, бо тяжкі роки були. Двадцять п'ять

кілометрів пішки туди, а приходилось іти назад в різну погоду: чи в сніг, чи болота, але ми ходили. Кращого ми не знали, і нам хвалили, нас виховували по-комуністичному. Взагалі любити свою Батьківщину, природу, поважати старших. Так що ми не знали, що, може, якась брехня є, що, може, щось таке навмисне, ні. Виховували нас просто чесними, правдивими. Ми завжди такими були. І взагалі хабарів ніколи не брали — ні в школі, ні в педучилищі. Ніхто нічого не брав. Лікували безплатно. Ну, не було достатніх таких, не ходили так гарно вбрані, як тепер. Але все-таки не було погано, не було нарікань. Виховували нас чесно, і дійсно, я навіть сюди приїхала, то я не знала якоїсь такої нечесності.

— *Давайте повернемось до цього попереднього періоду. Ви сказали, що закінчили перший клас, коли почалася війна. Спробуйте пригадати свої враження від початку війни. Чи говорили, може, Ваші батьки про війну, що вона буде, чи це було несподівано? Спробуйте описати.*

— Ну, ми нічого не знали. То було в червні, ми нічого не знали. Ну, повідомили, що буде війна, по радіо повідомили. І відразу почалася демобілізація і почали...

— *У Вас було в селі радіо?*

— Ну, в селі радіо не було. Яюсь по телефону передали.

— *А звідки Ваші батьки дізналися? Хто їм сказав?*

— Мітинг. Зібрали мітинг в селі і об'явили, що війна почалася, а війна почалася раптово. Спочатку почали бомбити Київ, а потім відразу фронт дуже скоро приходив, дуже скоро. І то німці до нас дуже скоро приїхали. І то наші так бідно відступали, такі бідні, голодні, знесилені. А ті приїхали такі вдіті, гарно вдіті, на мотоциклах. Але як почалася війна, якраз в 1941, то я кінчила перший клас.

— *Чи Ви пригадуєте той момент, коли Ви почули, що почалася війна? Чи можете це пригадати? І що Ви тоді думали про це, чи Ви розуміли, що це таке?*

— Ну, я ще була дитиною і нічо не думала. Що я знала? Нічогісінько не знала. Просто батька відразу, в перший день,

забрали на війну. Але не встигли в форму вдіти, та й німець нагнав і вигнав...

— **Батька Вашого?**

— Та батька. Але вже в 1944 році, як прийшли назад наші, то відразу забрали батька на війну. І брата відразу забрали на війну.

Ще як навіть не почалась війна, лиш об'явили, що почалась війна, нам відразу сказали тікати, кудись тікати.

— **А хто сказав?**

— Одні другим. Я знаю, як то воно було? Я мала була — мені було дев'ять років і що я там розуміла? Мала була, чи, може, ще й не було дев'ять років... Ну, то сказали тікати... А в нас за селом великий яр — величезний глибокий яр кам'яний. Бо там така місцевість, що така рівнина була, а потім гори і всяке таке. І там великий яр був, і ми туди тікали, в той яр. Там сусіди всі покидали хати і так тікали, в чому було, бо за нами летів літак відразу...

— **Який літак?**

— Літак німецький. Ну і відразу кидав бомби. Ми тікаємо, а він з-заду бомбить. Як він там в нас не попав, ну то я не знаю. Але ще так, що ще там була акація якась положена. Я була найменша, а ті всі старші. І вони побігли, а я там заплуталася в тій акації. Ну, як я заплуталась в тій акації, брат оглянувся — бо він був старший на вісім років — і вернувся, виніс мене, а туди відразу впав снаряд. Так що брат ще й врятував мені життя.

— **А чи хтось тоді загинув з Ваших односельців?**

— Ну, та тоді, як ми саме тікали, ніхто не загинув. Літак летів за нами слідом і бомбив, але якось ховались — то в ярок... і так якось минуло. Але взагалі в селі палили хати, бомбили, ну, стрілянина була.

— **А що Ви тоді відчували, коли тікали? Пригадуєте свій стан?**

— Та боялися, трусилися, боялися. Як летів літак і кидав бомби, страшно було, дуже страшно.

— *Але після того Ви повернулися назад до села?*

— Так, повернулися назад і вже тоді ховалися у погрібах. А вже не тікали ніде. Ну, бо що будеш тікати? Нам ще наші об'явили, щоб хати побілити, щоб не видно було. Але потім вже, як німці прийшли... Ми попали під роменів¹. Ну, а війна... то були тоже страхіття. Нами тоді не володіли, а керували ромени. Під владу ми попали роменів. І ромени з нами поводитись непогано.

Ну, але ми як відступали в той яр, то люди ще так між собою говорили, що гірше не буде. Бо ми до війни сильно погано жили, дійсно погано. То між собою старші люди говорили, що гірше не буде. Ромени нам нічого злого не робили.

А було таке, що почали німці уже в плен брати наших, ну, полонених забирати. Ну, і було таке, що у полон забрали багато наших військових та й пригнали в наш клуб і закрили. Знаєте, і там вони волали їсти: голодні, і зима, холодно, бо вони в такій одежі поганській були. І вони кричали через вікно: «Їсти!» І односельчани, люди наші, по черзі варили їм картоплю і кидали через віконечко. І вони так по підлозі ловили і так їли. Ну, і таке, що-небудь, що можна було кинути. Ну, а ми який хліб пекли? Ми хліб кукурудзяний такий пекли і житній. Отаке змішували і таке пекли.

І так до війни було, хоть і поля такі були родючі і всьо родило, а ми їли такий поганенький хліб. Ну і що, а палили ми чим? Ну, а там лісок був. Але в лісі не дозволяли так рубати дерево. То ми робили кірпіч з гною і так палили. Ну, і там підпалювали якимось трохи патиками, або перейдами з кукурудзи і кукурудзинням. Таким палили.

— *А ті полонені? Скільки часу вони були в тому клубі Вашому?*

— А от я не помню, скільки часу вони були. Ну, що вони були... якийсь час вони були...

— *Кілька днів, кілька місяців чи довше?*

— Може якийсь місяць, може...

¹ Тобто, румунів.

— **Чи їх не охороняли там?**

— Охороняли. Але я не знаю, чи то наші зговорювалися з тими охоронцями, що допускали нас, чи — таємно так. Я там не носила, бо я мала була.

— **То дорослі носили?**

— Дорослі носили. І навіть кидали так у віконечко. І тут людей наших теє дуже стривожило. Як німці привели тих полонених, тоді, знаєте, люди були обурені, бо багато таких з наших все-таки на фронті були. І думає кожна мама: це мій, може, син попав і бідує там, знаєте. Ну, то та й таке.

— **А румуни скільки часу були у Вас у селі?**

— Ну, та були аж поки не визволили в 1944 році.

— **До 1944 року?**

— Так, до 1944.

— **А в часі окупації, коли румуни були у Вашому селі, яка була адміністрація? Чи Ви знаєте про це?**

— Я того не дуже знаю. Я то не дуже розуміла.

— **А скажіть, будь ласка, а от щоденне життя: чим щоденне життя за окупації румунської, тобто коли румунські війська стояли в Вашій місцевості, відрізнялося від радянського?**

— Ну, краще було, краще. Вони нам давали якось землю, а то ми лише город мали і всьо, і робили в колгоспі. А то і коні роздали нам. Так що в нас ще і пара коней стояла в хліві, я пам'ятаю. Я навіть верхом їхала на тих конях. То вони дали нам якби свободу таку. І менше податків вже дали. Так що при руминах нам було непогано. І навіть, люди кажуть, що не було гірше, як перед війною. І дійсно, не було гірше. Не було. Було краще за окупації. Але людей те обурювало, що німці полонених закрили. А тоді ще обурювало, що євреїв у нас вели селом і охороняли собаками. І вони такі, знаєте, такі бідні, знесилені, змучені, голодні. Ну, йшли тим селом з дітьми маленькими.

— **А хто їх вів, німці?**

— А ну, то німці вели.

— ***А румуни що?***

— Не, румуни щось не пхалися до того. Я не знаю. Ми під владою, знаю, що були румунів. Але німці таки переходили, бо ж німці керували руминами і всіма.

— ***А прошу сказати, чи знали Ви в часі війни про переслідування євреїв? Чи Вам було щось про це відомо, чи ні?***

— Не, ми не знали зразу. Ну, може, я не знала. Знаєте, бо євреї ніби знали їхню німецьку мову. Ну, то ми думали, що євреям... До війни ми ще навіть заздрили євреям.

— ***У Вас у селі жили євреї?***

— Не, в селі не було. Але в нас в районі було повно євреїв.

— ***А чому Ви їм заздрили?***

— Ну, заздрили, тому що люди наші всі робили у колгоспі задурно, платили податки, а євреям поступки були великі. Наші люди ходили на базар, продавали яйця, молоко, і то євреї всі купували. І ті євреї ще й перебирали, яка курка не така... І люди були сильно недобрі на євреїв. Навіть нераз жінки казали на полі, як робили: казали: «Ліпше б я жидівкою вродилася». А як уже німці почали євреїв вести, то вже нагадували одні другим, казали: «То як би ти вродилася єврейкою, то як би то було?»

— ***А в чому були пільги євреям?***

— То я не знаю, які в них пільги були. Але вони всі на таких роботах якихось кращих були.

— ***Престижних?***

— Ну, та так. Вони на кращих роботах були. Вони, видно, що краще жили. Вони вдівались краще.

— ***А що було з тими євреями, яких німці гнали?***

— Ну, та ми не знаємо, що з ними було. Ми вже тепер знаємо, що їх там вели в Бабин Яр чи що там?

— ***Але тоді, як їх через Ваше село гнали, що було з ними далі? Ви не знаєте?***

— Не знаю.

— ***У Вас вони не зупинялися?***

— Не, в нас вони не зупиняли, вони просто селом переходили і всьо: великі колони. І ми бачили, що вони бідні, нещасні. А було таке, що навіть тікали ті євреї, то їх вбивали відразу, знаєте, відразу на дорозі, і наші люди ховали.

— А чи Ви знаєте такі випадки, коли євреїв переховували в Вашому селі? Чи Вам відомо щось про таке?

— Ну, відомо таке, що одна єврейка в нас була втікла. Втікла, знаєте, і сховалася у складі якомусь колгоспному, але вона там замерзла. Ну, і наші люди побачили, що замерзла людина, і поховали та й всьо, і більше нічого. А так не ховали, наші люди боялися. Боялися переховувати євреїв, боялися, бо ще й біда буде. Боялися за свої сім'ї.

— А прошу сказати, чи в часі перебування румунів у Вас під час німецької окупації, чи до Вас доходили якісь вісті з фронту, чи Ви знали щось про те, що діється на фронті?

— Рідко де щось ми знали. Ми вже знали тоді, коли перемога була наших над німцями. Тоді ми вже взнали. Почали так, ніби... Ну, і партизани почали з'являтися до нас попід вікнами, знаєте. І з лісу приходили і дещо повідомляли.

Ну, а при тому, що в нас ще на квартирі був такий доброволець, знаєте. З того самого року, з 1924 року, що мій брат. Він ще молодий був. Він мав вісімнадцять років і він якось так, що він був добровольцем у німців, але не раз плакав. І нам тихенько розказував, що перемога буде все-таки за радянськими.

— А що він робив у німців?

— Ну, я не знаю що. Він служив там у німцях та й всьо.

— А що потім з ним сталося?

— А от ми не знаєм. Як уже німці відступали, і він вже відступив. І ми так і про нього не знаємо. А ми дуже хтіли знати його адрес, і навіть брат згадував за нього. Ще, каже, хоть би було адрес взнати, де він є, бо був довгенько в нас на квартирі.

— А звідки він був родом, Ви не знаєте?

— А от не знаю. Не знаю, звідки родом був, нічого не знаю. А треба було знати, знаєте.

Ну, за роменів ми собі вільно жили: святкували, церкви нам відкрили. А то церкви були закриті перед тим, знаєте. А то церкви відкрили, люди вінчалися в церкві. Ну, всьо було, знаєте, веселіше було: весілля робили, не так як тоді за Сталіна. І всі свята святкували за роменів, а то нам то всьо було заборонено до того.

Як брат ішов до дівчат — такий вечір робили, а той хлопець хотів тоже іти, бо з того самого року, і казав, щоб брат брав його. Але брат боявся брати, бо як там до своїх товаришів брати такого, що служить з німцями? Боявся.

А при тому, що ми виховані по-радянському, і брат тоже по-радянськи вихований був. Так що любив Сталіна — батько Сталін дорогий, — то навіть мови не було. Брата потім в 1944-му на війну взяли², то він тоже був патріотом своєї радянської влади. Бо так його виховали. Він сім класів кінчив до війни. І дуже був патріотом. І каже, так стріляв у німців, знаєте.

— А прошу сказати, чи Ви в часі німецької окупації вчилися в школі? Чи була у Вас школа?

— Була школа — чотири класи. Але так во, ну, по-румунськи вчили. Більше по-румунськи, трохи по-українськи. Знаєте, після того в 1944 році нас повернули назад, я пішла в другий клас. Була школа, чотири класи, а вищих не було.

Але в нас взагалі село дуже велике. В нас село — п'ятнадцять кілометрів. Півтора тисячі номерів було і більше шести тисяч населення.

— А скільки у Вас в класі вчилася з Вами разом?

— Скільки в класі в мене вчилася? Ну, то вчилася по-різному. Ну, знаєте, то так во було. До війни, то були паралельні класи. Було перших два-три там класи, а тоді після війни було нас сімнадцять, і то на один клас.

— А де ділася решта?

— Ну, та покинули школу та й все. Ну, тяжкі роки були та й всьо. Ні книжки не було, нічо. Після війни не було на чому писати, нічого інінько, хіба на якому газетному папері.

² Червона армія взяла Одесу 14 квітня 1944 р. Із зайнятих територій на фронт відразу брали чоловіків та молодих хлопців.

— **Книжку треба було купувати чи школа давала?**

— Самому, самому купити. І то мама колись купила мені книжку, та не таку, як треба, читанку — з російським навчанням. На базарі купила. Що вона знала, яку книжку купити?

— **А в часі, коли румуни були, то в школі скільки з Вами вчилася в Вашому класі?**

— А от я не помню, не помню скільки. Тоже мало, дуже мало.

— **Тоді також треба було самому купувати книжки?**

— Ну, та треба було купувати книжки. Але то всьо порумунськи, знаєте, вчили. І я навіть добре засвоювала. То дітям дуже тяжко давалося, а мені нічого. Я добре завчала то. Вчилася добре.

— **Коли вернулася радянська влада, і Вас вернули знову в другий клас, Вам було легше, напевне, вчитися?**

— Ну, я знаю... Та, ніби непогано було вчитися.

— **А прошу сказати, Ви згадали про церкву, про те, що, коли румуни прийшли, то церква відновилась. А чи в Вас була церква в селі за совітів і в котрому році її закрили?**

— У селі була церква. Я не пам'ятаю точно, коли її закрили. Її закрили десь, може, в 1935-му, десь так. Отак закрили. Бо брат пам'ятає, як дзвони знімали. Бо в нас було дві церкви у селі. І закрили обі ті церкви.

— **Обидві закрили одночасно?**

— Так, обидві закрили одночасно. Закрили і всьо.

— **А хто знімав дзвони?**

— Ну, всі партійні, комуністи.

— **Місцеві? З місцевої влади?**

— Місцеві, наші місцеві знімали. То люди кляли, називали їх... Моя баба називала тих, що вони знімали дзвони, що розорявали церкву, та ще й рік дали бабі. Та ще й рік відсиділа тюрми, бо називала, кричала, щоб не знімали.

— **А чи хтось ще зазнав якихось переслідувань за це, таких як Ваша баба?**

— Аякже. Та в 1938, в 1937 році то було страшно. Ну, забирали так... Бо хто трошки багатше жив, трошки щось мав, то забирали вночі. І так по цей день немає, рідко хто вернувся через якихось десять-п'ятнадцять років. Там одиниці вернулися, а то всьо загинули. Ну, десь на Сибірі. Бо так дуже багато репресували, дуже багато.

— *А Ваша баба була десь вивезена? Де вона відбувала покарання?*

— Десь у тюрмі була. Рік дали бабі, бо вона нічого такого поганого не казала, ну просто що кричала, щоб не знімали дзвонів, не руйнували то всьо. І бабі дали рік.

— *А що сталося зі священником, коли закрили церкву?*

— А от я не знаю. Священиків тоже висилали на Сибір. Висилали. А як з нашим священником було, я не знаю.

— *А в часі війни, коли церква знову почала діяти, звідки взявся священник?*

— Того тоже не знаю. Що я знаю? Не пам'ятаю, але почала діяти при руминах. Якраз як вступили лиш німці і дали під владу руминів, нам відкрили церкву.

— *А потім вона була дієва чи знов була закрита?*

— А потім, вже за радянських часів, вже як війна кінчилася, церкву не закривали. Одну закрили, а другу не. І ту, що закрили, то склад був. Ну, то вже пізніше відкрили, то вже як Горбачов був, тоді вже відкрили нам ту другу церкву. Ну, але одна там вже діяла після війни, бо ніби Сталін обіцяв, що церкви... що вже не буде закривати.

— *І, повертаючись до освіти, в якому році Ви закінчили школу і поступили в педучилище?*

— В 1950 році, в 1950 році скінчила сім класів і в цьому ж році поступила в педучилище.

— *А куди? В яке педучилище?*

— Ананіївське педучилище Одеської області.

— *І скільки років Ви там вчилися?*

— Та чотири роки.

— ***А що можете розповісти про навчання в педучилищі?***

— У педучилищі? У педучилищі було нелегко вчитися, питали кожен день. Безплатно було, знаєте. Нікому нічого ми не дали, навіть букета такого, щоб учителю дали — то ні. Ну, і сильно строго було до студентів. Що, ну, кожен день питали і всьо. Ну, і якщо погані оцінки, то викидали, виганяли.

— ***Як навчання велося? Українською чи російською мовою?***

— Українською мовою. Більше українською. Педучилище було українським. Але, ну, така, як фізкультура, була на російській мові. А то всьо українською.

— ***А після закінчення педучилища?***

— А після закінчення педучилища, в 1954 році, лиш останній екзамен ми здали, нас закликали по одному в кабінет директора і давали направлення³. Так що в червні ми кінчили, то я вже знала, що я буду в Перегноеві, Глинянський район то був, Львівська область. І я вже мала направлення. І вже собі повторювала, який то Глинянський район, село Перегніїв. Що то воно означає, яке воно є? Як мені було цікаво то знати, знаєте. Ну, бо два місяці наперед я вже знаю, куди попаду.

— ***А Вас запиталися, чи Ви хочете туди, чи просто Вам сказали?***

— Сказали і всьо. Бо нас направили на піонерську роботу за путівками такими. Ми кінчили педучилище, направлення одержали, і нам об'явили, що прибудете такого то числа, десятого серпня, наприклад, приїдете до педучилища назад зі всіма речами. І ми всі з'їхалися туди, з'їхалися до свого педучилища. Нас було тридцять душ. Ми мали направлення у Львівську область. Ну, але по різних районах.

³ В СРСР випускники вищих навчальних закладів зобов'язані були відпрацювати певний термін, як правило два роки, відповідно до наданого відразу після складення державних іспитів скерування. Це було умовою одержання диплому. Скерування стали способом денационалізації та російщення інтелігенції, оскільки часто випускників скеровували працювати в інші радянські республіки, і незнання місцевої мови ставало приводом для спілкування російською.

— **Чи всі, хто з Вами закінчив, були у Львівську область скеровані?**

— Нє, не всі. Там було багато замужніх. Були такі, що дуже здібні були, що вчилися дуже добре, їх полишали. А таких середніх, знаєте, студентів послали у Львівську область. Ну, і я попала туди.

— **Ще в якусь, може, іншу область скерували чи тільки у Львівську?**

— Ще лишилися в Одеській області. Там я вже не знаю, в які ще області. Але сюди, як нас направили, нас найбільше, мабуть, направили туди, у Львівську. Вчителька педучилища, та, що нас колись учила і була наш класний керівник, вона з нами їхала сюда. Там найняли автобус, поїхали ми на станцію, вокзал. Вона взяла білети, вона нами всьо опікувалася. То мені подобається. Таке всьо, що дівчина кінчила... ну, кудя вона поїде, знаєте, сама. А ця нами опікувалася. Вчителька переживала за нас і всьо, дивилася, чи ми всі є, чи ми де не загубилися. Ми їхали... Вона взяла білет на вагон, один вагон ми собі взяли там. Вона всьо керувала там. Прямого поїзда не було, треба було робити пересадки. І ми робили кілька пересадок... Вона сама географ, географію читала, і вона, може, ці-

Надійка Чабан, 1950-ті роки

кавилась навіть, бо могли іншою дорогою їхати. Я вже як звідси їхала, то я вже іншою дорогою — туди, через Хмельницьку. А вона нас везла через Молдавію, знаєте. І ми через Молдавію їхали. Ну, ми робили щось зо три пересадки. Не знаю, куди то вона везла нас. І ми щось довгенько їхали, знаєте.

Тоді вона привезла нас у Львів. Завела нас в облвно Львівське, знаєте, і там нас дуже гарно зустріли всі ті, що в облвно були. Ми позаписували там анкети, там всьо позаписували, що там треба. Направлення своє лишили там, а

вони нам ще ніби відти дали направлення по роботах. А ми і так знали куди. Бо ми ще звідти мали направлення, куди їде хто. Ну, але вони нам ще, ще додали нам тих паперів. І нас попало сюди, в Глинянський район, шестеро.

Одна попала у Якторів, моя подружка, та сама, що ми з єдного села, що ми ходили двадцять п'ять кілометрів, то ми вчилися разом, то вона в Якторів попала. А одна в Ганачівку. Ганачівка теж була Глинянський район. Одна в Глиняни, одна в Заставне. Ну, далі не пам'ятаю. Ну, нас було шість. Приїхали ми тут до Глинян, нас теж зустріли тут в райвно. Тут була за-врайвно Дніпрова така, солідна, гарна жінка. І вона теж нас прийняла гарно і помістила нас в готелі. А у Львові ми ночували у школі-інтернаті. Теж опікувались нами. Показали, де ночувати, і ліжка нам дали, всьо дали. І ми переночували там, а в Глиняни приїхали теж так само. Помістили нас в готель, ми собі ходили в столову харчуватися. Ніби непогано було, нас гарно відправили.

Ну, зі Львова вчителька вернулася додому, а ми вже так пороз'їжджалися по тому... А з Глинян нам показали, куди їхати, чим доїхати. Я собі в Перегноїв їхала просто на фірі. Їхав молочар і віз молоко, і з райкому комсомолу там завідуюча вийшла, зупинила його, посадила мене на фіру, і я поїхала. Тут був Майбродський директор. Зустрів мене теж непогано і взяв мої речі, вже заніс, заніс до школи, знайшов мені квартиру. Не можу казати, що погано. Про бандерів тільки нам говорили у школі, в педучилищі. Ми чули, що тут вбивають, що там... Але ми спокійно працювали, і нічого.

— *Коли Вам це розповідали, Ви не боялись сюди їхати?*

— Ми щось не мали такого страху. Ми, знаєте, молоді, а що молоде? Направили, та й їдуть.

— *А Ваші батьки не боялись?*

— Ну, а батьки теж так само, не боялися. Бо то вже ніби по війні було, то вже був 1954 рік, то було дев'ять років по війні. Ну, але батьки переживали, думають: знаєте, як все батьки переживають за дітей. Дехто лякав, що вам там буде Бог знає що, що вас там вб'ють. Але нас ніхто нічого не рухав. Ми так і працювали.

— *Коли Ви приїхали в Перегноїв, чи Ви побачили, що тут місцеві люди чимось відрізняються від тих, що живуть у Вашому рідному селі?*

— Ну, так. Я прийшла на квартиру, мене директор привів, то я багато навіть слів не розуміла. Знаєте, вдома більше з російською мовою було змішано. В селі, то всі там більш розмовляють українською мовою, а в місті, то таки російської мови було багато. І часом, як на квартиру попала, то на квартирі було так, що російською говорили, знаєте.

— *На Одещині?*

— Як щось говорила на українській, то їм так ніби було смішно, знаєте.

— *Це на Одещині?*

— На Одещині. Знаєте, в містах так було. І ми хоть українське педучилище і між собою українською говорили, але на квартирах... були різні квартири. Було так, що й на російській мові. Я на одній квартирі була, так що не могла їм догодити ніяк говорити. Знаєте, все що скажу, то все не так. Все ніби вони посміхалися з моєї мови. Все було ніби стидно.

— *Ви це відчували в суспільстві, чи більше в якихось офіційних установах?*

— Ну, більше таки в офіційних установах.

— *Якесь таке несприйняття української мови?*

— Так, так.

— *А що Ви тоді відчували? Чи Ви тоді чулися, що Ви є гіршою?*

— Я то не чула, що є гіршою. Але так, ніби ненавиділа такого, знаєте, не любила таких людей, що вони так робили.

— *А ті люди, що насміхалися, в котрих на квартирі Ви мешкали і Вас так іронічно сприймали за мову, вони де працювали?*

— Ну, вони працювали, та десь... Та де-небудь працювали. В магазині, отаке, знаєте. Не аж таке щось дуже.

— *Вони розмовляли російською мовою?*

— Так, російською. То я на одній такій квартирі була. На тих інших, то на українській. Бо я кілька квартир мала, так що пішла відти. Бо мені не подобалось: що я їм не сказала, то їм не подобалося, знаєте. Вони все на російській мові. Ну, та я покинула квартиру, може яких півроку була та й всьо.

— ***А тут? Ви кажете, що Ви не розуміли багато слів?***

— Так. От приїхала сюди і попала до Горейчихи, там во на квартиру. До Горейчихи. І вона каже «ґрالی», ну, а в нас «вила» кажуть. Ще щось, такі слова... Багато слів, що я не розуміла, знаєте. Не розуміла, переплутувала, то таке. Вона мені показувала, що то таке.

— ***Але сприймала вона Вас іронічно чи ні?***

— Нє, нє.

— ***Ви не відчували тут такого стану?***

— Нє, не відчувала. Ніби не відчувала ставлення поганого, знаєте. Не відчувала. А потім я перейшла до Ковальчуків на квартиру, бо там вчителька, така Джала Дара, приїхала до Горейчихи. То там вже такі були люди, що мої батьки навіть не були такі добрі. Це дуже добрі були люди. То мені було так добре, мені було краще навіть, ніж в себе вдома. Бо вдома, то не візьми, то не так, то не так зробила. А то нічо, що хотіла, то робила. Їсти мені дали що краще. Було просто гарно, добре.

— ***А побут? Чи тут побут людей на Львівщині відрізнявся чимось від побуту, наприклад, в звичаях чи традиціях?***

— А так во: як то після війни, то після війни було дуже весело там. Пісні лунали. Знаєте, то після війни в нас вже так на подвір'ях все грала музика, гармошка все грала, бо так во знаєте, балалайка, гармошки, всякі інструменти такі. То танці були ввечорі на подвір'ях, співи були, уже тепер такого нема. А як я сюда приїхала, — тоже було. Весело в клубі, всьо. Тепер тут такого нема веселого, тут уже такого нема.

— ***Зараз?***

— Так, зараз. А тоді було дуже весело і тут, і там.

— ***А скажіть, будь ласка, які свята святкувалися у Вас, на Одещині, за звичаями, а які тут?***

— Майже такі самі, такі самі. Миколая було таке саме, при тому люди навіть за радянських часів, люди крилися і всьо равно святкували.

— ***На Одещині так само?***

— Так, і на Одещині.

— ***А Різдво?***

— І Різдво так само. І Різдво нам забороняли. Там комуністи були... такі завзяті комуністи, що дітей не посиляли, щоб не колядували, і вони всьо одно втікали від батьків і йшли колядувати. І ми вечорами колядували за радянських часів.

— ***І готували Вечерю також?***

— І готували Вечерю і ще не те що, а діти носили Вечерю. Знаєте, тут не носять діти Вечерю, а тоді ми до всіх рідних носили. Наприклад, в мене було багато рідні: в мами було чотири сестри і там брат, то до тих тьотів мені треба було носити Вечерю. І у тата було того тоже... Ну, тих братів. Та до тих дядьків...

— ***А чому? Вони не святкували, не готували Вечерю самі?***

— Готували вони Вечерю. Вони собі готували, а ми собі. І мама накладала щось там у тарілку, якоїсь куті, там всього. І я брала ту тарілку і ходила туди. А вони, там ставили на столі, угощали. Так само пшеницю варили, вареники. Ну, угощали, давали вина, чи що там, і спиртного трошки. Ну, і гостинців тоді давали, знаєте. І то було цікаво. Цікаво, знаєте. Таке село велике, може, яких п'ять кілометрів від однієї хати до другої, до всіх рідних я ходила, знаєте. І я ходила то при радянських часах. Так що вони ніби забороняли, але так вже аж дуже строго — не.

— ***А чи був там Вертеп у Вас, на Одещині?***

— А от Вертепу не було. Колядували, так. А щось вертепу такого, як тут, не було. Не вдівалися так гарно, знаєте. Тут я вже вперше побачила, що все таке дуже, ну, прибрані такі. А в нас просто, по-простому. Так як ходили кожен день, ну, ото що святковий костюм та й всьо. Святкові там чоботи чи взагалі одяг який.

— *А які ще свята у Вас святкували на Одещині?*

— Великодні святкували, Миколая святкували, Різдвяні святкували, ну, всі святкували. Ще й навіть більше, бо в нас навіть празник такий, як Казанська. Знаєте, в нас Казанська...

— *Богородиця?*

— Так, Богородиця. То в нас празник, а тут навіть і не чують про таку Казанську. Ну, і празник дуже готували. Тепер там вже гірше, бо там самі старі лишилися, бо за радянських часів дуже тяжко було в колгоспі працювати. І люди йшли, як могли, з колгоспу виривалися по містах. І порозходилися по містах, лишилися самі старі. Ну, а старі що?

— *Прошу сказати, Вам розповідали про бандерівців там, на Одещині. І коли Ви приїхали сюди, чи Ви щось тут чули про те, чи Ви стикалися з тим?*

— Ну, чула, розказували, що там десь в Якторові, яку дівчину вбили та ще десь, знаєте, таке що вбивали, таке во. А чи то вони, бандери, вбили, чи то хто там вбивав, то Бог його знає. Просто чутки чула, але, щоб переконалась на собі, то не.

— *Які були Ваші перші враження після приїзду сюди, на Західну Україну?*

— Ну, враження, бачите, було таке, що я приїхала у чужу квартиру, до чужих людей. Вони не так, мені казалось, не так говорять, як я, бо моя мова трохи з російською змішаною була, бо там взагалі встидалися дуже українською всьо говорити. Я трошки російських слів вживала. А тут зовсім інакші слова були. Ну, і я ніби злякалася. І перший лист написала їм дуже такий сумний, що я сама, що нікого нема, що я їх не розумію. Ну, й там батьки тоже почали хвилюватися, що так. Ну, таке хвилювання.

А потім, коли я прийшла на іншу квартиру, там тоже тьотка так говорила, що я тоже не дуже розуміла. Але вже я нічого про те не писала, що там було погано. На другій квартирі вже мені було дуже добре. Бо вони були якісь такі сильно прихильні люди, такі добрі, що підходили до мене, і якщо тьотка не так говорила, то той її чоловік вже переводив мені, і я то

потім полюбила їх, і вони мене дуже любили, дуже любили. Так що мені було там дуже добре. Та так, що потім враження, як я вже другий лист писала, то я вже писала, що мені добре, що я в добрих людей.

— А коли Ви почали працювати: Ваші враження від роботи?

— Враження від роботи... Мені не сподобалась робота. То піонерська робота. Нас на піонерську роботу послали. Я з дитинства мріяла бути вчителькою. Гralися ми з дівчатами, і я вже вчителька була, знаєте. Вже всьо писала, вже пояснювала. Ну, любила сильно ту вчительську роботу. Так, вчительку свою обожала. Думала, що вона з неба впала.

Ну, а тоді вже, як сюди приїхала, ну та ж не на вчительську роботу, на піонерську. Ну, учителі тоже якби усі чужі мені були. Тоже вони так розмовляли, такою самою мовою, як всі тут місцеві. І мені тоже було ніби зразу так важкувато. Я так ніби всього боялася. Боялася тих дітей, боялася. Ну, то ніби страх мала. Якийсь страх такий діставала, знаєте. Ніби тяжкувато було, і тут ця робота така неопредельонна, треба було всьо брехати. В райкомі комсомолу питали за роботу, за комсомольців. А тут не було таких умов то всьо створити. Планувала, планувала, а не виконувала того плану.

Надія Григорівна серед учнів. Початок 60-х років

— ***А чому не виконували?***

— Не виконувала, бо неможливо було: або діти не слухали, або порозбігались, або ще щось зробили, ну та й всього не виконаєш того.

— ***Діти не хотіли йти в комсомол?***

— Звичайно ж, не хотіли. Ну, а нас ганьбили, викликали на збори там в райком комсомолу та й нам давали накази.

— ***А що діти казали? Чому не хотіли йти в комсомол?***

— Ну, не хотіли, та й всьо. Що дитина може казати? Не хоче та й всьо. Каже: «Моя мама не казала».

— ***А Ви розмовляли з батьками з цього приводу?***

— Навіть не йшла й не розмовляла.

— ***Чому?***

— І навіть сама не хотіла галстука носити. Мені не подобалась та робота та й всьо. Хоть я думала про вчительську роботу з дитячих років, але як пішла на піонерську, я зовсім не сподобала тої роботи, от і всьо. І не хотіла галстука носити, не то що дітям їх вішати.

— ***Але Ви не хотіли носити, бо Вам не подобався сам той принцип, чи Ви не хотіли з якихось переконань ідеологічних?***

— Я знаю, не подобалася мені та робота, та й всьо. Не подобалася. Я думала, що то зовсім лишня робота. От і всьо. Що вона непотрібна. Кому вона то була потрібна? Як я працювала з класом, то я вже знала, що я їм скажу, то послухають. То що вчителька. А то піонервожата... Вони мене любили, я молода була, вони любили, бігали.

— ***Ви повинні були вести також з ними якісь розмови на атеїстичні теми?***

— Ну, аякже. На атеїстичні теми, на то всьо, знаєте, таке.

— ***Як діти на це реагували?***

— Ну, та діти... що діти розуміють? Діти, як діти, вислухали та й пішли додому. А там батьки інакше сказали.

— ***Ви це розуміли, що їх виховують інакше?***

— Ну, та так.

— *І коли Ви почали працювати вчителькою?*

— Після трьох років.

— *Тут таки, в Перегноєві?*

— Я тут рік пропрацювала, а тоді одну вчительку перевели з Глин'я, вона вийшла заміж. Її перевели в Перегноїв, а мене дали в Станимир.

А в Станимирі було ще гірше комсомольську організацію створити. Знаєте, там було ще гірше: то Станимир, то ліси⁴. І там мене ганьбили вічно за той комсомол. Але якось директор найшов трьох дітей і підмовив їх. Бо вже як три є, то вже буде комсомольська організація. Ми не возили в райкомсомол їх, а прямо так прийняли заочно, прийняли. Директор привіз комсомольські квитки, але не дав їх тим дітям, бо батьки якби були почули, що дітей прийняли в комсомол, то були б роздерли. Бігли би до мене і кричали, і називали.

Директор віддав мені ті комсомольські білети. Я платила сама ті комсомольські внески і довгі роки тримала квитки в себе. Я потерпала, і думала, що буде як мене питають... Там же кожен рік звітно-виборні збори були. Що буде, як приїдуть з райкому комсомолу на комсомольські збори. Я сама писала той протокол до тих комсомольських зборів. І потерпала ще, як вони приїдуть, що вони, як я їх зберу, як вони не знають, що вони комсомольці. Ми ж так створили комсомольську організацію, що вони не знали, що вони комсомольці. Ну і всьо. І думаю, як приїдуть на збори комсомольські, ну, а я їх не зберу, бо ж вони не знають, що вони комсомольці. Ну, й що мені тоді скажуть у райкомі? То мені грозила тюрма. Ну, боялася, страшно боялася. І навіть сюди, в Перегноїв, знова перейшла, бо заміж вийшла, і ще ті комсомольські тримала, і ще платила ті внески, і ще потерпала. Бо як звідти подзвонять у Станимир за комсомольцями — а їх нема! Ну, та й всьо, де вони? А комсомольські де квитки? Ну та й всьо. Я переживала. Дуже пере-

⁴ В с. Станимир та в навколишніх селах під час Другої світової війни та в післявоєнний період активно діяв націоналістичний рух спротиву радянській владі, який знаходив велику підтримку в місцевого населення.

живала, аж у мене кілька років пройшло, може, десяток років, що уже я знаю, що вони вибули з комсомолу, ті діти.

— **З комсомольського віку?**

— Так. Тоді вже трохи мені легше було. А то коли вони ще були комсомольського віку, то я переживала, весь час переживала. А там створити комсомольську організацію було гірше, ніж в Перегноеві. В Перегноеві ми скоріше... ще скоріше діти йшли, а там ніхто. Там боялися страшно, але там був сильно добрий директор. Такий був добрий, такий розумний був. Ну, і він ще там створив, бо я би була ніколи не створила. Він її створив, але він створив і дав квитки мені...

— **Він створив формально?**

— Так, формально.

— **Це був місцевий якийсь?**

— Так, місцевий. Місцевий. Він всьо знав. Він, мабуть, про бандер знав. Бо він у лісі жив. Там ліси кругом. Ну, і він так, у лісі хата у нього була. І жінка його вчителька..

— **А тут в Перегноеві були комсомольці?**

— А потім були комсомольці, так.

— **Потім, то вже десь в 1960-х роках, чи скоріше?**

— Ну, та десь в 1960-х, в 1962 році тоді вже всі комсомольці були. В Перегноеві, ще як я була перший рік, то я знаю, що я вела двох учнів тих із сьомого класу. То вони капризилися мені. Ну, вони йшли, але тоже тягнула дорогою, вмовляла їх, але якось упросила, і прийняли.

А там, в Станиславі, то не, ніхто не поїхав, нічого. Ще й мами як взнали, то тоді ще й прибігали до мене. Мене там ховала та жінка, що я в неї на квартирі була. Казала: «Ховайтеся, бо я не знаю, що вони вам зроблять». Знаєте, то я мусила сховатися. А потім дитина прибігла і каже, що мене б'є мама. Випишіть мене з того комсомолу. А я кажу: «Дитино, та йди, тебе ж не прийняли в комсомол, я ж тебе не брала в райком комсомолу — в райком комсомолу треба їхати і треба, щоб там тебе питали і дали тобі комсомольський квиток. А тобі ж

не дали квитка». І я умовила дитину, і вона пішла, знаєте, і та тому вже притихла тоді.

— А як в інших селах? Чи Ви знаєте про це? Чи були такі ситуації, як у Станимирі?

— Ну, та так, як в якому селі. В якому селі трохи легше. То по всіх селах було так.

— Так, як в Станимирі?

— Так. І я сама поступала в комсомол в педучилищі на третьому курсі. І то не хотіла, бо в нас як була війна, було страшно. Бо німці як вступили, то відразу комуністів порозстрілювали на полі. Деякі комуністи повтікали. Ті, що дуже були такі активніші, що вони чули гріхи за собою, то вони повтікали. А ті, які не чули таких гріхів, що вони людям зла не зробили, то вони збирали врожай разом з людьми. Але німці прийшли, позастрілювали їх на полі. Так що наше село теж дуже боялося того, і я теже не поступала в школі в комсомол. Аж в педучилищі нас почали лякати, що не дадуть роботи.

— Ну, але Ви в училищі не хотіли в комсомол поступати, чому?

— Тому що батьки мені приказали. Тому що боялися війни. А вдруг війна, і що? Та й боялися. Але нас потім вже в педучилищі лякали, що не підеш на роботу. Ну та й всьо. Але ми були віддані партії, уряду, але поступати в комсомол боялися. Я, наприклад, вірила і у Сталіна, і у комуністичну партію, і вірила всьому. Чесна була, дуже чесно жила. Знаєте, але в комсомол все-таки боялася поступати, бо знала, що таке було, що застрілювали.

В нас, хто не міг учитися в педучилищі, то йшли на медсестер. На медсестри ми теже боялися йти, знаєте, бо то військовозобов'язаний будеш вже тоді. Ну, а ми боялися. Знаєте, там ніби легше було, там приймали без екзаменів. Боялися, бо війною тих медсестер всіх забрали на війну. Ну, то теже боялися.

— А Ви сказали про те, що Ви вірили в Сталіна, мали такі переконання. Чи Ваші переконання змінилися?

— Змінилися вже потім, як Хрущов виступив і скритикував Сталіна. То, не знаю, що робити, як кому вірити. Як, ми ж так вірили в нього. Та він помер в 1953 році. Радіо в нас було перед педучилищем на дворі. Як він хворий був, то ми всі, всьо педучилище виходило на вулицю і слухали, що передають про нього, який стан здоров'я. Ми плакали, як він помер, плакало всьо педучилище.

Що ми там знали? Ходили собі босими до школи, лиш як сніг розтанув. Ходили босі, ціле літо ходили босі до самої осені, поки не впав сніг. І ми казали, що то гарне життя. Нам казали, що то щасливо, весело ми живемо, ну і всьо. Рідний батько Сталін дорогий про нас піклується. То ми, як він помер, як в педучилищі всі плакали, всьо педучилище плакало. І всі чекали, і слухали передачу. Навіть навчання припинили. Припинили навчання і не вчилися в ті дні. Аж потім він помер, та й вже помер, ми поплакали, та й всьо.

Але прийшли на навчання, та й нас почали питати. А ми нічого не знаєм, бо не вчили, бо Сталін помер. То одному два, то другому два. Моя подружка сидить зо мною і штовхає мене і каже: «Я думала, що як вже Сталін помер, то й не треба вже всім вчити нічого».

Я прийшла додому з плачем, плачу. Плачу, бо Сталін помер, а мама каже: «Один дідько вмер, то другий буде. Чого плачеш? Та він нас мордував голодом, та ми податки такі платили». Та таке розказала мені... Бо нам інакше пояснювали за голод: голод був, бо армію треба було годувати, куркулі палили хліб, ну, та й ховали хліб. А то зовсім було інакше.

А тих куркулів, тих чуть багатших людей посадили, вислали в Сибір та й всьо. Та й навіть мої батьки. В мого батька мама і батько ніби добре жили, мали і поля, і корови, і воли свої мали до війни. Ну, не до війни, а до радянської влади. Ну, то всьо позабирали.

Татова рідня була дуже велика, було тринадцять синів. Батько був найстарший. Тоді тоже, видно, не було таке легке життя, знаєте, бо було за царизму, за царської Росії. Вони не ходили в школу. Мама, правда, чотири класи кінчила, то ніби багато знала. А тато ні одного класу не кінчив. Всьо

на російській мові вчили за царської Росії. Всьо було на російській мові, української не було. У селі говорили тільки самі люди на українській мові, а тут — російська мова. І мама вчила тоже тільки на російській. То тата всиновила... рідня. Батько Закревський писався. Його батько рідний писався Закревський. Але його всиновили багаті люди. Такі, що мали дуже багато поля, а дітей не мали. Вони його всиновили і переписали його на свою фамілію — Чабан. Ото і фамілія, Чабан, знаєте. Але як прийшла радянська влада, їх розкуркулили, вислали діда і бабу в Сибір. Дід дорогою помер. Баба десь, не знаю, скільки років вона була на Сибірі. Хату забрали, бо хата була гарна, стодола була, всьо було. Багатство було там. Мама ж пішла за невістку до них. То тут їй було добре. Вони сильно жаліли маму. Були добрі люди. Ну, і їх вислали, вислали в Сибір, а хату забрали. А тата, так як рахували, що він служив там, то лишили, не вислали, бо він з чужої рідні був. І ніби казали, що він наймит. Ну, й тато так казав, що він наймит. Дали якусь стареньку хату татові. Тата переселили. А в тій хаті, де вони колись жили, зробили сільську раду. І там сільська рада до сих пір. Хата була велика, гарна, все було: поле, воли — всьо. Ну, але, знаєте, всьо забрали. То як прийшла радянська влада. Отака. Та й баба вернулася звідти. Не знаю, чи через десять років, чи через скільки років вернулася баба. А дід так помер там, не вернувся.

— **Баба вернулася і померла вже в селі?**

— Так, але пережила багато. То пережиття, страшне пережиття...

— **Ви пам'ятаєте її?**

— Пам'ятаю бабу.

— **Вона розповідала Вам щось?**

— Баба моя нічого такого не розповідала. Я щось не дуже цікавилась. Я молода була, що... Нас виховували зовсім інакше, я не дуже хотіла вірити... Мама за бабу турбувалася, казала, що вона була дуже добра для неї. А мама тоже була добра для неї, поховала мама бабу. Так що так було.

— *Вона померла вже після смерти Сталіна чи скоріше, бабуся Ваша?*

— А от я не пам'ятаю. Може, навіть після смерти Сталіна, може й так. Вона ще вийшла заміж була другий раз, бо баба була гарна, здорова. Вона вийшла заміж за другого чоловіка.

— *Дякую Вам за дуже цікаве інтерв'ю.*

— Прошу.

ГАННА КОНЦЕВИЧ

<i>Дата інтерв'ю:</i>	31 січня 1997 року
<i>Місце інтерв'ю:</i>	с. Рай Бережанського р-ну Тернопільської обл.
<i>Оповідач:</i>	Ганна Концевич
<i>Інтерв'юер:</i>	Віктор Сусак
<i>Мова інтерв'ю:</i>	українська
<i>Розшифрування інтерв'ю:</i>	Анничка Гадомська
<i>Редагування інтерв'ю:</i>	Іроїда Винницька, Наталя Федорович

Ганна Концевич народилася 1934 року в с. Рай Бережанського р-ну Тернопільської обл. Вчилася в Тернопільському кооперативному технікумі. В роки Другої світової війни була малою дитиною і жила з мамою та братом в особливо тяжких матеріальних умовах. Ганна розповідає про те, як її мама рятувала єврейську родину — трьох дорослих і хлопчика Шимона, її однолітка, який після війни став професором Університету Бен-Гуріон. Таблиця з іменем її мами «Концевич Тетяна Василівна» знаходиться серед праведних у парку Яд Вашем в Ізраїлі.

— Я Вам дуже дякую, що Ви погодились на інтерв'ю. Для початку представтесь. Яке Ваше ім'я, прізвище, дівоче, сучасне?

— Дівоче, бо я не була розписана.

— Ваше ім'я та прізвище?

— Концевич Ганна Михайлівна.

— Якого Ви року народження?

— 1934-го.

— А де Ви народились?

— Тут, в Раю, Бережанський район, Тернопільська область.

— Це село Рай?

— Село Рай було, а тепер приєднали до міста, зробили три вулиці.

— А чи Ви знаєте, чому така цікава назва — Рай? Чи Ви щось про це чули?

— Щось розказують про Рай, але я ся так не дуже інтересувалась.

— А я би хотів тепер ближче познайомитись з Вашими батьками. Що Ви можете розповісти про свого батька?

— Так я... Мій батько не дуже був добрий чоловік. Він з мамою погано жив. І його забрали в Німеччину, як то забирали людей.

— Німці, так? Під час війни?

— Так, а мати лишилася з нами двома. В мене був брат 1939 року і я. Брат вже помер два роки тому. Був хворий, він женився, мав дві дочки. І жив у Бережанах, працював на склозаводі. Мати працювала на заводі, на кирпичному, як то... на цегельному заводі. А я також вчилась в технікумі два роки, в Тернопільському кооперативному технікумі на відділі товарознавця. Працювала в заготконторі товарознавцем, потім працювала..., всьо потрібно розказувати мені?

— **Чи можете розказати дещо більше?**

— Ну, то працювала я тоді в Бережанах, в безалкогольному цеху працювала, а потім мені затяжко було вже туди ходити, то я перейшла в Раю на цегельний завод і робила диспетчером.

— **Добре, я хотів би повернутися тепер знов до Вашого дитинства. Чи Ви можете щось пригадати зі своїх дитячих років, ще до того, як почалася війна? Ще до того, як німці прийшли, щось із сімейного життя? Може про знайомих?**

— Дуже тяжке було життя. Біда була. Ну, тут, як Вам сказати, мати працювала на заводі, грошей не давали по півроку, не було чим жити.

Батька не було, бо нас батько лишив. Він як приїхав з Німеччини, то до нас вже не повернувся. Він десь знайшов собі другу і жив. А ми, мама з двома дітьми, ми жили самі. Біда була, не було що їсти, не було чим палити. Ходила я маленька в ліс по дрова. Носила дрова, корову пасла. До школи ходила, спочатку ходила вдень, а потім перевелася у вечірню школу, бо треба було мамі помагати. Мама хворіла. Дуже нам тяжко було жити.

— **А чи Ви щось можете пригадати, ще до того як ми будемо говорити про Шимона, взагалі, наприклад, чи Ви щось пам'ятаєте про німців?**

— Пам'ятаю німців, пам'ятаю. А вони в нас тут не дуже збиткувались над людьми. Тут стояла частина, тут кухня була, і ми бігали з банячками такими. І вони нам навіть їсти давали. Ми ходили до них на кухню, там вони, що солдатам роздали їсти, а що лишилось, то тоді вони нам ще наливали, ми ще додому приносили їсти.

— **Тут — це де, де та кухня стояла?**

— А тут в нас граф Потоцький жив, а тут було таке велике приміщення, і тепер тут в нас лісництво є. На тім. А там стояла якраз кухня, і вони там готували для солдатів обіди. І ми, діти, ще там бігали, то вони ще нам давали, що залишалось, і вони ще нам давали їсти. Так як жили з дітьми вони, не знаю як з іншими...

— **Чи Ви бігали теж?**

— Я бігала ще не раз, і мені давали також їсти.

— А як Ви сприйняли німців? Як Ви до них відносились, чи Ви їх боялись? Як Ви на них дивились?

— Спочатку ми їх так не боялись. А потім вони були якісь такі... Зразу вони прийшли, то вони не були такі. Були прихильні до людей, а потім вони стали більш такі ворожі якісь, тоді вже страшно. Бо вони казали — забирають дітей, забирають всіх у Німеччину, і ми вже боялись і більше не ходили туди.

— А ще перед тим, знову ж таки, як ми почнемо говорити про ту родину, що переховувалась у Вас. Чи Ви, як дитина, чи Ви бавилися взагалі, ще може німців не було, чи Ви бавилися з жидівськими дітьми?

— Тут у нас не було в Раю.

— Не було в Раю?

— Тут тільки один магазин у нас в Раю був, тільки один продавав у магазині. То я все бігала, мама мене посидала купляти. То я все не раз біжу, біжу, говорю, що я маю купити, а коло магазину впаду і забуду. І кажу: «Мама казала дати, Ви самі знаєте що».

— І він давав?

— Так, і часом навіть і більше дав. А мама потім... Він каже: «Я знаю, мама потім заплатить».

— Добре. А тепер про ту історію з єврейською родиною. Ви казали, що у Вас дві єврейські родини переховувалось, так?

— Дві.

— А чи ці дві родини одночасно переховувались?

— Одночасно, вони зразу, зразу...

— Одночасно дві родини, так?

— Так. Цей Вова, він працював на цегельному заводі шофером, він і в АТК робив чи що, він тут машиною їхав, цеглу брав. Ну, а мама робила тут на заводі. І вона його знала. І колись одного вечора вона зайшла до пивниці за бараболею, бачить — якась людина там. Настрашилась. А він каже: «Не бійтесь, не бійтесь, то я бо...». Бо то вже така заверуха була, там забирали. І він каже: «Я хочу, щоб той во...» А мама каже: «Я не можу, бо я боюсь, — каже, — бо я не знаю...». Він каже: «Я

не маю де. Ну, кудя-небудь». І він так залишився. А на другий вечір мама пішла з ним, і вони привели його жінку і жінчину сестру. Та як Шимона маленького, то мама на плечах несла, а ця Шимонова мама то їх той во...

— **Зараз, Вова це був хто?**

— Шимонової мами шваґер. Шимонова мама, а Вови жінка — то були рідні сестри.

— **Вова був чоловіком сестри Шимонової мами? А Шимонової мами сестра теж була з ними?**

— Була.

— **Не пам'ятаєте, як її звати?**

— Була... Ну, я там знаю... ну бачите, вона вже померла. А я щось забула.

— **Чекайте, отже був Вова, так?**

— Вова, його жінка; і Шимон, і [його] мама.

— **Потім жінки Вови сестра, і з сестрою її син — Шимон?**

— Так, син Шимон.

— **Отже, спочатку прийшов Вова, так? Він каже, що ніхто не знав...**

— Так, ніхто. Він зайшов там у підвал.

— **А підвал це де? Це було в цій хаті?**

— Ні-ні, то була маленька хата. Тут була на тім городі, на тому подвір'ї, то тільки була маленька кімнатка і кухенка. А ми пізніше вже побудували тоту хату.

— **Хата — то була одна кімната?**

— Одна кімната і кухня.

— **А підвал?**

— А підвал, він тут і є, он во, тут во під вікном.

— **Він окремо від хати?**

— Окремо. А во, подивіться...

— **То просто на городі? Цей підвал ще є?**

— Так, а во він є якраз, ще є.

— *Отже, це насипаний такий окремо на городі, так?*

— Так, так на картоплю.

— *А чи Ви не знаєте, яка то була пора року? Не пам'ятаєте?*

— То весна була чи осінь, я от...

— *А який рік?*

— Того я не пам'ятаю.

— *Отже, він там сховався. І мама йшла по бульбу, і там побачила?*

— Так. То, напевне, була осінь, чи то була весна... видите, я Вам не скажу.

— *Якщо бульба, то?..*

— То вона ще є і осінню, і весною є ще, бо літом її вже нема в підвалі.

— *І він почав її просити?*

— Так, так, що заховайте, каже, бо Ви бачите, що робиться, і каже і той во. Мама каже, що я боюся. Ну, він каже, що, ну, то нічо, якось воно буде. І так мама погодилася.

— *Як Ви думаєте, яка причина, чому він саме в цей підвал сховався?*

— Бо більше не було де.

— *А чи Ваша мама, чи Ви, чи хтось з Вашої родини його перед цим знав?*

— Мама, мама знала, тому що він працював з мамою. Він возив цеглу, мама грузила цеглу на машини, вона працювала на тім цегельнім заводі, а він тут возив тую цеглу.

— *Його звали Вова?*

— Вова.

— *А прізвище?*

— Ну во забула, воно є десь в тім. Ну, я не знаю, мені, чогось бачите...

— *Тобто, вони разом працювали на заводі, так?*

— Він робив десь в АТК, ну, на машині. Він звідси цеглу возив, він знав маму. Може, і де, часом, і приходив ту, часом

шофери приходили. Нераз обід підогріти чи щось там. Вони, знаєте, в командировки їздили. І то. Чи, часом, мама картоплю зварила, давала, так...

— *Напевно, то ще за тих перших советів, так?*

— Ну, напевно. Так.

— *І потім після того, як мама погодилася, щоб він ховався?*

— Він сказав, що він є з жінкою і з сестрою, і маленький хлопчик. І мама каже: вже заради того хлопчика маленького. І вона так згодилася, то нехай буде. Каже: я маю також малі діти, що буде, то буде.

— *Як далі було? Вони кудись пішли?*

— Вони тут довго були.

— *А де вони були?*

— А вони в нас жили на стриху.

— *На стриху?*

— На стриху. А потім в стайні зробили там таку яму, і вони там перебували. Вони то... на стриху була солома, так ті снопи з соломи. І вони так прикриті... А як німці прийшли за соломою, а мами не було вдома, я була сама. І вони прийшли і хотіли туди на стрих лізти, драбина стояла. Уся хата, та друга, була невикінчена. Ми тільки жили в тім... в кухні, в кухеньці мали ліжко і так, і стіл, і скриня. Шафи навіть не було. І ми так жили в тім. А та хата була ще просто не закінчена. Так, а з тієї другої хати, де ми мали там спати в ній колись... там була драбина на стрих, що ми лазили корові по соломі, по сіно. То так було. І як німці прийшли за тим, два німці прийшли, і хотіли соломи тої. І ніц, ну, йно на стрих лізти, ну, а я знала, що там той хлопчик є, Шимон. Я боялась, думаю всьо, заберуть, заб'ють і всьо. І я німця за штани і з драбини стягаю. Ну, я не знаю, що я так могла. Я маленька була. Драбину я кинула, і він... ну, я не знаю, скільки мені було, ну, я не знаю, я ж невелика дуже була, то він, може, зо мнов п'ятнайцять-двайцять хвилин. Той другий дивився, сміявся з мене, що я робила. А той ніц, но лізе на стрих, а я його за штани і драбину, і він той

во... А потім вже мама прийшла і полізла на стрих, і так йому один сніп туди, а туди на них накидала. І так вона поскидала їм стільки, скільки там тих сніпків, і вони забралися й пішли з тою соломою. А тоді вони вже собі пішли в стайню, викопали там собі таку яму, зробили там собі таку, і там вже вони перехувалися в тій ямі.

— *А ту яму вони самі собі робили, чи Ви робили?*

— То я не знаю, хто то її робив.

— *А от в той час, як вони перехувувались, чи Ви якось спілкувались з тою родиною?*

— Я нічого. Мама мені ні... Я тільки так дивилась. Вечором, як вони вечеряли, то я так з-під того, з-під перини заглядала. А мама мені не сказала. Бо раз як я побачила, то мама казала, то люди, вони не мають де жити, і вони до нас прийшли в гості. І так мама мені не сказала, хто вони і що вони, бо вона боялась. Думає, дитина піде кудись і розкаже. Ви розумієте? А вже хтось буде знати, то вже біда була.

— *Тобто, Ви не знали, хто це?*

— Я не знала, що то за люди. І тільки знала, бачила того хлопчика. Він такий був худенький, маленький. І бачила тих дві жінки і того мужчину. А що вони? Я йно тільки так, як вони вечеряли...

— *А де вони вечеряли?*

— В кухні там вечеряли, де ми. В нас ліжко було і кухня, і там вони вечеряли. Мама варила.

— *Тобто, вони з Вами вечеряли?*

— Ну, я вже спала з братом. Вони вже ввечір пізно вечеряли.

— *Тобто, вони спускались зверху?*

— Так, і тоді вони йшли, вечеряли.

— *Тобто, вони їли разом з Вашою сім'єю?*

— Так, так, то мама що зварила, що роздобула... Тоді дуже тяжко було за то. І так, що було, то так вони і то... А вони... Мама б Вам більше розказала. Я маленька ще. Але то пам'ятаю, що я пам'ятаю.

— А як Ви думаєте, чому, коли той німець ліз за сіном за соломою, чому Вам раптом?..

— А я думаю, а я вже знала, що німці можуть маму забити, і мені шкода було того хлопчика маленького. Думаю, заб'ють хлопчика і маму заб'ють, і що я буду робити, і я вже тому борикалася з ними.

— А чому Ви думали, що їх заб'ють?

— Ну, я вже так знала, бо я вже чула по розговорах. Мама мені не сказала, хто вони, а я, знаєте ж, дитина то цікава, і я почула вже, що то за люди, розумієте? І думаю, якщо вони вже заберуть їх, то вже всьо. І їх заб'ють, і маму заб'ють, і ми вже лишимося самі. А мама мені не сказала. Вона мені не пояснювала нічого. То я вже так почула, як вони говорили. Знаєте, дитина спить, а то все чує. Я собі так притаїлась і так слухала, як вони що розказували.

— Ви слухали їхні розмови? І Ви з тих розмов чули?..

— Так, так.

— Чи Ви, як були дитиною, чи Ви вже розуміли, що є жиди, і що їх ловлять?

— Чула, я вже знала як то-то. Так. Багато.

— І у Вас уже були підозри, що то такі самі, так?

— Так, так. Я вже... Тут во, в нас у Раю в лісі дуже багато побили. Возили, так... І ми дуже боялись вже пізніше тих німців, бо то страхіття. Вже хто-небудь щось сказав, що воно..., зразу вони забивали. Вони вже такі були. Ну, як Вам сказати? Вони не розуміли, що можна помилувати. Вони відразу нищили всьо. Зразу, щось у них підозріло, всьо, вони вже нищили, вони не щадили нікого.

— Ви з тим хлопчиком Шимоном були майже однолітки?

— Так.

— Чи Ви з ним якось бавились, розмовляли?

— Ні. Я ні разу з ним не говорила.

— А чи було так, що Ви раптом десь з ним зустрілись? На вулиці?

— Не.

— *Нічого не було? А скільки часу вони так ховалися? Як довго?*

— Десять два роки.

— *Десять два роки? І протягом двох років ніяких?..*

— Нічого, не.

— *Ні з тим хлопчиком, ні з тими старшими?*

— Не.

— *А Ваша мама їх годувала?*

— Так.

— *Чи були випадки якихось хворіб, ще щось? Чи з ними щось таке траплялось?*

— Напевно, що не було. Напевно, що ні. Напевно ся так обходили, бо ніхто не приходив, нічого не було. Якось Бог помагав, щоб добре було.

— *А от чи до Вас приходили Ваші сусіди, знайомі. Чи вони знали за них?*

— Ні. Ніхто нічого не знав.

— *Ніхто з членів родини?*

— Більше ніхто не знав, тільки одна мама.

— *А брат Ваш?*

— Брат нічого, він був молодшим за мене, він ще нічого...

— *Він молодший був?*

— Він з 1939 року. Нікого більше не було. До нас так не приходили сусіди. Деколи, але рідко.

— *А от то, що Ви з-під ковдри заглядали, чи вони знали, що Ви в цей час є в кімнаті, чи ні?*

— Та, вони бачили, що я лежала.

— *Якось на Вас дивилися, пробували з Вами говорити?*

— Ні, ніхто нічого.

— *А Ваша мама з ними розмовляла? А так зараз тяжко згадати, про що вони розмовляли?*

— Я так вже не пам'ятаю, бачите, то вже пройшли роки.

— *А вони всі четверо там їли, так?*

— Так.

— *А отак той хлопчик, він як — був жвавий такий чи тихенький?*

— Тихенький.

— *Тихенький, так? А от скажіть, вони там жили на сіні, так?*

— На стриху.

— *Чи вони там мали якісь коци, якісь?..*

— Там мама давала перину, давала подушки. Спали там, накривались.

— *І закривали їх тим сіном?*

— Тим сіном, соломкою. То-то напевно літо було. А потім вже на зиму вони перебрались туди. Зробили собі там...

— *На зиму там вони самі собі робили?*

— Ну, то я Вам не скажу, бо я не знаю.

— *А Ви знаєте, чим то все закінчилось?*

— А потім я не знаю, як вони. Закінчилось так, що вони поїхали десь за границю кудись.

— *Але вже тоді, як прийшли радянські війська, Червона армія?*

— Так, так. Вже вони тоді пішли.

— *Чи німці були?*

— Нє, нє, за німців вони були тут. А вже потім вони пішли.

— *Ага, як прийшла Червона армія?*

— Так.

— *Чи Ви підтримуєте контакти з тою родиною?*

— Кожний раз ми переписуємось. Вони приїздять тут. Ми там були.

— *Ви їздили туди? А чи Ви можете щось розповісти про Вашу поїздку в Ізраїль?*

— Дуже мені подобалось. Дуже люди добрі. Ми їздили, тоді нас щось сімнадцять чоловік їздило. На екскурсію. Ми там побули два дні в Шимона, а один день побули в Вови. Їздили до Вови до дочки. І дуже добре до нас відносились. Так що дуже там гарно...

— *Ви казали, що у Вас переховувались дві родини. А друга — це хто?*

— Ну, та... Одна родина Шимона, а друга — Вови.

— *Ага, маєте на увазі, Вова з жінкою?..*

— То дві родини, так...

— *А друга — то мати з сином?*

— Так, то дві родини. Вони жили окремо, бачите, то є родичі, але вони — дві родини окремі.

— *А цей Вова, що живе у Варшаві, це хто?*

— А то їх був якийсь знакомий.

— *То він не переховувався у Вас?*

— Ні, то-то був поляк.

— *А, то був поляк?*

— Вони там цілий... вони їздили туди в Варшаву. Шимон їздив, і я там їздила в Варшаву до того знакового.

— *Мене дуже дивує, що два роки люди могли так пережити. Видно, страх був сильний?*

— Ой, Боже, не кажіть, то-то було. Знаєте, мама боялась, щоб діти не почули, не побачили, щоб не сказали комусь. Бо скаже, зараз ті скажуть, і німці прийдуть і всьо, будьте здорові, забирають і тоді вже...

— *Ну, а мама знала, що Ви знаєте?*

— Ні. Я нічого не казала мамі.

— *Ви з нею на цю тему ні разу не говорили? Не було жодної розмови?*

— Нічого. А я хотіла подивитись, що то таке, як. Ну, і мені дуже шкода було того хлопчика. Ви розумієте? Бо я ще була якась така більша, повніша, а він був такий худючий, манюнінький такий був. То Ви знаєте, як то може бути в таких

умовах. Надвір не виходив ніхто. Вони вечором тільки надвір виходили трошки, на повітря. А так цілими днями вони сиділи закриті. Як то було...

— *А той випадок, як Ви стягали німця, то Ви стягали його, поки мама не прийшла?*

— Так.

— *А от мама прийшла, то вона була перелякана?*

— Ну, то вона була перелякана. Але знаєте, як воно, але вона пішла. Вони сказали, щό вони хочуть, і вона полізла на стрих. І вони вже тоді, вони були б самі полізли, вони б забрали один два сніпки і всьо, вже їх були би відкрили. І будьте здорові. А так вона кидала ту, і кидала ту, і кидала ту, і кидала ту, і накривала. Так, що вона городила. І дала їм тую солому, і вони пішли.

— *А після того вона з Вами говорила, чи щось Вам розповіла?..*

— Не, нічого вона мені не говорила.

— *Тобто, жодного разу, вона?..*

— Нічого ми про то не говорили. Ніякої мови не було. Тільки раз, як я той во... Один раз, що вони були. Той хлопчик був в хаті, і ще то, не знаю, чи з мамою чи що, то вона мені сказала, що то, каже, то до нас прийшли. Вони не мають де жити, прийшли в гості до нас. Вони трошки в нас поживуть. І всьо, і більше вона мені нічо не сказала, що вони за єдні, ні звідки. Більше ніякої мови про то не йшло.

— *І так для запису, ім'я Вашої мами?*

— Концевич Тетяна Василівна.

— *І то її табличка є в саду, там у парку?*

— Так.

— *Добре, я Вам дуже дякую за цікаве інтерв'ю.*

SUMMARIES

Oral interviews of eyewitnesses to or participants in historical events are a valuable source of information for historians. This material may be presented in the simple language of people who try to recall their life experience from the perspective of ensuing decades. Some material is offered in sophisticated terms by persons with more education and a sense of history. All of it is useful to the scholar.

In the process of compiling 250 interviews, however, it became clear that a selection of these would be of value to the general reader as well. The focus of the interviews was Ukrainian women and the Second World War. We are astonished by the drama of each story, by the ability of human beings to survive in terrifying circumstances. Each story is personal and unique, but is like a piece of colored glass that contributes vitally to a stained glass window.

The purpose of the whole project was to insert the lives of these women into history. This book is meant to give examples of a broad and important phenomenon. It will inform and it will convince the reader of the strength of the human spirit. Paradoxically, the compilation of these stories raises the quintessential question: Who were the real victims and who were the real victors?

LIUDMYLA BRYZHUN (1893–1981)

There were two reasons for going to live in Siberia in the nineteenth century, and Liudmyla Bryzhun's family illustrated both of them. Her maternal grandfather came from the Kholm (Chełm) region of Ukraine to escape a 25-year term of military service in tsarist Russia. Her father came as punishment for his involvement in the assassination plot against Tsar Alexander II. He was able to change his identity as a result of saving someone's child and became prosperous. In spite of a huge age difference and parental disapproval, her mother and father married and enjoyed their family of 13 children.

Liudmyla the oldest of the children, was encouraged by her father to study medicine. To do so she had to leave the small town of Kainsk and live in Tomsk. She remembers fondly her happy student days in Siberia where the Ukrainian student *Hromada* fostered the Ukrainian language and literature. The Ukrainians who believed in an independent Ukraine were known as Mazepists (purported followers of Hetman Ivan Mazepa's striving for the independence of Ukraine). Occasionally, the police conducted searches for the subversive literature, but these were gentle times when even the police were polite. In general, there was solidarity and good will among people. There was even a movement for a Siberia free of Russia, but there was none of the narrow politicization that she came to know later in a refugee camp.

In 1917, as the Revolution was waging, Liudmyla finished her studies, and then followed her fiancé to Kyiv. He wanted to join the Khmelnytsky Regiment, and she found temporary work in nearby Trypillia. They were offered an

opportunity by the Red Cross to go to Germany and accompany prisoners of war home as medics. This trip took a year and a half during which time their daughter Lesia was born. On their return home, the infant became ill and required hospitalization in Vienna.

Thus began their life as emigrants. Liudmyla's husband found work in Slovakia, and for the next twenty years they lived in three different towns, ending up in Bratislava. There Liudmyla taught at a school for Ukrainian children. She was very concerned about cultivating the language and culture in their situation as immigrants and corresponded on the subject with the renowned pedagogue Sofia Rusova. The family participated actively in the events of the short-lived independence of Carpatho-Ukraine.

In 1945, they joined the exodus of people fleeing west to escape the oncoming Soviet troops and settled in the Regensburg refugee camp. There community life thrived but there was unnecessary strife between the nationalist parties. As Petliurists, (i.e. followers of Symon Petliura) they stood apart from camp politics. After 1948, in Toronto, Canada, Liudmyla concentrated on family life and Ukrainian culture. Her two daughters Lesia and Oksana and their children attest to the validity of her choice.

ANASTASIA LEBID (1906–1999)

Anastasia Lebid (nee Vavryshchuk) was born in 1906 in Matiiv in the region of Kovel in the north-eastern part of Ukraine, Volyn. She was the youngest of six surviving children. Matiiv was the site of an important market held two or three times a week at which her father traded in meat products. There was also a well-developed wood-cutting industry, and white clay, well suited for porcelain, was dug in the area.

It was a complex region linguistically and culturally. The native Ukrainian population lived in what was formerly Polish territory, but part of the Russian Empire. Anastasia's mother was of the Janishewski family. She was married at 16 to a man 15 years older, which then was quite normal. At home the Janishewski family spoke Polish, but the son volunteered to serve in the UNR-Army in 1914, that is, at the first chance to fight for Ukraine. In tsarist times, there was only a four-year Russian school in the town. There was a seminary for Orthodox priests; the church was Orthodox and operated in Church Slavonic and the Russian language.

As the First World War progressed, the family, fearful of the oncoming German Army, fled east by railroad in 1915. For three years, they lived as refugees in the town of Plisky, in the Chernihiv region. There, again, the language in the school was Russian, whereas the people spoke a beautiful and melodic Ukrainian. When the family returned to Matiiv in the spring of 1918, they found the town changed, due largely to the presence of two young idealistic Sich Riflemen and a young woman teaching in the school. The language of the school and in the church was now Ukrainian.

Anastasia recalls how her uncle Jakiv Janishewsky spoke with enthusiasm about the plans for the so called "Winter Campaign," which was being planned.

He later died in battle at the town of Bazar. By then, the Bolshevik army was on its way to Warsaw and stayed in Matiyiv for two months. Polish rule after the war was not sympathetic to Ukrainians, but in spite of everything this was a time of great political awakening, the growth of the Prosvita (a society dedicated to furthering education and cultural activities among all strata of the Ukrainian population) and of the independent cooperative movement. Underground organizations flourished secretly, but it was easy to run a foul of the authorities for any association with them.

In 1932, with her marriage to Mykhailo Lebid from Galicia, Anastasia moved to a wonderful resort area, Vorokhta, in the Carpathian Mountains. There she and her husband operated two pensions in the summer and winter seasons and got to know the particular culture of the Hutsuls. Among their guests were prominent people, such as Andrij Melnyk. They were very close to the Hungarian border and, in 1938, observed young people crossing the border to go to help in the struggle for Carpatho-Ukraine.

In 1943, after the two-year Soviet occupation and during the Nazi rule, Anastasia, her husband and daughter, Iroida, born in 1933, fled to Czechoslovakia. After the end of the war, they lived in the Mittenwald refugee camp until in 1948 they were able to come to Canada. Life in Canada offered safety, dignity and the chance to live a normal life.

LYDIA HAJEVSKA-DENES (1909–1989)

Born in Kyiv in 1909 to an Orthodox clergyman and his wife, Lydia Hajevska completed her pedagogical studies in 1932. Her first husband, Viktor Dubrovsky, was arrested for implication in SVU (Union for the Liberation of Ukraine). She asserts it was an organization of young people who took advantage of the Ukrainization policy declared by the Soviet Union in the 1920s. Their activity was mostly educational and they searched for ethnographic material, which still could be gleaned at the time. The main concern was to collect, that is, to write down songs, which were still sung in the villages. At the end of the decade, the Soviet government began a hunt for these enthusiasts of culture, charging them with political, and even military work. Dubrovsky was released after his first arrest, but then arrested again and shot. Lydia eventually remarried in Australia, but she was always known by the surname Hajevska.

She recounts her impressions of SVU, of the members whom she knew, and of their work in the heavily Ukrainian region of Zelenyi Klyn in the Soviet Far East. She speaks also of SUM, the Association of Ukrainian Youth. She knew many renowned people, such as Yefremov, Pavlushkov, Nikovsky and recalls how Liudmyla Starytska-Cherniakhivska declared in court: "We wanted and want a free Ukraine." In Australia, many years later, through her correspondence with the writer Borys Antonenko-Davydovych in Soviet Ukraine, Lydia received greetings from several of her friends from the days of their idealistic youthful endeavours.

When the Second World War broke out, Hajevska was able to escape from the Soviet Union to Germany. Professionally, she was a skilled music teacher with

experience in dealing with very young and older classes. In Germany, in the refugee camp of Ellwangen, she was given the task of organizing a pre-school. She did this very well and soon became an inspector for pre-schools for the camps in the American zone as well as a teacher trainer. She also published a children's magazine *Sonechko*.

In 1949 Hajevska immigrated to Australia with her elderly father and a young son. In order to earn a living, she worked in a sewing factory, as she had been contracted to do, but at the same time she threw herself into organizing a Ukrainian school and teaching in it. Her pedagogical skills were unusually strong. She taught in Sydney and, from 1954, in Melbourne. She was very proud of her former students. Hajevska was equally effective in civic organizations. She was chosen to head SUOA (the Federation of Ukrainian Organizations in Australia) even though she was the only woman on the executive committee. Her longest involvement was with the Ukrainian Women's Association of Australia, which she headed for sixteen years. This is an organization of about 900 members and 20 local branches. For 25 years she published the journal *Nashe slovo*.

Hajevska's story reveals the courage and enthusiasm of this remarkable woman. Her life was unusually rich and productive. However, her story is extremely valuable because of the testimony she has provided to events that she witnessed in Eastern Ukraine in the 1920s and 1930s.

SOFIA STEPANIUK (1912–1998)

Sofia Stepaniuk was born in the beautiful city of Kremianets in the Volyn region. Her father was an architect. She became a teacher. After Poland annexed western Ukrainian lands in the aftermath of World War I, the underground organization of Ukrainian Nationalists was formed by Ukrainians seeking liberation from Polish occupation. She became an active member of the Organization. The everyday tasks of the young women in this underground were to mentally prepare village inhabitants for the coming war and to secretly transport messages, medical supplies and weapons to the young men in the Organization of Ukrainian Nationalists.

With the outbreak of the Second World War, the frequent arrests by the Poles were replaced by arrests and killings of the native population by the Soviet NKVD. The incoming Germans dug out 75 mutilated corpses of young men murdered by the Soviets in the Kremianets prison. The end of the war would bring to light what the Germans did. This was all an unfathomable horror for the local population. The dangers of arrest hovered mainly over young men, but often women were arrested too as retribution for the actions of the men.

One day, after her husband left for work in the tobacco factory, Sofia was warned that the Germans were looking for him. She ran to his place of work with her toddler, Hanusia, in her arms but could not find him. The Germans arrested her and the child in his place. She observed a Pole, Pińkowski, pointing her out to the Gestapo. Without any charge or trial she spent seven days in the Kremianets prison with the child. After a week of interrogations, she and other women were

transferred to the central prison in Rivne. The child was handed over to a neighbor, who put her in the care of Sofia's mother.

There were forty-five women in Sofia's cell in the Rivne prison—Ukrainian, Polish, Jewish and some others. There was some turnover. After several days, the Jewish women were called out and did not return. Sofia knew that they had been killed. She remembers "cleansings". At one point seven Ukrainian women were called out and shot in the courtyard. The women prisoners talked among each other and most did not know why they had been arrested. The Polish women were wives of Polish officers. The Ukrainian women were accused of "connections with the bandits," meaning the Ukrainian Insurgent Army. The Nazi guards spoke to the prisoners in Russian, which led Sofia to believe that they were Volksdeutsche, Germans who had lived in the Russia Empire since the time of Catherine II.

Sofia describes Kharytia Kononenko, a prisoner in another cell. She was an agronomist, prominent in the Ukrainian Red Cross and several other organizations and thus well known to Sofia. Kononenko knew German very well and tried to translate for other prisoners and to console them. As Sofia was being transferred to a labor camp, she saw Kononenko being led to execution. (Records show this as October 15, 1943). Kharytia told her: "If you survive, tell them to avenge our death". Another moment that Sofia cannot erase from her memory is the death of two boys, 12-and-13-years-old. The execution was visible to the women from their cell. The boys had been caught carrying food to the insurgents in the forest. From that same cell, the Martyniuk mother and daughter were led to their execution. An older woman, "of about fifty" was executed immediately after her arrival. She kept repeating that she was looking for her two sons. Evidently she had been arrested because they could not be found.

The next stop for Sofia was a concentration camp, also in Rivne. It was a very dirty place just vacated by Soviet prisoners of war. She was continuously questioned about her husband. After two weeks she planned an escape. With another woman, she volunteered for labor duties and, with the help of a uniformed guard who turned out to be from Yugoslavia, separated from the group. Since she knew the city of Rivne very well, she managed to slip away. Several pleas for help were not successful because people were terribly afraid of being caught assisting them, but, finally, she was directed to the house of a church cantor. By serendipity, he turned out to be someone she knew from Kremianets. In fact she had sung in his choir. He was most helpful and, counting on her resemblance to his wife, furnished her with his wife's documents. Sofia would join the Ukrainian Insurgent Army, but before that she had a chance to spend several hours in her mother's house with her daughter and a few relatives. All this time her husband had been with the Ukrainian Insurgent Army, and now they were together.

As the war was ending, many began fleeing west. At this time Sofia gave birth to another daughter. She survived many bombings during their flight. Once, in Germany, with another woman and her small children, they were brutally prohibited from entering a bunker for safety. "*Heraus Ausländer! Out you foreigners!*" was a very bitter thing to hear, and they ran on and hid in a ditch. Bombers were flying

overhead and suddenly they saw a bomb fall on the bunker. The two women interpreted this as God's punishment on the people who were so cruel to them.

They sought protection in camps run by the Red Cross, assuming these would not be bombed. The end of the war came, but Sofia and her husband lived through another tragedy, the death of the second daughter. They were in Austria, in the French-occupied zone, and did not feel safe until they got into the American zone. They believed that the Americans did not release people to the Soviets, but that the French did. In a refugee camp in Kaufbeuren, they had another son who died upon birth. They came to Canada and took Canadian citizenship in 1955.

MARIA LOGUSH (*1918)

Maria Logush was born into the Ihnatyshyn family in the village of Skotarske, in the Carpathian Mountains, situated on the ridge that separates Galicia from Transcarpathia. The railroad from Lviv to Mukachiv ran through it, and Maria's father worked for the railroad. This picturesque area was much contested. During Austro-Hungarian times, the privileged Hungarians made a great effort to assimilate the local population into their culture. After 1918, this area of the Carpathians became a part of Czechoslovakia, and the Czechs were not especially supportive of self-expression of the native Ruthenian population. Maria's story is illustrative of many issues of identity and language. Her mother was Hungarian, and her father, a staunch Ruthenian. Because he was a government employee, he kept a low profile as to his identity. The language Maria knew as a child was Russified Ukrainian, as there were many Russian monarchist refugees in the area at the time. Many worked as teachers and contributed to the Russification of young people. At the age of 15, when she entered the Ruthenian (*Rus'ka*) School of Commerce in Mukachiv, she discovered the literary Ukrainian language and became aware of her nationality. Maria owes her Ukrainian identity to one teacher who was particularly influential, to Ukrainian literature and to the scouting organization Plast, which fostered national consciousness and patriotism among Ukrainian youth.

When she completed her schooling, Maria obtained a job as a radio journalist in Prague. There she witnessed the Nazi occupation and the formation of the autonomous and then independent Carpatho-Ukraine. The journalists worked in difficult circumstances, but they were able to tape newscasts and to send them to the capital, Khust, where they were broadcast on local radio.

From 1939 to 1943, Maria was able to study at the Ukrainian Free University in Prague. The Germans did not interfere with organized Ukrainian life and many organizations were active. She was a member of Plast and a sympathizer of the Hetmanite organization, which appealed to her romantic ideas of monarchy. She remembers the historian Dmytro Doroshenko and the prominent director, Shchurovska, whose choir she joined. When the Nazis began to force people to go to Germany as slave labourers, she fled to Berlin and worked in a special section of the Ministry of External Affairs that dealt with the millions of foreigners and refu-

gees now in Germany. The writer Yuriy Kosach was a colleague of hers there. They gathered news and published bulletins about Ukraine for the refugees. To escape the heavy bombing of Berlin, Maria left for Königsberg, then spent another year in Prague. As the Red Army approached, she fled to Bavaria to the camp in Erlangen. There were many Ukrainian students there and, among them, she found her future husband. Because he knew French, she and her husband later went to Belgium to join the colony of Ukrainian students who were studying at Louvain University. Her husband studied, but as she was not there legally, she could not. For two years, 1947 and 1948, she and another woman cooked for a group of some fifty students.

In 1949 Maria Logush and her husband moved to Canada. In Montreal, she worked for a time as a seamstress, then as an announcer for the Voice of Canada program of the CBC. By then she had a son, and so in order to take care of him, she decided to work from home. She obtained the qualifications of a chartered insurance broker, the first woman to do so in Canada. The knowledge of several languages helped her and her husband to build a successful business. At the same time she was very active in cultural life and in the Franco-Ukrainian Association of Quebec. She headed the Literature and Arts Club, organized exhibits and hosted many authors, which greatly enriched the life of the Ukrainian community.

VASYLYNA SALAMON (1919–2008)

Vasylyna Salamon was born into the Shkilnyk family in the parish house of the village of Makovyske, near the town of Iaroslav (Jaroslaw). Her grandfather was the parish priest. Her father also became a priest. She finished the Natural Sciences Lyceum in Peremyshl (Przemyśl), in 1939. Later that year, the Red Army occupied the region and the Polish population fled. She and other educated and idealistic young people threw themselves into the work of teaching in schools, often with nothing more than newspapers as paper. In the village of Serednytsia, she was given lodgings and furniture abandoned by a local Polish landholder. Fortunately, she did not expropriate them because he later returned. She taught well and by the end of the Soviet occupation (1939–1941) was even selected to go on a trip to Kyiv as a reward. Fortunately, she did not go: the Soviet-German war was approaching, and she might have been caught by turmoil of war far away from home.

Vasylyna married in 1943, a year later gave birth to her first son Ihor and in another year to Zenon. With the two infants she went to live with her parents in the village of Riabe (near Ustryky Dolishni/Ustrzyki Dolne). This was a time when the Ukrainian Insurgent Army was already active in the region, and its presence was very strong. She was able to observe several of their operations. The insurgents did not stay in the village, but would come for provisions, a quick wash, a change of clothing, etc. People helped them, although this was illegal. Of particular interest was the capture by the Ukrainian Insurgent Army in 1948 of the Soviet commander Kokoviakin. When it proved that he could not give much information after he was detained, the insurgents were ready to release him, to which he said that his side would not let him survive. They then shot him.

This was most ironic because, says Vasylyna, he was actually a good, helpful and cultivated person. The Soviets retaliated by shooting many innocent people. The Soviets trained special troops to blend in with the population to be more effective. The Soviets wanted to secure the borders, so they behaved very cruelly in this peripheral area. They realized their goal only in 1951 when the territory was given to Poland and the population resettled. The effectiveness of the Ukrainian Insurgent Army ended around the same time.

The Soviets established a particularly infernal system whereby people were forced to reveal “enemies of the people” from amongst themselves; that is, to choose people for deportation. Through public “meetings” and accusations, the Soviets sought to demoralize the people and destroy the community. She and her parents were arrested and sent to Siberia in 1950. Vasylyna’s father died in the Irkutsk region within a year of being sent there. Her mother survived and later returned and lived with her. Vasylyna recalls convoys of prisoners in cattle cars, the particularly harsh treatment of political prisoners (and their attempts to drop notes from outbound transport train to let the world know of their fate), the labour of men underground in mines, and of women felling forests or in construction work—a vast and horrific panorama. Children born in the camps were allowed to be nursed by their mothers. But when they turned three, they were taken away to children’s group homes. Often the mothers never found them later. There were deaths from exhaustion and illness, accidental deaths, and even absurd deaths (an example recalled when a guard did not recognize the real demarcation line in the snow and opened fire on unsuspecting individuals). Vasylyna’s exile was in Inta, in Siberia, where she was a worker of the highest category, equal to men. Her husband lived in Poland and family members were raising her sons. In 1956 she was able to return to Ukraine, to gather her sons and then to join her husband in Poland. After 13 years, the family was together again. She passed away in 2008.

MARIA HORBAN (1919–2005)

Maria Horban’s story is remarkable not only as a personal account but also because of the many interesting people in her life. For instance, one of her brothers had served in the Ukrainian Sich Riflemen. Upon his return he refused to be conscripted into the Polish army. He left to study in Danzig and became a citizen of that “free city”. In 1928, as part of a group of German engineers, he went to the Soviet Union to work on a three-year contract. At first there was contact through letters and money transfers, but then, as his second term was finishing, he was tried and executed for “espionage”.

Among her teachers were several prominent personalities in Galicia. Maria was born in Drohobych, began her schooling in Stryi and finished it at the Gymnasium of the Basilian Sisters in Lviv. She speaks of it as a sophisticated school, which gave a good lay education to young women. Of the teachers she singles out Mother Severyna, a Jewish convert, a very demanding teacher and a collector of folk art. Another teacher, Olena Stepaniv, who had served in the Ukrainian Sich Riflemen, was strict and formidable. As a singer in the school choir, Maria

Horban was singled out and received a music scholarship from Metropolitan Andrey Sheptytsky.

When the war began, she married amidst artillery fire in a closed church. The wedding feast was a meal of chicken soup. She worked in a large former Viennese-owned shoe store in the city center. She recalls that the soldiers in the occupying Soviet army looked very poor. She got an odd assignment to accompany a young officer on a day of shopping and through him she obtained a job in the liquidation of a Polish bank. This led to another job in the new Soviet banking system. Her knowledge of bookkeeping, of languages and of Cyrillic writing was very useful. She observed many strange things under the Soviet occupation. Someone who asked her how to obtain candles for the Sabbath meal was officially a lecturer on atheism. One of the managers arranged for a Christmas tree to be delivered to her house. She came across kind people even in hostile situations.

Under German occupation, she worked in a consortium of seven furniture factories. She had the opportunity to help a young Jewish boy get to his relatives when his immediate family was taken away. Another time she arranged for train seats for Jewish friends who were leaving for Kraków. People helped each other as best they could in these dangerous times. They could survive only because of the black market. With allotments such as a single egg per year per person, one could not do otherwise.

When the Soviets returned Maria and her husband decided to flee. Together with the Sakhryn family they got to Tarnów, and from there to a chemical factory in a town 100 km west of Breslau that was totally devoid of men. Mrs. Sakhryn, who was nine months pregnant through this journey, gave birth to a daughter. Six months later the two families continued to Austria and, at the end of the war, found themselves in Telfs, in a camp. The cook in the American army was a Ukrainian. He not only helped with their nutrition, but also saved them from Soviet agents and their propaganda to return "home".

After several years in another camp, Landeck, home for her family turned out to be Toronto. With her husband and two daughters, she led an extremely busy life. She learned the trade and owned a beauty salon, then worked in banking again. Remarkably, she also gave time and energy to the Plast auxiliary and to several women organizations. Her positive attitude towards life made her a happy and contented lady.

OLENA WITYK-WOJTOWYCH (1921–2013)

Olena Wityk-Wojtovych was a graphic artist and her story is accompanied by a series of illustrations of life in Ravensbrück camp. She had done one series in 1945 or 1946 reluctantly because at the time she needed to forget the horrors she had just lived through. In 1988, she made another series because she felt the need to remind the world of the active resistance by Ukrainian women against the Nazis.

Olena and her sister were daughters of a priest. Their childhood was spent in the village of Posich. In December 1942, when she was an art student in Berlin,

she was arrested by the Nazis, incarcerated without trial and put in Ravensbrück, the largest concentration camp for women. She was forced to work in the Siemens factory, making airplane parts. Besides the huge main camp, there was a separate one for selected women, government officials, ambassadors, and wives of high officials. Among these were two Ukrainian women Hryhorciw and Hnatkivska, the wife of the political leader Mykola Lebed, with her four-year-old daughter.

The camp held many young Polish women who were experimented upon medically, and who, as a result, had badly deformed legs. The prisoners came from some thirteen nations and among them were even German women (some there since 1933). All lived in fear because they often heard gunshots from the surrounding woods and knew that they were not hunters' shots, as they were told. Olena remembers, however, the strange God-given apathy and inner peace, which helped them to survive. They could receive only one letter per month, always censored. Her biggest worry was that her parents did not know that she was alive.

After two and a half years of imprisonment, she and the other Ukrainian students were called out to the office of the camp director. They expected the worst but were told that they would be freed. There was a Ukrainian man at that meeting who tried to explain that their release was a goodwill gesture on the part of the Germans. They wanted to appease the Ukrainian Insurgent Army so that it would direct its hostility against the Red Army. This man urged them to leave the Berlin area. Fortunately they did, for Ravensbrück was taken by the Soviets not long thereafter and most of the remaining prisoners were sent to Siberia. Eventually, as a displaced person, Olena immigrated to the United States.

WOLODYMYRA LUCZKIW (*1922)

Wolodymyra Luczkiw was born in the historic town of Olesko, in the Lviv region, into the Turcheniak family. Her father was relatively well-to-do, successful at trading and business. The family name may have come from some Turkish ancestor who stayed in this town, which lay on an old, important trade route. The town and its castle are very beautiful, and Wolodymyra and her brother had a good childhood.

After Poland was granted control of Galicia by the Conference of Ambassadors, the Polonization of Ukrainians began with great force through the settlement of ethnic Poles on traditionally Ukrainian lands, through school programs, etc. Ukrainians bitterly rejected this oppression, and their national consciousness and patriotism grew. When every display of Ukrainian life brought on conflict and arrests, even such innocent events as the annual commemoration of the poet Markian Shashkevych on the Pidlyska Mountain. The youth learned quickly, and subversive movements soon began to form. Wolodymyra and her family were very aware of arrests and of prisons.

As one born in 1922, she was destined to witness war and its consequences. The year 1939 brought the first occupation by the Soviets. Wolodymyra was a good student and was approached to report certain things. One had to be fearless in order to resist. When the Germans came in 1941, they were greeted with joy and hope, which soon proved to be unfounded. Her arrest and escape, two years

of medical studies in Lviv, and her involvement in the Organization of Ukrainian Nationalists offer fascinating reading and a good insight on that era. She was a courier and a mapmaker. She was arrested by the Gestapo and subjected to constant interrogations. Her father finally succeeded in bribing someone to get her out of prison.

The exodus from Galicia took her to Germany and eventually to Canada. In her future, were a very happy marriage and two children. The zeal of a young patriotic girl remained with her throughout her life, and she has been one of the most industrious individuals in the cultural life of the community.

HALYNA NEBESNA (*1922)

Halyna Nebesna was born into a family of villagers of Solomne, in Khmelnytskyi oblast of Soviet Ukraine. Her father died when she was five years old. She speaks of the Famine of 1932/33 and of whole families expiring together.

She was able to finish the final grade of the ten-year school system just as World War Two broke out. Along with other young people, the Germans took her as a slave worker to work in a factory in Germany. She states that in the first weeks, ten of the forty girls in her barrack committed suicide. Because of her small size and lack of strength, she was taken out of the factory and put to work on a farm to milk twenty cows, three times a day. She did that and more, every day. She speaks of her farmer family as good people who treated her fairly but she knew that this was not often so for other Ostarbeiter (Eastern workers).

At the end of the war, she was set free by the British but handed over to the Soviets who put her to work on the demolition of a tank factory in Brandenburg. She escaped in 1945 and semi-legally returned to her village. This meant work on a collective farm, the *kolhosp*, but she managed to attend and finish the Pedagogical Institute in Kremianets and became a teacher in Ternopil oblast. She became successful as a primary school teacher and was very well-liked.

At this point her narrative is most interesting and original because she gives an account of how in 1946 to 1947 another famine raged on the territory of pre-war Soviet Ukraine. In Western Ukraine, which became part of the Soviet Union only in 1945, collectivization had not yet taken place and there was no famine. Halyna learned about this personally. She visited her mother and sister in Solomne, across that former border and, seeing their living conditions, had to help them. Her Galician friends and neighbors joined in enthusiastically.

ANELIA VARVARUK (*1923)

Anelia Varvaruk was born in the city of Drohobych and lived there until 1942, when she was taken by the Germans to work in Germany. The Soviets had come earlier in 1940 and arrested her father, who was never seen again by his small family. Her mother fed the children by selling off everything in the house. Anelia completed seven years of school and worked from the age of sixteen.

In 1946, her mother and two younger brothers were taken by the Soviets to Siberia; her mother returned after six years. Anelia never found her brothers,

although she searched even with the help of the Canadian Red Cross. As the child of an arrested person, she too was suspect and undesirable to the Soviet authorities.

She remembers the coming of the German army in early September of 1939 and, two weeks later, the Soviet army with their black tanks. People lived in terror and her mother kept a bundle of clothes and a sack of dried bread ready, expecting to be arrested any night. When the Germans came again, they were as cruel as the Soviets. In July 1942, she was taken to Germany for forced labor. In Lviv all such young people had to pass a medical screening. The total nudity and the humiliation of the process were very traumatic. It was important for the Germans to get strong, healthy workers, but they fed them little. Anelia Varvaruk ended up in a work camp in Bavaria.

At first she was assigned to the huge kitchens with enormous cauldrons one could fall into, and she once did. Then she worked in the delousing and disinfection process of the thousands of laborers who kept arriving. These workers were young people, but tuberculosis among them was common. The camp of about 260 people functioned as a medical center. A hospital was built, but after 1943 all normal hospital procedures ceased. It became just a place to die in. As the threat of losing the war became obvious to the Nazis, they became crueler in the treatment of the workers.

Anelia remembers that a group of 23 women was brought to the camp. So much blood was drawn from them for the benefit of wounded German soldiers, that they were left too weak and died. There were about 20 children in the camp. One woman from Volyn was pregnant and died in that hospital; she left three children. She had been accused of harboring partisans and upon arriving was beaten so badly it proved fatal. In three years, three and a half thousand people died there.

Anelia speaks of the numbness that enveloped people at the sight of all that sickness and hunger. It was a sinister and cruel place. When their shoes wore out, for example, she and other young women were made to do chores and wash the icy floor barefoot. There were several Ukrainian doctors who helped as much as they could, but they were themselves interned laborers who ate the same miserable food and slept in similar triple-decked bunks. There were two social aid committees, which were to help Ukrainian slave workers. After Anelia and others wrote to them to complain about the food, for a while things were slightly better. But in 1944 and 1945, food was reduced to starvation rations twice a day.

In the three years of this medical camp's existence, these workers processed the screening of 600,000 slave laborers. Imagine, says Anelia, 600,000 naked people who had to submit to the harsh, dehumanizing process. What kept people alive was the thought that the Americans would be coming soon.

Anelia Varvaruk was a keen observer and she noted that in that camp women were treated the same as men and not harassed sexually. The Nazis who displayed their racial superiority at every step treated both men and women scornfully. The director in charge of the camp was a family man and the family visited occasionally. It is ironic that in his home, in Bayreuth, the "Oberlagersführer" had a Jewish

woman as a maid. He did not know she was Jewish, only his wife knew. This Sonia Senchuk had been provided with false papers by the Ukrainian militia in Lviv, and she converted to Christianity. The Germans took her to work in Germany, and she survived. She now lives in Australia and is very active in the Ukrainian community in Adelaide.

One incident that Anelia Varvaruk describes is of a particular interest. When the Americans came, the Nazi staff of the camp dispersed except for the director. He submitted all papers and was taken away. His daughter came to the camp pleading for the workers to sign a declaration that her father was a good man, kind to them, etc. And they did, says Anelia. They decided that they did not want to have him on their conscience. Let God be his judge.

But new problems arrived. They had to avoid Soviet efforts to get them to return to the "fatherland". Camps for refugees were forming. Life in Canada was on the horizon. Anelia would have a good family life and work hard in Canada. The pains in her legs often remind her of slave labor and all that she suffered during her youth. One wonders if that camp director ever has pangs of conscience about the young girls who worked barefoot on those icy floors.

SOFIA DOVHUN (*1923)

If one was born in 1923, in the village of Malkovychi, near the city of Peremyshl, one was destined for a difficult future. That territory was not only a battlefield during the Second World War, but it became a bone of contention between Poland and the Soviet Union after its conclusion and was finally allotted to Poland in 1945. The indigenous Ukrainian population was forcefully resettled either to the Soviet Union or to lands in the north and west of Poland, recently acquired from the defeated Germans.

Sofia Dovhun's family included her mother and two older brothers. Her father had gone to America to earn money to buy more land and died there in an industrial accident. Her mother refused to let her continue beyond the five grades of the village school and even forbade her to study the violin, which Sofia could have easily done. Her brothers, on the other hand, encouraged her to read, to take part in dramatic presentations, and to cultivate herself. After the Germans occupied the region, she volunteered to go to work in Germany and was there for two years. This was, at least partially, an act of defiance towards her mother.

It is interesting to observe through her eyes the life in her village in peaceful times. During the German occupation there was a certain peace, but the two local Jewish families had been taken away and there were constant requisitions of milk, eggs, and other farm products. The antagonisms between Poles and Ukrainians escalated during the war. The Ukrainian Insurgent Army was formed and her brother had joined it. On the night of April 17, 1945, the Polish Home Army killed 160 Ukrainians in the village. The village folk buried them, several to a makeshift coffin. Sofia, her mother and brother survived by hiding. She met her future husband in a shelter in the woods when she took care of his wounded arm. Her final memory of the village is of the time when they were being loaded on to

cattle cars for transport to the Lviv region of Galicia. Through this resettlement project, the individual families were given the empty houses of Poles who had left the area, and some land. Ironically, they did not enjoy these holdings for long, as two years later the Soviets collectivized the lands and the people became *kolkhoz* workers.

MARIA HNATIV — SISTER CHRYSANTHIA (*1924)

Maria Hnativ was born in the village of Iaktoriv, near the town of Zolochiv, where a convent of Studite nuns was established in 1924. The Sisters, especially the Sister Superior (Olena Viter), were very kind and helpful to the people. Thus it was natural that Maria's dying mother entrusted her children to the nuns who had nurtured her. Maria was then four, and her sister was an infant. The father took charge of the eight year-old son. The father had a calling to become a monk in Univ and placed the boy in the orphanage run by this monastery. Maria speaks of her happy childhood with the sisters and with the other orphan girls.

Sister Superior was not only kind but also wise, and did everything possible to educate the girls well. Maria studied in the convent school for five years; she was sent to Lviv for the sixth grade, to Halych for the seventh, and then to the large co-educational gymnasium in Ternopil. With the arrival of Soviet troops in 1939, the small convent in Hai, where she was given room and board, was disbanded and the orphans dispersed, but Sister Superior kept Maria and her little sister, then a fourth-grader, with her. Maria was sent to Lviv where, on Uboch Street, one convent house remained open. The Soviet authorities were not aware that she and other sisters were nuns because they now wore civilian clothing and worked in hospitals as lay nurses. Living with them, Maria was able to attend the tenth grade of the new Soviet-style school.

Maria has vivid recollections of the war. In 1939, Sister Superior was arrested and then miraculously walked out with several other prisoners just before the big massacre of prisoners by the retreating Soviets in 1941. She remembers the Soviet retreat from Lviv as being quick and quiet, unlike that from Ternopil, where the city was badly damaged by bombardment.

With the coming of the Germans came general relief. Monasteries and convents were reopened. Ukrainian national flags were flying and people had great hopes of independence. These hopes very quickly proved to be baseless. Maria tells of an incident of extreme cruelty by a German soldier towards a defenseless woman, which she witnessed on the street. She describes the well-known "only for Germans" signs in streetcars and stores, and she knew that these "liberators" would prove to be as cruel as the former occupiers. Having obtained qualifications as a caregiver in nurseries and orphanages, she tended to 70 children for a year in Radekhiv and then in Lviv. Another time, her orphanage had to be evacuated and she spent two months in the mountains with the children. When the second occupation by the Red Army was imminent and many people fled, she had the opportunity to escape to the West as well, but refused. In December of 1944, she took her vows and became a Studite nun.

There are several stories within Maria's story. Of these, the romance of a young partisan and a Jewish girl is unforgettable. By coincidence, Maria, or by then, Sister Khryzanta, met a handsome young man whose code name was Lushnia. Their conversation was short but significant. He foresaw his death and asked Maria to transmit a message to a Sister Maria. She agreed. That Sister Maria turned out to be a very special young woman. Originally Fanka (Faina) Lacher, she had converted from Judaism. The intrigue of the story implied a romance. The young man (Volodymyr Zaplatynsky) had saved Maria's life and that of her brother and parents. Sisters Khryzanta and Maria became kindred spirits and friends for life.

Sister Khryzanta had several Jewish connections. Her convent had hidden 10 Jewish girls in their orphanage. In Lviv, in another orphanage, they hid three Jewish families and some other women, including the wife of Rabbi David Kahane. Maria knew the wife very well because she had nursed her through the depression that set in after she lost her infant daughter. Sister Khryzanta thinks that these Jews eventually left for Israel, England, Switzerland, or America because, at the end of the 1960s, packages of aid started arriving to them from these places.

Of particular interest in this document is the fate of religious and of convents and monasteries during the various stages of the war and after, until their final liquidations. For the religious, there was the choice of punishment in penal colonies, dispersal among the general population or going underground. There was a certain structure for the religious in the underground. The nuns were encouraged to acquire professional skills, usually in the medical field. They still had the leadership of Sister Superior and a priest. Sister Khryzanta's narrative also shows the continuous harassment by the KGB, its abatement and, finally, the freedom to come out from the underground in 1990.

STEFANIA HURKO (*1924)

Born into the Deychakiwsky family, in the village of Iamnytsia of the Stanyslaviv region. Stefania came to personify the staunch patriotism and love of learning, which were instilled into her and virtually all of her generation in that village. Iamnytsia, a suburb of Stanyslaviv (today the city of Ivano-Frankivsk), was unusually literate and nationally conscious. The Prosvita Society was active there. Stefania recognizes the work of a very cultivated and caring parish priest, Rev. Yustyn Hirniak who, besides being an excellent pastor, founded several societies, a cooperative store and a drama club in the village, and encouraged families to send their gifted children for higher learning to Stanyslaviv or Lviv and even abroad.

Stefania's father subscribed to newspapers and periodicals for himself, his wife and for the children. He worked for the railway and was able to provide his four children with a higher education. For their political and social awareness, the parents and two of the children suffered bitterly in Siberia under the Soviet regime. Stefania and her brother Mykola, a physician, emigrated to North America.

Ironically, the two of them—Stefania and Mykola—and several of the Deychakiwsky cousins were not incarcerated or sent to Siberia because they worked in

the underground. Separately and unbeknownst to each other, in 1940, each joined the Organization of Ukrainian Nationalists. Stefania was not aware of the split of the Organization into the Bandera and Melnyk factions and believes that the Stanyslaviv region underground cells were under Bandera's command.

Stefania's life during the war was full of dangerous assignments as a courier and as a contact person in Kamianets-Podilskyi, in central Ukraine. Her paths crossed with those of many well-known activists. Her story gives much information on several young women who served, as she did. She describes her personal, direct collaboration with Slava Stetsko, a leader of the Organisation of Ukrainian Nationalists, in Ukraine and later in Western Europe.

As they were fleeing west, by sheer chance, in the town of Krynytsia she met her brother Mykola and found out that he too, although a medical student at the time, was in the underground. After many stops in Austria and Germany and after a period of work in France, Stefania ended up in the refugee camp in Regensburg, Germany. All that time she was involved in propaganda work about the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army. In Regensburg she met her husband, Dr. Evhen Hurko. They immigrated to Adelaide, Australia where a son Andriy and a daughter, Mariyka, were born. In 1956, the family came to Toronto, Canada where another son, Roman, was born.

In spite of her only intermittent education, Stefania Hurko, is a person of learning and culture. She has written and published poetry, plays, novels and belonged to the Slovo Association of Ukrainian Writers in Exile. Her 25 years of working in the library of the University of Toronto and caring for her family kept her very busy, yet she always had time for creative work. At the present time, her son Roman, a composer, engages her to translate opera librettos. Hers is a truly interesting and productive life.

KATERYNA PROSKURNIA (1924–2006)

Kateryna Proskurnia was born on December 5, 1924, in the village of Olenivka near Poltava. She remembers the dismantling of churches in the 1930s. Her grandparents died during the Holodomor of 1932/33, and her father was taken away after their house was searched for supplies of wheat, which were never found. The sufferings of her father, his later service in the military and the honorary distinction for him signed by Stalin, draw a picture of the irony of Soviet life.

Kateryna finished the ten-year school program in the village. Under the German occupation there was danger of being taken to Germany for forced labor if one were single. Kateryna married and had a son in 1943. Because the Germans allowed the opening of churches, monasteries, etc., Kateryna had a wedding with full religious rites. The Germans had taken her husband west with them. Somehow he ended up in Lviv, and Kateryna later followed him there. Her son was disabled but he was able to work and to support his family.

Kateryna had formidable life skills. In the three years she was alone and lived with her in-laws, she took pedagogical courses by mail. When she came to Lviv, she completed her training and became a primary school teacher. Even

her difficulties with her son were partially solved. When she accepted a job in a special school, her son was taken there also. Kateryna was very successful as a teacher. She even became an inspector of kindergartens for the entire oblast. She continued studying, raised her qualifications and earned more money. She devoted her life to her family, her son and her grandchildren.

ANNA MARTYNIUK (*1925)

Anna Martyniuk's story begins with that of her father who at 17 had been conscripted into the Austro-Hungarian army and suffered through the First World War. At 20, he was a soldier in the Ukrainian Sich Riflemen, survived typhus and was bought out of a Polish prison by the family.

Anna's time and place, in turn, determined her own difficult destiny. Her village was 7 km from the town of Belz. She walked to school to finish both primary and secondary schools there. Her village was near the Polish-Ukrainian ethnic border, where political tensions and strife would be worse than elsewhere. After the German attack on Poland in 1939 and the German-Soviet division of the country, her village, like the Kholm region in general, was occupied by the Germans. In describing the fate of the region, Martyniuk focuses on Polish attacks on the Ukrainians and their institutions before, during, and after World War II. This was when Poles were cleansing what they saw as their territory of its Orthodox population, in actions that started in 1938 and lasted until 1944, when the wounded would still be brought into the Belz hospital. Medical doctors asked the school to release the girls and organized a basic nursing course for them. By the time Anna finished school, the Kholm region had been scorched and the population decimated.

The territory was now overrun with Polish and Soviet forces, and the native Ukrainian population tried to defend itself from their attacks. A unit of the Ukrainian Insurgent Army was operating there. People fed the soldiers and hid them in makeshift bunkers on their farms. Helping them in any way was dangerous. Many villagers, when caught, could not withstand the interrogation, beatings and often betrayed those who helped the Ukrainian Insurgent Army. Because of the nursing skills she had acquired, Anna Martyniuk was often asked to help. These were secret and dangerous assignments. The memory of one young dying soldier haunts her still because he was so young and all she could do was give him water and watch helplessly as he "flew to his mother."

Anna became a courier for the Ukrainian Insurgent Army. Her life was in danger several times. Once, she hid in a chicken coop, and fortunately the chickens did not give her away. Of all the fears she lived through during her insurgent activity, the most troubling was the knowledge that any relative or other civilian who helped them risked his own life.

In 1946, Anna Martyniuk witnessed a battle in which forty young men were killed by the Soviets. She was one of the people who buried them in a collective grave near the village of Liske, which she continues to visit annually. At that time she met Serhii Hrab, a radio operator from the Volyn region. In spite of her

limited nursing skills, she was able to save his eyesight after an explosion. They were destined for a life together, but it would not be easy. When she was released from her duties in the Ukrainian Insurgent Army, she found her deported family and kept in touch with Serhii. They married in 1948, moved to Warsaw where he worked and studied at the Polytechnical School in Warsaw.

In 1950, as soon as he finished his studies, they were both arrested by the KGB and brought to the Lukianivka prison in Kyiv. Their son, Oles, was born there. In 1951, Anna was sent with the baby to a prison near Magnitogorsk, Siberia. In spite of her difficulties in caring for the baby in the prison, she would sometimes see moments of genuine human kindness on the part of a doctor or a guard. Such gestures would lift her spirits. Ironically, her husband was in the same prison, but, for a long time, they did not know of the other's presence there. At the end of that year in prison, she would have to give up the baby to a public nursery. Fortunately her husband arranged for his aunt to come from Ukraine to take the child. With the death of Stalin, Anna was amnestied in 1955, her husband in 1956. A priest in Ukraine married them but they saw that, as political undesirables, they would have no life there. They left for Poland, legally, as former citizens.

Anna Martyniuk is a woman of courage and character. Her life, so full of hardship and suffering, turned into a story of triumph. She was very happy with her husband and three children. Her husband died in 1994 but she continues to be active, involved and helpful in the community.

HALYNA SKASKIW (*1925)

From Halyna Skaskiw's story we learn about events she witnessed in her native town of Berezhany, the city of Lviv and places she knew furtively, such as the Lemko village Zavada Mokhivska. We learn about the relationships between Ukrainians and Poles in the interwar period and then, respectively, under the German and Soviet occupations. We can add to this the Jewish presence, the ghetto to which the Jews were confined under the Nazis, and their "disappearance", (to use Halyna's own term). To live in such times and to survive exile in Siberia was not easy. Halyna's memories are usually clear and often contain nuances. The world is not black or white, and people are not always just good or bad.

Her family of four children was relatively well-off with a mother in charge of the farming and a father spending most of his time as an activist on behalf of the Prosvita Society. Well-educated (although self-taught) he was particularly gifted in this and a good speaker. He had been a captain in the Ukrainian National Republic army, returned in 1920 and belonged to the mainstream Ukrainian National Democratic Alliance. In the 1930s many young people worked to raise the national awareness of Ukrainians in Galicia because the masses were poorly educated and traumatized by the political situation under Poland and its recent Pacification actions. The young people involved were all patriots, but some members of the Organization of Ukrainian Nationalists were extremists. Halyna's father was moderate and believed foremost in the cultivation and education of the masses. In 1938, he was shot to death in his own house. Halyna claims that

there is suspicion, even evidence that, among the "Poles" who broke into the house, there were members of the Organization of Ukrainian Nationalists. This became general knowledge so that even when she was questioned by the KGB years later, she was asked why she was protecting an organization that has killed her father.

In the convoluted reality of the time, she, as well as her brother Yaroslav, became members of Organization of Ukrainian Nationalists. She was a patriot with a vision that permitted her to rise above baseness. She married and lost a child a year later. In 1948, she and her mother were exiled to Irkutsk oblast in Siberia. In 1953 she wrote a letter to Moscow, asking for amnesty for her sister who had been sentenced to ten years of exile without cause. This called attention to her, and she was taken to Moscow and asked to testify as a representative of all exiled students, about what she witnessed in exile. At that crucial time right after the death of Stalin, someone in the government was interested in taking a reading of the penal process and directed this review with genuine interest and concern. Ultimately, Halyna was sent home and asked to note the sentiments of the people about their conditions. She reported on these directly to the general, who even came to her vicinity of Lviv to meet with her. Her energies now went to standing up to injustices and to defending others vigorously. She is not aware, however, what became of her testimony.

Eventually she continued her studies, changed her primary interest from classical languages to English and became an English teacher in Lviv.

NADIA OLYNYK (*1926)

Nadia Olynyk's father was a teacher and a former officer of the Ukrainian Galician Army. She received her schooling in the town of Sokal, completing what was known as a state gymnasium. Her life was influenced by the Polish-Ukrainian animosities in the interwar period. The newly reconstituted Poland was given control over the Ukrainian territories of Volyn and Galicia and ruthlessly enforced Polonisation. Ukrainians retaliated with a growing resistance. It was easy for someone of Nadia's generation to be found guilty for some act of subversion, even to the degree of being thrown out of school, as was her brother. Nadia recalls three dramatic visits as a schoolgirl to the principal, or rather to the various principals because her schooling took place under three successive occupations: Polish, Soviet and German.

Nadia was an excellent student who loved music and literature and participated in choirs and dramatic presentations. In 1940, she became a very young but very effective member of the underground Organization of Ukrainian Nationalists, trained to train women activists in its ranks. She describes the changes in the life of the people under each successive occupation, the cruelties of each, the disappearance of the Jews, and the growth of the Ukrainian underground. She witnessed how quickly the Red Army soldiers gave themselves up to the Germans in the initial stages of the war. She remembers her family hiding a group of Jews in their home.

As the Red Army approached for the second time, Nadia escaped to Poland and then to Germany. She was able to begin university studies in Munich but had to finish them in Montreal, Canada, many years later.

Through her political work, she met and later married Roman Olynyk, a prominent and prolific political journalist. In his long career she was his helper, but she, in turn, eventually completed two Master's degrees and had a very satisfying career as a librarian cataloguer at McGill University.

Nadia Olynyk raised a daughter and a son. She taught students in the local Ukrainian Saturday School and one year produced with them a play *Lisova Pisnia* by Lesia Ukrainka. In Diaspora circumstances, this was a major achievement.

NADIA STASIW (1926–2009)

Nadia Stasiw's life began in the Kharkiv region, on a *khutir*, a large independent farm. Her family had never known serfdom because they had always been free Cossacks. Soon the *khutir* and the freedom were taken away. Nadia's story illustrates the end of NEP (the New Economic Policy). Her father had fought in Petliura's army. For this and because they had been relatively rich, the family was declared to be *kurkuls* (peasants designated as wealthy and class enemies by the Soviets). The father was arrested and disappeared and the rest of the family was sent to Komi in the northern of Siberia.

In Nadia's story there are terrible events and dramatic rescues. There are heroic uncles and a magic coat. She was brought back to Ukraine by an angel of an uncle and lived in the Donbas region. The Holodomor skirted by her in that region. She herself always had something to eat even though she saw the corpses of many victims.

Her mother later returned from Siberia to Ukraine on foot and was allowed to see her for a few minutes before being rearrested. Nadia speaks of the war, of German soldiers being kinder than Romanians, and how she was taken for slave labor in Germany. Nadia was assigned to work as a household helper because she did not have the health to work in the field. As soon as the war ended, she was hounded by the Soviets for repatriation to the Soviet Union. She seems to have been lucky. Her mother survived the Holodomor and saved the family because she was an excellent cook, and Nadia, at one point, was saved by her ability to sing in a choir. From Germany, she emigrated to Canada in 1948 and later brought the family here.

It is significant that this very hard life is permeated with a sense of family, a trust in humanity and a love of learning. As soon as Nadia could, in Canada she pursued learning, finishing the 13th year of high school and George Brown College. She married and lost her husband to a heart attack. Later she married again. She did not have children of her own, but befriended and adopted a young girl who became a true daughter. In spite of terrible circumstances, she was generous to those around her, her church and her community.

NADIA YUKHYMA (*1932)

Born in 1932, in a village near Odesa, Nadia Yukhyma can, with accuracy, refer to her childhood as “very poor and infernal.” She was born at the time of Famine, but, paradoxically, she grew up hearing Soviet propaganda telling her that she lived in the happiest country in the world. From her mother, she knew about the artificial nature of the Famine of 1932–1933 and how people, even children, worked on the collective farms without pay. Assigned to this great communal happiness, people wrapped themselves in cynicism and survived as best they could. At the age of ten, Nadia was already in charge of the house because her father and brother were conscripted and her mother and sister were working in the fields.

It is significant that she remembers the war years as good years. Romanian soldiers administered their region, and they treated the people well. The two churches in the village were reopened and the heavy tax load was lightened. She remembers running to hide from German bombs and how prisoners were held in the clubhouse without any food. The villagers threw bread to them through the windows. She also remembers Jews, even children, being led by the Germans through the village, guarded by dogs. The people did not much like the Jews before because they always seemed to have the good jobs and money, but now they felt very sorry for them. Escapees were shot on the spot, and the villagers would bury them. A young Soviet soldier, who now worked for the Germans, was billeted at their house. He cried often and told them that the Soviets would win at the end. When the Germans retreated, he went with them.

After the war, there was music and jubilation, but, even then, the shortages of clothing and shoes, of paper and of books, were terrible. Nadia’s schooling was very sporadic. After completing the seventh grade in the village, she and a friend entered a four-year teachers’ school, even though it meant walking 25 km each day. Her training was in teaching as well as in organizing and counseling Komsomol (Communist Youth League) groups. In 1954, she and several friends were assigned to work in the Lviv oblast of Ukraine, which had become part of the Soviet Union only after the war. She remembers many interesting variances in language and culture clashes. She makes an interesting point that, though successful as a teacher, she was a failure as an organizer of Komsomol cells and resorted to falsifying statistics. She spent most of her life in the village of Perehnoiv and still lives there.

This story is that of a simple woman but it offers many illustrations of how people were able to put up with much deprivation (“we didn’t know any better”), of how they rejected the constant communist propaganda with their insights and skepticism and, how, initially, in Western Ukraine, students and their parents rejected and avoided the Komsomol when it was introduced there.

HANNA KONTSEVYCH (*1934)

Although born in the village of Rai (today Berezhany raion, Ternopil oblast), meaning “Heaven”, Hanna’s life was far from blissful. She does not have good

memories of her father who had been taken for forced labor by the Germans. At the end of the war, he did not return to the family, as he had found someone else. Thus her mother supported herself and the two children by working in a brick factory. She was a sickly woman and Hanna helped by picking firewood and taking the cow to pasture. She quit day school, went to school at night and finished a two-year technical school. She also worked at the brick factory as a dispatcher.

When the Germans came, at first they were well disposed to the population and the children were not afraid of them. However, as time passed, things changed. Hanna had not known any Jewish children because there had been none in Rai. She knew only the kindly Jewish storekeeper. Then, one day, she was confronted with a dramatic situation. Going down to the cellar to get some potatoes, Hanna's mother stumbled upon Vova. This Jewish man was the driver at the brick factory where she worked. He asked for shelter for himself, his wife, his wife's sister and his nephew, Shymon. The cellar was not underneath the house, but rather underneath a shack where a house would eventually be built. That cellar still exists, and Hanna showed it to the interviewer. Vova hid there because there was no other place. Hanna's mother was very afraid to keep them there, but Vova pleaded and persuaded her to help, if only for the sake of the little boy.

Vova and his family lived for a long time in the rafters of the barn, hidden by bundles of straw. Once the Germans came for some straw. As one of them started to climb the ladder, Hanna grabbed him by the legs and pulled him down. A strange game developed as the soldier kept trying to climb and the tiny girl would pull him down. The two soldiers were amused and laughed, but Hanna kept thinking of Shymon. Fortunately her mother appeared, climbed the ladder and threw down a few bales of hay for the soldiers, at the same time covering the hideaways better with more hay.

It is interesting to note that, although her mother never told her who these people hiding were, Hanna knew the danger they were in and that they were risking their lives by hiding the family. She, like other children, observed and overheard more than they let on. They knew of the atrocities "in the woods" and shared the fears of their elders.

In those two years Hanna never spoke to Shymon, even though they were of the same age. Her mother fed the family and brought them bedding and other necessities in complete secrecy. No one suspected anything, not even Hanna's younger brother. Neither Hanna nor her mother ever spoke of this.

When the Germans left, the hiding family also left. Hanna's memory doesn't give details, but Shymon and his family ended up in Israel. Shymon became a professor of modern East European history, and one of his books deals with the story of his rescue (Shimon Redlich. *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945*. Bloomington 2002). Hanna and her mother visited the Redlich family, were happy to see them and liked Israel very much. In the memorial park Yad Vashem there is a plaque with Hanna's mother's name: "Kontsevych Tetiana Vasylivna".

Precise by Christine M. Sochocky

ТАБЛИЦЯ № 1. ОПИС ІНТЕРВ'Ю В АБЕТКОВОМУ ПОРЯДКУ

№	Прізвище, ім'я (з роду)	Рік народження	Місце народження		Короткий опис інтерв'ю	Опитувач і дата про- ведення інтерв'ю	Тривалість і місце зберігання інтерв'ю
			Держава	Місцевість			
1	Басараб Марта- Клявдія (Літанюк)	1923	Польща	м. Стани- славів (тепер Івано-Фран- ківськ)	Народилася в українсько-польській родині. Батько працював поштовим урядником. Вчилася в польській гімназії, товариство мала українське. Два останні роки школи закінчувала при радянській владі. Згадує про вчителя російської мови Тараса Франка, який на уроках кожда антидержавні репліки. Свідчить, що німці чекали як визволи- телів. Член Юнацтва ОУН з 1940 р. Розповідає про проголошення самостійної України 1941 р. у Львові. Учасник юнацького вишкольного табору ОУН в Ямині в серпні 1941 р. (див. про цей табір інтерв'ю із С. Гурко). Член Похідних груп ОУН. 1942 р. по- ступила у Львівський медінститут. Зв'язкова Крайового Проводу ОУН. Втілюючи від більшовиків, пробувала перейти Карпатами на Захід. Фронт наздогнав оповідачку під Туркою. Провідниця ОУН «Уліана» наказала легалізуватися, оповідачка виробила пас- порт і пішла працювати медсестрою. Вперше була заарештована 1945 р. і повторно 1946 р. Засуджена на 10 років, вивезена в Республіку Комі, м. Ухту, далі у Воркуту. Мала число 1Ч-140. Згадує жінок-політ'язників: секретарку Сталіна — Марію Готу, вчительку дітей Сталіна — Спендіарову, кореспондентку із Західного Берліну — Загесь. Подає деталі табірної життя. Згадує смерть Сталіна та звільнення частини політ'язнів. Звільнена 1955 р. На Україну повернулася у 1964 р.	Юрій Манюх 1994 р.	3 год. 1. ПД ЛНУ ім. І. Франка 2. УКДЦД
2	Башук Наталія (Леонто- вич)	1918	Австро- Угорщина	Львівщина, Рава-Русь- кий повіт, с. Тене- тиська	Народилася в родині інтелігентів, батько був Сіновим Стрільцем, учасником визволь- них змагань 1917–1921 рр., згодом став директором школи. Оповідачка найстарша з п'яти дітей, вчилася в гімназії Сестер Василіянок у Львові, слухала правничі лекції у Львівському університеті. Ще гімназисткою організувала в Яворові «Пласт», після за- борони діяльності якого польською владою, вступила до ОУН. Розповідає про польсько-український конфлікт в міжвоєнний період.	Квітосла- ва М. Куш- нір 1990 р.	1,5 год. УКДЦД

1	2	3	4	5	6	7	8
					Була заарештована разом з рідною сестрою та двома рідними братами по т.зв. «Сокальській справі ОУН». Розповідає про переслідування українців польською владою та про своє ув'язнення в Бригдках; з якого була звільнена 1939 р. зі зміною влади у Галичині. Варте була ув'язнена за німецької окупації. Описує діяльність УПА, з другим приходом Червоної армії оповідачка жила в рідних Тенетиськах і виконувала функції зв'язкової крайового провідника ОУН Закарпатського краю Я. Старуха. Цей період описала в книжці «На межовій землі: спогади з Закарпаття 1945–1946 рр.» (Київ: Пам'ять століть 1999). 1949 р. переїхала до Канади. Померла у Вінніпезі 1995 р.		
3	Блавацька Олександра	1925	Польща	Тернопільщина, м. Березжани	Народилася в сімейній українській родині. Щоб не ходити до польської школи в Бібрі, батьки запросили додому вчительку; оповідачка щороку задала іспити екстерном в українській школі у Львові. За активну участь у похороні Митрополита А. Шептицького 1944 р. була виключена з інституту без права поновлення та подальшого навчання у вузах СРСР. За сприяння проф. Барвінського оповідачка стала студенткою Консерваторії; розповідає про арешти, яких вжив з цією метою Барвінський перед владою у Москві. Заарештована у Львові 1945 р. та засуджена за ст. 54-1а, 54-11 на 10 років таборів і 5 років позбавлення прав. Одним із звинувачень, яке фігурувало у справі, було твердження про причетність оповідачки до «отруєння українських письменників» на званому обіді 13 січня 1945 р. На вечорі, де були В. Сосюра, М. Рильський, Остап Вишня, В. Стефаник, Л. Новиченко, Паньків, оповідачка грала на арфі, раптом В. Сосюра стало зле. Іншим звинуваченням був похоронний вінок з червоної калини від студентів Торгово-економічного інституту Митрополитові. Описує перебування в тюрмі у Львові й табірне життя: до 1946 р. у Донбасі, до 1949 р. в Естонії, до 1954 р. в Мордовії, до 1957 р. в Красноярську. 1948 р. оповідачка в таборі народила доньку, яку через 1,5 року забирають до дитячого будинку. Звільнена 1957 р., забрала доню з дитбудинку, переживала труднощі з її адаптацією до рідної мами. 1957 р. повернулася до Львова і цього ж року була реабілітована. Оповідачка була активна у громадському житті Львова. Померла у Львові 2009 р.	Тетяна Лапан 2002 р.	3 год. УКДЦ
4	Бризгун Людмила (Скорюк)	1893	Російська імперія	Сибір, м. Кайськ	Народилася у багатодітній родині засланого за участь в «Народній Волі» Якова Скорока. 1917 р. закінчила медичний факультет Томського університету. Активний член Томської громади студентів-українців. Розповідає про міжнаціональні взаємини в Сибірі та самостійницький «сибірський» рух. Свідок революційних подій 1917 р. в Сибірі. Описує рівень національної свідомості українців у Сибірі та на	Іроїда Винницька 1979 р.	2 год. УКДЦ

ТАБЛИЦІ

1	2	3	4	5	6	7	8
					Київщині часів революції і міжвоєнного періоду в Закарпатській Україні. Разом з чоловіком-лікарем 1919–1920 рр. виконувала місію Українського Чорного Хреста по перевезенню українських поранених полонених вояків з Німеччини. Змушена була залишитись з родиною у Відні через хворобу доньки. Від 1920 р. до 1945 р. родина жила в Мукачеві (Закарпаття), Гуменному (Прийшівщина) та Братиславі (Словацьчина). Особливо плідною для оповідань була праця 1932–1939 рр. в українській школі в Братиславі. Від 1948 р. проживала в Канаді. Упокоїлася 7 січня 1981 року в Торонті.		
5	Бурій Анна (Булелик)	1925	Польща	Станіславщина, Надвірнянський повіт, с. Заріччя	Народилася в селянській родині. Згадує про створення «Союзу Українок» у селі в міжвоєнний період. Розповідає про репресії більшовиків у Галичині 1939–1941 рр., відкриття радянських тюрем німцями у 1941 р. За приналежність до ОУН 1943 р. була заарештована німцями, а 1944 р. мадярською військовою поліцією. Детально описує розстріл німцями 25 чоловіків на очах усіх селян як пімсту за діяльність УПА в околиці. Подіє список розстріляних. Свідчить про перебування євреїв родиною оповідачки. Маючи досвід першої радянської окупації, вирішила втікати на Захід. Описує свої поневіряння в Угорщині та Словаччині. Розповідає про напади радянських партизан на українців у Словаччині. В Німеччині зупинилася в містечках Ноймаркт, Цайзель, Ландсдаві. Описує перебування в таборі для переміщених осіб у Регенсбурзі після закінчення війни. 1950 р. переїхала до Канади. Подіє опис родинного життя в Канаді.	Ірота Виннишка 1992 р.	1 год. УКДЦД
6	Вальо Марія	1925	Польща	Львівщина, Дрогобицький повіт, м. Борислав	Народилася в сім'ї робітника нафтопромислів. Описує життя в міжвоєнному Бориславі: розвиток нафтового видобування в регіоні, діяльність українських культурно-освітніх установ та лідерів національного відродження, українсько-польсько-єврейські взаємини. Відзначає велику роль Української Католицької Церкви у національному відродженні. 1938 р. закінчила українську гімназію в Дрогобичі. Описує похорон 12 українських селян, зарубаних поляками під час відступу під натиском німців 1939 р., коротке перебування німців та прихід Червоної армії, відкриття німцями радянських тюрем влітку 1941 р. Оповідає про Другу світову війну в Бориславі: єврейські погроми на початку війни, рятування євреїв та розстріл української жінки за перебування євреїв, масову втечу людей зі сходу на захід перед наступом Червоної армії, злочини фашистів і діяльність збройного підпілля проти німців та більшовиків. Описує прихід Червоної армії 1944 р. та масові репресії радянського режиму. Кандидат філологічних наук з 1962 р., працювала науковим співробітником в академічних установах Львова, автор наукових розвідок та монографій в галузі літературознавства, бібліографії, бібліографознавства і книгознавства.	Наталія Федорівич 2003 р.	2,5 год. ІД ЛНУ ім. І. Франка

1	2	3	4	5	6	7	8
7	Варварук Анеля (Фігура)	1923	Польща	Львівщина, м. Дрого- бич	Народилася в українській робітничій родині. Закінчила українську народну школу в Дрогобичі. Перший прихід більшовиків запам'ятався арештом батька 1940 р., якого відтоді ніхто більше не бачив, та постійним побоюванням мами бути заарештованою. Сама оповідачка 1942 р. була вивезена до Німеччини на примусові роботи і працювала в дезінфекційному таборі в Ноймаркт Оберіфальц (Баварія) на кухні, а потім у медич- ному відділі. За три роки через табір перейшло понад 600 тис. осіб, переважно українців, а також росіяни, хорвати, серби. Усіх цих людей обслуговувала оповідачка, здійснюючи дезінфекцію. Через нелюдські умови перебування в таборі померло 3,5 тисячі осіб, в тому числі діти від трьох до десяти років. Табір був звільнений американцями 1945 р. і з того часу до 1949 р. — це час невдалих спроб знайти собі пристановище в таборі з поляками та намагання уникнути репатріації до СРСР, а також більш щастливий період життя в українському таборі «Говерля» для переміщених осіб. В 1949 р. разом з сім'єю переїхала до Канади. 1954 р. вперше після війни вдалося знайти маму, яка разом з двома братами: п'ятнадцяти і дев'яти років, була вивезена 1946 р. в Сибір. По дорозі до Сибіру дітей розлучили з матір'ю: доля братів невідома, їх не вдалося знайти, навіть через Канадський Червоний Хрест. В Канаді оповідачка є активною в громадському житті українців.	Тетяна Лапан 2001 р.	2,5 год. УКДІЦ
8	Вергіна Свдокія (Мокляк)	1927	УРСР	Полтав- щина, с. Мокляки	Народилася в селянській родині. Під час колективізації родина була розкуркулена та вивезена в поле і залишена без нічого. Батько помер з голоду 1932 р., бабця пропала десь під час голоду. Стверджує, що від голоду померло дуже багато людей. Мати в по- шуках праці поїхала до Харкова. Нemoжливiсть протодувати сiм'ю змусила її, рятуючи дітей, віддати їх до родичів. Оповідачка розповідає про своє важке життя в сім'ї тітки у Нових Санжарах. Розповідає про збирання величезних податків з селян, описує релігійне життя в цей час на Полтавщині. Початок радянсько-німецької війни зустрів у лікарні: проблеми з ногою залишили слід на ціле життя. Війна принесла страх, голод і злидні. Розповідає про способи виживання людей на окупованій території. Оповідачка ходила по селах просити милостині. Змуслена була повернутись до тітки на Полтав- щину, від якої втекла напередодні війни. Після закінчення війни працювала швеєю на Донбасі. Рятуючись від голоду 1947 р., поїхала з родиною до Львова. Знайшла притулок в українській родині у Любені Великому на Львівщині. З вдячністю згадує цю родину. 1955 р. переїхала в Крим до Алупки.	Наталія Федоро- вич 2005 р.	1 год. ІД ЛНУ ім. І. Франка

ТАБЛИЦІ

1	2	3	4	5	6	7	8
9	Вишньовська Галина (Ковальська)	1911	Австро-Угорщина	Тернопільська обл., Зборівський повіт, с. Залісці	Народилася у польській сім'ї: батько Іван Ковальський — поляк, був ремісником. Мама оповідачки з українсько-польської родини, була хрещена у костелі за матю-полькою, а брати мами оповідачки за батьком-українцем — у церкві. Оповідачка на восьмому році життя стала круглою сиротою, її вихованням займалася бабуся, згодом старші сестри. До школи оповідачка не ходила, грамоти навчилася у дорослому віці. Згадує гірке сирітське життя. Після виїзду до Канади старших сестри та брат, продав своє поле 1930 р. і за це купила квиток на корабель до Канади. Того ж року у Вінніпезі вийшла заміж за свідомого українця Йосипа Вишньовського. Описує важке життя у Канаді, переїзди до Судбура, згодом до Торонто, Ірімсбі. В Канаді народились діти Богдан, Дарія, Володимир і всі здобули вищу освіту. Родина була активною в українській громаді, зокрема в УНО (Українське Національне Об'єднання). Оповідачка займала провідне становище в Організації Українок Канади, була активна в акціях допомоги інвалідам Першої світової війни у Галичині, Карпатської України, переїзді українців з таборів ДПІ на Захід, підтримці українських дисидентів. Померла 2003 р. у Торонті.	Віктор Сусак 1996 І. Франка УКДЦ	2 год. ПД ЛНУ ім. І. Франка УКДЦ
10	Вірченко Ніна	1930	УРСР	Черкащина, Корсунь-Шевченківський район, с. Завадівка	Батько петлюрівський офіцер, якому вдалося втекти з тюрми і всі наступні роки родина на змушена була часто змінювати місце проживання. Про голод 1932–1933 рр. знає від матері. Розповідає про голод 1946 р. в Києві. Під час навчання у Києві була переслідувана і заарештована у 1948 р., перебувала в Лук'янівській в'язниці, етапом вивезена у Тайшет. Її номер № Р 840. На засланні познайомилася з пугменом Йосипом Вітер (див. про неї інтер'ю з с. Хризантією Пнатів). 1953 р. захворіла на туберкульозу, у 1954 р. переїхала у Київ. Належала до грона шістдесятників та брала участь у маніфестаціях. У зв'язку з цим мала постійні проблеми з житлом, обшуки, звільнення з роботи. 1961 р. закінчила університет, 1964 р. захистила кандидатську, а 1988 р. докторську дисертацію. Учасник міжнародних конференцій та автор близько 200 наукових праць з математики. (<i>Ніна Вірченко. Її любов — Україна і математика // Українки в історії</i> / заг. ред. В. Борисенко. К. лів: Либідь 2004, с. 279–282).	Юрій Манюх 1995 р. І. Франка	6 год. ПД ЛНУ ім. І. Франка
11	Вітик-Войтович Олена	1921	Польща	Львівщина, Рудківський повіт, с. Михайлівці	Народилася в священній родині. Вчилася в гімназії у Перемишлі та Самборі. Навчалася у Берліні в Академії мистецтв. У цей час стала членом ОУН, розосилала по таборах для «остарбайтерів» інформаційні матеріали. Заарештована 1942 р. в Берліні під час навчання. Чотири місяці відбула у берлінській тюрмі, а далі перевели її до табору Ра-венсбрюк. Оповідачка мала номер 19–209. Описує перебування у Равенсбрюк та згадує про в'язнів тюрми табору: дружину Миколи Лебеда – Дарію Пнатківську, норвезьку патріотку Фаю Іансен Рольстен. Розповідає про вунчука Івана Франка Віру, яка була в'язнем у Равенсбрюк, а після звільнення табору Червоною армією заслана до	Іроїда Вин-нищка 1998 р.	0,5 год. УКДЦ

1	2	3	4	5	6	7	8
					Сибіру, Оповідачка була звільнена перед приходом радянських військ до Німеччини, деякий час мешкала в Берліні. Відні. Мюнхені. 1949 р. переїхала до Нью-Йорку, США. З батьками, що залишилися в Україні, радянська влада дозволила листуватися лише з 1967 р. Виготовила серію рисунків, які ілюструють пережите в концтаборі у Равенсбрюк. Померла 30 березня 2013 р.		
12	Володимирська Грига (Гойсан)	1924	Польща	Станіславщина, Галицький повіт, с. Вікторів	Народилася в родині малотрафного, але національно свідомого присяжного. Закінчила 5 клас. Описує прихід Червоної армії 1939 р. і зазначає, що родина боляса приходу «совітів»: з книжок знали про голод 1932–1933 рр. у Радянській Україні. Описує прихід німців 1941 р. і проголошення незалежності України в червні 1941 р., на яке тато їздив у шараварах на коні до Галича. Від 1942 р. до арешту була активно zaangażована в діяльності українського підпілля. 1944 р. виїхала заміж за Григорія Винника. Син народився вже після смерті батька, якого вбили маляри. 1946 р. була заарештована, синови тоді було 8 місяців. Рік після арешту маму та сина вивезли в Караганду. Розповідає про спідство: жорстоке ставлення слідчого з російським прізвиськом і побажливе слідчого українця. Засуджена на 10 років таборів. Описує свій побут у тюрмі у Львові, працю на післявоєнній відбудові у Кіровоградській обл., умови життя і праці на лісопосаді в Комі, етап на Абіс та в Інту. Після звільнення 1954 р. не мала де подітися, виїхала заміж за Федора Володимирського. 1955 р. їздила до Караганди за сином. Розповідає як син впізнав її, бо мав рисунок мами. 1957 р. народила другого сина. 1977 р. повернулася в Західну Україну. Свідчить про сексуальні домагання у таборі.	Юрій Манюх 1994 р.	1 год. ПД ЛНУ ім. І. Франка
13	Гавська-Денес Лідія	1909	Російська імперія	м. Київ	Народилася в Києві. Вищу освіту закінчила 1932 р. в Київському інституті народної освіти. Чоловік Віктор Дубровський після першого арешту за причаленість до СВУ був звільнений, а після другого в Таджикистані – розстріляний. Оповідачка була особисто знайома з багатьма членами СВУ, розповідає про своє членство в Спілці Української Молоді, про функціонування мережі гуртків СУМ в Україні та про створення СУМ на Зеленому Кліні. Війна стала нагодою для еміграції: спочатку до Німеччини, а потім до Австралії. Еміграційний період її життя характеризується активною участю в українському громадському житті, а в шкільництві зокрема. Померла в Мельбурні 1989 р.	Іроїда Вин- ницька 1984 р.	2 год. УКДЦ

ТАБЛИЦІ

1	2	3	4	5	6	7	8
14	Гаврил Лона Танна (Миро- нюк)	1920	Польща	Івано- Франків- ська обл., Городен- ківський район, с. Коти- ківка	Закінчила сім клас жіночої польської школи, в якій вчилися разом українські, польські, єврейські дівчата. Вчилася в промисловій швейній школі, закінчила санітарні курси. На курсах танцю зустріла своє перше кохання. 1938 р. виїхла заміж, 1940 р. виїхала заміж вдруге. Детально оповідає про рятівання євреїв під час німецької окупації. З приходом радянської влади 1944 р. працювала секретарем у сім'ї: там познайомила-ся з своїм третім чоловіком, росіянином Іваріловим, якого 1946 р. виключили з партії за те, що зібрана від селян кількість зерна не відповідала поставленим партією завдан-ням. Розповідає про родину: свою та чоловіка.	Віктор Сусак 2000 р	2 год. ПД ЛНУ ім. І. Франка
15	Ганущак Юлія	1915	Австро- Угорщина	Станисла- вівщина, Калуський повіт, с. Довнотів	Народилася в родині сільської вїїта. Батько також дякував. Описує працю місцевих учителів та священників. Закінчила гімназію в Дрогобичі. Роповідає про гімназійних професорів та одного із засновників «Пласту», Івана Чмоу. Описує пластовий табір в Підлісному та нецільні відвідини табору Митрополитом Шептицьким. Після заборони польським урядом «Пласту» вступила 1932 р. в ОУН. Свідчить, що 1933 р. студенти збирали кошти на допомогу голодуючим у Радянській Україні. З приходом радянської влади 1939 р. оповідачка почала працювати сільською вчителькою. Розповідає про під-сланого гестапо провокатора із Закарпаття. До 1942 р. займалася підпільною працею в ОУН, а з 1943 р. по 1946 р. була обласною провідницею УЧХ. Згадує «Вистру» (див. інтерв'ю з Іриною Козак). Розповідає про те, як дотримувалися конспірації. Нагоро-джена Березовим Хрестом Заслуги. Розповідає про арешти, які відбулися у Львові під час вистави «Шаріка». Твердить, що в період німецької окупації було розконспіровано багато підпільників. Заарештована 1946 р. за зрадою зв'язкової, яка співпрацювала з НКВД. Описує перебування у Лук'янівській в'язниці в Києві, де сиділа з внучкою Івана Франка Вірою (див. про неї інтерв'ю з О. Вітик-Войтович). Оповідачці інкримінували військову розвідку і засудили на 10 років тюрми та 5 років висилки. Описує пере-бування в таборі у Мордовії, там познайомилася з дружинами Романа Шухевича та Нестора Махна, із табору згадує також Олену Степанівну. 1956 р. звільнена з табору і поселилася у Новосибірську. Оповідачка донто не дїстала дозволу прописатися в Західній Україні. Подає цікаві роздуми про теперішню ситуацію в Україні та поради на майбутнє.	Юрій Манюх 1995 р.	6 год. ПД ЛНУ ім. І. Франка
16	Гнатів Марія (с. Хри- зангя)	1924	Польща	Львівщина Золочів- ський район, с. Якторів	Марія Гнатів, монаше ім'я сестра Хризантія, народилася 10 лютого 1924 р. в селі Якто-рові Золочівського району Львівської області в селянській родині. Коли їй було чотири роки, померла її мама, а батько вирішив піти в монастир; дітей видав на виховання до монашого сиротинця Сестер Студиток. Оповідачка розкаже про життя дітей в сиро-тинці при монастирі. Вїїна 1939 р. перервала її навчання в гімназії «Рідної Школи» в Тернополі. Оповідачка закінчила дворічну школу суспільної опіки. Прихід більшовиків	Наталія Федоро- вич 2004 р.	2,5 год. УКДЦ

1	2	3	4	5	6	7	8
					запам'ятовує закриття монастирів та арештами монахинь. Німецьку окупацію описує як період урядкування «елетанних на вигляд німців, від яких віяло страшною жорстокістю». Детально описує рятівання єврейських родин та дітей Митрополитом А. Шептицьким і Сестрами Студитками, зокрема рятівання дружини та доньки рабина Львова Давида Кагане. Описує короткий період відновлення монастирів під час німецької окупації, їх закриття радянською владою. Детально розповідає про життя монахинь Студиток в умовах заборони УГКЦ		
17	Голейко Тетяна (с. Надія)	1941	УРСР	Івано-Франківщина, Тлумачський район, с. Кутище	Народилася в родині греко-католицького священника. Розповідає про свій родовід. Добре запам'ятала арешт діда-священника невдовзі після закінчення радянської війни та переслідування родини. Аналізує жакливі наслідки для українства радянської окупації та встановлення соціалістичної системи в Східній Європі після закінчення Другої світової війни. Розповідає, зокрема, про заборону радянським режимом УГКЦ та діяльність підпільних громад УГКЦ в селах Івано-Франківщини. В 19 років вступила до монашої спільноти, що виникла 1945 р. Описує монаше життя в умовах підпілля. Закінчила Чернівецький університет і вчителювала на Івано-Франківщині, під тиском КДБ змушена була звільнитися зі школи у зв'язку із своїми релігійними переконаннями та діяльністю батька-священника, що не перейшов на «московське» православ'є. Згадає про численні виклики та допити в КДБ, обшуки та ревізії в домі батьків. Тестер — настоятелька монашої жіночої спільноти Згромадження Сестер Непорочної Діви Марії Фатимської.	Наталія Федорівич 2003 р.	2 год. УКДЦ
18	Головата Івана (Припорців)	1924	Польща	Станіславівщина, м. Косів	Народилася в родині інженера та вчительки. Вчилася в гімназії у Косові. Познані та Берліні, де 1940 р. вступила до ОУН. Після проголошення незалежності України 30 червня 1941 р. приїхала до Львова. У вересні 1941 р. була заарештована. Розповідає про ув'язнення на Лопцького. Після звільнення навчалася в гімназії у Львові. Вруте заарештована гестапівцями разом з родиною у Львові в січні 1944 р. Після короткотривалого перебування на Лопцького, разом з Одоєм [Дарієм] Іпатківсько-Лебедь та її малолітнього донечкою Зоєю була переведена до тюрми концтабору в Равенсбрюк (Див. інтерв'ю з О. Вітик-Войтович, О. Єлішевською) Розповідає про побут в тюрмі Равенсбрюк, перебування в ній німців — графа Мольтке та письменниці Ільзи Фермерин, яка згодом згадає українських в'язнів у своїй книжці. В кінці 1944 р. оповідачку перевезли в місцевість Ленін недалеко Берліну. Закінчення війни застало у м. Ваймар. Втіваючи з радянської зони, оповідачка потрапила до Гайдельбергу, де вчилася на медицині в місцевому університеті. 1949 р. разом із сім'єю виїхала до США.	Ірота Виницька 1998 р.	1 год. УКДЦ

ТАБЛИЦІ

1	2	3	4	5	6	7	8
19	Голод Марія (Проко- пович)	1917	Австро- Угорщина	м. Львів	Народилася в священичій родині. Розповідає про родювід, батьків, описує дитин- ство. З приємним згадує навчання в гімназії Сестер Василіток у Львові. У зв'язку з ув'язненням брата до Берези Каргузької за членство в ОУН, ціла родина зазнавала постійних обмежень з боку польської влади. Після закінчення Торговельної школи працювала в банку. З приходом більшовиків 1939 р. переїхала до Кракова. З початком німецької окупації оповідачка повернулася в Східну Галичину, а чоловік поїхав до Києва організовувати працю у цукровому промислі. Чоловік за налагодження укра- їнського національного життя був засуджений німцями до смертної кари і відбував ув'язнення у концтаборі. Свідчить про рятункування євреїв українцями. Після втечі чоло- віка з німецького табору, мешкали в Кракові, де чоловік працював в УЦК в канцелярії проф. Кубйовича. Закінчення війни застало їх в Австрії. 1948 р. переїхали до Канади. Оповідачка написала кілька збірок поезій та оповідань, була активна в громадському житті українців Канади. Померла в Торонто 2003 р.	Іроїда Вин- ницька 1995 р.	2 год. УКДЦ
20	Голян Ганна (Гупало)	1910	Російська імперія	Волинь, с. Нудижі	Народилася в селянській родині. В роки Першої світової війни батьки виїхали на Кур- щину, бо російська влада заставляла втікати від німців. Коли оповідачці виповнилося 8 років, померла мама, батько одружився вдруге. Оповідачка дуже терпіла від нелюбови та знущань мачухи, детально розповідає про це. Вперше пішла з дому через те, що буквально сприйняла слова батька, який під нашіптуваннями мачухи, сказав, що вб'є доньку. Знайшла пристановище в родині української селянки у сусідньому селі й жила під іншим прізвищем. Була випадково викрита своєю односельчанкою на зібранні штундистів. Батька звинуватила поліція у вбивстві доньки й оповідачка повернулася на прохання батька додому. Кілька разів потім знову втікала з дому з тієї ж причини, що й вперше. 1930 р. оповідачка цілком розірвала свої стосунки з батьківським домом. Працювала наймичкою в родиніх польських шляхтичів, згодом інженера, адвоката в Матієві. 1930–1935 рр. працювала санітаркою в лікарні у Ковелі. Оповідачка залиши- лася неграмотною. 1934 р. одружилася. Описує життя у міжвоєнному рідному селі, розповідає про організацію праці у великій селянській родині майбутнього чоловіка. 1938 р. з чоловіком виїхала до Аргентини, де народила трьох дітей. Розповідає про працю в Аргентині, згадує, що їхні знайомі українські родини на суботу з їжджали в їхньому домі в Буенос-Айрес. Збиралися в клубі ім. Олексія Горького. 1955 р. з роди- ною повернулася до СРСР та 1956 р. переїхала до Ново-Волинська, а 1978 р. до Львова. Вважає себе невиручною, мотивує це своїм важким життям дитини-сироти.	Дуна- євська Ірина 1994 р.	2,5 год. ШД ЛНУ ім. І. Франка

1	2	3	4	5	6	7	8
21	Горбань Марія (Сени- шин)	1919	Польща	Львівщина, м. Дрого- бич	Народилася в родині садівника. Закінчила «Рідну Школу» в Стрию та гімназію Сестер Василіанок у Львові. З відячністю згадує своїх шкільних та пмназійних професорів. Навчання у гімназії закінчує стипенді від Митрополита А. Шептицького. Шлюб брала у вересні 1939 р. у львівській церкві св. Миколая під вибухи бомб. Прихід більшовиків до Львова у 1939 р. запам'ятався переляканими виразами облич червоноармійців, неприязливим виглядом цілого війська та масовим скуповуванням радянськими офіцерами промислових товарів. Під час першої радянської окупації Галичини оповідан-ка була звільнена з роботи в державному банку через небажання відвідувати лекції з атеїзму. Розповідає про ратування євреїв під час війни. Масові репресії радянською владою цивільного населення 1939–1941 рр. стали причиною втечі зі Львова разом з чоловіком напередодні другого приходу Червоної армії. Розповідає про свої понейран-ня в Тарнові, Кракові та Бунцязі. Свідчить про вилучення представниками СРСР та нацистською репаріцією осіб, які не хотіли повертатися до Радянського Союзу. Згадує допомогу біженцям з боку українців — громадян США. Розповідає про життя в таборі для переселенців в Ляндеку. 1948 р. переїхала з чоловіком до Торонто. Померла в Торонті 2005 р.	Іроїда Вин- ницька 1995 р.	2 год. УКДЦ
22	Гречка Зоя (Сере- бринська)	1911	Російська імперія	Донецщина, Чисто- польський район, с. Ремовка	Наймолодша з вісімнадцяти дітей власника сільської крамнички. Батько власним ко-штом збудував у селі початкову школу та церкву, багато років був сільським старостою. Радянська влада розкуркулила сім'ю оповідачки. Розповідає про НЕП. Колективізація проводилася насильно. Описує голод 1932–1933 рр.: свідчить, що переважно росій-ськомовні шахтарі Донбасу забезпечували продукти. Описує свої переживання, пов'язані з розкуркуленням батьків, арештом та ув'язненням брата. Розповідає про німецький окупаційний режим та описує свої майже цілорічні поневирання під час втечі на Захід перед наступом Червоної армії: спочатку в Братиславі, а далі в австрій-ському містечку Сілакс. в Англії на текстильній фабриці. В Канаді з 1951 р. Померла 2000 р. у Торонті.	Іроїда Вин- ницька 1989 р.	1 год. УКДЦ
23	Грищенко Олексан- дра	1918	УНР	Житомир- щина, Ра- доминськ- ський район, с. Вишевичі	Народилася в селянській родині. Дід був заможним господарем; після встановлення радянської влади родина працювала в колгоспі. Батьки виховали оповідачку в релігій-ному дусі та особливій любові до землі. Згадує про святкування релігійних свят, сіль-ське дозвілля. Закінчила три класи сільської школи, навчання залишила через хворобу батька, змушена була допомагати по господарству. Пережила голод разом з родиною завдяки тому, що сховала корову в лісі. Розповідає про голод та Другу світову війну: чоловік та два рідні брати воювали в Червоній армії, були поранені, хата оповідачки та ціла господарка згоріла в часі війни. Згадує про участь багатьох односельчан	Олег Шгуль 1993 р.	1 год. ПД ЛНУ ім. І. Франка

1	2	3	4	5	6	7	8
24	Гурко Стефанія (Дейчаківська)	1924	Польща	Станиславівщина, с. Ямниця	у повстанському русі в районі та рейд партизанського загону Ковпака через с. Вишневиці. Все життя пропрацювала разом з чоловіком у колгоспі. Зараз на пенсії	Іроїда Винницька 1995 р.	2 год. УКДДЦ
25	Довгунь Софія	1923	Польща	Перемишльський повіт с. Малковичі	Народилася в національно свідомій родині. Закінчила гімназію у Станиславові та Педагогічні курси в Коломиї. Розповідає про відступ польських воєнк під натиском Червоної армії 1939 р. та поведінку радянської влади в Галичині 1939-1941 рр.: радянську агітаційну роботу з метою колективізації сільських господарств та удержання приватних підприємств, зміни в системі освіти, радянські терористичні акції, підпільну діяльність ОУН, арешт батька 1940 р. Того ж року оповідачка стала членом юнацького зена ОУН. Описує початок радянсько-німецької війни, святкування в Станиславові дня протолошення відновлення незалежності України 30 червня 1941 р. В часі війни Стефанія Гурко активно працювала в націоналістичному підпіллі: як зв'язка, культурно-освітня референтка юнацького вишкільного табору ОУН ім. Євгена Коновальця у Ямниці в серпні 1941 р. Як член Похідних груп в Кам'янець-Подільській окрузі вела агітаційну роботу з селянами, а для деталізації свого перебування вчилися в гімназії та вчителювала. У 1944 р. почала працювати як зв'язка для Відділу Пропаганди Закордонного Представництва УГВР в тісній співпраці зі Славою Стецько. З 1948 р. жила з сім'єю в Австралії, де активно включилася в українське громадське життя. З 1956 р. проживає в Канаді. Авторка кількох збірок поезій, літературознавчих досліджень, перекладів та лібретто до опери «Портрет Доріана Грея».	Андрій Цюпрік 1995 р.	1 год. ІД ЛНУ ім. І. Франка
					Народилася в селі Малковичі Перемишльського повіту. Батько загинув, працюючи на заводі в хорті сільської чигальні. Описує свій конфлікт з польською вчительською. Розповідає про діяльність «Сокола» та читальні. З початком німецької окупації в селі почалася ворожнеча між українцями і поляками. Хлопці-українці пішли в УПА. В 1940-1942 рр. оповідачка була на заробітках у Німеччині, потім працювала вихователем у садочку. Описує втечу людей від вивозу на роботу до Німеччини. Прихід Червоної армії 1944 р. запам'ятався закликами вийхати зі села. Оповідачка стверджує, що в квітні 1945 р. поляки, армія Крайова, воїли за ніч 160 осіб у селі. Розповідає про засідки та діяльність УПА, насильницьке виселення українців польськими військовими зі с. Дусельці та поселення в с. Чижки на Львівщині, примусове створення колгоспу та відмова працювати завклябом в Чижках через страх перед викриттям її зв'язків із УПА. Працювала в місцевому колгоспі. Чижки вважає своєю батьківщиною.		

1 26	Дорош Галина (Ратуш- на)	2	4	5	6	7	8
		1920	УРСР	Полтав- щина, Грядизький р-н, с. Веремі- івка	Народилася в селянській родині. Мама оповідачки померла і батько одружився вдруге. Рідне село було велике: оповідачка згадує в ньому школу, чотири церкви й 12 колгоспів. Стверджує, що колгосп був організований у їхньому селі напередодні голоду 1932 р. Розповідає про розкуркулення селянських родин: згадує про те, як влада забирала все в селян, розповідає, як у сусідньому с. Жовнєві з церкви зробили зсип збіжжя і підпалили цю церкву, а в рідній Веремівці повісили старенького священника за звинуваченням у хованні золота. Згадує про голод 1932–1933 рр.: оповідає, що тоді померло багато людей, називає імена осіб і родин, які померли з голоду. Розповідає про канібалізм. Стверджує, що в село не допускали нікого з харчами, підтверджуючи це прикладом з життя мацухи. Оповідачка до школи не ходила, бо змушена була працювати в колгоспі: мама оповіда- чки померла 1921 р., батько, як куркуль, відразу після голоду був висланий до Сибіру, а мацухі як жінці куркулю не дозволили працювати в колгоспі. Згадує про чоловіка, який вправ і забився під час нищення церкви у рідному селі оповідачки. Під час Фінської війни 1940 р. оповідачку разом з іншими жінками зі села забрали робити насипи для залізничі до Фінського затоки. Через хворобу 1941 р. повернулася додому. З початком нацистської окупації німці забрали оповідачку разом з 250 односельцями на роботу до Німеччини. Оповідачка працювала 7 років недалеко Штутгарту, в Карлсберзі. З 250 односельчан, які були забрані до праці в Німеччину, лише двоє захотіли повернутися до СРСР 1949 р. Оповідачка виїхала до Канади. (<i>Interpreted and transcribed by James E. Mace and Leonid Heretz. Wash- ington: United States Government Printing Office 1990, т. 3, с. 1539–1544</i>).	Іроїда Вин- ницька 1988 р.	2 год. УКДЦ
27	Еля- шевська Ольга (Фроляк)	1919	Польща	Станісла- вівщина, с. Карлів (тепер Петрівка)	Народилася в національно свідомій селянській родині. Навчалася в польській гімназії в Снятині. 1940 р. радянська влада вивезла батька. Навчання у Львівському універ- ситеті перервала Друга світова війна: змушена була перейти на нелегальне становище у зв'язку з переслідуваннями студентів за розбитий в університеті пам'ятник Леніну. Член ОУН: розповідає про культурно-освітню працю по селах та виконування функцій зв'язкової і поштівки до Відня, Берліна та працю її звена у Відні, контакти з провідними діячами ОУН. Описує кількочасне перебування в тюрмі на Лонського 1941 р. та свою працю в підпіллі як зв'язкової у Відні, Львові, Берліні, згадує творення батальйонів «Роланд» та «Нахтігаль». В'язень Равенсбрюк. Описує табірне життя, згадує інших українців, які були в'язнями Равенсбрюк: Оленку Вітик, Ліду Укарма, Дарку Сидір, Марійку Маруцак, Аню Хоркаву, Дарію Патківську-Лебедь (див. інтерв'ю з О. Вітик- Войтович, І. Головатого). Оповідачка працювала на фабриці «Сіменс-Верке». Була звіль- нена незадовго перед приходом радянських військ. Переїхала до Мюнхену, а згодом до Канади. Померла в Торонті 1997 р.	Ліда Па- лій 1989 р.	1 год. УКДЦ

ТАБЛИЦІ

1	2	3	4	5	6	7	8
28	Жминда Мирос- лава (Майка)	1925	Польща	Тернопіль- щина, с. Великі Гаї	Народилася в селянській родині, мама була польською, батько українець. Описує бать- ківське господарство, дитячі гри, подає спогади з дитинства про весілля та похоро- ни. Розповідає про діяльність сільської «Простоти» та будинок Сестер Службовиць. Німецька окупація асоціюється із збиранням контингенту. Розповідає про нищення УГКЦ та репресії проти духовних осіб радянською владою після закінчення Другої світової війни. Називає імена отців, які не перейшли в РПЦ. Свідчить про свою до- помогу ОУН–УПА. Розповідає про загибель більшості повстанців у боях з НКВС, називає конкретні імена та обставини. Стверджує, що після 1947 р. про ОУН в селі вже не було чути. 1946 р. одружилася, описує власне весілля. Розповідає про примусове за- гнання до когоспсу 1948 р. Ціле життя працювала в колгоспі. Розповідає про підпільні літургії, які відправлялися в хаті оповідачки. Шлюб доньки та похорон чоловіка були підпільними релігійними відправами.	Ярослав Стоцький 1989 р. І. Франка	1 год. ПД ЛНУ ім. І. Франка
29	Закидаль- ська Наталка (Край- чик)	1912	Австро- Угорщина	Львівщина, м. Дрого- бич	Народилася в родині міщан. Батько був вояком УГА. Навесні 1931 р. здала матуру. Була членом підпільного «Пласту», виховником, розповідає про пригоди в Карпатах і пере- слідування польською поліцією. Після закінчення учительської семінарії працювала в читальні, в Повітовому Союзі в Дрогобичі: розповідає подробиці праці й про коо- перативний рух. Описує сварку Бандери і Охримовича (ОУН) з Левицьким і Чмолюю «Пласт» у 1928 р. з приводу ролі «Пласту» у вихованні свідомих українців. В 1936 р. переїхала до Львова, де працювала в Центросоюзі. В 1938 р. переселилася до Городка, де організувала крамницю для Центросоюза. Там зазімалася з майбутнім чоловіком Данилом Закидальським, який відсидів у тюрмі 5 років (1929-1934 рр.) за участь у Юнацтві ОУН, не мав права вертатись на Волинь. Описує прихід більшовиків 1939 р. до Городка та корупцію нових радянських началь- ників в кооперативах, масові арешти НКВС у Дрогобичі з початку 1941 року. І травня 1940 р. у Дрогобичі вийшла заміж за Данила Закидальського, якого 18 грудня 1940 р. арештувало НКВС. Описує обшук своєї квартири НКВС. На останньому місяці ва- гітності під час нещадної спроби відвідати чоловіка в тюрмі у Львові 2 лютого 1941 р. народився син Тарас. Про долю чоловіка оповідачка дізналась лише 1990 р.: Данило був розстріляний НКВС при відступі Червоної армії в червні 1941. Описує прихід німців до Дрогобича у 1941 р. Детально розповідає про проголошення незалежної України 30 червня 1941 р. та арешти ОУНівців німцями. До 1944 р. працювала в Дрогобичі. Розповідає про акції проти євреїв і переконування євреїв. Навесні 1944 р. з сином та родиною сестри Осипи втекла на Захід. Детально описує дорогу до Братислави, Відня й до Брегенцу, прихід французьких та американських військ у Брегенц.	Іроїда Вин- ницька 1994	3 год УКДДЦ

1	2	3	4	5	6	7	8
					До 1948 р. жила з сином в старому австрійському замку, де жило багато українських родин. Описує шоденне життя та заснування «Пласту» в Австрії. Здобувши сідлотво медсестри, прибула до Канади у 1949 р. Працювала на службі в родині. Детально описує життя в перших роках на еміграції, та заснування Секції Допомоги, роботу в «Пласті». З початку 1950-х разом з братом Романом та сестрою Осипою з родинами купила хату в Торонті та провадила українську пластову крамницю ПЛАЙ. Померла 23 лютого 2008 року в Торонті		
30	Камінська Ірина (Тимоchenko)	1923	Польща	Перемиський повіт, с. Яксманічі	Народилася в родині воєнка УГА. Закінчила гімназію в Перемішлі. Вважала справою честі вступити до ОУН, згодом стала членом УЧХ. Під час війни вчителювала в рідних Яксменичах. 1944 р. вступила в УПА, з часом почала виконувати обов'язки надрайонового провідника Криничини. Свідчить про величезну підтримку місцевими селянами українського визвольного руху. Розповідає про збройні сутички з поляками та рейд УПА в Чехію. 1947 р. заарештована неподалік Перемішля, під час слідства оповідачку жорстоко били. Засуджена на 15 років, ув'язнення відбувала в Фордоні у центральній жіночій в'язниці. Оповідає про постійні дискусії з польськими політичними в'язнями. Свідчить про нелюдські тюремні умови, що свідомо провокували самогубства. Після звільнення 1955 р. поїхала в Сибір відвідати засланих батьків. Розповідає про необхідність постійно виправдовуватися в польському суспільстві за своє минуле та обстоювати свої патріотичні переконання, особливо після згадки її прізвища в одній з книжок. 1981 р. виїхала до США, на еміграції проживала в Чикаго. У 2005 р. виїшла у світ її книга спогадів «Моя одисея». Померла 21 травня 2010 р. на Львівщині, похована у м. Ходорові поряд з могилами її батьків.	Іроїда Винницька 1993 р.	2 год. УКДЦ
31	Клишин Олена (Недзведська)	1912	Австро-Угорщина	Тернопільський повіт, с. Залізці Нові	Народилася в українській родині, однак розповідає про далеке польське походження. Закінчила гімназію в Яворові та студіювала право в Кракові. З 16 років в ОУН. Заарештована 1934 р. у Кракові по процесу Б. Перацького. Після року перебування в ув'язненні у львівських Брильдах була звільнена. Одержала диплом магістра права, працювала в банку та була зв'язовою ОУН. 1939 р. заарештована повторно і була жорстоко побита поляками. Описує в'язницю в Тернополі та своє перебування в ній. З початком радянської окупації 1939 р. переїхала до Кракова і одружилася з М. Клишиним. 1943 р. з кількома дочкою дитиною повернулася до батьків та перебувала під опікою брата чоловіка. Працювала в Калуші в УДК. Чоловік відбував ув'язнення у концтаборі в Аушвіці. Через розкол в ОУН між С. Бандерою і М. Лебедем оповідачка виїшла з Організації. 1949 р. приїхала до США.	Квітослава М. Кушнір 1989 р.	0,5 год. УКДЦ

ТАБЛИЦІ

1	2	3	4	5	6	7	8
32	Котуляк Євгенія (Пидви- соцька)	1924	Польща	Станисла- вівщина, с. Княти- нин	1936–1939 рр. оповідачка вчилися в гімназії, 1939–1941 рр. навчалася у радянській школі. Розповідає про початок війни. В цей час вчителювала у сільській школі. 1943 р. вступила до ОУН. Розповідає про А. Савчука («совітський герой»). В період німецької окупації через знайомого бурмістра (мера) в Монастириськах попереджала про об- лави. 1944 р. працювала секретарем начальника управління юстиції в Станиславів, під час підготовки нападу УПА на тюрму в Станиславів вела розвідку в місті. Зааре- штована в листопаді 1944 р. Розповідає про допити цюночі. Була засуджена до страти, яку замінили на 20 років каторги. Детально описує тюремний побут у Станиславів та Дніпропетровську, етап через Урал в Іркутськ, далі в Магадан, бухту Находка, табір, контакти з «біговиками», описує свою роботу. 1954 р. була звільнена, 1959 р. повер- нулася в Україну, а 1967 р. реабілітована. З 1980 р. на пенсії, займається громадською роботою.	Юрій Манюх 1995 р.	7 год. ІДД ЛНУ ім. І. Франка
33	Козак Ірина (Савиць- ка)	1925	Польща	м. Львів	Народилася в родині лікаря у Львові. Вищу освіту здобула в Мюнхенському універси- теті. 1939 р. стала членом Юнацтва ОУН, займалася жіночими вишколами. В Крайо- вому Проводі ОУН займалася жіночими мережами, була організаційним референтом УЧХ. Відома під псевдонімом «Бистра». Розповідає про завдання УЧХ, порівнює під- пільну працю в умовах німецької та радянської окупації, говорить про особливості праці на різних теренах України. Описує особливості боїв з німцями, Червоною армією та польським військом. Наводить конкретні приклади збройних сутичок з ворогом. Розповідає про співпрацю українського підпілля з польською АК та мадярською армією. Описує розвиток підпільної преси. Свідчить про рішення Проводу УПА від- крити підпільні магазини для українців з Волині та Східної України, які приховали в Галичину, рятуючись від голоду. Оповідачка була зв'язковою РШухевича, за завданням якого налагоджувала зв'язки із Закарпатськими Частинами ОУН. Перейшла на Захід з відомостями від Р. Шухевича до С. Бандери. Розповідає про розкол в бандерівському середовищі. Тепер живе в Мюнхені.	Іроїда Вин- ницька 1987 р.	1 год. УКДІДЦ
34	Концевич Іванна	1934	Польща	Тернопіль- щина, Бережан- ський повіт, с. Рай	Народилася в селянській родині. Вчилася в Тернопільському кооперативному техні- кумі. В роки Другої світової війни була малою дитиною і жила з матір'ю та братом в особливо тяжких матеріальних умовах. Іванна розповідає про те, як її мама рятувала єврейську родину — трое дорослих і хлопчика Шимона, її однопітка, який після війни став професором Університету Бен-Гуріон. Таблиця з іменем її мами «Концевич Тетяна Василівна» знаходиться серед праведних у парку Яд Вашем в Ізраїлі.	Віктор Сусак 1997 р.	0,5 год. ІДД ЛНУ ім. І. Франка

1	2	3	4	5	6	7	8
35	Концевич Тетяна	1914	Австро- Угорщина	Тернопіль- щина, Бережан- ський повіт, с. Рай	Народилася в селянській родині. Розповідає про рятування двох єврейських родин під час німецької окупації. За переховування єврейської сім'ї з чотирьох осіб німці побили, конфіскували усе майно, включно з одягом, і викликали до суду. Перед виходом в суд оповідачка знайшла в своїй пивниці ще двох євреїв, яких також переховувала та году-вала. Один із врятованих — Шимон Редліх — написав книжку про українсько-поль-сько-єврейські взаємини на Бережанщині: «Разом і нарізано в Бережанах». Таблиця з іменем оповідачки «Концевич Тетяна Васиївна» знаходиться серед праведних у парку Яд Вашем в Ізраїлі. Померла 1997 р.	Шимон Редліх 1997 р. І. Франка	0,5 год. ПД ЛНУ ім. І. Франка
36	Косар Стефанія	1922	Польща	Станісла- вівщина, Войни- лівський повіт, с. Мушківці	Народилася в сім'ї сільського віїтя, свідомого українця. Вся сім'я була активна в укра-їнському підпіллі. Описує прихід Червоної армії 1939 р., свої враження про більшовиків та початок німецько-радянської війни, життя села періоду німецької окупації та «гос-подарювання узбеків-власців». Оповідає про те, як німець був євреїв. Описує напад на садибу радянців 1944 р. та клькарзові виклики і допити в Войнилівському НКВС. Під час арешту 1946 р. слідчий обіцяв довідку про звільнення «за любов». Описує про-вокаційний вивіз в ліс у «спецбойку» та імігування підвищення, виклик до прокурора області та втечу після довгих переслідувань до Львова, несподіваний порятунк від облави. Згадує про примусово переселених українців, які жили в хаті оповідачки та про стрибків у Войниліві й допомогти одного з них. Описує тюремний побут в камері у Вой-нилівському НКВС. Тепер проживає на Івано-Франківщині.	Віктор Сусак 1993 р. І. Франка	1,5 год. ПД ЛНУ ім. І. Франка
37	Кри- винюк Ірина (Паладій- чук, Вітушин- ська — за першим чолові- ком)	1916	Австро- Угорщина	Львівщина, с. Більче- Золоте	Народилася в родині вчителів. Батько був вояком УГА. Навчалася у Перемишлі та Кракові, здобула вищу економічну освіту. Оповідачка була членом ОУН у Львові, після розколу підтримала бандерівців. Розповідає про сварки в родині: батько Степан був мельниківцем. Вихала зі Львова перед першим приходом Червоної армії, оскільки була політично активна, членом ОУН і відсиділа сім місяців в Бригдках за поляків. 1940 р. у Кракові вийшла заміж за Івана Вітушинського — журналіста та редактора. Донька Оксана народилася у березні 1941 у Кракові. З наступом німців сім'я повернулася до Львова, де оповідачка працювала в бухгалтерії. 1943 р. чоловік Іван пішов до Дивізії, був поранений під Бродами, і загинув у ГУЛАГу 1947 р. Друга донька Іванка народилася 1945 р. у Відні. З Відня оповідачка поїхала до Німеччини — до табору Зоммер Касерне (Мюнхен), а 1948 р. до Канади. В 1950-х роках вийшла заміж за Василя Кривинюка (1920–1987), мати котрого була сестрою Лесі Українки. Присямо згадує про Василя. Розповідає про громадську роботу в Канаді, свою участь в ОУН(б). Розповідає про сварки, які виникли в Організації через те, що оповідачка не переписала дітей в СУМ, а лишила в «Пласті». Померла 19 вересня 1999 р.	Віктор Сусак 1996 р.	1 год. УКДЦ

ТАБЛИЦІ

1	2	3	4	5	6	7	8
38	Лебідь Анастасія (Вавришук)	1906	Російська імперія	Волинь, Конельський район, м. Матіїв (тепер с. Луків)	Народилася у східній українській родині, батько був шевцем і такою торгував м'ясними виробами. Розповідає про містечко Матіїв — залізничний і торговельний центр. Описує подорож життя за царського режиму. З вибухом Першої світової війни під впливом пропаганди, яка попереджала про варварство німців, виїхала 1915 р. з родиною у Східну Україну. Детально описує цю подорож. Зупинилися в містечку Пілси (Чернігівщина). Описує гостинність місцевих жителів. З періоду утворення Української держави місцевим жителям був знайомий лише бій під Крутами. 1918 р. родина повертається до Матіїва. Описує культурно-освітню працю галичан-усуспів під час стаціонарування у Матіїві та короткотривалий період служіння греко-католицького священника в православному храмі. Згадує стаціонарування більшовицького війська в Матіїві під час походу на Варшаву. Описує перебудову поляками церкви на костел, допомогу українським заробітчан з Північної Америки українським політ'язнам та культурно-освітнім організаціям. 1932 р. виїхала заміж за галичанина, усусує Михайла Лебеда і переїхала до Ворохти. Разом з чоловіком провадили відпочинкові пансіонати. 1939 р. повернулася до Матіїва. Розповідає про організацію українських жінок для допомоги військовополоненим та дітям-сиротам з Києва, та про перехід української поліції Матіїва до УПА. Описує життя єврейської громади, винищення німцями євреїв, намагання українського священника та її чоловіка — голови району — заручитися за них перед німцями. Свідчить про розстріл українських родин німцями за переховування євреїв, каральні акції за допомогою українським повстанцям. 1943 р. з наблизненням фронту виїхала з родиною до Чехословаччини, а далі до Німеччини. Описує життя в таборі ДіПі в Міттенвальді. 1948 р. переїхала з родиною до Канади. Була активною в громадському житті українців Канади. Померла 1999 р. у Кітченері.	Іроїда Винницька 1992 р.	5 год. УКДЦ
39	Лотуш Марія (Ігнатшин)	1918	Чехословаччина	Закарпаття, с. Скотарське	Народилася в сім'ї службовця. Закінчила сільську школу, в якій вчитель-карпаторос переконував учнів у неповноцінності української селянської мови. Описує пробудження національної свідомості на Закарпатті за часів Австро-Угорщини, антиукраїнську політику мадярів та чеського уряду. Розповідає про русифікацію Закарпаття та про своє національне самосвідомлення під час навчання в Торговельній академії. Активна членка «Пласту». З 1938 р. навчалася і працювала у радіостудії в Празі. Розповідає про протистояння русинів та українців і про офіційну підтримку русофілів чехословацьким урядом. Аншлюс Австрії викликав збільшення кількості радіопередач — з трьох на тиждень до семи на день. Під час постанови Карпатської України оповідачка була причетна до подачі інформаційних матеріалів про цю подію журналістам багатьох країн, готувала радіопередачі для США й Канади українською мовою. Свідчить про піднесення українства після проголошення Карпатської України. Описує негативну реакцію чехів	Юрій Даревич 1989 р. Наталія Федорівич 2005 р.	3 год. УКДЦ

1	2	3	4	5	6	7	8
40	Лось Люба (Бучинська)	1923	Польща	Львівщина, Перемишлянський повіт, с. Вишнівчик	на протопопшення Карпатської України, згадує про терористичні напади на селян, спожувані мадярами та поляками, припинення діяльності радіостанції та діяльність ліквідаційного Уряду Карпатської України в Празі. Розповідає про сподвижницю на підтримку українських визвольних змагань Німеччиною, німецький окупаційний режим у Празі, діяльність українських організацій та свою працю в Міністерстві Закордонних Справ у Берліні. Після закінчення війни до 1949 р. жила з чоловіком у Бельгії. З 1949 року в Канаді. Описує свої професійні здобутки в Канаді та участь у громадському житті Монреалю.	Ярослав Стоцький 1995 р.	10 год. ІД ЛНУ ім. І. Франка
					Народилася в сім'ї греко-католицького священика, який у своїх проповідях розповідав селянам про голодомор 1932–1933 рр. та репресії в Радянській Україні, боровся з проявами москвофільства у селі, був заарештований більшовиками та розстріляний 1941 р. Оповідачка навчалася в польській школі св. Ядвіги та закінчила гімназію «Рідної Школи» в Тернополі, була членом Марійських дружин та товариства «Відродження». Описує протистояння української та польської армії в с. Мишковичі та формування влади з 1939 р. Розповідає про зустріч Червоної армії в с. Мишковичі та формування влади більшовиками. З 1940 р. перемувалася. Під час німецької окупації працювала у відділенні зв'язку та була зв'язковою ОУН, збирала та обліковувала дані про резерви ОУН в селах Тернопільщини. 1947 р. вступила до ОУН (б) і перебувала в глухому підпіллі з псевдонімом «Мирослава», описує режим життя в криївці та про закохані пари в ОУН. Допомогала сім'ям репресованих священиків. Свідчить про допомогу населення для ОУН, стосунки ОУН з головами сілрад та контакти з учителями, зокрема співпрацю з учителями зі Східної України, агітацію проти колегів та зневіру населення в підпільному русі через провокації і зради. Заарештована 1950 р. і засуджена на 25 років в'язниці та 5 років позбавлення прав. Описує знущання над собою під час допитів, режим і умови життя в камері. Етапом зі Львова через Москву та Новосибірськ вивезена в Тайшет, табір № 12, згодом № 32, № 27, працювала на фабриці слюди. Під № ЖК-325 працювала на лісоповалі. В таборі від ігумені Йосифи Віггер (див. інтерв'ю із с. Хризантією Ігнатів та с. Марією Ляхер) дізналася про батька. Описує табірне життя. Звільнена 1956 р. Відмовилася дати свідчення в КДБ 1957 р. Була звільнена з роботи медсестри і, шукаючи захисту від примусового відправлення на роботу в Східну Україну, їздила до Президії ВР СРСР, знайшла там підтримку і працювала робітницею на заводі на Тернопільщині.		

ТАБЛИЦІ

1	2	3	4	5	6	7	8
41	Лучків Володи- мира (Турчи- няк)	1922	Польща	Львівщина м. Олесько	Народилася у заможній родині. Розповідає про Олесько та його мальовничі околиці, арешт батька та спроби вербування її органами НКВС. Оповідатка детально описує прихід німців та вітальну зустріч мешканцями міста й околиць. Згодом — зв'язкова ОУН, робота у підпіллі, арешт і поневіряння по тюрмах, викуп-втеча з в'язниці. Роз- повідає про навчання на медичному факультеті Львівського університету та вимушену еміграцію родини спочатку до Австрії, а згодом до Німеччини. Далі — навчання, ме- дична практика, виїзд до Канади. Еміграційний період життя характеризується активною участю в громадському житті української громади Канади.	Іроїда Вин- ницька 2001 р.	2 год. УКДЦ
42	Ляхер Файна- Анна, (сестра Марія)	1917	Австро- Угорщина	Львівщина, м. Пере- мишляни	Це історія дівчини, яка народилася в єврейській родині й під час Другої світової війни, рятуючись від німців, охрестилася і згодом стала монахинєю. Батько оповідачки мав власне виробництво і магазин. Файна оповідає про велику побожність своєї матері-юдейки, шануючи релігійні погляди якої, оповідатка не виїшла заміж за українця В. За- платинського, члена ОУН, з яким її пов'язувала взаємна симпатія. Розповідає про своє навчання в польській гімназії та у Львівській консерваторії. Під час пацифікації 1930 р. місцеві євреї не допустили арешту поляками о. дек. Е. Ковча. Описує першу радянську окупацію та більшовицькі репресії, прихід німців та антиєврейські акції, перший арешт батька німцями та його визволення В. Заплатинським. Оповідає про рятування євреїв з палаючої божниці о. дек. Е. Ковчем і польським ксьондзом та про переховування єврейських родин в часі війни і родини оповідачки зокрема, про винищення євреїв німцями та про своє хрещення о. Лудцишиним — дістала хресне ім'я Анна. Перебувала під постійною опікою В. Заплатинського, який переховував її та батьків по селам та мо- настирях. Стає монахинєю Студійського уставу. Розповідає про життя в монастирі, свій арешт НКВС разом з іншими монахинями 1944 р. та перебування в тюрмі на Лонцького, допити та звільнення, зустріч з братом Леонідом Ляхером. Писала листа до Сталіна з проханням помилувати ігуменню Йосифу Вітер. Згадує про німця Петерса, який став монахом-студитом. Описує монаше життя в підпіллі та легалізацію УГКЦ.	Лідія Курчик 1997 р.	8,5 год. ЩЦ УКУ
43	Маківни- чук Сте- фанія (Маргин)	1924	Польща	Львівщина, с. Голоско Велике	Народилася в родині мельника. Батько служив в УСС і 1920 р. був зарештований по- ліцями. Вчилася у сільській школі на Тернопільщині та в Куликів біля Львова, згадує про поширення тут москвофільства. Описує «прихід совітів», які 1940 р. арештували її брата. Розповідає про зміни в навчальному процесі в школі з приходом більшовиків та свої сумні враження від нових вчителів. Свідчить про швидкий наступ німців та	Юрій Манюх 1995 р.	6 год ЩД ЛНУ ім. І. Франка

1	2	3	4	5	6	7	8
					розповідає, як допомагала залишеним на полі пораненим червоноармійцям. Під час німецької окупації в селі був створений табір для євреїв. Свідчить про співчуття та допомогу євреям від українців. 1943 р. склала присягу в ОУН, була зв'язовою. Розповідає про напади поляків на українські села після рейду конв'яків Тернопільщиною. З другим приходом більшовиків працювала секретаркою у сільраді й допомагала українському підпіллю. Розповідає про вивіз родини. Була заарештована разом із 40 студентами, засуджена 1947 р. й відправлена етапом в Алтайський край, табір Чабалсу, табір в Кінгірі. Описує табірне життя, взаємини з політв'язнями інших націй, описує повстання в Кінгірі. 1967 р. повернулася в Україну.		
44	Мартинюк Анна (Милик)	1925	Польща	Холмщина, с. Мицева	Здобула середню освіту в Белзі. Як жителька польсько-українського пограниччя, відчувала на собі всю гостроту міжнаціонального протистояння. Зв'язова УПА, санітарка УЧХ. У 1948 р. одружилася з побратимом з УПА Сергієм Мартинюком (псевдонім «Граб»). Арештована у Варшаві в травні 1951 р., в'язень тюрем Києва, Верхньоуральська, Москви, каторжного табору Потьма (Мордовська АРСР) та Фордону (Польща). В тюрмі народила сина Олеса. Звільнена 1955 р. Син Ярослав і донька Галя народилися в Польщі. Мешкає у Варшаві. Часто відвідує своїх дітей у Канаді. (Про А. Мартинюк див.: Тривожна молодість за розповіддю Анни Милик-Мартинюк // Віра. Надія. Любов / ред. Марія Паньків [=Український Архів, т. 2, с. 283–290].	Іроїда Винницька 2001 р.	2 год. УКДЦ
45	Матешук Ірина-Орія (Гричина)	1929	Польща	Львівщина м. Олесько	Закінчила школу у Львові. Писала вірші, на які дістала схвальні відгуки від М. Рильського. Вперше заарештована 1946 р. на два тижні, вдруге – 1948 р. на десятому дні навчання в Львівському університеті за звинуваченням у антирадянській агітації. Заарештована на 25 років. Розповідає про директора школи, який на суді оповідачки виступав у ролі свідка й після зачитання вироків назвав представників влади фашистами. Описує тюремний побут на Лонцького та в Бригдках у Львові. Називає імена жінок, з якими перебувала в ув'язненні. Описує своє перебування в пересильній тюрмі в Києві, табірний етап, задує про інцидент в Кірові: допомогу демобілізованих воїнів ЧА ув'язненим та розправу начальства за це. Після прибуття в табір в Інгті оповідачка важила лише 34 кг. Розповідає про допомогу О. Іринька, актора Львівського драмтеатру ім. М. Заньковецької, новопритулку у табір. Задує жінок різних націй, які відбували ув'язнення в Інгті, зокрема негритянку Алісу та французьку Піретт, доньку секретаря Компартії Америки Зента Роджерс. відомих діячів культури з усіх республік СРСР. Після смерті Сталіна була відправлена в Казахстан. Звільнена 1955 р. Звільнених відправляли додому окремими вагонами. В Києві вони вирішили	Іроїда Винницька 2000 р.	1 год. УКДЦ

ТАБЛИЦІ

1	2	3	4	5	6	7	8
					піти до пам'ятника Т. Шевченкові: йшли колоною вулицями із супроводом міліції, кияни сприймали це як змінення фільму про німецький концтабір. Після звільнення здобула вищу освіту в Харківському інституті культури і працювала в бібліотеках м. Львова.		
46	Небесна Галина (Шелега)	1922	УРСР	Хмель- ницька обл. Волочись- кий район с. Соломна	Народилася в сім'ї селян-середняків. Закінчила середню школу. Розповідає про голод 1932–1933 рр.: помирали родинами ті, хто критикував за це владу, були заарештовані. 1942 р. була вивезена на примусову працю в Німеччину. Свідчить, що в перші тижні з 40 дівчат у бараку – 10 покінчили життя самогубством. Оповідачка працювала як «остарбайтер» на військовому заводі, далі у господаря. Була визволена англійцями і передана Червоної армії в м. Бранденбург, кілька місяців працювала там на демонтажі танкового заводу, втекла звідтам і напівлегально повернулася додому. 1945 р. прийшла в с. Соломна, працювала в колгоспі. 1947 р. закінчила Кременецький Педагогічний вчительський інститут. Розповідає про допомогу галичан східнякам під час голоду 1946–1947 рр.	Ярослав Стоцький 1994 р.	3 год. ІІД ЛНУ ім. І. Франка
47	Олійник Надія (Хмара)	1926	Польща	Львівщина, м. Сокаль	Народилася в родині вчителя, колишнього сотника УГА. Після закінчення народної школи вчилася в державній гімназії в Сокалі. Розповідає про гостроту українсько-польських взаємин в міжвоєнний період. Згадує три виклики до директора — переслідування за своє українство під час навчання в школі за часів польської, радянської та німецької окупацій. Член ОУН з 1940 р. Описує свій вступ та працю в ОУН. Свідчить про масовий вступ молоді до Організації. Важко пережила смерть рідного брата в роки першої совєтської окупації. Описує запровадження совєтських порядків, репресії, підпільну діяльність ОУН. Розповідає про паніку серед червоноармійців в перші години війни, про німецький окупаційний режим. Свідчить, як червоноармійці у перший період війни здавалися в німецький полон. Розповідає про переховування групи євреїв у домі її батьків. Розповідає про масовий перехід Української допоміжної поліції в українське підпілля. Згадує конкретні ситуації винищення євреїв німцями. Перед другим наступом ЧА вихала до Польщі, потім до Німеччини, а 1948 р. переїхала до Канади. Багато років оповідачка була найближчим другом і помічником свого чоловіка — Романа Олійника (Рахманного), відомого діяча українського національного руху, ідеолога, публіциста, першого редактора і багатолітнього співробітника газети «Іомін України» в Торонті.	Наталія Федоро- вич 2005 р.	2 год. УКДДЦ

1	2	3	4	5	6	7	8
48	П'єх Олександра (Новосад)	1927	Польща	Холмщина, Грубешівський повіт, с. Ідешин	Народилася в національно свідомій родині сільського солтиса. Батько в роки Першої світової війни служив у російській армії. Оповідачка закінчила 5 клас сільської школи, продовжила навчання в гімназії у Сокалі. 1943 р. вступила в ОУН. Розповідає про національну свідомість українців на Холмщині. Була у надрайоновому провіді УПА Вільної Волисті. Свідчить, що у зв'язку з нападами АК на українські села були утворені самооборонні бойки. До таких бойок належали члени родини оповідачки. Називає імена та псевдоніми українських підпільників, розповідає про зрадника УПА «Зенона» на Закерзонні. Свідчить про спільні акції УПА та АК проти НКВС у 1946 р. Того ж року заарештована разом з братом. Розповідає про побиття під час допиту у в'язниці Любліна. Свідчить, що в цій в'язниці перебували чоловіки і жінки, поляки й українці. Слідство тривало до 1948 р. Суд відбувся у Любліні. Розповідає про умови перебування у в'язницях Любліна, Тарнова, Грубешова, Фордони. Звільнення 1953 р. було несподіваним, оповідачка не мала куди йти, батьки були вивезені в Одещину. Спершу оселилася в товаришки в українському селі Добрувно в Ольштинському повіті, далі в родичів у Вроцлаві. Через відсутність документів мала проблеми з влаштуванням на роботу. Вийшла заміж 1957 р. за Любомира П'єха. Стверджує, що перебування в тюрмі — єдиний час і місце, де в Польщі могла декларувати свою українськість. 1979 р. вийшли на постійно до США через переслідування чоловіка у Вроцлаві.	Остап Винницький 1993 р.	1,5 год УКДЦ
49	Попович Нагіля (Юрчинська)	1906	Австро-Угорщина	Станіславщина, с. Помоня	Народилася в священничій родині. Батько вів велику просвітницьку роботу. Оповідачка вчилася в гімназії у Тернополі та в Бережанах, була членом Марійського товариства пань, співала у Львові в хорах Людкевича та «Боян». Член студентської ОУН з 1928 р. Жила і працювала у Варшаві з 1932 до 1941 р. Розповідає про контакти з А. Лівиським, О. Телігою, Ю. Липою, діяльність Українського комітету та вбивство семи його членів поляками 1939 р. До Львова повернулася 1941 р. Заарештована 1949 р. і засуджена на 10 років; двох дітей, чоловіка та маму вивезли на Амур. Ув'язнення відбувала в Таїшетських таборах. В Галичину вдалося повернутися 1960 року, поселившись у місті Самборі на Львівщині.	Стефанія Смолюк 1993 р.	3 год. ІЩ УКУ
50	Потічна Олександра (Федак)	1904	Австро-Угорщина	Перемисьщина, с. Павлокома	Оповідачка, як її чоловік, народилася в українсько-польській сім'ї. Неможливість одержати працю в Речі Посполитій у зв'язку з навчанням в українській, а не польській гімназії, змусила чоловіка оповідачки займатися тільки сільським господарством. Національна свідомість чоловіка стала причиною його арешту радянською владою 1939 р. Оповідачка розповідає про написаний нею та підписаний односельчанами лист до Хрущова з твердженням про невинність чоловіка; стверджує про причетність поляків як до цього арешту, так і до знищення чоловіка. Розповідає про постійні напади поляків	Христина Маців	0,5 год. УКДЦ

ТАБЛИЦІ

1	2	3	4	5	6	7	8
					на українські родини після відступу німців. Описує кількісмісичні переховування своєї сім'ї в крийках від поляків. Розповідає про винищення цілого села Павлюками поляками. Наступні два роки переховувалася разом з дітьми в українському селі Поруби аж до переселення на північ Польщі 1947 р. До Канади приїхала 1976 р. до сина — професора Петра Потічного. Померла 1995 р. в Гамільтоні		
51	Проскур- рина (Губарен- ко)	1924	УРСР	Полтав- щина, с. Оленівка	Розповідає про топод 1932–1933 рр., під час якого померли бабуся та дідусь оповідачки. Описує нищення церков у 1930-х рр. на Полтавщині. Розповідає про німецький окупаційний режим. Рятуючись від вивозу до Німеччини, виїхала заміж і 1943 р. народила сина. Після закінчення війни переїхала до Львова до чоловіка, який залишився працювати там після війни. Описує свої враження про Галичину. Спочатку вчителювала, працювала у дитячому садочку, педучилищі, обласному управлінні освіти. Мала проблеми із здоров'ям сина і це завжди впливало на вибір місця праці оповідачки.	Наталія Федоро- вич 2003 р.	1,5 год. ШД ПНУ ім. І. Франка
52	Ріпецька Марія (Бонда- ренко)	1925	Польща	Коло- мийський повіт, с. Печені- жин	Здобула середню освіту і з початком радянсько-німецької війни працювала на пошто- вому відділенні. Розповідає про початок своєї праці в підпіллі та про вишкільні курси для членів ОУН. В роки німецької окупації їздила по селах Бірчанщини, Березівського повіту, проводила роз'яснювальну роботу, створювала районну мережу УЧХ. розпо- відає про принципи функціонування цієї мережі. З початком радянської окупації вико- нувала функції кур'єра та зв'язкової. Член УПА. Розповідає про бій утіцівців з німцями між селами Жагатин і П'ятковим. Називає імена українських підпільників, розповідає про «Орлана» та «Іригора». Оповідачка багато їздила з дорученнями територією після- воєнної Польщі. 1947 р. записалася на навчання до педагогічного ліцею в Слупську. 1947 р. через Чехію перебралася до Німеччини у табір в Амбергу. 1957 р. оповідачка переїхала до Нью-Йорку (США), згодом до Чикаго.	Петро Потічний 1993 р.	1,5 год. УКДПЦ
53	Руснак Ірина (Іанушев- ська)	1921	Польща	Станисла- вівщина, с. Дора	Народилася в багатодітній священничій родині. Згадує про працю для громади села Уторники усіх членів родини. Закінчила гімназію «Рідної Школи» в Станиславо- ві. 1940 р., втікаючи від арешту, родина оповідачки виїхала до Сянока. Член ОУН, зв'язкова. У грудні 1941 р. повернулася з Кракова до рідного села і працювала в Україн- ському допомоговому комітеті у Станиславові. 1943 р. виїхала заміж і виїхала до Льво- ва. Розповідає про створення українського «бавдинсту» чоловіком та працю над	Іроїда Вин- ницька, 2007 р.	3 год. УКДПЦ

1	2	3	4	5	6	7	8
					вишколом свідомих українських хлопців. Описує своє перебування в Австрії в часі вагітності та народження донечки у тяжких обставинах на чужині під час війни, свою хворобу та смерть дитини. Розповідає про життя в таборі для переміщених осіб у Регенсбурзі та обставини еміграції до США. Живе в м. Рочестер. Активна у громадському житті «Союзу Українок» та СФУЖО.		
54	Саламон Василіна (Шкільник)	1919	Польща	Ярославський повіт, с. Маковисько	Народилася в родині священника. 1939 р. закінчила природничий ліцей в Перемишлі. Під час першої радянської окупації працювала сільською вчителькою. 1943 р. у Львові вийшла заміж, невдовзі народила сина Ігоря, з народженням другого сина переїхала до батьків. Оповідає про Закерзоння: насильне створення коопосів та приїзд партійців у села для забирання збіжжя від селян, про боротьбу УПА з радянською владою після офіційного закінчення Другої світової війни, інциденти, арешти. Детально розповідає про діяльність провокативних загонів, створених енкаведистами. Стверджує, що в її околицях українське підпілля діяло до 1951 р. Розповідає про арешт батька та організацію зборів сільської громади представниками НКВС з метою осудження родини оповідачки та про підтримку її селянами. Була заарештована 1950 р., сиділа у в'язниці в Дрогобичі, суду не було, зачитали лише вирок: 10 років таборів, довічне заслання, конфіскацію майна. Проти оповідачки свідчила дівчина, яка залишилася сиротою і виховувалася в родині оповідачки. Відбувала ув'язнення в Інті, працювала на будові залізниці. Мала № Б1-467. Розповідає про два випадки вбивства засуджених жінок охоронцями табору: українки з Рівного та польки з Познаня. Оповідачка описує табірне життя жінок з дітьми, згадує, як забирали в ув'язнених жінок дітей після виповнення їм трьох років та про радянське виховання таких дітей в дитячих будинках. Батьки оповідачки були заслані в табори: батько до року помер в Іркутській області, а дітей виховували родичі. Оповідачку звільнили 1956 р. Розповідає про зустріч з дітьми, які пізнали маму й раділи з її повернення. З чоловіком не бачилися 13 років, весь цей час він мешкав у Польщі. Переїхала до нього 1958 р. Померла 24 серпня 2008 р. у Вроцлаві.	Іроїда Виницька 1990 р.	2,5 год. УКДДЦ
55	Свиридова Ганна (Жовнірук)	1925	Польща	Станіславівщина, с. Храплин	Батько був у суусусом, мама членкинею «Союзу Українок». Оповідає про своє навчання 1931–1937 рр. в школі Сестер Василінок, в якій вчили українці, поляки, євреї. Стверджує, що конфліктів між дітьми не було. 1937 р. вступила до Юнацтва ОУН. З початком Другої світової війни навчання в гімназії продовжилося в радянській школі, матуру здавала під час німецької окупації 1942 р. Описує похорон 1941 р. замордованих у тюрмі НКВС. 1942 р. два семестри вчилася в УВУ у Празі. Згадує весілля	Юрій Манюх 1995 р.	12 год. ІД ЛНУ ім. І. Франка

1	2	3	4	5	6	7	8
					доньки А. Волошина. Розповідає про нищення євреїв німцями, та розстріл особи, яка кинула євреям хліб. 1942 р. вступила до ОУН. Розповідає про облаву, влаштовану німцями в театрі під час вистави «Шаріка» (<i>див. про це інтерв'ю з Івануцям Юлією</i>) та про те, як із'являти з німцями по селам як перекладач під час забирання худоби від селян, попереджала УПА про маршутти і повстанці відбивали худобу. Вдома в оповідках на стриху був шпиталь УПА, а ціла родина пішла в підпілля. Описує два арешти НКВС 1945 р., слідство та допити в тюрмі у Львові на Лопцького. Разом з оповідачкою «за допомогою бандерам» сиділи росіяни. Засуджена 1946 р. за ст. 54-1а-11. Розповідає про людей, яких зустрічала в таборах: інтернованих німців, акторку Київського театру Надію Донченко, рідну сестру Льва Толстого, дружину Калініна, доньку капелана УСС Мирославу Гребенюк. Розповідає про постановку театральних вистав у таборі. 1949 р. оповідачка народила сина Тимура, якого згодом відправили до дитячого будинку і дозволили відвідувати його лише два рази на місяць під наглядом конвою. Після смерті Сталіна за власним клопотанням оповідачку перевели до табору в Айніно, недалеко від Тайшету, де відбував ув'язнення її чоловік. 1961 р. була реабілітована, 1962 р. реабілітували чоловіка. Її стараннями дитину передали родичам чоловіка в Караганду. 1969 р. переїхала на Україну. Добилася реабілітації рідних, що були вивезені в Караганду. Активна громадська діячка.	Юрій Манюх	4,5 год.
56	Симчич Раїса (Мороз)	1938	УРСР	м. Запоріжжя	Батько загинув 1941 р. на війні. Розповідає, що усю війну кочували з села в село. У 1945–1953 рр. навчалася в школі, яка містилася в людських хатах, батьки зносили там різні меблі замість парт. Розповідає про голод 1947 р. З 1955 р. працювала на «Запоріжжесталь», 1965 р. закінчила металургійний технікум. Від людей чула про «бандитів-бан-дерівців, які вбивали людей». 1963 р. виїхала заміж за Мирослава Симчича, сиротеного УПА, який рік перед тим приїхав до Запоріжжя. 1965 р. народився син. 1968 р. після обшуку заарештували чоловіка і засудили на 25 років, ув'язнення відбував у таборі в Потьмі, у Веселівському таборі. Оповідачці дозволили відвідувати чоловіка лише два рази в рік. 1979 р. чоловікові додали 5 років тюрми, 1980 р. перевели у Запорізьку обл., де після провокації додали ще 2,5 роки за антирадянську агітацію; ув'язнення відбував у Дніпропетровській обл. Звільнили чоловіка 1983 р. Весь цей час оповідачку переслідували за чоловіка: постійні обшуки, прослуховування телефону. Стверджує, що мала телефон Валерія Марченка. Розповідає про відвідування чоловіка в таборах з одним, а потім з двома синами.	1995 р.	ПД ЛНУ ім. І. Франка

1	2	3	4	5	6	7	8
57	Скасків Галина	1925	Польща	Тернопіль- щина, Бережан- ський повіт, с. Божики	Донька офіцера УНР, активного діяча провісницького руху в Галичині. Описує ро- динний конфлікт батька члена УНДО та діда-москвофіла. Розповідає про українсько- польсько-єврейські взаємини на Бережанщині. Детально описує паціфікацію. Вбивство батька членами ОУН 1938 р. сприймає як комуністичну провокацію. Розповідає про старшого брата Ярослава, який був Крайовим провідником Юнацтва ОУН, з 1944 р. Львівським обласним провідником ОУН, свідчить про його трагічне сприйняття україн- сько-польського взаємного винищення на Волині та в Галичині. Важко сприйняла за- гибель брата 1944 р. у бою з німцями. Під час німецької окупації оповідачка вступила до з радянсько-німецькою війною. Свідчить про винищення німцями українських на- ціоналістів та євреїв. Описує гетто в Бережанах. Заарештована 1948 р. Під час слідства в Київській в'язниці померла донечка оповідачки й усі наступні події сприймала через призму цієї смерті. Була засуджена до 10 років тюремного ув'язнення. Мати оповіда- чки засуджена на 10 років таборів за те, що відмовилася підтвердити зв'язок доньки з бандерівцями, а рідна сестра оповідачки була засуджена на 10 років виправно-трудох таборів. Оповідачка відбувала ув'язнення в Тайшетській тюрмі, Іркутської обл. Детально описує цей період свого життя. 1953 р. наважилася написати скаргу-помилування до Москви. В результаті того була викликана до Москви і в присутності Л. Бері описувала ситуацію з політичними ув'язненими для вищого керівництва СРСР. Має позитивні думки про Л. Берію. Після звільнення збирала інформацію про становище українських коллаборників для вищого керівництва КДБ. Родина оповідачки була реабілітована. На- родила сина. Мешкає у Львові.	Наталія Федоро- вич 1997 р.	3 год. ім. І. Франка
58	Стасів Надія (Проску- рова)	1926	УРСР	Харківці- на, с. Піски	Народилася в заможній хліборобській сім'ї. Мати її походила з козацького роду. Батько воював у війську Петлюри за Українську Державу, а 1929 р. був заарештований НКВС; доля його невдома. Родина оповідачки, разом з іншими заможнішими односельчана- ми, була розкуркулена і виселена на північ, в Автономну Республіку Коми. Оповідачка описує дорогу на висилку та щоденне життя на півночі, смерть молодшої сестри від переохолодження. Згадує, як брат мамі забрав її та її старшу сестричку на Україну, а влада забрала їх на «виховання» до дитячого будинку для малолітніх злочинців. Роз- повідає про втечу мамі і брата оповідачки з висилки, згадує, як чудом вони уникнули арешту, описує життя родини на Донбасі. Згадує про голод 1932–33 рр. Описує початок Другої світової війни, використання радянською владою праці підлітків для копання окопів. Розповідає про період окупації та свою працю для німецького фермера після вивезення до Німеччини, життя в таборі для переміщених осіб по закінченні	Іроїда Вин- ницька 2006 р.	1 год. УКДЦ

ТАБЛИЦІ

1	2	3	4	5	6	7	8
					війни, страх перед депортацією до СРСР. 1948 р. оповідачка вихала до Канади, працювала у лікарні та 1956 р. виїхала заміж, була активною в громадському та церковному житті українців. Померла 6 жовтня 2009 р. у Торонто.		
59	Степанюк Софія (Івашинюк)	1912	Австро-Угорщина	Волинь, м. Крем'янець	Народилась у родині архітектора. Закінчила середню господарську школу, вчителювала. Зв'язкова ОУН з міжвоєнного періоду, очевидець польських переслідувань 1930–40-х рр. та радянських і німецьких злочинів періоду Другої світової війни на Волині. За політичну діяльність чоловіка відбула ув'язнення в німецьких тюрмах Крем'яня та Рівного. Втекла з німецької тюрми. Через УПА об'єдналася з чоловіком та донькою Анною. По зв'язку УПА родина перейшла через Карпати на Захід. В цей час народила доньку Марійку, яка невдовзі померла в Австрії через брак медичної допомоги. Пережила бомбардування, кінець війни і страх перед репатріацією до СРСР. Переїхала з родиною на постійне проживання до Канади. Померла 19 січня 1998 р. в Торонто.	Ірoїда Вин-нищка 1990 р.	2 год. УКДЦ
60	Ткаченко Надія	1923	УРСР	Черкаська обл., Лисян-ський р-н, с. Бридок	Наймолодша з п'ятих дітей, оповідачка народилася в родині бідняків. Батько їздив до Америки на заробітки перед Першою світовою війною. Помер молодим 1923 р. Описує життя у селі. Пережила голод 1932–33 рр. Розповідає про процес колективізації, пропаганду за колгосп, винищення інтелігенції, духовенства, розкуркулення, розшукування зерна бригадами ГПУ. Розповідає про ТОРІ СІНІ. Описує випадки людодівства під час голоду, відносини між українцями та євреями в цей період. В 1940 р. після закінчення школи почала працювати учителькою в початковій школі. Оповідачку вислали працювати вчителькою в Рівненську область. Люди там її добре сприймали. Мала завдання організувати піонерів у Західній Україні. Готувалась поступити в педінститут. Описує відступ Червоної армії в червні 1941 р., тоді разом з військом втікала на схід, повернулась до рідного села. Розповідає як вона та селяни гонили самотон та міняли його на хліб у Києві. 1942 р. оповідачка була примусово вивезена до Німеччини на роботу. Описує подорож у вагонах для худоби до Німеччини, до Райхену. Була в таборі для робітників та працювала на військовому заводі. Детально описує щоденне життя у таборі. Розповідає про визволення табору Червоною армією 1945 р. та радість з її приходу. Оповідачка повернулася до рідного села. Закінчила торговий технікум у Івано-Франківську. Працювала на Верховині, де зустрічала «бандерівців». Виїхала заміж за гуцула Кунішчука, який взяв її прізвище. Донька емігрувала 1994 р. до Канади і 1995 р. спроводила оповідачку до Торонто.	Аріадна Охримович Ірoїда Вин-нищка 2008 р.	3 год. УКДЦ

61	Федорова Лія (Муляр)	1927	УРСР	5 Хмельницька, Волочиський район, с. Павлівка	6 Батько як «ворог народу» 1934 р. був засланий в м. Котлас Архангельської обл., з ним поїхала дружина з донькою — оповідачкою. Другу світову війну перебули в Архангельській обл. 1946 р. оповідачка закінчила школу в м. Котлас і того ж року батькові з родиною дозволили повернутися в рідні Павлівку. 1948 р. оповідачка закінчила факультет російської філології Кременецького вчительського інституту і кілька місяців вчителювала, а далі була обрана другим секретарем Коронецького райкому комсомолу. 1950 р. вступила в члени ВКП(б). Приймала активну участь в організації когоспів у районі. 1950 р. була легко поранена українськими підпільниками. Носила зброю: пістолет і автомат, їздила з охороною. 1950 р. одружилася з офіцером МДБ Л. М. Федоровим. Того ж року сім'я переїхала до Тернополя за призначенням чоловіка на роботу. Оповідачка вчителювала у Тернополі, була секретарем парторганізації школи та головою профспілки вчителів міста. Має нагороди та грамоти. 1968 р. в автокатастрофі загинув чоловік. Розповідає про дітей та внуків. Вважає себе комуністкою дотепер.	7 Ярослав Стоцький 1994 р.	8 1,5 год. ІД ЛНУ ім. І. Франка
62	Хриплива-Сміт Анна	1920	Канада	5 провінція Манітоба, м. Лейдвуд	6 Народилась у Канаді у свідомій українській родині. Ходила до української недільної школи та їздила на українські літні табори. 1942 р. вступила до Жіночого корпусу Канадського війська і була в складі перших 100 жінок, які були відправлені до Європи під час Другої світової війни. Працювала в Лондоні у військовому штабі, опитує життя в Лондоні під час військових налетів та бомбардувань німецькими літаками. Згадує, що понад 40 тис. українців Канаді служили добровольцями у Канадських збройних силах під час Другої світової війни. Розповідає про створення Ukrainian Servicemen's Association (Асоціації українських канадців у Збройних силах Канади). Служила в Голландії, Бельгії та Великобританії. Демобілізована у серпні 1946 р., а в жовтні того ж року від імені Ukrainian Canadian Relief Fund (Українсько-Канадського допомогового фонду) до 1959 р. допомагала українським біженцям у таборах для переміщених осіб унікальну репатріацію до СРСР, віднайти своїх родичів у Канаді та в переселенні до Північної Америки. 1950 р. виїхала заміж за шотландця Сміта. Розповідає про зустріч з українськими дивізійниками в м. Риміні (Італія) та в Лондоні (Великобританія), передає своє розуміння складності ситуації дивізійників, які опинилися між двома зламами: радянським та німецьким. Оповідачка нагороджена медалью англійського короля Жоржа VI за свою діяльність. 1956 р. повернулася до Канади, працювала у правничій фірмі. З виходом на пенсію у 1978 р. переїхала до Вінніпегу.	7 Квітослава М. Кушнір 1990 р.	8 1 год. УКЛДЦ (мова ін-терв'ю — англійська)

1	2	3	4	5	6	7	8
63	Целінська Євгенія (Гоцуляк, Андрю- ськ – за першим чолові- ком)	1919	Польща	Станісла- вівщина, м. Снятин	Народилася в національно свідомій сім'ї, батько був членом УНДО, УГА. Своєю націо- нальну свідомість завдячує саме батькові. Через хворобу не змогла закінчити навчання в Снятинській гімназії. Розповідає про діяльність «Сокола» у Снятині. Член ОУН. 1943 р. заарештована тещою, втекла. За наказом Повітового Проводу ОУН перебра- лася в Карпати. Псевдонім оповідачки «Мрія», «Зенка». Розповідає про радянських дезертирів у Чорному Лісі. 1945 р. виїхала заміж за Василя Андрусяка («Різню»), 1946 р. народила сина Василя і змушена була перейти в бункер: дитина в цей час знаходилася у чужих людей. Через небезпеку оповідачка не могла забрати сина. Розповідає про більшовицькі провокаційні загони, що діяли під іменем загонів УПА. Заарештована 1947 р., оповідає про своє перебування в тюрмі у Калуші, допити, організацію НКВС провокаційного нападу УПА на тюремну машину, перебування у карцері, прання слідчих схилити до співпраці. Етапом була відправлена у Свердловську обл. В пошуках сина зверталася в КДБ. Захворіла, у лікарні працювала як медсестра. Розповідає про приставання до неї чоловіків: лікарів та нарядчиків, стверджує, що захистив її «злочин- законом». З 1951 р. працювала на лісоповалі в лагункті «Паруб», там разом з в'язнями- німцями 1952 р. спільно святкували Святу Вечерю. В таборі ставили «Нагалку Полтавку», робили Шевченківські вечори. 1955 р. була звільнена. Дізналася, що син всиновлений Корсаковими і живе у Смоленській обл. у Ельні. 1957 р. виїхала заміж за Целінського, щоб мати можливість забрати сина. Суд присудив сина оповідачці, але він відмовився їхати з матір'ю поки жива бабушка. Оповідачка розповідає про психологіч- ний конфлікт мами і дитини. Після смерті бабушки оповідачка переїхала з сином до Целінського, щоб мати можливість забрати сина. Суд присудив сина оповідачці, але він Костопола і виробила синові метрику на прізвище Андрусак. Розповідає про мовний конфлікт із сином та про своє терпеливе привчання до всього українського. Син посту- пав до льотного училища і не був прийнятий на навчання через політичну діяльність батька. Оповідачка стверджує, що готова повторити свій життєвий шлях знову.	Юрій Манюх 1994 р.	6,5 год. ІДД ЛНУ ім. І. Франка
64	Шалева Єлена (Ральчен- ко)	1928	УРСР	Дніпропе- тровщина, м. Павло- град	Народилася в робітничій родині. Закінчила семирічку. Детально розповідає про голод 1932–1933 рр., знає про випадки людоїдства. Розповідає про радянську пропаганду та страх батьків за дітей, які могли проговоритися. Мама молилася щовечора і боялася признатися в цьому. Радянсько-німецька війна відклалася в свідомості виступами Сталіна про напад ворога на вітчизну та вивозом людей на роботу до Німеччини. Описує як агітували їхати до Німеччини, як відбувався медичний огляд, дову дорогу до Німеччини, тижневу зупинку в Дахау та зупинку в м. Ульм (під Німеччина). Табірне життя передбачало мінімальні умови для виживання та праці на фабриці.	Тетяна Лапан 2001 р.	2 год. УКДЦ

1	2	3	4	5	6	7	8
65	Юзич-Дибайло Марія	1921	Польща	Львівщина, м. Комарно	Після закінчення війни була в таборі Вейлінгені. Розповідає про здійснення насильної репатріації до СРСР та про те, як люди ховалися від цього. 1945 р. виїхала заміж. 1949 р. переїхала до Канади	Наталія Федорович 1994 р.	1:20 год. ІД ЛНУ ім. І. Франка
66	Юхимя Надія (Чабан)	1932	УРСР	Одещина, Балтський р-н, с. Пасицели	Народилася в селянській родині у розпал голоду. Довоєнне дитинство описує як «пекельне і погане»: батьки важко задарма працювали в колгоспі, а в родині була страшна бідність, яку радянська пропаганда пояснювала колгоспникам необхідністю протодувати армію і тим, що хліб падали куркулі. Бабица за протест проти нищення сільської церкви відсиділа рік у радянській тюрмі. Про початок радянсько-німецької війни отолосили на мітингу в селі. Позитивно оцінює період румунської окупації 1941–1944 р. в порівнянні з попереднім радянським: селяни дістали більше землі, дістали реманент для ведення сільського господарства, зменшилися податки, відкрили дві сільські церкви, що були закриті радянським режимом, в селі з'явився священик. Школу (сім класів) закінчила 1950 р., а 1954 р. — Ананіївське педучилище і була скерована на Львівщині працювати у школі гітлерювакатою. Працюючи в Станімирській сільській школі, під тиском райкому комсомолу 1955 р. оповідачка змушена була створити фіктивний комсомольський осередок: записати комсомольцями троє сільських дітей і 14 років спідчувати за них комсомольські внески. Розповідає про небажання місцевого	Наталія Федорович 2008 р.	1,5 год. УКЦДЦ

1	2	3	4	5	6	7	8
					населення ставати комсомольцями та про свої гарні взаємини з місцевими жителями. З 1958 р. до 1988 р. працювала вчительською початкових клас у с. Прогноїв на Львівщині, де живе тепер і перебуває на пенсії.		
67	Ямнюк Олександр (Пейба)	1914	Російська імперія	Харківщини, м. Ізюм	Наймолодша з шести дітей, оповідачка народилась у родині службовця залізниці, тому сім'я не відчувала нестатків. Молодість провела в Слов'янську на Харківщині. Після закінчення Харківського технікуму працювала на місцевому м'ясокомбінаті. Розповідає про Харків під час голоду, згадує як збирали трупи селян, які приходили до Харкова у пошуках харчів. Як студентка їздила до сіл збирати урожай. Ніхто про голод тоді не говорив. Пояснює як родина вижила під час голоду: оповідачка діставала 300 гр хліба на день як студентка. Згадує, що у церкві в Харкові зробили кінозал. Розповідає про «чорні ворони» та арешти учителів і викладачів з технікуму. Наприкінці 1930-их років поїхала до Львова до сестри. Тільки у Львові усвідомила, що голод був штучно створений, а не результат неврожаю. Працювала в Маслосоюзі у Львові, там познайомилась із своїм майбутнім чоловіком. Вийшла заміж у січні 1941 р. Початок німецької окупації застала у Львові. У грудні 1941 р. у Львові народилась донька Тана. З відступом німців із сім'єю поїхала до Словаччини, Німеччини (Гайназ), а тоді до Франції. Розповідає про життя в Німеччині. З Франції поїхали до Аргентини. 1949 р. приїхали до Буенос-Айрес. В грудні 1973 р. оповідачка переїхала до доньки у Канаду.	Орест Закидаль- ський, Аріадна Охримович 2008 р.	1 год. УКДЦ

ТАБЛИЦЯ № 2. ХРОНОЛОГІЧНО-ТЕРИТОРІАЛЬНІ ДАНІ

	Прізвище, ім'я (з року)	Рік народження	Місце народження		Місце перебування в часі Другої світової війни		Місце проживання на час інтерв'ювання	
			Країна	Місцевість	Адміністративно-територіальна одиниця	Місцевість	Країна	Місцевість
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Бризгун Людмила (Скорюк)	1893	Російська імперія	Сибір, м. Кайнськ	Угорщина (Закарпаття) Прашівщина Словацьчина Німеччина	м. Мухачево м. Гуменне м. Братислава м. Регенсбург	Канада	м. Торонто
2	Потічна Олександра (Федяк)	1904	Австро-Угорщина	Перемисьльщина, с. Павлокома	Польща Генеральна Губернія	Перемисьльщина	Канада	м. Гамільтон
3	Лебідь Анастасія (Вавришук)	1906	Російська імперія	Волинь, м. Матіїв (тепер с. Луків)	УРСР Райхскомісаріят Україна Чехословацьчина Німеччина	м. Матіїв м. Брно м. Миттенвальд	Канада	м. Монреаль
4	Полович Наталя (Юрчинська)	1906	Австро-Угорщина	Станіславівщина, с. Помонята	УРСР Генеральна Губернія	м. Варшава, м. Львів	Україна	м. Самбір, Львівщина
5	Гаєвська-Денес Лідія	1909	Російська імперія	м. Київ	УРСР Райхскомісаріят Україна Німеччина	м. Мангайм, м. Ельванген	Австралія	м. Мельбурн
6	Голян Ганна (Гупало)	1910	Російська імперія	Волинь, с. Нудижі	Аргентина	м. Буенос-Айрес	Україна	м. Львів
7	Вишньовська Галина (Ковальська)	1911	Австро-Угорщина	Тернопільщина, Зборівський повіт, с. Залісці	Канада	м. Вінніпег	Канада	м. Грімсбі

ТАБЛИЦІ

1	2	3	4	5	6	7	8	9
8	Гречка Зоя (Серебрєнська)	1911	Російська імперія	Донеччина, Чистопольський район, с. Ремовка	УРСР Райхскомісаріят Україна Словаччина, Австрія (після війни — Англія)	Донеччина м. Братіслава м. Сілакс	Канада	м. Торонто
9	Закидальська Наталка (Крайчик)	1912	Австро- Угорщина	Львівщина, м. Дрогобич	УРСР Генеральна Губернія Словаччина Австрія	м. Городок, м. Дрогобич м. Братіслава м. Відень, м. Брегенц	Канада	м. Торонто
10	Климишин Олена (Недзведська)	1912	Австро- Угорщина	Тернопільщина, с. Залізі Нові	УРСР Генеральна Губернія	м. Краків, м. Калуш	США	м. Воррен (Мічган)
11	Степанюк Софія (Івашинюк)	1912	Австро- Угорщина	м. Крем'янець	УРСР Райхскомісаріят Україна	м. Крем'янець, м. Рівне	Канада	м. Торонто
12	Концевич Тетяна	1914	Австро- Угорщина	Тернопільщина, Бережанський повіт, с. Рай	УРСР Генеральна Губернія	с. Рай, Бережанщина	Україна	с. Рай, Тернопільщина
13	Ямнюк Олександра (Лейба)	1914	Російська імперія	Харківщина, м. Ізюм	УРСР Генеральна Губернія Словаччина Німеччина (після війни — Франція, Аргентина)	м. Львів м. Гайназ	Канада	м. Торонто
14	Гануцак Юлія	1915	Австро- Угорщина	Станіславівщина, Калуський повіт, с. Довпотів	УРСР Генеральна Губернія	м. Калуш, м. Львів, Коломийщина, Дрогобиччина, Самбірщина, м. Турка, с. Меденичі, Галичина	Україна	с. Довпотів, Івано- Франківщина
15	Кривинюк Ірина (Паладійчук, Вітушинська — за першим чоловіком)	1916	Австро- Угорщина	Львівщина, с. Більче-Золоте	УРСР Генеральна Губернія Австрія Німеччина	м. Краків, м. Львів м. Відень м. Мюнхен	Канада	м. Торонто

НЕЗВИЧАЙНІ ДОЛІ ЗВИЧАЙНИХ ЖІНОК: УСНА ІСТОРІЯ

1	2	3	4	5	6	7	8	9
16	Голод Марія (Прокопович)	1917	Австро- Угорщина	м. Львів	УРСР Генеральна Губернія	м. Львів, м. Краків	Канада	м. Торонто
17	Ляхер Файна-Анна, (с. Марія)	1917	Австро- Угорщина	Львівщина, м. Перемишляни	УРСР Генеральна Губернія	м. Перемишляни с. Якторів, Львівщина	Україна	м. Львів
18	Башук Наталія (Леонтович)	1918	Австро- Угорщина	Львівщина, Рава-Руський повіт, с. Тенетиська	УРСР Генеральна Губернія Чехія	м. Львів, Закарпаття м. Прага	Канада	м. Вінніпег
19	Грищенко Олександра	1918	УНР	Житомирщина, Радомисльський район, с. Вишівці	УРСР Райхскомісаріат Україна	Житомирщина	Україна	с. Вишівці, Житомирщина
20	Логош Марія (Ігнатин)	1918	Чехосло- ваччина	Закарпаття, с. Скотарське	Чехословацьчина Німеччина	м. Прага м. Берлін	Канада	м. Монреаль
21	Саламон Василина (Шкільник)	1919	Польща	Ярославський повіт, с. Маковисько	УРСР Генеральна Губернія	Закарпаття	Польща	м. Вроцлав
22	Горбань Марія (Сенишин)	1919	Польща	Львівщина, м. Дрогобич	УРСР Генеральна Губернія Австрія	м. Львів, м. Тарнів, м. Краків м. Бунцян, м. Тельфс, табір у Ляндеку до 1948 р.	Канада	м. Торонто
23	Елішевська Ольга (Фроляк)	1919	Польща	Станіславівщина, с. Карлів (тепер с. Петрівка)	УРСР Генеральна Губернія Австрія Німеччина	м. Львів, м. Краків м. Відень м. Берлін, табір Равенсбрюк	Канада	м. Торонто
24	Целінська Євгенія (Полуляк, Андрусак — за першим чоловіком)	1919	Польща	Станіславівщина, м. Снятин	УРСР Генеральна Губернія	Галичина	Україна	м. Івано- Франківськ
25	Дорош Галина (Рагушина)	1920	УРСР	Полтавщина, Градизький р-н, с. Вереміївка	УРСР Райхскомісаріат Україна Німеччина	Полтавщина м. Карлсберг	Канада	м. Кітченер

ТАБЛИЦІ

1	2	3	4	5	6	7	8	9
26	Гаврилова Ганна (Миронюк)	1920	Польща	Станіславщина, Городенківський повіт, с. Котиківка	УРСР Генеральна Губернія	Городенківщина	Україна	м. Городенка, Івано- Франківщина
27	Хриплива-Сміт Анна	1920	Канада	провінція Манітоба, м. Лейдвуд	Канада Великобританія Бельгія Польщина	м. Вінніпег м. Лондон, Онтаріо	Канада	м. Вінніпег
28	Вітик-Войтович Олена	1921	Польща	Львівщина, Рудківський повіт, с. Михайлівці	УРСР Німеччина	Львівщина м. Берлін, табір Равенсброк	США	м. Нью-Йорк
29	Руснак Ірина (Ганушевська)	1921	Польща	Станіславщина, с. Дора	УРСР Генеральна Губернія	Станіславщина м. Лодзь, м. Сянки, м. Краків, м. Львів, м. Станіславів, м. Криниця м. Відень, м. Фітс, м. Регенсбург м. Мюнхен	США	м. Рочестер
30	Юзич-Дибайло Марія	1921	Польща	Львівщина, м. Комарно	Генеральна Губернія	Галичина	Україна	м. Львів
31	Косар Стефанія	1922	Польща	Станіславщина, Войнилівський повіт, с. Мушківці	Генеральна Губернія	Галичина	Україна	с. Лука, Калуський р-н, Івано-Франків- ська обл.
32	Луків Володимира (Турчиняк)	1922	Польща	Львівщина, м. Опесько	УРСР Генеральна Губернія Закарпаття Німеччина	м. Львів м. Перечин м. Штрастоф, м. Ірац, м. Оберсдорф, м. Мюнхен	Канада	м. Торонто
33	Небесна Галина (Шелега)	1922	УРСР	Хмельниччина, Волочиський р-н с. Сопома	УРСР Райхскомісаріят Україна Німеччина	с. Сопома	Україна	Тернопільщина
34	Басараб Марта-Клявдія (Іганюк)	1923	Польща	м. Станіславів	СРСР Генеральна Губернія	Галичина, Поділля	Україна	м. Івано- Франківськ

1	2	3	4	5	6	7	8	9
35	Варварук Анеля (Фігура)	1923	Польща	Львівщина, м. Дрогобич	УРСР Генеральна Губернія Німеччина	м. Дрогобич табір в Ноймаркт Обер Іффальц (Баварія)	Канада	м. Торонто
36	Довгунь Софія	1923	Польща	Перемиський повіт, с. Малковичі	Польща Генеральна Губернія Німеччина	Перемисьщина	Україна	Львівщина, с. Чижки
37	Камінська Ірина (Тимоцько)	1923	Польща	Перемиський повіт, с. Яксманічі	УРСР Генеральна Губернія	Галичина	США	м. Чікаго
38	Лось Люба (Бучинська)	1923	Польща	Львівщина, Перемиський повіт, с. Вишнівчик	УРСР Генеральна Губернія	Тернопільщина, Львівщина	Україна	Тернопільська обл. с. Мишковичі
39	Ткаченко Надія	1923	УРСР	Черкаська обл., Лисянський р-н, с. Бридок	УРСР Райхскомісаріат Україна Німеччина	Черкащина, Рівненщина м. Райхенау	Канада	м. Торонто
40	Володимирська Ірина (Гойсан)	1924	Польща	Станіславщина, Галицький повіт, с. Вікторів	УРСР Генеральна Губернія	Галичина	Україна	м. Івано- Франківськ
41	Пнатів Марія (с. Хризантія)	1924	Польща	Львівщина, Золочівський р-н, с. Якторів	УРСР Генеральна Губернія	м. Радехів, Львівщина	Україна	м. Львів
42	Головата Іванна (Григорців)	1924	Польща	Станіславщина, м. Косів	УРСР Генеральна Губернія Німеччина	м. Львів м. Берлін, табір Равенсбрюк, м. Ваймар, м. Гайдельберг	США	м. Чікаго
43	Гурко Стефанія (Дейчаківська)	1924	Польща	Станіславщина, с. Ямниця	УРСР Генеральна Губернія	Галичина, Поділля	Канада	м. Торонто
44	Котутяк Світлана (Підвисоцька)	1924	Польща	Станіславщина, с. Княгинин	УРСР Генеральна Губернія	Галичина	Україна	м. Івано- Франківськ

ТАБЛИЦІ

1	2	3	4	5	6	7	8	9
45	Маківичук Стефанія (Мартин)	1924	Польща	Львівщина, с. Голоско Велике	УРСР Генеральна Губернія	Галичина	Україна	м. Надвірна, Івано-Франківщина
46	Проскурня Катерина (Губаренко)	1924	УРСР	Полтавщина, с. Оленівка	УРСР Райскомісаріят Україна	Полтавщина	Україна	м. Львів
47	Блавицька Олександра	1925	Польща	Тернопільщина, м. Бережани	УРСР Генеральна Губернія	м. Львів	Україна	м. Львів
48	Бурій Анна (Буцелик)	1925	Польща	Станіславівщина, Надвірнянський повіт, с. Заріччя	УРСР Генеральна Губернія	Гуцульщина	Канада	м. Торонто
49	Вальо Марія	1925	Польща	Львівщина, Дрогобицький повіт, м. Борислав	УРСР Генеральна Губернія	Дрогобиччина	Україна	м. Львів
50	Жиньда Мирослава (Майка)	1925	Польща	Тернопільщина, с. Великі Гаї	УРСР Генеральна Губернія	Тернопільщина	Україна	с. Великі Гаї, Тернопільська обл.
51	Козак Ірина (Савицька)	1925	Польща	м. Львів	УРСР Генеральна Губернія Німеччина	Галичина	Німеччина	м. Мюнхен
52	Мартинюк Анна (Милик)	1925	Польща	Холмщина, с. Мицево	УРСР Генеральна Губернія	Закерзоння	Польща	м. Варшава
53	Свиридова Раїса (Жовнірук)	1925	Польща	Станіславівщина, с. Храплин	УРСР Генеральна Губернія Чехословацька	Галичина м. Прага	Україна	м. Івано-Франківськ
54	Скасків Галина	1925	Польща	Тернопільщина, Бережанський повіт, с. Божики	УРСР Генеральна Губернія	Бережанщина	Україна	м. Львів
55	Ріпецька Марія (Бондаренко)	1925	Польща	Станіславівщина, Коломийський повіт, с. Печеніжин	УРСР Генеральна Губернія Німеччина	м. Станіславів, м. Краків, м. Сянок, м. Перемішль м. Мюнхен	США	м. Чікато

НЕЗВИЧАЙНІ ДОЛІ ЗВИЧАЙНИХ ЖІНОК: УСНА ІСТОРІЯ

1	2	3	4	5	6	7	8	9
56	Олійник Надія (Хмара)	1926	Польща	Львівщина, м. Сокаль	УРСР Генеральна Губернія	Галичина	Канада	м. Монреаль
57	Стасів Надія (Проксуро́ва)	1926	УРСР	Харківщина, с. Піски	УРСР Райхскомісаріят Україна Німеччина	Донбас Геренберг	Канада	м. Торонто
58	Вертіна Євдокія (Мокляк)	1927	УРСР	Полтавщина, с. Мокляки	УРСР Райхскомісаріят Україна	Полтавщина, Донбас	Україна	м. Алупка
59	Г'єх Олександра (Новосад)	1927	Польща	Холмщина, Грубешівський повіт, с. Гдешин	УРСР Генеральна Губернія	Закерзоння	США	м. Ірвінгтон (Нью Джерсі)
60	Федорова Лія (Муляр)	1927	УРСР	Хмельниччина, Волочеський район, с. Павлівківці	РРСФР	м. Котлас, Архангельська обл.	Україна	м. Тернопіль
61	Шалева Єлена (Раль- ченко)	1928	УРСР	Дніпропетровщина, м. Павлоград	УРСР Райхскомісаріят Україна Німеччина	м. Павлоград м. Ульм	Канада	м. Торонто
62	Матешук Ірина-Орія (Причина)	1929	Польща	Львівщина, м. Олесько	УРСР Генеральна Губернія	Галичина	Україна	м. Львів
63	Вірченко Ніна	1930	УРСР	Черкащина, Корсунь- Шевченківський район, с. Завадівка	УРСР Райхскомісаріят Україна	м. Київ	Україна	м. Київ
64	Юхима Надія (Чабан)	1932	УРСР	Одещина, с. Пасицели	УРСР Трансністрія	с. Пасицели, Одещина	Україна	с. Прогноїв, Львівщина
65	Концевич Іанна	1934	Польща	Тернопільщина, Бережанський повіт, с. Рай	УРСР Генеральна Губернія	с. Рай, Тернопільщина	Україна	с. Рай, Тернопільщина
66	Симич Райса (Мороз)	1938	УРСР	м. Запоріжжя	УРСР Райхскомісаріят Україна	м. Запоріжжя	Україна	м. Запоріжжя
67	Голейко Тетяна (с. Надія)	1941	УРСР	Станіславщина, Тлумачський район, с. Кутище	УРСР Генеральна Губернія	Станіславщина	Україна	Тернопільщина

ТАБЛИЦЯ №3. СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОПОВІДАЧОК

№	Прізвище, ім'я (з року)	Рік народження	Місце народження	Сімейний стан та діти оповідачок					
				Місце народження	До початку Другої світової війни (до 1939 р.)		1.09.1939–1945 рр.		
				Місцевість, держава	Дата і місце одруження	Дата, місце народження та імена дітей	Дата і місце одруження	Дата, місце народження та імена дітей	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Бризгун Людмила (Скорюк)	1893	м. Кайськ (Слбїр), Російська імперія	1917 р., Костянтин Бризгун м. Київ, Україна	1920 р., Леся, м. Заган, Німеччина 1927 р., Оксана, с. Гуменне, Закарпаття, Словаччина				
2	Потчина Олександра (Федак)	1904	с. Павлокома, повіт Березів, Австро-Угорщина	1927 р., Петро Потчиний, с. Павлокома, повіт Березів, Польща	1930 р., Володимир, 1930 р., Андрій, 1930 р., Петро, с. Павлокома, Польща				
3	Лебідь Анастасія (Вавришук)	1906	м. Магіїв, (Волинь), Російська імперія	1932 р., Михайло Лебідь, м. Ковель, Польща	1933 р., Іроїда, м. Магіїв, Польща				
4	Попович Наталя (Юрчинська)	1906	Станіславівщина, Австро-Угорщина	1932 р., Стефан Попович, м. Львів, Польща	1933 р., Ігор, м. Варшава, Польща 1936 р. Борис, м. Варшава, Польща				

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
5	Ізєвська-Денес Лідія	1909	м. Київ, Російська імперія	1932 р., Віктор Дубров- ський, м. Київ, УРСР (розстріляний в СРСР)			1939 р., Ігор, м. Київ, УРСР	1960 р. (?) Василь Денес, м. Мельборн, Австралія	
6	Голян Ганна (Гупало)	1910	Волин, Російська імперія	1934 р., Степан Голян, с. Нудижі, Во- линь, Польща			1939 р., Федір, 1943 р., Іван, 1949 р., Марія, Аргентина		
7	Вишньовська Га- лина (Ковальська)	1911	Австро- Угорщина	1930 р., Йосип Вишньовський, Вінніпег, Канада	1931 р., Богдан, Вінніпег, Канада		1942 р. Дарія, 1943 р., Володи- мир, м. Судбурі (Онт.), Канада		
8	Гречка Зоя (Сере- брєнська)	1911	Донеччина, Російська імперія	1930 р., Леонід Гречка, м. Нальчик, Доне- цька обл., УРСР	1930 р., син 1933 р., донька				
9	Закидальська На- талка (Крайчик)	1912	м. Дрогобич, Австро- Угорщина			1940 р., Данило Закидаль- ський, м. Дрогобич, УРСР Данило роз- стріляний НКВД в тюрмі на Лонцько- го у Львові 26.06.1941	1941 р., Тарас, м. Львів, УРСР		

ТАБЛИЦІ

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
10	Климишин Олена (Недзведська)	1912	Тернопіль- ський повіт, Австро-Угор- щина			16.11.1939 р, Микола Клі- мишин, Краків, Генеральна Губернія	1941 р., Зенон, м. Краків, Гене- ральна Губернія 1946 р., Уляна, м. Мюнхен, Німеччина		
11	Степанюк Софія (Івашинюк)	1912	м. Крем'я- нець, Волинь, Австро-Угор- щина	1939 р., Арсен Степанюк, м. Крем'янець, Польща			1940 р., Ганна, м. Крем'янець, Райскомісарят Україна УРСР 1944 р., Марія, с. Телешниця Долішня, Гене- ральна Губернія (померла в часі війни)		
12	Концевич Тетяна	1914	Бережан- ський повіт, Австро- Угорщина		1934 р., Ганна, с. Рай, Бережан- щина, Польща				
13	Ямнюк Олександра (Лейба)	1914	Російська імперія, Харківщина, м. Ізюм			січень 1941 р., Ямнюк, м. Львів УРСР	грудень, 1941 р., Тетяна, м. Львів, Генеральна Гу- бернія		
14	Ізнуцак Юлія	1915	Калуський повіт, Австро- Угорщина						
15	Кривинюк Ірина (Паладійчук)	1916	Львівщина, Австро-Угор- щина			1940 р., Іван Вігушинський, Краків, Ге- неральна Гу- бернія	1941 р., Оксана, м. Краків, Гене- ральна Губернія 1945 р., Іванка, м. Відень, Австрія	1950 р. (?), Василь Криви- нюк, м. Торонто, Канада	

НЕЗВИЧАЙНІ ДОЛІ ЗВИЧАЙНИХ ЖІНОК: УСНА ІСТОРІЯ

1	16	Голод Марія (Прокіпович)	1917	м. Львів, Австро-Угорщина			березень, 1940 р., Роман Голод, Краків, Німеччина	1942 р., Рената, м. Рогатин, Генеральна Губернія 1945 р., Харига, м. Ванген (Wangen), Німеччина			10
17		Ляхер Фаїна-Анна, (с. Марія)	1917	м. Перемішляни, Австро-Угорщина			1944 р. вступила до монастиря Сестер Студиток в с. Якторів, УРСР				
18		Башук Наталія (Леонтович)	1918	Рава-Руський повіт, Львівщина, ЗУНР Австро-Угорщина			17 березня 1940 р., Петро Башук, с. Мокротин, УРСР	1941 р., Оксана, с. Мокротин, УРСР			1949 р., Ірена, 1957 р., Богдана, 1961 р., Лада, Вінніпег, Канада
19		Грищенко Олександра	1918	Житомирщина, УНР	1936 р., Ілля Грищенко, с. Вишневичі, Радомишльський р-н, Житомирська обл.			1940 р., Гая, с. Вишневичі, Радомишльський р-н, Житомирська обл., УРСР			1943 р., Надя, с. Вишневичі Райхскомісаріат Україна 1951 р., Валя, с. Вишневичі, УРСР
20		Лотуш Марія (Ігнатинин)	1918	Закарпаття, Чехословаччина			1945 р., Михайло Лотуш, м. Ерланген (Баварія), Німеччина				1950 р., Руслан, м. Монреаль, Канада

ТАБЛИЦІ

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
21	Саламон Василина (Шкільник)	1919	Ярослав- ський повіт, ЗУНР Поль- ща			1943 р., Рафайл Сала- мон, м. Львів, Генеральна Губернія	1944 р., Ігор, 1945 р., Зеновій, м. Львів, Гене- ральна Губернія		
22	Горбань Марія (Сенишин)	1919	м. Дрогобич, Польща			1939 р., Мирослав Горбань, м. Львів, Польща-УРСР	25 липня 1945 р., Галка, м. Іннсбрук, Австрія		1953 р., Марта, м. Торонто, Канада
23	Еліяшевська Ольга (Фроляк)	1919	Станисла- вівщина, Польща			1942 р., Іван Елішев- ський, с. Сеневицьке, Генеральна Губернія			1947 р., Христя, м. Мюнхен, Німеччина 1949 р., Ліда, 1953 р., Іван, м. Торонто, Канада
24	Целінська Євгенія (Годуляк)	1919	Станисла- вівщина, Польща			1945 р., Василь Андру- сяк (вбитий)		1957 р., Целін- ський	1946 р., Василь
25	Дорош Галина (Рагушна)	1920	Полтавщина, УРСР			1943 р., Юрій Філь, Німеччина (помер) 1969 р., Степан Грине- вич, м. Кітченер, Канада (помер) 1986 р., Ілля Дорош			1961 р., Данило, м. Кітченер, Канада (усиновлений 1966 р.)

НЕЗВИЧАЙНІ ДОЛІ ЗВИЧАЙНИХ ЖІНОК: УСНА ІСТОРІЯ

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
26	Гаврилова Ганна (Миронюк)	1920	Станіславів- щина, Польща	1938 р., Михайло Батура, с. Котиківка, Городенківщина, Польща		1940 р., Мирослав Сташкевич, с. Котиківка, Городенків- ський р-н, Івано-Фран- ківська обл., УРСР	1941 р., Віктор, УРСР	1945 р., Михайло Гаврилов, с. Котиківка, Городенків- ський р-н, Івано-Фран- ківська обл., УРСР	1946 р. Ліля, 1951 р. Євген, 1958 р. Борис с. Котиківка, УРСР
27	Хриплива-Сміт Анна	1920	м. Лейдвуд, провінція Манітоба, Канада					1950 р., Сміт, м. Лондон, Онтаріо	
28	Вітик-Войтович Олена	1921	Рудківський повіт, Польща					1949 р., Стефан Вой- тович, м. Мюнхен, Німеччина	1950 р. Ксеня Люба, 1952 р. Мирон Маркіян, 1956 р. Марта Христіна, 1960 р. Анна Марія, м. Плано Іллінойс, США
29	Руснак Ірина (Іанушевська)	1921	с. Дора, Станісла- вівщина, Польща			1943 р., Мирон Руснак, с. Угорники, Івано-Франків- ська обл., Генеральна Губернія	1944 р., Хрис- тина, м. Вайдгофен- ан-дер Таа, Австрія		
30	Юзич-Дибайло Марія	1921	м. Комарно, Львівщина, Польща			25 січня 1942 р., Володимир Дибайло, Львів, Генеральна Губернія	1944 р., Анна, м. Комарно, УРСР		1948 р. Зеновій, м. Львів, УРСР

ТАБЛИЦІ

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
31	Косар Стефанія	1922	Войнилівський повіт, Польща			1940 р., Василь, помер 1945 р. від тифу	донька	1949 р., Василь Косар	
32	Лучків Володимира (Турчиняк)	1922	м. Олесько, Львівщина, Польща					1948 р., Іван Лучків, Міттенвальд, Німеччина	1949 р., Марія Ева, 1953 р., Юрко, Торонто, Канада
33	Небесна Галина (Шелега)	1922	Хмельницька обл., УРСР					1949 р., Михайло Небесний, с. Кип'ячка, Тернопільська обл., УРСР	1957 р., Емілія
34	Басараб Марта-Клядія (Піганюк)	1923	м. Станіславів, Польща					1956 р., Роман Басараб	
35	Варварук Анеля (Фігура)	1923	м. Дрогобич, Польща			1944 р., Іван Варварук, в таборі м. Ноймаркт Оберіфальд, Німеччина			1945 р. Тарас, Дурхангсгартен в м. Ноймаркт Оберіфальд, Німеччина 1951 р., Марта, м. Вінніпег, Канада
36	Дончунь Софія	1923	Перемишльський повіт, Польща						
37	Камінська Ірина (Тимочко)	1923	Перемишльський повіт, Польща					1955 р., Збігнев Мірон Камінський, м. Вроцлав, Польща	

НЕЗВИЧАЙНІ ДОЛІ ЗВИЧАЙНИХ ЖІНОК: УСНА ІСТОРІЯ

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
38	Лось Люба (Бучинська)	1923	Перемишлянський повіт, Польща					1960 р., Йосип Лось, с. Березовиця, Тернопільський р-н, УРСР	1962 р., Надія, с. Березовиця, Тернопільський р-н, УРСР
39	Ткаченко Надія	1923	с. Бридок, Лисянський р-н, Черкаська обл., УРСР					1948 р., Юрій Конічук, с. Верховина, УРСР	1954 р., Люба, с. Верховина, УРСР
40	Володимирська Ірина (Гойсан)	1924	Галицький повіт, Польща			1944 р., Григорій Винник, вбитий 1945 р. мадярами	1945 р., син	1954 р., Федір Володимирський, РРСФР	1957 р., Богдан, РРСФР
41	Інатів Марія (с. Хризантія)	1924	с. Якторів, Львівщина, Польща			грудень 1944 р. вступила до монастиря Сестер Студиток, УРСР			
42	Головата Іванна (Григорців)	1924	м. Косів, Станіславщина, Польща					1945 р., Михайло-Орест Головатий, м. Батмайн-берт, Німеччина	1946 р., Христя, 1948 р., Марта, м. Мангайм, Німеччина
43	Гурко Стефанія (Дейчаківська)	1924	Станіславщина, Польща					1947 р., Євген Гурко, м. Регенсбург, Німеччина	1954 р., Марійка, 1956 р., Андрій, м. Аделаїда, Австралія, 1962 р., Роман, м. Торонто, Канада

ТАБЛИЦІ

1	44	Котуляк Євгенія (Підвисоцька)	1924	3	4	5	6	7	8	9	10
					Станіславщина, Польща					1956 р., Степан Котуляк, РРСФР	
	45	Маківничук Стефанія (Мартин)	1924		Львівський повіт, Польща					1955 р., Маківничук, м. Карганда, РРСФР	
	46	Проскурня Катерина (Губаренко)	1924		Полтавщина, УРСР				1943 р., Іван Проскурня, с. Оленівка, Полтавщина, Райхскомісаріат Україна	1944 р., син, с. Оленівка Полтавщина, Райхскомісаріат Україна	
	47	Блавацька Олександра	1925		м. Березани, Тернопільщина, Польща						1948 р., Віра, м. Нарва, Естонська РСР
	48	Бурій Анна (Булелик)	1925		Надвірнянський повіт, Станіславщина, Польща					1945 р., Яків Бурій, м. Регенсбург, Німеччина	1949 р., Люба, м. Ульм, Німеччина 1953 р., Уляна, м. Монтреаль, Канада
	49	Вальо Марія	1925		Дрогобицький повіт, Польща					1962 р., Василь Панасюк, м. Львів УРСР	1963 р., Андрій, м. Львів УРСР
	50	Жминда Мирослава (Майка)	1925		с. Великі Гаї, Тернопільський повіт, Польща					1946 р., Михайло Жминда, с. Великі Гаї, Тернопільщина, УРСР	1947 р., Теодозія, с. Великі Гаї, Тернопільщина, УРСР

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
51	Козак Ірина (Савицька)	1925	м. Львів, Польща					1948 р., Володимир Козак, м. Мюнхен, Німеччина	1950 р., Роксолана, м. Мюнхен, Німеччина
52	Мартинюк Анна (Милик)	1925	Холмщина, Польща					1948 р., Сергій Мартинюк, м. Дзержанов, Польща	1951 р., Олесь, Лукіянівська тюрма, м. Київ, УРСР 1957 р., Ярослав, 1960 р., Галина, м. Варшава, Польща
53	Свиридова Раїса (Жовнірук)	1925	с. Хриплин, Станіславщина, Польща					Свиридов	1949 р., Ігор-Тимур
54	Скасків Галина	1925	Бережанський повіт, Тернопільщина, Польща					1948 р., Глинський, УРСР	донька нар. 1948 р. у тюрмі на Лонцького, м. Львів, УРСР (померла через рік в Київській тюрмі) 1954 р., Зорана, 1955 р., Ярослав, м. Львів, УРСР
55	Ріпецька Марія (Бондаренко)	1925	с. Печеніжин, Коломийський повіт, Польща					1949 р., Модест Ріпецький, м. Міггенвальд, Німеччина	1950 р., Андрій, м. Мюнхен, Німеччина 1958 р., Юрій, м. Нью-Йорк, США

ТАБЛИЦІ

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
56	Олійник Надія (Хмара)	1926	м. Сокаль, Львівщина, Польща					1949 р., Роман Олійник (Рах- манний), м. Торонто, Канада	1952 р., Олександр Роман, 1954 р., Марта Дарія, м. Торонто, Канада
57	Стасів Надія (Про- скурова)	1926	с. Піски Харківщина, УРСР					1956 р., Тарас Гаврилюк, м. Торонто, Канада (помер 1972 р.) 1984 р., Стасів, м. Торонто, Канада	
58	Вергіна Євдокія (Мокляк)	1927	с. Мокляки, Полтавщина, УРСР					1956 р., Олек- сандр Вергін, м. Алушка, УРСР	1964 р., донька, м. Алушка, УРСР
59	П'єх Олександра (Новосад)	1927	с. Дешин, Грубешів- ський повіт, Польща					1957 р., Любо- мир П'єх, м. Вроцлав, Польща	
60	Федорова Лія (Му- ляр)	1927	Хмельнич- чина, УРСР					1950 р., Федоров Л.М. УРСР	
61	Шалева Єлена (Ральченко)	1928	м. Павлоград, Дніпропет- ровщина, УРСР					1945 р., Юрій Шалева, табір м. Ульм, Німеччина	1953 р. (?), Люд- мила, м. Торонто, Канада
62	Матешук Ірина-Оріся (Грицина)	1929	м. Олесько, Львівщина, Польща					1956 р., Рос- тислав Мате- шук, м. Львів, УРСР	1957 р., Леся, м. Львів, УРСР

НЕЗВИЧАЙНІ ДОЛІ ЗВИЧАЙНИХ ЖІНОК: УСНА ІСТОРІЯ

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
63	Вірченко Ніна	1930	с. Завадівка, Черкащина, УРСР					1963 р., Рос- тислав До- ценко, м. Київ, УРСР	двоє дітей
64	Юхима Надія (Ча- бан)	1932	с. Пасицели, Одещина, УРСР					Михайло Юхима, с. Перетнів, Золочів- ський р-н, Львівська обл., УРСР	
65	Концевич Ганна	1934	Бережан- ський повіт, Польща						
66	Симич Раїса (Мороз)	1938	м. Запоріж- жя, УРСР					1964 р., Ми- рослав Сим- чич, м. Запоріжжя, УРСР	1965 р., Ігор, 1968 р., Миро- слав, м. Запоріжжя УРСР
67	Голейко Тетяна (с. Надія)	1941	Івано-Фран- ківщина, УРСР					1960 р., м. Коломия. Вступила до монашого Згромадження СНСМФ. Вічні обіти 21.09.1965 р., в монастирі Ангела Хоро- нителя, м. Коломия УРСР	

СЛОВНИК МАЛОВЖИВАНИХ І НЕЗРОЗУМІЛИХ СЛІВ

абсолювент — випускник
 август — серпень
 адоптувати (з англ.) — в дочерити, всиновити
 аковці — вояки польської Армії Крайової
 алярм — тривога
 арбайтсамт (нім. Arbeitsamt) — бюро праці
 асекурація — страхування
 ауслендер — чужинець
 бауер (нім. Bauer) — селянин, господар
 бандаж — бинт, перев'язка
 бараболя — картопля
 барин — пан
 бариня — пані
 бембенки (з польськ.) — барабанні перетинки
 беженці (з рос.) — біженці
 бібула — тонкий папір
 біжниця, божниця — синагога
 більйо (з рос.) — білизна
 бліни (з рос.) — млинці
 бонбоньєрка — коробка цукерок
 брюки — штани
 бюрко — письмовий стіл
 беженство (з рос.) — біженство
 варунки (з польськ.) — умови
 вдіватися (з рос.) — одягатися
 вдруг (з рос.) — раптом
 вейтерка (з англ. waiters) — офіціантка
 верста — міра відстані, бл. 1,06 км
 вещь (з рос.) — річ
 вивідівка — розвідка
 виправа — посąg
 вместе (з рос.) — разом
 военний (з рос.) — військовий
 всипа — донос, зрада.
 вступитися (розм.) — йти геть

всьо равно (з рос.) — все одно
 втікнути — втекти
 гай-скул (англ. high school) — середня школа
 гарт-атак (англ. heart attack) — інфаркт
 горожанство — громадянство
 грека — грецька мова
 губернія — адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії
 гебітс-комісар (з нім. Gebietskommissar) — районний комісар
 ґратуляція — привітання, поздоровлення
 ґрипси — записки, повідомлення
 даже (з рос.) — навіть
 дактилі — фініки
 джемборі (англ. jamboree) — міжнародні скаутські зустрічі (злети)
 дижурний (з пол.) — сторожовий
 дискретно — таємно
 дідичний — спадковий
 дітдом — дитячий будинок, сиротинець.
 довід (з польськ. dowód osobisty) — посвідчення особи
 доживоття (з пол.) — довічне ув'язнення
 дольмечер (нім. Dolmetscher) — перекладач
 домаштік (з англ. domestic) — домашня працівниця
 дочь (з рос.) — донька
 доящий — дійний
 екзорта — недільне Богослуження, обов'язкове для всіх учнів гімназії
 емеритура — пенсія
 елі (з рос.) — ледве

желати — бажати
 залізничний — залізничний
 жолудок — шлунок

заврайвно — скорочено: завіду-
 вач районного відділу народної
 освіти
 залубні — сани з кузовом
 заряд (з польськ.) — керівництво
 застрик (з польськ.) — ін'єкція
 заштіта (з рос.) — захист
 зідлюнг (нім. Siedlung) — поселення
 зобачити (польськ.) — побачити
 зрослий — дорослий

казатися — здаватися
 капа — покривало
 касарня — військовий барак
 кацет — концентраційний табір
 кірпіч (з рос.) — цегла
 кличка — гасло
 книговод — бухгалтер
 книговодство — бухгалтерія
 кожаний (з рос.) — шкіряний
 конвой — конвоїр
 корчі — кущі
 костер — вогнище
 коц — вовняна ковдра або покри-
 вало
 кошиківка — баскетбол
 кріс — рушниця
 кульочок — вузлик, мішечок

ламаґа — незграба
 лапівка (з польськ.) — хабар
 ларок — прилавок, крамничка
 листястий — листяний
 лишити (з рос.) — позбавити
 літник — літній відпочивальник
 літниськовий — відпочинковий
 лошадь (з рос.) — кінь
 льотнисько (з польськ.) — аеро-
 дром

магазин — крамниця
 маґазин — склад
 маґазинувати — складувати

малолетки (з рос.) — неповнолітні
 матура — випускний іспит при
 закінченні середньої школи або
 гімназії

міроприємство — захід
 мішати — заважати
 морд — убивство
 муж довіри (з польськ. mąż
 zaufania) — довірена особа

нагло — раптом, зненацька
 наокола — навкруги
 недиспонований (з польськ.) — не-
 здоровий
 нервиця — спазми
 неопредельонний (з рос.) — неви-
 значений
 нівеста (з рос.) — наречена
 норса (з англ. nurse) — медсестра
 нострифікувати — здати екзамен на
 підтвердження диплому

оберлягерфюрер (з нім.) — голов-
 ний начальник табору
 обивательство (з польськ.) — гро-
 мадянство
 обіда (з рос.) — образа
 облвно — обласний відділ народної
 освіти

обожати — обожнювати
 обозльонний (з рос.) — озлоблений
 обоятно (з польськ.) — байдуже
 огоньочок — вогник
 оклад — компрес
 охотник — бажачий
 очердь (з рос.) — черга

переводчик (з рос.) — перекладач
 переслухання — допит
 підставова школа (з польськ.) —
 початкова школа
 плен (з рос.) — полон
 плік — зшиток
 получить — отримати
 помнити (з рос.) — пам'ятати
 порід — пологи
 портниха (з рос.) — кравчиня

посмертник — посвідка про смерть
 презирати (з рос.) — зневажати
 пренумерувати — передплачувати
 преступник (з рос.) — злочинець
 приїски — місця покладів та видобутку золота
 прилюдности право — право самостійно проводити випускні іспити у школах і видавати атестати
 приміняти (з рос.) — застосовувати
 привітствувати (з рос.) — вітати
 професіоналісти (з анг. professionals) — представники вільних професій
 пуделко — коробка
 путьовка (з рос.) — путівка
 пушка — бляшанка
 п'ятилетка (з рос.) — п'ятирічка
 райвно — скорочено: районний відділ народної освіти
 рефлектувати — роздумувати, тут: мати охоту
 розговор (з рос.) — розмова
 розпарцельовувати — розділяти територію
 розсуджати (з рос.) — розмірковувати
 рубль (рубель) — карбованець
 саби (з анг. suburb) — околиця, передмістя, район
 садік (з рос.) — садочок
 самолёт (з рос.) — літак
 самохід (з польськ.) — автомобіль
 свирепствувати (з рос.) — лютувати
 сексот — скорочено: секретний сотрудник (рос.); завербований агент спецслужб
 сідий (з рос.) — сивий
 sklep (з польськ.) — крамниця
 скрінінг (англ. screening) — перевірка
 слухи — чутки
 случай (рос.) — випадок

случайно — випадково
 согласитися (з рос.) — погодитися
 сопух — сморід
 спняття — електричне замикання
 спориш, або гірчак — трав'яниста рослина з високими кормовими властивостями
 стакан — склянка
 стейт (з англ. state) — штат
 стрих — горище
 стрільно — гармата
 студня — криниця
 судьба — доля
 сумерки (з рос.) — сутінки
 тазік (з рос.) — мідниця
 тори (з польськ.) — залізнична колія
 трогати (з рос.) — чіпати
 трок (з англ. truck) — вантажівка
 тронулася — збожеволіла
 трумна — домовина
 тяжа — вагітність
 уборна (з рос.) — туалет
 ужас (з рос.) — жахи
 умий — свідомий, притомний
 унівці — члени УНО
 упісти — вояки УПА
 урка (кримінальний жаргон) — злодій, бандит
 урльоп (з польськ.) — відпустка, вихідні дні
 устроїтися (з рос.) — влаштуватися
 учіліще (з рос.) — училище
 фінагент — фінансовий агент
 фотографіруватися — фотографувалися
 фризієрський — перукарський
 фюрер (з нім. Führer) — лідер, провідник, керівник
 цембрина, цямрина — верхня частина колодязного зрубу
 цьотка (з польськ.) — тітка

чердак (з рос.) — горище	згорнута і заклеєна, із зашифрованою інформацією
черта (з рос.) — риса	шуц-батальйон (нім. Schutzbatallion) — охоронний загін
шлявх (з нім. Schlauch)— шланг	шуцман (нім. Schutzmann) — міліціонер
шляфрок (з нім. Dchlafrack) — халат	щитати (з рос.) — вважати
шпондер — копчена, варена чи запечена свинна грудинка	юноша (з рос.) — юнак
штафета — невелика картка паперу,	

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Автухов Захар Іванович 12
Айзен Анна 213, 214
Айзенбрух Фріда 268
Александр II 3
Андрій «Марко» 108
Андруськ Василь («Різун», «Грегіт») 485, 486
Антоненко-Давидович Борис 85
Антоній, священник 42
Арден Елізабет 222
Арсен, підпільник 108
Арсенич Петро 243
Артемюк Платон, єпископ 694
Ахляйтнер Рудольф 270
Баб'як 369
Багайов Сергій 164, 165
Бандера Василь 461
Бандера Степан 68, 169, 234, 461, 474, 480, 591, 599
Барані 140, 141
Бариляк 374
Басай «Рись» 527
Басараб Роман 467
Басов 317
Бах 3
Бачинський 481, 573
Безпалько Осип 263
Бек 368
Бенеш Едвард 134, 136
Берія Лаврентій 179, 590
Берут Болеслав (Бернацький) 187
Білас Василь 605, 625
Білевич Олександр «Борсук» 543
Білик Наталка 214
Білобрам Осип 468
Більге, священник 424
«Бір» 647
Блавацький 275, 373
Бльох 252, 268
Богуславський Микола 107
Бодек, лікар 266
Бойдуник Дарка 227
Бойко Іван 641
Бойкович, полковник УГА 598
Бойцун Марко 565
Бойчук Василь 275, 659
Бондаренко 350, 358, 359
Босормені-Надь Бела 32, 33
Борецька 3
Борух 69
Бращайки, брати 136
Бращайко Михайло 145
Бречко, інженер 211
Брезент 216
Бризгун Леся 18, 19, 31, 34, 37
Бризгун (Скорюк) Людмила 1, 6, 21, 24, 33, 36
Бродій 142
Бугаєвич 598
Булавицька Ніна 29
Булавицький Олекса 29
Бутринський Костянтин 638
Ваврик 98
Вайсрой 278
Вальтер 219
Вальчуки, брати 54
Вальчук Степан 54
Ваньо Теодор 250
Василь, зв'язковий 163
Васільєв Петро 337
Варварук (Фігура) Анеля 341, 343, 381
Варварук Іван 376, 378, 384
Варварук Тарас 351
Вахнянин Анатоль 30
Величковський Василь, священник 420, 424, 425
Вергун Теодор, священник 189, 638
Вергунова 189
Видибида 11
Видибидова 11
Винницька Іроїда 1, 8, 9, 15, 21, 28, 35, 37, 38, 80, 103, 130, 156, 190, 229, 246, 186, 341, 382, 403, 449

- Винницький Остап 277
 Винниченко (Володимир) 25, 26, 603
 Виноградський 54
 Витанович Дарія 197
 Вікторія, королева 96
 Вільк Ярослав 259
 Віра, кузинка Галі Кальчук 168
 Вітер Олена (сестра Йосифа) 405, 407, 411
 Вітик-Войтович Олена 229–231
 Вітман Христина 212, 274
 Вітошинський Борис 480, 481
 Вітрикуш 265
 Вова 731–733, 739
 Войтюк Микола 595
 Володька (Мандзій) 21
 Волошин Августин, о. 136, 142, 143, 146, 147
 Вороний Микола 26
 Всеволод, внук Людмили Бризгун 23
 Вурн, слідчий 264, 267, 268
 Габданк 531
 Гаврилюк Тарас 697
 Гаврилюки 335
 Гадсон 223, 224
 Гаєвська Лідія 80, 81, 95, 102
 Гаєвський С. (архієпископ Сильвестр) 94
 Гайдучок Ангеліна, вчителька 47
 Галібей Роман 479
 Галлер Йозеф 51, 524, 601
 Галя з Бережан, учителька 410
 Гандзя Франківна 16
 Ганзен Рольстен Фая 229, 240
 Ганіткевич Маруся 644
 Ганна, тітка
 Ганс, лікар 355
 Гардецька Дзюпа 92
 Гендель Георг Фрідріх 491
 Гентіш, учитель 159
 Гергель 23
 Гермайзе Йосип 87, 88
 Гишак Марія 161
 Гірняк Йосиф 275, 373, 453
 Гірняк Юстин, священник 453, 457
 Гітлер Адольф 22, 66, 68, 145, 146, 218, 241, 363, 422, 599, 649
 Гнатів Івась 406
 Гнатів Марія (сестра Хризантія) 403, 405, 422–424, 437, 442, 445, 447
 Гнатів Ярослав 243
 Гнатківська (Лебедь) Дарія 68, 229, 239, 240
 Голідей 32, 33
 Головата Надія 458
 Головата-Григорців Іванна 231, 239
 Головка Марійка 232
 Голод Рися 198, 199
 Голодний Михайло 627
 Голуб'як Остап 463, 464, 467, 468, 470, 472, 487
 Гончарук О. *див.* Дяків Осип
 Горбанева 221
 Горбані 220, 221
 Горбань 223
 Горбань Галка 219, 223–225
 Горбань (Сенишин) Марія 190, 192, 198, 200, 210, 227, 228
 Горбань Марта 223
 Горбань Мирослав Михайлович 190, 210
 Горбачі 220
 Горбалевський Валеріян 134
 Горбачов Михайло 186
 Горбовий Володимир 234
 «Горновий» *див.* Дяків Осип
 Горянський Іван, УСС 47
 Гошовський Микола «Спартак» 260
 «Граб» *див.* Мартинюк Сергій
 Градецька Фіна 222
 Граничка Василь 251
 Граничка Євген 251
 Григорчук Дмитро 273
 Гриневич, львів'янин 65
 Гриневич Владислав 108
 Гринюк Іван 54, 55
 Гриньох Іван, священник 474
 Грицак Ярослав 569
 Грицик Ераст 638
 Грицина 271

- Грицина Оріся *див.* Матешук Ірина
 Грінченко Борис 653
 Грушевський Михайло 47, 595, 603
 Гудзь Марія 331
 Гультай Василь 32, 223
 Гурки, рід 491, 492
 Гурко, князь 491
 Гурко Андрій 491
 Гурко Євген 482, 491
 Гурко Іван 491
 Гурко Ірина 454
 Гурко Йосиф 491
 Гурко Йосиф, генерал 491
 Гурко Роман 484, 490–492
 Гурко Семен, *див.* Палій Семен
 Гурко (Дейчаківська) Стефанія 449, 451, 466, 468, 470, 490
 Гурко Теофіль, священик 491, 492
 Гусак Дарія 283, 559, 560
 Гавронські Францішек 492
 Гелецінський Маркіл 111
 Гельбарт Дебора 650
 Гельбарт Лері 649, 650
 Геньо, мешканець с. Соломна 291
 Гец Лев 165
 Голіцин Дімітрій 274
 Голіцина (Лопухіна) Тетяна 274
 Голяш Степан «Мара» 602, 648
 Гольдгубер 207, 208, 214
 Гомулка Владислав 187
 Горейчиха 717
 Гренджа-Донська Зірка 143
 Гренджа-Донський 136, 143
 Грін, голова Червоного Хреста 128
 Гуттман 278
 Давидович, дяк 122
 Давидович Люся 121
 Давидович, учителька 196
 Данилишин Дмитро 605, 625
 Даревич Данило 449
 Даревич Юрій 130, 131, 487
 Дарія, монахиня 430
 Дахим Дмитро 322–324, 328, 329
 Дачишин, інженер 266
 Дашкевич Олена (Степанівна) 197
 Дейчаківська (Кузик) Анна 451
 Дейчаківська Евдокія 451
 Дейчаківська Ірина 454
 Дейчаківська (Ковтун) Марія 452, 454
 Дейчаківський Антін 451
 Дейчаківський Богдан 460
 Дейчаківський Василь 485
 Дейчаківський Володимир (Влодко) 458, 459, 461–463
 Дейчаківський Іван 451
 Дейчаківський Ігор 489
 Дейчаківський Микола 452, 454, 471, 474, 476, 478, 479, 482, 487
 Дейчаківський Тарас 484–486
 Дейчаківський Семен 452, 489
 Деменчук Ірина 357
 Дем'ян Лука 133
 Денег, священик 448
 Денис, чоловік Лідії Гаєвської 81
 Денис, швагер Стефанії Гурко 471
 Дереш (Щипайло) Володимира 477
 Дереш (Козак) Ліда 477
 Дереші, родина 478–478
 Деркач Василь 455
 Дегтярьов Василь 393
 Джала Дара 717
 Дзюбинський Володимир 7, 8
 Дивні 82
 Дидик Галина 559, 560
 Дишкант Василь 640
 Діжовський Павло 384
 Діжа Іван 384
 Дмитерко Оксана 246, 382
 Дмитрак Іван 386
 Дніпрова, заврайвно в Глинянах 715
 Довгаль, інженер 151
 Довган Марійка «Оріся» 541
 Довгунь Анастасія 383
 Довгунь Софія 382
 Долинай 142
 Долчук Славко 485, 486
 Донцов Дмитро 463
 Дорошенко Дмитро 92, 150
 Доценко, ад'ютант С. Петлюри 66
 Драч Іван 227

- Дроздов Юрій, генерал-майор 584, 591, 592
- Дубровський Віктор 80–82, 84
- Дудуківський Володимир 81
- Дудьо, єврей в Бережанах 606
- Думин Стасьо 204
- Думка Івась 540
- Дунка, приятелька Марії Горбань 203
- Дурбак 66
- Дуткевичі 457
- Душа Филипина 438
- Дяків Осип «Горновий» (А. Осипенко, О. Гончарук) 595, 598
- Елліот, кореспондентка 128
- Еліяшевська-Фроляк Ольга 231, 239
- Еля, львівська мешканка 438
- Євген Петрович, директор сиротинця 436, 437, 442
- Єжов Микола 85
- Єфремов Сергій 26, 83, 84, 87
- Жежель Антон Семенович 321, 322
- Желехівський 487
- Желябов Андрій 3
- Жиглевичі 105
- Жиглевич Юрко 107, 111
- «Жук» 260
- Жуков Георгій 585
- Жулківська Барбара 385
- Жулківський Станіслав 385
- Журавель, лікар 15
- Заболотний, староста 295
- «Заграва» 486, 643
- Закидальська Оксана 229, 244
- Закидальський Орест 130, 620
- Закревський, батько Надії Юхимі 726
- Заплатинський Володимир «Люшня» 421, 426–428
- Зарицька Катерина 521, 559, 560
- Збігнєв (Збишко), кузен Надії Олійник 623, 624
- Зелевіч 274
- Іван Максимович, працівник КДБ 445
- Іван Степанович, мешканець с. Кип'ячка 324
- Іванка, мешканка с. Ступки 322
- Іваночко Василь 485, 486
- Іванчук, несправжнє прізвище Софії Степанюк 124, 129
- Івашинюк Анна 104
- Івашинюк Володимир 104
- Івашинюк Микола 111
- Івченко Людмила 92
- Ігор, внук Людмили Бризгун 23
- Ільків Оля 559
- Йосип, швагер Анни Мартинюк 566
- Йосифа, монахиня *див.* Вітер Олена
- Кагане Давид 403
- Кагане Марія 438–440
- Кагане Рома 439, 440
- Казанівський з Філядельфії 698
- Казанівський Богдан 273
- Кальчук Галюся 168–171, 173, 175
- Кандякова, вчителька 197
- Караван, дівоче прізвище матері Надії Олійник 654
- Караван Осип 640
- Каранович (Караван) 654
- Кардашинець Імре 138
- Кармелюк Устим 465
- Карпінська Софія 227
- Каснер, керівник табору праці в Ноймаркті 355
- Кася, мешканка с. Хозлова 531
- Качаєв, лікар 350, 358
- Качмарська Марія 698
- Кваснеківська Анна (Леонтія, монахиня) 434
- Квіслінг Відкун 240
- «Кедр» *див.* Шкамбара Михайло
- Керзон Джордж 525
- Кибальчич 3
- Кипріяна, монахиня 415
- Кириченко Микола 280, 281
- Кириченко Олесь 458
- Китастий Григорій 373, 374

- Клад 290
 Клен Юрій (Бурггардт Освальд) 279
 Климаш, лікар 283
 Климишин Микола 467
 Климів-Легенда 234
 Климків 281
 Клочурак Стефан 142
 Ключинська Віра 104
 Ключко, лікар 16
 Коба Тимофій 263, 265, 273
 Кобилянська Ольга 26
 Ковальський Омелян 637
 Ковальчук Анна 33
 Ковальчуки 717
 Ковпак Сидір 652
 Ковтун Денис 452, 466, 467
 Ковтун Надя *див.* Гурко Стефанія
 Козак Зеновій 477
 Козак Ірина 283
 Козловський 107
 Коков'якін 106–162, 164, 166
 Комаринський Володимир 138, 143
 Комуницький 64
 Кононенко Харитя 113, 114, 116
 Коновалець Євген 65, 124, 169, 449, 463
 Концевич Ганна 728, 729
 Концевич Тетяна Василівна 729, 740
 Конюх (Коверко) Дарія 260
 Копачева 280
 Корнієнко 335
 Косач Юрій 151
 Косик Володимир 234, 242, 525
 Коссар Володимир 31, 32
 Костюшки, рід 492
 Котко Дмитро 198
 Котович Анатоль 111
 Кошиць Олександр 17
 Кравс 328, 329
 Кравчинюк 328, 329
 Кравчук Роман «Максим» 248, 253, 257
 Красковська Людмила 19
 Красковський 19
 Кривавич 545, 546
 Кривогила Пазя 176
 Крис, фризійка 223
 Крук Богдан «Мелодія» 648
 Крук Григор 231
 Кубійович Володимир 354, 599
 Кузик Микола 476
 Кузик (Обух) Ірина 451
 Кузик Семен 451
 Кузик Степан, УСС 47
 Кук Василь 256, 591, 613
 Куликова 225
 Куницький Микола, священик 61
 Куреня Вадік 85
 Курилик Василь 154
 Курило Євген 268
 Кухарук Марійка «Світлана» 531
 Кучер Галина Петрівна 290, 291, 318
 Кучменда 226
 Кушніренко Гілярій 486
 Кушпета Микола 476, 477
 Лаврентія, монахиня 407
 Лазаренко Євген Костянтинівич 592
 Лан 223
 Лапідський Леон «Зенон» 552
 Ласовський Іван 111
 Ласовські 124
 Ластовецький Андрій 273
 Латош, учитель 159
 Лашенко, професор 150
 Лебедь Микола 68, 69, 229, 234, 239
 Лебідь (Ваврищук) Анастасія 38, 40
 Лебідь Михайло 39, 59, 69, 72, 108
 Лев Василь 192, 197
 Левицька Віра 268
 Левицька Іванка 195
 Левицька Христина 493
 Левицький Володимир 268
 Левицький Кость 599
 Левицький Осип 473
 Лемеха Віра 464, 466–470, 472
 «Леміш» *див.* Кук Василь
 Леонов, прадід Людмили Бризгун 4
 Леонов Федот 4
 Леонов Яків 4

- Леонова Євдокія 4
 Леонова Катерина 4
 Леонова Марія 4
 Леонова Уляна 4
 Леся Українка 641, 665
 Лисицький Григорій 684
 Лициняк, священик 196
 Лідошенко Стефа 328
 Літанюк Клявдія 464
 Ліщинська, дружина 92, 93
 Ліщинський Ярослав 92
 Лія, товаришка Людмили Бризгун 36
 Лобай Володимир «Вугляр» 260, 273
 Лобар Андрій 106
 Логуш (Ігнатишин) Марія 130–132
 Логуш Михайло 130
 Лоєнко 172
 Ломога Юліан 201
 Лончина, священик 201
 Лопухіни, родина 274
 Лукашевич Мар'ян «Ягода» 533
 Луцкевич Марко, посол 56, 57
 Луцька Оксана 472
 Луцький Олександр 105
 Лучків (Турчиняк) Володимира 246, 247
 Лучків Іван 275, 278–280
 Лучків Марія-Ева 279
 Лучків Юрій 279
 «Люшня» *див.* Заплатинський Володимир
 Ляхер Анна (Франка) (Марія, монахиня) 425, 426, 431, 432, 444,
 Магдалина, монахиня 415
 Магніч, учитель 42, 48
 Майбродський, директор 715
 Мак Ольга 484
 Макар Володимир 644
 Максимович Іван 445
 Малащук Роман 461
 Маленков Георгій 562
 Мамотова 16
 Мандзій Феліція 21
 Мануїла, монахиня 415, 430
 Манюх (Припхан) Оксана 458, 461, 464, 466, 468–470, 472
 Манюх Володимир 472
 Марія, львівська мешканка 438
 Марія, княжна 492
 Марія, монахиня *див.* Ляхер Анна
 Марія Пукач 21
 Маркман Елка 179
 Маркман Мойсей 179, 180
 Марта, мешканка с. Кип'ячка 324
 Мартинюки, родина з Рівного 115, 122
 Мартинюк (Милик) Анна (Мельнік Гелена) 521, 523, 550, 551, 556, 568
 Мартинюк Галя 522, 560, 561, 566
 Мартинюк Ева 566
 Мартинюк Олесь 522, 555–559, 562, 564–566
 Мартинюк Петрусь 565
 Мартинюк Уляна 565
 Мартинюк Сергій «Граб» 521, 540, 542–546, 548–552
 Мартинюк Ярослав 522, 564, 566
 Марунчак 281
 Маруся з Костопільщини 118
 Марченко 338
 Марчук Галина «Оля» 547–551, 561
 Масарик Томаш 134
 Матвіїв-Мельник Микола 198
 Матешук Ірина (Грицина Оріся) 176, 186
 Матковський Віталій, монах, лікар 428
 Матла Оленка 260, 173
 Матушевський Борис 83, 85, 86
 Матушевські брати 82
 Махевко Олександра Іванівна 317
 Мацейко Григорій 68
 Мацюк Микола 489
 Машталер Євдокія (Єлисея, монахиня) 434
 Медведські, сестри 110
 «Мелодія» *див.* Крук Богдан
 Мельник Андрій 65, 268
 Мельник Михайло 332
 Мельник, провокатор 254, 256

- Мересіїв Марта 173
 Мельник Гелена *див.* Мартинюк Анна
 Микитин Нестор 566
 Микола II, цар 7
 Микола, вояк УПА 479
 Микола з Огородни 291
 Микола, мешканець с. Соломна 291
 Миколаєнко 628
 Милик (Петришин) Катерина 523
 Милик Матвій 523, 547
 Милик Олександр 523
 Милик Ольга 524
 Милик Павло 524
 Милик Юля 524
 Миросьо, кухар 218, 219
 Мисички, родина з Рівного 122
 Миско Наталя 1, 80, 103, 190, 286, 382, 403, 449, 700
 Мізерний Василь Мартин «Рен» 647
 Мікльош Карло 371
 Мінчук 108
 Міхальцевич Іван 275
 Молотов В'ячеслав 66, 685
 Мороз Валентин 23, 31
 Мороз, радянський чиновник 398
 Москалюк 354, 361
 Мочадловська Зося 552
 Мочадловський Геньо 551
 Мучій, лікар 273
- Нагай Геня 168, 171
 Надя, товаришка с. Хризантії Гнатів 421, 422
 Назарко, священик 199
 Наливайко Северин 384, 385
 Нансен Фрітьоф 186, 481
 Настя з Острога 325
 Настя з-під Рівного 176
 Наталочка, донька ув'язненої Марії 116
 Науменко Кім 105
 Наумчук 128
 Небесна (Шелега) Галина 286, 287, 294, 295, 313, 319, 321–323, 325, 337, 338
- Небесна Емілія Михайлівна 332
 Небесний Михайло Степанович 330
 Небесний Петро 330
 Нездійминого Софійка 18
 Неліта Галина Семенівна 337
 Ненаткевич, лікар 258, 361, 369
 Нечуй-Левицький Іван 473
 Ніканор, ігумен 431, 432
 Ніковський 83, 84, 87
 Новиченко, лікар 350, 3358
- Обаль Петро 165, 170
 Оксана Пилипівна, вчителька 336
 Олійник, священик 655
 Олійник Василь 638, 642
 Олійник Марта Дарія 662
 Олійник (Хмара) Надія 479, 620, 622, 625, 639, 663
 Олійник Олександр Роман 662
 Олійник (Рахманний) Роман 479, 621, 658, 660–664, 666
 «Оля» *див.* Марчук Галина
 Онтушевський Борис
 «Орися» *див.* Довган Марійка
 Оришкевич, лікар 273
 Осип, студент 253
 Осипенко А., *див.* Дяків Осип
 Осідач
 Охримович Василь 474–476, 478–480
 Павликовська 92, 94
- Павлушко(в) Микола 82, 83, 85, 87, 88, 90
 Павлушко Наталя 88, 90
 Палідович 268
 Паліїв Дмитро 453
 Палій (Гурко) Семен 492
 Палій Цьопа 226
 Панченко Іван 437
 Папара, лікар 117
 Парилле Северина 196, 197
 Пастернак Ярослав 249, 279
 Патрус-Карпатський Іван 136
 Пахомія, монахиня 415, 430
 Певний Петро 56
 Пелат Генрі 282

- Пеленська Ірина 94
 Пелех 373
 Пелешак Петро 386
 Перовська Софія 3
 Перфецька 225
 Петелицький Степан 281
 Петерс, священник 448
 Петлюра Симон 31, 56, 66, 69, 70, 603, 628, 667, 671, 672
 Петрашко 117
 Петрашко Фрося 110
 Петровська 470
 Петрусь, син Марчук Галини 561, 562
 Перацький Броніслав 68, 69, 105, 625
 Питус 315
 Підгаєцька Леся 21
 Підгаєцький Влодко 21
 Підгірська Леся 71
 Підгірський Самійло 71
 Пікас 275
 Пілсудський Юзеф 56
 Пінковський, інженер 108
 Платків Аня 478
 Плешкевич 374
 Плутто, полковник 613
 Плющ Леонід 25
 Подолянюк Богдан 271
 Покусінський Йосиф 394, 396
 Полонська-Василенко Наталія 6
 Полянський 188
 Попович Ярослав 461
 Постолянюк Романія 489
 Потічний Петро 281, 534
 Припхан Оксана *див.* Манюх Оксана
 Приходько Олекса 134
 Прокоп Володимир 474
 Проскурів Іван 669
 Проскурів (Корецька) Феодосія 669
 Проскурів Наталя 671
 Проскурів Поля 671
 Проскурня Іван 502
 Процик Нестор 481
 Пукач, робітник 21
 Пушкін Олександр 135
 П'ясецький Андрій 265
 Равлик 234
 Рафайл, студит 419
 Рабії, священнича родина з Самбора 192
 Радковський Олекса 254, 255, 257
 Рахманний Роман *див.* Олійник Роман
 Ребет Дарія 474, 478
 Ребет Лев 234
 Ребрик 598
 Ревай 142, 146
 Ревак Іван 396
 Редліх Шимон 728, 730, 7325, 734, 736, 739
 Рибчук Богдан 461, 462
 Рильський Максим 26
 Рівенський Микола 83
 «Різун» *див.* Андрусак Василь
 Ріндяк Ліда Михайлівна 315
 Рінг Мар'ян 254
 Ріпецький Мирослав, священник 539, 540
 Ріпецький Модест 521, 556, 559
 Ріпецький Нестор 641
 Ріпецький Степан 372, 640
 Ріта, донька німецького бауера 691
 Рогошевський Іван (Ясьо) 638
 Розумовський Кирило, гетьман 3
 Романець Степан 275
 Романів Олег 652
 Романчук 645
 Росоха
 Рошик Юрій «Шумський» 643
 Рудловчак Андрій 140, 141
 Русин 400
 Русинко Михайло 140, 141, 147
 Русова Софія 28, 29
 Рюриковичі, княжий рід 492
 Рябицький Василь 85
 Рябицький Микола 85
 Савицька Емілія (Міля) 287, 290, 313, 325
 Савчак Василь 462

- Савчин Марія 283
Сагайдачний 111
Саламон (Шкільник) Васирина 156, 158, 165–167
Саламон Ігор 156, 159, 165, 185
Саламон Зеньо 184, 185
Салик, учитель 61
Самборов 209, 210
Самчук Улас 54
Сара, дочка директора радгоспу 688
Сардачук Петро 567
Сахрин 217
Сахрин Марія 199
Сахрин Тамара 216
Сахринова 216, 217
Свістель Юрій 641
Світлик Ксеня 159
Семенко Михайль 26
Семенюк Антін 111
Сеник Омелян 261
Сенишин Володимир 194
Сенишин Лев 201, 218
Сенчук Антон 357
Сенчук Соня 365
Сидоренко 26
Синдякова 189
Сиротинський, священик 476, 477
Ситник Михайло 279
Сідорський Іван 54
Сідорський Афанасій 54
Сірський Василь 259
Скасків (Глинська) Галина Григорівна 569, 571, 580, 586, 588, 591
Скасків Григорій 571
Скасків Зоряна 619
Скасків (Осадца) Марія 588
Скасків Юрій 576
Скасків Ярослав 580
Скварцов 5
Склярів 209
Скорік Константин 3
Скорік (Середа) Марфа 3
Скорюк Генадій 24
Скорюк (Леонова) Степанида (Стефанія) 4, 37
Скорюк Марія 6
Скорюк (Скорік) Яків 1, 3, 5, 6, 25
Скрипник Степан (митрополит Мстислав) 56
Слюзар Климентій 638
Смеречинська Надя 458
Смик Богдан, священик 275
Сміт, працівник імміграційної служби 696
Смолій Іван 271
Снегірьов Гелій 88
Совачева, артистка 28
Созанська (Желехівська) Надя 487
Созанський, інженер 487
Созанський Тарас 487
Соколик (Бризгун) Оксана 1, 19, 25, 29–33, 36, 37, 567
Сокоренко 452
Солодуха Дося 53
Солонинка Василь
Софія з Червонограда 310
Софронів-Левицький Василь 490
Сохоцька Христина 620, 663
Сталецький, лікар 175
Сталін Йосиф 67, 90, 181, 182, 193, 422, 430, 460, 496, 560, 562, 585, 589, 590, 630, 639, 692, 710, 712, 724, 725, 727
Старицька-Черняхівська Людмила
Старух Ярослав («Стяг», «Стоян», «Ярлан») 234, 612, 613
Стасів (Проскурова) Надія 667, 669, 697, 698
Стасюк Василь 598
Стасюк Ігор 598
Степанюк (Івашинюк) Софія 103, 104, 108, 109, 111, 129
Степанюк Анна 103, 107–111, 123–125, 128, 129
Степанюк Марія 103, 124–127
Стефаник Василь 490
Стефаник Юрій 490
Стецько Слава «Муха» 450, 475
Стецько Ярослав 234, 462, 474, 478, 599
Стойко Маринка 325, 335
Сторозум 107

- Стрийський 268
 Ступок Іванка 322
 Судоплатов Павло 65, 261
 Сукмановський, лікар 277
 Сусак Віктор 156, 521, 569, 728
 Сухоставський Антін 252
 Сціборський Микола 261
- Тамара, товаришка Людмили Бриз-
 гун 35, 36
 Таня, племінниця Стефанії Гурко 454
 Тарнавська Леся 477
 Тарнавська Оксана 92
 Теодора, монахиня 428, 430
 Тереза, монахиня 423, 425–427, 430
 Терлецька (Антонович) Тетяна 481
 Терникоза 292
 Тимошенко Галя 151, 152
 Тимошенко Семен 455
 Тичина Павло 26
 Ткач Роман 489
 Толстой Лев 135
 Трачук Аркадій, редактор 111
 Трухлий Іван 134
 Туркало Володимир 27
 Турковський 234
 Турчиняк Андрій 247
 Турчиняк Володимир 248
 Турчиняк Микола 247
 Турчиняк Галя 248
 Турчиняк Микола 247
 Турчиняк Тадей 248, 251, 254
 Турчиняк (Якимович) Марія 247
 Турчиняк-Гіль Теодора 248
 Турчманович, швагер Софії Степа-
 нюк 124
 Тутковський 81
 Укарма Ліда 481
- Федак Степан 66
 Федака Д. М. 136
 Федаківна 65
 Федина, лікар 34
 Федір Ольгердович 492
 Федора, мешканка с. Трипілля 16
 Федоренко 24
 Федорович Наталя 130, 131, 286,
 403, 493, 569, 620, 700, 728
 Федоровський 335
 Федун Петро 248
 Фенсик 142
 Фігура Євдокія 343
 Фігура Іван 343
 Філярет, митрополит 281
 Франк Ганс 356
 Франко Віра 229, 231, 243
 Франко Іван 133, 139, 229, 243, 344,
 426
 Франко Петро 243
 Халіма, товаришка Людмили Бриз-
 гун 35, 36
 Хичій, професор 473
 Хмара Нестор 630, 649
 Хмелик 550
 Хмельникова Емілія 418
 «Хмель» *див.* «Кедр»
 Хмельницький Богдан 13, 15
 Хмельницький Юрій 465
 Холодний Ілья, лікар 17
 Хома 438
 Хоменко Анна 438
 Хомин, священик 419
 Храпливий Євген 53
 Христя, підпільниця 170
 Хрущов Микита 509, 511, 590, 725
- Цибух Антон Семенович 321
 Цінтль, бауер 654
 Цурковська Надя 482
 Цурковський, священик 482
 Цюприк Андрій 382
- Чабан (Закревський) Григорій 702
 Чабан Іван 428
 Чабан (Федоренко) Марта 702
 Чапля Василь 134
 Чернецький 425
 Черчілль Вінстон 662
 Чопій, священик 693
 Чорний 124
 Чорнобил, управитель 373
 Чохач Володимир 107

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Чумак Ігор 198
Чумак (Селезінка) Ірина 198
Чупринка Тарас, генерал *див.* Шу-
хевич Роман
Шандр Вількендій 148
Шандрук Павло 478
Шаповалов Александр (Георгій) 444
Шашкевич Маркіян 250, 383
Шевченко Тарас 4, 81, 226, 374, 426,
487, 590, 635
Шевчук, адвокат 657
Шевчук Іван 631
Шевчук Павло 481
Шелега Анатолій 287, 288
Шелега Олександр 287
Шелега Ганна 287, 288, 325
Шелега Леонід 287, 288
Шелега Сергій 288
Шелехов 166
Шемер 96
Шепарович 65
Шептицький Андрей 190, 198, 403,
405, 409, 410, 439, 448, 454
Шептицький Климентій 406
Шипайло 202
Широков, директор Госбанку 206,
208
Шіллер, учителька з Москви 135
Шкамбара Михайло «Кедр» 575
Шкварко Іван 274
Шкільник Євген 158
Шкільник Юліан 185
Шнек, міністр 565
Шовкоплас 107
Шрива Генріх 300
Штендера Євген 541, 546, 547
Штефан Августин 134, 137, 139–142
Штефан Омелян 141, 147
Штефан Юліан, священник 133
Штраус Ріхард 431
«Шумський» *див.* Рошик Юрій
Шумські 185
Шухевич Роман (Чупринка Тарас)
256, 560, 591, 595, 612
Шухевич Юрій 282, 563
Щипайло Євген 477
Щурат Василь 196
Щуровська 150
Ювеналія, монахиня 32
Юзва, учитель 598
Юлія, тітка Анни Мартинюк 524
Юлія Хмара 622, 630
Юля львівська мешканка 438
Юренко Олесь 627
Юркевич, педагог 71
«Юрко» *див.* Кук Василь
«Юрченко» 530, 531, 533–536
Юхима (Чабан) Надія 700
Яворський, адвокат 573
Ядзя з Познання 179
Якимович Богдан 248
Якимович Дмитро 248
Якимович Надя 248
Якимович Степанія 248
Яловий, професор 273
Янів Володимир 88
Янішевська Харитина 40
Янківська Євгенія 221
Ярослав, товариш Надії Олійник 629
Ясна 438
Яцуник Анатолій 287, 288, 329
Яцуник Леонід (Вітя) 287, 288, 313
Яцуник Сергій 287
Яцуник Сергій, молодший 288

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австралія 77, 80, 81, 91, 93-101, 365, 368, 450, 482, 483, 657
– Південна 368, 483
Австрія 76, 103, 127, 130, 193, 218, 219, 246, 266, 379, 419, 433, 648, 649
– Верхня 127
– Нижня 125
Австро-Угорщина (Австрійська імперія) 14, 130, 132, 133, 491, 523
Адамівка, дільниця м. Бережан 608
Аделяйда, м. 97, 98, 365, 483, 484
Азія 526
– Середня 177
Алма-Ата, м. 84, 85, 89, 90
Альберта, провінція Канади 226, 492
Америка 54, 55, 77, 91, 142, 244, 273, 283, 383, 440, 657, 661
– Південна 657
– Північна 39
Англія 41, 96, 143, 240, 375, 376, 440, 542
Анкастер 223, 224
Ансбах, м. 654, 655
Ансфельден, м. 127
Антонівці, с. 106
Аргентина 77
Архангельськ, м. 85, 677, 679
Архангельська обл. 674
Аугсбург, м. 76, 92, 480
Аушвіц (Освенцім), м. 241, 462, 480
Баварія 128, 143, 152, 271, 341, 347, 370, 373, 479–481, 648, 654, 655, 660
Базар, с. 49
Байройт, м. 366
Балтський район 702
Банська Бистриця, м. 141
«Бангладеш», дільниця с. Ямниця 489
Бахмач, м. 44
Бауцен, м. 191, 216, 217
Белз, м. 521, 525, 526, 534, 547
Бельгія 131, 153
Бенф, м. 33
Берегово, м. 18, 142
Бережани, м. 410, 569, 575, 576, 597, 602, 605, 606, 608, 611–14, 616–618, 729, 730
Бережанський район 569, 571, 728, 729
Береза Каргузька, м. 105, 644
Берлін, м. 17, 18, 33, 92, 131, 151, 152, 229–234, 237, 241–243, 597
Берхтесгаден, м. 273, 275
Бидгощ, м. 561
Бистриця, р. 455, 459
Битов, м. 551
Бихів Великий, с. 567
Біла, с. 337–339
Білгород-Дністровський, м. 526
Білгородський повіт 542
Білий Стік, с. 539
Білорусь 4, 633
– Західна 563
Білоскірка, с. 329
Бірки Великі, с. 315, 321, 337
Богородчани, м-ко 460, 472
Богородчанський район 619
Божиків, с. 569, 571
Бойківщина 160, 164, 268, 491
Болгарія 313
Борки *див.* Бірки Великі
Боярка, м. 16
Бранденбург, м. 286, 309, 313, 314
Братислава, м. 2, 478
Бреслау *див.* Вроцлав
Бритійська Колумбія 226
Брізбен, м. 97
Брно, м. 76
Бродбедоуз, м. 100
Броди, м. 267–269, 317, 503, 652
Бруклін, м. 100
Брюховичі, с. 410, 414
Бут, р. 37, 525, 530, 536, 640, 645
Будапешт, м. 138, 476
Буковина 136
Бунцлян *див.* Бауцен
Бухенвальд, м. 262, 273
Валява, с. 397
Варшава, м. 39, 50, 58, 68, 188, 385, 412, 491, 521, 522, 548, 552, 553, 563–565, 567, 739

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Варяж, м-ко 534
 Версаль, м. 27
 Верхньоуральськ, м. 521, 556
 Верховина (високогірна частина Карпат) 130, 132, 133
 Вижлів, с. 524
 Винники, м-ко 394, 589, 592
 Вишнівець, с. 105, 106
 Відень, м. 1, 17–19, 92, 146, 148, 189, 229, 236, 243, 271, 373, 420, 476–479
 Вікторія, штат 95, 96, 98, 101, 102
 Віленщина 563
 Вінніпег, м. 25, 226, 281, 376, 377, 425
 Вісла, р. 50
 Владивосток, м. 57
 Волинська губернія 46
 Волинська область 48, 52
 Волинське воєводство 53
 Волинь 14, 38, 40, 49, 53, 56, 66, 68, 71, 72, 83, 103–105, 108, 113, 118, 352, 485, 525, 530, 541, 562, 569, 595, 648, 652, 653, 694
 Воловецький перевал 132
 Володава, м. 525
 Волочиське, м. 290, 294, 296
 Волочиський район 286, 287
 Волощина, с. 571, 579
 Ворохта, с. 39, 59–61, 63–66, 69, 473
 Вроцлав, м. 157, 185, 187, 216, 543
 Вроцлавське воєводство 541
 Вулька Рожанецька, с. 542
- Гаї Великі, с. 320, 331, 411–413, 424
 Гайдельберг, м. 91
 Галич, м. 410–412
 Галичина 28, 49, 52–54, 61, 70, 105, 113, 126, 132, 133, 135, 136, 149, 190, 248, 250, 281, 343, 345, 350, 354, 356, 449, 453, 462, 464, 465, 468, 474, 475, 479, 582, 597, 642, 622, 627, 634, 671, 692
 Галіфакс, м. 220, 221, 276, 277, 696
 Гамільтон, м. 31, 32, 223, 657, 658
 Ганачівка, с. 715
 Гельсінки, м. 284
 Герренберг, м. 695
 Герцеговіна 523
 Гільче, с. 536, 568
 Глиняни, м-ко 715, 722
 Глинянський район 713, 715
- Говерла, г. 374, 473
 Гоенфайс, м. 370
 Голляндія 657, 661
 Городенківський район 579
 Городок, м. (Хмельницька обл.) 295, 296
 Городок Ягеллонський 625
 Городецький район (Львівська обл.) 398
 Гошів, с. 159
 Гречани, с. 295
 Гримайлів, с. 332
 Грубешів, м. 525, 534, 548
 Грубешівський повіт 524, 527, 531, 535, 536, 539
 Гуменне, м. 1, 19
 Гуровщина, с. 16
 Гуцульщина 137
- Іданськ (Данціг, Донцік), м. 193, 194, 387, 550, 551
 Іданське воєводство 541
 Ієнуя, м. 221
 Грац, м. 269
 Грудзьондз, м. 561
- Дахау, м. 263, 273
 Дем'янів Лаз, урочище 460, 461
 Детройт, м. 260, 487
 Джелонг, м. 101
 Дзержаньов, м. 502
 Дичків, с. 316
 Дніпро, р. 9, 89, 504
 Дніпропетровськ, м. 194, 356, 372
 Дністер, р. 230, 410, 411, 420, 471, 526
 Дністрик Головецький, с. 230
 Довге, с. 19
 Домбрівка, с. 550, 561
 Донбас 499, 518, 667, 679, 683, 684
 Донецьк, м. 293, 688
 Донцік *див.* Іданськ
 Дорнбірн, м. 271
 Дрогобич, м. 156, 162, 167, 168, 171, 192, 193, 195, 341, 343–347, 381, 577, 640
 Дрогобицька область 586
 Дургам, м. 1
 Дусівці, с. 382, 397
 Душанбе, м. 85

- Європа 219, 263, 278, 479, 599
 – Західна 76, 374, 526, 639
 – Східна 283
 Едмонтон, м. 693
 Елльванген, м. 91
 Ерлянген, м. 152, 153
 Єрусалим, м. 650
 Житомир, м. 261
 Житомирська область 307
 Жмеринка, м. 469
 Жнятин, с. 539
 Жулави 550, 551
 Журавиця, с. 395, 397
 Завадка Морохівська, с. 612, 613
 Завалів, с. 579
 Заган, м. 17
 Закарпаття 1, 63, 65, 130, 132–134,
 136, 138–142, 144, 146, 149, 173, 269,
 316, 567
 Закерзоння 156, 536, 543, 568, 612,
 613, 647, 648
 Заліщики, м. 579
 Замарстинів, дільниця Львова 267
 Заставна, с. 715
 Застінка, с. 326, 331
 Західно-Українська Народна Респуб-
 ліка 51
 Збараж, м. 183, 184, 189, 541
 Зборів, м. 579
 Збруч, р. 55, 56, 455, 464, 471, 487, 694
 Звіняч, с. 158
 Зелений Клин 10, 80, 83, 88, 567
 Зельоногурське воєводство 541
 Зимна Вода, с. 398
 Зимно, с. 48
 Злоцьке, с. 476, 477
 Золочів, м. 250–252, 254, 257, 258, 310
 Золочівський район 310, 312, 403,
 405, 579, 700
 Івано-Франківськ (Станиславів),
 м. 373, 375, 451–462, 467, 470–473,
 484–486, 489
 Івано-Франківська область 451, 454,
 486
 Івано-Франківщина (Станиславщи-
 на) 449, 453, 462, 463
 Ігровиця, с. 337–339
 Ізраїль 440, 446, 447, 565, 650, 728, 738
 Ізюм, м. 669, 673, 674, 678, 683
 Іннсбрук, м. 218, 219, 222
 Інта, м. 157, 174, 175, 177, 178
 Іркутськ, м. 84, 89, 559, 563, 589
 Іркутська область 157, 171, 173, 186,
 570, 584, 585
 Італія 124, 221
 Ішим, м. 5, 7, 8, 10, 13
 Кадіївці, с. 469, 470
 Казахстан 84, 90, 635
 Каїнськ, м. 1, 3–5
 Кайзервальд 409, 439
 Кайссела *див.* Кассель
 Каліш, м. 49
 Калущ, м. 462
 Кам'янець-Подільська округа 449
 Кам'янець-Подільський, м. 464, 526
 Кам'янець-Подільський район 469
 Кам'янець-Подільщина 464–466, 469,
 484, 488
 Канада 2, 25, 29, 31, 33–35, 37, 38, 54–
 56, 77–79, 90, 91, 98, 101, 103, 126, 131,
 142, 153, 154, 165, 186, 190, 197, 220,
 221, 224–226, 246, 259, 273, 275–279,
 282, 283, 313, 342, 375, 376, 379, 449,
 450, 454, 487, 491, 492, 521, 522, 565,
 566, 621, 652, 656–658, 661–663, 668,
 684, 695
 Канберра, м. 93
 Капустяни, с. 466, 468
 Караганда, м. 452
 Карлсфельд, м. 272
 Карпати 59, 66, 130, 124, 132, 143, 230,
 248, 268, 397, 419, 462, 473
 Кассель, м. 695
 Катинь, с. 633
 Кауфбойрен, м. 128, 480
 Кафа, м. 526
 Кваси, с. 137
 Квебек, провінція Канади 38, 620, 696
 Кенігсберг, м. 152
 Київ, м. 3, 13–17, 25, 27, 28, 39, 43, 71,
 80, 81, 83, 85, 89, 91, 120, 151, 159,
 175, 188, 205, 249, 256, 279, 281, 374,
 431, 463, 766, 467, 471, 487–489, 509,
 521, 554, 567, 591, 662, 685, 704

- Київська область 307
 Київщина 1, 452
 Кип'ячка (Киплячка), с. 316, 327, 330, 335, 336
 Кінгстон, м. 695, 696
 Кітченер, м. 39
 Клівленд, м. 452
 Ковель, м. 52, 53, 55, 71, 72, 75
 Ковельський повіт 38, 40
 Ковра, м. 93, 94, 100
 Коломийщина 461
 Коломия, м. 202, 449, 454, 461, 469, 472–474
 Команьча, с. 647
 Комі Автономна Республіка 180, 185, 667
 Коник, г. 419
 Корчин, с. 418, 419
 Косогори, с. 468
 Костопільщина 118
 Костяшин, с. 527
 Котлас, м. 674, 675, 679
 Кошалінське воєводство 541
 Кошиці, м. 140, 141
 Краків, м. 61, 152, 165, 191, 205, 214, 217, 251, 254, 354, 475, 526, 599, 647, 654
 Краківське воєводство 541
 Красне, м-ко Буського р-ну Львівської обл. 256
 Красне, с. Турківського р-ну Львівської обл. 491
 Кременчук, м. 3, 7, 9, 498, 670
 Крем'янець, м. 72, 103, 104, 107–109, 111, 113, 117, 121–123, 317, 318, 541
 Крим, п-ів 19, 20, 194
 Криниця, м. 216, 475–477
 Крути, с. 38, 45, 46, 609
 Курська губернія 43
 Кучманський шлях 249
 Лавочне, с. 132, 419
 Ланівці, м. 541, 563
 Лановецький район 541, 562
 Латвія 284
 Лемківщина 356, 476, 541, 546, 647, 648
 Ленінград, м. 164, 194; *див. також* Петроград
 Либохора, с. 491
 Липовець, с. 420–422
 Лиса, с. 579
 Литвинів, с. 579
 Личаків, дільниця Львова 213, 409, 410
 Лідихів, с. 123
 Лідіце, с. 613
 Лінц, м. 125, 127, 479
 Ліски, с. 527, 538, 539, 543, 568
 Лодзівка, с. 168, 171
 Лодзь, м. 548, 549
 Лозова, м. 288
 Лондон, Онтарію 263, 357
 Лякен, с. 29
 Лубени, хутір 669
 Луков *див. Матіїв*
 Люблін, м. 491, 545, 546, 563
 Люблінське воєводство 524, 527, 531, 535, 536, 539, 541, 542
 Лювен, м. 453
 Лютовиска Чорні, с. 160
 Ляндек, м. 191, 219, 220
 Ляшін, м. 665
 Ляшків, с. 548
 Львів, м. 48, 65, 66, 106, 114, 123–126, 132, 156, 159, 173, 184, 186, 188, 190, 193, 195–198, 200–203, 208, 211–213, 215, 216, 225, 227, 234, 236, 242, 243, 247, 249, 251, 252, 255, 259, 263, 265–269, 272, 273, 312, 345–347, 365, 369, 371, 374, 398, 403, 407, 409–411, 413–420, 423, 427, 430–435, 438, 440, 441, 446, 453, 454, 456, 462, 467, 472, 474–475, 488, 493, 496–498, 502, 507, 508, 512–515, 517, 519, 523, 524, 526, 541, 545, 562, 563, 569, 570, 573–575, 577, 599, 601, 612, 619, 639, 695, 714, 715
 Львівська область 205, 398, 403, 405, 418, 419, 464, 491, 509, 511, 533, 548, 622, 700
 Львівщина 246, 256, 310, 382, 466, 489, 575, 620, 700, 701, 717
 Магнітогорськ, м. 556
 Магадан, м. 288
 Мадярщина 144, 476, 602; *див. також* Угорщина

- Македонія 523
 Маковисько, с. 158
 Малковичі, с. 382, 383
 Малопольське воєводство 475
 Малоросія 12; *див. також* Україна
 Мангайм, м. 91, 92
 Маріуполь, м. 309, 313
 Маркова, с. 605
 Матіїв, м-ко 38, 41
 Меджилаборці, м. 19
 Мельборн, м. 80, 94, 100, 101
 Мельниця, с. 40
 Миколаївська область 307, 308
 Миловання, с. 454
 Миньківці, с. 465, 467, 484
 Миньковецький район 465, 469
 Мирнам, м. 492
 Михайлевичі, с. 229, 230
 Миців, с. 521, 523, 525, 526
 Мінеаполіс, м. 111, 115
 Міньки Малі, с. 59
 Міттенвальд, м. 39, 76, 273–275
 Модржани, м. 77
 Мое, м. 101
 Молотовська область 589
 Монреаль, м. 38, 77, 130, 131, 154, 219, 620, 663–665
 Мордовія (Мордовська АРСР) 430, 431, 522, 589
 Москва, м. 3–5, 26, 135, 172, 182, 183, 186, 440, 521, 525, 558, 559, 562, 570, 577, 584, 585, 589, 590, 592, 594, 651, 682, 685
 Мукачево, м. 1, 19, 132, 134, 137–139, 141, 142
 Мукачівщина 135
 Мурман 82, 84, 85, 89
 Мурманськ, м. 567
 Мюнхен, м. 92, 148, 229, 243, 244, 263, 272–274, 376, 448, 482, 487, 648
 Надбужанські землі 164
 Ніжин (Нежин), м. 3, 43
 Німеччина 1, 16, 20, 22, 35, 37, 39, 72, 76, 80, 91, 92, 113, 114, 118, 128, 131, 158, 201, 213–215, 229–232, 243, 245, 246, 252, 271, 272, 274, 281, 283, 286, 294, 312, 341, 343, 345, 347, 352, 356, 360, 364, 370, 376, 377, 379–383, 391, 396, 447, 448, 463, 477, 480, 485, 487, 493, 497, 498, 505, 525, 541, 543, 551, 621, 629, 632, 643, 654, 661, 668, 686, 689, 690, 729–731; *див. також* Райх Третій
 Ніновичі, с. 396, 397
 Новосончівське воєводство 475
 Новосілівський район 168
 Новострілецький район 164
 Новочунка, с. 173
 Нойдеттельзау, с. 654
 Ноймаркт Оберпфальц, м. 341, 347, 373
 Норвегія 240, 245
 Норильськ, м. 467
 Нюрнберг, м. 347, 351, 479, 660
 Нью-Йорк, м. 11, 126, 229, 244, 274, 543
 Нью Саус Велс, штат 93
 Обернценн, м. 655, 656
 Оберстдорф, м. 271
 Одеса, м. 3, 167, 463, 710
 Одеська область 712, 714
 Ожидів, с. 256
 Олеско, м-ко 246–252, 254, 256–259, 267–269, 273
 Ольштинське воєводство 541
 Омськ, м. 5
 Онтаріо, провінція 1, 223, 263, 377, 484, 667,
 Оранж, м. 93
 Оришківці, с. 562
 Орли, с. 389
 Орлов, м. 206
 Острог, м. 325
 Оттава, м. 154, 541, 665
 Ошава, м. 696
 Париж, м. 481, 482, 698
 Пассау, м. 29
 Пасицели, с. 700, 702
 Пасічна, с. 460
 Перегнів, с. 701, 713, 715, 722, 723
 Перемишль, м. 156, 158, 192, 229, 232, 383, 386, 395, 396, 563
 Перемиський повіт 382, 383, 389, 395, 397,
 Перемишляни, м. 420, 421, 426, 427, 429, 431, 432, 433, 444

- Перемишлянський район 421, 575
 Переспа, с. 622, 645
 Перечин, м. 269
 Петрики, с. 183, 184
 Петроград, м. 7, 8; *див. також* Ленінград
 Петропавловськ, м. 7, 8
 Підволочиський район 332
 Підгайці, м. 411, 581
 Підгаєцький район 579
 Підгір'я, с. 471
 Підзамче, передмістя Львова 201, 255, 397, 398
 Підкарпатське воєводство 389, 395–397, 647
 Підкарпаття 18, 22
 Підліська г. 250
 Підляшшя 356, 541
 Піски, с. 667, 669
 Плетеничі, с. 421, 427
 Плиски, с. 667, 669
 Пліснесько, городище 249, 250
 Плотица, с. 321, 336–339
 Подебради, м. 574
 Познань, м. 51, 61, 66, 67, 157, 179, 407, 412
 Полісся 41, 53, 374
 Полтава, м. 56, 494, 495, 497, 498, 515, 689
 Полтавщина 3, 12, 113, 116, 493, 506, 520
 Польща 41, 50–53, 56–58, 67–69, 104–107, 142, 144, 157, 164, 183, 185–187, 231, 253, 254, 296, 311, 314, 356, 387, 411, 414, 457, 460, 463, 475, 482, 492, 522, 527, 530, 541–544, 546–548, 550–552, 561–567, 573, 575, 578, 580, 597, 598, 601–603, 615, 621, 622, 624, 627, 632, 633, 648
 Поморське воєводство (Помор'я) 550
 Порт Гоуп, м. 278
 Посіч, с. 230
 Посяння 356, 541
 Поториця, с. 644, 645
 Потьма, селище 522, 561, 562
 Почаївський район 123
 Прага, м. 131, 137, 139, 141–143, 146–148, 152, 461
 Притулівка, с. 466–468, 484, 488
 Проскурів, м. 669 *див. також* Хмельницький
 Пруссія 543
 Пряшів, м. 141
 Пряшівщина 2, 18, 19
 Пфорцгайм, м. 301, 695
 Равенсбрюк, с. 229–231, 235, 239, 243
 Радехів, м. 418, 622, 624, 629
 Радехівщина 643
 Радянський Союз 25, 85, 103, 105, 110, 128, 133, 191, 193, 203, 242, 243, 342, 356, 368, 370, 446, 543, 570, 628, 633, 634, 638, 648, 662, 668, 683, 684, 690, 694, 713; *див. також* Советський Союз, СРСР
 Рай, с. 728–731, 736
 Райх Третій 374, 305; *див. також* Німеччина
 Рамерсдорф, передмістя Мюнхена 659
 Рахівський район 567
 Регенсбург, м. 22, 29–31, 35, 347, 374, 482
 Рівенщина 106
 Рівне, м. 14, 54, 72, 103, 106, 111, 113–115, 117–120, 122, 157, 176, 694
 Рогатин, м. 343, 381, 412
 Родатичі, с. 398
 Росія 4–7, 12–14, 28, 42, 49, 56, 58, 113, 125, 307, 428, 495, 554, 586, 685, 674, 675, 725, 726
 Роттердам, м. 65
 Рудки, м. 230
 Румунія 455, 599, 650
 Русь 249
 – Підкарпатська (Карпатська) 141, 142
 – Русь-Україна 492
 Рябе, с. 159
 Ряшівське воєводство 541
 Самбір, м. 192, 229, 232
 Самбір Старий, м. 216
 Самбірщина 229, 230
 Саншайн, м. 100, 101
 Саскачеван, провінція Канади 221
 Сатанів, м–ко 289

- Сатанівка, с. 289, 295
 Свалява, м. 135, 137
 Себечів, с. 533
 Сербія 523
 Середниця, с. 158, 159
 Сештон, м. 100
 Сибір 1, 3–5, 7–10, 12–15, 17, 28, 35, 36, 57, 67, 90, 160, 229, 243, 248, 259, 272, 278, 342, 343, 452, 454, 460, 489, 577, 585, 595, 632, 635, 671, 712, 725, 726
 Сивороги, с. 466
 Сихів, передмістя Львова 399, 496
 Сідней, м. 93, 94, 100
 Сілезія 543, 548, 633
 Скала-Подільська, м-ко 464, 466–468
 Скалат, м. 434
 Скалисті гори 197
 Сколе, м-ко 132
 Сколівський район 418, 419
 Скотарське, с. 130, 132, 133, 145
 Словаччина 2, 19, 37, 139, 140, 147, 347, 477, 648
 Словіта, с. 432
 Слов'янськ, м. 679, 682–684, 686, 687
 Смотрич, р.
 Советський Союз *див.* Радянський Союз
 Содор, м. 100
 Сокаль, м. 538, 545, 610, 622, 623, 630, 634, 643, 645, 649
 Сокальський район 511, 533, 548
 Сокальщина 622, 652
 Солікамськ, м. 589
 Соломна, с. 286–289, 291, 293, 312, 313
 Солотвин, м-ко 619
 Солочин, с. 137
 Спасів, с. 630, 639, 645
 СРСР *див.* Радянський Союз
 Сталінград, м. 75, 216, 362
 Сталіно *див.* Донецьк
 Сталінабад *див.* Душанбе
 Станимир, с. 722–724
 Станиславів *див.* Івано-Франківськ
 Станиславівщина *див.* Івано-Франківщина
 Стінка, г. 459
 Стрий, м. 165, 173, 190, 195, 196
 Стрийщина 477
 Стрілища Старі, с. 575
 Судети, гори 76, 141, 242, 243
 Сулімів, с. 535
 Сумська область 307
 Сумщина 319
 Схід Далекий 143
 Сян, р. 463, 525
 Сянок, м. 643, 647, 654, 661
 Таджикистан 80, 85, 86
 Тайшет, м. 584, 585
 Тара, м. 5
 Тарнів, м. 191, 216, 217, 573, 654
 Татаринів, с. 192
 Телешниця Долішня, с. 124
 Тельфс, м-ко 218
 Тернопіль, м. 171, 184, 185, 286, 318, 335, 338, 339, 403, 411, 412, 416, 420, 423, 424, 432, 533, 574, 584, 697
 Тернопільська область 168, 541, 562, 569, 571, 728, 729
 Тернопільщина 286, 315, 373
 Тироль 218, 219, 271
 Тисменицький район 450, 454
 Тихий океан 454
 Тюбінген, м. 695
 Тобольськ, м. 5, 7, 8
 Тобольська губернія 5
 Товстолуг, с. 326, 330, 331, 336
 Томастоун, м. 100
 Томськ, м. 7–10, 14, 18, 26, 27
 Торонто, м. 2, 3, 30, 32, 103, 128, 130, 131, 156, 185, 190–192, 195, 196, 199, 201, 219–226, 229, 246, 250, 276, 277, 283, 341, 377–379, 449, 458, 484, 486, 521, 522, 568, 621, 657–659, 662, 664, 665, 667, 694, 696, 697
 Трипілля, с. 15, 16, 91
 Труханів о. 89
 Турівка, с. 332
 Турійськ, м-ко 58
 Турка, м. 268
 Турківський район 491
 Тягиня, м. 526
 Угорщина 22 *див.* також Мадярщина
 Угринів, с. 605
 Ужгород, м. 18, 19, 29, 137, 142, 173
 Ужокський перевал 132

- Україна 3–5, 8–15, 17, 18, 23–25, 28,
30, 35, 36, 49, 55–57, 63, 68, 70, 72,
80, 82, 84, 86, 87, 90, 91, 104, 113, 136,
138, 150–152, 174, 187, 188, 192, 194,
195, 202, 215, 216, 227, 259, 268, 279,
282–284, 288, 290, 307, 310, 323, 400,
402, 410, 422, 449, 452, 458, 462, 464,
467, 470, 474, 478, 480, 488, 491, 492,
526, 530, 543, 544, 545, 552, 554, 562,
572, 583, 584, 591, 598, 602, 606, 620,
631, 634, 637, 640, 646, 648, 658, 660,
662, 663, 667, 670, 672, 674, 676–678,
682, 688, 690, 693
– Велика 66, 116, 136, 149, 167, 350,
356, 357, 361, 371
– Західна 53, 105, 107, 205, 209, 251,
317, 452, 455, 456, 543, 563, 601,
647, 719
– Карпатська 22, 63, 130, 131, 136,
137, 139–148, 602, 647
– Східна 38, 46, 48, 70, 233, 263, 450,
463–467, 470, 471, 475
- Українська держава 46, 72, 462, 467,
474, 489, 603, 667
- Унів, с. 406, 407, 419, 420, 426–428,
432, 433
- Урал, гори 556
- Устрики Долішні, с. 158, 159, 162, 164
- Устрицький район 164
- Філядельфія, м. 158, 185, 226, 273,
282, 374
- Фінляндія 284, 675
- Фіссен, м. 76
- Фльоссенбург, с. 251, 273
- Форарльберг 127, 271
- Фордон, передмістя Бидгощі 522, 561
- Франція 25, 51, 143, 238, 301, 313, 481
- Френкстон, м. 100
- Фюрт, м. 479, 660
- Харків, м. 3, 30, 81, 288, 329, 453, 672
- Харківська область 288, 669
- Харківщина 667, 669
- Хлоп'ятин, с. 524, 537
- Хмельницька область 286, 287, 310,
466, 469, 714
- Хмельницький 312; *див. також* Про-
скурів
- Хмельниччина 310, 312, 328
- Ходачків, с. 291, 318, 328
- Ходорівський район 658
- Холм, м. 525, 532
- Холмщина 4, 356, 521, 525–527, 532,
535, 538, 541, 542, 546–548, 604, 606,
613
- Хуст, м. 63, 136, 141, 143, 144, 146
- Челябінськ, м. 431
- Червоноград, м. 310
- Чернівці, м. 367, 412
- Чернігівська область 43
- Чернігівщина 38, 44, 45
- Чехо-Словаччина 574
- Чижки, с. 382, 401
- Чистилів, с. 337
- Чікаго, м. 218, 273, 602
- Чорна, с. 163
- Чорний Ліс 380, 462
- Чортків, м. 464
- Швабія 373, 480
- Швайцарія 271, 440, 478, 481
- Шльонськ 548, 550, 551; *див. також*
Сілезія
- Штарнберг 274
- Штрасбург, м. 481, 482
- Штрасгоф, м-ко 269
- Штуттгарт, м. 694, 695
- Щецін, м. 544
- Щецінське воєводство 541
- Югославія 119, 218
- Юськовичі, с. 259
- Яблуниця, с. 473, 474, 485
- Яблунів, с. 427
- Явужно, м. 541
- Якторів, с. 403, 405, 407–409, 414, 416,
420–424, 430, 432, 439, 715, 719
- Ямниця, с. 449, 451–453, 455–457, 459,
461, 462, 469, 470, 472–474, 485–490
- Ярослав, м. 158
- Ярославль, м. 85
- Ярославський повіт 396
- Ясинський перевал 132
- Ясіна, с. 63–65

Стефа Федчук

Стефа Федчук, драматичне сопрано народилася 3 січня 1926 року в Україні, виросла в Люксембурзі. Закінчила консерваторію з класу оперного співу в Ліоні, Франція, та в Люксембурзі, де проживала з батьками від 1930 року. Лавреатка міжнародного конкурсу в Бельгії. Солостка симфонічних і камерних концертів на сценах, в операх і в радіо: Люксембург, Франція, Бельгія і Швейцарія. Після переїзду в 1952 році до Канади закінчила Торонтонський Університет і отримала диплом з лінгвістики. Працювала вчителем французької мови в державних школах Торонта. Давала концерти і виступала на радіо в Канаді та Сполучених Штатах Америки. Володіла в письмі і мові, крім української, такими мовами: французькою, англійською, німецькою, люксембурзькою, італійською і іспанською. Була одружена з поетом Богданом Федчуком. Упокоїлася 25 січня 2010 року в Торонті.

(На основі матеріалів Енциклопедії Українознавства)

Stefa Fedchuk

Stefa Fedchuk was born on January 3, 1926 in Hlybochok, Ukraine. She passed away on January 25, 2010 in Toronto, Canada.

Soprano Stefa Fedchuk studied at the Conservatory of Luxembourg where she was awarded first prize with honors in singing. At the International Singing Competition in Varviers, Belgium, she won the second prize with honors. Stefa graduated from the Conservatory of Lyons, France with first prize unanimously awarded by the jury. She appeared in concerts with the symphony orchestras of Radio Luxembourg, of Lyons, France, and Lugano, Switzerland. In addition she gave recitals on radio and concert stages in these countries as well as in Canada and the United States.

Stefa Fedchuk graduated from the University of Toronto and received her teaching credentials in French and Music.

A resident of Toronto, Canada after 1952, Stefa Fedchuk was married to poet Bohdan Fedchuk.

(Information provided by sister Anne-Olga Iwach)